Filozofski fakultet u Sarajevu

REVOLUCIJE STARE HELADE I RIMSKE REPUBLIKE

SALMEDIN MESIHOVIĆ

Sarajevo, 2011

Doc. dr. Salmedin Mesihović

Revolucije stare Helade i Rimske Republike

Urednik:

Prof. dr. Ivo Komšić

Recenzenti:

Prof. dr. Enver Imamović

Doc. dr. Adnan Busuladžić

Izdanje:

Prvo

Izdavač:

Filozofski fakultet u Sarajevu

Sarajevo, 2011

Elektronsko izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(37/38)

MESIHOVIĆ, Salmedin
Revolucije stare Helade i Rimske Republike / Salmedin Mesihović. - Sarajevo : Filozofski fakultet, 2011. - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slike ; 12 cm

Elektronski izvor. - Nasl. s naslovnog ekrana.

ISBN 978-9958-625-19-0

COBISS.BH-ID 18927878

SALMEDIN MESIHOVIĆ

REVOLUCIJE STARE HELADE
I RIMSKE REPUBLIKE

Sarajevo, 2011

Sažetak

Knjiga „Revolucije stare Helade i Rimske Republike“ je znanstveno – popularno djelo čija je sadržina posvećena revolucionarnim pokretima u antičkom grčko – rimskom svijetu. Cilj knjige nije da bude znanstveno djelo „klasičnog“ tipa, nego da jedan aspekt antičke historije predstavi u zanimljivom, popularnom stilu koji bi bio pristupaćan i široj javnosti. Zato je skoro kompletna sadržina knjige zasnovana samo na izvornoj građi i autorovim zaključcima, jer bi u suprotnom odvijanje „radnje“ otišlo u pravcu, za širu javnost, nerazumljivih znanstvenih premišljanja, opovrgavanja i postavljanja novih teza. Knjiga „Revolucije stare Helade i Rimske Republike“ je samim tim oblikovana na načelima antičke historiografije kako bi čitaoca učila, poučila i zabavila o neizbježnoj pojavi historijskog procesa →revoluciji, u kontekstu antičke historije. Tako se taj glavni međaš historijskog progresa, svojstven svim epohama, predstavlja kroz dvije vrlo ilustrativne epizode iz antičke historije. Osnovne radnje obje priče zauzimaju razdoblje kraće od godine dana, ali sa posljedicama proizašlim iz njih u stoljetnom trajanju. Prva priča se bavi vremenom vladavine 30 tirana u Ateni, kada je ovaj grčki polis utonuo u ponor masovnog zločina i dezavuiranja čovjeka. Atenska priča nastoji pokazati da se i polisu koji se smatrao i tada, a i danas, najkulturnijim i najrazvijenijim dijelom helenskog antičkog svijeta, mogao javiti sustav ubijanja, pljačke i destrukcije. Jednostavno niko nije po defaultu pošteđen toga da postane žrtva ili zločinac, i da je potrebna stalna budnost odbrambenih mehanizama ličnosti i zajednice kako se ne bi potonulo u baruštinu zla. Druga priča je posvećena pokušaju reformne djelatnosti jednog rimskog plebejskog tribuna, koji je uočio uzroke i liniju geneze zla koja je polako rastakala nekada uravnoteženo i harmonizirano biće Rimske Republike. Drugom pričom se nastoji prikazati konfrontacija dva koncepta, jednog koji preferira opći, javni interes, i drugog koji preferira osobni, nekada čisto profani interes.

Vita sine litteris mors

ΕΛΛΑΣ ROMA ΕΘΝΟΣ

ΜΟΝΑΡΧΙΑ

CIVES

OPTIMATES

ΠΟΛΕΜΟΣ

BELLVM

ΠΟΛΙΤΗΣ

ΣΥΜΜΑΧΙΑ

RES PVBLICA ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

VRBS POPVLARES

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

IMPERIVM

LIBERTAS

ΜΙΣΟΣ

ΠΟΛΙΣ

POPVLVS CIVITAS

ΟΛΙΓΑΡΧΙΑ

FOEDVS ΠΟΛΙΤΕΙΑ

ΕΛΠΙΣ CONCORDIA

Slika 1. Muza Klio, zaštitnica i patron historije

Ovo djelo posvećujem svjetloj uspomeni na

moje rahmetli

nanu Samiju i dedu Hakiju

Predgovor

«Čini mi se da nigdje nisam svjesno pokušao da pokvarim djelo koje je obećavalo da će govoriti istinu, bilo time što bih štogod prešutio, bilo lažno prikazao»
Amijan Marcelin[1]

Svaki onaj čovjek koji ima sreću ili nesreću, zavisno kako i ko gleda na historijsku nauku, da se bavi ljudskom prošlošću mora priznati da nije ostao potpuno ravnodušan prema objektu svoga rada. Historija je jedna specifična nauka, najhumanističkija u svakom smislu jer je njen predmet izučavanja čovjek i njegova djelatnost. I kao takva sastavljena je od izučavanja individualnih sudbina ljudi, jer historijskih procesa nema bez ljudi onakvih kakvi jesu sa svim njihovim emocijama, željama, nadama, idejama, umom i razumom. Ujedinjeni u jednu cjelinu, izučavanja individualnih sudbina ljudi čine na neki način i historijsku nauku. I nemoguće je izbjeći da na historičara, koji je ljudsko biće kao i svaki drugi čovjek bez obzira da li je profesionalac, amater ili samo zaljubljenik u ljudsku prošlost, ne ostavi posljedice njegov rad i bavljenje ljudskom prošlošću. Naravno nisu ni sve historijske epizode i događaji sa istim kvalitetom dinamičnosti i zanimljivosti, a različit im je i nivo kvalitete u objašnjavanju čitavog historijskog procesa čijeg su oni sastavni dio. Čak se može vrlo lako desiti da one epizode koje izgledaju najzanimljivije u toku razvitka određenog historijskog procesa imaju sporedni značaj za sam proces, a one koje na prvi pogled izgledaju beznačajne ustvari predstavljaju ključne aspekte razvitka historijskog procesa. To predstavlja vrlo veliku zamku u koju historičar može upasti i onda se izgubiti u moru historijskih činjenica.

Do sada se antička historija posmatrala vrlo pojednostavljeno, možda i pod utjecajem marksizma, kao vrijeme gospodara i robova. Čitav život antičkih ljudi posmatrao se iz ugla spomenutog aksioma. Potpuno se zanemarivala činjenica da je to svijet koji nije osnovan i koji nije egzistirao kao posljedica postojanja veze gospodar - rob. Naprotiv, niti je ropstvo bilo uzrokom nastanka antičkog svijeta niti je prestanak ropstva, odnosno nekakva revolucija robova bila uzrokom njegovog nestanka kako je to uporno pokušavala dokazati sovjetska historiografija. Pored odnosa gospodar - rob, antički svijet se posmatrao i iz percepcije stalnih osvajanja, ratova, porobljavanja, velikih i grandioznih imperija i paganske, politeističke religije. Zbog ovakvog pojednostavljenog prikazivanja, koji je potpuno prilagođen ne samo oficijelnim tumačenjima i definicijama historijskih procesa nego i trenutno prisutnim političkim ideologijama (u rasponu od neoliberalizma do abrahamističkih fundamentalizama), zanemarena je jedna od najdinamičnijih pojava u antičkom društvu: njegova unutrašnja borba, ne između gospodara i roba, ne između građana i podanika dviju ili više različitih država, nego između samih građana, sudionika

[1] *Amm. Marcel.* XXIX, 1, 15

jedne države. Različiti su motivi dovodili do pojave unutrašnjih razdora, sukoba pa i građanskih ratova: najčešće su to bili socijalni momenti, onda stranačke borbe i ambicije pojedinca, isto kao i u modernom svijetu koji je nastajao i na materijalu antičke civilizacije.

Temelji moderne civilizacije, sviđalo se to nekome ili ne, izgrađeni su od antičkog tkiva i ako bi se ono odstranilo ili izgubilo srušila bi se i čitava konstrukcija nazvana moderna zapadna civilizacija. Samo za razliku od moderne, građanski ratovi zbog religije kao da nisu postojali u antičkom, eklektičkom društvu. U životu antičkih ljudi, za razliku od sadašnjeg svijeta, religijski šovinizam, fundamentalizam i isključivost prema drugom obliku religijske misli nisu igrali tako veliku ulogu. Tada su se filozofija i religija uzajamno prožimali i dopunjavali što danas nažalost nije slučaj, jer je bukvalno shvaćanje religiozne misli za veće mase stanovništva značajnije prožete religijom neupitna dogma. Što se tiče socijalnih pokreta i revolucija svijest ljudi se nije puno promijenila u zadnja dva milenijuma i kao što se vidi i motivi su vrlo slični današnjim. Ustvari oni se uopće nisu ni promijenili, i onda kao i danas ljudi se bore za svoj ekonomski i socijalni status, veća prava, veću slobodu, pa nerijetko i za golo preživljavanje. Problemi političke i socijalne naravi nisu mnogo bili drugačiji u antici u odnosu na moderni svijet. To je sasvim lako objasniti jer se moderni politički život odvija na obrascu ustanovljenom još u antici. Čak se može reći da ovaj aspekt najviše i baštini, od svih drugih aspekata moderne civilizacije, tradicije antičke civilizacije.

Što sam više ulazio u problematiku odnosa između antičkih stranaka i socijalnih borbi kojima je obilovalo antičko društvo, posebno ono grčko i rimsko-republikansko, sve više je moja svijest bila obuzimana žestinom sukoba, ličnostima koje su u njima učestvovale, njihovim idejama, željama i promišljanjima. A želja da se posvetim istraživanju problematike socijalnih i građanskih sukoba i nadasve ličnostima koje su učestvovale u tome spletu stranačke i socijalne borbe antičke Grčke i Rima postajala je sve veća. Ko su bili ti stvaraoci historije, kako su živjeli, šta su radili i šta su željeli, kakva su imali uvjerenja i kakav im jer bio način razmišljanja. Sva ta pitanja su me u dovoljnoj mjeri obuzimala i izazivala da potražim odgovore na njih. Na momente sam ostajao zaprepašten snagom pojedinih ličnosti, vizionarstvu njihovih misli, političkoj pronicljivosti, idejama koje su zastupali, lojalnosti i spremnosti na samožrtvovanje za više interese ili samo njihovom političkom vještinom i umijeću igranja na političkoj pozornici, na jednoj strani ali i licemjerstvu, izdajstvu, surovosti, bijesu, izostanku grižnje savjesti i političkom neiskustvu na drugoj strani. Sav taj splet ideja, razmišljanja, emocija i nagona koji je izbijao iz tih ličnosti samo su pohranjivali početnu misao vodilju da se bar kroz samo jedan aspekt predstavi antički svijet široj čitalačkoj publici, koja je na našem jezičkom području u odnosu na druga historijska razdoblja nepravedno zanemarena. Osjećaj o značaju teme ostajao je prisutan u toku obrađivanja cjelokupne tematike i dodatno je doprinosio pojačanju utiska o dramatičnosti procesa koji smo opisivali.

Principi na kojima se zasniva politička borba u antičkom svijetu su isti kao i danas, samo su sredstva preko kojih se ostvaruju različita. Laži, licemjerje, negativna propaganda znale su da prilično izokrenu istinu, ostavljajući historičarima (i sadašnjim i budućim) koji proučavaju procese i događaje koji su se odigrali prije dva milenijuma da se snalaze kako znaju i umiju, da upotrijebe sva svoja znanja i umijeća i upregnu sve svoje intelektualne potencijale kako bi uspjeli pronaći izlaz iz toga zamršenog spleta političkih odnosa. I tako mogli na najbolji način rekonstruirati prošlost onakvu kakva je ona bila, a da istovremeno ta rekonstrukcija ne bude dosadna, suhoparna, nerazumljiva naučna studija, nego naprotiv da bude prijemčiva i dostupna što je moguće većem broju čitalaca, jer historijska nauka ima osnovni zadatak da proučava i poučava prošlost radi sadašnjosti i budućnosti. Naravno podrazumijeva se da popularistički stil ne smije narušiti osnovne principe kojima se koristi izrada naučnog rada. Zbog toga smo se opredijelili za stil pisanja koji bi ujedno bio i razumljiv a održavao bi i historijske činjenice dobivene metodama historijske kritike. Taj tekst bi ujedno bio i zabavan i dostupan širokoj čitalačkoj publici koja bi se na taj način upoznala sa jednim aspektom antičke civilizacije i nije namijenjena samo uskom "naučnom" i specijalističkom miljeu. Rad bi tako trebao da ima i odgojnu i pragmatično-praktičnu vrijednost.

Željeli smo i da djelo uradimo u duhu antičke pragmatično-narativne historiografije, odnosno da djelo svrhu svoga postojanja ima u tri aksioma, da uči, da pouči i da zabavi čitaoca. Djelo je zamišljeno i ostvareno samo kroz izvornu građu kako bi se pokušala dati realna slika, izbjegavajući tumačenja, zaključke i način razmišljanja modernih historičara i utjecaj novovjekovnih političkih koncepcija i ideologija, koje su velikim dijelom popratna pojava uz sva historiografska djela. Korištenje već urađenih sinteza sigurno bi utjecalo na donošenje nekih naših zaključaka i time bi narušilo planiranu koncepciju na kojoj se treba bazirati rad. Korištenjem samo antičke izvorne građe pokušali bi predstaviti historijski proces i živote i djela učesnika u tome procesu na osnovu onoga, kako je bilo viđeno i shvaćeno u antičkom svijetu. Korištenjem samo izvora se nastojala i korumpiranost, koja bi nastala intenzivnijim korištenjem već urađenih sinteza, stvarne tematike svesti na najmanju moguću mjeru. Literatura je imala skoro minornu ulogu, samo kao korektiv podataka dobivenih iz izvorne građe

Dvije epizode iz antičke historije, od kojih je svaka pripadala različitim zemljama i epohama, i koje se na prvi pogled čine kao da nemaju zajedničku vezu, zadovoljavaju kriterije. dramatičnosti i reprezentativnosti za objašnjavanje historijskih procesa vezanih za socijalne i stranačke borbe antičkog svijeta. Najbolje bi bilo stranačke i socijalne odnose koji su vladali u klasičnom razdoblju Atenske države i u Rimskoj Republici prikazati kroz jedan istaknuti djelić otrgnut od cjeline procesa. Prva priča odnosi se na najkritičniji period života klasične Atenske države, kada se samo u jednoj godini lomila budućnost jednog grada i jedne države, a pokazalo se i sudbina čitave buduće ljudske civilizacije. Druga priča je iz rimske, republikanske historije koja opet sa svoje strane čini prijelom i uvodi Rimsku državu u razdoblje iz kojeg je ona izašla kao nova, drugačija politička i društvena cjelina.

Preko političke djelatnosti Tiberija Grakha pokušali smo i predstaviti rimski republikanski politički sistem. Smatrali smo da iz čitavog spektra učesnika političkog života Grčke i Rimske Republike, djelo i likovi učesnika u dešavanjima u Ateni 404. i 403. god. p. n. e. i Tiberija Sempronija Grakha zauzimaju posebno mjesto ne samo u historiji grčko-rimskog svijeta, nego i u uopće svjetskoj historiji.

Obrađena sinteza dvije epizode iz grčke i rimske historije nema namjeru da bude djelo koje će pretendirati da bude apsolutna istina ili sinteza svih dosadašnjih znanja vezanih za ove historijske događaje. Rad na ove dvije sinteze je od početka pa do kraja bio jedino shvaćen samo kao prvi korak u pravcu konačne spoznaje historijskih događaja i procesa koje smo preuzeli da obradimo. To je prvi mikrokorak u pravcu konačne spoznaje, samo jedan mali pokušaj spoznaje izgubljene prošlosti. Osnovna konotacija rada je da se prikaže određeni historijski proces, u svim svojim aspektima. U tome kontekstu potrebno je istražiti uzroke nastanka procesa, sam tok kojim se odvijao i naravno posljedice koje je ostavio. Zbog toga smo smatrali da nije potrebno da prikažemo sve detalje vezane za određeni historijski proces, nego samo one detalje koji će najbolje reprezentovati sam tok procesa i koje ga najbolje karakterišu. Djelo bi trebalo da posluži i kao temelj na kojima će buduće generacije postavljati nove stratume znanja. Ujedno se nastojalo ne samo da se prikažu određeni historijski događaji nego i da se ukaže na neke probleme i neka pitanja koja se isto kao i antičkom čovjeku postavljaju i danas modernom čovjeku. Antika je nepresušni izvor nadahnuća i ljudskog iskustva iz kojega možemo skoro u beskraj crpsti inspiraciju za rješavanje nekih modernih i političkih i društvenih i ekonomskih odnosa.

U tome kontekstu je i prezentirana historijska građa. Potpuno su otvorena vrata prodoru novih ideja, napuštena je dosadašnja praksa rada na nekom historijskom djelu, a primijenjen je potpuno nov metodološki pristup. Novi pristup trebao bi da otvaranjem novih vidika ohrabri ljude na donošenje novih hrabrijih, zašto ne reći i maštovitijih pretpostavki. Jer što je više pretpostavki (izuzev ako one ne ulaze u sferu pseudo-historije) i što je veća sloboda ljudi da ih postavljaju veće su i šanse da će se doći do konačne spoznaje. Iz kvantiteta može proisteći samo kvalitet. Do sada se radilo po principu "nauka radi nauke" tako da su široke mase potpuno odsječene od bilo kakvog pristupa rezultatima istraživanja, jer su napisana u prvom redu teškim nerazumljivim, usko specijalističkim jezikom razumljivom vrlo malom broju ljudi. Zbog sporog načina objavljivanja, prezentacije i publikovanja tih rezultata i obujma obuhvata objavljenih radova često je sa rezultatima istraživanja upoznat zanemarljivo malo ljudi. Kada ti ljudi nestanu ti rezultati se postupno povlače u zaborav. Nadamo se da će se takva praksa prevaziči i da će u duh naših ljudi biti usađena historijska svijest i osjećaj za značaj antičkog nasljeđa.

Sa mirnoćom uma i vatrom duha, što je i najbolja kombinacija za početak bilo kojeg projekta, prihvatio sam se zadatka da prikažem sudbinu historijskih procesa i nadasve ljudi koji su bili njegovi tvorci, njegovi heroji, njegov sastavni dio, njegovi realizatori ili su sa

druge strane možda bili samo njegove žrtve, i preko tih procesa i neke aspekte jedne civilizacije.

Sadržaj

1. Uvod

1.1 Polis... Politija... Politika... Civitas... Republika...

"Zbog toga se i ne dopušta da vlada čovjek nego načelo (Λόγος), jer on (čovjek nap.a.) će vladati sebe radi i postaće tiranin"
Aristotel[1]

Politička struktura modernih država, u svojim temeljima baštini dosta onoga što je produkt političkog razvitka Antičkog zapada. Grčko-rimski svijet Mediterana sa trajanjem dužim od jednog milenijuma iza sebe je ostavio čitav niz dostignuća iz sfere političkog života kojima se u modifikovanim verzijama služe i današnje generacije. To se ne ogleda samo u pojmovnom smislu da su iz antičkog sustava preuzeta samo imena kojima bi se nazvale moderne političke institucije, niti samo u teorijsko-idejnom kao prenošenju ideja antike, naravno prilagođenih ovom vremenu, u političko-idejni svijet moderne, nego i u praktičnom političkom životu. Radi pojašnjena posljednjeg navedenog stava dovoljno je samo pogledati rad današnjih parlamenata pa shvatiti koliko se on temelji na iskustvima atenske *eklesije* ili rimskog *senata.* Politika moderne toliko duguje antici u izgradnji našeg političkog sistema, da bez iskustva grčko-rimske politike duboko usađenog u temelje savremenog političkog zdanja bi bilo nezamislivo i pomisliti kako bi izgledale sadašnje države i njeni politički sistemi i ideologije na kojima se zasnivaju.

Narodi starog vijeka su na različite načine rješavali pitanja, koja su se pred njima postavljala, kada su se zahvaljujući razvitku svojih društvenih i ekonomskih struktura suočili sa potrebom nastanka države. Različite ekonomske, geografske i tradicijske karakteristike svake od društvene zajednice koje su preobražavale svoju unutrašnju strukturu u državotvornom smislu vodile su države starog vijeka u dva različita pravca razvitka unutrašnjeg državnog i društvenog uređenja. Na jednoj strani stara plemenska zajednica je postepeno nestajala, rastačući se u sve većim razlikama između vladara i ostalih stanovnika koji su postajali podanici. Tu će se predržavne plemenske zajednice transformirati u monarhije sa odnosom vladar-podanik. Kao posljedicu ovo je imalo i stvaranje teritorijalno velikih imperija, kao najranije imamo Egipatsku Staru državu i Akadsko-Sumersku Sargona I. Sve ostale države tako uobličenog tipa (babilonska,

[1] *Aristot., Eth. Nikom.* 1134a 30-b1

asirska, perzijska, judejsko-izraelska) samo su slijedile već ustanovljeni model dviju spomenutih državnih formacija. Ovakav pravac razvitka ideje o državi nazvati ćemo *despotijama.*

U državama formiranim na načelima despotija bazična institucija državnog uređenja je vladar, odnosno njegova ličnost. Njemu je podređeno sve, vladareva volja je kreator i provoditelj (preko podređenih institucija) zakona. Ukratko institucija vladara se poistovjećuje sa državom. Drugi pravac vodio je nastanku države kao zajednice građana, koji su u načelu između sebe ravnopravni. U ovom slučaju idejom države definiše se ona zajednica ili metafizička državna veza koja postoji među građanima. Ovako ustrojene države nazvati ćemo čisto samo kao *terminus tehnicus*, bez širih pretenzija ka preciznijem pojmovnom određenju, *antičkim*. Praktična realizacija shvaćanja antičke koncepcije o državi je očitovala se u postojanju polisa grada-države. Polis (πόλις) je u početku bio grčki naziv za nenastanjeno ili utvrđeno mjesto koje bi se u slučaju nužde i opasnosti moglo privremeno nastaniti, i služilo je kao refugij, nešto slično čemu su služile gradine u našim zemljama. Kasnije je polis postao stalno nastanjena tvrđava, da bi se sa daljnjim produbljivanjem socijalnog raslojavanja i diferencijacija zanimanja, društvenog poleta, te ekonomskog i kulturnog napretka razvio u urbano naselje, centar određene zajednice ili političkog entiteta. Na kraju terminološke evolucije pojma "polis", on je postao i pojmovna odrednica i za samu državu. A kada se to desi onda su izvedenice iz riječi *polis*, pojmovno označavale i sve društvene institucije i pojave proizašle iz postojanja polisa. Smisao polisa, odnosno njegova osnovna funkcija za Grke i Rimljane je u općoj dobrobiti za sve slobodne građane. U antičkoj političkoj filozofiji zajedničko *dobro* moralo je biti za sve slobodne i punopravne građane jednako *dobro*. E upravo to «zajedničko dobro» ili preciznije rečeno svjesnost o njegovom postojanju izrodiće i Republiku, koja je sama kao riječ složenica od lat. riječi *res, rei f.*-stvar, i *publica, ae, f* - javnost. Republika ili stvar javnosti, odnosno opće dobro, predstavljaće jedno od najblistavijih dostignuća i tekovina ljudske političke svijesti, teorije, prakse i iskustva. Iz činjenice postojanja Republike, odnosno «zajedničkog dobra» proističe i svjesnost o političkoj odgovornosti državnih čelnika, ali i svih slobodnih i punopravnih građana jer "i svaka država, svaka zajednica ne propada slučajem, za to su krivi ljudi".

U antičkim državama kao institucija koja brine o državi može postojati i institucija vladara-monarha, no ona u takvom slučaju nije u proturječju sa načelima na kojima počiva antička država. Uostalom i u despotijama može postojati grad-država. Ali vladar (grčki βασιλευς, latinski *rex*) u antičkim državama u sebi ne objedinjava i sam pojam države, kao što je bio slučaj u despotijama. Raspadanjem rodovskih elemenata, i prelaskom na teritorijalnu organizaciju, odnosno nastankom države, veza koja objedinjava građane je izgubila svoje krvno obilježje i postala je čisto pravno-politička kategorija, odnosno pravo građanstva ili jednostavno građanstvo (grč. πολῖτικός i latin. *civitas*). Tako ustanovljeno pravo je osnovica postojanja antičkih država. Danas bi se ono

nazivalo državljanstvom ili nacionalnošću (u smislu shvaćanja moderne «zapadne» političke misli).[2]

Ali građanstvo nije bilo samostalna institucija. Ono je proizašlo iz jednog drugog antičkog političkog izuma, "građanina" (grč. πολίτης, latin. *civis*). Građanin je podrazumijevao sudionika države, njen neraskidivi element. Sam pojam "građanin" je vodio svoje porijeklo iz prahistorije, njegovi najdalji začeci nalaze se u plemenskom uređenju, odnosno u onoj fazi njegovog uređenja kada je bila dominantna vojna demokratija, a svi ratnici bili načelno ravnopravni među sobom. Taj proto-građanin se sa nastankom države transformirao u kreatora države, čiji je ujedno i sudionik, odnosno u građanina. Građanin (πολίτης) je čovjek koji može učestvovati u sudskoj i zakonodavnoj vlasti. Država, to jest polis, predstavljala bi samim tim skup (πλῆθος) ili zajednicu samo takvih punopravnih građana sposobnih za nezavisan život.[3] U svijesti antičkih ljudi, polis čine i pod njim se podrazumijevaju živi ljudi, i preko njih njihovi preci i potomci, a ne teritorija, brda, rijeke i planine i sl.

Za Grke je pojam građanske slobode i građanskih prava ipak bio znatno reduciran, suviše uzak jer je bio zagarantiran samo za manjinu unutar ukupnog stanovništva države. Apolitičnost i općenito politička nezainteresovanost je bila neshvatljiva za Grke, tj, one Grke koji su imali punopravni status građanstva, jer bivati ljudski značilo je bivati politički. Izbjegavanje bavljenjem javnim poslovima od strane građanina je bilo strano duhu i političkoj teoriji antičkih društava i smatrano je nerazumnim, nedopustivim i neshvatljivim. Ponekad su i donošene zakonske uredbe koje su motivisale ili prisiljavale građane na političku aktivnost. Zakonsko prisiljavanje građana na bavljenje politikom je razumljivo jer je punopravni građanin uživao državne privilegije i puna prava kao nadomjestak za svoju obavezu na političku aktivnost i odgovornost. Odraz takvog shvaćanja našao je svoje mjesto i u čuvenom Periklovom govoru (koji prenosi Tukidid) na pogrebu Atenjana koji su prvi poginuli u Peloponeskom ratu, gdje se kaže da u Ateni "drže onog koji neće da se miješa u državne poslove, ne za mirno, već za beskorisno čeljade." [4]

Osnovnu distinkciju koja je građanina odvajala od ostatka stanovništva je bila upravo njegova politička aktivnost. Kada bi građanin zapao u apolitičnost nestala bi granica koja ga je odvajala, odnosno davala mu superiornost u odnosu na većinu stanovništva. A kada se izbriše granica između antičkog građanina i negrađanina onda je potrebno učiniti još samo jedan korak pa da se izbrišu ili bar olabave i sve druge granice i barijere koje je postojanje punopravnog građanina u klasičnoj Grčkoj institucionaliziralo, kao one između polova, između slobodnih i robova, domorodaca i stranaca i sl. Za antičke ljude, niko ne

---

[2] Pored institucije građanstva, u antičkom svijetu egzistirao je uporedo i osjećaj šireg zajedništva jedne zajednice koja nije morala biti obuhvaćena jednim političkim okvirom. Pripadati helenskoj narodnosnoj zajednici značilo je potpuno prihvatati helensku kulturu i tradiciju, dok je samo porijeklo imalo sekundarnu ulogu. Pošto su za razliku od Grka, Rimljani bili obuhvaćeni jedinstvenim političkim okvirom, biti ili postati Rimljanimom je značilo imati ili dobiti pravno i politički status rimskog naroda, dok je etničko porijeklo imalo mebitnu ulogu.

[3] *Aristot. Politica*, 1275b 17-21

[4] *Thucyd.* II, 35 - 46

može živjeti bez pripadnosti nekoj državi i nekom sistemu, u suprotnom "on je ili božanstvo ili zvijer, čovjek sigurno nije".[5]

Otuda i toliki strah od eventualnog gubitka statusa građanstva i svih prava koje proizlaze iz njega. Posebno se taj strah manifestirao kada bi se građanin suočio sa opcijom svoga potpunog izgnanstva, što je automatski povlačilo i gubljenje građanstva. Gubitkom građanstva u svojoj domovini nekadašnji građanin, sudionik vlasti, "vrhovno svjesno biće" najuzvišenije ljudsko biće, postajao bi apatrid, biće bez domovine, prezreno i odagnano. I samo u tom kontekstu se može razumjeti i Sokratova odluka da radije ispije otrov nego da pobjegne (iako mu je prešutno bila pružena mogućnost da pobjegavši spasi svoj život) iz Atene i tako izgubi građanstvo i postane prezreni apatrid. Uostalom već na svome suđenju Sokrat je odbio bilo kakvu pomisao da bude kažnjen izgnanstvom iz Atene.[6]

I antički i despotski državni princip su svoje postojanje zaogrtali religijskim plaštem. U despotijama se išlo za potpunom ili bar posrednom (u smislu da ona postoji voljom božanstva) deifikacijom institucije vladara. Tako su na primjer egipatski faraoni bili i sami za svoga života smatrani božanstvima.[7] Institucija vladara je time postajala božanski zaštićena i nepromjenljiva jer bi njena bilo modifikacija bilo eliminiranje predstavljalo i bogohuljenje. To je uslovilo i usporenost u razvitku političkih institucija na prostoru dominacije despotija u odnosu na grčko-rimski svijet.

U antičkim društvima, deificira se država, pa tako u starom Rimu imamo državu predstavljenu u vidu antropomorfne boginje Rome. Nešto slično, susrećemo i u modernom svijetu, na primjer, u predstavi Francuske republike u vidu djevojke Marijane, ali bez božanskog oreola što je i razumljivo jer je Francuska republika proizašla između ostalog i iz suprotstavljanja katoličkoj crkvi.[8] U grčko-rimskom svijetu, posebno u ovoj drugoj komponenti antičkog svijeta, nije se samo deificirala država, nego i mnogi opći pojmovi koji su proizlazi iz društvenog i ideološkog sustava koji je vladao u državi kao što su *demos* - narod (statua koja simbolizira Demos, djelo Lisona, je bila postavljena u atenskom Pritaneju), *demokratija* - vladavina naroda,[9] *libertas* - sloboda, *concordia* - sloga, *fides* - vjernost. Time je država deificirala i temelje na kojima je i sama počivala, dodatno religijski učvršćujući svoju egzistenciju.

Na kraju zaključujemo da je u despotijama država jednako vladarska institucija, jedna realna formacija a u antičkim metafizička veza državotvornosti koja postoji među građanima. Pojmovi "građanina" i "građanstva" su predstavljali onu suštinsku razliku koja

[5] *Aristot.*, *Politica*, 1253a29

[6] *Plat. Apo.* 27

[7] Jedini izuzetak možda je bio Amenofis IV. (Aknaton) koji je u XIV. st. p. n. e sproveo monoteističku revoluciju.

[8] I Nijemci, po ugledu na susjede Francuze, svoju domovinu simbolički predstavljaju u vidu plavokose djevojke nazvane Germania.

[9] *Paus.* I, 3

je odvajala antička društva od despotija gdje je osnovicu činio odnos vladar-podanik.[10] Ali ne treba apsolutizirati ova dva pravca, i unutar njih postojale su razlike u političkom razvitku pojedinih naroda i zemalja. Osnovna razlika u političkom razvitku pojedinih država antičkog svijeta je bila sadržana u odnosu prema pitanju; šta se u različitim državama podrazumijevalo pod građaninom. U Lakedemonskoj (Spartanskoj) državi su pravo građanstva imali Spartijati, koji su istine radi predstavljali znatnu manjinu u ukupnoj populaciji Lakonije u odnosu na perijeke i helote. Spartijati su u tolikoj mjeri težili za podražavanjem ideala građanske jednakosti da su to pokušavali pretočiti i u praksu. (između sebe su nazivani jednakima *hómoioi*, imali su parcele-*klaros* iste veličine itd). Prijem u klasičnom grčkom razdoblju među Spartijate je bio veoma otežan, skoro i onemogućen, iako postoje i rijetki izuzeci[11].

U Ateni broj građana je bio znatno veći u odnosu na Spartu. Svi stanovnici Atike izuzev robova i stranaca-meteka su imali pravo građanstva. Atenjani su uveli i jedan vrlo značajan presedan. Osnivali su kleruhije, kolonije Atenjana širom svoje Arhe. Stanovnici atenskih kleruhija za razliku od uobičajene prakse u helenskoj kolonizaciji ostaju građani Atenske države, i njen sastavni dio. Međutim iako je pristup među atenske građane za, ne samo meteke, nego i oslobođene robove bio lakši nego u Sparti i drugim grčkim gradovima ipak je vremenom i u Ateni pristup u atensko građanstvo postajao sve teži. I nikada u atenskoj državi nije došlo do masovne dodjele atenskog građanstva.

Nasuprot onima koji su imali pravo građanstva mogli su postojati i podanici, ali oni nisu bili podanici institucije vladara (koji je bio samo sredstvo proizašlo i same države), nego podanici države, odnosno svih građana. Ovo je posebno došlo do izražaja u Sparti gdje su heloti bili robovi u vlasništvu države, a ne robovi spartanskih kraljeva. I Atena je poznavala instituciju državnih robova, koji su obavljali čitav niz različitih poslova, uključujući i policijsku službu. Antički državni poredak je uslovio da se u Grčkoj razviju teritorijalno male države, koje su iznutra pokazivale znatnu kohezivnu snagu i emitovale veliku političku energiju, aktivnost i pokretljivost. Zbog svega toga ne treba nas čuditi da su grčki polisi uspjeli da pobijede veliku Persijsku despotiju. Antička ideja polisa i građanina kao temelja državotvornosti određenog političkog entiteta nije samim tim podrazumijevalo i da su antička društva bila zasnovana na principu individualizma i na primarnosti interesa pojedinca. Naprotiv, u kontekstu antičkih država i njihovih uređenja, pojedinac je uvijek bio podređen općem i to je aksiom idejne podloge na kojoj

[10] Navedena razlika koja je očima antičkih ljudi i Grka i republikanskih Rimljana bila vrlo uočljiva postajala je i osnovna ideološka maksima i platforma prilikom svakog sraza starovjekovnih „građanskih“ i „despotskih“ država. Eshilova drama „Perzijanci“ tako nam otkriva i odlike ideološkog sukoba dva starovjekovna politička sistema koji je uz sve ostale njegove aspekte bio prisutan u Grčko-perzijskom ratu. Ideja o superiornosti antičkog „građanskog“ sistema i naroda koji su bili njegovi nosioci i uživaoci, razvila se u pravcu ideološkog opravdavanja ekspanzije, slično kao što su to tvrdili evropski i američki kolonizatori u XIX st. Ni najveći filozofi antike nisu se ustručavali da podstiću „superiorne“ narode da zavladaju nad inferiornim narodima. Tako je i Aristotel dao ideološku podlogu za makedonsko-grčki pohod koji je vodio njegov učenik Aleksandar na istok tvrdeći da je „pravo da Heleni vladaju nad barbarima, tj. Izobraženi nad Neizobraženim.“

[11] Tek u helenističko razdoblju za vrijeme kraljeva reformatora (Agisa IV., Kleomena II. i Nabisa) došlo je do masovnijih pokušaja davanja statusa Spartijata perijecima i helotima.

funkcioniraju sve antičke države. Cjelina je bila nužno primarnija od "svih njenih dijelova"[12]

Antičko uređenje države ipak ima i svoje granice. Nekadašnja ideja o polisu kao političko-ekonomsko samozadovoljavajućoj cjelini, kako je vrijeme prolazilo, sve je više bivala izložena udarima silnica historijskog razvitka. Sve se mijenja i podliježe zakonitosti promjene. A sa krupnim društvenim promjenama u grčkom svijetu polisa nastalih, kao posljedice pobjede nad perzijskim invazorom, mnogo toga je u svijesti starih Grka bilo detronizirano i relativizirano. To je posebno došlo do izražaja onog momenta kada je akumulirana energija starih Grka stvorila nove društvene i ekonomske uslove koji su prevazilazili okvire dotadašnjeg uređenja. Čim bi izašle iz okvira grada-države i krenule u stvaranje većih teritorijalnih cjelina grčke zajednice u okvirima svojih polisa bi se našle u situaciji konfrontacije principa funkcionisanja grada države sada u ulozi Imperije, jer je u svijesti starih Grka polis bio način života (*modus vivendi*). Ljubomorno čuvanje svoga prava građanstva, i tretiranje građana drugih gradova kojima je nametnuta hegemonija (bilo da je riječ o saveznicima ili ratom pokorenom stanovništvu) za podanike stvorilo je veliko zapreku za stvaranje jedne velike imperije zasnovane na ideji drugačijoj od one na kojoj su počivale imperije koje su počivale na načelima despotije, koja se istine radi, pokazala kao vrlo pogodna forma za formiranje teritorijalno velikih imperija. Ni jedna helenska država nije uspjela da se izdigne nad ovim uvjerenjem, i stari Grci će samo lutati u traženju rješenja ovog problema. Svoju hegemoniju grčke države su pokušale da ostvaruju preko forme saveza, što je u načelu dobro zamišljeno i moglo je teorijski dobro funkcionisati vodeći na kraju procesa ka stvaranju teritorijalno veće političko-upravne cjeline kao neke vrste konfederacije ili federacije. Međutim u praksi svi ti helenski savezi su se zbog niza razloga pretvarali u svoju suprotnost. Saveznici su uglavnom od strane najjačeg člana Saveza-hegemona bili tretirani kao podanici, što je neminovno vodilo samo daljnjim novim sukobima unutra Saveza. I na kraju bi se svi ti Savezi raspadali, ne zbog pritiska vanjskog faktora nego iz razloga proturječnosti i nedostatka osjećaja za kompromis, opći interes i pravdu koji su prevladavali skoro u svakom savezu koji je okupljao grčke polise. I zato nas ne treba čuditi da su svi ti Savezi-Carstva (i Delski savez koji se prometnuo u atensku pomorsku državu i Spartanski Peloponeski savez poslije rata 431 - 404 p. n. e) bili kratkotrajni jedva premašući u svome trajanju dvije generacije.

Helenističke monarhije (u Aziji i Africi) su pokušale da prevaziđu ovu suprotnost kombinirajući elemente državnog uređenja koji je prevladavao u helenskom svijetu i sistema despotija. Helenistički eksperiment se pokazao, iako je imao nekih određenih uspjeha, kratkotrajnim i nije uspio da stopi helenske i orijentalne principe društvenog uređenja. Naprotiv u nekim dijelovima Bliskog i Srednjeg Istoka samo je još produbio razlike (na primjer u Palestini gdje je došlo do oštre konfrontacije između helenske politike, tradicije, kulture i načina života sa hebrejsko-orijentalnim osjećajem). Grčki naseljenici su živjeli u svojim prosperitetnim gradovima koje su podizali helenistički

[12] *Aristot., Politica,* 1253a 20

vladari (grčko-makedonskog porijekla) širom svojih carstava. Građani Aleksandrije, Pergama, Antiohije, Seleukije i mnogih drugih gradova su uživali izvjesne privilegije, ali masa bliskoistočnog stanovništva je bila u istom položaju prema vladaru kao i ranije. A ni pojam države nije uspio da se izdigne iznad ideje o vlasništvu vladara. Može se čak reći da je došlo i do određene degradacije ideje o antičkoj državi građana u odnosu na raniji period, jer se ona, u toj simbiozi ideoloških načela, transformisala više prema onim idejama koje su karakterizirale despotije, izgubivši i formalno, svoju metafizičku formu. Ovaj proces je počeo već sa Aleksandrom Velikim, kada je on, ne bez otpora, po uzoru na despotije počeo uvoditi proskinezu, koju su Grko-Makedonci smatrali nedostojnom slobodnog građanina. To je bio prvi korak ka narušavanju načela građanske ravnopravnosti i uspostavljanju odnosa vladar-podanik. Helenističke monarhije su bile smatrane i privatnim vlasništvom. Takvo shvaćanje o vrhovnom suverenitetu u starovjekovnoj državi najbolje se može razumjeti činjenicama da pojedini helenistički vladari ostavljaju testamentom svoje države drugim licima ili državama, kao što su to uradili pergamski kralj Atal III., kralj Bitinije Nikomed III. Filopator, kralj Kirenajke Ptolomej Apion za vrijeme 176. olimpijade.[13]

Za razliku od Grka jedan mali seljački narod u središnjoj Italiji, na periferiji uzavrele pozornice helenskog i helenističkog Mediterana uspio je da u dovoljnoj mjeri modifikuje uređenje antičkog društva, ali bez narušavanja temeljnih načela i da izgradi imperiju. I tako su Rimljani uspjeli da sačuvaju ideju države koju je antički svijet baštinio, a po kojoj država nije volja jednog čovjeka, ni njegovo privatno vlasništvo, nego stvar građana *πολιτεία* ili *res publica*. Ironijom slučaja, legendarni tvorci rimske države bili su upravo apatridi; oni koji su izgubili svoje građanstvo ili pripadnost nekoj zajednice; odbačeni najprezreniji ljudi u tadašnjem svijetu i oni koji su se dobrovoljni odrekli svoga ranijeg građanstva i pripadnosti da bi učestvovali u kreiranju jednog od najvećih čuda antičkog svijeta, za čijom veličinom i tradicijom su se povodile čitave generacije, a inspirisali i vizionari i konzervativci, i genijalci i ludaci, i sveci i grešnici.

Ideje, ideologije, stranke

Iz shvaćanja konstitucije države kao zajednice građana, proizašle su i tri osnovne ideje o unutrašnjem uređenju antičke države. Prva je monarhijska u kojoj za razliku od despotija kralj nije despot niti je institucija kralja jednaka s državom. Kralj u antičkim monarhijama predstavlja samo izvršnu i reprezentativnu vlast, čija je volja djelovanja uokvirena u zakonski poredak. Monarhijski sistem je i prvi oblik uređenja antičkih država, ali ga je, progresivnim razvitkom političkih odnosa i političke svijesti građana, većina antičkih država klasičnog doba napustila, prelazeći na druge načine unutrašnjeg uređenja.

Druga ideja je oligarhijska, po njoj državom upravlja izabrana manjina. Načela izbora su mogla biti različita. Najčešći je oblik bio imovinski cenzus, odnosno veličina bogatstva. U pojedinim državama izbor je uslovljavala pripadnost "plemenitom" rodu. Samo u koncepcijama antičkih filozofa ostala je težnja da izabranu manjinu sačinjava najumniji i

[13] *App. de bell. civ.* I, 111

najsposobniji dio države. Rijetko je koja antička država pokušavala i uspijevala da želju antičkih filozofa pretoči i u praksu.

Treća ideja državnog uređenja je demokratski oblik. U demokratiji sva vlast i zakonodavna i izvršna i sudska pripada cjelokupnom građanstvu. Svaki građanin je zakonski i u načelu jednak. Osnovna institucija demokratije su narodne skupštine u kojima se prezentira volja naroda. Za razliku od modernog Zapada, gdje se volja naroda ispoljava kroz predstavničku demokratiju, u antičkom Zapadu vladalo je načelo neposredne demokratije, koji je i danas zadržan u nekim švajcarskim kantonima.[14] Drugo je pitanje šta se podrazumijevalo pod "građaninom". U načelu to su bili svi muški punoljetni stanovnici jedne države koji se smatraju njenim sudionicama. Taj broj građana u svakoj državi je varirao o mogao je nekada biti i veoma mali u odnosu na ostatak populacije.

Na ovim idejnim postavkama izrastaju i stranke antike. Skoro svaka antička država stare ere imala je bar dvije, ako ne i tri stranke. Najčešće se susrećemo sa demokratskom i oligarhijskom. Nastanak i motivacija tih stranaka su bile različite. One su mogle nastati okupljanjem oko istaknutih pojedinaca i njihovih ideja i stavova. Nekada su formirane samo za rješavanje izvjesne situacije ili problema. Ove ad - hoc stranke najčešće su i same nastajale grupiranjem oko programa (političkog ili ekonomskog) koji je izradio pojedinac ili češće kružok istomišljenika a čiji program je pojedinac, za čije je ime historija uglavnom vezala taj program, predstavio i zastupao. Nasuprot njima se kao po nekoj zakonitosti, vrlo brzo formira i grupacija protivnika navedenog programa (čija bi eventualna realizacija mogla ugroziti njihove interese). Antičke stranke su se mogle organizirati i na osnovu staleških, klasnih i strukovnih programa. Uzrok grupisanja u antičke stranke mogao je biti i geografski. I navijačko opredjeljenje na konjskim trkama ili drugim javnim zabavama moglo je lako postati izvorištem nastanka političkih grupacija. Nekad su svi ovi faktori mogli djelovati zajedno. Bez obzira koliko antičke stranke varirale u svojim stavovima, postojale u različitim vremenima i državama, organizovale se i djelovale na različite načine, u njima je morala prevladavati jedna od navedene tri ideje, više ili manje, u ekstremnijem ili umjerenijem vidu, ovom ili onom obliku ili načinu djelovanja. Iz svega navedenog vidimo da oblik antičkih stranaka nije bio unificiran, već je varirao od zemlje do zemlje, od vremena do vremena, ali je predložak nastanka, rada i ciljeva stranaka morao biti jedan od tri navedena. Stranačka borba, koja je nastajala kao normalna posljedica političke aktivnosti građana je shvaćana kao obavezni dio političkog života jednog polisa i uslov njegovog razvitka, sve do onog momenta kada izmakne kontroli i pretvori se u uzrok propasti državne strukture.

[14] Postoje naznake da je i antička politička praksa poznavala neke elemente proto-predstavničkog sistema. U tom smislu bismo mogli posmatrati atensko „Vijeće 500" koje se sastoji od po 50 izabranih predstavnika iz svake od 10 fila (administrativne jedinice Atenske države), zatim rimski Senat u svojim ranim fazama, kada je svaki od patricijskih rodova slao po jednog svoga predstavnika u Senat, i na kraju zamisli Augusta po kojima bi svaka kolonija i municipij slali svoga predstavnika u Senat rimske države, koji bi imao ista prava kao i senatori ili bi se u njima glasalo za rimske državne komicije. Ipak ovakva predstavništa nikada nisu prerasla u sistem niti su uspjela prevazići svoj proto-karakter. I tributska izborna mašinerija Rimske Republike je nosila u sebi princip elektorata, a ne prostog sistema neposredne demokratije, o čemu će biti kasnije više govora.

Stranke antičkog zapada, i pored terminološke sličnosti u imenu sa modernim političkim strankama, suštinski se razlikuju od njih. To su bile interesne skupine, neinstitucionalizovane forme, različito od modernih političkih partija. Te antičke stranke su više ličile na današnje političke pokrete. One nisu bile ni definisane ni zakonima ni ustavom, niti su težile nekoj takvoj državnoj verifikaciji. Ali su zato imale jasno definisan program i plan svojih aktivnosti. Sa svoje strane, političke stranke današnjice, su institucionalizirane, zakonski definisane i uklopljene u ustavni poredak države, izuzev u slučaju kada postanu predmet zabrane legalnog rada i eventualnog proganjanja. Današnje stranke, bar kada je riječ o našem slučaju, često nemaju jasan i precizan program, ili je on samo mrtvo slovo na papiru. Ideološki ogrtač kojim se pokrivaju, često je samo površinski izraz njihovog identiteta. Veoma često te stranke i ne znaju šta hoće, nemaju viziju i jedini cilj koji pred sebe postavljaju je golo održanje vlasti i popularnosti. Kao što su i antičke stranke originalni proizvod starog vijeka, tako su i moderne stranke originalni proizvod novog vijeka i bilo kakav pokušaj njihovog suštinskog izjednačavanja je nemoguć.

Na kraju potrebno je istaći da nisu samo Grci i Rimljani razvili svoju koncepciju države na antičkoj ideološkoj matrici, riječ je samo o tome da su je oni najviše i najtemeljitije razvili, a i činjenici da je ona uglavnom najviše i poznata preko tragova koje su ostavila ova dva naroda. Ne treba isključiti ni mogućnost da su Filistejci (Pelešeti), Feničani-Kartaginjani, Etrurci i mnogi drugi narodi širom Planete u većoj ili manjoj mjeri se oslanjali na ovu vrstu ideje o državi, ali je od njih ostalo relativno malo podataka u odnosu na ono što su ostavili Grci i Rimljani da bismo mogli rekonstruisati njihovu političku strukturu i njihove političke ideje.

Slika 1
Rimska boginja Roma, personifikacija
Rimske Republike

1.2 Socijalne borbe

"Čovječe, prestani me oplakivati, jer premda ginem ovako protiv zakona i pravde, meni je bolje nego mojim ubicama"
Posljednje riječi spartanskog kralja Agisa IV. pred svoje pogubljenje[15]

Jedan od najčešćih uzroka stranačkih borbi u društvima antičkog Zapada bilo je socijalno pitanje. Čak bi se moglo reći da su se stranački i socijalni faktori uzajamno prožimali i dopunjavali na uzavreloj političkoj sceni antičkih država, dodatno doprinoseći dramatičnosti stranačkih borbi i unoseći u njih faktor masovnosti. Socijalno pitanje je pogađalo skoro sve slojeve stanovništva i ukoliko je postajala uzrok ili predmet stranačke borbe, tim prije je stranačka i uopće politička borba gubila karakter ekskluziviteta rezervisanog samo za više slojeve društva koji su se po prirodi stvari najviše bave politikom.

Skoro da nije ni bilo neke antičke države koja je bila imuna na sukobe čija je pozadina bila socijalne prirode. U pravilu su bogatiji dijelovi stanovništva podržavali oligarhijsku vlast, srednji sloj demokratsku, a siromašniji slojevi bilo demokratsku bilo monarhijsku opciju. Ali ovakvo strukturiranje ne treba smatrati apsolutnim, i bilo je dosta primjera kada su pojedinci iz najplemenitijih rodova ili sa najvećim bogatstvom bili nosioci demokratske stranke i obrnuto. Socijalno pitanje je inače bilo prisutno tokom cjelokupne ljudske historije. Činjenica je da su samo ona društva koja su imala dobro uređen sistem socijalnih odnosa i uspijevala da prežive u teatru historije. Nasuprot, one zajednice i poredci koje su zanemarivale ovaj aspekt društva i ekonomike ili su se protiv siromaštva borili demagoškim i popularnim sredstvima nisu mogli da računaju na dugotrajniju svoju egzistenciju. Samo pravilno shvaćena i primijenjena u praksi ravnoteža u odnosima između različitih društvenih i ekonomskih odnosa i faktora i dobro uređena socijalna politika i harmonija u odnosima između različitih socijalnih, imovinskih i profesionalnih grupacija jeste garancija opstanka i uspjeha određene zajednice. U moru filozofskih shvaćanja kojima je u antičko doba bila preplavljena Helada, postojale su i ideje koje su naglašavale socijalni aspekt unutrašnjeg uređenja. A između pojave ideje i pokušaja njenog pretakanja u realni svijet potrebno je vrlo malo. Organizirana socijalna borba u antici, ali pokazaće se i toku cjelokupne ljudske historije, je kao cilj mogla imati ili korjenitu socijalnu preobrazbu i stvaranje društvene zajednice sa potpunom socijalnom unificiranošću ili se težilo samo pravednijoj socijalnoj politici, ne postavljajući sebi kao cilj izgradnju vještačke, praktično neizvodljive, socijalne jednakosti. Ovaj posljednji, umjereniji, pristup se zadovoljavao eliminiranjem posljedica nezakonitih postupaka koji su pojedince dovodili do enormnog bogatstva i njihovim ispravljanjem, mjestimično uz prisutno kažnjavanje krivaca.

Antički pobornici socijalnih preslojavanja kao model svojih reformi su uzimali "zlatno doba čovječanstva", "drevne zakone" i "staru pravicu". U legendarnom "časnom i

[15] *Plut. Agis*, 20

pravednom državnom uređenju"[16] koji je navodno vladao u prošlosti socijalni reformatori su tražili uzore ali i opravdanje za svoje akcije. Dovoljno će biti navesti nekoliko primjera kako bi se na najjednostavniji način mogla reprezentovati socijalna borba. Obje historijske crtice koje smo uzeli za primjer potiču iz one grčke države koja je jedno vrijeme bila nosilac oligarhijskih ideja, pa čak i sinomin za oligarhiju, i koja se najviše trudila da sačuva krutost svoga društvenog i državnog uređenja. Zato su socijalne borbe u Sparti i imale tako radikalan izraz. Socijalni pokreti u spartanskoj državi dogodili su se nakon što se već polako stišao val suparništva između demokratije i oligarhije, i kada su obje ideje bile u grčko-helenističkom svijetu već prilično potisnute od strane monarhijske ideje.

Sa završetkom Peloponeskog rata, kao rezultat pobjede u ratu u Spartanskoj državi se nagomilalo bogatstvo, što je postalo prvom klicom buduće krize, koja je počela znatno ranije nego što je uopće došlo od iole ozbiljnijeg pokušaja reformi. Prvo je narušeno načelo državnog vlasništva nad zemljom u pokrajini Lakoniji, zatim načelo o jednakosti veličine posjeda čije su prinose koristili Spartanci i pravo zavještanja imovine. Na kraju je to proizvelo duboko socijalno raslojavanje i raspad strukture spartanskog društva. Sav zemljišni posjed Lakonije se uglavnom skoncentrisao u rukama malobrojnog sloja. Socijalno raslojavanje i kriza u spartanskoj državi su se znatno produbili od poč. IV. st. p. n. e.[17] Ali je u njoj još uvijek bila snažna tradicija starih vremena kada su Spartanci bili jednaki, bar teorijski, posebno u onim krugovima koji su odgojeni i obrazovani na sjećanju na stari spartanski sistem i slavu. Potrebu za pravednijom socijalnom politikom ili socijalnim reformama inicirali su, iz raznoraznih razloga, često predstavnici najvišeg državnog sloja. Tako su sinonim za grčke socijalne reformatore bili spartanski kraljevi Agis IV., Kleomen III. i Nabis, koji su reformama socijalne prirode nastojali oslabiti prevlast oligarhije i osigurati spas države čiji su bili titularni predstavnici. U Sparti se težilo povratku na zakone Likurga, koji su imali i religioznog garanta u vidu zakletve Pitijskom Apolonu. Upravo je u Sparti prevladao prvi ekstremni cilj socijalne borbe u drugoj polovini III st. p. n. e. To je i razumljivo kada se ima u vidu da je Sparta sredinom III st. p. n. e. bila samo sjena nekadašnjeg hegemona Helade. Ona je u to vrijeme spadala i u najzaostalije i u najsiromašnije države Helade.

Kralj Agis IV. je prvi predvodio reformni pokret koji je trebao da Sparti vrati stari sjaj. On je pokušao sprovesti program preraspodjele zemlje i ukidanje dugova, ali je zahvaljujući spletkama protivnika reformnih zahvata, nakon insceniranog suđenja smaknut, 239. god. p. n. e. Spartanski model istovremene nagle i duboke promjene je poprimio nasilan i okrutan karakter. To je posebno došlo do izražaja kod kralja Kleomena III. (vl. 235 - 222. p. n. e.) koji je ubio efore, koji su bili najčvršći antireformski stub i protjerao iz Sparte mnoge protivnike[18]. Da bi povećali bazu koja je podržavala reforme, reformatori su pribjegavali mjerama kojima su nastojali obezbijediti

[16] *Plut. Agis*, 2

[17] *Plut. Agis*, 3;5

[18] *Plut. Cle.* 8

masovniju podršku za svoje ideje, pa je na primjer Kleomen oslobodio državne robove[19]. Tako je Sparta od predstavnika najekstremnijih oblika oligarhije otišla u drugu ekstremnu krajnost. To je razumljivo jer je jednom ekstremizmu lakše da se transformira u suprotni ekstremizam nego da zauzme nego umjereniju poziciju. I pored početnih uspjeha Kleomena koji je uspio da vrati bar neke iskrice stare moći Sparte, ali sada kao nosioca reformnih ideja, njegov pokret je na kraju ipak bio ugušen združenom akcijom Ahejaca, Makedonaca i spartanskih protivnika Kleomena i njegovih reformi. Vojska pod komandom makedonskog kralja Antigona Dosona je kod Selasije 222. god. p. n. e porazila spartansku vojsku, a nedugo zatim okupirala Spartu, vršeći zajedno sa nosiocima reakcije okrutne represalije nad pristalicama reformi. Sam Kleomen III. je emigrirao u Egipat, gdje je i poginuo 219. god. p. n. e prilikom pokušaja da podigne revoluciju u Aleksandriji[20]. Sparta nekada hegemon Peloponeskog saveza, sada je postala obični član Ahejskog saveza. Oko 210. god. p. n. e izvjesni Mahanidas, staratelj maloljetnog kralja Pelopa, samovoljno je preuzeo vlast i slično Agisu i Kleomenu počeo provoditi socijalne reforme. I Mahanidas je kao u slučaju Kleomena u svom radu bio zaustavljen vanjskom intervencijom. Ahejski strateg Filopemen porazio je spartansku vojsku 207. god. p. n. e. Sam Mahanidas je poginuo u borbi protiv Ahejaca[21]. Najdalekosežnije socijalne reforme, od svih što ih antička historija bilježi, preduzeo je spartanski kralj Nabis[22]. On je izvršio konfiskaciju imovine širokih razmjera, fizički je eliminirao ili protjerao mnoge svoje protivnike i oslobodio je većinu helota. Nabis je pokušao da anulira i razlike između staleža masovnim vjenčanjima muškaraca i žena koji su pripadali različitim staležima. Ni njegova djelatnost nije bila dugovječna i dvije rimske intervencije (195. i 192. god. p. n. e), zaustavile su Nabisov pokret, dok su njega samog pogubili spartanski oligarsi. Rimska intervencija, neće biti kraj spartanske agonije, ona se nastavila i dalje. Rimski Senat postao je pozornicom tužakanja i moljakanja bezbrojnih delegacija koje su zastupale razne grupacije iz nekada slavne Sparte[23], a sad izgubljene države. Posljednji trag o pokušaju socijalne borbe u Sparti, a koji je poznat, izveo je izvjesni Heron[24]. Pored Sparte i klasične Grčke, socijalne borbe, staleški i klasni sukobi su pogodili skoro svaku antičku državu, i naša tema će između ostalog obraditi i taj aspekt unutrašnjeg političkog života antičkog društva.

[19] *Polyb.* XVIII,53

[20] *Plut. Cle.* 37 - 39

[21] *Polyb.* .XI 11-18

[22] *Polyb.* XIII, 6-8; XVI, 13

[23] *Polyb.* XXXIII, 4

[24] *Polyb.* XXIV, 7

1. Anarhijska godina

"Našim državnim uređenjem mi ne kopiramo tuđe institucije, mi sami više služimo kao primjer za druge, nego što podražavamo drugima. Ovaj poredak zove se demokratija zato što vlast u njemu ne pripada manjini, nego većini građana, a svi imaju jednakost pred zakonima....."
Periklov pogrebni govor u spomen prvih palih Atenjana u Peloponeskom ratu
Tukidid, II, 37

Slika 1.1.
Atenska drahma, sa prikazom sove.
Sova, ptica boginje Atene je bila simbol Atenske države.[25]

1.1 Izvori

Atenska država je spadala u jednu od najorganizovanijih država sa jakom unutrašnjom strukturom i jasnom ideji na kojoj je počivala njena državotvornost. Svaka zajednica ako želi da bude dobro uređena i trajna mora stalno voditi računa i o temeljima na kojima počiva, o svome porijeklu, i o svemu kroz šta prolazi, jednom riječju poznavati sopstvenu historiju. Uostalom trenutak kada jedna zajednica postane svjesna svoje prošlosti, i počne voditi računa o skupljanju i evidentiranju tradicije i događaja iz sopstvene prošlosti i sadašnjosti a radi budućnosti, je i prvi znak državotvornosti.

[25] *Plut. Peric. 2; Plut. Lis. 16*

Atenska država je kao takva obezbjeđivala i institucije koje su brinule o vođenju državnih hronika i arhivu.

Kao i u drugim državama, i u Ateni su se bilježili svi važniji događaji u hronike. Zaduženje da vode državne hronike imali su eksegeti (εξήγηται) - tumači u čiju nadležnost je ulazilo i pravo tumačenja vjerskog prava. Činjenica da su iste državne službe imale dužnost da brinu i o vjerskom pravu i o svakodnevnom vođenju državnih hronika, jasno govori da je čuvanje historijskog sjećanja imalo posvećen karakter, zaogrnut religijskim plaštom. Od početka IV. st. p. n. e. počelo se sa obrađivanjem državnih hronika Atene i na osnovi podataka koje su one sadržavale u sebi i pisanje historijskih djela. Takva historijska djela su se zvale Atide, a njeni pisci Atidografi. Sadržaji Atida su se uglavnom ticali ustava i političke historije, pa su kao takvi nudili i dosta materijala koji bi se odnosio na kratkotrajnu vladavinu oligarhije iz 404. i 403. god. p. n. e. Na vladavinu Tridesetorice se sigurno osvrnula većina atidografa, pogotovu jer je jedan dio njih bio i savremenik tih zbivanja. Tako možemo pretpostaviti da su jedan dio svojih historija atidografi Klidem, Melantije, Fanodem, Androtion, Demon i Filohor posvetili i Ateni u 404. i 403. god. p. n. e. Od njihovih djela sačuvani su samo fragmenti kod drugih pisaca, što predstavlja veliki nedostatak, jer su se atide odlikovale dokumentarnom tačnošću jer su donosile izvode iz zvaničnih državnih dokumenata.

Atenjani su čuvali i svoje zakone (koji su od vremena Drakona morali biti u pisanoj formi), međudržavne ugovore, sudske zapise, zapisnike narodne skupštine i „Vijeća 500“. Broj tih pisanih dokumenata uslovljen demokratskim sistemom je doživio hiperprodukciju. Državna arhiva se nalazila u hramovima i Pritaneju i bila je dobro čuvana. Ti dokumenti bi bili prvorazredan izvor za obradu naše teme jer su sadržavali i ona pisana svjedočanstva koja su govorila o 404. i 403. god. p. n. e., a bila bi direktno producirana iz državnih i političkih institucija, službi i grupacija. Nažalost veliki dio toga materijala je danas izgubljen. Ostali su uglavnom sačuvani oni pisani dokumenti koji su pisani na trajnijem materijalu kao što su kamen i mermer, a i oni samo djelimično. Ipak vrijednost toga materijala leži u tome da su mnogi antički historičari bili u mogućnosti da koriste taj bogati materijal i da ga uvrštavaju u svoja djela, tako su neki prepisi tih dokumenata došli i do nas.

Vladavina Tridesetorice je izazivala veliku pažnju kod antičkih historičara. Veliki dio antičkih pisaca koji je bio savremen sa događajima iz 404. i 403. god. p. n. e., ili je živio poslije njih je spominjao u većoj ili manjoj mjeri, nekada samo fragmentarno tiraniju Tridesetorice i ličnosti koje su u njima igrale glavne uloge. Znamo da je Duris sa Samosa (jedno vrijeme i vladar toga otoka) napisao Opću Historiju i Historiju otoka Samosa, a Filarh historiju koja se sastojala od 28 knjiga. Teopomp je napisao historiju koja je obrađivala razdoblje od 411. do 394. god. p. n. e., a Efor je napisao Opću historiju od dorske seobe do Filipovog posjedanja Perinta 340. god. p. n. e. Svi spomenuti pisci su se više-manje sigurno osvrtali i na period oligarhijske osmomjesečne vladavine u Ateni sa kraja V. st. p. n. e. Anisten, Sokratov učenik i osnivać kiničke filozofske škole napisao je izgubljeni spis Alkibijad, čija su zadnja poglavlja vjerovatno donosila podrobnije informacije o 404. i 403. god. p. n. e. Vjerovatno kratkotrajnu zločinačku vladavinu

oligarhije nisu zanemarivali u svojim djelima ni Teofrast, Dikearh, i Androklid, ali nažalost o tome da li su je, i ako su u kojoj mjeri, obrađivali nemamo nikakvih prezicnijih podataka. Nažalost sa današnje vremenske distance moramo konstatovati da je obilje materijala koje bi pomoglo da u potpunosti rekonstruišemo historijski proces koji se odvijao u okviru Atenske države 404. i 403. god. p. n. e. nestalo. I danas smo prisiljeni da se oslonimo na relativno malobrojnu građu, koja je preostala od antičkih historičara.

Ksenofont

Ksenofontova Helenska historija (῾ελληνικά) je najobimniji izvor za proučavanje vremena vladavine Tridesetorice. Ksenofont postegospotamsku Atenu, tiraniju i povratak demokratije izlaže u 2. i 3. glavi II. knjige. To je nesumnjivo izvor koji daje obilje podataka, materijala i zaključaka o navedenom periodu. Njen značaj je posebno naglašen kada se ima u vidu da je Ksenofont bio neposredni svjedok svega što se događalo u Ateni 404. i 403. god. p. n. e. Tako se njegov izvještaj može uzeti kao izvor iz prve ruke. Osnovna vrijednost ῾ελληνικά ipak leži u kronološkom slijedu opisanih događaja. Smatramo da Ksenofontov slijed političkih dešavanja u atenskoj državi u toku 404. i 403. god. p. n. e ne odstupa u nekoj bitnijoj mjeri od stvarnog vremenskog rasporeda dešavanja. Usljed toga smo i uzeli Ksenofontov slijed kao matricu rasporeda niza opisivanih događaja.

Sasvim je drugo pitanje kada se govori o kvalitetu opisanih događaja, da li je i u kojoj mjeri Helenska Historija dovoljno reprezentativan u svim svojim dijelovima, a nadasve nepristrasan izvor. Sve kvalitete Ksenofontove historije zasjenjuju politički stavovi autora, koji su prisutni kroz cijelo dijelo, što se posebno ogleda u neusklađenosti veličine pojedinih pasusa. Na primjer jedan prilično veliki pasus je posvećen Teramenu i odnosima unutar atenske oligarhije. Nasuprot tome Ksenofont nas ostavlja u potpunom mraku u vezi sudbina demokrata u emigraciji, njihovih priprema za povratak pa i detaljnijeg opisa vođa demokratskog pokreta. To je možda i razumljivo kada se ima u vidu da se Ksenofont tada nalazio u gradu i da možda nije raspolagao sa dovoljno informacija u vezi dešavanja van Atike. I pored navedenog razloga ipak stojimo na stajalištu da je u ovom slučaju bitnija bila politička orijentacija autora.

Ksenofont (rođen poslije 430. god. p. n. e.), poticao je iz aristokratske atičke porodice, a pošto je i pripadao širem krugu Sokratovih učenika, normalno je bilo za očekivati da će se u njemu razviti sklonost prema načelima oligarhijske ideje o rješavanju političkih odnosa. Tu svoju naklonost prema oligarhiji Ksenofont nije nikada napustio, naprotiv on ju je u toku svoga života samo još više razvijao. Ideal političkog uređenja on je vidio u Spartanskoj državi i zgražavao se nad individualizmom i slobodom svojih sugrađana Atenjana. Privlačio ga je spartanski red, disciplina i kolektivizam, iako su se već u toku njegovog života i ti spartanski ideali već napustili svoje klasično razdoblje i počeli se degenerisati. Iako se na momente može iz teksta naslutiti da nekada teži nekoj vrsti objektivnosti i historijske odgovornosti, ipak se ne može izbjeći utisak da su kroz čitavu II knjigu intonirani prooligarhijski politički stavovi njihovog autora. Njegovi prospartanski stavovi najviše dolaze do izražaja (u dijelu Helenske Historije gdje se

govori o postegospotamskoj Ateni i vladi oligarhije) kada kao da izbjegava da govori o Lisanderovom kruženju Propontidom, Helespontom i Egejom. U Ksenofontovoj historiji uopće ne možemo ništa saznati o Lisanderovim reprekusijama na navedenom području, iako preko drugih antičkih pisaca poznajemo veličinu Lisanderovog obračuna sa helenskom demokratijom. Neshvatljivo je da Ksenofont kao suvremenik tih događaja to zanemaruje.

Ksenofont, koji se prije 403. god. p. n. e, nije nalazio u emigraciji, više je naginjao prema umjerenijom oligarhijskoj opciji i Teramenu, što se i osjeća u cijelom njegovom toku pripovjedanja o događajima iz 404. god. p. n. e. Međutim iako je Ksenofontova pristrasnost svuda prisutna, on ipak uspijeva da pozitivne ocjene o pojedinim ličnostima, iako one pripadaju i suparničkoj, demokratskoj opciji. Tako je ostavio jednu izrazito pohvalnu i pozitivnu ocjenu ličnosti i političkog djelovanja obnavljača atenske demokratije -Trasibula.

Ksenofontu je kao uvjerenom oligarhu i učesniku u oligarhijskim vojnim formacijama, nakon restauracije demokratije, i pored proglašene amnestije, prešutno bilo onemogućeno napredovanje u političkom životu. Zbog toga se Ksenofont pridružio avanturističkom pohodu perzijanca Kira u njegovom ratu protiv brata i cara Artakserksa. Nakon poraza, Ksenofont je bio jedan od vođa koji su predvodili grčke plaćenike u povratku u matičnu zemlju. U proljeće 399. god. p. n. e. Ksenofont je u Pergamu (Mala Azija) vojsku grčkih plaćenika predao pod komandu spartanskog vojskovođe Tibrona. Zbog svoga čina predaje plaćeničke vojske pod komandu Spartanaca Ksenofont je u odsutnosti osuđen na progonstvo iz domovine. U Atensku državu će se vratiti tek nakon više decenija kada Atena sklopi sa Spartom protutebanski savez.

Ksenofontove prve dvije knjige Helenske historije se u potpunosti naslanjaju i nastavljaju, bez ikakvog uvodnog teksta, na Tukididovu historiju, što i sam Ksenofont potvrđuje. Ksenofont svoju historiju započinje od mjesta gdje je Ksenofont stao, od bitke kod Kinoseme 411. god. p. n. e.[26] U prve dvije knjige ima dosta prenesenih govora i dijaloga glavnih junaka i za njihovu tačnost možemo se rukovoditi Tukididovim načelom o govorima u svome djelu, koje je u antičkom svijetu postalo kanon za uvrštavanje govora aktera opisivanih historijskih procesa, a koje glasi:

> "Govore, što su ih pojedinci izrekli ili spremajući se na rat, ili se već u njemu nalaze, bilo je teško zapamtiti tačno od riječi do riječi, i one koje sam sam čuo, i one koje su mi od drugdje odakle javljali. Naveo sam ih onako kako mi se činilo da bi ih pojedinci u tadašnjim prilikama rekli najistinije, držeći se pritom što tačnije cjelokupnoga smisla zaista izrečenih govora"[27]

Pored govora i dijaloga, Ksenofontovo djelo obiluje i živim epizodama, dramatičnim opisima i iznenadnim obrtima. Ksenofont prenosi živu atmosferu uzburkane

[26] *Thucyd.* VIII, 104-109

[27] *Thucyd.* I, 22

postegospotamske Atene. Njegovi opisi nisu ni šturi ni površni, niti udžbenički obrađeni i zamrljani nerazumljivim i zamršenim zaključivanjem. Uspješno prenosi i svu dramatičnost situacije, postupke i beskrupuloznost pojedinih likova iz čega vrlo lako možemo izvući i njihov psihološki profil. Pošto je imao izrazitog afiniteta prema vojničkom pozivu, Ksenofontovi opisi bitaka, pogotovu rasporedi snaga i strateški potezi su vrlo ilustrativni i bogati detaljima, i nadasve jasni. Pored neposrednog viđenja događaja, Ksenofont je crpio informacije i iz priča drugih ljudi, učesnika tih događaja, te vjerovatno i iz državnih dokumenata i radova drugih antičkih pisaca, iako ni na jednom mjestu ne navodi svoje izvore. Uz Helensku historiju Ksenofont je o događajima vezanim za tiraniju Tridesetorice govorio i u djelima Odbrana Sokratova i Optužba protiv Sokrata (Κατηγορτα Σωκρατους), ali nažalost drugo djelo ostalo je nesačuvano.

Platon

Platon, tvorac idealističke filozofije, je kao i Ksenofont bio neposredni svjedok događaja iz 404. i 403. god. p. n. e. Po rođenju Platon je pripadao najuglednijim aristokratskim slojevima Atenske države. Po majčinoj liniji Platon je bio potomak Solonova brata. Platon je preko majke Periktione bio i u bliskom srodstvu sa jednim od najznačajnijih vođa tiranije Tridesetorice Kritijom. Još kao dječak i mladić boravio je u Kritijinom domu što je našlo odraza i u Platonovom opusu. U velikom broju Platonovih radova se pojavljuje Kritija kao sudionik dijaloga, a jedno djelo je i nazvano Kritijinim imenom. I Platon je bio jedan od Sokratovih učenika, uostalom kao i većina drugih dječaka iz aristokratskih porodica Atene. Za razliku od ostalih učenika Platon, iako nije bio Sokratov najomiljeniji učenik, je posjedovao iznimne intelektualne kvalitete, i on će najviše upiti Sokratovu nauku da bi je kasnije prenio, uz dodatak svoje originalnosti, budućim generacijama. Za razliku od praktičnijeg Ksenofonta koji nije imao talenta za filozofske špekulacije, Platon je usmjerio svoj genij ka daljnjoj razradi Sokratovog učenja.

Platon je bio mladić iz ugledne porodice koji je imao sreću ili nesreću da mu se doba kada je trebao ući u aktivni politički život poklopi sa tiranijom Tridesetorice.[28] Ta godina kada je oligarhija privremeno preuzela vlast će imati presudan utjecaj na Platonov daljini društveno-politički angažman. Ona je bila glavni uzrok Platonovog preusmjeravanja od bavljenja svakodnevnom politikom na bavljenje teorijom politike i daljnju razradu Sokratovog filozofskog učenja. Iako je pripadao grupaciji od 3000 povlaštenih građana Atene za vrijeme tiranije, Platon nije učestvovao ni u jednom organu uprave koji su imenovala Tridesetorica. Teško je vjerovati da se suprotstavljao državnoj upravi na čijim čelnim mjestima su se nalazili njegovi bliski rođaci. Nakon povratka demokratije, Platonovo porijeklo, srodstvo sa Kritijom i drugim aktivnim učesnicima u upravi države za vrijeme tiranije,[29] kao i činjenica da je i Platon bio jedan od 3000 i da se nalazio u gradu cijelo vrijeme trajanja oligarhijske uprave, iako nema dokaza da je učestvovao u zločinima svojih bliskih rođaka, činilo su ga sumnjivim u očima novuspostavljene demokratije. Time su Platonov praktični politički angažman i karijera javnog radnika bili

[28] *Plat. Epist.* VII, 2

[29] *Plat. Epist.* VII, 2

ako ne prešutno onemogućeni, a ono prilično usporavani. S druge strane izgleda da je bivajući svjedokom svega onoga što se dešavalo u Ateni tih godina i on sam izgubio želju za praktičnim političkim djelovanjem što i potvrđuje.[30] Usljed toga što je zahvaljujući kratkotrajnoj oligarhijskoj upravi, bio prešutno odstranjen od bavljenja praktičnim političkim radom, Platon je mogao svoju energiju potpuno posvetiti filozofiji i političkoj teoriji.[31]

Svoje iskustvo sa vremenom vladavine Tridesetorice i restauracije demokratije Platon je jezgrovito i sažeto predstavio u Sedmom pismu upućenom prijateljima i rođacima Diona Sirakužanina. I Platon je kao i Ksenofont bio duboko razočaran restauracijom demokratije, sa čijim se postupcima, posebno prema njegovom učitelju Sokratu nije mogao pomiriti. Za njega je atenska demokratija predstavljala oličenje najgoreg, zanemarivanja običaja predaka, nepridržavanja zakona i demagogiju.[32]

Aristotel

Drugi grčki filozof koji donosi podrobniji izvještaj o vremenu vladavine Tridesetorice je najčuveniji Platonov učenik Aristotel. Ustav Atenski (Ἀθήναιων πολιτεία) je pripadao široj Aristotelovoj zbirki nazvanoj "Ustavi" (Πολιτεῖαι) koja je u sebi trebala sadržavati većinu ustava grčkih državica (polisa), njihov kratki pregled i historijat razvitka političkih sistema pojedinih polisa. Tačan broj ustava koje je Aristotel uvrstio u svoju zbirku ili ih je tek namjeravao obraditi ne znamo. Postoje različita svjedočanstva o tome koliki je bio taj broj, pa se kalkuliše sa ciframa od 158, 170 ili čak 250 obrađenih grčkih polisa.

Na projekat skupljanja i analize ustava tadašnjih država Aristotel se odvažio nakon što je obavio važan posao u svojim etikama otkrivanja smisla pojmova. Od zbirke ustava drevnih antičkih država do nas je došao samo jedan relativno kompaktan dio, posvećen političkom uređenju atenske države i historiji njegovog razvitka. Pored Aristotela poznato je da su se atenskim političkim sistemom bavili i drugi grčki pisci sa više praktičnog političkog i historijskog smisla nego što ih je imao filozof Aristotel. Demetrije Palereus je pisac dvaju djela u kojima se podrobno objašnjava politički sistem atenske države i njegov historijski razvitak. U prvom radu (Περὶ τῆς Ἀθήνησι νομοθεσίας) Demetrije veću pažnju poklanja atenskim zakonima, a u drugom (Περὶ τῶν Ἀθήνησι πολιτειῶν) kompletnom političkom uređenju države. Dikaerh je sastavio zbirku ustava nazvanu Πολιτεῖαι, a Heraklid sa Lemnosa je bio autor Ἱστορίαι u kojoj su se nalazila i poglavlja posvećena atenskom političkom uređenju. Gotovo je sigurno da i navedeni pisci nisu u svojim djelima mimoišli događaje iz 404. i 403. god. p. n. e., odnosno vladavinu Tridesetorice. Na veliku žalost, ni jedno od ovih djela nije sačuvano, tako da smo ostali uskraćeni dosta vrijednih i opštih informacija koje su se nalazile u knjigama Demetrija Palereusa, Dikaerha i Heraklida sa Lemnosa. Kada već govorimo o ovim izgubljenim djelima potrebno je spomenuti da je jedno

[30] *Plat. Epist.* VII, 4-5

[31] *Plat. Epist.* VII, 5

[32] *Plat. Epist.* VII, 4-5

vrijeme u određenim naučnim krugovima vladalo mišljenje po kojem se Aristotelu osporavalo autorstva "Ustava Atenskog". Smatralo se da je istinski autor bio jedan od trojice spomenutih pisaca djela u kojima su se nalazile reference o atenskom političkom sistemu. Danas se a na osnovu brižljivih istraživanja nesumnjivo smatra da je ipak Aristotel bio stvarni autor Ustava Atenskog.

Aristotel u opisu događaja iz 404. i 403. god. p. n. e., nije bio toliko opterećen svojim političkim uvjerenjima kao Ksenofont. Iako pažljiviji čitalac može primijetiti kako kroz čitavo njegovo djelo provijava nit Aristotelove političke filozofije, ipak se mora priznati da se on bar više trudi nego Ksenofont da što je moguće realnije prikaže događaje iz 404/403. god. p. n. e. Aristotelovi politički stavovi iznijeti u "Ustavu Atenskom" se poklapaju sa stavovima iznijetim u "Politici", koju je ranije napisao.[33] Aristotel je i u «Ustavu» dosljedan koncepcijama o uređenju jednog grčkog polisa, proizašlim iz njegovog političko-idejnog sklopa. I zbog toga bilo bi pogrešno kada bi se "Ustav" gledao van konteksta čitave Aristotelove političke filozofije. Stojimo na stajalištu da mjesto «Ustava Atenskog» u cjelokupnom Aristotelovom opusu najbolje određuju riječi prireditelja predgovora za izdanje «Ustava» na našem jeziku Petra Jevremovića po kojima:

> "Bez Ustava Atenskog djela poput Politike i nekih segmenata Nikomahove etike gube svoje šire povesno određenje, i obrnuto Ustav Atenski umnogome gubi na svome značaju, ali i na svojoj vrijednosti, ako ga budemo posmatrali kao izdvojeno djelo. On to jednostavno nije".

Raskorak između demokratske i oligarhijske političke filozofije uvijek će predstavljati iskušenje za Aristotelovu političku filozofiju i praksu. Čitav svoj politički angažman, koji se uostalom samo kretao u polju političke teorije, a ne i političke prakse, Aristotel će posvetiti prevazilaženju uveliko prisutnog razdora između demokratije i oligarhije u tadašnjoj Grčkoj. Ipak ni um ni duh Aristotela neće uspjeti u konačnici da riješe taj problem koji je stoljećima tištio politički organizam stare Grčke. Aristotel je u svome političkom background-u naklonjeniji umjerenijim opcijama, užasava se bilo kakvog radikalizma, njegove simpatije su nešto malo više na strani umjerenije oligarhije nego umjerenije demokratije. Antička teorija o "općem interesu" je dominirala Aristotelovom političkom filozofijom. Po Aristotelu pored tri bazična tipa državnog uređenja (monarhija, aristokratija i politeja) postoje i zastranjivanje sva tri oblika uređenja. Varijanta nastala mutacijom monarhije bila bi tiranija, aristokratija bi kao svoj gori tip imala oligarhiju, a produkt lošije geneza politeje, pod kojom Aristotel podrazumijeva zrelu političku samoupravu ravnopravnih građana, bila bi demokratija. Po njemu je demokratija vlast neprosvječene svjetine, nastale dekadencijom politeje, a čega se Aristotel iz dna svoje duše grozio.[34] Ali on će i radikalnu oligarhiju, koja je

[33] "Ustav Atenski" Aristotel je najvjerovatnije napisao tri godine prije svoje smrti.

[34] *Aristot. Politica,* 1279 ab

podrazumijevala manjinu koja se bogati i vlada nad većinom, smatrati zastranjivanjem od ideje aristokratije, mudre vladavine manjine koja nastoji ostvariti opći interes.

U Aristotelovom "Ustavu Atenskom" ima dosta stvari koje su neuvjerljive, naivne čak pomalo i nategnute. Sve je to utjecalo na njegov sud o ključnim dešavanjima i posebno o ocjeni pojedinih učesnika u događajima iz 404. i 403. god. p. n. e. Upravo tu u zaključnim mislima mogu se nazrijeti Aristotelove sklonosti ili bar prešutna simpatija prema nekoj od ideja i nekom od učesnika. Tako i on kao i Ksenofont upada u zamku raskoraka između opisivanih i prezentovanih činjenica koje govore jedno i zaključaka koje donose na osnovu činjenica koje su samo prezentovali a koji opet govore drugo. To je moguće postići jedino ako pri pisanju nekog historijskog ili bilo kakvog drugog djela postoje politički ili drugi predumišljaji, čijih se «podsvjesnih» utjecaja autor nije uspio osloboditi, bez obzira koliko on nastojao da svoje djelo uradi što objektivnije.

Prvi Aristotelov kvalitativni nedostatak koji se osjeća u "Ustavu Atenskom" jeste da pisac po svojoj osnovnoj vokaciji nije historičar, a niti mu je uopće bila intencija da napiše neko historijsko djelo. Njemu historijski materijal služi samo kao objekt na kojem bazira svoja empirijska istraživanja i iz koga izvlači zaključke. Aristotel je nastojao da cilj njegovog djela prevashodno bude političko-sociološki traktat koji objašnjava načela funkcionisanja Atenskog političkog sistema. Ali ta njegova ideja vodilja u pripremi djela, koje ipak prevashodno ima historijsku tematiku proizvela je pogubne efekte po samu kompoziciju "Ustava Atenskog" što se posebno osjeća u vremenskom slijedu opisanih događaja, koji prilično odstupa od slijeda prezentiranog od Ksenofonta. Drugi nedostatak u odnosu na Ksenofonta je da on nije bio savremenik događaja koje opisuje iako je za svoga višegodišnjeg boravka u Ateni, mogao da ima na raspolaganju obilje državnih dokumenata koje je gotovo sigurno koristio u svome naučnom radu.

Životopisi

Sastavljanje životopisa istaknutih ljudi postalo je omiljena tema pisaca za vrijeme i nakon Aleksandra Velikog. Nesumnjivo je u popularisanju ove vrste historiografskih djela najviše doprinijelo upravo djelatnost Filipa i njegovog sina Aleksandra. Pod utjecajem svega onoga što se dogodilo u drugoj polovini IV. st. p. n. e. objektiv historiografije se okrenuo prema pojedincu. To se može shvatiti jedino ako se ima u vidu da je Aleksandar sa svojom pojavom učinio i prijelom u dotadašnjoj historiografiji. Jedna takva ličnost kao što je bio Aleksandar Veliki sigurno je doprinijela da se uvriježilo shvatanje po kome su pojedinci kreatori historije. Ovako shvatanje historiografije će se zadržati veoma dugo sve do danas, nasuprot marksističkoj historiografiji koja je ulogu jedne ličnosti, pojedinca u historijskim procesima, pokušavala da što je moguće više smanji. Oba shvatanja su u svojoj suštini pogrešna jer prvo pokušavajući da istakne određenog pojedinca kao kreatora historije, automatski pretpostavlja da je čitava historija zbrkana masa niza slučajnosti, bez ikakvog slijeda zakonitosti, koje se usmjeravaju voljom određene ličnosti koja je otrgnuta od historijskog procesa. Sa druge strane minimiziranje uloga određenih ličnosti, dolazi se do shvatanja po kojem se ličnost posmatra, samo kao objekt historijskog procesa, potpuno onemogućenog da uzme subjektivno učešće u njegovom razvitku. Marksistička teorija ne shvata da je i sama ličnost učesnik historijskog procesa,

njegov sastavni i neotuđivi dio, sa svojim aktivnim učešćem, ali i da ona predstavlja i ima udjela u historijskim zakonitostima koje nesumnjivo postoje i temeljni su dio historijskog procesa.

Iz čitavog niza biografskih djela nastalih u klasičnom i helenističkom razdoblju vrijedi izdvojiti prije pojave biografija Aleksandra Velikog, biografiju Agesilaja od Ksenofonta, Isokratov životopis posvećen Kipraninu Evagori i Teopompovu "Historiju Filipovih djela" (Φιλιππικά) od Teopompa sve se više počinje uvriježavati mišljenje o jakim ličnostima kao tvorcima historije. Ipak pravi zamah pisanje biografija započinje sa Kalistenovom biografijom Aleksandra Velikog koja je, napisana u panegiričkom duhu , postala uzor za Roman o Aleksandru (Iskenderu, Skenderu) koji će postati specifična književna vrsta u srednjem vijeku. Od biografskih djela iz grčkog perioda vrijedi istaći još i "Živote filozofa" (Βίοι φιλοσόφον) Antigona iz Kariste, knjige o zakonodavcima i o sedmorici mudraca pod zajedničkim naslovom "Životi onih koji su se istakli obrazovanošću" (Βίοι τῶν ἐω παιδεία διαλαμψάντον), koje su djelimično i sačuvane, od Hermipa iz Smirne. Satir iz Kalatide, sastavio je djelo "Životi" (Βίοι) koje je sadržavalo životopise kraljeva, dramaturga, filozofa, govornika. I Diogen Laerćanin je napisao djelo koje sadržava biografije mudraca i filozofa stare Grčke od kojih su mnogi bili u stvari legendarni likovi.

Ipak najveći pisac koji je na grčkom jeziku sastavljao biografije živio je u znatno kasnijem historijskom razdoblju, u vremenu Rimskog carstva i bio je Grk sa statusom rimskog građanina po imenu Mestrije Plutarh (cc 46/48 – cc. 120. god. n. e. Heroneja, Beotija). Iako je čitavog svog života bio odan platonizmu, bez obzira šta se podrazumijevalo pod tim u I. i II. st. n.e, Plutarh nije sa Platonom dijelio i njegove stavove u vezi oligarhije, homoseksualizma i pederastije. Dok oligarhijska osjećanja diskretno odbija, seksualna neprirodnost i nastranost mu je strana i odvratna. Plutarhov opus je u velikoj mjeri sačuvan, možda i zahvaljujući činjenici da je on po svojim etičkim stavovima površno bio blizak idealima kršćanstva i islama. Zbog je bio prihvatljiv kršćansko-islamskom sveštenstvu i učenjacima i njegova djela su bila stalno obnavljana u prepisivačkim kancelarijama. Tako je Plutarhov opus, koji je spadao u neke od najvećih u antici, uspio da u velikom svome djelu ne bude odbačen i zaboravljen. Plutarh je najsačuvaniji pisac na grčkom jeziku dokršćanskog razdoblja. Plutarhovi «Usporedni Životopisi» su jedno i od najvećih sačuvanih pisanih djela antike.

Plutarh se školovao u Ateni, i kasnije, poslije završetka školovanja, je tamo više puta je dolazio iz rodne Heroneje, koja se nalazi u susjedstvu Atike. Tako je bio u prilici da se detaljno upozna sa historijom i političkom tradicijom Atene i dođe do historijskog materijala kojeg će i upotrijebiti u svojim djelima. On je sigurno raspolagao sa čitavim morem izvora koji su govorili o dešavanjima iz 404. i 403. god. p. n. e. Međutim sama dešavanja su bila takve prirode da se nisu uklapala u koncepciju «Usporednih životopisa», jer su imala karakter historijskog procesa u kome se isprepliće veliki broj ličnosti i njihovih sudbina, u kojem ni jedan pojedinac nema dominantnu ulogu. Usljed toga vijesti o tiraniji Tridesetorice su raspršene u velikom broju Plutarhovih životopisa. Većina Plutarhovih životopisa je data u paru Grk-Rimljanin, pa tako Tezeju odgovara

Romul, Solonu rimski zakondavac Publikola, Temistoklu osvajač etrurskog grada Veja Furije Kamilo, Periklu jedan od rimskih vojskovođa u II. punskom ratu Fabije Maksim Kunkator (Oklijevalo), Alkibijadu rimski izdajnik Gaj Marcije Koriolan, Pelopidi osvajač Sirakuze Marcelo, Aristidu čuveni rimski cenzor i moralista Katon Stariji, Nikiji pobjednik nad Spartakom i jedan od najbogatijih Rimljana Kras, Lisanderu vođa optimatske stranke Kornelije Sula, i Agesilaju, protivnik Julija Cezara, Pompej.

Plutarh ne piše historijsko djelo, nego životopise, što i sam priznaje.[35]Njegova namjera nije bila da napiše historijski udžbenik, nego pragmatično-poučno djelo. On sa gledišta historijske nauke zaslužuje kritiku; hronologija mu je zbrkana, geografija neprecizna a objašnjena na momente apsurdna. Plutarh je nadasve i učitelj praktičnog morala, i to je bila jedna od intencija koja ga je vodila prilikom rada na «Usporednim životopisima». Stalno teži da njegov rad bude poučan, pragmatičan, i nadasve moralan, i da "junaka", njegov karakter bude u skladu sa Plutarhovim sistemom vrijednosti. Zbog toga Plutarh ponekad i pretjeruje na uštrb objektivnog prikazivanja pojedinih detalja i činjenica. Plutarh bez ustručavanja ubacuje i eskurze, anegdote i diskurse koji se mogu prilično udaljiti od osnovnog teksta. Plutarh je i majstor fabule i naracije. Opis dramatskih epizoda i karaktera je impresivan i neprevaziđen. Zbog toga su mnogi njegovi životopisi poslužili kao temelj za nastanak drama, na primjer kod Šekspira. Ali nikada, i pored svih nedostataka, u Plutarhovom djelu nije narušen istiniti prikaz historijskog procesa niti se namjerno prešućuju neki detalji. Plutarh je pored biografija atenskih državnika Atenskoj državi posvetio i djelo "O slavi Atenjana" koje je isto tako sačuvano.

Demokratski sistemi, ma u koje vrijeme egzistirali i u ma kojoj zemlji, kao jednu od posljedica svoga postojanja imaju i pojavu naglog povećanja parničenja i sudskih procesa između građana i uopće vode razvitku i usložnjavanju sudskog, pravosudnog sistema i usavršavanju zakonodavstva i procedure primjene zakona. I u Ateni, kolijevki demokratije, su sudovi stalno radili, najviše zbog neizmjernog broja predmeta koji su stalno stizali pred njih. To naglo gomilanje predmeta znalo je i zagušiti pravni sistem države. U najvećem broju slučajeva riječ je bila o parničenju između stanovnika koji su živjeli u Atenskoj državi, i građana i meteka. Umnažanje sudskih poslova neminovno su vodili i ka profilaciji još jednog zanimanja. Advokatura stare Grčke i Atene nije bila ista kao i istoimena moderna institucija, iako je ova potonja direktni potomak antičke advokature. Na atenskom sudu parničar je mogao samo sebe lično zastupati. Ali zato je građanin ili metek mogao da naruči govor napisan od profesionalaca i koji bi onda naručilac izdeklemovao na sudu. Upravo činjenica da su "advokati" svoje govore pisali, doprinijela je poplavi objavljivanja tih govora. Veliki broj objavljenih i sačuvanih govora na sudu ostao je sačuvan, najviše zato jer su stalno bili prepisivani u retorskim i pravnim školama antike i srednjeg vijeka. Zbog činjenice da je velika većina stanovnika Atenske države bila uvučena u vrtlog dešavanja koja su se razvijala nakon Egospotamske bitke, realno je bilo očekivati da će nakon završetka historijskog procesa, i restauracije demokratije uslijediti poplava privatnih i javnih tužbi, molbi, zahtjeva i sl. I godinama

[35] *Plut. Nyc.* 1; *Plut. Int. Alex. – Caes.*

nakon završetka historijskog procesa, atenski sudovi su morali rješavati predmete koji su se u svojoj osnovi ticali dešavanja iz 404. i 403. god. p. n. e.

Skoro svaki veliki atenski govornik, odnosno pisac govor, je na ovaj ili onaj način spominjao tiraniju Tridesetorice. Dvojica od velikih atenskih govornika su bili i savremenici događaja, jedan od njih i neposredni učesnik, objekt na kome će se iskaliti nasilje Tridesetorice. Lisija je bio metek (stranac sa stalnim boravištem na području Atenske države), sa boravištem u Ateni, iako je jedno vrijeme sa bratom Polemarhom živio u novoosnovanoj koloniji Turij u južnoj Italiji. Iz Turija se u Atenu vratio nakon poraza atenske vojske i mornarice na Siciliji 413. god. p. n. e. Nakon tiranije u kojoj je izgubio i dio porodice i ogroman dio imetka, Lisija se posvetio govorništvu i sudskim parnicama. Po antičkoj tradiciji Lisiji se pripisivalo 425 govora, od kojih su sačuvana samo 34 govora. Zbog svoje govorničke vještine Lisija je uvrštavan u kanon desetorice atenskih govornika. Njegovi govori su puni podataka o tiraniji Tridesetorice, i o ponašanju pojedinih članova Vlade Tridesetorice. Više govora se i direktno odnosi na neke od učesnika u zbivanjima u tadašnjoj Ateni, i donose dosta vrijednih, pouzdanih i kvalitetnih podataka. Ipak i Lisijin opus historičarima i svim onima koji žele da proučavaju atensku političku scenu na prijelomu iz V. u IV. st. p. n. e, nameče i izvjesne teškoće. Pošto su njegovi govori pisani za upotrebu na sudu, većina Lisijinih podataka, analiza, zaključaka i ocjena pojedinih ličnosti učesnika, a koji se odnose na dešavanja iz 404. i 403. god. p. n. e, su razbacani, nisu uokvireni u jednu hronološku kompoziciju koja bi na najbolji način oslikavala čitav historijski proces. Lisijina politička pristrasnost u govorima je razumljiva, jer je na svojoj koži, osjetio bijes i pohlepu Tridesetorice. On prije vladavine Tiranije nije imao neko preciznije političko predubjeđenje i kao metek nije učestvovao u politici atenske države tako da svi njegovi politički stavovi proizilaze samo iz gorčine onoga što je doživio i što se desilo njegovoj porodici.

Drugi atenski govornik koji se, istina, u znatno manjoj mjeri osvrće na tiraniju Tridesetorice bio je Andokid (467. - ? god. p. n. e.), atenski govornik i državnik. Andokid u sferu atenske politike, ali kao njen objekt a ne subjekt ulazi sa aferom srušenih herma. Samo je hermo ispred Andoknidove kuće ostao neoštećen i na svome mjestu. Samim tim se i Andoknid sumnjičio da je počinio svetogrđe.[36]Da bi se spasio priznao je krivicu, pri tome optužujući veliki broj drugih građana Atene. Bio je privremeno prognan iz svoje domovine i boraveći na Kipru kod kralja Evagore obogatio se pomorskom trgovinom. Nastojeći da osigura svoj povratak pomagao je opskrbljivanjem neophodnim sirovinama, naoružanjem i namirnicama atensku flotu, zbog čega se zamjerio prooligarhijskim elementima u Ateni, iako je za Andokida vladalo mišljenje da je neprijatelj demokratije i pristalica oligarhije. Vratio se u Atenu 403. god. p. n. e, gdje je opet bio optužen za bezbožništvo, ali se zahvaljujući svojim oratorskim sposobnostima ponovo uspio odbraniti. Od optužbi se Andokid na sudu branio čuvenim govorom «O Misterijama», u kojem se dotakao i detalja vezanih za vladavinu Tridesetorice. Ipak je nešto kasnije Andokid ipak i po drugi put prognan iz Atike, vjerovatno oko 390. god. p. n. e. Zbog

[36] *Plut. Nyc.* 13; *Plut. Alc.* 21

svoga govorničkog stila i Andokid se kao i Lisija uvrštava u kanon 10 atenskih govornika.

I Diodor Sicilski se u svojoj Biblioteci osvrnuo na vladavinu Tridesetorice u Ateni. On je sa svoje strane raspolagao sa velikim obiljem izvora i podataka. Ipak čini se da njegov opis dešavanja u Ateni ostaje, u zasjenku istovremenih dešavanja na Siciliji vezanih za početak tiranije Dionizija Starijeg. Događajima u Ateni Diodor je posvetio posljednja poglavlja XIII. i prva poglavlja XIV. knjige Biblioteke. Njegov prikaz je velikim dijelom čisto informativan, bez ulaženja u neku dublju analizu ili detaljniji opis dešavanja u Ateni 404. i 403. god. p. n. e. I Diodor slijedi nit po kojoj se tiranija Tridesetorice ocjenjuje vrlo negativno. Ali Diodorov opis pati i od niza nedostataka. Zbog toga što se služio obiljem različitih izvora nekada su neki njegovi podaci proturječni i nerazumljivi. Pojedini detalji se mogu u potpunosti i odbaciti.

U vremenima kada je svijet Sredozemlja, nakon milenijuma borbi koji su bili sastavni dio njegove historije, dočekao momenat, samo jedno stoljeće mira ujedinjen u Rimskoj državi pod zaštitom i rukovođenjem careva iz dinastija Flavijevaca i Antonina, pojavio se i žanr putopisnog djela, pisan u stilu kakvog "turističkog vodiča" antičkog svijeta. Najpoznatiji takav putopis ostavio je Pausanija**,** Grk rodom iz Lidije. U svojim putovanjima Pausanija je obišao čitavu istočnu polovinu Rimske države, odnosno onaj dio ujedinjenog Mediterana gdje je kao jezik komunikacije i javne službe dominirao grčki. Svoja zapažanja je ostavio u deset knjiga u kojima je opisao svijet Grčke sredinom II. st. n.e. «Opis Grčke», kako i glasi naziv njegovog obimnog djela, započinje sa opisom Atike, kojoj je posvećena čitava prva knjiga. Svaki opis nekog grada, nekog naselja, zanimljivog arhitektonskog zdanja i spomenika ili religijskog rituala Pausanija započinje kratkim uvodom dajući kratak osvrt na njegov historijat, nastanak ili spominju mit ili legendu sa kojom se povezuje mjesto koje Pausanija opisuje. Tek nakon toga Pausanija prelazi na topografske odrednice i značajke i opis svakodnevnog života. Daleko najveći dio historiografskih podataka kod Pausanije je posvećen nasljednicima baštine Aleksandra Velikog i njihovom odnosu prema Atenskoj državi. Ali i pored toga mogu se kod Pausanije pronaći sporadično i neki podaci koji se direktno i indirektno odnose na tiraniju Tridesetorice.

I antička historiografija na latinskom jeziku nije ostajala bez svoga učešća u opisima događaja iz postegospotamske Atene. Potrebno je istaći da je kao uostalom i u svim periodima ljudske historije i u antičko doba historija mogla biti dobro i poudano oružje u političkim sukobima. Kao i u modernom svijetu i u Rimskoj državi je bila uvriježena i dosta raširena praksa da se u historiji traži materijal koji bi se iskoristio u svakodnevnom političkom životu i stranačkim borbama. U historiji su se nalazile političke ideje, metode političkog djelovanja, opravdavali svoji i svojih istomišljenika postupci a osuđivali suparnički. Historija se pokazala kao vrlo prijemčiva za svakodnevno političko manipulisanje. Upotreba historijske nauke u službi promocije određene ideje ili samo ličnosti nisu se u antici ustručavali ni najveći umovi grčkog i rimskog svijeta. Zar nije Ciceron po uzoru na Demostena, svoje govore protiv Marka Antonija nazvao Filipikama, želeći se time ne samo približiti najvećem grčkom oratoru, nego i dati posebnu simboliku

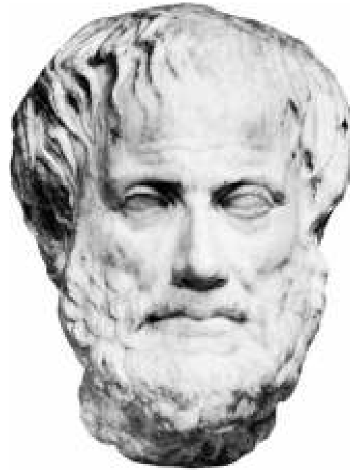
i težinu svojim prema Antoniju neprijateljski obojenim govorima. Naročito je takva praksa bila izražena u vremenima krize, užarenih stranačkih borbi i građanskog rata. Sukob populara i optimata koji je ustvari i dovršio postojanje Rimske Republike, je bilo i vrijeme kada su suparnički tabori tražili svoju inspiraciju, identifikaciju, ideološku osnovu i heroje-uzore u ranijim razdobljima rimske države i posebno u historiji političkog života klasične Grčke. U tu svrhu je i na politički život Grčke primijenjena *intrepentario romana,* pa su tako populari identifikovani sa demokratima, optimati sa oligarhijom, a mnogobrojni grčki tirani, perzijski carevi i satrapi i makedonski kraljevi sa Sulom, Cinom, Cezarom, Markom Antonijem pa i Oktavijanom Avgustom. Borba plebsa se opet smatra podudarnom sa borbom demosa a Brut i Kasije se posmatraju kao neki nasljednici Aristogitona i Harmodije. Istine radi potrebno je naglasiti da je *intrepetario romana* primjenjana na grčki politički život ipak više utemeljena i opravdanija, iako ne i potpuno podudarna, nego druge *intrepentario romana* primjenjivane na ostale segmente kulture klasične Grčke, jer se rimski politički život u dobroj mjeri, pored svojih originalnih tekovina i nasljeđa od drugih naroda (Etruraca, Samnita, Kelta itd.) naslanjao na obrazac koji su već stvorili stari Grci. Rimljani su jednostavno zavladavši mediteranskim Grcima naslijedili i u svoje političko biće apsorbovali grčko političko iskustvo.

Shodno takvom načinu ponašanja, rimski historičari koji su pisali na latinskom jeziku republikanskog doba dosta su pažnje posvećivali zbivanjima u Ateni nakon njenog poraza u Peloponeskom ratu. Do nas je ostalo sačuvano djelo Kornelija Nepota (rođen - Ticinum?, današnja Padova, početkom I. st. p. n. e.-umro poslije 27. god. p. n. e., vjerovatno u Rimu) LIBER DE EXCELLENTIBVS DVCIBVS EXTERARVM GENTIVM (Knjiga o odličnim vojskovođama stranih naroda). Nepotovo djelo je zamišljeno da skupa sa ostalim zbirkama (do nas su ostale sačuvane djelimično još samo zbirke Knjige o kraljevima, Knjige o rimskim historičarima i pisma Kornelije majke Tiberija i Gaja Grakha) predstavlja skup biografija istaknutih ličnosti antičkog svijeta (DE VIRIS ILLVSTRIBVS) koje bi shodno pragmatično-narativnoj metodologiji antičke historiografije trebalo da pouče, zabave i budu inspiracija čitaocima. Knjiga o stranim vojskovođama obuhvata čitav niz biografija, u odnosu na Plutarha dosta šturih, grčkih vojskovođa među kojima se nalaze i biografije ličnosti koje su imali odlučujuću ulogu u stvaranju i uništavanju oligarhijske vlade u Ateni. Iako su za našu temu osobito bitne i interesantne biografije Trasibula, Lisandera i djelimično i Alkibijada, i u ostalim biografija posebno atenskih državnika i vojskovođa se može doći do obilja podataka vezanih za vladavinu Tridesetorice Tirana. Njegove biografije ne samo da su sažetije od Plutarhovih nego i u pogledu kvaliteta i tačnosti prezentiranih činjenica i procesa zaostaju. Kronologija je prilično zanemarena, usljed čega je teško pratiti vremensku dimenziju razvitka određenih historijskih dešavanja. Izlaže u retorsko-deklamajučem stilu i na momente se čini kao da drži neki politički govor. Da bi dobio na popularnosti svoga djela veću pažnju posvećuje zanimljivostima i anegdotama, a njegove biografije su u većini slučajeva panegirici, pohvale sa brojnim pikanterijama. Njegove biografije su kratke, zaokružene, zanimljive i moralizatorske priče. Karakteriziranje osoba je površno i jednostrano prikazani, prilično različito u odnosu na najbolju tradiciju rimske historiografije koja je ocrtavanje psihološkog profila sa Tacitom i Svetonijem dovela do

savršenstva. Ipak i pored oskudnog kvaliteta, Nepotovo djelo ipak nosi izvjestan značaj za tematiku koju namjeravamo obraditi. Jedino kod njega mi imamo biografiju Trasibula, koja je izuzev nekih manjih detalja, u velikoj mjeri tačna uključujući i njegovu krajnju ocjenu o ličnosti Trasibula. Može se slobodno reći da je Nepotovo djelo posebno one biografije koje nas interesuju, u odnosu na ostala izvorna djela koja govore o zbivanjima u Ateni 404. i 403. god. p. n. e najmanje opterećeno političkom pristrasnošću autora. To ne znači apriori i da je nema, jer se i kod njega mogu osjetiti teško primjetljive simpatije prema demokratima, odnosno popularima, i uopće neoligarhijskim neoptimatskim idejama.

Jedan dosta vrijedan opis koji donosi i neke detalje kojih nema kod već spomenutih pisaca je onaj od Justina**,** ustvari riječ je o excerptu historijskog djela Pompeja Troga. Ako u V. knjizi Justinovog ekcerpta raspolažemo sa dosta kvalitetnim opisom, možemo samo žaliti za gubitkom kompletnog djela Pompeja Troga. Sa Pompejevom historijom mogli bismo zaokružiti dešavanja u Ateni iz 404. i 403. god. p. n. e, i riješiti neka sporna pa i sumnjiva mjesta. Justin, odnosno Pompej Trog, se vrlo pozitivno odnosi prema pokretu obnove demokratije, naročito prema njegovom vođi Trasibulu. Izgleda da je antička historiografija na latinskom jeziku prilično bila naklonjena Trasibulu, vjerovatno uslovljena negativnim sentimentom prema bilo kakvoj vrsti tiranije prisutnim u svijesti većine rimskih građana. Tako će i Trasibul, kao lider pokreta koji će srušiti tiraniju Tridesetorice, biti idealan uzor za Rimljane i njihov moralno-vrijednosni sistem.

Čak i kasnije, imperijalno razdoblje, historije rimske države, nije se odricalo iskorištavanja historijske tradicije o oligarhijskoj vladavini iz 404/403. god. p. n. e. Tako su mnogobrojni pretendenti, uzurpatori carskog dostojanstva, osamostaljeni lokalni upravljači u vremenima anarhije i vojničkih careva koji su vladali u rimskoj državi u razdoblju između poraza cara Valentijana od Perzijanaca i obnove pod carem ilirsko-balkanskog porijekla Aurelijanom (RESTITVTOR ORBIS*)* nazvani Tridesetoricom Tirana, iako ih je uistinu bilo više od trideset, a i djelovali su potpuno nepovezano, ne u istim vremenskim razdobljima i vođeni različitim na momente i suprotstavljenim interesima. Autorima ili kompilatorima zbirke bibliografija rimskih careva HISTORIA AVGVSTA u kojoj se nalazilo i djelo pod naslovom TYRANNI TRIGINTA (Trideset Tirana) sigurno se učinilo zgodnim da razne uzurpatore carskog dostojanstva od Galije do Palmire (u Siriji) poistovjete sa zloglasnom Tridesetoricom tirana koji su kratkotrajno ali zato izrazito krvavo i surovo upravljali atenskom državom sedam stoljeća ranije. Kao mogući autor TYRANNI TRIGINTA spominje se izvjesni Trebeli Polionis i ako je on prvi upotrijebio ovaj naziv za historiju rimskih uzurpatora, onda je Trebeli Polionis na najbolji način zaokružio antičku tradiciju o "*anarhijskoj godin*i" koju je morala prebroditi atenska država.

Slika 1.1.1
Aristotel

1.2 Katastrofa Egospotama[37]

"Posječeno i polomljeno drveće brzo raste, ali gubitak ljudi nije lako nadoknaditi"
Perikle[38]

Suton

Jednog septembarskog predvečerja u godini Aleksijinog arhonata,[39] (405. god. p. n. e.), oni mornari ratne flote Atenskog pomorskog saveza koja je tih dana bila usidrena na evropskoj strani Helesponta, a koji su u svojoj dokolici i bezbrižnosti osmatrali morsko obzorje koje se pružalo prema azijskoj obali Helespontskog moreuza, sigurno su bili nemilo iznenađeni kada su primijetili da se na morskom horizontu pojavljuju prve skupine brodova. Te prvobitne tačke koje su se pojavljivale iza horizonta postajale su sve veće i za kratko vrijeme su se naglo i brojčano povećavale. Sa one, azijske strane horizonta, izviralo je sve više i više skupina ratnih brodova. Sada je postalo sasvim jasno da nije riječ o izvidnicima koji su prethodnih dana samo "uznemiravali" atensku mornaricu, nego da se prema Atenjanima i njihovim saveznicima kreće kompletna protivnička flota. Neprijateljski brodovi Peloponeskog saveza približavali su se velikom brzinom, u punom bojnom poretku, ukotvljenoj atenskoj mornarici. Da li je neko od tih atenskih iznenađenih posmatrača mogao i naslutiti predstojeće trenutke i da li je shvatao

---

[37] O detaljnijim informacijama o bici kod Egospotama v. *Xen. Hell.* II, I, 17-30; *Plut. Lis.* 9-12 ; *Plut. Alc.* 36-37; *Aristot. Ath. Pol*. XXXIV; *Nep. Alc.* 8; *Nep. Con.* 2; *Nep. Lis.* 1,1-4; *Diod.* 13.105-106; *Lys. Contra Eratosth* 43; *Lys. Contra Agorat.* 5; *Andoc.* Misterije, 73; *Frontin.* II, I,1 8

[38] *Plut. Per.* 33

[39] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV; *Diod.* 13.104.1. Veliki broj antičkih naroda je godine nazivao i računao u odnosu na periodno obnašanje pojedinih javnih funkcija. Tako su Atenjani nazivali svoje godine na osnovu jednogodišnjeg mandata arhonta-eponima, Spartanci po eforu-eponima, u Argu se godina nazivala po sveštenici boginje Here, u Beotiji po vrhovnom glavaru a u Rimskoj Republici (kasnije i u Imperiji) po konzulima.

značaj trenutka u kome se nalazio i događaja koji se odigravao u tom momentu. Da li su oni osjećali strah pred prizorom koji su vidjeli i posebno pred zapovjednikom protivničke flotile spartanskim admiralom Lisanderom ili su u brzom razvoju događaja koji su nastupili i opštem kovitlacu haosa i panike, kao popratnih pojava koje su neminovno nastupile, izgubili osjećaj da razmišljaju o sudbini bilo čega drugog izuzev sopstvenog spasa, a pogotovu o tome što će proizaći kao najbitnija posljedica napadačkog talasa koji im se približavao munjevitom brzinom.

A iz tog jesenjeg zalaska sunca izbijala je surova istina prvo pred oči mornara atenske mornarice, da bi se nešto kasnije prenijela i pred ostale građane Atene i njenih saveznika, jer je septembarsko povečerje označavalo ne samo suton, kraj jednog dana, nego i suton moći Atenskog demosa, nekada oslobodielja Grčke od Perzijanaca, a sada gospodara, u pojedinim slučajevima i tiranina, tolikih gradova i zemalja. Ništa nije vječno i sve podliježe promjeni, propasti i uskrsnuću, Atena se već deset godina nalazila na silaznoj putanji, a sada je na pijesku Egospotama konačno završila historijska faza kada je Atena dominirala historijom. Neumitnost koju Atena nije mogla izbjeći, mogla ju je samo odlagati.

Moreuz opstanka

Šta je to sve neposredno prethodilo ovom sudbonosnom poslijepodnevu klasične helenske historije. Područje gdje su se sastale dvije flote nalazilo se na jednom od historijski najosjetljivijem strateškom mjestu na svijetu, gdje su evropski i azijski kontinent bili razdvojeni samo uskim morskim prolazom koji su Heleni nazivali Helespont (Helino more) u znak sjećanja na pogibiju Friksove sestre dok su njih dvoje na ovnu sa zlatnim runom prelijetali morski prijelaz na putu prema Kolhidi. Na evropskoj, balkanskoj strani pružalo se Galipolje (Hersonez), poluotok koji će ostati upamćen u kolektivnoj memoriji čovječanstva po još jednoj krvavoj avanturi jedne velike pomorske sile i najveće imperije koju je svijet ikada do sada upamtio, a koja je isto željela, u vrijeme jednog drugog velikog rata, da zagospodari ovim prolazom. Na maloazijskoj strani prolaza se pružalo područje Dardanela, koje i danas nosi ime drevnog balkansko-maloazijskog naroda a time ujedno i sjećanje na moć i brojnost jednog nestalog naroda.

Zašto je ta regija bila tako značajna za dvije u to vrijeme značajne sile stare Helade, od čijeg je decenijskog rata bio uzdrman sav tadašnji civilizovani svijet Mediterana. Prolaz Helespont-Propontida (današnje Mramorno more)-Trački Bosfor predstavljao je za Atenu žilu kucavicu egzistencije njene moći, Pomorskog saveza, i snage. Kroz navedeni prolaz kretali su se mnogobrojni konvoji koji su Atenu i njene saveznike, sa plodnih crnomorskih obala i grčkih kolonija koje su se tamo načičkane nalazile načičkane uz obalu Crnog mora, snabdijevali žitaricama i sirovinama tako neophodnim za ekonomiku, vođenje rata i puko preživljavanje Atene. Sve potrepštine koje su se sa Ponta prevozile u Atenu i njene raštrkane pomorske baze i garnizone širom Egeje samo su produživale rat i ukoliko bi se to nastavilo bez prekida, rat bi se mogao odužiti u nedogled nastavljajući patnju i tragediju grčkog svijeta.

Upravo zbog te činjenice i osnovna namjera komandanta mornarice Peloponeskog saveza Lisandera je bila da zatvori prolaz i spriječi kretanje «konvoja opstanka» za

Atenu i time stavi tačku na dugotrajni rat. Peloponežani su već i ranije zajedno sa Perzijancima, koje je pola stoljeća ranije dio Helena predvođenih Atenom otjerao sa obala moreuza, pokušavali da zatvori "moreuz opstanka", ali su bitkama kod Kinoseme 411. god. p. n. e., i Kizika i Abidosa 410. god. p. n. e., bili teško poraženi i prisiljeni da uz velike gubitke napuste svoje pozicije u prolazu, koje su bili zauzeli nešto ranije.[40] Zbog spomenutih iskustava iz tih vremena kao i realne svijesti o snazi ratne mornarice Atenskog pomorskog saveza, Lisander je bio prilično oprezan u ostvarivanju svojih namjera čekajući da protivnik napravi neku grešku kako bi je strpljivi i proračunati Spartanac mogao iskoristio. Da bi obezbijedio strateško zaleđe prvo što je učinio kada je uplovio u "moreuz opstanka" je bio napad i zauzimanje atenskog saveznika, grada Lampsaka koji se nalazio na azijskoj strani prolaza. Lisander je, za razliku od postupka prema stanovnicima Kedreje koju je opustošio neposredno prije dolaska u moreuze, građane Lampsaka je velikodušno pustio na slobodu.[41] Lisanderov postupak treba razumjeti kao stratešku odluku a ne kao humanizam komandanta ratne mornarice Peloponeskog Saveza.

Nakon što je zauzeo i opljačkao grad, Lisander je pretvorio Lampsak u bazu za predstojeće operacije u "moreuzu opstanka".[42] Atenjani su na vijest o padu Lampsaka a mogavši pretpostaviti stvarne strateške namjere Spartanca, napustili Eleunt Hersoneški gdje su se bili usidrili.[43] Pošto su se u Sestosu snabdjeli namirnicama pojavili su se sa velikom mornaricom pod zapovjedništvom stratega Tideja, Menandara, Adimanta, Filokla, Kefisodota[44] ispred Lisadera koji je svoju pomorsku silu ukotvio u luci grada Lampsaku zaštitivši je lučkim fortifikacijama Lampsaka. Brojno stanje atenske mornarice i Ksenofont i Diodor procjenjuju na približno 180 trijera,[45]što je značilo da je brojno stanje atenskog ljudstva moglo iznositi preko 3000 vojnika i mornara. Lukavi spartanski zapovjednik nije smatrao da je došlo vrijeme za bitku i nije isplovljavao ususret protivničkoj floti. Lisander je taktiku izbjegavanja bitke primijenio i ranije, za vrijeme svoga prvog zapovjedništva, kada poslije pobjede nad izdvojenom atenskom eskadrom kojom je komandovao Antioh, nije želio da se sukobi sa premoćnijom atenskom flotom koju je predvodio Alkibijad.[46]Tom prilikom Lisander kvalitetu izvojevane pobjede nije želio da rizikuje sukobljavajući se sa Alikibijadom. Na Helespontu, Spartanac nije želio da se upušta u bitku dok ne bude siguran da će iz nje izaći kao pobjednik. Uostalom, Lisanderu se nije ni žurilo sa vođenjem rata. On je raspolagao sa mnogo većim resursima, imao je dovoljno novca i hrane, pa je i mogao da zavlači rat, za razliku od Atenjana koji su bili iscrpljeni do svojih krajnjih granica i koji jednostavno nisu imali vremena za taktiziranja i strateška nadmudrivanja sa protivnikom.

---

[40] Za borbu za moreuze v. *Xen. Hell.* I,1,1 - I,1,23; I,3; *Thucyd.* VIII, 103-107; *Plut. Alc.* 27 - 31

[41] *Xen. Hell.* II, I, 19; *Diod.* 13.104; *Plut. Lis.* 9

[42] *Xen. Hell.* .II, I, 18-19

[43] *Diod.* 13.105; *Plut. Lis.* 9

[44] *Xen. Hell.* II, I, 16

[45] *Xen. Hell.* II, I, 20; *Diod.* 13.105

[46] *Xen. Hell.* I, V, 15; *Plut. Alc.* 35

Ne mogavši natjerati neprijateljsku flotu na odlučujući obračun, atenski stratezi su flotu kojom su zapovijedali usidrili na suprotnoj strani Helesponta od one na kojoj se nalazila protivnička usidrena flota, na obali Galipolja, na neplodnom i nenaseljenom mjestu, zvanom Egospotam (Αιγος ποταμος) u prijevodu Kozja Rijeka -, nekih par kilometara udaljenom od grada Sestosa. Egospotam je već ranije, zbog jednog prirodnog fenomena ušao u antičke hronike. Na tome je mjestu 468. god. p. n. e. zabilježen pad meteorita i egopostamski meteorit je stoljećima ostao predmet interesovanja antičkih pisaca i naučnika.[47]

Sa pozicije koju su odabrali za bazu svoje flote Atenjani su mogli osmatrati pokrete neprijateljske flote i procjenjivati poteze Spartanaca, a i nalazili su se u neposrednoj blizini Lampsaka i mogli su stupiti u borbu svakog momenta. Međutim ta blizina pokazaće se kobnom za upravo same Atenjane i njihove saveznike. Nastala je situacija napetog iščekivanja, u kojoj samo oni sa maksimalnim nivoom koncentracije i jakim živcima mogu odoljeti i sačuvati svoj racio netaknut. Atenska flota je četiri dana pokušavala da izazove peloponesku flotu na bitku. Na razočarenje atenskih stratega Spartanac je ostajao miran ne pokušavajući da rizikuje u isprovociranom sukobu sa atenskom flotom.[48] Imao je i tačnu procjenu i dobro strateško rasuđivanje o mogućem razvoju situacije, i bio je u pravu. Majstor taktičke igre kakav je bio Lisander nije mogao omašiti. Jedino što je radio bilo je da svaki put kada se Atenjani povuku prema svojoj bazi za njima pošalje izviđačke brodove, kako bi ga snabdjevali informacijama o stanju Atenjana u Egospotamu jer je znao da je «gospodar informacije gospodar situacije».[49] S druge strane atenski stratezi su sve više postajali uvjereniji da Lisander iz straha ne želi prihvatiti borbu i tako su napravili prvu grešku u taktičkoj procjeni situacije koja se razvijala na tom uskom prolazu. Pošto je Lisander primijenio taktiku odugovlačenja i iz dana u dan ostajao ukotvljen u luci Lampsaka, nalazeći se pod zaštitom zidina grada, atenski komandni sastav i ljudstvo zahvatala je sve više malodušnost, bezbrižnost i prezir prema prema neprijateljima koji "*su se iz straha stisnuli zajedno*[50]". Disciplina i opreznost je sve više popuštala, što je kao posljedicu imalo sve veću nebrigu, pad koncentracije i na kraju značajno umanjivanje borbene sposobnosti i spremnosti atenske flote.[51] Ipak najveći problem koji se pojavio pred Atenjanima bila je sve veća oskudica namirnica neophodnih za preživljavanje trupa.[52] Lisander je upravo i računao na ovakav razvoj situacije i stanje koje će zahvatiti atensku flotilu. Atenjani su napravili i grešku usidrivši svoju flotilu i sa njom brojno ljudstvo na skoro pustom i beživotnom mjestu, a kako je vrijeme odmicalo floti je sve više bilo potrebno potrepština da bi se ljudstvo logistički obezbijedilo. U tu svrhu stratezi su počeli da svakog poslijepodneva, poslije neuspjelog pokušaja isprovociranja bitke, šalju svoje ljude u Sestos i druga obližnja mjesta na Helespontu u

---

[47] *Plin. NH* II, 149; *Plut. Lis.* 12

[48] *Plut. Lis.* 10

[49] *Plut. Lis.* 10

[50] *Plut. Lis.* 10

[51] *Nep. Lis.* 1,2

[52] *Diod.* 13.105

nabavku neophodnih potrepština. Time su prilično razvukli svoje snage. Kao da su atenski stratezi bili stvarno uvjereni da je Lisander dovoljno zaplašen samom veličinom i slavom Atenske mornarice. A možda im je i *Tihe* (grčka personificirana boginja sudbine) zamaglila rasuđivanje ne dozvoljavajući im da pravilno razmišljaju.

Rasturenost atenskih snaga, koja se ponavljala svakog poslijepodneva, pokazati će se uz opšte stanje zamrlosti kao ključna taktička greška koju general Lisanderova kalibra nije mogao a da ne iskoristi. Nasuprot Atenjanima koji su se odali neredu, brodovlje i ljudstvo pod Lisanderovom komandom je bilo naviknuto da "šutke i bespogovorno izvršava svaku riječ izdane naredbe". [53] Lisander je dobro raspolagao i sa prikupljenim informacijama o stanju protivnika, koje je dobio, zahvaljujući izviđanju, dajući tačnu analizu dobivenih obavještenja. I tako se pokazalo da je Lisanderova procjena o odugovlačenju borbe bila ispravna.

Uništenje

Jedini koji je primijetio lošu taktičku poziciju i rastrojenost atenske ratne mornarice bio je kontroverzni Atenjanin Alkibijad, nezaobilazna ličnost svih dešavanja u zadnjoj fazi Peloponeskog rata. Tako da ni posljednji trenuci tog rata nisu mogli proći bez njegovog prisustva.[54] Istina u tom periodu Alkibijad je bio privatno lice, bez ikakve javne službe. Nesumnjivo kao osoba koja je raspolagala sa značajnim iskustvom a i vojničkim talentom, Alkibijad je shvatio loš položaj atenskih snaga stacioniranih na Egospotamu. On je upozorio stratege na opšte stanje u kome se nalaze trupa, na opadanje borbene gotovosti i razvučenost snaga.[55] Kao rješenje Alkibijad je predložio Atenskim zapovjednicima izmještanje flote sa Egospotama "...jer to mjesto nema ni luke ni grada, da namirnice dopremaju izdaleka..." u Sestos koji je po Alkibijadu bio isto pogodan za osmatranje peloponeske flote kao i Egospotam, ali je zato logistički bio neuporedivo bolji. Alkibijad je obećavao i da će obezbijediti pomoć tračkih kraljeva Medoka i Seuta koji su bili njegovi lični prijatelji,[56] kako bi zajedničkim napadom porazili Lisandera. Po Diodoru Alkibijad je tražio i da stratezi podijele komandu sa njim.[57]

Stratezi su uplitanje Alkibijada, izgnanika iz svoga rodnog grada u njihove komandne ovlasti i procjene, smatrali nedoličnim ponašanjem i rušenjem autoriteta od strane jednog privatnog lica. Stratezi, a posebno Filoklo, Tidej i Menander su odvratili Alkibijadu da su oni komandanti, a ne on, i da njegovo prisustvo nije potrebno.[58] Alkibijad uvidjevši da on više ništa ne može učiniti, napustio je Egospotam i povukao se u svoje galipoljske

---

[53] *Plut. Alc.* 36

[54] Alkibijad se nakon što je po drugi put izgnan iz Atene, povukao na svoj privatni posjed koji se nalazio na Hersonezu, nedaleko od Egospotama. Jedna od od njegovih tvrađavica Pactye nalazila se nekih 25 kilometara daleko od Egospotama.

[55] *Nep. Alc.* 8, 5-6; *Plut. Alc.* 36; *Plut. Lis.* 10

[56] *Diod.* 13.105

[57] *Diod.* 13.105

[58] *Nep. Alc.* 8

tvrđavice.[59] Petog dana poslijepodne, dan nakon odlaska Alkibijada, kada su se atenske snage vratile sa novog neuspjelog pokušaja da izazovu Lisandera na otvorenu bitku, mornari sišli većinom sa brodova, dijelom otišli na spavanje u svoje šatore, pripremali večeru ili se po običaju radi pljačke i trgovine raštrkali širom Hersoneza, Lisander je konačno napustio Lampsak i punoj brzini i u bojnom rasporedu prešao Helespont, koji je na tom mjestu širok 15 stadija (nešto manje od 3 kilometra)[60], krećući se u prema usidrenoj atenskoj mornarici.[61] Toga momenta nastupio je najfatalniji trenutak u historiji atenske mornarice, koji će ona dočekati sa skoro potpuno ispražnjenim brodovima.

Prvi atenski komandant koji je primijetio nadirući val neprijateljskog brodovlja i dao znak za uzbunu bio je Konon, ali bilo je i suviše kasno da se ozbiljnije pripremi odbrana za predstojeći udar.[62] Iznenađenje i neočekivanost snažnog udara je učinila svoje. Uspaničeni atenski i saveznički mornari, i pored nesređenih pokušaja, nisu uspjeli ni da se reorganizuju ni da se pripreme za odbranu a peloponeska flota je već uletjela u njihove linije. Borbe praktično nije ni bilo, i ono malo mornara i vojnika koji su uspjeli da se popnu na brodove bilo je brzo sasječeno. Zatim su se mornari i vojnici Peloponeskog Saveza iskrcali na obalu i krenuli da dovrše "dobro započeti" posao. Dok je Eteonik, zamjenik zapovjednika snaga Peloponeskog saveza zauzimao kamp, Lisander je preuzimao ukotvljene atenske lađe.[63]

Izuzev osam brodova pod zapovjedništvom stratega Konona i državnog posvećenog broda Paralije[64], koji su uspjeli isploviti i tako izbjeći katastrofu, ostatak flote i ljudstva je zarobljen, skoro oko 170 troveslarki i približno 3000 ljudi, uključujući i sve atenske stratega koji su predvodili atensku flotu, izuzev Konona.[65] Kao najbolja ilustracija o porazu atenske mornarice može poslužiti činjenica da je velika većina Atenjana i njihovih saveznika zarobljena na kopnu, a ne na svojim brodovima. Neki Atenjani koji su uspjeli da pobjegnu u Sestos i sami su se naknadno predali Lisanderovim snagama.[66] Rijetko je koji uspio da pobjegne do obližnje tvrđave i tako se spasi zarobljavanja.[67] Zarobljene brodove Peloponežani, njihovi saveznici i najamnici su privezali jedan za drugi i sa više hiljada zarobljenika i uz pobjedničke pjesme otplovili nazad u Lampsak.[68]

---

[59] *Diod.* 13.105; *Plut. Alc.* 37; *Plut. Lis.* 11

[60] 1 stadij=177, 6 metara

[61] *Nep. Alc.* 8,6

[62] *Plut. Lis.* 11

[63] *Diod.* 13.106

[64] Paralija (Primorka) je jedan od dva (drugi se zvao Salaminija), koji su uvijek trebali biti spremni za obavljanje javne službe.

[65] *Plut. Alc.* 37; *Plut. Lis.* 11

[66] *Diod.* 13.106

[67] *Xen. Hell.* II, I, 28

[68] *Plut. Lis.* 11

1.3 Peloponeski rat

" ....veliki i najvredniji spomena od prijašnjih ratova....To je naime bio najveći pokret Helena i jednog dijela barbara, a tako reći i najvećeg dijela svijeta"
Tukidid I,1

"...rat najduži, pun najraznovrsnijih udesa i najnevjerovatnijih obrata od sviju koji su mu prethodili... i koji je stajao Heladu više vojskovođa nego svi dosadašnji ratovi zajedno..."
Plutarh, Usp. živ. Lisander 11

Lisanderova briljantna pobjeda kod Egospotama, iako ga automatski nije završila, jer će do potpisivanja mira trebati još više mjeseci, predstavljala je praktično kraj teškog 27-godišnjeg rata za prevlast u helenskom svijetu između dva bloka, koji je i prije samog početka rata bio u odnosima suparništva. Na jednoj strani nalazio se Delski pomorski savez, odnosno Atenska pomorska država *(arhe)* a na drugoj strani koju je predvodila Sparta drevni Peloponeski savez kojem su se priključili i Beotija i Sirakuza. U završnoj fazi rata u njega će se aktivno uključiti i perzijski maloazijski satrapi, podržavajući spartansku liniju.

Rat je izbio za Pitodorovog arhonata 431. godine, p. n. e. i vodio se u više faza , uz jedno varljivo primirje, sve do 404. god. p. n. e.[69] U prvoj fazi nazvanoj Arhidamov rat, po spartanskom kralju koji je predvodio prve uništavajuće upade u Atiku, ratna sreća je prelazila sa strane na stranu, Atenjani su opustošili obalu Peloponeza, a predvođeni demokratskim političarom i genijalnim vojskovođom Demostenom nanijeli Spartancima težak poraz kod Pila, nasuprot tome Peloponeski savez je opustošio Atiku i nanio strateške poraze Atenjanima na sjevernom ratištu na Halkidičkom poluostrvu. Ali u pravilu u prvoj fazi rata, Spartanci su imali prednost na kopnu a Atena zaštićena dugim zidovima od napada sa kopna, prevlast na moru. Na Temistoklovu inicijativu i pod njegovim rukovođenjem Atenjani su odmah po povratku u Atenu ,nakon završetka perzijske okupacije, otpočeli sa izgradnjom novih gradskih bedema od kamena, sa boljom fortifikacijskom mrežom. Još ranije je (oko 482. god. p. n. e.) započela izgradnja pirejske luke koja je trebala da zamijeni dotadašnju luku u Faleronu. Izgradnja pirejske luke, kao najvažnijeg dijela sistema atenske pomorske moći završeno je 477. god. p. n. e. Pirejska luka se sastojala od tri pristaništa (Munihija, Pirej i Zeu). Spartanci su sa negodovanjem pratili izgradnju odbrambenih bedema oko Atene i pokušali su da zaustave njihovu izgradnju. Zahvaljujući Temistoklovoj političkoj umješnosti Spartanci su prevareni i na kraju su se morali pomiriti sa postojanjem atenskih bedema.[70] Kasnije su gradski bedemi koji su izgrađeni pod Temistoklovim rukovođenjem spojeni Dugim zidom sa Pirejskom lukom i Faleronom, tako da se dobila, jedna čvrsta i kompaktna dobro zaštićena, zona od bilo kakvog napada sa kopnene strane. Zaštićena zona je mogla da primi skoro kompletno

[69] *Aristot. Ath. Pol.* XXVII

[70] *Plut. Tem.* 19; *Paus.* 1,1,2-3; *Frontin.* I, V, 7; *Nep. Them.* 6,4-5

stanovništvo Atike. [71] Pat pozicija uslovila je zaključenje primirja koji po atinskom pregovaraču i političaru Nikiji nosi naziv Nikijin mir (421. god. p. n. e.). Međutim to je bilo varljivo primirje u kome su se neispunjavale obaveze koje su prozilazile iz odluka primirja, skupljali novi saveznici, pripremale nove strategije i malo pomalo ponovo razbuktavao rat. Vihor rata je vremenom zahvatio i one grčke polise koji su nastojali da sačuvaju suzdržanost u odnosu na sukobljene strane. Ali zaraćeni se nisu pridržavali neutralnosti, kao da su bili vođeni prizvukom devize izrečene, 2400 godina kasnije u vremenu hladnog rata od ministra inostranih poslova zemlje koja je tvrdila da je predvodnik slobodnog svijeta Džona Fostera Dalsa po kojoj je neutralnost "izuzev u izuzetnim okolnostima nemoralno i kratkovidno shvatanje". Kako historija nekada može da predstavlja niz ponavljanih zakonitosti.

Poslije Sicilske katastrofe i nestanka atenskih stotina brodova i hiljada mornara i vojnika (415 – 413. god. p. n. e.), perzijskog involviranja[72] u rat i široko rasprostranjene pojave odmetnuča atenskih saveznika, bilo je jasno da Atena i njen nagriženi savez nisu više bili u stanju da pobijede ali ni da još uvijek nije bilo ni došlo vrijeme da budu pobijeđeni. Atenjani su se više puta u tom završnom periodu rata uspjeli izvući iz gotovo sigurnog poraza, uspješno se othrvavši nizu iskušenja koja su im se bila nadvila nad glavom. U tom periodu oporavljanja Atenjani i ono što im je još preostalo od saveznika su uspjeli da teško poraze Peloponežane i Perzijance u nizu bitaka u borbama za moreuze, a posebno katastrofalan poraz nanijeli su svojim protivnicima kod Arginuskih otoka 406. god. p. n. e. Ipak neminovna sudbina se nije mogla izbječi i na kraju Atena je sama sebe porazila i Egospotam je bio onaj kraj, neminovni kraj koji se mogao samo odlagati ali ne otkloniti, jer poslije Egospotama Atena je bila suviše iscrpljena da bi mogla namiriti gubitke, što je to ranije uspješno više puta uradila. Ovaj put sve je bilo svršeno.

Peloponeski rat gledan sa današnje vremenske distance je bio samo jedna od više etapa stoljetne borbe za hegemoniju nad Helenskim svijetu, ali je po žestini, obimu operaciju, broju učesnika, i prostoru na kojem se odvijao, te surovosti, strahotama i masakrima daleko nadmašio i ranije ali i kasnije međuhelenske ratove za hegemoniju.

Pored niza karakteristika koja je u sebi sadržavao, kao jedan od glavnih ratova u borbi za hegemoniju, Peloponeski rat je imao i osobine rata između dvije najprisutnije ideje o načinima uređenja unutar-državnih odnosa, demokratije i oligarhije. Dugo taloženi antagonizam dviju političkih ideja eksplodirao je i našao oduška u ratu, progonima, ubistvima pa i masovnim likvidacijama političkih oponenata. U načelu Atenjani su predvodili demokratski blok, a Spartanci oligarhijski. Odmah po zauzeću određenog polisa, i Atenjani i Spartanci prvo što bi uradili bi bilo uvođenje odgovarajućeg unutrašnjeg uređenja. Znalo se desiti da pojedini polisi više puta mijenjaju svoje unutrašnje uređenje već s obzirom ko ih kontroliše. A svaki helenski polis, je posjedovao i jednu i drugu stranku. Ateni ni u tome nije bila iznimka i pored toga što je predvodila

[71] *Xen. Hell.* II, II, 22; *Aristot. Ath. Pol.* XXIII; Dugi zidovi su konačno uređeni za vrijeme Perikla i ukupno su zauzimali dužinu od 9780 metara i zahvatali su pored samog grada Atene i Pireja i kamenito poluostrvo s visinama Aktom, Munihijom i tri zaliva (pirejski, munihijski i zeuskim)

[72] *Aristot. Ath. Pol.* XXIX

demokratsko krilo Helade. Pored navedene ideološke prirode, rat 431 – 404. god. p. n. e. je nosio u sebi i nešto međusobne plemenske surevnjivosti u okviru Helenske narodnosne i kulturne zajednice. U načelu čini se da su se dorske i djelomice i eolske (Teba i njen Beotski savez) grčke države sukobile sa sve izražajnijom jonskom supremacijom oličenom u Atenskoj državi.

1.4 Demokratija (ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ) ili oligarhiją (ΟΛΙΓΑΡΧΙΑ)

"Svojstvo demokratije je ...da imaju više nego savremenici i ne manje nego preci"
Ksenofont, Helenska historija, I, IV 16

Grci klasičnog razdoblja su posjedovali jednu osobinu koja je često trovala unutrašnje odnose u grčkim polisima. To je bio krut i nepopustljiv stav prema političkim idejama. Suprotstavljene političko-idejne skupine pokazivale su malo interesa za postizanje kompromis i više su voljele da svoje međusobne odnose, riješe nasilnim putem nego da postignu prihvatljivo rješenje za obje strane kojim bi se izbjeglo prolijevanje ljudske krvi. Ti unutrašnji sukobi iako su na jednoj strani prilično štetili razvoju grčkih polisa, iscrpljivali stanovništvo i privrednu snagu grčkog svijeta, na drugoj su doprinosili povećanoj dinamici javnog života u kojem je učestvovala velika većina građana, tako različito od načina političkog života u sredinama gdje se vladalo despotski i u kojima se gušio javni život.. Idejni izbor koji je prerastao u stranačka nadmetanja oslobađao je veliku unutrašnju energiju doprinijevši time posvemašnjem razvoju političke i intelektualne misli u grčkom svijetu. A bez političke filozofije i ideja poniklih upravo u grčkom a kasnije i u rimskom svijetu (koji je bio i baštinik i nastavljač grčke kulture i civilizacije) teško bi se mogla zamisliti historija dobrog dijela svijeta.

Osnovne dvije ideje o unutrašnjem uređenju polisa u klasičnom razdoblju bile su oligarhijska i demokratska. Treći oblik monarhijski onog tipa kakav nalazimo u homerovim epovima, u razvijenijim polisima srednje i južne Helade je bio u većini slučajeva napušten. Nije jednostavno ukratko definisati grčku demokratiju ili oligarhiju. Razlike između demokratskih ili oligarhijskih shvatanja, odnosno stranaka koje bi bili nosioci spomenutih ideja mogle bi se ipak sagledati u odnosu prema :

- Obimu, položaju, statusu i moći narodnih skupština i manjih upravnih vijeća (*boule)* .
- Broju slobodnih građana sa punim i jednakim pravom djelovanja u političkom životu polisa ili postojanju imovinskog ili neke druge vrste cenzusa kojim se ograničavao taj broj.
- Slobodi svakog građanina da ispoljava svoje mišljenje o svakodnevnom javnom životu polisa kojem je pripadao i njegovom političkom sistemu te stepenu mogućnosti da podnosi zakonske prijedloge i pravu na javne službe.

Oligarhija je nastojala da ograniči obim narodnih skupština, odnosno da smanji broj slobodnih građana koji mogu učestvovati u narodnim skupštinama, da smanji djelokrug i nadležnost istih, da ih formalizira i stavi na margine političkog života, dok bi stvarna vlast bila skoncentrisana u rukama izabrane manjine, određene cenzusom, nasljedstvom, staleškom pripadnošču ili nećeim drugim. Samo u koncepcijama antičkih filozofa ostala je težnja da izabranu manjinu sačinjava najumniji i najsposobniji dio države. Ali rijetko je koja antička država pokušavala da želju antičkih filozofa pretoči i u praksu. Institucija preko koje bi ta manjina vladala bila bi manja upravna vijeća ili u specifičnim situacijama privremeni ad-hoc komiteti. Tamo gdje je prevladavala oligarhija kao u Sparti (spartansko upravno vijeće zvalo se *gerusia*-γερουσία), ta vijeća su bila manja, ali sa znatno dužim rokom službe. Spartanska gerusija se sastojala od samo 28 "staraca" (γέροντες) plus dva kralja. Oligarhijske stranke su ograničavale i slobodu građanina u učestvovanju u svim sferama vlasti.

Nasuprot oligarhiji demokratija je kao ključnu instituciju isticala narodnu skupštinu, u koju bi bili uključeni svi muški slobodni građani, koja bi imala najveću nadležnost i suverenost, ograničavala moć izabranih službenika i stavljala pod strogu kontrolu rad malih vijeća (u Ateni *boule*). Ujedno su ta vijeća u demokratskim polisima bila znatno veća ali sa kraćim rokom trajanja saziva (najčešće 1 godina) a i sam način izbora i uvrštavanja u ta vijeća bio je u demokratijama, u načelu drugačiji nego tamo gdje su vladale oligarhije. U demokratijama je dozvoljeno svakom građaninu da na jednak način ima aktivno i pasivno pravo i da učestvuje u svim oblicima vlasti *(isonomia*).

Ne može se govoriti ni o apsolutnom i jedinstvenom poimanju realizacije spomenutih principa demokratije ili oligarhije u praktičnom životu. Svaka grčka državica i grad, svaka zajednica ili svaki pojedinac mogao je imati izvjesne varijacije bilo na demokratiju bilo na oligarhijsko uređenje. Te varijacije su kao svoje krajnosti mogle imati ultraradikalne oblike praktične realizacije načela demokratije i oligarhije, u rasponu od radikalne demokratije koja je često prerastala u neobuzdanu anarhiju i demagogiju ili do poimanje da je kocka kao metod izbora najbolji i nepristrasni izraz narodne vlasti[73], pa do na drugoj strani radikalnih oblika oligarhije gdje su male, usko formirane na osnovi prava nasljedstva, zatvorene klike veoma imućnih zemljoposjednika (*gamoroi*) neograničeno vladale nad masom obespravljenih. I socijalna osnovica dviju stranaka je bila različita, U većini slučajeva ali ne i apsolutno, oligarhiju su podražavale bogatije strukture čije je bogatstvo bilo vezano za zemljišni posjed, imućne vlasnike nekretnina, pa i srednjoposjednički sloj. Nasuprot tome demokratija je najveću podršku imala među onim slojevima stanovništva čije je bogatstvo bazirano na pokretnoj imovini, trgovcima, zanatlijama, sitnoposjednicima i bezemljašima.[74] Tako su na primjer vođe atenske

[73] Paradoksalno zvuči da se kao jedno od shvatanja demokratije smatralo i to da kocka odlučuje ko će od građana zauzimati određenu javnu službu. Kocka sama po sebi narušava osnovno načelo da narod (demos) vlada u svim sferama javnog života od izbora javnih službenika, kontrole njihovog rada do zakonodavne djelatnosti, jer isključuje narod iz prve navedene stavke.

[74] "...partija imučne manjine...(i)... partija siromašne većine (πλῆθος) " Plut. Peric. 7 i

oligarhije bili Miltijad i njegov sin Kimon koji su bili vlasnici velikih zemljišnih posjeda, Nikija koji je bio zakupac državnih rudnika srebra u Laurionu i atenski bogataš Teramen. Nasuprot njima među vođama demokratije nalazili su se trgovac stokom Lisikle, kožar Kleon, izrađivač svjetiljki Hiperbol i graditelj lira Kleofon. Ali predvodnici naroda su bili i Ksantip i njegov sin Perikle koji bi se prije ubrojili u bogatiji, nego u siromašniji sloj atenskog stanovništva. Uostalom i tada su ljudi kao i u modernom svijetu znali mijenjati svoju političku opredijeljenost, već u skladu sa konstelacijom odnosa. Politička konverzija u antičkim društvima najbolje je izražena u izlaganju govornika koji se branio od optužbi za subverziju demokratije konstatacijom po kojoj " nijedno ljudsko biće nije prirodom (po rođenju op.a.) ni oligarh ni demokrata."[75]

Demokratija je uvijek mogla računati i na podršku helota Lakonije i Mesenije te penesta u Tesaliji koji su se nalazili na najnižim stepenicama u društvenoj strukturi navedenih zemalja. Heloti, (hiloti)su bili radni sloj stanovništva i imali su status državnih robova. Pojedinac, Spartanac je zajedno sa zemljišnim posjedom (kleros) dobivao i helote na korištenje. Spartijati ih nisu mogli ni prodati niti im nametati nešto drugo od onoga što je država propisala. Bio bi potreban samo fitilj pa da se upali baklja pobune helota i penesta. Naravno kada je riječ o pobunama protiv Sparte, heloti su nalazili podršku u Ateni, i izbjegli heloti predstavljali su elitni i najodaniji dio snaga Atenskog pomorskog Saveza.

I demokratija i oligarhija je imala jednu zajedničku osobinu, jer je u pravilu, automatski isključivala žene, strance i omladinu iz političkog života. Žene su i inače u klasičnoj Grčkoj bile isključene iz svih sfera javnog života i samo izuzetno je neka žena uspijevala da se probije u javni život. Historija je zabilježila samo dvije žene koje su izbile u svijet politike klasične Grčke. To su bile Kimonova sestra Elpinika i hetera Aspazija, ljubavnica atenskog državnika Perikla.[76]Može se slobodno reći da je helensko društvo klasičnog razdoblja bilo jedno od najsekstičkijih muških društava koja su ikada postojala na svijetu.[77]Kod Grka se žene nisu pozivale na gozbe, to je bilo rezervisano samo za muškarce. Na gozbama je žena mogla biti prisutna samo kao zabavljačica ili hetera. Za Grkinje je bio rezervisan samo unutrašnji dio kuće, koji se naziva ginekonitid (γυναικον῀ιτις ili γυναικών),.bukvalno prevedeno "ženski stan", ženska soba,. Prostorija rezervisana za boravak žena uvijek se nalazila na stražnjem dijelu kuće, dok je prema ulici bio okrenut "muški stan" - andronitis (ἀνδρώνιτις). Izražena polna segregacija neminovno je vodila razvitku homoseksualnih odnosa, posebno pederastrije u tolikoj mjeri da je to postalo skoro "normalna" i općeprihvaćena pojava. U Sparti je pored muške homoseksualnosti, koja je bila čak i običajnim pravom potvrđena, raširena bila i ženska homoseksualnost. Inače sva društva koja se odluče polno segrerirati, moraće se kao

" ...bolje društvo...velika narodna masa...." *Plut. Peric.* 11. Upadljiva je sličnost između upotrijebljene grčke riječi za većinu, mnoštvo, svjetina=*plethos* (πλῆθος) i rimske odrednice za puk, dio naroda bez plemenitog porijekla=*plebs, plebis (plebes), f.*

[75] *Lys. Apol.*, 7-8

[76] *Plut. Peric.* 24;28; 30

[77] Za primjer o položaju žene u životu klasične Grčke v. *Plut. Alc.* 8

posljedicom svoje odluke suočiti sa povećanjem seksualnih nastranosti i naročito seksualne zloupotrebe djece.

Ne bi trebalo zanemariti još jednu dosta brojnu populaciju prisutnu u tadašnjoj Heladi. Robovi nisu smatrani građani, nego samo imovinom svoga posjednika. A broj robova je u pojedinim privredno i društveno razvijenijim polisima mogao dostizati veoma veliku cifru. Pored robova postojala je i grupacija stranaca, odnosno slobodnih ljudi koji su iz raznoraznih razloga, najviše ekonomskih, napustili rodnu zemlju i nastanili se u nekom od grčkih polisa. Tako ni u Ateni, sinonimu i uzoru demokratije antičkog svijeta, puna politička prava nije imalo više od 20 % njenog stanovništva.

Obračuni demokrata i oligarha su mogli poprimiti razmjere izrazite brutalnosti kako se i pokazalo u toku Peloponeskog rata, na primjer na Korkiri, Lezbu, Samu, Tasosu, Iaososu, Argu i mnogim drugim polisima. Na Korkiri su se desili i stravični zločini što je još jedan pokazatelj do kojih razmjera može ići međugrađanska netrpeljivost i netolerancija drugačijeg.[78] Ti unutrašnji sukobi, pogotovu ako su primali takve razmjere kao u gore navedenim polisima, prilično su oslabili snagu grčkih polisa i neumitno vodili ka slabljenu polisa kao bazične političke institucije grčkog svijeta.

Atenska politička scena pokazivala je i sklonost ka politički motiviranim atentatima. Uglavnom su tu metodu primjenjivali oligarhijski krugovi koji su kao manjina bili uvezaniji a kao bogatiji bili u mogućnosti da unajme plaćene ubice. Na taj način su pored Efijalta par decenija kasnije, za vrijeme oligarhijskog puča 411. god. p. n. e. stradali i atenski demokratski demagozi Androkle i Hiperbol.[79] U Atici prooligarhijski elementi su najveću podršku imali u bogatoj i plodnoj Pedijeji, među zemljišnom aristokratijom, posebno u vojničkom rodu konjici, čija je služba bila privilegija bogatijih stanovnika Atike, pa djelimično i među hoplitima. Oligarhija je samim tim veći naglasak davala na poljoprivredu i kopno. Demokratija je najveći utjecaj imala u primorskoj Paraliji i slaboplodnim krajevima Dijakrije, bila je više okrenuta, manufakturnoj djelatnosti, zanatstvu, pomorskoj trgovini i moru općenito. Snaga i značaj atenske mornarice su bili i najjači argument atenske demokratije. Atenski oligarhijski elementi su i prije početka rata ali i u toku samog rata težili da prema Sparti vode prijateljsku, pomirljivu, kompromisersku politiku, bilo sa željom uspostavljanja savezništva bilo postizanja sporazuma o podjeli hegemonije u helenskom svijetu. Pojedinci su se i otvoreno divili spartanskom unutrašnjem uređenju kao Kimon, Nasuprot takvom stavu prema Sparti, demokrati su izražavali nepomirljivo neprijateljstvo prema Sparti, krnjili njenu moć i autoritet u Heladi služeći se svim sredstvima, vodili agresivnu beskompromisnu politiku prema njoj, odugovlačili rat i minirali svaki pokušaj postizanja sporazuma postavljajući nerealne zahtjeve. Odnos prema Sparti bio je i jedno od glavnih mjerila radikalnosti ili umjerenosti atenskih demokratija i oligarhija.

[78] *Thucyd.* III, 70-82

[79] *Thucyd.* VIII, 70,2 ; VIII, 73, 3

1.5 Atensko iskustvo

"Nemate pojma, kakvi su ljudi ti Atenjani...oni se stalno bave novim zamislima, i brzi su da stvore plan i da ga izvrše...oni su smjeli, pustolovni, puni nade....oni vole pustolovine...kada odnesu pobjedu, oni je do kraja iskoriste...oni svoja tijela daju Ateni, kao da su javno vlasništvo; svoje umove koriste za dobro Atene na najindividualniji mogući način..."
Govor korintskih poslanika na početku rata Spartancima, kako ga je prenio Tukidid I, 70

U razdoblju koje počinje od ključnih helenskih pobjeda nad Perzijancima kod Plateje i Mikale, a koje se naziva pedesetogodišnjica (pentekontaetija), Atena je doživjela i vrhunac i vanjske moći i kulturni napredak čije zrake obasjavaju naš svijet već 2500 godina i konačno uobličavanje demokratskog ustavnog uređenja i izgradnju svojih političkih institucija. To je bio logički svršetak jednog dugačkog puta koji su prešli Atenjani u izgradnji svoga državnog uređenja i ideologije na kojoj je taj sistem utemeljen a koji će kroz milenijume kasnije sve do danas biti i zametak i inspiracija mnogim političkim sistemima.

U Atici se za razliku od dobrog dijela drugih helenskih pokrajina, koje se nisu uspjele ujediniti, dogodio sinoikizam, stapanje mnogih atičkih zajednica u jednu proto-državnu strukturu sa centrom u gradu Ateni. Mitološka tradicija, ali i antička historiografija kao ujedinitelja spominje legendarnog kralja Tezeja[80] koji je riječima "priđite svi" izrečenim na zajedničkoj skupštini pozvao na ujedinjene stanovnike Atike i njena plemena do tada i međusobno zavađena.[81] Mitološkoj svijesti starih Grka je više odgovaralo da sjedinjene (sinoikizam) Atike pripiše u zaslugu samo jedne ličnosti ne upuštajući se u kompleksna objašnjavanja čitavog toka ujedinjena. Ipak vjerovatnije se proces ujedinjavanja odvijao sporije i završivši tek u VII. st. p. n. e. priključenjem udaljene Eleusine.[82] Kada se gleda kroz historijski kontekst uvijek su veći značaj imale one ličnosti koje su ujedinjavale i stvarale nove teritorijalno šire i ljudima napučenije zajednice, nego one ličnosti koje su dijelile već postojeće zajednice, unosile razdor i stvarale male državne zajednice. Zbog toga je sasvim razumljivo da su se i stari Atenjani držali ovoga aksioma historijskog razvitka i da su čin nastanka njihove jedinstvene države koja je trebala prevaziči plemensko-rodovske partikularizme smatrali kao "veliko i divno djelo."[83]

I Atenjani su u prvo vrijeme imali vrhovnog državnog poglavara, a koji je nosio titulu kralja koji se birao iz porodice Kodrida.[84] Ta ranoatička institucija kralja

[80] Za više informacija o Tezeju v. *Plut. Tes.*

[81] Pored mitologije i historičari takvog kalibra kao Tukidid spominju Tezeja kao ujedinitelja, II, 15; *Plut. Tes.* 24; *Plut. Com. Tes. – Rom.* 4; *Paus.* 1, 3,3; 1, 23, 3. Kao ujedinitelja Atike Tezej se spominje i u fr..3 Heraklidove historije. Inače fragmenti nestale Historije Heraklida sa Lemnosa (II. st. p. n. e.) nalaze se u sklopu Vatikanskog kodeksa ᾿Εκ τῶν ῾Ηρακλή́δυ περὶ πολιτεῶν anonimnog autora. Na osnovu tih fragmenata mogu se rekonstruisati i prva poglavlja Aristotelovog "Ustava Atenskog" koja nisu ostala sačuvana.

[82] *Plut. Tes.* 10; *Paus.* 1,5,2; 1,36,4; 1,38,3

[83] *Plut. Tes.* 24

[84] *Aristot. Ath. Pol.* III; *Paus.* 1, 2,6; 1,3,3; 1,5,3-4; 1,19,5; 1,31,5; *Just.* II, 6; *Vell.* I, II, 1

(Βασιλενα, βασιλεύς) bila je identična sa kraljevima ne samo ostalih grčkih zajednica, nego i drugih naroda koji su se nalazili na sličnom društveno-ekonomskom razvitku kao i Atika mikenske i homerske epohe (XV - IX. st. p. n. e). Spomenuta institucija kralja ima samo istu terminološku oznaku ali ne i istu pojmovnu sadržinu sa institucijom kralja u helenističkom, rimskom i vizantijskom periodima. Svaki od ovih perioda je pod terminom kralj (βασιλεύς) označavao drugačiju sadržinu jedne državne institucije povećavajući njene ingerencije, prerogative i moć sve dok u vizantijsko-romejskom carstvu basileus ne postane sinomin za autokratora, sevaskratora, cosmoskratora (vladara svijeta, samovladara, jedinog vladara).

Nakon nestanka kraljevske (basileus) vlasti u Ateni,[85] uspostavljena je neka vrsta aristokratske republike, Od početaka egzistencije te atenske republike državna struktura se sporo razvijala pod stalnom prijetnjom neriješenih odnosa između vladajuće aristokratske manjine (eupatridi) i većine naroda (demos).[86] Ustav je u potpunosti odgovarao manjini, koja je posjedovala u svojim rukama svu obradivu zemlju, dajući je u zakup siromašnijim slojevima atičkog društva, koji su se uvijek nalazili i u opasnosti da zbog zaduženosti padnu u dužničko ropstvo.[87] Ta proturječnost unutrašnjih odnosa između vladajuće manjine i u pravom smislu obespravljene većine je našla izraza i u zavjeri Kilona.[88] Sve te turbulencije i staleški sukobi unutar Atenske države koji su bili normalna posljedica procesa izgradnje državne strukture na kraju će rezultirati reformnim zahvatom u samu srž atenskog ranog političkog uređenja.

Običajno pravo je uz izvjesne modifikacije prvi zapisao i u zakonski sistem uklopio Drakon. Drakonovi zakoni su bili čuveni po svojoj strogosti, navodno su bili pisani krvlju[89] Izgradnja političkog sistema po kojem će Atena biti prepoznatljiva i pretvaranje Atike u čvrstu državnu zajednicu i kasnije u veliku silu i hegemona, započinje sa Solonom čije su reforme (poč. VI. st. p. n. e.) slomile vladajuću moć rodovske aristokratije i širom otvorile vrata razvitku demokratije, vladavine naroda.[90] Solon je staleže zasnovane na rodovskom porijeklu zamijenio sa novom strukturom društva zasnovanoj na cenzusu i visini imovine (timokratija).[91] Nešto slično, po rimskoj tradiciji skoro u isto vrijeme kad i Solon, i rimski kralj Servije Tulije je raniju podjelu

[85] Po tradiciji posljednji kralj je bio Kodro koji je žrtvovao sebe radi spasa Atike u vrijeme napada Dorana, Atenjani su pripadali jonskom, a Spartanci dorskom ogranku Helenskog naroda. Jonjani su nosili ime po mitskom vojskovođi Jonu (*Herod.* VII, 44) a Spartanci su svoje porijeklo izvodili od najvećeg grčkog mitskog junaka Herakla (Herkul), odnosno od doseljenih Dorana koje su po legendi u invaziji Peloponeza predvodili potomci Herakla (Heraklidi).

[86] *Aristot. Ath. Pol.* II, V. Ime *eupatridi* ima isti korijen kao i latinski *patriciji*, odnosno u osnovi oba naziva se krije pojam za *oca*, što bi sugeriralo da su se pod ovim pojmovima podrazumijevali slojevi sa „*plemenitim porijeklom*“, znači u pravom smislu rodovska aristokratija.

[87] *Aristot. Ath. Pol.* II, V; *Plut. Sol.* 13

[88] *Herod.* V, 71; *Thucyd.* II, 47-54; *Plut. Sol.* 12

[89] *Plut. Sol.* 17. Drakon je zbog poslovično strogih kazni koje je određivao njegov zakonik ušao i u kolektivno sjećanje čitavog čovječanstva. (Drakonske kazne)

[90] Više o Solonovoj političkoj djelatnosti v. *Aristot. Ath. Pol.* V-XIII; *Aristot. Politica*, 10273b 35-10274a20; *Plut. Plut. Sol.*; *Just.* II, 7

[91] *Aristot. Ath. Pol.* VII; *Plut. Sol.* 18

stanovništva i njihovo učešće u vlasti i državnim privilegijama u odnosu na rodovsku pripadnost i porijeklo zamijenio sa imovinskim cenzusom. Najvažnija Solonova reforma, po interese običnog naroda je bila ukidanje dugova i dužničkog ropstva, odnosno kako je to Solon u svojim stihovima izrazio rasterećenje naroda teškog tereta (σεισάχθεια).[92]U sklopu svoje iznimno obimne zakonodavne aktivnost,[93] Solon je predvidio i zakonsku odredbe protiv apolitičnosti, prepuštanju stihizmu i političkoj indiferentnosti građanina; po kojoj se oni koji se u "stranačkim borbama ne opredijele ni za jednu stranu, da budu proglašeni nećeasnima i da budu lišeni građanstva".[94]

Od vremena Solonove političke aktivnosti, postupno ekonomski primat, a samim tim i društveni primat prelazi sa poljoprivrednog dijela stanovništva na onaj sloj stanovništva atenske države koji se bavio trgovinom, zanatstvom, pomorstvom i manufakturnom djelatnošču.[95] Taj proces pretvaranja Atenske države u političku i ekonomsku cjelinu sa dominacijom nepoljoprivrednih segmenata imao je velike posljedice ne samo za Atenu, nego i za čitavu kulturu Grčke, njen politički i ekonomski život.

Likvidirajući vladavinu staleža po porijeklu i dužničko ropstvo, Solon je otpočeo izgradnju sistema po kojem će Atenska država postati prepoznatljiva i u tadašnjem i u modernom svijetu. Solonove reforme nisu zacementirale unutrašnje uređenje ili društvene odnose, naprotiv one su omogućile daljinu evoluciju atičkog društvenog i političkog sistema u pravcu daljine demokratizacije, ali i omogućivši razmah političke borbe između različitih političko-interesnih skupina (stranaka), već odmah nakon povlačenja Solona iz aktivnog političkog života i njegovog odlaska u Egipat.[96] Neposredno poslije povlačenja Solona iz političkog života Atene, postojale su tri takve "stranke" pedijeji, dijakriji i paralije[97]. Imena su dobili po nazivima atičkih oblasti u kojima su uživali najveću podršku, Pedijeji su nosili ime po Pedion, plodnoj ravnici koja se protezala sjeverno i sjeverno-zapadno od Atene gdje su se nalazili posjedi bogatih atičkih zemljoposjednika. Oni su zastupali oligarhijska shvatanja. Dijakriji, nazvani po Dijakriji brdskoj i slabo plodnoj oblasti Atike gdje je dominirao siromašni sitni posjed, imali su demokratsku orijentaciju. Paralije, nazvane po Paraliji primorskoj oblasti gdje je uglavnom bilo skoncentrisano stanovništvo Atike koje je bilo okrenuto moru i bavilo se trgovinom i zanatstvom, bili su umjerenih shvatanja. [98]

Stranačke borbe i politička nestabilnost će proizvesti tiraniju Pizistrata (sredina i druga polovina VI. st. p. n. e), koji će vladati oslanjajući se na dijakrije, ali i zahvaljujući svojoj sposobnosti da uspješno balansira između interesa demosa i aristokratije.[99] Tiranija, kao

---

[92] *Plut. Sol.* 15; *Plut. Com. Sol. – Public.* 3; *Aristot. Ath. Pol.* VI; IX

[93] *Plut. Sol.* 19; *Paus.* 1,16,1

[94] *Aristot. Ath. Pol.* VIII; *Plut. Sol.* 20

[95] *Plut. Sol.* 22

[96] *Aristot. Ath. Pol.* XI, XIII

[97] *Aristot. Ath. Pol.* XI, XIII; *Plut. Sol.* 13; 29

[98] *Aristot. Ath. Pol.* XIII,

[99] Više o Pizistratovoj tiraniji v. *Aristot. Ath. Pol.* XIV-XVII; *Herod.* I, 60-62 ; *Plut. Sol.* 29-31; *Paus.* 1, 3,3; *Just.* II, 8

pojam u antičkom svijetu nije imala tako negativan prizvuk kao danas. Tiraninom se u grčkoj političkoj teoriji nazivao onaj pojedinac, građanin, koji se domogao vlasti zaobilazeći ustaljenu zakonsku proceduru i praksu, i koji je vladao bez obzira na zakone i ustav, sa ciljem ostvarivanja nekog političkog programa ili samo zadovoljavanja ličnih ambicija. U staroj Grčkoj tiranija je od slučaja do slučaja mogla biti samo varijacija na jednu od već etabliranih političkih ideja. Negdje su se tirani naslanjali na oligarhijske grupe stanovništva, negdje na demokratske a u nekim slučajevima tiranija se znala razviti u monarhiju apsolutističkog tipa. Tiranija nije morala da apriori označava loše vođenje države, nasilje, zlostavljanje građana i samovolju. Pizistratova tiranija, se suprotno od ustaljenog mišljenja koje se imalo o tiranidama, pokazala dosta povoljnom po atensku državu i društvo u svim njihovim segmentima.[100] Atenjani su su se i znatno nakon svršetka tiranide sjećali Pizistratove tiranije kao "života pod dobrim Kronosom"[101].

Kronos (latinski Saturn) je bio božanski otac vrhovnog antičkog božanstva Zeusa (latinski Jupitera). Po antičkoj mitološkoj svijesti Kronosova vladavina je prethodila Zeusovoj vladavini Univerzumom. To pradrevno razdoblje Kronosove vladavine je smatrano kao "zlatno doba" bezbrižnosti, mira i slobode.[102] Rimljani i Italici su imali i poseban praznik Saturnalije, održavan u slavu Saturna za čijeg su trajanja svi ljudi i slobodni i robovi i bogati i siromašni, i domoroci i stranci bili jednaki kao znak sjećanja na davno izgubljeno vrijeme ljudske sreće.[103] Svetkovine Saturnalija slavile su se počevši od 17. decembra, i tada su se ljudi međusobno darivali. Saturnalije je kasnije, zajedno sa praznikom Nepobjedivog Sunca (*Sol Invictus*) apsorbiralo kršćanstvo i pretvorilo u božićne praznike.

Prosvječena tiranija, sa privremenim trajanjem, je ustvari i poželjno rješenje za nezrela, primitivna i bolesna društva koja su nesposobna da se sama politički artikulišu, i ona treba da predstavlja prvi korak ka uspostavi zakonskog i ustavnog poretka i buduće čvrste državne zajednice zasnovane na slobodi i kreativnosti njenih građana. Prosvječena autokratija trebalo bi da kao primarni cilj svoga postojanja ima stvaranje preduslova (institucionalnih, ekonomskih, društvenih i psiholoških) za izgradnju demokratskog društva slobodnih građana koji upravljaju državnom zajednicom. Samo u aspektu realne ograničenosti svoga trajanja i sa jasnim ciljem svoga postojanja ili rješavanja nekog problema kojeg su normalne institucije nesposobne da riješe, i to samo u sredinama u kojima bi ona predstavljala korak više u društvenom razvitku prihvatljivo je da postoji neki oblik autokratizma. U suprotnom autokratizam će se razviti u najveću rak-ranu svakog društva, samovoljnu i nasilničku upravu koja će proizvesti mnogo surovosti, pljačke i smrti jer će temeljna nit autokratizma biti vladavina radi vladavine.

Pizistratovi sinovi koji su naslijedili tiranidu nisu imali očevu ni upornost ni snalažljivost i nisu uspjeli da balansiraju između različitih interesa a niti neki od njih da suzdrže svoje protuprirodne nagone. I kao krajnja solucija njihove tiranide nametalo se njihovo

---

[100] *Aristot. Ath. Pol.* XVI; *Plut. Sol.* 31

[101] *Aristot. Ath. Pol.* XVI

[102] Hesiod, Poslovi i dani, 109 i d.; *Plut. Com. Licur. – Num.* 1; *Plut. Aristi.* 24; *Plut. Cim.* 10

[103] *Liv.* II, 21; *Sex. Aur. Vic.* I, A; 1-3

svrgavanje i uz pomoć spartanske intervencije.[104] Nakon obaranja tiranije za arhonta Heraklida (511 - 510. god. p. n. e.), nastupio je period novih žestokih sukoba između demokratske stranke koju je predvodio Klisten i oligarhijske čiji je lider bio Isagora.[105] Sukobi su doveli i do ponovne intervencije Spartanaca (508 - 507. god. p. n. e.) sa ciljem sprečavanja demokratskih reformi, koja će završiti spartanskom okupacijom Atene, progonom 700 atenskih porodica i inauguracije oligarhijske vlasti.[106] Ali su nedugo zatim, nakon široke narodne pobune, i Spartanci i oligarsi izbačeni iz Atene.[107] Sada je Klisten imao odriješene ruke da nastavi, spartanskom intervencijom i oligarhijskom reakcijom, prekinute i poduzme nove sistematske reforme koje su u dobroj mjeri išle u pravcu još dublje demokratizacije Atike. Sa Klistenom je došlo i do objedinjavanja interesa dijakrija i parajlija i prerastanja ovih dviju interesnih grupacija u demokratsku stranku. Klisten je u politički život uz značajnu modifikaciju starih institucija uveo i niz novih državnih institucija pretvorivši Atiku u stabilnu državnu cjelinu koja će biti u mogućnosti da se nosi sa predstojećim burnim dešavanjima koja su zapretila slobodi i opstanku ne samo Atene nego čitave Helade.[108] Klisten je ujedno raskinuo i sa rodovskom koncepcijom kao bazičnom za unutrašnju strukturu atenske države, prešavši na teritorijalnu organizaciju.[109] To konačno napuštanje rodovsko-plemenske organizacije države se najbolje simbolički izražava u uobičajenoj atičkoj poslovici "Ne pitajte za porijeklo".[110] I Atena je sa Klistenovim reformama postala istinska država.

Klistenove reforme iako su predstavljale značajnu pobjedu demosa, ipak nisu značile i konačno uobličavanje demokratskog sistema uprave. Preostalo je da se preduzme još jedan mali korak i konačno izgradi demokratski sistem po kome će Atena ostati poznata još hiljadama godina kasnije.[111] Sljedeće generacije atenskih državnika će na sebe preuzeti zadatak završetka uobličavanja demokratskog ustava Atenske države. Pod terminom "ustav" (πολιτεια) se inače u antici podrazumijevalo znatno šire određenje nego u modernom svijetu. Pod antičkim ustavom se podrazumijevalo i uređenje neke države, te zakoni, bilo da su pisani, ili je riječ samo o nepisanim običajnim regulama na osnovu kojih funkcioniše država.

Sljedeće razdoblje od početka V. st. p. n. e. do kraja osme decenije istog obilježiti će perzijska invazija, herojstva i vanredne pobjede Helena nad napadačem. Atena će u tom odbrambeno-oslobodilačkom ratu biti stub helenskog otpora odigravši u njemu i najznačajniju ulogu. U tim burnim desetljećima neće se smirivati ni atenska unutrašnjo-politička scena. Suparništvo između dvije stranke u nadmetanju u borbi za vlast, će se

[104] Više o tiraniji Pizistratida v. *Aristot. Ath. Pol.* XVII-XIX; *Herod.* IV, 63-65; *Paus.* 1, 23,2

[105] *Aristot. Ath. Pol.* 20

[106] *Aristot. Ath. Pol.* XX

[107] *Aristot. Ath. Pol.* XX; *Herod.* V, 65

[108] *Aristot. Ath. Pol.* XXI-XXXII

[109] *Paus.* 1,29,6

[110] *Aristot. Ath. Pol.* XXI

[111] O Klistenovim reformama v. *Aristot. Ath. Pol.* XXI; XXII

nastaviti na novim načelima i metodama borbe. Oligarhijska stranka, predvođena je prvo od Miltijada, pobjednika sa Maratona (490. god. p. n. e.) a kasnije od Aristida zapovjednika atenske vojske u bici kod Plateje i tvorca Delskog pomorskog saveza[112]. Nausprot njima demokrate su predvodili Temistokle pobjednik u pomorskoj bici kod ostrva Salamine (480. god. p. n. e.) i Ksantip, pobjednik kod Mikale i otac kasnijeg vođe atenske demokratije Perikla. Oligarhijska stranka je u ovom periodu nazivana zbog insistiranja na kopnenoj moći i "kopnena stranka" nasuprot demokratskoj koja je zbog toga što su njeni lideri više insistirali na okretanju Atene prema moru, nazivana "pomorskom strankom". Tako će pobjedom demokratije na kraju moć Atene ipak biti bazirana za nju realnijoj pomorskoj politici. Platon je svoja oligarhijska osjećanja izrazio i u ocjeni Temistoklove pomorske politike sljedećim riječima;"Temistokle je svojim sugrađanima uzeo iz ruku koplje i štit i narod atenski vezao za mornarsku klupu i veslo".[113] Slično mišljenje izrekao je i komediograf Aristofan "... nije (misli se na Temistokla) Pirej (atensku luku) uz grad (tj. urbano jezgro Atene) prilijepio nego je naprotiv grad za Pirej i kopno za more vezao."[114] Plutarh je vezu demokratije i mora predstavio i na sljedeći način "na taj način je i narod ojačao protiv aristokrata ... i jer je vlast prešla u ruke prešla u ruke mornara, veslača i kormilara". [115]

Iako je suparništvo i netrpeljivost između njih bilo veliko posebno na personalnoj osnovi između samih lidera, zbog vanjskog rata za opstanak i postinvazionog oporavka, sukobi stranaka nisu ulazili u veliku dubinu, niti su prouzrokovali unutrašnje potrese kao u ranijim periodima koji su izazivali i intervencije drugih grčkih polisa. Unutrašnje političke frustracije zadovoljavale su se kao krajnjim ishodom izgonom lidera (ostrakizam). Prvo je izgnan Miltijad, zatim Aristid kojemu je nešto kasnije bio zbog vanredne situacije usljed perzijske invazije dozvoljen povratak.[116] Na kraju je izgnan i sam Temistokle jer je " ... težio demokratiji više nego što je trebalo..."[117].

Ostrakizam je uveo Klisten u sklopu svoje zakonodavne djelatnosti, sa ciljem da spriječi ponovnu restauraciju tiranije. Ostrakizam (ὀστρακισμός) je podrazumijevao izganstvo svakog onog pojedinca za koga se smatralo da teži i da želi da uvede tiraniju ili je jednostavno zbog svoje moći, ugleda i popularnosti mogao postati opasnim za uspostavljeni državni poredak. Najbolja ilustracija za raspoloženje građana kojim su se rukovodili prilikom sprovođenja ostrakizma ilustruje anegdota vezana sa Aristidom, onda kada se odlučivalo o primjenjivanju ove mjere na njega. Pri odlasku sa glasanja, Aristid je naišao na jednog priprostog nepismenog građanina koji je namjeravao da glasa za njegovo protjerivanje, i koji je Aristida zamolio da upiše na ostraku ime Aristid. Na

---

[112] *Aristot. Ath. Pol.* XXIII, XXIV; *Herod.* I, 165; *Thucyd.* I, 73, 74 ; *Plut. Aristi.* 11-19; 23-25; *Nep. Aristi.* 1, 1-5; 2-3; *Aristot. Ath. Pol.* XXII,

[113] *Plut. Tem.* 4

[114] Aristofan, Vitezovi, 815.

[115] *Plut. Tem.* 19

[116] *Aristot. Ath. Pol.* XXII; *Plut. Tem.* 5, 11; *Plut. Aristi.* 1,7-8

[117] *Plut. Tem.* 22; *Plut. Aristi.* 28; *Aristot. Ath. Pol.* XXV; *Herod.* VI, 136; *Nep. Milt.* 7-8; *Nep. Them.* 8,1; *Nep. Aristi.* 1, 2-5;

Aristidov upit zbog čega on to želi da učini, građanin koji nije ni znao sa kim razgovara odgovorio je da on ustvari uopće i ne poznaje Aristida niti ga je ikada i vidio, ali da mu se nimalo ne sviđa što ga mimo svih ostalih zovu Pravedni (δίκαιος).[118] To je bila čisto preventivna mjera, kojom se sprečavalo djelo koje bi se eventulno moglo izvršiti i građanin na koga bi se primjenio ostrakizam nije gubio ni svoja građanska prava ni svoju imovinu, nego je jedino morao boraviti van Atike 10 godina. U određenim vremenskim razmacima mogao se postaviti zahtjev za ostrakizmom. Da bi neko bio izgnan bilo je potrebno da najmanje 6000 građana pristupi glasanju. Na crepičima ili drugim keramičkim ostacima nazvanim ostraka (ὄστρακον), građanin je upisivao ime građanina koga bi trebalo progonstvom iz Atike, udaljiti od bavljenja javnim poslovima. Posljednji je ostrakizmom odstranjen iz političkog života Atene demagog Hiperbol, kojeg su združivši svoje snage prognali Alkibijad i Nikija.[119]

U nizu arheoloških kampanja pronađen je veći broj ostraka sa upisanim imenom Aristida, Temistokla, Megakla (prognanog 487 – 486. god. p. n. e.) i Periklova oca Ksantipa.[120] Čak se glasalo i o mogućem ostrakizmu Perikla jer su pronađena dva crepiča sa njegovim imenom. U ovom periodu demokratija je izvojevala još jednu veliku političku pobjedu, jer je od 488/7 izbor arhonata vršen kockom. Time je konačno skršen monopol bogatijih slojeva atenskog stanovništva na arhonat. A pošto su isluženi arhonti popunjavali Aeropag, došlo je i do promjene socijalnog sastava ove atenske institucije.

Slika 1.5.1
Ostraka sa imenom Temistokla[121]

Poslije izgnanstva Temistokla 471. god. p. n. e. vlast je prešla u ruke oligarhijske stranke koju je predvodio izvrsni vojskovođa ali ne i tako dobar političar Kimon[122] sin Miltijada i pobjednik kod Eurimedonta 468. god. p. n. e. gdje je katastrofalno poražena perzijska flota.[123] Kimon je bio toliko oduševljen spartanskim uređenjem i načinom života da je jednom od svojih sinova dao ime Lakedemonije[124] a standardna uzrečica, kada je želio da

---

[118] *Plut. Aristi.* 7; *Nep. Aristi.* 3-4

[119] *Plut. Nyc.* 11; *Plut. Alc.* 13

[120] *Nep. Aristi.* 1, 3-4; *Plut. Aristi.* 7; *Aristot. Ath. Pol.* XXII; *Nep. Cim.* 3,1

[121] Slika preuzeta sa :

http://blocs.xtec.cat/elfildelesclassiques/2008/09/22/graecatum-aenigma/

[122] O Kimonu više v. *Plut. Cim.*

[123] *Aristot. Ath. Pol.* XXVI; *Plut. Cim.* 12; *Nep. Cim.*

[124] *Plut. Peric.* 29 (Spartanci su u antičko doba nazivani i Lakedemonjanima)

ukaže na neke pogreške Atenjana, mu je bila "Ali Lakedemonjani nisu takvi"[125]. Kimon je vršio i ulogu spartanskog proksena u Atenskoj državi.[126] Proksen (πρόξενος) je bio zastupnik interesa jednog grčkog polisa u drugom, u pravilu onome u kome je uživao građanstvo. I u toku Peloponeskog rata Nikija i Alkibijad su bili spartanski prokseni u Ateni.[127] Nešto slično i danas postoji u instituciji počasnog konzula. Najjače tadašnje uporište oligarhije nalazilo se na Areopagu, instituciji Atenske države ustrojenoj na sličnim principima kao i rimski senat. Aeropag je svoj utjecaj u tadašnjoj Ateni uživao i zbog uloge koju je odigrao prilikom evakuacije Atene 480. god. p. n. e. jer je jedini Aeropag uspio da organizuje u redu evakuaciju stanovništva, dok su ostale državne institucije zakazale. [128]

I pored decenijske nadmoći oligarhijske stranke, nije se uspjelo ne samo da ne promijeni Klistenov ustav nego i da se zaustavi konačna demokratizacija Atene.[129] Vodstvo demokratske stranke preuzeo je energični Efijalte koji je nastupio sa radikalnijim demokratskim programom. I već 462. god. p. n. e. demokrati su izvojevali konačnu političku pobjedu i Areopagu, instituciji koja je smatrana za bedem oligarhije i aristokratije, oduzete su skoro sve bitne ingerencije i prenesene na Skupštinu, „Vijeće 500“ i sudove.[130] Time je Efijalte građanima " natočio čašu pune i nepomiješane slobode"[131] i " opio narod prekomjernom slobodom". Pobjeda demokratije je krunisana kada je Kimon ostrakizmom odstranjen iz aktivnog političkog života Atene.[132] Poslije Efijaltovog umorstva od strane Aristodika iz Tanagre,[133] vodstvo demokratske stranke preuzeo je njegov bliski saradnik, Ksantipov sin Perikle.[134] Pod Periklovom dirigentskom palicom će se upravljati i unutrašnja i vanjska politika Atene više decenija sve do njegove smrti.[135] Poslije Kimonove smrti interese prilično oslabljene oligarhijske stranke zastupao je Tukidid, sin Melesijanov iz Alopeke[136]. Ali Tukidid se nije mogao nositi sa političarom takvih kvaliteta kakve je posjedovao demokratski vođa Perikle, što i sam Tukidid indirektno priznaje kada je na pitanje spartanskog kralja Arhidama, ko je od njih dvojice bolji hrvač, odgovorio:

[125] *Plut. Cim.* 16

[126] *Plut. Cim.* 10

[127] *Plut. Alc.* 14

[128] *Aristot. Ath. Pol.* XXIII, XXV

[129] O nadmoći oligarhijskih elemenata i Areopaga u ovom periodu v. *Aristot. Ath. Pol.* XXIII; XXV

[130] *Aristot. Ath. Pol.* XXV, XXVI; *Plut. Cim.* 15; *Paus.* 1, 29, 15

[131] *Plut. Peric.* 7

[132] *Nep. Cim.* 3,1

[133] *Aristot. Ath. Pol.* XXV; *Plut. Peric.* 10

[134] *Paus.* 1,25,1

[135] O Periklovoj političkoj djelatnosti v. *Plut. Peric.* ; *Aristot. Ath. Pol.* XXVI-XXVIII
Just. III, 7

[136] Ne treba ga miješati sa istoimenim historičarem. *Plut. Nyc.* 2

> "Kad ja njega u hrvanju i oborim, on opet poriče da je pao tvrdeći da on pobjeđuje, uvjeravajući u to i one koji su na svoje oči vidjeli kako je pao".[137]

Nakon Tukididovog izgnanstva 442. god. p. n. e. oligarhija je bila u tolikoj mjeri organizaciono rastrojena da su njeni interesi gurnuti na margine javnog života i grada i Atike i cjelokupnog Delskog Saveza.[138] Jedino što je oligarhijskoj opoziciji preostalo bilo je ismijavanje i demokratije i njenih lidera, posebno Perikla na izvedbama komedija, što je često znalo poprimiti i vrlo uvredljiv karakter,[139] posebno od strane komediografa Kratina. Za Periklovog vijeka konačno je uobličeno političko demokratsko uređenje i dovedena Atena na vrhunac svoje slave, bogatstva i moći.[140] To je bio vrhunac demokratije i atenske vojne, političke, pomorske i ekonomske moći.[141]

Atenska država je kao svoje neposredno državno područje obuhvatala čitavu Atiku, koja je na teritorijalnoj osnovi bila administrativno podijeljena na 10 fila.[142] U početku fila (φῦλή) je označavala jednu zajednicu zasnovanu na rodovsko-krvnom srodstvu (pleme), da bi nakon Klistenovih reformi, dobila značenje jedne administrativno-teritorijalne, upravne i izborne jedinice atenske države.[143] Na čelu svake od file nalazio se filokralj (φυλοβασιλεις). File su nadalje bile podijeljene na manje teritorijalno-upravne jedinice deme (δῆμος). Ukupno je bilo 30 dema i to 10 u primorskoj zoni, 10 u unutrašnjosti i 10 u zoni grada Atene.[144] Vrhovna suverenost u političkom sistemu Atene pripadala je narodnoj skupštini (eklesija), koja je bila otvorena svakom građaninu sa punom slobodom, uz naravno zakonsku proceduru, da podnosi prijedloge, da govori i iznesi mišljenje.

Praktično od Perikla eklesija je o svemu odlučivala. Narodna skupština se sazivala najmanje 4 puta u toku jedne pritanije, odnosno svakih deset dana.[145] Svi ostali organi države su samo proizilazili iz vrhovne suverenosti narodne skupštine. Skupština se sastajala na Pniksu, ovećem brežuljku u Ateni, zapadno od Akropolja, nasuprot Areopagu, a na koji se mogao smjestiti veliki broj građana. Pored eklesije potrebno je istaći, iz čitavog mora javnih institucija i službi koje su postojale u demokratskoj Ateni, i „Vijeće 500“ građana, koje je sačuvalo istu organizacionu strukturu od vremena kada ga je ustanovio Klisten, koje se sastaje svakog dana osim za praznike.[146] Svaka fila je u

---

[137] *Plut. Peric.*, 8

[138] *Plut. Peric.* 14

[139] *Plut. Peric.* 3; 5; 8; 13; 16; 24; 30; 33

[140] "Mada je on (misli se na Perikla op.a.) od velika polisa (Atenu op. a.) učinio najvećim i najbogatjim polisom", *Plut. Peric.* 15

[141] *Aristot. Ath. Pol.* XXVII

[142] *Paus.* 1, 5,1-2

[143] *Aristot. Ath. Pol.* XXI

[144] *Aristot. Ath. Pol.* XXI

[145] *Aristot. Ath. Pol.* XLIII

[146] O Vijeću 500 v. *Aristot. Ath. Pol.* XLV-XLIX

Vijeće slala po 50 svojih predstavnika koji su činili jednu sekciju pritana (πρύτανις), zastupnika naroda. Svaka sekcija pritana je u toku jednog perioda u toku godine obavljala funkciju predsjedavajućeg i dežurnog tijela u „Vijeću 500" i period njihovog službovanja od 35 ili 36 dana nazivao se pritanija. Među dežurnim pritanima je za svaki dan ždrijebom određen jedan, nazvan epistat (ἐπιστατης) koji će u toku 24 sata nositi sve simbolične prerogative vlasti, imati ključeve od državne arhive, državne blagajne, hramova, raspolagati sa državnim pečatom i za taj dan brinuti o državnim poslovima. Sa epistatom zajedno je bila dužna dežurati i trećina pritana koju on odredi.[147] Pritani su u toku svoje pritanije živjeli i hranili se u Pritaneju (πρυτανεῖον) koji se nalazio smješten u okrugloj zgradi nazvanoj Tolos na zapadnoj strani Agore (centralnog atenskog trga),[148] i u njemu su primana i ugošćavana strana izaslanstva. U Tolosu su čuvani i državni pečat, ključevi od hramova i državne blagajne, originali Solonovih zakona i ostala državna arhiva te i utvrđeni uzorci mjera. U Pritaneju je gorila i vječna vatra iz koje bi Atenjani uzimali žeravicu kad bi krenuli u kolonizatorske ekspedicije čime bi na simboličan način prenosili dio tradicije Atene u druge krajeve. Vječna vatra je drevni kultni simbol proizišao iz kulta kućnog ognjišta. I kao što svaka kuća, svaka porodica, svaki rod, ima svoje ognjište kao centralni dio oko kojeg se porodica i ukućani okupljaju i koje predstavlja simboličko jedinstvo, tako i država ima svoje ognjište izraženo u Vječnoj vatri. O očuvanosti arhaičnih vjerovanja u atenskom duhovnom životu svjedoči i hram Majke bogova koji se isto nalazio na Agori, u blizini Pritaneja i buleuterija (sala u kojima su zasjedala „Vijeća 500"). Posebna i specifična institucija atenske države i to njene sudbene vlasti bila je helijeja, sud porotnika od 6000 članova. Svaki atenski građanin koji navrši trideset godina a nema nekih dugovanja prema državi mogao je postati sudija porotnik. Broj sudija-porotnika za svako suđenje je varirao. Nekada je sud bio sastavljen od 200, 400, 500 1500 itd, a u pojedinim slučajevima bi sudilo svih 6000 sudija-porotnika. Na ove brojeve uvijek se dodavao još jedan porotnik, kako bi ukupan broj članova suda bio neparan. O finansijama atenske države brinuo je kolegij od 10 apodekata. Kolegij 10 stratega prvobitno zamišljen da predstavlja vojnu komandu vremenom je za Perikla prerastao u neku vrstu vlade Atenske države. Stratezi (στρατηγοι) će biti najvažnija izvršna institucija atenske države, birani su na neposrednim izborima na jednogodišnji mandat. Za službu stratega nije bila isplaćivana naknada, pa su je mogli obavljati samo, po drugim osnovama a ne učešćem u politici, materijalno obezbijeđeni građani. Svaka fila je davala po jednog stratega. Areopag i arhonat su zadržani i u demokratskom ustrojstvu ali te stare institucije su praktično bile bez većih ovlasti, da bi mogle bitno utjecati na javni život države.

Svaki atenski građanin je mogao da obavlja neku javnu službu ili funkciju. Prije svoga izbora svaki je kandidat za obnašanje neke javne funkcije ili službe bio obavezan da dokaže svoju neporočnost, da pozitivno odgovori na pitanje da li vodi pristojan privatni život i prezentuje imovinsko stanje koje bi se zatim upoređivalo sa onim nakon svršetka

[147] O instituciji Pritanije v. *Aristot. Ath. Pol.* XLIII-XLIV; *Paus.* 1, 18

[148] *Paus.* 1, 5,1

obnašanja funkcije. Takav način ispitivanja kandidata nazivao se dokimazija. Lisija spominje da se smatralo pohvalnim ako bi kandidat prije izbora podnio kompletan izvještaj o cijelom svom životu. Praksa političkog života je ipak pokazala da je spomenuto načelo izbora atenskih javnih radnika, bilo lahko zaobići, tako da se znalo dogoditi i da javne funkcije i službe obnašaju osobe sumnjivog morala.

Atenska država je bila i jedna od prvih država u svijetu koja je razvila djelotvoran sistem socijalne zaštite, brige o nemoćnima, nesposobnim za rad i siročadi. Za socijalnu zaštitu je ždrijebom bio određivan jedan službenik.[149] Demokratska Atena je prva razvila i sistem ekološke zaštite i komunalnih poslova.[150]Ukratko rečeno atenska država je bila razvila djelotvoran sistem javnih poslova koji su do danas u nekim segmentima javnog života ostali neprevaziđeni.

Čim je došlo do prvih komplikacija u Peloponeskom ratu, probudila se u značajnijoj mjeri i radikalnija oligarhijska opozicija. Simpatizeri oligarhije počeli su se radi lakšeg realiziranja svojih interesa i ciljeva i međusobnog protežiranja organizaciono uvezivali u heterije, interesna društva ili saveze čiji je osnovni politički sentiment uvijek bio antidemokratski. Politički traktat nama nepoznatog Atenjanina sljedbenika oligarhije, vjerovatno napisan u doba kada se Atika suočavala sa prvim posljedicama peloponeskih pustošenja Atike i epidemije kuge, a koji je ostao sačuvan do danas izriče sa puno mržnje, dosta negativan stav prema atičkoj demokratiji. Traktat ujedno ukazuje i na još uvijek nemogućnost oligarhije da dobije masovnu podršku među stanovništvom kao što je to uspijevala za vrijeme Miltijada i Kimona, što sa žaljenjem konstatuje i sam autor :"Da bi se pokušalo sa obaranjem atenske demokratije, malo je ruku ljudi"[151].

Pseudo-Ksenofontov spis ujedno pokazuje i namjeru radikalnih oligarhijskih krugova za obaranjem demokratske vlade. U tom periodu oligarhijsku stranku koja je postupno sticala sve veću snagu je predvodio Nikija koji je, za razliku od većeg dijela pristalica oligarhije imao znatno umjerenije stavove.[152] I demokratska scena se prilično radikalizirala[153]. Poslije Periklove smrti od kuge, vodstvo demokratije je preuzeo Kleon, po zanimanju kožar i za čije stavove bi se najmanje moglo reći da su bili umjereni. Ali vihor rata odnio je obojicu, prvo je vatrenog i temperamentnog Kleona odnijela bitka kod Amfipolisa 422. god. p. n. e.[154] a znatno kasnije odmjerenog i smirenog, možda i sporog i

---

[149] *Aristot. Ath. Pol.* XXIV; XLIX,;

[150] *Aristot. Ath. Pol.* XL

[151] Pseudo-Ksenofont, III, 12. Pseudo-Ksenofontov spis je napisan negdje između 426. i 424. god. p. n. e. i predstavlja jedno zanimljivo svjedočanstvo o unutaratenskoj političkoj, stranačkoj i socijalnoj borbi nakon Periklove smrti. Naziv Pseudo-Ksenofontov (Lažni Ksenofont) spis nosi zato što je sačuvan u skupno sa djelima Ksenofonta, iako se ni po stilu ni po vremenu nastanka, a ni po sadržaju ne može pripisati Ksenofontu, nego nekom znatno ranijem piscu. Autorstvo se pripisivalo i Tukididu iz Alopeke, i Alkibijadu i Kritiji i Frinihu pa čak i historičaru Tukididu, ali je do danas ostalo neizvjesno ko je stvarni autor antidemokratskog traktata o atenskoj državi. Autor je izrazito ogorčen atenskim politčkim uređenjem što izražava riječima da u Ateni *"zli žive bolje nego dobri"*. Za njega je idealno društveno uređenje ono koje vlada u Sparti i sve njegove simpatije su potpuno na strani neprijatelja.

[152] Za više informacija o Nikiji v. *Plut. Nyc.; Lys. Nyc.*

[153] *Plut. Peric.* 33

[154] *Plut. Nyc.* 9

neodlučnog Nikiju, zavisi kako ga ko gleda,[155] katastrofa na Siciliji, gdje je, protivno želji Spartanaca, pogubljen usljed zakulisnih političkih igri Sirakužana.[156] U vrijeme varljivog primirja[157] pojavljuje se na političkoj sceni Atene Sokratov najmiliji učenik Alkibijad,[158] ličnost koliko kontroverzna toliko i osebujna, pravi primjer onoga suštinskog po čemu će se nešto kasnije, Grčka razlikovati od nadirućeg republikanskog Rima. Alkibijada, koji je pripadao uglednom i bogatom atenskom rodu, je interesovao samo lični interes i uspjeh, čas je podržavao ili pokušavao da predvodi oligarhiju, čas demokratiju.[159] Alkibijad je eklatantan primjer predstavnika helenske aristokratije ogrezle u porocima i nastranostima (homoseksualizam, pederastrija, i hetere su postali skoro uobičajene široko rasprostranjene pojave).[160] Afera sa srušenim hermima, privremeno je ne samo odstranila Alkibijada sa političke scene, nego ga gurnula na suparničku stranu.[161]

Herme (`ερμαι) su bili četverougli stubovi na čijem se vrhu nalazila glava Hermesa (rimskog Merkura), božanskog zaštitnika trgovine i glasnika Olimpskih bogova. Herme su bili postavljani na cestama, trgovinama i pred kućama. Neposredno pred polazak Atenske ekspedicije na Siciliju, nepoznati počinioci su srušili većinu Herma. To se u sujevjernom stanovništvu Atene smatralo za veliko svetogrđe i planirano je sprovođenje stroge istrage. sumnjalo se da je i Alkibijad umiješan u rušenje atenskih herma. Ustvari Alkibijad je bio optužen za parodiranje eleusinskih misterija, što se isto smatralo bezbožništvom, pa je samo na tu optužbu, opravdano ili samo iz razloga dodatne političke kompromitacije prikačena i afera sa hermama. [162]

Smrt umjerenog Nikije, otvorila je put da predvodništvo oligarhijske stranke preuzmu radikalniji elementi koji su vjerovatno dijelili slično mišljenje kao i autor pseudo-ksenofontskog "Ustava atenskog". A sicilska katastrofa gdje su Atenjani "... bili sasvim pobijeđeni....bila je uništena i kopnena vojska i brodovlje i nije bilo ničega, što nije propalo...."[163] pružila im je savršenu priliku da se aktivnije pokrenu na projektu zbacivanja njima omražene demokratije. Što će se i desiti krajem maja 411. god. p. n. e. kada će u Ateni obnovljena oligarhijska stranka zbaciti demokratsko uređenje i uvesti

---

[155] *Paus*. 1,29,12

[156] *Plut. Nyc*. 28; *Lys. Nyc*. 2

[157] *Plut. Nyc*. 9

[158] *Nep. Alc*. 2,1; *Plut. Alc*. 1;4;6;7

[159] *Plut. Alc*. 24. Kada je jednom prilikom došao kod Perikla želječi sa njim razgovarati, doznavši kako Perikle nema vremena za razgovor jer razmišlja i razmatra kako će Atenjanina položiti račun na predstoječem skupštinskom zasjedanju, odlazeći prokomentarisa; "Zar mu (misli na Perikla op.a.) ne bi bilo bolje da razmišlja kako da Atenjanima ne položi računa." *Plut. Alc*. 7. Ali ga taj stav izrečen u drugačijoj političkoj konstelaciji za njegove interese nije sprečavao da učestvuje u obaranju vlade radikalne a kasnije i umjerene oligarhije 411 god. pr . n. e

[160] O Alkibijadu v. *Plut. Alc*. 2;5;8;9;16; *Plut. Nyc*. 9; 10, 11; .

[161] Istine radi, potrebno je naglasiti da je Alkibijad direktno bio optužen zbog blasfemiranja eleusinskih misterija, a afera sa srušenim hermima se samo povezala sa optužbom o blasfemiji, tj. počinjenom svetogrđu prema eleusinskim misterijama. *Nep. Alc*. 3-4; *Plut. Nyc*. 13; *Plut. Alc*. 22. Više o aferi sa srušenim hermima v. *And*. O svome povratku; *And. de mys*.

[162] *Plut. Alc*. 19-22; *Paus*. 1,2,5; *Just*. V, 1

[163] *Thucyd*. VII, 87; *Plut. Nyc*. 12 - 27 ; *Just*. IV, 3-4; *Lys. Nyc*. 2;

vladu poznatu kao četiri stotine. Atena će u tom periodu okusiti i prvi teror oligarhije gdje se nije poštovala ni sloboda govora, dotada tako prisutnu u demokratskoj Ateni i svako "...ko protivno bi i rekao, odmah bi na kakav zgodan način bio ubijen, a počinitelje nisu ni tražili niti su pozivali na sud...nego je narod mirovao i bio u takvom strahu...."[164]. Oligarhijski pučisti su tada pokazali svoje pravo lice, do tada zaklonjeno iza maske navodne borbe za zaštitu interesa države. Ti "ugledni" pojedinci se nisu ustručavali likvidacija građana bez suda, silovanja žena i djece, otimačine imovine, [165] samovoljne uprave pa i pokušaja da klasičnom izdajom prepuste Atenu Peloponeskom savezu, samo kako bi obezbijedili svoju upravu. Najeksporinarniji predvodnici puča bili su Pisander, Aristarh, Antifont, i Frinih koji su imali radikalne poglede. Uz njih se još spominju Melobije, Pitodor, Aristomah, Antifont i Teramen. Sve što se dešavalo tih proljetnih i ljetnih mjeseci u Ateni je bilo samo uvertira u kasnije mnogo strašniji i krvaviji teror oligarhije koji će pogoditi Atenu. U sva ta dešavanja upetljao se i Alkibijad, smatrajući zbivanja u kasno proljeće 411. god. p. n. e. kao savršeno priliku za trijumfalan povratak u domovinu. Alkibijad sada nastupa u ulozi spasioca demokratije, iako je nedugo ranije koketirao sa upravo onim krugovima koji su izveli puč. Ključna ulogu u zbivanjima iz 411. god. p. n. e. će pripasti atenskoj floti stacioniranoj na otoku Samosu. Oligarsi su i tamo pokušali da preuzmu vlast, istim onim metodama kao i u samom gradu, organizacijom urote, i potajnim ubistvima svih onih za koje bi smatrali da im stoje na putu ostvarivanja njihovih ciljeva. Međutim na Samosu su oligarsi precijenili svoje snage i podcijenili stepen odanosti demokratiji mornara i ključnih zapovjednika flote. Antioligarhijsko i antipučističko raspoloženje mornara i vojnika stacioniranih na Samosu dodatno je povećano kada su stigle vijesti iz Atene o zlodjelima oligarhije, posebno usmjerenim prema nezaštićenim porodicama mornara i vojnika sa Samosa. Mornari, od kojih je velika većina dolazila iz redova najsiromašnijeg atenskog sloja nadničara (teti), su predvođeni Trasibulom i Trasilom, uz pomoć i izbjeglog Alkibijada prvo smijenili komandante za koje su sumnjali da simpatišu puč, a zatim i zaprijetili oligarhijskoj vladi.

Na antipučistički pokret mornara nadovezali su se i drugi neuspjesi pučističko-oligarhijske vlade. Propao je pokušaj sklapanja mira sa Spartom, a poslije poraza u bitki kod Eretrije, izgubljeno je čitavo ostrvo Eubeja, koje je za Atenjane imalo veliki i strateški i ekonomski značaj.[166] Sve je to vodilo tome da je u Ateni nakon 4-mjesečne vladavine „Vlade 400" došlo do pada radikalne oligarhije i uvođenja umjereno-oligarhijske vlade pet hiljada čiji je nosilac bio Teramen.[167] Odmah zatim obnovljena je demokratska vlast.[168] I sam kraj svoje zločinačke i svirepe 4-mjesečne uprave oligarsi su zaokružili činom najveće izdaje. Veći dio „Vlade 400" je pobjegao u Dekeleju, gradić na sjeveru Atike koji su držale snage Peloponeskog Saveza, a Aristarh je otišao u tvrđavu

---

[164] *Thucyd.* VIII, 66,2

[165] *Thucyd.* VIII, 70, 2; VIII, 74, 3; *Plut. Alc.* 26

[166] *Aristot. Ath. Pol.*, XXXIII

[167] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIII

[168] Za više informacija o puču iz 411. god. n. e. v. *Thucyd.* VIII, (odgovarajuća pogljavlja); *Plut. Alc.* 26-27; *Aristot. Ath. Pol*. XXIX-XXXIV; *Lys. Apol.* 25-26; *Lys. Contra Agorat.* 70-73

Oenoju, koja je bila napadana od strane Beočana i Korinčana. Tamo je atenskog komandanta tvrđave, koji se sa svojim garnizonom nalazio duže vrijeme potpuno izolovan, ubijedio da je sklopljen mir i nagovorio da otvori vrata, snagama Peloponeskog Saveza. Nakon ulaska neprijatelja u Oenuju, kompletna atenska posada koja je na prevaru predana u ruke Saveza, bila je pogubljena. Četiri ili pet dana kasnije Aristarh je pao u ruke Atenjanima. Demokratska i zakonska država kakva je bila Atenska izvela je Aristarha na sud i uz poštovanje procedure i svih zakonskih formi on je dobio zasluženu kaznu za svoje izdajstvo.[169]

Par godina kasnije pokazati će se ponovo simptomi priličnog slabljena nekada neprikosnovene atičke demokratije, a na čelo demosa je došao Kleofont, koji nije posjedovao sve one kvalitete kao raniji demokratski lideri, nego je sve više iznosio stavove koji su bili obična demagogija. Sve više izraženo sektaštvo u međusobnim odnosima u Ateni, oligarhijsko podrivanje unutrašnje kohezije Atene i njene snage ali i sve izraženija demagogija i nesnalaženje pa i rastrojstvo demokratske strane više su iscrpljivali i štetili Ateni nego svo peloponesko oružje, perzijski novac i saveznička odmetnuča. Za Grke je demagogija (δημαγωγία) podrazumijevala političku aktivnost, dosta negativnog karaktera zasnovanu na pukom povlađivanju masama i neodgovornom vođenju države i naroda. To nam na najbolje pokazuje, za vrijeme Kalijinog arhonata (406. god. p. n. e.), politička igra sa osudom stratega koji su kod Arginuskih ostrva izvojevali briljantnu pobjedu, a koja se na kraju završila sa pogubljenjem šestorice stratega.[170] I demokratski sistem, bez oslonca na neku jaku ličnost, kao što je bio Perikle[171] koja bi garantovala njegovo funkcionisanje, pokazivao je u teškim vremenima Peloponeskog rata sve svoje nedostatke.[172] Demokratske vođe poslije smrti Perikla koji je vodio državu "vrsnoćom i moćnom snagom riječi"[173], kao što su bili Lisikle, Kleon, Hiperbol, Kleofon i Kalikrat nisu posjedovale one kvalitete kakve su od njih zahtijevale vremena. Postperiklovski lideri atenske politike i u demokratskoj i u oligarhijskoj stranci bile su osobe vrlo slabih sposobnosti i još goreg karaktera i morala.[174] Korupcija i potkupljivanje sudija bile su samo jedna od popratnih pojava krize unutrašnjeg sistema Atene.[175] U samo takvoj Ateni moglo se desiti da Kleofon, došavši na zasjedanje narodne

---

[169] *Xen. Hell.* I, 28; *Thucyd.* VIII, 98

[170] *Xen. Hell.* I, VII; *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV; *Diod.* 13.104; *Lys. Contra Eratosth.* 36; *Plat. Apol.* 20. U vrijeme suđenja stratezima Sokrat je bio vijećnik, jer je njegova fila Antiohova tada predsjedavala, i jedini se od članova Pritaneja suprostavio nelegalnosti procesa i glasao je protiv osude.

U ovo vrijeme svaka od atenskih fila pa tako i ona u kojoj je živio Sokrat je nosila ime po nekoj mitskoj ličnosti. Tek znatno kasnije neke od fila su promijenile svoje ime i prozvale se imenima historijskih ličnosti. *Paus.* 1, 5, 2-4

[171] Ocjenu političke djelatnosti Perikla najbolje je dao sam Perikle kada je rekao da "...nijedan živi Atenjan nije zbog mene crninu odjenuo" *Plut. Peric.* 38 i

[172] *Plut. Cim.* 19; *Plut. Peric.* 9; *Plut. Nyc.* 7;8; *Lys. Apol.*. 19

[173] *Plut. Nyc.* 3

[174] *Aristot. Ath. Pol.* XXVIII.

[175] *Aristot. Ath. Pol.* XXVII

skupštine pijan i u oklopu, spriječi postizanje relativno prihvatljivog mira sa Spartom, uslovljavajući ga nerealnim zahtjevima.[176] Sve je to neminovno vodilo ka Egospotamu.

Antička društva nikada nisu uspjela da riješe pitanje lumpenproletarijata, ili kako su ga Grci nazivali ološa sa trga (ὄχλος ἀγοράιος)[177], jer je trg (agora, forum) svakog antičkog grada bio centar javnog života. Taj sloj stanovništva se u predindustrijskim društvima, posebno u velikim urbanim aglomeracijama antike, nalazio na krajnjim marginama društvene strukture, što nažalost nipošto nije značilo da je i nebitan za tu istu društvenu strukturu. Njegovo porijeklo je moglo biti različito, ali je njegov opstanak u antici, uostalom kao i danas uvijek isti. Lumpenproletarijat svoju egzistenciju održava stalnim parazitiranjem na državnom tkivu. Zbog svoje relativne brojnosti i nedostatka moralnih i intelektualnih skrupula, sklonosti kriminalu i spremnosti da se proda bilo kome i za bilo kakve ciljeve "ološ sa trga" je predstavljao značajan faktor u političkom životu. Država, ne znajući kako da izađe na kraj sa njima, uglavnom je nastojala da drži pod kontrolom tu masu povlađujući lumpenproleterskim, neradničkim masama priređivanjem javnih igara, dijeljenjem hrane i novca. Ali rulja ostaje rulja, nikada sita i zadovoljna, i nerijetko će se država morati suočavati sa vrlo ozbiljnim iskušenjima koje bi im zadavao lumpenproletarijat. Iz redova "ološi sa trga", zlatne mladeži koje svoj bijes mora negdje ispoljiti, i beskrupuloznih političara i pohlepnih bogataša regrutovaće se i navijačke skupine (stranke) na hipodromima i drugim mjestima javne zabave. Bijes tih skupina, odnosno organizovanog i institucionalizovanog lumpenproletarijata uvezanog sa političarima i bogatašima, je znao često eksplodirati, posebno u vremenu kasne antike, kada se dekadencija antičkog društva nalazila na svom vrhuncu. Tako je u Solunu, pobješnjela navijačka masa ubila zapovjednika garnizona Boteriha i više oficira zato što su se usudili da uhapse jednog od kočijaša, ljubimca publike. Osveta rimskog cara Teodozija je bila stravična i ostače upamćena kao "solunski pokolj". Na prijelazu u srednji vijek Konstantinpoljski hipodrom je postao mjesto jednog od najčuvenijih pokreta navijačkih stranaka, poznatog kao pobuna -"Nike" (na grčkom Nike pobjeđuj)

Lumpenproletarijat se nije decidirano vezivao ni za jednu od političkih ideja antike. Ološ sa trga je po svojoj fizionomiji i svrsi postojanja predstavljao labilan, idejno nedefinisan i nedovoljno artikulisan politički faktor, povodeći se uvijek za onim ko mu ponudi više ili bolje zadovolji njegove nagone, bez obzira ko to bio. I oligarhija, i pojedinci koji su težili tiraniji, autokratizmu, monarhiji i narodne vođe (demagozi) su se znali poslužiti snagom rulje i brojnošću mase radi ostvarivanja svojih interesa. Ali i lumpenproletarijat je nastojao da se nametne političarima čime bi oni postajali njegovi taoci. Mentalitet povlađivanja masi u svrhu njenog korištenja mase najbolje je izražen u stihovima koje je sastavio Solon inspirisan odlukom Atenjana da Pizistratu dodijele tjelesnu stražu od pedeset ljudi:

"Čovjeku gledate vi na jezik, na umilnu riječ mu.

[176] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV

[177] *Herod.* I, 153

Ali svaki od vas po tragu lisice se kreče

Pritom u sviju vas prazan u glavi je um."[178]

Slika 1.5.2
Perikle[179]

1.6 Atenski pomorski savez

"Atenski demos, gospodar tolikih gradova, posjednik teritorije od Sarda do Ponta....Gradova ostrva koji nam donose danak biće oko hiljadu, biće i više"
Aristofan[180]

Nakon što je Sparta sa svojim Peloponeskim savezom istupila iz općehelenskog saveza, Atenjani i oni grčki polisi koji su bili zainteresirani za nastavak antiperzijske kampanje su formirali 477. god. p. n. e. novi savez koji je po mjestu osnivanja i svome središtu nazvan Delski.[181] Na otoku Delu se nalazio hram Apolona koji je bio općejonsko svetilište.[182]

[178] *Plut. Sol.* 30

[179] Slika preuzeta sa : http://faculty.maxwell.syr.edu/gaddis/hst210/oct7/default.htm

[180] Aristofan, Zolje (*Ose*), 700

[181] *Thucyd.* I, 96 i III 10: *Aristot. Ath. Pol.* XXIII; *Plut. Aristi.* 25

[182] Stari Grci su se dijelili na 4 osnovne grupe, Ahajce, Dorce kojima su pripadali Spartanci, Eolce kojima su pripadali Tebanci i Jonce kojima su pripadali Atenjani, stanovništvo većeg dijela egejskih otoka i središnji najvažniji dio egejske maloazijske obale.

Okupljajući oko sebe novi savez Atena je stvorila i protutežu Sparti. Nastavljajući rat protiv Perzije Delski savez je imao velikih uspjeha koji su krunisani oslobađanjem svih helenskih polisa koji su se nalazili pod vlašću Perzije. Iako su Atenjani i njihovi saveznici znali pretrpjeti i teške poraze u nekim ambicioznijim operacijama, kao na primjer u Egiptu. Dugotrajni rat je završen Kalijinim mirom 449. god. p. n. e. kojim se Persija i formalno odrekla svih svojih izgubljenih teritorija na Balkanu, Helespontu i zap. Maloj Aziji. Ukupan broj polisa koji je ulazio u sastav Saveza je varirao, ali uglavnom se kretao od 250 do 300, Savez je pored Atike obuhvatio i skoro sva egejska ostrva (izuzev Krete, Melosa i Tere), zatim Joniju, Eoliju, Doriju, Troadu, Kariju, Likiju, oblasti Propontide i Helesponta, tračko primorje, Halkidičko poluostrvo, i Naupakt naseljen izbjeglim Mesenjanima i helotima, a znatno kasnije pred sami rat i u toku rata pridružili su mu se Korkira (što je poslužilo i kao jedan od povoda Peloponeskom ratu) i druga ostrva na Jonskom moru te neki gradovi na Siciliji i Velikoj Grčkoj. Postoje naznake da su u sastav Saveza ulazili i neki gradovi na crnomorskoj obali. Ali uporedo sa ratnim pothvatima i širenjem Saveza tekao je i jedan drugi proces, to je bilo prerastanje Delskog saveza u Atensku pomorsku državu.

Nezavisnost saveznika je bila sve više sužavana a hegemonija Atene sve više isticana, Atenjani su se upetljavali i u unutrašnje odnose svojih saveznika, potpuno su preuzeli u svoje ruke vođenje vojne i vanjske politike saveznika. U savezničkim gradovima i zemljama postavljali su svoje garnizone i osnivali kolonije svojih građana-kleruhije. Atenjani su prisiljavali svoje saveznike i da učestvuju i u svim ratovima koje je Atena vodila, a čak su sužavali i sudbenu suverenost saveznika, prenoseći sve više nadležnosti sa sudova savezničkih polisa na atenske sudove. Sigurno najteži jaram za saveznike predstavljalo je uplaćivanje forosa (φόρος), to je načelno trebao biti finansijski doprinos saveznika zajedničkoj blagajni, međutim on se pretvorio u težak danak saveznika Ateni. Foros je trebao da predstavlja nadomjestak u novcu za brodove i ljudstvo koje je svaka država član Saveza, morala dati, ali nije htjela ili nije mogla.[183]Aristid je bio odredio da ukupan doprinos foros iznosi 460 talenata. Početkom rata Atenjani su od saveznika dobivali foros u iznosu od 600 talenata, da bi kasnije demagozi ukupan iznos forosa povećali na 1300 talenata.[184] Sa Delosa su u vrijeme Perikla 454 – 453. god. p. n. e. navodno radi sigurnosti Atenjani preselili zajedničku blagajnu i od tada je ona bila smještena u Partenonu, hramu božice Atene Djevice (Ἀθηνᾶ Παρτθνος) na Akropolju. Atenjani su od tada savezničkim novcem raspolagali kao sa svojim.[185] Zahvaljujući slobodi raspolaganja finansijskim sredstvima Saveza, Atena je uspjela da izgradi Akropolj, uljepša grad, i dovrši izgradnju Dugih zidova koji su sada samo gradsko jezgro povezivali sa pirejskom lukom.

[183] *Plut. Cim.* 11

[184] *Plut. Aristi.* 24; *Thucyd.* II, 13

[185] *Plut. Peric.* 12; *Plut. Aristi.* 25

Slika 1.6.1
Današnji izgled Akropolja[186]

Slika 1.6.2
Partenon na Akropolju[187]

U sklopu svoje politike ekonomskog podvlaščivanja svojih saveznika i postupne unifikacije Saveza, Atenjani su 434. god. p. n. e. donijeli odluku kojom se savezničkim gradovima zabranjivalo da samostalno izdaju srebrni novac uvodeći monetarnu jednoobraznost sa atenskom monetom. Ovaj vid krnjena finansijskog suvereniteta saveznika se nije mogao zbog izbijanja rata provesti u potpunosti i 420. god. p. n. e. atenska skupština je ponovo donijela odluku o izbacivanju iz opticaja valuta saveznika i njihovoj zamjeni sa atenskim novcem. Ali ni ta odluka nikada nije bila realizirana sa dugoročnim uspjehom. Nasuprot pokušaja za monetarnim jedinstvom, Atena je uspjela da nametne jedinstven sistem mjera na cjelokupno područje Saveza. Vlastite oružane snage, određeni stepen autonomije i privilegiju da ne plaćaju foros uspjeli su da sačuvaju samo polisi na Lezbosu, Hios i Samos, ali i oni su je kasnije neposredno pred rat i u toku rata izgubili. Svi ostali polisi su bili prisiljeni da isplaćuju foros Ateni radi svoje "zaštite". To će biti vrijeme kada je atenska država i njen sistem, iz prevelike želje za pomorskom prevlasti, i iz sebičnosti, počeo pokazivati prve znake postupne dekadencije i destrukcije izvornih načela na kojima je počivala atenska demokratija.[188] Ustvari atenski sistem, koji je atensku državu doveo do vrhunaca moći i bio uzor za mnoge ne same grčke nego i "barbarske" države se najviše zbog demagoga, političkih manipulatora i avanturista ali i zbog nerealnosti i nezajažljivosti samoga demosa izrodio u svoju suprotnost. Po podacima koje je dao Aristotel, na vrhuncu njene moći, u atenskoj državi je bilo 6000 sudija, 1600 strijelaca-vojnika, 1200 konjanika, 500 obalskih čuvara, 50 čuvara grada, državni aparat činilo je 500 vijećnika, 1400 državnih službenika u zemlji i u inostranstvu (u savezničkim državama, kleruhijama, strateškim prolazima i u drugim državama kao reprezenti atenskog naroda). U ratu se ovome broju dodavalo još 2500 hoplita i 2000 mornara.[189] I pored ovoga broja još na stotine pa i hiljade Atenjana dobijalo je od države finansijski prihod po raznoraznim osnovama. Dodatno se još i prisustvo na sjednicama

[186] Slika preuzeta sa http://www.tourtripgreece.gr/athens_guide/archaelogical/01.php

[187] Slika preuzeta sa http://faculty.maxwell.syr.edu/gaddis/hst210/oct7/default.htm

[188] *Aristot. Ath. Pol.* XXIV, XLI

[189] *Aristot. Ath. Pol.* XXIV

skupštine naplaćivalo. Tako je skoro polovina atenskih građana izdržavana iz državnih sredstava, odnosno od savezničkog forosa, poreza, carina i putarina koje su Atenjani ubirali držeći ključne prolaze, kao na primjer Helespont i Bosfor. U državi se sve manje radilo, a sve više živjelo na njen teret, ili bolje rečeno na teretu saveznika. Toliki veliki broj ljudi koji je direktno zavisio od državnog proračuna i bavio se neprivrednim aktivnostima predstavljao je veliko opterećenja za Atensku državu i njenu pomorsku Imperiju. Bilo je samo pitanje vremena kada će neki šav u sistemu atenske moći pući i doći do otpora Atenjanima. Još prije Peloponeskog rata iz Saveza su pokušali izaći Eubeja, Naksos, Tasos, Halkidika, Potideja ali su njihove bune bile ugušene. Naročito je bio težak i neizvjestan rat sa Samosom.[190]

U toku Peloponeskog rata rasplamsalo se više buna koje će kulminirati masovnim otpadanjem saveznika poslije katastrofe sicilske ekspedicije.[191]Atenska pomorska imperija kako je brzo nastala tako se brzo i raspala. Čini se nelogičnim da narod koji je izumio demokratiju, stvorio institucije kojima se i danas nadahnjujemo i ponosimo, izgradio kulturu, ukratko stvorio temelje kasnijem političkom životu pokazao potpuno nesposoban da odigra ulogu ujedinitelja i hegemona na relativno mikro-prostoru kakva je bila tadašnja Grčka. Da bi mogli postati imperijalan narod, Atenjani su morali pokazati više zrelosti, više smisla za odnose unutar saveza i imati osjećaj za sentiment svojih saveznika. Umjesto da šireći svoju imperiju uporedo šire i svoje građanstvo Atenjani su još više ograničavali pristup u redove punopravnih građana, umjesto da rade na dobrobit i sebe i svoje države i svojih saveznika, oni su sve više ekonomski iscrpljivali saveznike. Atenjanima jednostavno nije bilo suđeno da objedine antički svijet, to je bila uloga koja je pripadala jednom drugom narodu, koji je tada u središnjoj Italiji, u Laciju, vodeći uporedo očajničke ratove za svoj opstanak sa susjedima, izgrađivao državnu ideju i strukturu koja će mu omogućiti da ostvari ono što ni Atenjani, ni Spartanci ni Tebanci nisu znali ili nisu htjeli da urade.

1.7 Lisanderov bijes

"Spartanci su se ponašali poput krčmarica koje su prvo dali Helenima da okuse najslađe piće slobode, potom im ulili octa "
fr. Teopomp[192]

«Prebrojati ne bi bilo moguće one (misli se na žrtve Lisandera i novoustoličenih oligarhija) koji su pogubljeni»
Plutarh

[190] *Nep. Cim*, 2,4; *Plut. Peric.* 22; 24 - 28

[191] *Plut. Alc.* 24

[192] *Plut. Lis.* 13

Dan poslije

Novi dan, nakon posljednje bitke i pobjede izvojevane zahvaljujući domišljatosti i vještini Lisandra, u kome su se miješali nade i strahovi jednog nadolazećeg vremena u Heladi, ostati će umrljan krvavim grijehom. Ljudska patnja, koja će proključati iz hiljada žrtvovanih biti će najbolji uvod u novo doba. Pred pobjednicima se postavilo pitanje zarobljenika, te nesretne mase koja je nekada bila ponosna atenska mornarica. Rat je ostavio dovoljno mnogo tragova na dušama ljudi da bi se tek tako moglo prijeći preko problema prisustva bespomoćnih Atenjana. Sada se pojedincima iz pobjedničkih redova pružala savršena prilika da iskale svoju osvetu, svoj bijes ili samo ispolje svoje unutrašnje frustracije koje su im se nagomilavale u godinama teškog rata. Ali i pored svega toga, niko osim možda potpuno ludog pojedinca, ne bi želio da samo na sebe prenese teret zločina. Lisander je sazvao vijeće saveznika na kome bi se donijela konačna odluka o sudbini zarobljenika.[193] Za sve se traži uzrok ili opravdanje, pa i za zločin masovnih razmjera, jer ništa ne nastaje slučajno i samo po sebi nego je produkt zakonomjernog razvitka. Tako su i Spartanci i njihovi saveznici našli opravdanje za ono što su namjeravali učiniti u sljedećem. Atenska skupština naime godinu dana, ranije je bila donijela zaključak po kome će se svakom mornaru-zarobljeniku odsjeći desna ruka.[194] Atenjani su svojim surovim postupkom željeli da spriječe daljnje omasovljivanje flote Peloponeskog Saveza. Nešto prije same bitke kod Egospotama, Atenjani su zarobili dvije troveslarke (sa Korinta i Androsa). Po hladnokrvnom naređenju stratega Filokla sva zarobljena korintska i androska posada je bila povješana. U navedenim djelima Atenjana nađeni su razlozi za planirani pokolj nad hiljadama zarobljenika. Lisander je uz mnoge vrline i mane u sebi baštinio i osobinu da se nikada nije dugo predomišljao niti je ikada u sebi samom dovodio u pitanje svoje odluke. Samim tim on u svome čeličnom umu i duši nije mogao ni osjetiti ni na trenutak tračak želje da se poštede oni čijih je života sad bio gospodar. Krajnje rješenje je bilo doneseno likvidacija zarobljenika.[195]

Lisander, hladno možda i sa zadovoljstvom krvnika, obučen u skupocjenu svećeničku odjeću kao da je želio da i neki religiozni oreol onome što se čini, a možda se u onoj pobjedničkoj euforiji smatrao čak i osvetničkom rukom božijom izašao je sa broda. Predstojao je jedan od najvećih pokolja koji se odigrao, u ne samo historiji stare Grčke. Naređenje za izvršavanje masakra nad hiljadama Atenjana je već bilo pripremljeno. Krvavi slijed događaja otvorio je lično Lisander, prišavši Filoklu upitao ga je kakvu kaznu zaslužuje. Filoklove riječi, koje nisu tražile milost ili oproštenje, nego su bile samo izraz unutarnjeg stanja čovjeka koji se već pomirio sa svojom sudbinom, Lisander je možda smatrao provokacijom jer se Atenjanin nije predao u iskušenju straha i tražio ponizno oproštaj od velikog pobjednika, kakvog je sebe s pravom držao Lisander. I Spartanac se nije libio da svojim rukama ubije atenskog stratega.[196] Ubistvo Filokla, koje

[193] *Xen. Hell.* II, I, 31; *Plut. Lis.* 13

[194] *Xen. Hell.* II, I, 31

[195] *Xen. Hell.* II, I, 32

[196] *Diod.* 13.106; *Plut. Lis.* 13

je mora se priznati bilo opravdano, bilo je znak za masovno pogubljenje svih zarobljenika.[197] Da li uopće i postoji način na koji se najbolje može dočarati prizor masovnog smaknuća, sva tragika, jad i emocije koje su iz njega proizilazile, krik žrtava kojima se ispunjavalo nebo iznad Lampsaka. Vrisak žrtava i glas krvnika zatvorili su samo jedno krvavo poglavlje helenske historije a otvorili novo. Procjenjuje se da je bilo ubijeno oko 3000 zarobljenika.[198]Jedini koji je pošteđen bio je strateg, koji se prilikom usvajanja zakona o sakaćenju zarobljenika, ogradio od zaključka atenske narodne skupštine. [199] Međutim činjenica da je bio spašen kao jedini od čitavog sastava zarobljene atenske mornarice, nije gledana bez podozrenja od Adimantovih sunarodnika. Nakon ponovne uspostave demokratije u Ateni, njegov kolega-strateg sa Egospostama Konon podnio je zvaničnu tužbu protiv Adimanta zbog navodne izdaje flote.[200]

Krstarenje

Lisander se nije prepustio pobjedničkoj atmosferi i opuštanju, ali nije ni krenuo odmah pred Pirej nego se prvo uputio u obilazak Helesponta, Propontide i Egejskog mora, idući od polisa do polisa u kojima su se još nalazile proatenske vlade i atenski garnizoni i kleruhije. Bespomoćni garnizoni i demokratske vlade su se skoro bez borbe predavala čim bi se pojavila na vidiku jedra Lisanderove mornarice. U svakom polisu koji bi pao u njegove ruke, Lisander bi srušio dotadašnju demokratsku upravu i uspostavljao oligarhijsku vladu. Te nove uprave su bile lična zamisao i djelo Lisandera, koji ih je oblikovao po svojoj volji. Novouspostavljene vlade sastojale su se po pravilu od desetorice predstavnika lokalne oligarhije zbog čega su i nazvane dekarhije, a čije je imenovanje aminovao Spartanac.[201] U redove dekarhija nije pripuštan niko ko nije uživao Lisanderovu naklonost ili ne bi zakletvom potvrdio kako će mu biti potpuno odan.[202] Lisanderove samovolje i prisile za uvođenje uređenja po želji samo jednog čovjeka nisu bili pošteđene čak ni države koje su mu bile savezničke a imale su demokratsku upravu.[203] Lisander je uspostavljao dekarhije vođen idejom da bi te vlade mnogih grčkih polisa koje je on uspostavio, i koje su se sastojale od njegovih privrženika jednog dana mogle poslužiti i ostvarivanju njegovih skrivenih političkih ciljeva.[204]

Atenjanima u garnizonima i kleruhijama Lisander je "dozvoljavao" da idu samo u Atenu i nigdje drugdje, jer u suprotnom neće "poštediti nikoga".[205] Genije perfidnosti znao je da je što je veća populacija stanovništva unutar dugih zidova da će brže nestajati namirnica, što će rezultirati pojavom gladi u ionako sa stanovništvom prebukiranom a zatvorenom

[197] *Xen. Hell.* II, I, 32

[198] *Plut. Alc.* 37; *Plut. Lis.* 11

[199] *Xen. Hell.* II, I, 32

[200] Demosten, O nepošteno izvršenom poslanstvu, 191

[201] *Nep. Lis.* 1,3-4; *Diod.* 14.10. 1; 14 13,1; *Plut. Lis.* 5; 14

[202] *Nep. Lis.* 1,5; 2,1; *Plut. Lis.* 5

[203] *Plut. Lis.* 13

[204] *Diod.* 14.3.4

[205] *Plut. Lis.* 13

području. Atena će biti prisiljena da moli za milost i krajnja posljedica biti će gotovo sigurno predaja Atene pod uslovima koje će im Lisander nametnuti.[206] U zauzetim ili "oslobođenim" polisima zavisno iz kojeg ugla se gleda, Lisander je ostavljao spartanski garnizon na čelu sa harmostom, koji je praktično bio namjesnik Sparte i Lisanderov opunomoćenik u polisu, a koji je raspolagao i sa značajnom oružanom silom.[207] U Bizantu je ostavio harmosta Stenelaja.

Lisanderovo krstarenje Egejom i Propontidom, imalo je za vidljivi cilj osiguravanje spartanske hegemonije. Ali u Lisanderovom ponašanju krili su se i skriveni motivi tolike predanosti eliminaciji demokratskih vlada. Nove uprave koje je uspostavljao širom Egeje bile su u prvom redu lično njemu odane, čime je osiguravao svoje, a ne spartansko vrhovništvo nad Heladom. Jedini uvjet da bi neko ušao u vlast pojedinog polisa bila je Lisanderova naklonost i prijateljstvo. Spartanski vojskovođa je uvijek nastojao da sve drži pod svojom kontrolom.[208]Kao neki samoproglašeni vrhovni upravitelj Grčke Lisander je vlast davao kao poklon svojim prijateljima, privrženicima, vojnicima i sljedbenicima ne obazirući se ni na vrline ni na mane ljudi kojima je predavao vlast. [209] Tako je veliki broj helenskih polisa predan u ruke "najbješnjim i najsvadljivijim oligarsima"[210]. Te novoformirane vlade pokazale su visok stepen surovosti, vršeći mnoga smaknuća političkih oponenata ili bilo koga drugog ko bi mogao ugroziti njihovu vlast. Mnogim javnim smaknućima i istjerivanju lično je prisustvovao i Lisander dajući i primjer lične surovosti a ujedno postajući i saučesnikom u nepravdama i nedjelima koja su ovi učinili.[211]Veoma veliki broj građana mnogih grčkih polisa je prilikom Lisanderovog krstarenja Egejom bio ubijen, mučen ili u najboljem slučaju protjeran.[212] Nebrojeni demokrati iz grčkih državica uz obale Egeje i Propontide su Lisanderovim krstarenjem doživjeli najveću tragediju. Ubijanja su prešla svaku granicu, i sad su bila motivisana i pohlepom i mržnjom Lisanderovih "prijatelja" koje je on inaugurirao na vlast u postegospotamskom periodu. Lisanderovu moć strašnom i ugnjetavalačkom činila je i surovost njegove naravi. Brutalnost koja je dobrano izašla iz okvira dopuštenog u ratu i postala abnormalna i skoro histerična manija za ubijanjem i klanjem koju su činili i Lisander i njegovi poslušnici, najamnici, vojnici i mornari zbog svoji razmjera je pobudila nezadovoljstvo u Sparti.[213]U tome kontekstu treba posmatrati i izjavu Spartanca Eteokla da “Helada ne bi mogla trpjeti dva Lisandra"[214]

[206] *Xen. Hell.* II,II,2; *Plut. Lis.* 13

[207] *Plut. Lis.* 13

[208] *Nep. Lis.* 1,4;

[209] *Plut. Lis.* 13

[210] *Plut. Lis.* 13

[211] *Plut. Lis.* 5

[212] *Plut. Lis.* 13; 19

[213] *Nep. Lis.* 2

[214] *Plut. Lis.* 19

Iz Sestosa je protjerao sve njegove stanovnike, a grad i okolno područje je dodijelio svojim kormilarima, vojnicima i mornarima. Ipak zvanična Sparta nije mogla tolerisati Lisanderovu samovolju u toj mjeri i nešto kasnije je anulirala Lisanderovu odluku i dozvolila povratak stvarnim stanovnicima Sestosa.[215]Na otoku Tasosu je Lisander prvo obećao zakletvom kako neće nikoga od tasoških demokrata povrijediti. A kada su se oni opustili, priredio je veliki pokolj na tome egejskom ostrvu.[216] U Herakleji je pogubljeno oko pet stotina ljudi, a pokolje nisu izbjegli ni Bizant i mnogi drugi gradovi. Ali sa druge strane Lisander je u toku svoga krstarenja anulirao i posljedice atenskog nasilja, Eginjanima je vratio njihovu zemlju grad, a ponovo je podigao i Mel i Sikion koje su Atenjani uništili.[217]

Ultraoligarhijske vlade desetorice su stajale na staklenim nogama. Za svo vrijeme svoga trajanja te oktroirane vlade nisu imale neku masovniju podršku. Ostajale su uglavnom ograničene na jedan vrlo mali broj lokalnih sljedbenika. Svojom brutalnošću su samo još više navukli mržnju na sebe. Svojim postupcima Lisander i vlade koje je stvorio su tako uspjele da za kratko vrijeme amortiziraju ono početno zadovoljstvo, koje je istine radi bilo prisutno u jednom dijelu "oslobođenih" polisa, zbog propasti atenske moći koja je pritiskala dio svojih saveznika. Zbog Lisanderovog spletkarenja, bijesa, drskosti koji su provijavali iz svakog dijela njegove ličnosti Spartanci i njihova država su postali novi objekt mržnje u mnogim grčkim polisima. [218]Time je nanijeta nemjerljiva šteta interesima Sparte u Egejskom bazenu. Vlade desetorice nisu predstavljale ni homogena tijela. Nerijetko su ih potresali i unutarnji sukobi izazvani različitim ambicijama pojedinaca koji su učestvovali u takvim vladama. Njihov opstanak je zavisio samo od snage autoriteta Lisandera i prisustva lakedemonskih i najamničkih odreda. Bio je dovoljan samo jedan potres na političkoj sceni Sparte da bi se vidjelo koliko je bila labilna struktura vlada desetorice.

1.8 Postegospotam

"Vijest o nesreći se prenosila i jauk je prošao iz Pireja preko velikih zidova u grad; ljudi su jedan drugom javljali o tome, tako da niko nije spavao te noči, ne samo zato što su žalili poginule, već mnogo više i same sebe"
Ksenofont[219]

[215] *Plut. Lis.* 14

[216] *Nep. Lis.* 2

[217] *Plut. Lis.* 14

[218] *Nep. Lis.* 1,4

[219] Ksenofont se najvjerovatnije nalazio u samoj Ateni kada je stigla vijest o porazu kod Egospotama, tako da je opis koji je ostavio o svemu što se dešavalo u noći kada je Atena postala svjesna svoga poraza izvještaj iz prve ruke od neposrednog očevidca. *Xen. Hell.* II,I, 28; II,II,3; *Plut. Lis.* 11

Eskadra pod Kononovim zapovjedništvom koja je uspjela da izbjegne zarobljavanje na Egospotamu, prvo je ušla u Lampsak gdje su se domogli Lisanderovih velikih jedara a zatim su uspjeli i da izađu iz Helesponta. Dok se osam brodova na čelu sa Kononom, koji se plašio reakcije atenskog naroda kada sazna za egospotamsku katastrofu i eventualne kazne koju bi u tom slučaju mogao očekivati, uputilo na Kipar gdje se Konon stavio u službu kralja kiparske Salamine Evagore[220] (vladao 410 – 374. god. p. n. e.), "Paralija" je otplovila u Atenu da odnese vijest o porazu i nestanku atenske mornarice i konačnom kraju atenske hegemonije u Heladi.[221]

Državni posvećeni brod je uplovio u Pirej u toku noći. Zloslutna vijest se stravičnom brzinom raširila unutar zidom zaštićenog područja, i prvobitni šok brzo su zamijenili osjećaji strepnje i straha pred događajima koja donosi Atenjanima bliska budućnost. Strah Atenjana za svoju sudbinu je bio sasvim opravdan, oni su bili i te kako svjesni svoga postupanja prema pojedinim polisima koje su pobijedili. Egina, Sikion, Torona, Melos i Histijeje su bili samo neki od mnogih polisa koji su imali tu nesreću da na sebi osjete nemilost atenskog demosa.[222] Stanovništvo tih polisa Atenjani su izložili pokolju, pretvorili u roblje ili u najboljem slučaju samo raselili, a zemlju konfiscirali i ustupili svojim klerusima.

I pored veličine tragedije koja ih je zahvatila, Atenjani su ipak u svome biću imali i više nego i dovoljno državotvorne svijesti i iskustva kako ne bi podlegli iskušenju haosa i panika koja bi ih u tim momentima sigurno momentalno dokrajčila i time olakšala posao Peloponeskom Savezu. Nakon što su se pribrali, poslije proklete noći kada je vijest pristigla, Atenjani su odmah čim je svanulo održali skupštinsko zasjedanje. Atenska skupština je donijela zaključak o nastavku borbe, i u skladu sa odlukom o nastavku zagrađene su sve luke izuzev jedne, popravljeni su i učvršćeni zidovi, izvršena je potpuna mobilizacija i pojačana straža na zidinama.[223]Donesena je i odluka kojom se pod prijetnjom smrtne kazne zabranjuje iznošenje svih prijedloga o kapitulaciji, a da bi se pojačala odbrambena snaga i brojnost, na prijedlog Patroklida je izglasana i psefizma[224] kojom je proglašena amnestija za sve građane kojima su oduzeta politička prava i obustavljen postupak po predmetima dužnika državi.[225]

---

[220] I Evagora, vladar kiparske Salamine, je bio porijeklom sa otoka Salamine, koja je ulazila u sastav Atenske države. *Paus.*, 1, 3,2

[221] *Xen. Hell.* II,I 29; *Diod.* 13.107; *Plut. Lis.* 11; *Just.* V, 6; Prvi koji je vijest o pobjedi donio u Spartu bio je gusar Teopomp Milećanin koga je poslao Lisander i kome je trebalo tri dana da dođe u Spartu *Xen. Hell.* II,I 30; *Diod.* 13.106

[222] *Xen. Hell.* II,II 3; *Plut. Alc.* 16

[223] *Xen. Hell.* II, I, 4; *Diod.* 13.107

Vjerovatno je jedina luka koja je ostala nezagrađena bila ona u Pireju. Atenjani su vjerovatno vjerovali da su u stanju još jednom učiniti čudo, obnoviti i opremiti mornaricu kao što su to uspjeli uraditi više puta u toku zadnje dekade rata. Atenski političari su možda smatrali i da će glavni udar protivnika doći sa kopna, a ne sa mora.

[224] U državnom pravu Atene postojale su dvije vrste pravnih odluka. Zakoni (nomoji) su imali opći karakter, a psefizme kauzalni.

[225] *And. de mys.* 77-79

Atenjane je u njihovoj odluci da nastave borbu najviše poticao strah od odmazde. Jer da su požurili da se bezuslovno predaju već po samom primitku vijesti o egospotamskoj katastrofi, Atenjani nisu mogli biti sigurni da neće doživjeti istovjetnu sudbinu kao i mnogi oni drugi polisi koji su bili razoreni. U nastavku borbe je ležala i kakva takva nada da će se moći nešto učiniti. Atenjani su možda, bar oni sa proligarhijskim uvjerenjima, računali da će sa odugovlačenjem neumitnog, (predaje) doći do splašnjavanja mržnje prema njima, da će doći do eventualnog raskoraka u odnosima među peloponeskim saveznicima i da se tada koristeći nastali rascjep nastoji diplomatskim putem doći do prihvatljivog rješenja. Sa druge strane atička oligarhija je očekivala i da će dugom opsadom splasnuti i borbena odlučnost i radikalizam atenskog demosa te da će i on biti primoran na znatno popuštanje i odricanje.

Vijest o Egospotamu i slomu atenske mornarice raširila se velikom brzinom po cijeloj Heladi uzrokujući kolaps Atenske vlasti. Tome je doprinijelo kako Lisanderovo i Eteonikovo krstarenje Egejskim morem i Propontidom, toliko i masovna pojava antiatenskih i antidemokratskih prevrata u nizu polisa koji su do tada bili u sastavu atenskog Saveza. Ti pučevi su bili organizovani i izvedeni od strane lokalnih oligarhijskih stranaka. Jedino su stanovnici Samosa u tim danima nestanka I Atenskog pomorskog Saveza i posvemašnjeg povlačenja demokratije, ostali vjerni i Ateni i demokratiji, preduprijedivši oligarhijski puč preventivnim likvidiranjem vođa oligarhijske stranke.[226] Nakon što je sa većeg dijela Helade, koordiniranom akcijom Lisandera i njemu naklonjenih oligarhijskih grupa zbrisana atenska i demokratska vlast, Lisander se na čelu moćne pomorske eskadre uputio u pravcu Atike. Na svome putu on je zauzeo Eginu, koju je vratio njenim stanovnicima protjeravši atenske kleruhe. Slično je uradio i na Melosu čije su stanovništvo Atenjani u toku rata raselili. Lisander je time osigurao nepodijeljenu podršku i zahvalnost vraćenih Eginjana i Meljana koji su bili samo neki od mnogih žrtava arogancije atenske moći.

Ostrvo Salaminu, predziđe Atike sa njene morske strane i dio atenske državne teritorije Lisander je zauzeo bez većeg otpora i opustošio.[227] Nakon okupacije Salamine Lisanderu više nije ništa stajalo na putu i za vrlo kratko vrijeme Spartanac se pojavio pred Pirejskom lukom sa oko 150 do 200 brodova zatvorivši, prvi put u historiji, Ateni izlaz na otvoreno more.[228] Istovremeno sa mornaricom pokrenule su se i kopnene snage Peloponeskog Saveza predvođene kraljevima Pausanijom i Agisom. Pausanija koji je imao vrhovnu komandu nad kopnenim snagama postavio je štab u gaju i vježbalištu Akademiji, 1,5 kilometar sjeverno od samoga grada. [229] Akademija, vježbalište i zemljište s lijepim alejama posvećeno mitskom heroju Akademu se nalazilo izvan Dugih zidova. Spartanci su inače uvijek kada bi upadali u Atiku, svu zemlju pustošili izuzev područja

---

[226] *Xen. Hell.* .II, II, 6. Kao nagradu za svoju vjernost i što su se oduprli Lisanderu i onda kada je bilo očevidno da je Atena izgubila rat, stanovnici Samosa su, istina sa velikim zakašnjenem, dobili atensko građanstvo, o čemu je sačuvan i tekst odluke kojim atenska narodna skupština stanovnicima Samosa dodjeljuje atensko građanstvo.

[227] *Xen. Hell.* II, I 9. Više o Salamini v. *Paus.* 1,35,2-5; 1,36,1-2

[228] *Diod.* 13.107; *Lys. Contra Agorat.* 5; *Frontin.* I,V,7

[229] *Xen. Hell.* II,II 8; *Diod.* 13.107; *Plut. Lis.* 14; više o Akademiji v. *Paus.* 1,29,2

Akademije. To su smatrali kao čin poštovanja prema Akademu, koji je prema legendi, pomogao sinovima spartanskog kralja Tindareja, čuvenim blizancima Kastoru i Poluksu (Dioskuri) da nađu svoju sestru Helenu koju je još kao djevojčicu oteo Tezej.[230]Tom prilikom Dioskuri i spartanska vojska će uči u Atenu i to bi bila prva (legendarna) spartanska okupacija Atene.[231] Helena će kasnije postati uzrokom Trojanskog rata koji već milenijumima raspaljuje maštu naučnika, avanturista i laika.

Započela je združena pomorsko-kopnena opsada Atene i Pireja. Na strategiju koju je osmislio Perikle i koja je dotada bila uglavnom uspješna, jer su Spartanci i njihovi saveznici bili uglavnom nemoćni suočivši se sa Dugim zidom, građani Atene se više nisu mogli osloniti.[232] Najbitniji faktor na kome je počivala strategija atičkih državnika, prevlast na moru atenske mornarice je nestao. Atika je ostala lišena i svojih saveznika i tradicionalnih linija opskrbe, a skoro kompletno stanovništvo Atike je bilo smješteno na uskom prostoru između Dugih zidova. Tada iscrpljena dugotrajnim ratom Atena više nije imala ni jedne borbene lađe u pirejskoj luci, ni jednog talenta u državnoj blagajni, raspolagala je samo sa slabim odredima hoplita i konjanika koji su već dobrano bili nagriženi izdajom. Peloponežani su trebali samo čekati, vrijeme je radilo za njih jer je sada najjače oružje atenskih protivnika bila glad koja će se sigurno pojaviti među mnogobrojnom opkoljenom populacijom kojoj je sada preostajalo da se osloni jedino na preostale, ne baš bogate, zalihe hrane. Sa vanjske strane prstena ni Lisander ni Pausanija nisu ni pokušavali da preduzmu veće napade na odbrambene pozicije Atenjana, jer zašto žrtvovati ljude u napadu kada im je njihov strateški geniji govorio da će ljudska prenatrpana košnica ukoliko se drži dovoljno dugo potpuno zatvorena morati pući sama od sebe.

Kako je situacija unutar prstena postajala sve očajnija, Atenjani su prihvatali odluke koje bi u drugačijoj konstelaciji odnosa sigurno apriori odbili. U sklopu toga a da bi se pojačala snaga odbrane atensko građanstvo se dijelilo metecima, kojih je i tada bio veliki broj u Ateni. Međutim ni jedna vanredna mjera nije mogla pomoći opkoljenima i u zaštićeni prostor između Dugih zidova koji su tako uspješno odbijali snagu mnogobrojnog ljudstva i oružja Peloponeskog Saveza sada se konačno uvukao jedini jahač apokalipse koji nije do tada pohodio Atenu.[233] Za njega Dugi zidovi nisu predstavljali nikakvu prepreku, a veliko mnoštvo ljudi stisnuto na malom prostoru je samo povećavalo njegovu ubilačku snagu, i u Ateni se počelo umirati od gladi.[234]Grad, odnosno "zaštičeni" prostor unutar zidova sve je bio više ispunjeniji mrtvima.[235] Glad je

---

[230] *Plut. Tes.* 32

[231] *Plut. Tes.* 32 – 33; *Paus.* 1, 17,5

[232] Spartanci su i pored vojničkog renomea i ugleda, najvećim dijelom bili nemoćni kada bi se suočili sa opsadama, kao što pokazuje i primjer male Plateje koja je u potpunom okruženju na samom početku rata izdržala dugotrajnu opsadu neuporedivo brojnijih i snažnijih snaga Sparte, Tebe i ostalih saveznika. *Thucyd.*

[233] Atena je već ranije iskusila i rat i kugu i smrt, i na kraju rata se javila i glad. Atenu je već u početku rata zahvatila velika epidemija kuge od koje umro i Perikle. *Plut. Peric.* 37

[234] *Xen. Hell.* 11

[235] *Diod.* 13.107; *Plut. Lis.* 14

prvo uzimala danak iz reda bolesnih, iscrpljenih i starih, a zatim je prešla na djecu i desetine hiljada izbjeglica.

Kada su preostale zalihe bile na samom kraju, Atenjani su ipak uputili izaslanstvo prvo Agisu a zatim isto poslanstvo eforima.[236] I tada i pored svih problema sa kojima su se suočili za Atenjane nije dolazila u obzir bezuslovna kapitulacija. Atenjani su nudili mir pristajući da budu spartanski saveznici, što je de facto značilo i formalno odricanje od već izgubljenog Pomorskog saveza, ali pod uslovom da zadrže Duge zidove.[237] Saznavši i prije dolaska atenskog poslanstva za prijedloge o sklapanju mira, efori nisu željeli ni da prime poslanstvo poručivši im da "ako im je mir potreban, dođu sa boljim prijedlozima".[238] Pitanje Dugih zidova je bilo ono ključno na kome su se lomila koplja. Dok su Spartanci insistirali na njihovom rušenju, Atenjani ih se ni pod koju cijenu nisu željeli odreći, čak su Arhestrata koji je predložio da se sklopi mir pod spartanskim zahtjevom pritvorili i bila je donesena i odluka kojom se zabranjivalo da se rušenje zidina i predlaže.[239] Iz ovih odluka jasno je proizilazilo da je demokratska stranka koja se najviše protivila rušenju zidina, još uvijek bila u mogućnosti da rukovodi atenskim političkim životom. Ali njena snaga je kako je vrijeme prolazilo a sposobnost odbrane opadala, i sama slabila i postajala sve rastrojenija. Nasuprot još uvijek vladajućoj demokratiji, nalazila se oligarhija čija je snaga proporcionalno sve većem očaju građana Atene i slabljenu demokratije sve više jačala. Novonastale okolnosti, su bile kao poručene da se aktiviraju oligarhijske heterije i stupe u zavjereničku akciju kako bi srušili za njih "omrznuti" režim.[240]U okvirima atenske oligarhije možemo primijeniti dvije skupine, jednu koja je djelovala unutar opsade i bila jedina politička opcija nasuprot demokratije, i čiji je lider bio istaknuti atenski političar Teramen. Pored oligarhijskih skupina koje su djelovale unutar područja Dugih zidova, postojala je brojna, i organizovana oligarhijska emigracija, uglavnom sastavljena od onih pojedinaca sklonih oligarhiji a koji su protjerani, pobjegli ili jednostavno otišli iz Atene za vrijeme demokratskog režima. Oni su se u vrijeme opsade nalazili znatnim dijelom uz Lisandra i spartanske jedinice. Prvu skupinu nazvati ćemo, čisto kao samo terminus techincus bez pretenzija za pojmovnim apsolutiziranjem, unutrašnja oligarhija, a drugu spoljašnja oligarhija. Iako su temeljno obje skupine zastupale oligarhijsku ideju, pokazaće se vremenom i određene razlike između ova dva dijela oligarhijske stranke kako i u koncepciji tako i u metodama praktične realizacije oligarhijske ideje. U načelu unutrašnja oligarhija je ispoljavala umjerenije stavove i bila je elastičnija nego spoljašnja oligarhija koja je bila nosilac radikalnih oligarhijskih shvatanja, što je nesumnjivo bilo posljedica izgnanstva i boravka van domovine. Za svoje izgnanstvo i nevolje koje su pretrpjeli,

[236] Agis je tvrdio da on nema ovlaštenje da pregovara sa Atenjanima upučujući ih da svoje prijedloge iznesu pred eforatom jedinim ovlaštenim organom spartanske države. *Xen. Hell.* II,II 12. Efori su bili specifično izvršno tijelo spartanske države sa vrhovnom državnom vlašču koja im je davala pravo da nadziru sve državne poslove i državne službenike, uključujuči i kraljeve. Ukupno ih je bilo pet. Zasjedali su na na određenom mjestu *eforeju* (εφορειον).

[237] *Lys. Contra Agorat.* 8

[238] *Xen. Hell.* II,II 13

[239] *Xen. Hell.* II,II,14

[240] *Lys. Contra Agorat.* 6

emigranti su smatrali odgovornim samo demokratski režim. I zato je kod njih mržnja prema demokratiji i njenim eksponentima bila izražajnija. A prisustvo uz skute Lisandera i njegovih oficira samo je dodatno pojačavalo njihovu mržnju prema demokratiji, dobijajući i razmjere opsesije.

Unutrašnja oligarhija će biti ta koja će u stanju bezizlaznosti i malodušja koje je zavladalo u Ateni, prva stupiti u akciju. To je bilo u potpunosti razumljivo i jedino moguće. Spoljašnja oligarhija nalazila se van doticaja sa atičkim stanovništvom, kompromitovana saradnjom sa neprijateljem i vjerovatno tada bez lidera i izgrađene organizacije. Nasuprot njima prooligarhijski elementi unutar opsade bili su u stalnom kontaktu sa narodom, mogli su oslušnuti njegove želje i nade, strahove i zebnje i najbolje ih kanalisati u pravcu ostvarivanja svojih ciljeva. Poznavali su i situaciju na političkoj sceni opkoljene Atene, i lakše su mogli da artikulišu svoje interese. Bili su i organizovaniji i imali su Teramena kao svoga lidera, kome se nije moglo prišiti bilo kakvo protudržavno djelovanje ili saradnja sa neprijateljem.

Novonastale okolnosti nakon neuspjeha prve atenske diplomatske misije stvorile su šansu da oligarhijski elementi izađu sa prijedlogom rješavanja problema nemogućnosti vođenja pregovora. Teramen je predložio da se on pošalje Lisanderu kako bi lobirao za interese Atene, odnosno riješio pitanje Dugih zidova. Kod Spartanca se Teramen zadržao tri mjeseca, da bi nakon povratka obavijestio skupštinu da Lisander uopće nije ovlašten da pregovara nego efori i da je potrebno poslati novo poslanstvo u Spartu. Za stanovišta Atene Teramenov višemjesečni boravak, u zimskom periodu, kod Lisandra pokazao se kao potpuni promašaj, jer je potrošeno dragocjeno vrijeme, i Atena dovedena do svojih krajnjih granica egzistencije.[241] Sada se više nije moglo ni zahtijevati ni predlagati, moralo se samo slušati i nadati. Međutim sa stanovišta atičke oligarhije Teramen je učinio dobar taktički potez jer je Atenjane doveo u stanje da prihvate sve ono što Teramen "bude predložio".[242] Demokratska stranka je sada konačno bila prisiljena da sudbinu Atene prepusti u ruke Teramena i unutrašnje oligarhije. U tim danima postupnog prevrata i preuzimanja vlade u oligarhijske ruke, dobro organizirana oligarhija je eliminisala sve demokratske prepreke koristeći se i već ranije oprobanom metodom atentata na sve one koji su se suprotstavljali težnjama oligarhijske stranke.

Atenjani su izabrali desetočlano poslanstvo kojem se na čelu nalazio Teramen sa zadatkom da ode u Spartu i zaključi mir. Poslanstvo je raspolagalo sa punim ovlaštenjima u pregovaranju, što je bio glavni uslov koji su efori zahtijevali da bi uopće mogli primiti poslanstvo.[243] I Lisander je u Spartu poslao delegaciju u kojoj se nalazio i predstavnik atenske spoljašnje oligarhije, izgnanik Aristotel.

---

[241] *Lys. Contra Agorat.* 9-11

[242] *Xen. Hell.* II, II, 16-17 Teramen se za svoje odsustvo opravdavao da ga je Lisander prisilno zadržavao protiv njegove volje. Međutim i Ksenofont koji je Teramena smatrao najboljim Atenjaniom, potvrđuje da je Teramen boravak kod Lisnadera bio politički taktički potez atenskog oligarhijskog prvaka.

[243] Takav uslov spartanskog eforata je bio potpuno razumljiv jer bi pregovaranje sa poslanstvom bez apsolutnih ovlaštenja bilo čisto gubljenje vremena, a i bilo bi ponižavajuće za pobjedničku Spartu.

1.9 Atena između nestanka i mira

„Nemojte se radovati bilo kakvoj nadmoći, koja ne potječe od vas"
Epiktet[244]

U Sparti je održana skupština predstavnika polisa saveznika na kojoj se odlučivalo o sudbini poražene Atene. Poslanstvo poražene Atene je prisustvovalo skupštini i pokazače se da je bilo aktivno u onoj mjeri koliko je to bilo moguće. U toku samog zasjedanja iskristalisala su se dva mišljenja o postupku prema Ateni. Nepomirljivo stajalište da sa Atenom ne treba sklapati mir nego je treba razoriti, stanovništvo Atike prodati u roblje ili raseliti i tako zatrti trag postojanju Atene kako bi se od cijele zemlje načinio pašnjak za stoku zastupali su Teba i Korint a i "mnogi drugi Heleni".[245] Drugo kopromisno stajalište da sa Atenom treba sklopiti mir pod izvjesnim uslovima koje Atena mora ispuniti zastupala je Spartanska politika. Spartanci su svoje mišljenje o neohodnosti sklapanja mira sa Atenom i suprostavljanju njenom razaranju pravdali time da ne treba uništiti polis koji je u vrijeme najvećih opasnosti za Heladu, dao najveći doprinos njenoj odbrani.[246] I pošto je Sparta bila hegemon Saveza, njena je bila zadnja riječ i svi saveznici morali su se makar i nevoljko saglasiti sa mišljenjem spartanske oligarhije. uslove kraja rata ipak će diktirati hegemon Saveza.[247] Spartanska odlučnost u spašavanju Atene krila je pod plaštom humanosti, brige za Heladu i odavanje pošte doprinosu jednog polisa općehelenskoj stvari mnogo praktičnije i politički razumljivije razloge. Uništenjem Atene, neosporni gospodar srednje Helade postati će eolska Teba i njen Beotski savez jer je Atika bila najveći višestoljetni oponent Beotiji. Atenjani su inače stanovnike Beotije uvijek omalovažavali nazivajući ih "Tupi Beočani", što je na kraju ušlo i u poslovični rječnik Grka kao jedna od karakternih odrednica za Beočane i Tebance.[248] Sa druge strane

---

[244] *Epic.* 6

[245] *Xen. Hell.* II,II 19; *Plut. Lis.* 15; Tebanci su desetak godina kasnije kada je izbio "Korintski rat", u kome su bili u savezništvu sa Atenom protiv Sparte, stavove svoje države da se Atena mora uništiti na savezničkom zasjedanju pravdali time da to nije bio stav čitavog polisa niti tebanskih građana nego je to bio lični stav samo jednog čovjeka, (Plutarh navodi i njegovo ime- Erijant) predstavnika Tebe u Savjetu saveznika (*Xen. Hell.* III, V, 8). Teško je povjerovati da je ideja o razaranju Atene mogla biti samoincijativan stav Erijanta, a koji je predstavljen kao zvaničan stav Tebe, iznesen bez bilo kakvih konsultacija sa Tebom ili bez njenog znanja.

[246] *Xen. Hell.* II, II, 20. Misli se na grčko-persijske ratove (medski ratovi) u kojima je upravo atenska upornost, nepokolebljivost, i hrabrost i nadasve sposobnosti atenskih državnika i vojskovođa najviše doprinijeli spasu i pobjedi Helade. Nasuprot njima oni koji su se najviše zalagali za uništenje Atene,Tebanci, su za vrijeme perzijske invazije držali stranu osvajača. Svojim protuargumentima rušenju Atene Spartanci kao da su željeli staviti do znanja Tebi njenu kompromitirajuću ulogu na pozornici Medskih ratova koju su odigrali u ne tako davnoj prošlosti. *Plut. Aristi.* 16, 19; *Thucyd.* III, 62. Potrebno je naglasiti da je i historijska činjenica da Atenjani i Spartanci nisu bili stalno u stanju neprijateljstva i da su jonska Atika i dorska Lakonija prolazile kroz različite faze svoga međusobnog odnosa od savezništva do neprijateljstva. *Xen. Hell.* VI; V 33-34

[247] *Plut. Lis.* 15. Plutarh u konteksu opisa odlučivanja o sudbini Atene spominje i epizodu, koja govori kako su stihovi iz Euripidove (koji je bio Atenjanin) tragedije Elektra, pjevani na zajedničkoj večeri predstavnika saveznika, dirnuli prisutni, i da su onda oni odlučili da poštede Atenu. Prilično je teško povjerovati da su Spartanci i saveznici bili više vođeni svojim osječanjima i divljenjem prema Euripidu, nego interesima real-politike, u svojoj odluci da se poštedi Atena.

[248] *Nep. Epa.* 5,3; *Nep. Alc.* 11, 3. Atičko potcjenjivanje intelektualnih sposobnosti svojih susjeda, izrazio je Alkibijad na samo njemu svojstven način sljedećim riječima: "U frulu neka sviraju sinovi Tebanaca, jer oni ne znaju razgovarati" *Plut. Alc.*

nestanak takvog trgovačkog i uopće ekonomskog centra ne samo Helade, kakav je bila Atena klasičnog doba, i eliminacija atenske pomorske snage (i vojne i trgovačke), otvoriti će put Korintu i njegovoj koloniji Sirakuzi da oni budu ti koji će ekonomski nadvladati Helenskim svijetom i diktirati uslove igre na privrednom polju Grčke, i pri tom ostvariti novu pomorsku prevlast (talasokratiju). Spartanci nisu mogli dopustiti da atensku hegemoniju zamijeni neka nova hegemoniju makar ona bila i lokalnog karaktera. Time se Spartancima opstanak Atene sam od sebe nametnuo kao imperativ, jer su znali da njena egzistencija predstavlja najbolju branu da neki od spartanskih saveznika nad kojim nisu imali apsolutnu kontrolu dobije apetit za hegemonijom. Inače uvijek je glavna karakteristika politike između grčkih država u klasičnom dobu bilo održanje ravnoteže, i stalno se nastojalo spriječiti da pojedine države suviše ne postanu moćne. Tako je i Temistokle da bi održao ravnotežu snaga osujetio namjeru Spartanaca da iz Amfiktionijskog saveza budu isključene one grčke države koje se nisu borile protiv Perzijanaca. To bi automatski značilo izbacivanje Tesalaca, Argivljana i Tebanaca. Temistokle se plašio da bi time Spartanci ostvarili potpunu kontrolu nad glasanjem i odlučivanjem u Savezu.[249]

Naravno spartansko zalaganje za Atenu nije podrazumijevalo povratak stare slave, sile, moći i sjaja Atike. Spartanci su Atenu vidjeli kao polis kojim će upravljati prijateljska, bolje rečeno poslušnička vlada, polis koji će uvijek biti nedovoljno snažan da predstavlja prijetnju interesima Sparte u Heladi, ali koji će ipak raspolagati sa dovoljno moći kako bi mogao da se suprotstavi bilo kakvom pojačavanju političkih apetita nekog od lokalnih ambicioznih polisa. U objašnjavanju spartanskog stava, ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da su Atenjani pod Kimonom jednom već spasili Spartu kada se ona našla u dosta teškoj situaciji izazvanoj stravičnim zemljotresom i kao posljedicom razorenja Sparte odmah zatim mesenskom i helotskom pobunom.[250]

Spartanci su insistiranjem na spasu Atene i postavljanjem relativno umjerenih uslova Ateni pokazali i svoju dalekovidost. Kao da su bili vidoviti pa su mogli naslutiti šta će za 4 decenije snaga Atenskog polisa značiti za opstanak Lakonije. Kada su Tebanci sa Epaminondom kod Leuktre 371. god. p. n. e, uništili spartansku hegemoniju i krenuli da konačno zatru postojanje Sparte,[251] Atenjani su pravilno ocijenivši promjenu geopolitičke situacije u helenskom svijetu, nakon spartanskih molbi , raskinuli savez sa Tebom i 369. god. p. n. e. pristupili u savez sa Spartom.[252] Zajedničkim istupanjem dva nekada ljuta protivnika spriječena je tebansko-beotska hegemonija.[253] Upravo su spartanski poslanici u

---

[249] *Plut. Tem.* 20. Amfiktionije su bili vjerski savezi grčkih država. Mogli su biti općegrčkog karaktera, ili su okupljali samo srodna plemena i susjedne gradove i državice. Sastajali su se oko najbližeg svetilišta. Najpoznatija i najvažnija amfiktionija je bila ona koja je formirana oko Delfijskog hrama.

[250] Helotsko-mesenski ustanak je dostigao takve razmjere da je u krajnjoj konsekvenci mogao da završi i slomom spartanske moći na Peloponezu. *Paus.* 1,29,8-9

[251] *Nep. Agesi.* 6-7; *Nep. Epa.* 5,6; 7,3-5; 8,2-5; *Nep. Pel.* 2,5; 4,2-3; *Plut. Agesi.* 28

[252] *Nep. Epa.* 6,1-3; *Nep. Ifi.* 2,5

[253] *Xen. Hell.* VI, V, 33-52; *Nep. Epa.* 9. Međutim bitka kod Mantineje 362. god. p. n. e. u kojoj su se rame uz rame borili Atenjani i Spartanci protiv Tebanaca i njihovih saveznika i koja je završila pat pozicijom. nije značila samo prestanak kratkotrajne tebanske moći, nego i konačno stavljanje tačke na snagu helenskog svijeta. Iscrpljenost Grčke

svome govoru atenskim građanima kada su očajnički molili za pomoć, isticali zasluge Sparte u spasu Atene kad su se suprotstavili željama i zahtjevima tebanskih zastupnika.[254] Na kraju krajeva da su na skupštini saveznika Spatanci bili vođeni emocijama, koje su inače i u politici i beznačajnijih država, a kamoli još u državi kakva je bila klasična Sparta, bile vrlo rijetko prisutne, a ne real politikom mogli su prosto pustiti da svi Atenjani umru od gladi, samo produžavajući opsadu, čime bi Atena bila uništena a bez bilo kakvog napada saveznika i žrtava sa njihove strane.

Sa druge strane je i atensko izaslanstvo na skupštini saveznika uspjelo da se nametne kao pregovaračka strana, iako je predstavljalo potpuno poraženu stranu. Teramen, vođa atenskog izaslaničkog tima, je uspio da odigra sličnu ulogu kao i francuski ministar Taljeran na Bečkom kongresu koji je zahvaljujući intrigama, ličnoj vještini i uzajamnoj surevnjivosti i ljubomori koja je vladala među pobjednicima, uspio da Francusku izvede iz poražene strane. Teramen je vjerovatno bio i lično upoznat sa osnovnim smjernicama i ciljevima spartanske politike prema Ateni. Time je mogao da pravilno ocijeni i sveukupni značaj Atene za političku hegemoniju Lakonije u Heladi. To nam potvrđuju i njegove riječi : “A vidio sam i da Spartanci, kad su željeli da nas spasu, nisu to učinili radi toga da postanemo niko i ništa i da ne budemo sposobni da im se odužimo”.[255]

Da li je Teramen došao do informacija o spartanskim namjerama preko Lisandera dok je boravio kod njega, ili mu je eforat nagovijestio svoje stavove ili je jednostavno svojom političkom intuicijom mogao osjetiti raspoloženje oficijelne spartanske politike nikada sa punom sigurnošću nećeemo moći saznati. Po našem mišljenju koji je puka špekulacija vjerovatno je Lisander bio taj na osnovu čijih je informacija Teramen stvorio procjenu i razradio pregovaračku poziciju Atene. Vjerovatno je i sam svojim lobiranjem i naglašavanjem značaja koji Atena može imati prema Sparti, doprinio daljnem razvitku spartanskih stavova prema Ateni.

Na osnovu svega spomenutog kao zaključak sveukupne spartanske politike prema postegospotamskoj Ateni nameće se činjenica da su Spartanci bili namijenili Ateni posebno mjesto u sistemu stabilizacije spartanske hegemonije u Heladi. Ali u sagledavanju svih zbivanja vezanih za tok savezničke skupštine, ne bi trebalo zanemariti ni lične interese istaknutih ličnosti koje su mogle utjecati na odluke zasjedanja. I Lisander je imao interes da Atena opstane, ali sa nešto drugačijim motivima nego zvanična spartanska politika. Znao je dobro da imati uz sebe vladu namnogoljudnijeg i najbogatijeg

---

ratom za hegemoniju koji su trajali skoro skoro čitavo stoljeće na kraju će dovesti do bitke kod Heroneje 338 god. i potčinjavanja ostatka Grčke Makedoniji.

[254] Po Ksenofontu spartanski argument kojim su oni posebno naglasili svoju zaslugu za opstanak Atene je i najviše utjecao na Atenjane da pošalju pomoć Sparti i da odbiju zahjev tebanskog izaslanstva koje je tražilo od Atenjana da “prepuste Spartu njenoj sudbini”. *Xen. Hell.* VI, V, 35; II, V, 46. Iako su spartanske zasluge za opstanak Atene sigurno imale izvjestan utjecaj u opredjeljivanju atenskih građana, ipak su Atenjane u donošenju odluke o ukazivanju pomoći Sparti, najviše vodili geostrateški motivi i borba za hegemoniju u Heladi. To najbolje ilustruje govor Proklea iz Flijunta koji je ukazivao Atenjanima na opasnosti ustoličenja tebanske hegemonije u Helenskom svijetu. *Xen. Hell.* VI, V,38

[255] Navedena rečenica predstavlja fragmenat govora koji je navodno izrekao Teramen prilikom svoje odbrane od optužbi Kritije a koji prenosi Ksenofont. Bez obzira da li je govor potpuno autentično prikazan ili ne, jasno je da Ksenofont nije mogao baš u potpunosti da izmisli kompletan govor i da je morala postojati neka bar osnovna autentičnost u govoru koji je prenesen u Helenskoj historiji. *Xen. Hell.* II, III, 41; *Just.* V, 7

helenskog polisa znači imati važnu tačku koja bi kad tad mogla poslužiti u ostvarivanju Lisanderovih ličnih političkih ambicija. Na Korint i pogotovu na Tebance nije mogao računati, pogotovu kada je pri samom kraju rata došao u sukob sa njima zbog podjele plijena, i jedino dovoljno bitan helenski polis u kome je mogao da uspostavi upravu po svome nahođenju bila je Atena.

Spartanski uslovi za mir, a koje su prihvatili Teramen i atensko izaslanstvo sastojali su se u sljedećem:

1. Veliki Zidovi i lučke fortifikacije u Pireju trebaju biti razrušene

2. Da Atena smije imati samo 12 ratnih brodova što bi bilo sasvim dostatno za obalnu stražu

3. Da se dozvoli povratak svim izgnanicima (riječ je o spoljašnjoj oligarhiji)

4. Da Atena raspusti svoj Savez i napusti sve polise.

5. Da Atena pristupi Savezu kojem je hegemon Sparta, i u skladu sa tim Atenjani bi se obavezali "da imaju iste prijatelje i neprijatelje kao i Spartanci i da ih slijede, na kopnu i moru, kuda god ih ovi vode"[256]

Na kraju kao zaključak kompletnog toka i rezultata rada skupštine spartanskih saveznika, može se reći da su Teramen i poslanstvo koje je predvodio uspjeli u svome nastupu, jer su se nametnuli kao subjekt samog zasjedanja, a ne samo objekat. Vjerovatno su Spartancima i oni sa svoje strane “pomogli” da pravilnije shvate novu konstelaciju odnosa i na sve prednosti koje može imati buduća Atena za spartanske interese u Heladi.

Več dan nakon povratka izaslanstva u Atenu Teramen je pred narodnu skupštinu iznio odluke savezničkog zasjedanja. Teramen je kao stav izaslanstva predložio da skupština pristane na sve zahtjeve Spartanaca i ratifikuje sporazum. Naravno najviše polemike je izazvalo i na ovoj sjednici pitanje da li treba pristati na rušenje Dugog Zida. Pitanje zidina je bilo najproblematičnije, Atenjani, posebno demokrati nisu ih se željeli odreči i pristali su na taj spartanski uvjet jedva i teška srca tek kada su iscrplili sve druge mogućnosti. S druge strane oligarsi nisu u tolikoj mjeri bili zainteresirani za sudbinu Zida koliko za uspostavu svoje vlasti. Takav stav atičke oligarhije najbolje ilustruje odgovor Teramena Kleomenu. Mladi demokratski vođa Kleomen prigovorio je Teramenu da se zidovi koje je podigao Temistokle protivno volji Lakedemonjana predaju sada istima, čime je izrazio više nostalgično nego realno stajalište ostataka demokratije. Teramen je mladom demokratskom vođi, odgovorio sljedećim riječima koje nam pored govorničke vještine Teramena oslikavaju i realnu poziciju Atene :"Ali ja mladiću ne radim ništa suprotno Temistoklu; ta te je iste zidove i on podigao za spas sugrađana, i mi ih radi njihova spasa rušimo. A da zidovi čine gradove sretnijima, trebalo bi da je Sparta, koja uopće nema zidova, najbjednija od svih"[257]

[256] *Xen. Hell.* II, II 20; *Diod.* 13.107; 14.3.1; *Plut. Lis.* 14; *And. de mys.* 79

[257] *Plut. Lis.* 14

Teramen je bio u pravu, zid je mogao štititi Atenjane od svih neprijatelja osim od jednog, gladi i nakraju kada se iscrpi sva snaga branilaca, i Zid ma kako do tada predstavljao dobru zaštitu Atenjanima sada nećee predstavljati nikakvu prepreku za Spartance i njihove saveznike i kraj postojanja Atene će biti neminovan. Pored Kleomena, ogorčenje predloženim mirovnim ugovorom su izrazili i atenski vojni zapovjednici u prvom redu Strombikid i Dionisodor, ali ni njihova mišljenja nisu uvažena.[258]

Ta zima 405. na 404. god. p. n. e. je bila svjedokom i žestokih unutrašnjih razračunavanja sa ostacima demokratskih elelmenata u samom gradu metodom atenata koju su primjenjivale heterije. Da bi mogli uopće stvoriti pretpostavke za uspostavu svoje vlasti, vođe atenske oligarhije su smatrali da sa svoga puta moraju ukloniti najeksponiranije tadašnje vođe demokratije.[259] Prvi na udaru se našao Kleofon, koji je pružao i najveći otpor ideji o rušenju Velikih Zidova.[260]Protiv njega su oligarhijski zavjerenici pripremili lažnu optužbu za dezerterstvo i on je zahvaljujući zakulisnim igrama vođa oligarhije pogubljen.[261]I tako je likvidiran jedan od najistaknutijih narodnih vođa, i oligarhiji znatno olakšan put prema uspostavljanju režima po svojoj volji.[262]Zavjerenici se nisu zadovoljavali samo sa smrču Kleofona, nego su nastupili i protiv Strombikida i Dionisodora, i u svrhu njihovog uklanjanja su iskoristili Agoratusa, osobu mutnog porijekla i još mutnijeg morala[263] i njegovog prijatelja Teokritesa. Njih dvojica su pred „Vijećem 500“, koje je bilo izrazito korumpirano i naklonjeno oligarhijskim idejama optužili Strombikida i Dionisodora za izdaju i protudržavno djelovanje, i njih dvojica su doživjela istu sudbinu kao i Kleofon prije njih.[264]Pored Strombikida i Dionisodora, Agoratus je za navodno antidržavno djelovanje lažno optužio i druge osobe koje su izražavale antioligarhijski sentiment.[265]

Inače sumnjalo se u atenskoj javnosti, naročito nakon stabilizacije prilika u Ateni poslije 402. god. p. n. e. da je oligarhijska stranka, odnosno njene nezvanične grupacije heterije, odgovorna ne samo za osudu stratega poslije Arginuske bitke, nego i za potkopavanje snage mornarice i izdaju kod Egospotama.[266] Toliko je sumnja u izdaju bila duboko utemeljena u atenskom biću, da je kao potpunu istinitu navodi i putopisac Pausanija punih 550 godina kasnije kada kaže :“ Poznato je da su Lakedemonjani …kad su bili usidreni nasuprot atenskoj mornarici na Egospotamu, potkupili Adimanta i druge atenske zapovjednike.”[267]

---

[258] *Lys. Contra Agorat.* 13

[259] *Lys. Contra Agorat.* 7

[260] *Lys. Contra Agorat.* 8

[261] *Lys. Contra Agorat.* 12

[262] *Xen. Hell.* I,VII, 35

[263] *Lys. Contra Agorat.* 64-73

[264] *Lys. Contra Agorat.* 18-33

[265] *Lys. Contra Agorat.* 30

[266] *Plut. Alc.* 37

[267] *Paus.* 4,17, 2

Na pitanje da li je tačna špekulacija o izdaji kao uzroku poraza kod Egospotama, i ako jeste u kolikoj mjeri, teško da će ikada biti decidno odgovoreno, upravo iz razloga nedostatka relevantnih dokaza, jer se historijski zaključci ne mogu donositi na onsovu tračeva i špekulacija sa atenskog trga. Na kraju se pokazalo i pored izraženog neslaganja da je većina atenskih građana, istina onih koji su prisustvovali tome zasjedanju, razmišljala slično Teramenu i bila više zainteresirana za uspostavu mira, spas svoga i života svojih porodica i zaštitu svoje imovine nego za sudbinu Dugog zida. Atenska narodna skupština je sa velikom većinom ratifikovala mirovni sporazum. Sada se trebalo priječi na njegovu implementaciju a Lisander je od strane pobjedničkog Saveza bio zadužen za praktičnu realizaciju mirovnog sporazuma.

1.10 Ko je Lisander[268]

"Djecu treba obmanjivati kockama, a ljude zakletvama"
Lisander[269]

Kao jedan od vidova uređenja jedne države jeste i pretvaranje kompletne države u jednu veliku kasarnu, u kojoj je sve podređeno vojnoj strukturi i duhu militarizma. Takve države nisu bile rijetkost u ljudskoj historiji a jedna od najpoznatijih uz Prusku Fridriha II bila je antička Sparta. Iako su spartijati, ratnici te države predstavljali vladajući sloj i trebali su biti načelno potpuno jednaki među sobom, ipak su se i među njima mogle uočiti izvjesne za neLakonca teško vidljive razlike, ali i te kako prisutne u životu spartanske zajednice. Nepisano prvenstvo su među spartijatima držali oni koji su sebe, i koje su, smatrali direktnim potomcima Heraklida. Po mitskoj predaji Heraklidi su predvodili dorsko osvajanje Peloponeza. Lisander nije potekao ni iz kraljevskih porodica Sparte, iako je njegov otac Aristoklit bio potomak Heraklida. Djetinjstvo je proveo u siromaštvu.[270] Kao i svaki spartanski dječak odvojen je u 7 godini od roditelja i mladost je proveo izložen klasičnom spartanskom drilu, koji kako kaže pjesnik Simonid "...u najvećoj mjeri čini građane pokornim i povodljivim poput konja koji se krote od malena".[271]

Več tada su se mogle uočiti kvalitete mladoga spartanca i svoj uspon više je dugovao ličnim vrlinama i ispoljenim kvalitetima i vojskovođe i političara, nego nekom nasljednom pravu ili ugledu porodice.[272] A i rat koji je bio u toku pružao mu je neslučene mogućnosti da ispolji svoja umiječa i znanja. Međutim neplemenito porijeklo i pored svih Lisanderovih kvaliteta pokazače se ipak kao presudno u budućem životu i karijeri Spartanca. I svijest o ordinarnom backgroundu će stalno biti prisutna kod Lisandera. To

[268] Za više informacija o Lisanderu v. *Plut. Lis.*; *Nep. Lis.*

[269] *Plut. Lis.* 8

[270] *Plut. Lis.* 2

[271] *Plut. Agesi.* 1; *Plut. Lis.* 2

[272] *Plut. Lis.* 2

neće dovesti do razvitka prodemokratskih sklonosti kod Lisandera, jer je i spartanski dril imao utjecaja na izgradnju njegove ličnosti, usađujući mu uz ratničke vještine i izdržljivost i nepomirljivu mržnju prema demokratiji koja će kod Lisandera poprimiti razmjere opsesivne mržnje. Obrazovni i vaspitni sistem spartanske države je jedino mogao da onu smjesu koja se zvala Lisander usmjeri prema razvitku autokratskih i despotskih osobina. Da se kojim slučajem rodio u demokratskoj Ateni, ili bilo kojem drugom helenskom polisu izuzev Sparte, sa svim svojim talentima, Lisander bi sigurno isto ostvario munjevitu karijeru, ali vjerovatno kao vođa i političar od kojeg bi i Heleni i preko njih najveći dio čovječanstva imao velike koristi. Ali rigidni i zaostali spartanski obrazovno-vaspitni sistem to mu jednostavno nije dozvoljavao. Tako je stvoren Lisander onakvog kakvog ga mi poznajemo, odličan vojnik, briljantan vojskovođa, krvnik, autokrata, despot i ništa više. Kakva šteta.

Kada se atenska država uspješno oporavljala od posljedica sicilske katastrofe i oligarhijskog puča i klatno ratne sreće na Egeju ponovo se počelo okretati na atensku stranu, susrećemo prvi put Lisandera na ratnoj pozornici Egejskoj mora.[273] Lisander je imenovan za navarha (zapovjednika peloponeske flote) u proljeće 407. god. p. n. e. i za kratko vrijeme se pokazao i više nego uspješan.[274] Uspio je da stabilizira situaciju i da zaustavi daljne preuzimanje incijative od strane atenske mornarice. U tome mu je mnogo pomogao i dolazak Kira, mlađeg sina perzijskog cara Darija II. Nota (vl 424 - 405. god. p. n. e.) u područje zap. Male Azije, osobe čije su karakterne osobine i ambicije bile dosta slične Lisanderovim.[275] Nije trebalo dugo i da politika laviranja perzijskog satrapa Tisaferna bude zamijenjena odlučnim prospartanskim stavom, koji je zastupao Kir.

Kir je od početka pokazivao veliku naklonost i prema interesima Spartanca i lično Lisandera koga je posebno cijenio.[276] Zahvaljujući toj činjenici Lisander je uspio da neutralizira Tisaferna, perzijskog satrapa (namjesnika) Lidije i Karije (zapadna i jugozapadna Mala Azija), za koga se smatralo da se nalazio pod utjecajem Alkibijada, koji se tada vratio na atensku stranu.[277] Prijestolnica Tisafernove satrapije bio je Sard u Lidiji. Kir je već tada sigurno računao da će mu jednom biti potrebna snaga i oružje u prvom redu spartanskih ali ostalih grčkih najamnika kada bude došlo vrijeme da se bori protiv svoga brata Artakserksa za nasljedstvo svoga oca. Zahvaljujući Kirovom novčanom subvencioniranju, Lisander je povećao platu svojim mornarima sa tri obola[278] na četiri čime je učinio da je najamnicima-pomorcima bilo primamljivije da se priključuju peloponeskoj floti nego slabije plačenoj atenskoj mornarici.[279] Kada se vijest o Lisanderovoj darežljivosti raširila, došlo je i do pojava dezerterstva iz redova atenske

[273] *Plut. Lis.* 3; *Plut. Alc.* 32

[274] *Xen. Hell.* I, V,1; *Plut. Lis.* 3

[275] *Xen. Hell.* I, IV, 3; *Just.* V, 5

[276] *Xen. Hell.* I,V, 3; *Plut. Lis.* 4

[277] *Xen. Hell.* I. V 2;*Nep. Alc.* 5, 1-3; *Plut. Alc.* 24-25; *Plut. Lis.* 4; *Just.* V, 2

[278] Obol je bio u vrijednosti jedne šestine drahme, najsitniji novčić. 1 drahma =4,37 grama srebra. *Plut. Lis.* 17

[279] *Xen. Hell.* .I,V,6-7; *Plut. Alc.* 35; *Plut. Lis.* 4

flote, koja je to još uvijek uspijevala kompenzirati zahvaljujući činjenici da su glavninu sastava atenske flote još uvijek činili atenski građani. Ali ni snaga atenskog građanstva nije neiscrpna.

Povećanjem plate mornarima u svojoj službi Lisander je u svoju mornaricu doveo čitav niz iskusnih pomoraca i stvarao od svoje flote kvalitet koji će biti dostojan rival atenskom pomorskom iskustvu. Lisander je indirektno bio odgovor za Alkibijadovo konačno izopčenje iz javnog života porazivši kod Efeza Alkibijadovog zamjenika Antioha, koji je na svoju ruku pokušao izvesti prepad na Peloponeske snage. Time je dao i formalni razlog Atenjanima, preciznije rečeno nekim političkim grupacijama u Ateni za uklanjanje Alkibijada, za kojeg se činilo da je stekao i suviše moći koju bi onda u nekom povoljnom momentu eventualno mogao da preobrazi u tiranidu.[280] Istovremeno sa porazom njegovog zamjenika kod Efeza, Alkibijad je iz nerazumljivih razloga pokušao da opljačka Kimu, polis koji je bio saveznik Atene. Njegov napad na Kimu ne samo da je završio neuspjehom nego je i dodatno doprinio da Alkibijad padne u nemilost atenskog građanstva.[281] Nakon svoga drugog i konačnog izgnanstva, Alkibijad se povukao na Trački Hersonez gdje je još od ranije posjedovao tri tvrđavice, Orne, Bizantu i Neontih.

Još dok je boravio u Efezu, u koji je smjestio svoj štab, za vrijeme svoga prvog komandovanja, Lisander je počeo ispoljavati svoje političke ideje u pravcu razvitka ekstremne oligarhije. Počeo je oko sebe okupljati ljude koji su predstavljali čitav jedan šaroliki svijet, kojem je kao i Lisanderu bila zajednička samo jedna stvar-mržnja prema demokratiji. Na Lisanderovu incijativu ti ljudi su počeli osnivati tajna politička društva, koja će onoga momenta kada Atenjani budu "satrti" biti spremni da se oslobode demokratije i preuzmu vlast u svojim polisima.[282] Međutim zbog prisutne atenske snage koja je krstarila Egejskim morem, Lisander još uvijek nije insistirao na uvođenju oligarhijskih upravnih insitucija kao što će to kasnije raditi.

Nakon uobičajenog jednogodišnjeg zapovijedanja flotom 406. god. p. n. e. na mjestu zapovjednika mornarice zamijenio ga je Kalikratida.[283] Novoimenovani zapovjednik mornarice je bio Spartanac staroga kova i koji je posjedovao "neku dorsku jednostavnost i iskrenost". 0n nije mogao da se poredi sa Lisanderovom prepredenošču i bezskrupuloznošču, osobinama koje su u tim ratnim vremenima bile nephodne zapovjedniku peloponeske i savezničke mornarice. Lisander nije bio oduševljen činjenicom da je bio zamijenjen i da mu nije dozvoljeno da dovrši započeti posao i već prilikom predaje zapovjedništva između dvojice Spartanaca osjetile su se iskre netrpeljivosti, posebno od strane Lisandera. Povređena sujeta Lisandera bila je u tolikoj mjeri izražena da je sabotirao Kalikratidovu komandu.[284] U tome se najviše oslanjao na dva faktora, oružanu silu većinski sastavljenu od najamnika koju je sam ustrojio i na Kira.

280 *Xen. Hell.* I,V,11-17; *Plut. Lis.* 5; *Plut. Alc.* 35 - 36

281 *Nep. Alc.* 7, 2-3

282 *Plut. Lis.* 5; *Diod.* XIII, 70, 4

283 *Xen. Hell.* I,VI,1; *Plut. Lis.* 5

284 *Xen. Hell.* I,VI,4; *Plut. Lis.* 6

To nije nimalo moglo pomoći novom zapovjedniku i Kalikratida se vrlo brzo našao u problemima. Prvo sa čim se Kalikratida suočio bio je nedostatak novca, zatim je ušao i u oštar personalni sukob sa Kirom.[285] Istovremeno nije uspijevao ni da ostvari onaj autoritet i ugled među mornarima i savezničkim gradovima kakav je ranije imao Lisander.[286]To je sve neminovno vodilo do totalnog poraza Peloponeske flote u bici kod Arginuskih otoka u kojoj je i Kalikratida poginuo.[287]

Nakon Arginuske katastrofe, ostatak peloponesko-savezničke flote zapao je i pored odlučnog komandovanja Eteonika, u tešku situaciju. Vojnici, mornari, najamnici ostajali su bez hane, opskrbe, novca, a bili su stalno izloženi i prepadima atenskih snaga. Takvo stanje je bilo savršena podloga za eventualne bune i vojnička odmetnuča, posebno ako se ima u vidu visok postotak plaćenika u redovima snaga kojima je Eteonik komandovao. Kritičnost situacije je navela egejske i maloazijske saveznike Sparte, koji bi u slučaju erupcije nezadovoljstva vojnika, koje bi se neizbježno pretvorilo u nasilje i pljačku, postali prve žrtve najamničkog bijesa, da u Efezu održe skupštinu. Po zaključku efeške skupštine u Spartu je poslano izaslanstvo koje je trebalo da hegemona Saveza upozna sa situacijom na terenu i prije svega da traži, bolje rečeno ultimativno zahtijeva, povratak Lisandera na čelo snaga Peloponeskog Saveza u Egejskom bazenu.[288] S istim ciljem, u Spartu je došlo i izaslanstvo Perzijanca Kira.[289] Pod sihronizovanim pritiskom i suočeno sa stvarnim potrebama rata, spartansko vodstvo više nije moglo da taktizira i pristalo je na zahtjeve saveznika i Perzijanaca.

Tako su naglo pogoršavanje rata na moru na štetu Spartanaca i zahtjevi saveznika i Kira za povratak Lisandera, ponovo doveli ambicioznog Spartanca na ratište u proljeće 405. god. p. n. e.[290] Pošto lakedemonski zakon nije dozvoljavao da isti čovjek dvaput bude zapovjednik mornarice, formalno je na čelo flote za navarha imenovan izvjesni Arak, dok je Lisander određen za njegovog zamjenika. Ali stvarnu komandu nad trupama i mornaricom je imao Lisander.[291] Već na početku svoga drugog zapovjedništva Lisander je u Miletu pokazao surovo lice radikalnog oligarha, beskrupulozne i previjane osobe i svoje umijeće pretvaranja. Milet se nalazio u sastavu Atenskog pomorskog saveza, ali se nakon sicilske katastrofe odmetnuo od Atene i pridružio Peloponeskom savezu. I pored odmetnuča u njemu se još uvijek na vlasti nalazila demokratija. Domaći, miletski oligarsi, nahuškani od Lisandera su pokrenuli pobunu protiv demokratske uprave. Lisander se sada pojavio u ulozi smiritelja i ušao je u Milet sa trupama navodno kako bi zaustavio nasilje. Pozvao je demokrate da se ne plaše i "da ne očekuju nikakvo zlo" dok je on u Miletu. Naivno vjerujući Spartancu većina demokrata je ostala u Miletu i bila nešto kasnije

---

[285] *Plut. Lis.* 6

[286] *Xen. Hell.* I,V,1; IV,4-5; I ,VI, 6-7

[287] *Xen. Hell.* I,VI, 26-38; *Plut. Lis.* 7

[288] *Xen. Hell.* II, I, 7; *Plut. Lis.* 7

[289] *Xen. Hell.* II, I, 7; *Plut. Lis.* 7

[290] *Xen. Hell.*.II,I,7; *Plut. Lis.* 7

[291] *Xen. Hell.* II,I,7 ; *Plut. Lis.* 7. Navarh je u toku peloponeskog rata bila oznaka zapovjednika brodovlja (admirala) Peloponeskog saveza.

pobijena. Po Diodoru je u Miletu za vrijeme praznika Dionizija iz njhovih kuća izvedeno i umoreno preko 40 demokrata, a na trgu u vrijeme kada je bila najgušća koncentracija stanocništva, oligarsi i Spartanci su ubili oko 300 ljudi. Plutarh donosi veću cifru pogubljenih u miletskom masakru procjenjujući broj žrtava na oko 800.[292] Oko 1000 preživjelih miletskih demokrata, pobjegli su satrapu Farnabazu koji ih je primio i naselio u tvrđavi Blaudi.[293] I u Miletu Lisander je pokazao lice osobe koja je tipično makijavelistički bezobzirna, a često i etički problematični zastupnik politike svoje države. Lisander je jednostavno bio osoba kojoj se nije moglo vjerovati.[294]

Uživajući neograničeno Kirovo povjerenje, kada je Kir privremeno napustio Malu Aziju i otišao svom ocu Dariju, Lisanderu je povjerena vlast nad zap. Malom Azijom i raspolaganje nad fondovima perzijske države u tim zemljama.[295] Raspolažući znatnim finansijskim sredstvima po svojoj volji je ponovo stvorio dobro pripremljenu i snažnu bojnu silu na moru, pokazavši pored svojih političkih i komandnih sposobnosti i kvalitete za dobru organizaciju.[296] Međutim i u toku prvog a nadasve za vrijeme svoga drugog zapovjedništva Lisander je počeo ispoljavati i surovost i bahatost prema neprijatelju ali i demokratiji uopće, kao i samozadovoljstvo, sklonost hvalisanju i busanju u prsa. Lisander je posjedovao i jednu crtu u svom karakteru koja je njegovoj ličnosti dodavala visok nivo hladnokrvne surovosti, mržnje, gotovo manijakalne sklonosti za nasilje u kojem je izgleda i uživao. Da li je ta crta njegove ličnosti njemu bila urođena ili stečena frustirajučim napredovanjem u spartanskoj hijerarhije, jer je izgleda u oficijelnom spartanskom establišmentu uvijek smatran kao neko koga Sparta mora samo trpjeti zbog njegovih sposobnosti i utjecaja. To neprihvatanje njega od strane vladajučih krugova Sparte jer je doživljavan kao nepotpuni Spartanac Lisander je osječao stalno i to će na njegovu ličnost ostaviti dubok pečat, što će se posredno izraziti u njegovom iživljavanju nad pobjeđenima. Sve njegove sposobnosti i svjetla budućnost koja se pružala pred njim, da bude ličnost oko koje će se okupljati Heleni, i da izgradi ugled kakav je rijetko koji Helen imao, upropastio je izvlivom svoga bijesa i nasilja zasjenivši time sve svoje pobjede, talenat i umiječe. To je sigurno bio gubitak za osobu kalibra jednog Lisandera, jer je on svoju energiju mogao usmjeriti u bilo kojem drugom smjeru nego u ono u šta se stvarno izrazila. Na kraju je počinio grešku koja često pogađa ljude koji se uzdignu i onda kada je postao najmoćniji podlegao je svojim emocijama i instiktima odričući se vrijednosti intelekta i racia.

Lisander smatrajući da je dovoljno pripremljen, pokrenuo je mornaricu kojom je komandovao na krstarenje Egejskim more. Prva žrtva obnovljene snage mornarice Peloponeskog saveza bio je polubarbarski grad u Kariji, Kedreja[297] koji je bio atenski

---

[292] *Plut. Lis.* 19

[293] O događajima u Miletu v. *Diod.* 13.104; *Plut. Lis.* 8

[294] *Nep. Lis.* 2,1

[295] *Xen. Hell.* II,I,9; *Diod.* 13, 104; *Plut. Lis.* 9

[296] *Xen. Hell.* II,I,11,14

[297] Kod Diodora riječ je o gradu Iasus u Kariji.

saveznik. Muško stanovništvo Kedreje u vojničkoj dobi je bilo zaklano (po Diodoru ubijeno je 800 ljudi), žene i djeca su bili prodani u roblje, a grad je bio razoren sa zemljom.[298] Poslije pokolja, Lisanderova mornarica se uputila u izazivački put prema obalama Atike. Na putu je opustošio Eginu i Salaminu, čak se iskrcao i na obalu Atike, kako bi pokazao snagu svoga brodovlja i snagu svoje taštine. A zatim je na vijest da se prema njemu kreče atenska mornarica naglo skrenuo, i prolazeći među egejskim otocima, otišao prema azijskoj obali a zatim prema Helespontu, gdje će se odigrati najvažniji događaj u njegovom životu ali i u životima mnogih drugih stanovnika Egejskog bazena i uopće helenskog svijeta.[299]

Lisander je nakon pobjede obogatio Spartu donoseći u nju ogromne količine zlatnog i srebrnog novca bilo da ih je zarobio i opljačkao kao ratni plijen bilo da ga je dobijao kao dotacije od Kira, i time je nesvjesno unio u Spartu klicu njene kasnije propasti.[300] Kada se nakon kampanje na Samosu vratio u Spartu sa sobom je donio 470 talenata srebra.[301] Prije kraja Peloponeskog rata Spartanci su se služili služili željeznim novcem, koji je bio težak, nezgrapan i krut, i čija je vrijednost bila zanemarljiva. Poslije Lisandera je sve postalo drugačije i spartanski način života se počeo naglo degenerirati.

Dok je naglo obogatio svoje sunarodnike, Lisander je i sam postao najmoćniji čovjek Helade. Njemu su sada pjesnici spjevali poeme i pjesme, njemu su sad gradovi kao prvome od Grka podigli žrtvenike kao bogu, bio je prvi Helen historijskog razdoblja za koga znamo da je bio deificiran, njemu su se čak i prinosile žrtve. Pjevale su se i pobjedničke pjesme, uvodile se svetkovine i praznici a sve u čast, slavu i spomen Lisanderu. Samljani nakon povratka oligarhije na vlast su jednu svoju svetkovinu preimenovali u Lisandrije. U svojoj blizini Lisander je uvijek držao pjesnika Herila čiji je zadatak bio da pjesnički ukrasi njegova djela. Lisander je i bogato nagrađivao one pjesnike koji su u njegovu čast spjevali dobre stihove, a bio je i arbitar na pjesničkim takmičenjima.[302] Odakle tolika želja kod Lisandera da bude prisutan u stihovima pjesnika. Kao i većina Grka, i Lisander je odrastao i živio uz Homerove i Heziodove epove. I on je želio da uđe u narodnu epiku i postane heroj po ugledu na Ahileja, Odiseja, Hektora i tako obezbijedi besmrtnost svoje duše.

Sa druge strane medalje, oko njega sve je vrvilo od ulizica, laskavaca i poltrona. Sve to kao da je laskalo taštini jednog spartanskog generala, osobe, koja se nije mogla podičiti ni svojim slavnim precima ni svojim naslijeđenim bogatstvom, i koja je samo zahvaljujući naklonosti sudbine osjetila bljesak stvorene moći i slave. Uzgred i spartanski odgoj je u Lisandera usadio takmičarski duh i osjetljivost na slavu i taštinu.[303]Njegov skorojevički karakter kao da nije mogao odoljeti toj novoj sredini i razumljivo Lisander je postajao sve

[298] *Xen. Hell.* II, I 15

[299] *Diod.* 13.104; *Plut. Lis.* 9

[300] *Xen. Hell.* II, III, 8; *Plut. Lis.* 16-17

[301] *Xen. Hell.* II, III 8

[302] *Plut. Lis.* 18

[303] *Plut. Lis.* 2

osioniji uživajući u novom okruženju što je samo povećavalo njegovu ionako izraženu sujetu. Ujedno je Lisander izgubio i bilo kakvu vezu sa realnošću i samim tim i osjećaj za umjerenošću i harmonijom. Na jednoj strani je prijateljstvo i privrženost nagrađivao davanjem prava na neograničeno gospodarenje nad mnogim gradovima, dok je na drugoj strani samo smrt bila dopuštena za Lisanderu "omrznuta čovjeka".[304]

Sve će to naravno među njegovim konzervativnim, krutim zemljacima samo još više pojačati netrpeljivost koju su oni već odranije gajili prema ambicioznom «skorojevičkom» vojskovođi koji se ponašao kao gospodar Helade. A stvarno on je i bio najmoćniji Helen postegopsotamske Helade, sa najvećim ugledom i utjecajem,[305] i koji je usto raspolagao i sa brojnom i dobro osposobljenom i opremljenom ubojnom silom, koja je iznad svega bila potpuno odana svome zapovjedniku. Potrebno je istaći da je vojska i mornarica pod Lisanderovim rukovođenjem bila dobrim dijelom sastavljena od najamnika. U njoj je bilo mjesta i za gusare kao što je Teopomp iz Mileta koji je bio za Lisandera osoba visokog povjerenja. Počeo se rađati profesionalni vojnik-najamnik, koji će zamijeniti oružanog građanina-milicionera, i koji će jedino biti odan svom zapovjedniku od koga prima platu i sve što ide uz njegovu službu. Peloponeski rat je tako izrodio i pojavu najamničkih skoro privatnih vojski, što se pokazalo i kod Alkibijada, jer su njegovi ljudi počeli sebe doživljavati kao nešto posebno. Ti najamnici više nisu osjećali odanost svome polisu ili nekoj ideji, već su jednostavno išli onome ko više plati ili onome pod kojim im je zagarantovan brz, lagan i bogat ratni plijen. Već i ranije su mediteranske države poglavito Egipat unajmljivale grčke plaćenike, ali od Peloponeskog rata to će postati masovna i opšteprisutna pojava i skoro normalno je postalo da Grci ratuju svuda za svakog radi svašta, ne praveći nikakve razlike i nemajući predrasude prema eventualnim poslodavcima.

I komandanti tih najamničkih vojski kao Lisander i Alkibijad, koji su bili prototipi gospodara najamničkih vojski, bili su neograničeni generali i njihovi ljudi smatrali su se obaveznim da ispunjavaju samo volju svojih zapovjednika, koji su više nalikovali srednjovjekovnim italijanskim kondotjerima ili vojskovođama iz Tridesetogodišnjeg rata nego vođama naoružane građanske milicije. Dugotrajni Peloponeski rat je uništio građansku strukturu helenskog društva. Nekada ključna jedinka grčkih polisa, njegov građanin polako se povlačio pred vojnikom. Dok je ranije ratnik bio uklopljen u sam pojam građanina, sada se iz devalviranog pojma građanina izdvaja vojnik kao zasebna institucija. To će na velika vrata uvesti na pozornicu Grčke osobe koje raspolažu vojničkim talentom i autoritetom pretendujući da samo preko njih ostvare svoje ideje, ambicije i interese, dok su interese općeg podredili svojim ambicijama. Iz takvog izrođenog grčkog društvenog miljea je potekao i Lisander, sveprisutni i svemoćni odlučivatelj o sudbini Helade zadnjih mjeseci rata. Lisander je sa Alkibijadom bio i rodonačelnik tog novog soja Helena. Lisander je sa velikom sigurnošču mogao računati da će mu najamnička vojska koja mu je bila maksimalno odana, slava pobjednika i niz

[304] *Plut. Lis.* 19

[305] *Diod.* 14.13

vazalnih vlada u polisima širom Helade biti dovoljni da postane hegemon Sparte i čitave Helade i ostvari svoje prikrivene političke ciljeve. Ali sa druge strane potrebno je istaći da su i Grci bili najbolji ratnici, disciplinovani i prilično dobro organizirani. Jedinice grčkih plaćenika će skoro svuda predstavljati elitni dio armija većine mediteranskih i blisko-i srednjoistočnih država izuzev u jednoj maloj seljačkoj republici u srcu središnjeg od tri južnoevropska poluostrva.

1.11 Uspostava oligarhijske vlade u Ateni

«Ej stradalnik grdan li sam! Da se sve to na me sruči! Koga sada od bogova za sve ovo da optužim?»
Aristofan, komedija Žabe[306]

«Pa prijesto za tragediju do sada je njegov bio, jer je u njoj on umjetnik bio prvi»
Aristofan, komedija Žabe[307]

Šesnaestog dana atenskog mjeseca munychiona (kraj aprila-početak maja 404. god. p. n. e.), Atenjani su otvorili svoje kapije i svoju luku snagama Peloponeskog Saveza predvođenih pobjednikom sa Egospotama.[308] Toga trenutka, zvijezda atenske sreće i slave, koja je zahvaljujući mudrosti, odvažnosti i dalekovidnošću atenskih državnika, hrabrosti, umijeću i snazi atenskih mornara i vojnika i preduzimljivošću građana i meteka, obilježila čitavo jedno razdoblje grčke historije, se preuzimanjem Dugih zidova od strane Lisandera i simbolički ugasila. Nastupila je treća po redu, ako bismo računali i onu legendarnu okupaciju koju su izvršili Dioskuri, spartanska okupacija Atene.

Mirovni sporazum nije predviđao kakvo bi trebalo biti unutrašnje uređenje Atike i rješavanje toga pitanja savezničko vijeće je prepustilo Lisanderu i "volji" samih Atenjana. Lisander, uobičajeno za njegov karakter nije puno oklijevao i po uzoru na ono što je već radio širom grčkog svijeta odlučio je da uspostavi vladu po svojoj volji i u Ateni.[309] U tom svome naumu oslanjao se pored unutrašnje oligarhije i na sve veće prisustvo spoljašnje oligarhije, odnosno izgnanika koji su se vračali u Atenu. Ali građani Atike nisu bili baš toliko raspoloženi da podlegnu Lisanderovim željama, jer ako su i bili spremni da se odreknu Dugih zidova, nisu mogli tako lahko da se odreknu demokratije.[310] Tada nastaje unutrašnja politička borba između onih Atenjana, podržanih Lisanderovim prisustvom, koji su željeli uspostavu oligarhijske vlade i onih slojeva atenskog građanskog društva koji se nisu željeli odreći starog ustava.

---

[306] Aristofan, Žabe, 310

[307] Aristofan, Žabe, 765

[308] *Plut. Alc.* 37; *Plut., Lis.* 15

[309] *Plut. Lis.* 15

[310] *Diod.* 14.3.

Sva polemika suprotstavljenih strana se vodila oko toga šta se podrazumijeva pod pojmom "otačkog ustava" (πάτριος πολιτεία), za koji su sve strane tvrdile da ga žele inaugurirati. Bez obzira na sve asocijacije koje su ga vodile prema Solonovom ustavu," Otački ustav" je bio dosta rastegljiv pojam i bio je različito shvatan. Demokrate su ga tumačili u smislu demokratskog uređenja, oni skloni umjerenoj oligarhiji shvatali su ga kao kompromisno rješenje koje bi ipak više naginjalo oligarhijskim načelima, a radikalna oligarhija oličena u heterijama i prognanicima koji su se vratili kao vladavinu oligarhije u punom smislu.[311] U tim danima kada se odlučivalo o budućoj političkoj konstrukciji atenske države, u diskusijama i nuđenju najrazličitijih prijedloga učestvovao je čitav niz atenskih političara, kao što su bili Arhin, Anit, Klitofont, Formisije i sam Teramen koji je izgleda vodio glavnu riječ.[312] Sama polemika o budućem unutrašnjem uređenju države je pokazivala svu ukorijenjenost demokratije među narodom Atike koji je se nije želio tek tako odreći. Izgleda da je i većina građana željela da zadrži demokratsku upravu. Opozicija inauguraciji oligarhijske vlade pokazala se dovoljno snažnom da se uspješno suprotstavlja željama oligarhije da su Teramen i ostali atenski oligarsi morali poslati izaslanstvo Lisanderu da zatraže njegovu intervenciju.[313]Lisander se dok je trajala polemika o otačkom ustavu nije nalazio u Ateni, nego je nakon ulaska u Atenu sa dijelom svojih snaga otišao prema Samosu, kako bi slomio i ovaj posljednji bastion demokratije.[314] Teramen je sjednicu narodne skupštine odlagao sve do povratka Lisandera, koji je na poziv atičke oligarhije prekinuo opsadu Samosa i vratio se u Pirej.[315] Sjednica na kojoj je trebalo da građani Atene donesu konačnu odluku o političkom uređenju svoje države održana je u atenskom predgrađu Kolonu, nedaleko od svetoga gaja pomirenih boginja osvete, u napetoj atmosferi i uz prisustvo spartanskih trupa i njihovih zapovjednika Lisandera, Filokrata i Miltijada.[316]

Međutim i na toj sjednici su atenski građani pokazali dosta protivljenja namjeravanoj uspostavi oligarhijske vlade. I na kraju je Lisander bio prisiljen da primijeni oštre mjere kako bi prisilio Atenjane da se povinuju njegovim i njegovih atenskih prijatelja željama. Bila je potrebna snažna intervencija, protkana ozbiljnom prijetnjom kako bi se atički narod primorao i na političku predaju i mirenje sa sudbinom. U tu svrhu, na samoj sjednici, Lisander je optužio Atenjane da ne ispunjavaju sve uslove mira, jer "zidovi još stoje premda su istekli dani u koje su trebali biti srušeni", i njihovu sudbinu je ponovo predao savezničkom vijeću na razmatranje.[317] Sada je Atenski demos pod strašnim pritiskom popustio, i suočen sa mogućnošću da bude uništen pristao je bezuvjetno na sve zahtjeve koje je pred njega postavio spartanski general.[318] Nesumnjivo je to bila

[311] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV; *Diod.* 14.3.1

[312] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV

[313] *Diod.* 14.3.4; *Lys. Contra Eratosth.* 71

[314] *Lys. Contra Eratosth.* 71; *Diod.* 14.3.4

[315] *Lys. Contra Eratosth.* 71

[316] *Lys. Contra Eratosth.* 72

[317] *Diod.* 14.3.6; *Plut. Lis.* 15; *Lys. Contra Eratosth.* 74

[318] *Lys. Contra Eratosth.*, 75

koordinirana akcija oligarhijske stranke i Lisandera kako bi se pritiskom Lisandera i istaknutih predstavnika oligarhijske stranke uklonile i zadnje prepreke inauguriranju ne samo oligarhijske uprave, nego i oligarhijskog ustava. I kao završna tačka koju je stavio Lisander na višemjesečno natezanje u vezi potpisivanja mira i uvođenja novog režima počelo je razvaljivanje zidina i paljenje ratnih brodova, simbola atenskog ponosa, slave i prkosa. Uništenje zidina[319] je popraćeno uz muzičku pratnju sviračica na fruli, što je obezbijedio Lisander, kako bi činu uništenja atenske moći dao i svečarski karakter, i radost saveznika koji su uživali u danu za koji su mislili da predstavlja kraj slave i moći Atene i početak slobode Helade.[320] Za većinu Atenjana će taj dan ostati urezan u kolektivno sjećanje kao dan rascjepa i vječne žalosti. Nevjerovatno zvuči da su se toga dana, kada je uništavan ponos jedne države, i neki Atenjani, ovjenčani cvijećem i učestvujući u svečanim procesijama koje je u čast kraja atenske moći priređivao Lisander, radovali i pokazivali neizmjernu sreću propasti svoje zemlje i početku ropstva svoga naroda. Ti po karakteru neznatni ljudi se ne mogu izbjeći, oni su svuda prisutni, u svakoj zemlji, svakom narodu i uvijek izlaze na površinu u kriznim situacijama kako bi na oslabljenom tijelu svoga naroda mogli parazitirati, i uživati na njegovoj tragediji. U slučaju Atenske države to su bili oni smutljivci koji su decenijama podrivali temelje svoje zemlje, zadojeni mržnjom prema običnom narodu, prema demokratiji, slobodi i jednakim pravima za sve. Oni su svojim stalnim podrivačkim djelovanjem, tolerisani od naroda i demokratske vlade na kraju potkopali i samu državu. Na veliku žalost cjelokupnog društva atenske države, ti smutljivci su poticali iz najuglednijih, najbogatijih i aristokratskih kuća Atene. Upravo takvi su bili ti koji su sada slavili ne samo propast svoje države, nego činjenicu da su im konačno odriješene ruke, koje im je demokratija držala stegnutim, i da se sada nekažnjeno mogu okomiti na one koje su mrzili. Lisander je bio sada neosporni gospodar Atene, uz značajnu pomoć oligarhije posebno onih njenih predstavnika koji su se vračali iz emigracije. I Spartanac je sada imao potpuno odriješene ruke ne samo da pristupi izvršenju ostalih uslova proisteklih iz mirovnog ugovora nego i da po svome nahođenju, stvori novi politički sistem u Ateni. Naravno ta akcija i proces uspostave ukidanja ranijeg političkog sistema koji je praktično već u toku opsade prestao da egzistira i uvođenja novog režima trebalo je da nosi plašt zakonitosti i da prođe kroz još postojeće institucije atenskog društva kao i da prividno nosioci procesa njegove uspostave budu atenski građani. Paradoksalno je da su upravo dotadašnje demokratske državne institucije Atene trebale da budu one koje će ozvaničiti ne samo etabliranje oligarhijskog političkog sistema nego i sopstveni nestanak. Prijedlog o uvođenju nove oligarhijske vlade narodnoj skupštini je iznio Drakontid.[321] Atenjanima nije preostalo ništa drugo nego da se predaju u ruke oligarhijske oktroirane vlade i njenoj milosti.[322]

---

[319] *Paus.* 1, 2, 2; *Lys. Contra Agorat.* 34; *And. de mys.* 79

[320] *Xen. Hell.* II,II,22,23; *Plut. Alc.* 37; *Plut. Lis.* 15

[321] *Lys. Contra Eratosth.* 73

[322] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV

Da li namjerno ili je riječ samo o previdu Ksenofont uopće ne daje skoro nikakve informacije o udjelu Lisandera u kreiranju Vlade Tridesetorice. [323]Slično Ksenofontu, i drugi svjedok događanja vezanih za inauguraciju vlade Tridesetorice, Platon ulogu Lisandera u formiranju oligarhijske vlade u svome "Sedmom pismu" prikriva spominjući jedino da pošto je "egzistirajući ustav (demokratski) bio uopće osuđen" desio se prevrat i da je na vlast prešla u ruke Pedeset i jednog građanina.[324] Bez obzira što Ksenofont navodi da je "narod odlučio da izabere tridesetoricu...",[325] a Platon prešućuje ulogu Lisandera u kreiranju oligarhijske vlade, sigurno je da je imenovanje Tridesetorice bilo prvenstveno rezultat volje Lisandera i predstavnika atičke oligarhije.[326] To potvrđuje Aristotel kada decidirano kaže da je Lisander uspostavio Vladu Tridesetorice i prisilio narod da glasaju za oligarhiju.[327]I Plutarh nema nedoumica u tome ko je bio stvarni tvorac Vlade Tridesetorice. Po njemu Lisander je predao Atenu Tridesetorici.[328]Za Lisiju su tvorci Vlade Tridesetorice i krivci za sve ono što će ta vladavina proizvesti u Ateni Teramen i Lisander.[329]I za Salustija ne postoje nedoumice, i u govoru koji umeče Juliju Cezaru u usta, Spartanci su "svladavši Atenjane postavili Tridesetoricu da upravljaju Atenom."[330] Sa Aristotelom, Plutarhom, Salustijem i Lisijom se slaže i Diodor koji kaže da je Lisander prisilio Skupštinu "da izabere 30 ljudi koji će biti vrhovna vlada i koji će brinuti o svim državnim poslovima". Kada govorimo o uspostavljanju oligarhijske vlade ne bi ni trebalo zanemariti i izbjeći prokomentarisati jedan podatak koji donosi Diodor po kojem se Teramen suprotstavio Lisanderu kada je on na sjednici Skupštine uspostavljao vladu Tridesetorice. Lisander je, po Diodoru, zatim zaprijetio smrču Teramenu ako se ne prestane suprotstavljati Spartancima, na što je ovaj bio prisiljen kao i čitav narod da se pomiri sa novom Vladom.[331] Ova vijest izgleda prilično kontradiktorna u odnosu na većinu ostalih vijesti koje spominju dolazak Tridesetorice. Svi drugi izvori govore da je Teramen u toku cijelog toka polemika o unutrašnjem ustrojstvu države zastupao oligarhijske stavove. Tako na primjer Lisija, koji je za razliku od Diodora bio savremenik opisanih događaja, je kategoričan kada je riječ o ulozi i ponašanju Teramena prilikom stvaranja Vlade Tridesetorice.[332]On je po Lisiji bio taj koji je poslao po Lisandera kako bi

---

[323] *Diod.* 14.3.5

[324] *Plat. Epist.* VII, 2. Platonovo zamaglijvanje uloge Lisandera, je potpuno razumljivo kada se ima u vidu Platonovo političko predubjeđenje, isto kao i kod Ksenofonta (možda ipak malo umjerenije), i činjenica da je u novoj vlasti učestvovao veliki broj srodnika i prijatelja Platona. Bilo bi stvarno nerealno očekivati od Platona da spominjuči Lisandera kao tvorca oligarhijske vlade u Ateni, predstavi Kritiju, kojeg je i ovjekovečio u svome opusu i druge srodnike i prijatelje kao "lutke" i objekat političkih vratolomija spartanskog vojskovođe, pogotovu što je i Platon bio naklonjen novoj vlasti. Pod Pedesetjednim građaninom koji su došli na vlast podrazumijevali su se pored Tridesetorice i Jedanaestorica koji su brinuli o tamnicama i Desetorica upravljača Pirejom.

[325] *Xen. Hell.* II, III, 2

[326] *Nep. Thras.* 1, 5

[327] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV

[328] *Plut. Alc.* 38; *Plut. Lis.* 15; 27

[329] *Lys. Contra Eratosth.* 71-77; *Lys. Contra Agorat.* 17

[330] *Sal. Bell. Cat*. 51, 28-31

[331] *Diod.* 14,3, 6-7

[332] *Lys. Contra Eratosth.* 69-77

ovaj argumentom sile natjerao Atenjane da prihvate oligarhijsku upravu, i onaj koji je prvi podržao Drakontidov prijedlog o uvođenju vlade Tridesetorice, i iza koga je na kraju stao i sam Lisander prijeteći Atenjanina njihovim životima ako odbiju Teramenove zahtjeve i to sve upravo na onoj sjednici skupštine na kojoj se Teramen po Diodoru navodno suprotstavio Lisanderu braneći narodne interese.[333]Smatramo da Lisijin podatak kao svjedočanstvo neposrednog očevidca ima mnogo veću vrijednost nego proturječni podatak o istom događaju Diodora koji je uostalom pisao tri i po stoljeća kasnije i to van matične Grčke. Kao dodatni argument kojim se opovrgava tačnost Diodorovog podatka stoji i činjenica da je Teramen tri mjeseca boravio kod Lisandera i sa njim je imao dobre odnose. Zašto bi uostalom ulazio u Vladu Tridesetorice i imenovao još deset članova Vlade Tridesetorice ako se žestoko suprotstavljao njenom instaliranju. I na kraju najvažniji argument kojim se dovodi u pitanje Diodorov podatak. Imajući u vidu Teramenov karakter i sklonost ka političkom oportunizmu teško bi bilo očekivati od takvog čovjeka da se javno i direktno u lice suprotstavi najmoćnijem tadašnjem Grku.

Formalno Tridesetorica su imenovana samo kao jedno ad-hoc tijelo koje je trebalo donijeti "ustavne zakone po kojima će se vladati", znači kreirati novo unutrašnje uređenje i u međuvremenu dok se nova zakonska rješenja ne realiziraju vladati. Da bi se dala kakva takva zakonska podloga oktroiranju nove uprave provedena je procedura izbora tridesetorice. Narodna skupština je tako imenovala deset članova, Teramen po svome izboru deset, a svaka od 10 atenskih fila je poslala po jednog svoga predstavnika.[334] Međutim i pored ovakve djelomične fasade navodno «slobodno» izražene volje građana Atene svih trideset imenovanih bili su predstavnici oligarhije. Pored Teramena u odbor tridesetorice su bili izabrani još i Polihar, Kritija, Melobije, Hipoloh, Euklid, Hijeron, Mnesiloh, Hremon, Aresija, Diokle, Fedrija, Herelej, Anetije, Pison, Sofokle[335], Eratosten, Harikle,[336] Onomakle, Teognid, Eshin, Teogen, Kleomed, Erasistrat, Fidon, Drakontid[337], Eumat, Aristotel[338], Hipomah i Mnesitid.[339]

Pored Tridesetorice kao vrhovnog tijela vlasti u Atici,[340] postojali su i dodatni organi uprave, uglavnom kao ekspoziture Tridesetorice a ne kao neke stvarne institucije koje bi raspolagale sa izvjesnom dozom moći. Tako su Tridesetorica između 1000 kandidata imenovala deset činovnika koji su upravljali Pirejem, na čijem čelu se nalazio Harmid, koji je bio brat Platonove majke, te Jedanaestoricu, službenika koji su se brinuli o

---

[333] *Lys. Contra Eratosth.* 71; 73-74

[334] *Lys. Contra Eratosth.* , 76

[335] Nije riječ o čuvenom dramskom piscu.

[336] Harikle je bio jedan od učesnika u Vladi 400 za vrijeme puča iz 411. god. p. n. e. Nakon slamanja puća pobjegao je u Dekeleju Spartancima. Bio je jedan od najeksponiranijih predstavnika spoljašnje oligarhije. Vratio se u Atenu tek nakon što je u nju ušao Lisander.

[337] Koji je i iznio prijedlog o uvođenju Vlade Tridesetorice pred narodnu skupštinu.

[338] Nije riječ o filozofu Aristotelu koji je živio u drugoj polovini IV. st. p. n. e. nego o atenskom izgnaniku koji se nalazio uz Lisandera prilikom opsade Atene i koga je spartanski general poslao u Spartu da javi eforima o rezultatima razgovora sa Teramenom, *Xen. Hell.* II, II, 18

[339] *Xen. Hell.* II, III,2

[340] *Plat. Epist.* VII, 2; *Lys. Contra Agorat.* 34-35; *And. de mys.* 80

tamnicama, kažnjavanju građana, osobito smrtnim kaznama i imali neku vrstu policijske i obavještajne nadležnosti.[341] Na čelu odbora Jedanaestorice Tridesetorica su imenovala izvjesnog Satira, po Ksenofontu čovjeka "bezočnog i vrlo obijesnog".[342] Kao šire tijelo formirano je „Vijeće 500“ koje su tridesetorica izabrali. Svih pet stotina izabranih viječnika su bili eksponirani oligarsi kojima je bila "teška demokratska vlast".[343] Uostalom najveći dio sastava „Vijeća 500“ bio je preuzet iz prethodnog saziva Vijeća koje je bilo izrazito prooligarhijsko i svojim osudama demokratskih prvaka dobrano pripremilo teren za uspostavu oligarhijske uprave.[344] Tako se ne može reći da je „Vijeće 500“ predstavljalo izraz volje atenskog naroda. Naprotiv ono je i po svojoj suštini a pokazaće se i po praksi svoga djelovanja bilo instrument oligarhijskog "davljenja" atenske slobode. Umjesto dotadašnjeg načela tajnog glasanja Tridestorica su uveli jednu novinu u radu Vijeća→glasanje javnom aklamacijom. Time su se Tridesetorica osigurala od eventulanog izliva prikrivenog nezadovoljstva od strane viječnika što bi se moglo izraziti kroz za njih neželjene i neprihvatljive rezultate glasanja, a osim toga preko javnog glasanja uvijek su bili u mogućnosti da pod punom kontrolom drže odlučivanje viječnika, odnosno da sredstvom straha utiću na svakog ponaosob viječnika, posebno na one plašljive, koljebljive i oportuniste. Uostalom sve članove Vijeća i ostale službenike Tridesetorica su imenovala iz reda ličnih prijatelja koji su i sami očekivali nekakav dobitak za sebe od uprave Tridesetorice, pa je i sasvim razumljivo da Tridesetorica nisu mogli očekivati nikakvu opoziciju iz redova navedenih Institucija.[345]

Pored Vijeća, planirano je i da će samo 3000 Atenjana biti smatrano za punopravne i samo njima će biti dozvoljeno sudjelovanje u javnim poslovima, odnosno prisustvo skupštini. Međutim izuzev ovih uopćenih načela o postojanju tri hiljade, nisu precizirani ni način izbora tri hiljade niti njihova prava i obaveze u odnosu na državnu strukturu, odnosno da li će ti izabrani punopravni građani imati pravo slobodnog predlaganja zakona, slobode govora i sudsko-pravne zaštite. Izgleda da je samo posljednja stavka bila na neki način jasnije definisana, a to je da su jedino tri hiljade mogli uživati pravo na sudove i na kakvu takvu pravnu zaštitu, istina sve ono što će uslijediti nakon etabliranja Vlade Tridesetorice pokazati će da je i to bilo u najvećem broju slučajeva samo fraza. Sam izbor 3000 ostavljen je na volju Tridesetorice koja se u odnosu na to pitanje neće rukovoditi bilo kakvim zakonom ili načelom. Tridesetorica su znala često mijenjati sastav 3000 brišući ili dodajući nova imena već s obzirom na trenutnu potrebu. Egzistencija surogat narodne skupštine, tijela od tri hiljade za Kritiju i veći dio tridesetorice, tj. spoljašnje oligarhije, bio je samo dobar taktički potez kojim su nastojali legitimizirati svoju vladavinu koja je sve više poprimala elemente brutalne tiranije. Iz svih navedenih razloga tijelo 3000 nikada nije zaživjelo u obliku neke vrste nove narodne skupštine punopravnih građana, kakvo je trebalo biti, i pored iskrenih nastojanja pojedinih

[341] *Aristot. Ath. Pol.* XXXV; LII; *Plat. Epist.* VII, 2; *And. de mys.* 89

[342] *Xen. Hell.* II, III, 54; 56

[343] *Xen. Hell.* II, III, 25

[344] *Lys. Contra Agorat.* 20

[345] *Diod.* 14.4.1

istaknutih vođa oligarhijske stranke makar samo u formalnim zamislima. Kao stalna sila vladi Tridesetorici i njenim organima služilo je 300 gradskih «sluga» (redara) naoružanih bičevima.[346]

Nakon što je oktroirao novu upravu, Lisander je oplovio ka posljednjem bedemu demokratije u Egeji, prema Samosu, kako bi završio prekinuti posao. Opkoljeni građani Samosa na kraju su se predali i pristali da napuste svoj polis. Nakon što je većina građana bila prisiljena da napusti svoj rodni grad, u njega su se vratili oligarhijski i prospartanski elementi.[347] Lisander je i na Samosu, kao uostalom i u svakom helenskom polisu u koji bi došao, uspostavio vladu desetorice (dekarhiju). Za harmosta Samosa postavio je Toraksa.[348]

Nakon pada i Samosa, spartanska kopnena vojska i mornarica su bili raspušteni, a pobjednik Lisander se mogao vratiti u domovinu da ubire plodove svoje vojničke sreće, slave i tek stečene moći, bar je on tako mislio. 27-godišnji surovi rat koji je harao helenskim svijetom i susjednim barbarskim zemljama bio je i zvanično završen.[349] Da li je nakon decenija potoka krvi, bratoubilačkog istrebljivanja, ekonomskog uništavanja i vladavine mržnje i straha Helada konačno mogla da očekuje bolje dane i svjetliju budućnost ili je Peloponeski rat bio samo uvertira u nove sukobe. Godina u kojoj se Atena povinovala željama i naredbama Spartanaca predstavljala je, kako će pokazati kasniji razvoj historije, kraj samo jedne prve faze stoljetnog međuhelenskog sukobljavanja, koji će iscrpljivati snagu jednog naroda i njegove kulture.

U proljeće 404. god. p. n. e. je u poraženoj Ateni sa Pitodorovim arhonatom otpočela “anarhijska godina».[350] Atenjani nisu priznavali arhonta epinoma Pitodora jer je bio izabran pod oligarhijskom upravom, pa su godinu njegovog arhonata nazivali “anarhijska”, odnosno godinom bezvlašća.[351] Za Grke je inače bio nezamisliv pojam apsolutne anarhije jer svaka država mora imati neku uređenost, pa su samim tim pod anarhijom podrazumijevali sve suprotno od uobičajenog sistema uređenosti svojih polisa, sve ono što je radikalno loše i negativno u funkcionisanju neke uprave. Samim tim su nazivajući vladavinu oligarhije u svojoj državi 404. i 403. god. p. n. e. "anarhijskom godinom» Atenjani posebno željeli i terminološki naglasiti svu njenu zloćudnost.

Ova teorija o nemogućnosti egzistencije anarhije, proizašla iz političkog iskustva antičkog svijeta, je potpuno tačna i može se primijeniti u cijelosti i na moderno ili na bilo koje drugo vrijeme ljudskog bivstvovanja na našoj Planeti. I bez obzira koliko ideja

[346] *Aristot. Ath. Pol.* XXXV

[347] *Plut. Lis.* 14

[348] *Diod.* 14.3.5

[349] *Xen. Hell.* II, III, 3; 6-8

[350] To je bilo za 94 Olimpijade, kada je Korkinas iz Larise bio pobjednik, u Sparti efor-eponim bio Endije, a Rimom upravljala 4 vojna tribuna Gaj Fulvije, Gaj Servilije, Gaj Valerije i Numerius Fabije. *Diod.* 14.3.1

[351] *Xen. Hell.* II, III, 1; *Aristot. Ath. Pol.* XXXV. Diodor je još određeniji, i kaže da zbog državnog prevrata uopte nije bilo arhonta u Ateni. *Diod.* 14.3.1

anarhija nekada mogla izgledati privlačnom za pojedine slojeve ljudskog društva ona je neostvariva. Ljudska egzistencija sama po sebi je po sistemu zakonitosti na kojima počiva, mora da vuče i postojanje bilo kakvog društvenog sistema, a postojanje bilo kakvog sistema podrazumijeva da ne postoji anarhija. Najbolji primjer koji dokazuje ovu tezu nalazimo upravo u trenucima dekadencije i nestanka jednog društva, jedne države, zajednice ili bilo koje društvene organizacije nastale djelovanjem čovjeka. I kada se neka ljudska zajednica i sistem koji održava njeno funkcionisanje raspadne, automatski se na njenim ostacima razvija novi sistem, nekada još u procesu rušenja prošlog sistema. Ne postoji nikakva mogućnost da nakon raspada neke zajednice nastane potpuni haos, jer bi to bilo u suprotnostima sa zakonitostima na kojima počiva određenje čovjeka kao društvenog bića i uopće zakonitostima razvitka i progresa. Jedino što se u ovome kontekstu može podvući pod haos leži u posmatranju relativnog određenje odnosa između stepena uređenosti sistema koji prethodi, i sistema koji nastaje. Taj odnos može biti lošiji, bolji, sistematičniji, nesistematičniji, sređeniji ili nesređeniji u odnosu na neki adekvatni uzor posmatranja. U tome relativnom posmatranju se i pojmovno određuje termin "haos" i "anarhičniji" u sklopu ljudske društvene, političke aktivnosti.

1.12 Ko su bile vođe atičke oligarhije

" A mi znajući kako je i nama (misli se na Tridesetoricu op. a) i vama (misli se na „Vijeće 500“) bila teška demokratska vlast..."[352]
Kritijino obraćanje u svojstvu vođe Tridesetorice „Vijeću 500“

Dvije su ličnosti od početka predstavljale lice i naličje vladavine Tridesetorice. Jedan je bio Teramen, u početku lider oligarhije, osoba koja je pripadala umjerenijem sloju oligarhijske stranke. Drugi je bio Kritija, emigrant i sve jači pojedinac unutar Tridesetorice, koji je sa svojim uvjerenjima pripadao najekstremnijim dijelovima atičke oligarhije.

Teramen, sin Hagnonov[353], je bio i znatno ranije od Egospotamske katastrofe istaknuti atenski političar i javni djelatnik. Uvijek je zastupao interese onih slojeva atičkog društva koji su se zgražavali obimom atenske demokratije, zalažući se za izvjesna ograničenja i redukciju demokratskih prava. U skladu sa svojim idejama Teramen je prišao i oligarhijskom puču iz 411. god. p. n. e. Kako je puč počeo pokazivati sve ekstremnije antidemokratske, oligarhijske pa i prospartanske tendencije, Umjereni Teramen okrenuo se protiv pučista. U to vrijeme Teramen je sa Aristokratom bio najodgovorniji za raspuštanje „Vijeća 400“, jer se oni "nisu slagali sa onim što je Vijeće 400 radilo, jer su (tj. četiri stotine), radili po svojoj volji i ništa nisu iznosili pred Skupštinu 5000".[354] Teramenov postupak ne treba tumačiti time da je postao naglo naklonjen demokratskoj

[352] *Xen. Hell.*

[353] *Aristot. Ath. Pol.* XXVII; *Plut. Lis.* 14

[354] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIII.

ideji. On je želio samo da eliminira ekstremnu oligarhiju koju je isto tako smatrao za opasnu po interese Atene kao i demokratiju. Po sopstvenom priznanju on je stalno bio neprijatelj demokratije "prije nego što i robovi i oni koji iz bijede prodajući domovinu za drahmu ne dobiju učešće u vladi," ali i onih koji "smatraju da oligarhija nije dobra sve dok se država ne dovede pod tiraniju malog broja ljudi".[355]

Nakon što je zbačena oligarhijska pučistička vlada iz 411. god. p. n. e. Teramen je učestvovao u borbama u moreuzima.[356] Istakao se posebno u borbama kod Kizika i prilikom zauzimanja Bizanta.[357] Nakon atenskih pobjeda u moreuzima, i izbacivanja spartanskih garnizona u Propontidi i Bosforu Teramen je bio ostavljen da nadgleda Halkedoniju.[358] U Atenu se vratio 408. god. p. n. e. i to onog istoga dana kada je priređen trijumfalni doček nekada izgnanom i "prokletom" Alkibijadu.[359] Bitka kod Arginuskih ostrva, u kojoj je i Teramen učestvovao kao trijerarh, predstavljalo je događaj poslije kojeg će se i sudbina Teramena i sudbina cijele Atike početi odvijati u sasvim drugom pravcu od onoga planiranog i željenog. U događajima koji će se odvijati kao posljedica smrti većeg broja atenskih brodolomnika Teramen će biti nezaobilazan faktor. Pošto je bio jedan od onih kojima je bilo naređeno da pokupe brodolomnike, dok su stratezi krenuli u potjeru za neprijateljem Teramen se našao u opasnosti da bude optužen kao glavni krivac za nestanak brodolomnika.[360] Suočen sa mogućom tužbom, brzo je reagovao i preduhitrivši moguće svoje tužitelje krivicu je prebacio na stratege. Teramen je optužio stratege na zasjedanju „Vijeća 500“, govoreći da su oni dužni da polože račun "zašto nisu prihvatili brodolomnike".[361] Njemu je bilo prilično stalo da se kazne stratezi, i svu svoju energiju je usmjerio na agitaciju kako bi se oni osudili. U tome mu je mnogo pomogao Kalisten, koji je i podnio zakonski prijedlog o kažnjavanju atenskih stratega. Na kraju se slobodno može reći da je Teramenovo lobiranje uz beskrupulozno javno nastupanje Kaliksena bilo najodgovornije za smrtnu presudu stratezima.[362] Kompletan proces stratezima pobjednicima vjerovatno je bio rezultat oligarhijskog angažmana i bio je odraz sihroniziranog djelovanja prooligarhijskih grupa u samoj Ateni.

Na primjeru optuživanja stratega jasno se mogu vidjeti glavne odlike Teramenovog karaktera; osobe koja je u svojoj svijesti državne interese identifikovala sa svojim ličnim interesima, podredivši prve interese drugima. Nesumnjivo su stratezi bili nevini, ali Teramen se nije zaustavio sve dok oni nisu bili pogubljeni. Aristotel je Teramena uz Nikiju i Tukidida Melesijina ocijenio kao najbolje atenske državnike, u konkurenciji van onih iz starijih generacija atenske politike. Istina uz ogradu da dok se za Nikiju i Tukidida

[355] *Xen. Hell.* .II, III, 48

[356] *Xen. Hell.* I,I, 12

[357] *Plut. Alc.* 31

[358] *Xen. Hell.* I, I 22

[359] *Nep. Alc.* 6; *Plut. Alc.* 32

[360] *Xen. Hell.* I,VI,35 i I,VII,31

[361] *Xen. Hell.* I,VII,4

[362] *Xen. Hell.* .I, VIII, 8-11

Melesijina "svi" slažu da su bili valjani, u vezi Teramena se zbog "smutnosti ondašnjih političkih prilika mišljenja razilaze".[363] Aristotelovu ocjenu ne bi trebalo apriori prihvatiti, jer poznato je da je slavni grčki filozof u svojim političkim pogledima naginjao upravo onim političkim idejama koje su bile najbliže političkoj djelatnosti Aristotelovih "najboljih atenskih državnika". Upada u oči u sklopu rečenog da Aristotel u "Ustavu Atenskom" osim onog mišljenja po kome se Teramen nije protivio ustavnosti, nego naprotiv da je sve svoje dužnosti obavljao savjesno i valjano, da se suprotstavljao svakome ko bi se suprotstavljao ustavnosti i da se nikada nije oglušio o zakone, ne navodi i divergentna mišljenja iako priznaje da ih je bilo niti ima pred očima proces i smrt atenskih stratega. I to je dokaz pristranog političkog stava velikog grčkog filozofa. Aristotel u ličnosti Teramena vidi i onoga koji se, za vrijeme polemika u vezi ustrojstva države nakon kapitulacije Atene, iskreno zalagao za uvođenje "otačkog ustava", šta god on značio i u tome vidi njegovu vrijednost. Uostalom Aristotel je i Pisandra i Antifonta, pučiste iz 411. god. p. n. e, ocijenio kao "ljude dobroga roda i poznate po svojoj razboritosti i umnosti",[364] iako su oni bili klasične izdajice atenske države i svirepi oligarhijski upravljači.

Ipak i pored stavova Aristotela, imajući u vidu i njegovu ogradu, Teramen se kada se ispod cjelokupne njegove političke djelatnosti i karijere podvuče crta, ne može smatrati političarom takvog ranga kakav mu pridaje Aristotel, iako je nesumnjivo on znao odigrati značajnu ulogu za državu, pogotovu u najkritičnijem trenutku po sudbinu Atene. Za Nikiju ili čak besprizornog Tukidida Melesijina, još se, i u odnosu prema Teramenu, manje može govoriti da su bili najbolji atenski državnici. Nedostatak izoštrenijeg političkog umijeća kod Teramena će se pokazati nedugo po uspostavi oligarhijske vlade kada će njegovo liderstvo vrlo brzo biti zamijenjeno drugim ličnostima a on sam postati žrtva svoga djela.

Velika uloga Teramena koju je imao u izboru Tridesetorice, dokazuje i njegovu lidersku poziciju na samom početku uspostave oligarhije. Ipak razvojem daljnje situacije, nije se sve odvijalo po Teramenovim zamislima i njegov autoritet i liderska pozicija unutar atičke oligarhije će vrlo brzo doći u pitanje. Ispostaviće se da, povratkom spoljašnje oligarhije, njegova liderska pozicija više nije bila neprikosnovena i paradoksalno ali izborom Tridesetorice, u kojem je on najviše i učestvovao, Teramenov utjecaj i moć su naglo opali. Najveći dio Tridesetorice je poticao iz onog političkog miljea Atike čije su ideje vladavine bile slične ili podudarne sa idejama spoljašnje oligarhije. Sada se unutar Tridesetorice počeo odvijati proces u kome su elementi naklonjeniji radikalnoj opciji počeli sticati sve veći primat i kao novi lider Tridesetorice sve se više počeo pojavljivati Kritija, i sam povratnik iz izgnanstva. Spoljašnja oligarhija je uživala nesumnjivo i veće povjerenje kod Lisandera nego Teramen i njegove umjerene pristalice, posebno ako se ima u vidu da je Teramen bio jedan od atenskih komandanata u toku rata. Unutrašnja

[363] *Aristot. Ath. Pol.* XXVIII

[364] *Aristot. Ath. Pol.* XXXII

oligarhija je odigrala svoju ulogu i sad je trebala da svoje mjesto ustupi radikalnijem dijelu oligarhije.

Odmah po uspostavi vlade Tridesetorice u njenim redovima pojavljuje se pojedinac koji se svojom obrazovanošću, političkom beskrupoloznošću i mržnjom počeo sve više isticati. Kritija, sin Kaleshrov, je bio potomak jedne od najuglednijih atenskih porodica koje su pripadale drevnom, nekada vladajućem staležu eupatrida. Platon je preko svoje majke bio jedan od prvih rođaka Kritije, koji je kao i Platon bio u srodstvu sa Solonom, odnosno bio je potomak Solonovog brata.[365] I legendu o Atlantidi, koja se prenosila od Solona, Platon je čuo u Kritijinoj kući na jednoj od gozbi i dijaloga, koji su se odvijali među učesnicima gozbe, koje je Platon opisao.[366] Kritija je pripadao bogatijim slojevima Atike, i to onima koji su se užasavali demokratije, nadali se povratku staroga sistema zasnovanog na agrarnom društvu u kome vladaju najbogatiji, najmoćniji i najplemenitiji po porijeklu. Bio je vrlo obrazovan aristokrata i pjesnik ali i vrlo ohol i osion. Te su mu karakteristike, izuzev rođaka Platona, pripisivali svi ostali antički pisci. Platon je, tako različito od filozofije koju je propovijedao ostao prilično pristrasan u opisu Kritije. Njemu je posvećen veliki prostor u Platonovim dijalozima, a u "Timeju" i "Kritiji" je i glavni karakter. Ni na jednom mjestu u svojim djelima Platon nije spomenuo zločine izvođene pod naređenjima Kritije, i nigdje ne spominje sistematski pogrom svojih sugrađana koji je priredio njegov rođak. Za Platona je Kritija bio i ostao dobro obrazovani i rafinirani predstavnik jedne od najstarijih i najuglednijih atenskih aristokratskih porodica i aktivni učesnik u intelektualnom životu Atene, a ne tvorac i sprovoditelj antičkog preludija nacističkim pogromima i staljnističkim čistkama. On što će se pod njegovom «dirigentskom palicom» izvesti u samo par mjeseci predstavlja jedan od najmračnijih i najužasnijih perioda atenske historije.[367] Nasuprot Platonu, Filostratus je Kritiju u svojim "Životima sofista" predstavio kao "najgoreg ...od svih ljudi". Kritija je stekao obrazovanje kao i svaki drugi predstavnik atenskog visokog društva. Po Ateneju dobro znanje sviranja na flauti učinilo ga je slavnim još u mladosti.[368] Postoje i neke indicije da je on mogao biti i pobjednik na Istamskim i Nemejskim igrama 438. god. p. n. e, Kritija je bio poznat i po sastavljanju elegija, i izgleda da je stvarno imao izvjesnog smisla za poeziju.[369] Fragmenti tri tragedije, jedne satirske igre, kolekcije elegija, i knjige aforizama, sve iz djela koja se pripisuju Kritiji, sačuvani su u djelima kasnijih antičkih pisaca. Nažalost ništa od književne djelatnosti Kritije nije ostalo sačuvano u cjelini. Poput Solona, i Kritija je opjevao svoju političku djelatnost u elegijama. Pored poezije Kritija je sastavio i djelo sa historijskom tematikom na koje se i Plutarh pozivao.[370]Poznato je da je napisao i "Ustav

---

[365] *Plat. Char.*155A

[366] *Plut. Sol.* 26, 31-32; *Plat. Criti.*a, 108B; *Plat. Tim.* 21

[367] I kao što izgleda, Atenska država nije bila samo tvorac demokratije, slobode, ustavnog i zakonskog poretka i moderne kulture nego i antipoda spomenutim vrijednostima i to u njegovom najgorem obliku nekoj vrsti ubilačkog proto-totalitarizma a koji će XX. st. prepoznati pod imenom nacizma staljinizma, fundamentalizma ili ideološkog zastranjivanja, asve pod firmom očuvanja države i branjena njenih interesa.

[368] *Athen.* 4, 84

[369] *Plut. Cim.* 10

[370] *Plut. Cim.* 16

Tesalijski" i "Ustav Lakedemonski (spartanski)" u kojima je on, a na osnovu sačuvanih fragmenata, veliča spartansko uređenje i vrijednosti spartanskog društva. I Kritija je kao i mnogi drugi aristokrati bio učenik Sokrata. I tada je pokazivao svoju neukroćenu, protivprirodnu, protivljudsku i protivbožiju strast koju jednostavno nije mogao a možda niti želio da kontroliše. Zaljubio se u mladića Eutidema i pri tome se nije libio ničega kako bi ostvario objekt svoje požude. Sokrat, koji ni sam nije bio imun na homoseksualizam i pederastiju ali ipak je znao kontrolirati svoje nagone, ga je opominjao i odvračao. Kada opomene nisu pomogle, Sokrat je pred velikim mnoštvom, jednom dosjetkom ujeo Kritiju "za srce".[371] Zlopamtilo i intelektualno ograničena osoba kao što je bio Kritija neće zaboraviti uvredu koju mu je nanio njegov učitelj i za početak prišao je konkurentskim sofistima.

Upravo je ličnost Kritije klasičan primjer kako nećeija obrazovanost i učešće u radu samozvanih intelektualnih kružoka, je relativna stvar, i da apriori ne znači i nećeije umijeće za vođenje naroda i države nit posjedovanje vizije kojom bi se uspješno odgovorilo na zahtjeve vremena. Kritija, filozof, retoričar, pjesnik, muzičar, historičar, ipak će u historiji najviše ostati zapamćen ne po svome intelektualnom i književnom radu nego po svome kratkotrajnom političkom angažmanu u oligarhijskoj vladi Tridesetorice, obilježenom prolivenom krvlju stanovnika Atenske države i zločinima. Koliko samo politika, ako joj se priđe sa pozicija nasilja i gluposti može uništiti reputaciju nekog čovjeka, najbolje se može vidjeti na primjeru Kritije.

Politička djelatnost Kritije je prije Egospotama bila raznovrsna. Prvi put Kritiju u javnom životu Atene susrećemo za vrijeme afere sa srušenim hermama 415. god. p. n. e. kada je i on bio optužen da je učestvovao u rušenju herma. Kritija je zahvaljujući svjedočenju Andokida bio oslobođen optužbe.[372]Nepoznato je da li je Kritija učestvovao u puču iz 411. god. p. n. e. i ako jeste u kojem stepenu, ali vjerovatno je učestvovao u oligarhijskom Vijeću iz 411. god. p. n. e. Jedino što se sa većim stepenom sigurnosti zna o Kritijinom životu u tome periodu jeste da je 410. god. p. n. e. posthumno podigao optužnicu protiv Friniha, jednog od najžešćih vođa prevrata.

Na Kritijin pismeni prijedlog atenska Skupština je donijela zaključak da se Alkibijad pozove natrag. i formalno-zakonski ukine Alkibijadovo progonstvo iz domovine.[373] Kritija je bio i član delegacije koja je prva dočekala Alkibijada u pirejskoj luci kada se on trijumfalno vratio u domovinu. Toga trenutka, u tom ambijentu veličanstvenog dočeka, našli su se pored Kritije, još i Teramen i Trasibul koji su se zajedno vratili iz borbi za moreuze i ponovnog pokoravanja odmetnutih saveznika. Da li su njih trojica mogli i naslućivati da će se vrlo brzo naći na suprotnim stranama, vodeći borbu između sebe na život i smrt i da će baš njih trojica biti ti preko kojih će se prelamati sudbina atenske države i to vrlo brzo. Kritija je svoje zasluge u povratku Alkibijada i opjevao u elegiji, "podsjećajući Alkibijada na tu uslugu":

---

[371] *Xen. Memor.* 1.2.29-30

[372] *And. de mys.*47

[373] *Plut. Alc.* 33

"Prijedlog koji te vrati, ja ga iznijeh pred svima;

rukopis bijaše moj, djelo to uradih ja,

pečat jezika moga na riječima ovim počiva"[374]

Kasnije je Kritija došao u sukob sa demokratijom i zbog optužbe za pronevjeru novca a na prijedlog Kleofonta je bio izgnan. Svoje izgnanstvo Kritija je proveo u Tesaliji učestvovao u pokretu naoružavanja penesta[375] zajedno sa izvjesnim Prometejem protiv njihovih gospodara. U Tesaliji je tada došlo do revolucije penesta i izgleda neobično da vidimo jednog uvjerenog ekstremnog oligarha kako naoružava peneste i predvodi ih u borbi protiv tesalske oligarhije. Ustvari jedini podatak koji govori o Kritijinom angažmanu u Tesaliji je Teramenov govor pred „Vijećem 500" kada se on branio od Kritijinih optužbi. Time se ovaj podatak o Kritijinom učešću u pobuni penesta i ne bi trebao prihvatiti kao pouzdan.

Kritija je bio izvanredno frustriran svojim progonstvom iz domovine za vrijeme demokratije. To je samo povećavalo njegovu već izraženu odbojnost prema demokratskom sistemu i onim slojevima atenskog društva koji su bili nosioci demokratije u Ateni. Svoju mržnju prema demokratiji je u tim godinama progonstva samo taložio u sebi. Kritija je bio i izrazito nekarakterna osoba i izgleda da se nije libio ničega kako bi mogao ostvariti svoje ciljeve koji nisu bili samo ideološke prirode, nego su težili i zadovoljavanju njegove pohlepe, njegovih instikata i želja za osvetom.

1.13 Teror i bijes Tridestorice

"Čim zadobiše veću vlast (Tridesetorica op.a.) u gradu ne štediše više nijednog od građana, već pogubiše ljude istaknute imetkom, rodom i čašću, uklanjajući tako one kojih su se bojali i čiji bi imetak htjeli oteti".
Aristotel[376]

Tridesetorica su izabrana i stupila na dužnost odmah pošto su srušeni Dugi zidovi i Pirejske zidine. Već na početku njihove vladavine se pokazalo da je njihov pravi zadatak zbog kojeg su bili izabrani, donošenje novih zakona, bio samo fikcija. Odmah po početku djelovanja tijela Tridesetorice, postalo je jasno da njegovo postojanje nije imalo samo funkciju-donošenje novog ustava.[377] Instruiranje Tridesetorice automatski je značilo da su sve ranije državne institucije atenske države prestale sa radom i Atena je doživjela korjenitu i potpunu političku transformaciju za dosta kratko vrijeme. Tridesetorica su otpočela sa politikom odugovlačenja izrade zakona, a i imenovanje sastava „Vijeća 500",

---

[374] *Plut.* 33

[375] Penesti su bili tesalski agrarni robovi, čiji je status bio sličan spartanskim helotima.

[376] *Aristot. Ath. Pol.* XXXV

[377] *Diod.* 14.4.

i ostalih državnih činovnika su obavili po svojoj volji, bez bilo kakvih konsultacija sa narodom ili neke zakonske odredbe.[378]

Zatim su uklonili sa brda Areopaga Efijaltove i Arhestartove zakone o areopagitima, kojima se znatno ograničavao stepen vlasti Areopaga.[379]Tim svojim postupkom Tridesetorica su se pola stoljeća kasnije simbolički željela razračunati sa Efijaltom, ličnošću koja je predstavljala trn u oku atenske oligarhije i koja je svojom zakonodavnom djelatnošću najviše oštetila interese atičke oligarhije u V. st. p. n. e. Čak su, navodno zbog njihove dvosmislenosti, Tridesetorica uklonili i Solonove uredbe koje su bile ispisane na stubovima i postavljene u Kraljevskom trijemu, kako ih građani i ostali stanovnici Atene ne bi mogli čitati i tako znati njihov sadržaj.[380]. Ukinuta je i autonomija sudstva pod izgovorom da "ispravljaju ustav oslobađajući ga od njegovih dvosmislenosti".[381] Time su Tridesetorica udarili u sam temelj dvostoljetnog razvitka atičkog društva a to nije moglo proći bez žestokih potresa atičke društvene strukture. Sav taj proces destrukcije zakonskog i pravno-sudskog sistema atenske države je bio planiran i dobro osmišljen. Tridesetorica su tako srušili čitavu zakonsku konstrukciju na kojoj je počivala i atenska država i atensko društvo.[382] U delegitimiliziranom društvu Tridesetorica su mogli raditi što su htjeli a da se ne moraju osvrtati na neke zakonske uredbe, a zatim bi posljedice svoje samovolje legitimizirali donošenjem svojih zakona. Iako je zakonodavna djelatnost bila potpuno u njihovim rukama, Tridesetorica se nisu puno "zamarali" sa donošenjem novih zakona, čak ni onih namjeravanih, kojima bi zakonski opravdali posljedice svoje tiranije. Jedna od rijetkih zakonskih uredbi koju su nametnuli bilo je proglašavanje važećim "zakona o davanju imetka u nasljedstvo onome kome se hoće", za sve slučajeve uz brisanje ograničenja "ako zaveštalac nije zavještao u ludilu ili u staračkoj nemoći ili ako nije nagovoren od neke žene", navodno kako ograničenja ne bi poslužila sikofantima.[383]

Prvi put zakon o pravu oporučnog ostavljanja imovine, uz spomenuta ograničenja, donesen je u sklopu Solonovog zakonodavstva.[384] Prije Solona u Ateni nije bilo moguće testamentom raspolagati imovinom, nego je po automatizmu imovina pokojnika ostajala članovima njegove porodice. Nagli razvitak atenske privrede i robno-novčanih odnosa u VI. st. p. n. e. doprinio je većoj i bržoj fluktuaciji kapitala. Zbog toga i Solonov zakon o uvođenju prava oporučnog ostavljanja imovine, uz izvjesna ograničenja kojima su se

---

[378] *Lys. Contra Eratosth*. 43

[379] O djelatnosti Arhestrata ne znamo ništa izuzev Aristotelovog spominjana, Jedino možemo pretpostaviti da je djelovao zajedno sa Efijaltom i da je bio jedan od istaknutijih demokratskih prvaka.

Aristot. Ath. Pol. XXXV

[380] *Aristot. Ath. Pol*. VII; XXXV. Originali Solonovih zakona ispisani na drvenim daskama nalazili su se u Pritaneju, dok su se na Kraljevskom trijemu nalazili prijepisi ispisani na kamenim pločama, kako bi svim građanima bili dostupni da ih pročitaju.

[381] *Aristot. Ath. Pol*. XXXV

[382] *Diod*. 14.4.1

[383] *Aristot. Ath. Pol*. XXXV

[384] *Plut. Sol*. 21

štitila prava prirodnih nasljednika, treba posmatrati kao jedno od nastojanja da se raskinu okovi autarhične privrede i bude u toku sa novim privrednim i društvenim procesima. U Solonovom zakonu, testamentarno ostavljanje imovine postajalo je legalno ako oporučilac nema djece, ako svoju posljednju volju nije ostavio pod utjecajem bolesti ili opojnih sredstava, radi izbjegavanja pljenidbe, pod prinudom ili zbog nagovora žene.

Tridesetorica su imala suptilnije razloge brisanja zakonskog ograničenja, nego što bi to bilo sprečavanje zloupotreba sikofanata. Time se išlo u susret željama atenskih bogataša i njihovoj pohlepi. Iako je u Ateni protok kapitala i raspolaganje sa sopstvenom imovinom bilo znatno slobodnije nego u drugim grčkim polisima, što je bilo rezultat bržeg ekonomsko-društvenog atenskog društva, ipak se nije išlo u krajnost apsolutizacije načela slobodnog raspolaganja imovinom. Ograničenje je imalo svrhu u tome da se zaštite interesi prirodnih nasljednika ali i onemogući moćnim, utjecajnim i bogatim pojedincima da služeći se ovim načelom šire svoju imovinu, preko svake mjere lišavajući prirodne nasljednike prava nasljedstva. Brisanjem ograničenja stvarao se u atenskom društvu opasan presedan koji bi ukoliko bi se realizirao u dužem vremenskom periodu, donio nesagledive posljedice po društveno-ekonomsku strukturu Atike, stvarajući i produbljujući jaz između bogate manjine i siromašne većine. Da je naš stav tačan potvrđuje i sličan proces koji se odvijao u Sparti, počevši skoro u isto vrijeme kada i događaji koje opisujemo, a koji je imao tragične posljedice na arhaičnu spartansku društveno-ekonomsku strukturu.[385]

Svim gore opisanim postupcima Tridesetorica su se i zakonski pripremili za eventualne manipulacije sa nasljedstvima Atenjana, kako bi mogli prisvajati njihova imanja. Svojim prvim postupcima Tridesetorica su najbolje dokazali, i pored toga što su za sve što su uradili imali izgovor, da im nije na srcu uspostava ni "otačkog ustava" niti bilo kakve zakonitosti izuzev one koja bi bila produkt njihove volje i izraz njihovih interesa. Tridesetorica su se na samom početku svoje vladavine zaogrtali plaštom demagoških parola, kako oni nastoje "očistiti", grad i građane okrenuti ka pravednosti i sa "lošeg načina života na dobri" u što je naivno povjerovao i Platon.[386] Vrlo brzo će se ipak pokazati da su njihove parole bile najobičnija fraza i ono što su oni podrazumijevali pod izrazom "očistiti grad" će se osjetiti u svome pravom elementu.

Prvi Atenjani koji su okusili na svojoj koži vlast Tridesetorice bili su sikofanti, "potkazivači smokava" (σῦκοφάντης).[387] Oni su bili jedan poseban sloj ljudi koji se za vrijeme demokratskog režima bavio potkazivanjem, u početku onih koji su protivno

[385] Krajem V. st. p. n. e. na prijedlog utjecajnog spartijata Epitadeja, koji je bio u zavadi sa sinom, usvojen je zakon po kome je svako imao pravo da svoju kuću i svoj dio zemlje (klaros) ostavi bilo kome po svojoj volji. Nakon par decenija postojanja i realizacije Epatidajevog zakona stara jednakost spartijata je nestala. Bogati i moćni onemogućavali su prirodne nasljednike u ostvarivanju njihovih prava, preuzimajući njihova porodična imanja. Uskoro je cjelokupno bogatstvo bilo nagomilano u rukama šačice a pojavio se i veliki broj bezemljaša. To je dovelo i do pada nataliteta i sve većeg brojčanog slabljenja vladajućeg lakedemonskog staleža. Na kraju je preostalo samo oko 700 spartijata, a među njima samo njih stotinjak koji su bili posjednici zemlje. Kriza lakedemonskog društva će u III. st. p. n. e. dovesti do pokušaja revolucionarnih pokreta socijalnog karaktera kraljeva Agisa II. i Kleomena IV., a početkom II. st. p. n. e. i kralja Nabisa. *Plut. Agis*

[386] *Lys. Contra Eratosth.* 5; *Plat. Epist.* VII, 2

[387] *Aristot. Ath. Pol.*. XXXV; *Diod.* 14,4.1; *Xen. Hell.* II, III,12

atenskim zakonima izvozili smokve iz Atene, a što je bilo protivno zakonima.[388] Solon je prvi otpočeo sa donošenjem zakona koji su zabranjivali izvoz hrane, izuzev maslinovog ulja iz Atike. Donošenje takvih ograničavajućih zakona je posve razumljivo kada se ima u vidu da je Atika uglavnom bezvodna, sa malo plodnog zemljišta, a koja je ujedno spadala u grčke regije sa najbrojnijom populacijom. Zbog svega toga se svaki gram hrane proizvedene u Atici smatrao dragocjenim.[389] Vremenom se sfera interesovanja sikofanata širila i oni su potkazivali sve one na koje se sumnjalo da su protivnici demokratije. Sikofantija se vremenom bila razvila čak i u zasebnu profesiju, a oni koji su se njom bavili postali su veoma moćni pojedinci u atenskom društvu. Opravdanje za svoje postojanje sikofantija ima u činjenici da antička društva nisu poznavala instituciju državnog tužioca, i usljed toga se smatralo da je dužnost svakog građanina da pazi na državnu sigurnost i da tuži sve one na koje bi se sumnjalo da rade protiv države i njenih interesa. Na ovakvoj idejnoj podlozi je nastala atenska sikofantija, ali se ona razvila u sasvim drugačijem pravcu od one kako je bila zamišljena, pretvorivši se u potkazivačku, jednu od najomrznutijih institucija atenskog društva. Sikofanti su kao nagradu od države za svoje djelovanje dobijali 3/4 konfiskovane imovine.[390] To je bila dodatna motivacija, da se pojedinci lošeg morala koji žele brzo i bez prevelikog truda zaraditi počnu baviti potkazivanjem svojih sugrađana. Istine radi, potrebno je navesti da, iako je među žrtvama sikofantije bilo dosta i nevinih i poštenih građana, na oklevetanim nije primjenjivana smrtna kazna.[391] Sikofanti su se sigurno veoma zamjerili oligarhiji, posebno onom dijelom koji se vračao iz izgnanstva u kojem je boravio ponajviše i radi aktivnosti sikofanata. „Vijeće 500“ je bez velikih problema donijelo odluku da se svi oni, a njih nije bio mali broj, za koje se pouzdano znalo da su bili sikofanti, kazne smrču.[392]

Staru oligarhijsku netrpeljivost prema moru i inače pomorstvu, kao srcu atičke demokratije, Tridesetorica su pokazala time što su govornicu na Pniksu[393] koja je «gledala» prema moru, okrenuli prema unutrašnjosti Atike. Ne samo Tridesetorica nego i mnogi drugi Atenjani su smatrali da sa ogromnog plavog prostranstva mora i dalekog horizonta "pušu vjetrovi" koji donose ljudima želju za slobodom i vizije novog, boljeg, savršenijeg, pravednijeg. A to je užasavalo skučeni, od sopstvene pohlepe i neshvatljive mržnje, duh atenske oligarhije. Otklanjanjem pogleda govornika sa luke u Pireju, kao da su Tridesetorica htjeli da ugase plamen atenskog patriotizma koji je uvijek inspiraciju i snagu pronalazio u moru i time potpuno ugase duh jednog naroda. Tim simboličnim činom željeli su i da pokažu da je sa demokratijom svršeno zajedno sa svim onim što je ona simbolizirala i za čim je težila. U ovom slučaju Tridesetorica su to uradili jer su

[388] *Plut. Sol.* 24

[389] *Plut. Sol.* 24. Jedina kultura koja je ostvarivala višak u odnosu na potrebe atičkog stanovništva bila je maslina. Uzgajanje maslina u Atici je i bilo visoko profitabilno zbog čega su se čitava imanja preorijentisala na uzgajanje maslina.

[390] *Lys. Nyc.* 20; *Xen. Hell.* II, III, 22

[391] *Xen. Hell.* II, III, 22

[392] *Xen. Hell.* II.III, 12; *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV

[393] *Plut. Tem.* 19

smatrali "... da u vlasti na moru leži porijeklo demokratije, a zemljoradnici lakše trpe vlast oligarhije..."[394] Uostalom i bogatstvo atičke oligarhije bilo je uglavnom skoncentrisano u nekretninama i velikim zemljišnim posjedima, a ne na manufakturno-zanatskoj proizvodnji, brodogradnji, pomorstvu i trgovini, tako da im, bar po njihovom uskom shvatanju, gubitak atenske otvorenosti prema moru ne bi naškodio njihovom bogatstvu. Interesi sveatičke privrede i bogatstva atenskih građana i države izgleda da ih nisu mnogo interesovali.

Još za vrijeme polemika o unutrašnjem uređenju Atene koji su prethodili uvođenju vladavine Tridesetorice, Formisije je predložio ustavno uređenje u kome bi politička prava pripadala isključivo onima koji imaju zemljišne posjede.[395] Takvim načelima u kreiranju unutrašnjeg uređenja Atike bio je i sklon jedan dio oligarhije koja je tada došla na vlast. Takvim projektom bi u neravnopravan položaj lišivši ga političkih prava doveli veliki broj građana Atike, gdje je privreda bila zasnovana primarno na trgovačko-manufakturnoj djelatnosti. Evolucioni razvitak imovinskih odnosa teče od imovine bazirane na nekretninama do prevladavanja pokretne imovine. U društvima gdje je veći naglasak na upotrebi pokretne imovine proporcionalno je i veća i brža fluktuacija kapitala, i samim tim brži ne samo ekonomski razvitak, nego i svi drugi aspekti života zajednice. I svaki pokušaj da se obrne proces razvitka imovinskih odnosa i političko uređenje izvede iz ekonomskog načela «posjedovanja nekretnina» u društvima razvijene privrede, kao što se tada pokušalo u postratnoj Ateni, je anahron i u startu osuđen na propast. Uostalom još su dva faktora pojačavala nerealnost nastojanja Tridesetorice i uopće atenske oligarhije da društvo i privredu baziraju na zemljišnom posjedu i poljoprivredi. Atika je bila područje koje je zbog konfiguracije i kvaliteta zemljišta bila pogodnija za stočarstvo nego za zemljoradnju i to sa sitnom rogatom stokom (ovce i u većoj mjeri koze)[396] i Atika nikada nije uspijevala da obezbijedi dovoljno hrane za svoje stanovništvo i uvijek je zavisila od uvoza žita, odnosno od trgovačke, pomorske i manufakturne aktivnosti koja je obezbjeđivala dovoljno materijala za razmjenu. Kako bi onda pod ovakvim uslovima uopće bila moguća uspostava društva i privede u kojoj bi dominirao poljoprivredni faktor. Izgleda da Tridesetorica i svi drugi zastupnici ideje o supremaciji zemljišne imovine nisu mislili ili nisu željeli da misle o reperkusijama po cjelokupnu atensku privredu ako sprovedu svoje namjere.

Tridesetorica su srušili i arsenal u Pirejskoj luci, kako bi Atika bila otvorena za napad sa mora. A željeli su i da poruše tvrđave na kopnenoj granici, kako bi Atika bila otvorena i za napad sa kopna.[397] Na svu sreću po Atenjane taj svoj naum nisu uspjeli da do kraja izvrše. Da su kojim slučajem to uradili do kraja, susjedi i Spartanci bi mogli bez većih problema da dođu do pred sam grad, koji je i sam bio lišen adekvatne odbrane. Tridesetorica i atenska oligarhija općenito, su dobro znali zašto su tako svestrano radili na

[394] *Plut. Tem.* 19

[395] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV

[396] *Plut. Sol.* 24

[397] *Lys. Contra Eratosth.* 41

umanjivanju odbrambene sposobnosti sopstvenog naroda. Za njih je taj narod, bio "stran" i "neprijateljski", doživljavali su ga kao tuđinca i adekvatno takvom shvatanju za njih je bilo normalno da se taj narod obezglavi, onesposobi. A s druge strane u slučaju da se atenski narod pobuni protiv njihove vlasti, bez odbrambenih fortifikacija, brzo bi im i lahko u pomoć stigle spartanske i najamničke jedinice.

Tridesetorica nisu ostali samo na simboličnom i ustavnom raskidu sa demokratijom te umanjivanju odbrambene sposobnosti atenskog naroda i države, nego su prišli širokim mjerama represije i egzekucija svakog onog koji je bio, bilo istaknuti demokrata, bilo samo obični pristalica demokratije, ili je samo učestvovao u sistemu vlasti za vrijeme demokratskog režima bez obzira da li je uopće simpatizirao demokratiju ili ne.[398] I jedan dio građanstva za koji su Tridesetorica samo smatrali, bez ikakvih dokaza, da su simpatizirali demokratiju bio je izložen pogromu. Stradali su i oni koji su bili pasivni u političkim dešavanjima, ali su uživali izvjestan društveni ugled. Po shvatanju Kritije i većeg dijela Tridesetorice trebalo je ukloniti sve one "najsposobnije koji im smetaju"[399].

Svaki od Tridesetorice je imao i svoje lične frustracije, svoj gnjev, svoju pohotu, svoje osvete i tih dana kada su bili neograničeni vladari jedne države mogli su daju oduška svojim osjećanjima i da se prepuste njihovom ispoljavanju na najgori mogući način. Posebnu pažnju u ustanovljenom sistemu pogroma, Tridesetorica su posvetili obračunu sa svima onima koji bi eventualno mogli predstavljati opasnost za njihovu vlast.[400] Očito je bilo da su Tridesetorica, istina ne svi, odlučila da sami vladaju neograničeno i apsolutistički ne obazirući se na stvarne razloge svoga formiranja.[401] Pošto su znali da bi i u tom slučaju vlast počivala na nezakonitosti, znali su da moraju vladati brutalno i tiranski, što oni sami i nisu krili. Ksenofont prenosi u svojoj Helenskoj historiji navodni Kritijin odgovor na Teramenova neslaganja u metodama uprave koja su primjenjivala Tridesetorica, a kojim se najbolje oličava stvarna strana vladavine Tridesetorice u Ateni : "Ako misliš da se manje možemo poslužiti ovom vlašću nego tiranidom zato što nas je trideset, a ne jedan, onda si naivan"[402]

Po tako definisanoj doktrini vladavine, mala je bila granica između gole borbe za opstanak na vlasti i sistema masovnog zločina, a tridesetorica su je brzo i neprimjetno prešla. Sada je svako mogao postati žrtva terora. Da bi obezdijedili svoju samovlast, bilo je i neophodna silu koja će je garantovati. Pouzdati se u Atenjane bi bilo jako nesigurno, makar oni bili i pristaše oligarhije, jer se ispostavilo da su Tridesetorici, izuzev Teramena i njihovim saradnicima na srcu prvo ostvarivanje njihovih ličnih interesa, a tek onda stvarno i interesa oligarhijske stranke. U tu svrhu u Spartu su upućeni Eshin i Aristotel, koji bi trebali da ubijede Lisandera kako je neophodno da im Sparta pošalje vojne jedinice

[398] *Diod.* 14.4.

[399] *Xen. Hell.* II,III,16

[400] *Aristot. Ath. Pol.* XXXV

[401] *Lys. Contra Eratosth*. 44

[402] *Xen. Hell.* II, III, 16

koje bi štitile vlast tridesetorice i suprotstavljali se svim njihovim neprijateljima.[403] Aristotel se već ranije nalazio u Lisanderovom krugu, a boravio je i u Sparti kao Lisanderov izaslanik za vrijeme savezničke skupštine na kojoj se vijećalo o sudbini Atene. On je sigurno uživao visok stepen povjerenja kod Lisandera, a vjerovatno nije bio bez izvjesnog ugleda i kod drugih istaknutih Spartanaca. Što se tiče Lisandera njega nije trebalo dugo nagovarati. Atenska Tridesetorica, koju je Lisander i stvorio, bila je dobar saveznik koji mu može poslužiti u ostvarivanju njegovih političkih ambicija i ciljeva. Sa druge strane pronicljivi vojskovođa je dobro znao da vladavina Tridesetorice u samoj Ateni stoji na staklenim nogama. Zato se i svesrdno potrudio da ta vlada dobije i stabilan oslonac, oličen u lakedemonskom garnizonu. Uzajamne veze Tridesetorice, Lisandera i lakedemonskog garnizona postajali su garant snage svake od karika ovog uvezanog lanca političkih interesa.

Lisanderovom zaslugom, zvanična Sparta je poslala izvjestan broj svojih trupa kojima je komandovao harmost Kalibije. Spartanske trupe su stacionirane na Akropolju i trebale su biti najčvršći temelj vlade Tridesetorice.[404]Sa svoje strane Tridesetorica su se obavezivala da će izdržavati garnizon svime što je bilo potrebno Kalibijinim vojnicima. Time su u neku ruku spartanske trupe u Atici bile najamničke, jer su bile plaćane iz atenskog proračuna, a za čitavo vrijeme svoga boravka u Atici bili su na bezuslovnoj usluzi Tridesetorici.[405] Od samog dolaska, Kalibije je sa svojim vojnicima, u potpunosti štitio interese vlade Tridesetorice i zajedno sa njima je učestvovao u svim zločinima koja su Tridesetorica i njihovi podčinjeni i pristalice činili, posebno pomažući pri egzekucijama ili vršenju pritiska na građane Atene.[406] Kalibijini vojnici su zatvarali i pogubljivali i postali su najžešći element terora Tridesetorice.[407] Dobivši snažnu podršku, oličenu u najamničkom garnizonu, Kritija i njegova spoljašnja oligarhija pokrenuli su snažan obračun sa demokratijom i svim onim što je ona predstavljala. Sve ono što će uslijediti imalo je oblik razrađenog sistema sa samo jednim ciljem--- imati vlast.

Nedugo po dolasku spartanskih trupa u Atenu Tridesetorica su preduzela drugi krupan korak ka ostvarivanju svoga konačnog cilja obezvlašćivanja većine stanovnika Atenske države. Na prijevaru i pod pritiskom stranih vojnika Tridesetorica su razoružala Atenjane, izuzev 3000 povlaštenih građana.[408] Skupljeno oružje Tridesetorica su prenijeli u depo oružja na Partenonu na Akropolju, gdje se nalazio spartanski garnizon, koji je trebao paziti i da neko ne dođe na pomisao da uzme to oružje s namjerom da ga upotrijebi protiv Tridesetorice. Samo je još jednom ranije atenski narod bio razoružan i to za vrijeme

[403] *Diod.* 14.4; *Xen. Hell.* II, III 13

[404] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII; *Xen. Hell.* II,III, 14; *Diod.* 14.4; *Plut. Lis.* 15; *Lys. Contra Eratosth.* 92

[405] *Xen. Hell.* II, III 41

[406] *Xen. Hell.* II,III,13-14

[407] *Diod.* 14.4

[408] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII

Pizistratove tiranije samo s tom razlikom, što je Pizistrat na prijevaru, a ne uz pritisak najamničke sile oduzeo od naroda oružje.[409]

Brzina i lakoća sa kojom su Tridesetorica ostvarila cilj razoružavanja većine atenskih građana i nadasve izostanak bilo kakve jače reakcije bilo sa ciljem suprotstavljanja razoružavanju ili bar naknadne spremnosti otporu pokazuje u kolikom su stepenu prepuštanje sudbini, malodušnosti i konsternaciji zavladali među nekada čvrstim, ponosnim i slobodnim Atenjanima. Za samo par mjeseci gordost jednog naroda transformisala se u fatalizam. Jedini koji se usprotivio oduzimanju oružja bio je jedan od Tridesetorice-Teramen, ali njegov glas je bio usamljen u moru konsternacije i straha koji je vladao u Ateni.[410] Naoružana građanska milicija atenske države je bila razoružana i prestala je praktično da egzistira, a građani su sada bili prepušteni na milost i nemilost monstruma oličenog u vladi Tridesetorice, koji je ubijao bez prava i zakona.[411] Koliko li je samo stanovnika Atenske države u tim mjesecima bilo pogubljeno i bačeno u ponor Barathrona (Βάραθρον).[412] Postojalo je više načina na koja su vršena pogubljenja i umorstva od strane Tridesetorice. Posebno je bilo rašireno primoravanje žrtava da ispiju otrov i tako u neku ruku izvrše "samoubistvo".[413] Tako Tridesetorica i njihovi privrženici ne bi "prljali" svoje ruke krvlju svojih sugrađana. Ali se Tridesetorica nisu ustručavali, zavisno od spleta okolnosti, ni od klasičnih pogubljenja, čak i masovnih pogubljenja, izvršenih klanjem i probadanjem žrtava, a popratna mučenja su postajala sve uobičajenija.[414]

Osjećajući se svemoćnim, Tridesetorica se nisu ustručavala ni da počine najgnusniji zločin, da siluju udate žene, djevojke i djecu. Koliki je samo bio broj čednih djevojaka kojima su Tridesetorica ukaljala čast i time omeli udaju.[415]Koliki je bio broj djece koja su bila izložena neprirodnoj požudi i sklonostima ka pedofiliji pojedinaca iz Tridesetorice. Na te odgovore nikada nećeemo moći dobiti precizan odgovor.

Masovni zločin je u stvari skup niza zločina učinjenih nad nizom individua. Nažalost ta masovnost zločina ima kao posljedicu nestanak poimanja zločina nad svakom od jedinki, koji se svi stapaju u jednu cjelinu. Niz realnih činjenica se u masovnom zločinu pretvara u jednu metafizičku činjenicu. A to neminovno dovodi i to postupnog relativiziranja zločina, koji vremenom postaje samo historijska činjenica zasnovana na brojci bez bezbrojnih imena žrtava i njihovih tragičnih sudbina. Zbog toga je potrebno sačuvati u

---

409 *Aristot. Ath. Pol.* XV

410 *Xen. Hell.* II, II, 41, 42; *Sal. Bell. Cat* 51, 28-31

411 *Lys. Contra Eratosth.* 7; 21; *Lys. Contra Agorat.* 35; *Sal. Bell. Cat* 51, 28-31

412 Atenjani su inače osuđene na smrt ili njihova trupla bacali sa akropoljske stijene u ponor zvan Βάραθρον. Tridesetorica su iskoristila Βάραθρον kako bi u njega bacali žive ljude ili beživotna trupla pogubljenih. I Spartanci su slično Atenjanima imali ponor u koji su bacali svoje osuđenike na smrt ili tjelesa već pogubljenih, a koji se nalazio blizini Sparte zvan Kajadas ili Keadas (Καιαδας, Κεαδας).

413 *Lys. Nyc.* 24; *Lys. Contra Agorat.* 54 – 60; *Lys. Contra Eratosth.* 17; *Xen. Hell.* II, III, 56. Otrov se spravljao od smrvljenih sjemena biljke kukute. Smrt je nakon ispijanja otrova nastupala veoma brzo bez većih bolova.

414 *Lys. Nyc.* 24; *Lys. Contra Eratosth.* ; *Xen. Hell.* II, IV 8 (eleusinski masakr)

415 *Lys. Contra Eratosth.* 21

opisivanju zločina i liniju prikazivanja pogroma i nad pojedincima. Tako su uz veliku masu ubijenih običnih atenskih građana čija su imena utopljena i tako zaboravljena u općim brojkama koje govore o silovitosti zločina, pogubljeni ili natjerani na samoubistvo i Leont iz Salamine,[416] Nikijini brat Eukrates i sin Nikerat.[417] Leont iz Salamine je vjerovatno bio jedan od stratega za 407. god. p. n. e. i važio je u atenskoj javnosti za ispravnog i pravednog čovjeka.[418]Kada su bili odlučili da pogube Leonta, Tridesetorica su pozvali Sokrata i još četvoricu Atenjana u svoj ured koji se nalazio u zgradi Tolosu, gdje su prije tiranije stanovali pritani. Njima su Kritija i ostali naložili da odu na Salaminu, uhapse Leonta i privedu ga u Atenu, gdje će biti pogubljen.[419] Tridesetorica su inače u toku čitave svoga zločinačkog poduhvata nastojali da u svoj krvavi krug uvuku što je moguće više građana iz reda Tri hiljade probranih i time ih okaljaju krvlju i krivicama.[420] Oni su smatrali da bi time sa sobom uvukli u prisilni savez i vreteno zla koje su zamrsili i znatan broj građana. Naročito im je izgleda bilo stalo da zločinom okaljaju i Sokrata. Međutim, dok su ostala četvorica poslušala naredbu Tridesetorice i otišla na Salaminu i uhapsila Leonta, Sokrat je čim je izašao iz Vijećnice otišao svojoj kući.[421] Umorstvo Leonta sa Salamine je spadalo u jedno od najgnusnijih djela Tridesetorice i izazvalo je zaprepaštenje i u prooligarhijskim elementima u samome gradu. Tada je Platon, posebno ogorčen postupkom vladajućeg režima, izgubio sve iluzije vezane za vladavinu Tridesetorice. Platon je inače bio pozvan od Tridesetorice da "podijeli sa njima poslove", odnosno da i on da svoj doprinos vladavini oligarhije.[422] U početku on nije bio indiferentan na oligarhijsku vladu na čijem su čelu stajali njegovi prvi rođaci, tako da je po njegovim riječima "nastojao da bude u njihovoj blizini kako bi vidio šta će oni (Tridesetorica op.a.) učiniti".[423] Od slučaja Leontovog umorstva i pokušaja Tridesetorice da u njega upletu i Sokrata, Platon je po sopstvenim riječima počeo "izražavati neodobravanje njihovim daljnjim postupcima" i prekinuo je bilo kakvu daljnju vezu sa njihovim "izopačenostima".[424] Ali ono što upada u oči kada se čitaju prva poglavlja "Sedmog pisma", jeste da je Platon više ogorčen na činjenicu da Tridesetorica pokušavaju u svoj zločin uplesti njegovog prijatelja i učitelja Sokrata nego na samo umorstvo jednog od uglednih i nevinih atenskih građana.[425]

Oligarhijski zavjerenici koji su nakon Egospotama pripremali prevrat državnog režima su pozvali i Eukratesa, koji je poslije bitke bio izabran za atenskog stratega, da im se

---

[416] *Xen. Hell.* II, III 39

[417] *Xen. Hell.* II, III 39; *Diod.* 14.5; *Lys. Nyc.* 5; 6

[418] *Xen. Hell.* II, III, 39

[419] *Plat. Apol.* 20; *Plat. Epist.* VII, 3

[420] *Plat. Apol.* 20; *Plat. Epist.* VII, 3

[421] *Plat. Apol.* 20; *Plat. Epist.* VII, 3; *Mar. Aur.* VII, 66

[422] *Plat. Epist.* VII, 2

[423] *Plat. Epist.* VII, 2

[424] *Plat. Epist.* VII, 3

[425] *Plat. Epist.* VII, 3

pridruži i uzme učešće u vlasti oligarhije. Eukrates je njihovu ponudu odbio, i iako mu je bio otvoren put da postane jedan od Tridesetorice, on je "radije izabrao da umre radeći" za interese naroda.[426] Navedene podatke o Eukratesu kao poborniku demokratije, treba uzeti sa rezervom jer su bili izgovoreni u govoru, sastavljenom od Lisije, a koji su njegovi sinovi izrekli u svome obraćanju atenskom sudu nakon povratka demokratije, zahtijevajući povrat konfiskovane imovine Nikijine porodice.[427] Po njegovim sinovima Euktrates se suprotstavljao i rušenju zidina i predaji brodova i uopće porobljavanju atenskog naroda.[428]Smatramo da su podaci koje su iznijeli Eukratesovi sinovi a koji se odnose na njegovu ukorijenjenu privrženost demokratiji pretjerani. Eukrates je bio vjerovatno još povučeniji od svoga brata, i više je pokušavao da izbjegne učešće u političkim turbulencijama, ne želječi da završi kao njegov stariji brat, na koga se najbolje mogao primijeniti stih : "Sjaj imamo, ali zato narodu roblje smo."[429] Iz toga konteksta, treba posmatrati i njegovo odbijanje da postane jedan od Tridesetorice, kojima je vjerovatno u početku njihove vladavine kada su trebalo stabilizirati novopostavljeni režim odgovaralo da u svojim redovima imaju uglednog građanina i pri tome brata Nikije, koji je dok je bio u životu uživao iznimno povjerenje Spartanaca. Međutim Eukrates je odabrao pasivni politički stav i povlačenje iz aktivnog političkog života kako bi ostatak svoga života proživio u miru i velikom bogatstvu. Ipak pokazače se da je upravo njegovo bogatstvo, bilo uzrokom da njegov ostatak života bude ipak kratak. I Nikijin sin Nikerat kao i njegov stric-amiđa Eukrates nije ni pripadao demokratiji niti je aktivno podržavao demokratiju. Eukratesovi sinovi su i za svoga rođaka izjavili da je bio lojalan demokratiji,[430] ali ta lojalnost je podrazumijevala pasivno prihvatanje svakog režima ukoliko on ne tangira njegove interese. Čitav govor Eukratesovih sinova treba biti shvaćen kao preuveličavanje osobnih i svoje porodice zasluga za atensku demokratiju, odnosno žrtve i patnje kojoj su oni bili izloženi za vladavine Tridesetorice zbog navodne podrške interesima naroda, kako bi izdejstvovali da atenski sud izađe u susret njihovim zahtjevima. Ipak se Nikeratova krivica prije nalazila, kao i u slučaju Eukratesa, u naslijeđenom bogatstvu Nikijine porodice, koje je bilo tako privlačno očima tirana. a ne u nekim ideološkim razlozima. Nikija je bio zakupnik državnih rudnika srebra u Laurionu, brdu koje se nalazilo sjeverno od rta Suniona[431] (krajnji južni dio poluostrva Atike). Rudnici u Laurionu su se počeli eksploatisali u drugoj polovini VI. st. p. n. e. Pripadali su državi koja je davala koncesiju za njihovo eksploatiranje uz isplaćivanje jednog fiksnog iznosa i 1/24 prihoda. Kao zakupnik Nikija, odnosno njegov sin Nikerat su isplaćivali državi nadoknadu, uspijevajući istovremeno da zgrnu i ogromnu dobit iz svoje zakupnine. Nikija je posjedovao 1000 robova koji su radili u rudnicima koji su mu donosili prihod od 10 talenata čistog srebra. Nikerat se za razliku od svoga oca nije petljao u politiku i

---

[426] *Lys. Nyc.* 5

[427] *Lys. Nyc.* 6

[428] *Lys. Nyc.* 5

[429] *Eurip.* Ifigenija u Aulidi, 449-550

[430] *Lys. Nyc.*, 6

[431] *Plut. Tem.* 4; *Paus.* 1, 1,1; *Diod.* V, 35-38; O Nikijinom bogatstvu v. *Xen.* O prihodima, IV, 14

zadovoljavao se uglavnom privrednim aktivnostima. Ali apolitičnost ga nije mogla spasiti od pohlepnih očiju Tridesetorice. Nisu samo iz Nikijine porodice Eukrates i Nikerat stradali, nego su također i imena mnogih drugih Nikijih srodnika upisana na spisak žrtava Tridesetorice.[432] Bogatstvo je bilo upisano od Tridesetorice kao grijeh i izvjesnom Antifontu[433], koji je isto tako spadao u najimućniji sloj atenskog društva i u ratu je bio otprijemio dvije trijere.[434]Kao žrtve potkazivačkog djelovanja Agoratusa umoreni su i Ksenofont iz Kurija i Hipija sa Tasosa, Menestratus i Aristofan[435] iz Koleje. Ksenofont i Menestratus su umoreni usljed stravičnog mučenja kojem su bili izloženi, dok je Aristofan radije izabrao smrt nego da postane denuncijant drugih građana.[436]

Da bi neka vlast tiranskog i brutalnog karaktera mogla egzistirati, potrebna joj je stalna finansijska injekcija koja će joj povraćati snagu.[437] A Tridesetorica su od samog početka vladavine osjećala veliku potrebu za novcem, posebno od kada je instaliran spartanski garnizon, za koji su se Tridesetorica obavezala da će ga izdržavati. Ta žeđ za bogatstvom povezana sa osjećajem neograničene vlasti zna vrlo lahko kod čovjeka koji se susretne sa takvim iskušenjem izbrisati sve vrijednosti ako ih je ranije imao i pretvoriti ga u biće koje samo može štetiti i sebi i zajednici kojoj pripada i čovječanstvu uopće. A to će se i dogoditi Tridesetorici jer kako je rasla njihova potreba za novcem uvećavali su se i njihovi zločini dobijajući nove oblike. Na udaru su se našli i oni koji koji su imali značajnu imovinu,[438] kao što su bili Nikerat i Antifont, žrtve zla kojeg su stalno i velikim količinama proizvodili Tridesetorica. Činjenica da su se Tridesetorica okomili i na one čije bi interese po ideološkoj platformi trebali štititi dovoljno govori da je većina njih postala grupa ljudi vođena u stvarnosti bez bilo kakvog ideološkog putokaza. Oni su izgubili ideju, oni su sada bili potpuno u vlasti demona i božanstava pohlepe, mržnje, straha, surovosti i besmisla, a oligarhijska ideja im je sada samo služila kao plašt kojim bi pokrili svoja nedjela, koja nisu imala veze ni sa kakvom u tadašnjem antičkom svijetu, političkom idejom.

Iz ovoga ne treba gubiti iz vida još jedan faktor, ako ne i bitniji u odnosu na samo obezbjeđivanje sredstava za potrebe vladavine, a to je bila pohlepa i želja za brzim bogaćenjem većeg dijela Tridesetorice.[439] Uobičajilo se da se imovina onih koji su bili pogubljeni ili ubijeni, konfiskovala, odnosno prostije rečeno, prisvajala i dijelila među Tridesetoricom, njihovim poslušnicima i pristalicama.[440] Kakva razlika u odnosu na demokratiju kada je bilo vrlo malo egzekucija a i sve one bi bile prošle normalnu sudsku

---

[432] *Lys. Nyc.* 23

[433] Ne bi ga trebalo miješati sa istoimenim pučistom iz 411. god. p. n. e.

[434] *Xen. Hell.* II,III, 40

[435] Nije riječ o istoimenom čuvenom atenskom komediografu

[436] *Lys. Contra Agorat.* 54 - 60

[437] *Aristot. Ath. Pol.* XXXV; *Lys. Contra Eratosth.* 6

[438] *Diod.* 14,4

[439] *Lys. Contra Eratosth.* 14; *Lys.*, O subverziji drevnog ustava, 5

[440] *Diod.* 14.4

proceduru. I žrtve sinkofanata, koje su bile optuživane za izdaju i pripremu zavjere protiv demokratskog režima su ostajale žive. U režimu demokratije je svako imao pravo na istovrsnu sudsku i pravnu zaštitu. Ali sada se sve izmijenilo. Sada je poželjna žrtva mogao postati svako onaj ko je raspolagao sa imovinom a koja bi zapala za oko nekom od Tridesetorice ili privrženika njihove vlasti. Kada se o ovome govori potrebno je istaći da otimači tuđe imovine nisu poticali iz srednje imućnih ili siromašnih slojeva atičkog društva, nego su i sami pripadali najbogatijim staležima Atenske države.[441] Tridesetorica se kako bi se domogli novca, zlata, srebra ili bilo kakvih drugih dragocjenosti nisu ustručavali ni od počinjana svetogrđa. Znajući da su u hramovima nalazi stoljećima gomilano bogatstvo, Tridesetorica su oplijenila i hramove i zaplijenjeno bogatstvo prisvojili i podijelili među sobom i svojim privrženicima.

Vođeni svojom manijom da prigrabe što je moguće više novca za što je kraće vrijeme, Tridesetorica su prelazila i preko ekonomske računice i isplativosti. Tako su za samo 3 talenta prodali pristaništa Pireja, čija je stvarna vrijednost iznosila čak 1000 talenata.[442]Ta ponižavajuća prodaja koja nema nikakvog ekonomskog smisla, je bila bila motivisana i željama da se ponize demokratija i atenska pomorska tradicija, i da se novoustoličena oligarhija što je moguće prije otarasi svih simbola koji bi Atenjane podsjećali na bivši režim.

Pogrom stranaca (meteka)

Posebno poglavlje u sistemu silovitosti zločina atenskih tirana posvećeno je postupku prema jednom sloju atičkog stanovništva. Dosta brojnu skupinu stanovništva atenske države, koja je raspolagala sa većom imovinom, uglavnom pokretnog karaktera, bili su stranci.[443] Oni su u Ateni bili poznati pod skupnim nazivom <u>meteci</u>-doseljenici (μέτοικος) koji je u pravnoj leksici atenske države označavao jedan poseban sloj stanovnika Atike koji su u stoljeću Atenskog uspona, naročito za vrijeme vrhunca Atenske države doselio u Atenu. Meteci su se doseljavali u Atenu iz čitave Grčke i negrčkih zemalja, posebno iz Lidije, Frigije, Fenikije, Sirije i Egipta. U tom periodu Atena je bila najsjajnija tačka na Mediteranu i nije čudo da je bila privlačna za veliku masu doseljenika. Atika je uostalom još od najranijih vremena i prije nego što je ujedinjena u jednu državu bila prijemčiva za imigraciju iz okolnih zemalja, ali ujedno i za kolonizaciju drugih zemalja, što je karakteristika koju će zadržati veoma dugo. Starosjedilačko stanovništvo Atike, koje je bilo jedna od južnobalkanskih populacija sa najdužim kontinuitetom življenja na istom teritoriju, nikada se nije zatvaralo niti je zatvaralo svoju zemlju za doseljenike. Za vrijeme dorske seobe i haosa nastalog najezdom pomorskih naroda u XIII. st. p. n. e. Atika je bila sigurno pribježište za mnoge izbjeglice ali ujedno i centar jonske kolonizacije Egeje i obala Male Azije.[444] Ta osobitost Atike je

---

[441] *Xen. Hell.* II, IV, 40

[442] Isokrat, Areopagiticus, 66

[443] Zanimljivo je navesti da je i Aristotel za vrijeme svoga boravka u Ateni, pošto je bio građanin jonskog grada Stagire na tračkoj obali, imao status meteka.

[444] *Herod.* I, 145; *Vell.* I, III,1

našla odraza i u mitološkoj svijesti starih Grka, pa se u tome kontekstu spominje Tezejev poziv strancima da se naseljavaju u Atiku sa intencijama da poveća stanovništvo i da sa novom presvlakom stanovništva prekrije ranije rodovsko-plemenske linije koje su dijelile Atiku. [445]Sličnim motivima i željom za povećanjem privredne snage države bio je nadahnut i Solon kada je pozivao strance da se doseljavaju u Atiku.[446] Stranci su u Atenu bili privučeni kako naglo otvorenim mogućnostima za rad i sticanje bogatstva tako i privlačnošću unutrašnjeg demokratskog uređenja. A i sama atenska demokratska uprava odnosila se blagonaklono, čak i ohrabrivajući doseljavanje.[447]Posebno je Perikle bio zaniteresiran za doseljavanje stranaca, uostalom i njegov učitelj filozof Anaksagora i njegova velika ljubav hetera Aspazija su imali status stranca u atenskoj državi.

Demokrati su imali jasne razloge kojom su motivisali doseljavanje u Atenu. Preduzimljivi stranci donosili su kapital, umijeće i trgovačke veze. Pošto nisu imali političkih prava, i nisu učestvovali na direktan način u političkom životu države u koju su se doselili, svu su svoju pažnju posvetili privrednoj aktivnosti. Sa njihovim dolaskom jačala je atenska privreda u svim segmentima. Olakšavalo se bogaćenje ne samo države i stranaca nego i samih atenskih građana. Povećanjem broja stranaca u samom gradu i Pireju jačale su pored atičke privrede i atenska demokratija. Za vrijeme Periklovog "zlatnog doba" ona je postala i intelektualno središte istočnog Mediterana. U Atenu nisu dolazili samo trgovci i zanatlije i drugi ljudi koji su tražili mogućnost za povećanje svoga standarda, nego su se u nju slijevali i svi oni koji su značili nešto u intelektualnom i naučnom svijetu tadašnjeg grčkog svijeta. Tako su doseljenici u velikoj mjeri doprinijeli, ne samo privrednom, nego i kulturno-intelektualnom napretku Atene.

Svaki stranac koji je u Ateni živio najmanje mjesec dana sticao je pravo da se upiše u red meteka, ali je morao da nađe pokrovitelja iz reda atenskih punopravnih građana koji će zastupati njegove interese pred državom.[448] Meteci su imali sve, ako ne i veće dužnosti prema državi kao i atenski građani. Državi su plaćali i određenu novčanu naknadu (μετοικον), za svoje prebivalište na teritoriju atenske države, u visini od 12 drahmi po glavi. Bogati meteci su kao i kao i bogati atenski građani, imali iste obaveze, da priređuju horegije, da grade i opremaju brodove itd.[449] Za uzvrat su uživali sudsku zaštitu i svoje ličnosti i svoje imovine. Pred sudom su bili potpuno jednaki kao i građani Atene. Pošto nisu imali pravo na zemljišnu svojinu, meteci su se uglavnom naseljavali po gradskim demama i najčešće u Pireju. I pored toga što nisu uživala politička prava, meteci su bili lojalan i pouzdan element atenske države. Mnogi od njih su u toku rata mnogo učinili za državu u kojoj su živjeli, bilo stalnim finansijskim donacijama, bilo da su i sami učestvovali u borbama. Ni jednog momenta njihova lojalnost, čak ni u momentima najtežih iskušenja za atensku državu, nije bila upitna.

---

[445] *Plut.* 25

[446] *Plut. Sol.* 22

[447] *Lys. Contra Eratosth.* 4; *Thucyd.* II, 35-46

[448] *Aristot. Ath. Pol.* LVIII

[449] *Lys. Contra Eratosth.* 20

Njihov broj je rastao velikom brzinom proporcionalno rastu i bogaćenju grada i Atike u cjelini. Doseljenici su u većini ostajali u rangu stranaca, iako je bilo slučajeva da su pojedinci dobijali atensko građanstvo, ali samo izuzetno. Nešto masovnije meteci su primali građanstvo u kriznim situacijama kada je državi bila potrebna svježa krv, da bi se poslije ratnih katastrofa obnovilo brojno stanje atenskog građanstva. Bilo je i slučajeva da su i oslobođeni robovi dobijali punopravno atensko građanstvo. I Solon i Klisten su tako u toku svojih zakonodavnih djelatnosti i vladavine dodjeljivali građanstvo i većem broju meteka i oslobođenih robova.[450] Proces dodjele građanstva u atenskoj državi je ipak u odnosu na rimsku praksu dodjele građanstva bio znatno sporiji i slabiji. I Atenjani su, zauvijek, ostali prilično sebični u dodjeli svoga građanstva,[451] u odnosu na Rimljane koji će svoju ekspanzionističku politiku temeljiti i na širenju svoga građanstva. Ali su Atenjani ipak bili znatno izdašniji u dodjeli svoga građanstva strancima i oslobođenicima u odnosu na Spartance, gdje je bilo vrlo teško, skoro nemoguće dobiti punopravno građanstvo.

Politika useljavanja stranaca koju je promovirala demokratija nije bila popularna među atičkom oligarhijom. Oni su smatrali da povećano doseljavanje stranaca koji su se po pravilu naseljavali u veće urbane cjeline, time automatski povećavajući brojnost i snagu trgovačkog i manufakturno-zanatlijskog sloja šteti interesima zemljoposjedničke oligarhije. Meteci su zbog svoga posebnog položaja bili pogodna žrtva za najobičniji kriminal koji je režim Tridesetorice počinio. Kao i svaki stranci u sličnim situacijama, i meteci su se našli na udaru režima i ideologije koji su se bazirali na isključivosti. Stranci i druge nonkonformističke grupe su pogodan element na kojem se istresaju sva gorčina i prema kojima se usmjeravaju sve frustracije i strahovi koje proizilaze iz kriza u kojima se nađu isključivi, ksenofobićni i kriminogeni režimi. Stranci, u našem slučaju meteci, tada amortiziraju na sebe posljedice krize, kako one ne bi ugrozile režim i ideologiju na kojoj se bazira. Ako kojim slučajem stranci (meteci) raspolažu i sa značajnom imovinom, onda se frustracije, bijes i bezobzirnost vladajućeg estabilišmenta udružuju sa njegovom pohlepom i tako se pogrom stranaca, praćen popratnim pojavama kao što su pljačka i konfiskacija imovine, čini još "privlačnijim". I upravo su meteci bili ti koji su na svojoj koži najviše osjetili zasljepljujuču moć pohlepe tiranije Tridesetorice.

Najbolje svjedočanstvo, ne samo o progonu meteka, nego i o čitavom spletu terora i zločina koji je obujmio Atenu u mjesecima strahovlade Atene, je optužujući govor na sudu Lisije, meteka i jedne od žrtvi nasilja, protiv Eratostena, jednog od Tridesetorice, izgovoren nakon restauracije demokratije.[452] Lisijina oca Kefala je pozvao Perikle da iz rodne Sirakuze (na Siciliji) dođe u Atenu. Za vrijeme svoga tridesetogodišnjeg boravka u Ateni, Kefal, a kasnije trojica njegovih sinova (Polemarh, Lisija i Euthidem) su se obogatili.[453] Bili su vlasnici manufakture koja je proizvodila oružje i ostalu vojničku

---

[450] *Aristot. Politica*, 1275b 36; *Plut. Sol.* 24

[451] *Plut. Peric.* 37

[452] v. *Lys. Contra Eratosth.*

[453] *Lys. Contra Eratosth.* 4; 8; 9; 11; 19

opremu, a kao ilustracija njihovog bogatstva može poslužiti podatak da su posjedovali u svome vlasništvu 120 robova.[454] U svjedočenju Lisija opisuje teror Tridesetorice kojem je bila izložena njegova porodica, što je na kraju završilo sa tragičnim posljedicama.

Propagandnu kampanju protiv meteka su otpočeli dva člana Tridesetorice, Teognid i Pison. Oni su bili centar iz kojeg su polazile sve priče koje su meteke opisivale kao onaj sloj stanovnika Atike koji je nezadovoljan trenutnim stanjem stvari i vladajućim režimom, što je uostalom bilo i najbolje opravdanje kako bi se sakrili stvarni razlozi planiranog pogroma meteka, a to je bila pohlepa Tridesetorice i njihovih saradnika i privrženika.[455] Interno je na jednom tajnom sastanku, među Tridesetoricom dogovoreno da svaki od njih izabere po jednog bogatog meteka, da ga uhapsi i zatim umori, a imovinu žrtve prisvoji.[456]Jedini od Tridesetorice koji je odbio da učestvuje u ovoj novootvorenoj stranici zločina, bio je Teramen.

Za početak su planirali da uhapse desetoricu meteka, među kojima i dvojicu siromašnih kako bi mogli tvrditi da hapšenje meteka nije bilo motivirano pohlepom, nego da je njihovo hapšenje izvedeno zbog "viših državnih interesa".[457]Sam Lisija, koji se zajedno sa svojim bratom Polemarhom nalazio u prvoj grupi "odabranih", je «pripao» Pisonu.[458]Lisija, zajedno sa većinom uhapšenih, izuzev Polemarha kojeg je na cesti uhapsio Eratosten,[459] je odveden u kuću atenskog građanina Damnipa. Dok je Lisija imao sreće i uspio da pobjegne iz Damnipove kuće,[460] ostali uhapšenici uključujući i Polemarha su bili umoreni. Sam Polemarh je bio prisiljen da ispije otrov.[461]Nakon što je saznao za sudbinu svoga brata, Lisija je u tajnosti uspio da se uz pomoć svojih prijatelja izvuče iz Atene, i otplovi u Megaru.[462] Kasnije se vratio u oslobođeni Pirej, a onda nakon restauracije demokratije i u Atenu, kada je i pokrenuo parnicu protiv ubica svoga brata. Prilikom pljačke ogromne imovine Lisije i Polemarha, pojedinci iz reda Tridesetorice su pokazala sve svoje beskrupuloznosti, beščašća, "nezasitnosti i halapljivosti". Neshvatljiv nivo luđačke pohlepe prilikom razgrabljivanja bogatstva dvojice braće najbolje nam, između mnogih ostalih opisanih detalja, pokazuje samo jedan primjer kada je Melobije, isto jedna od Tridesetorice, Polemarhovoj ženi, grubo i nasilnički sa ušiju istrgao zlatne naušnice.[463] Postoje i indicije da su neki članovi Lisijina domaćinstva, prilikom pljačke, bili i silovani, od strane pojedinih članova Tridesetorice. Da bi se došlo do njihove

[454] *Lys. Contra Eratosth.* 19

[455] *Lys. Contra Eratosth.* 6

[456] *Xen. Hell.* II,III 21-22; 40; *Lys. Contra Eratosth.* 8

[457] *Lys. Contra Eratosth.* 7

[458] *Lys. Contra Eratosth.* 8

[459] *Lys. Contra Eratosth.* 16

[460] *Lys. Contra Eratosth.* 15

[461] *Lys. Contra Eratosth.* 17; 22

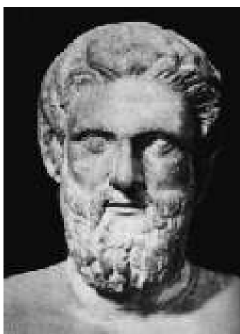
[462] *Lys. Contra Eratosth.* 17

[463] *Lys. Contra Eratosth.* 19-20

imovine ukupno je u pogromu ubijeno šezdeset najbogatijih meteka.[464] U tu brojku nisu uračunati članovi porodica pogubljenih metaka a niti drugih koji su se nalazili u njihovim domaćinstvima, a koji su isto izgubili život prilikom pogroma. Broj ubijenih siromašnih i onih koji nisu raspolagali velikom imovinom metaka ostati će nepoznat.

Zabrane

Ekstremna oligarhijska vlada predvođena Kritijom je zabranila i dramsko prikazivanje živih ljudi. Atenska drama i komedija su spadale u jedno od najvećih produkata duha Atenjana. U komedijama su se za vrijeme demokratije slobodno iznosili politički stavovi, otvoreno kritikovali i ismijavali državnici kao Perikle i filozofi kao Sokrat.[465] I niko za vrijeme demokratije nije snosio odgovornost za svoje javno izrečeno mišljenje. Oštra politička žica i goli sarkazam na račun političke elite, intelektualnih krugova pa i nepodopština običnih ljudi bili su osnovna karakteristika atenske komedije.[466] Kratin, Eupolid (ili Eupolis), Frinih, Arhip, Aristofan i mnogi drugi znani i neznani komediografi nisu se ustručavali niti ih je bilo strah da ismijavaju i kritikuju nijednog pojedinca, ni jednu političku odluku pa ni čitav narod kao što je to prikazao Aristofan u komediji "Vitezovi", u kojoj je na vrlo vješt način prikazao sve mane atenskog naroda kao kolektiviteta. U Aristofanovim "Vitezovima" atenski narod je predstavljen u vidu proždrljivog i lijenog starca Dema (na grčkom demos=narod). I pored očitog ismijavanja svih svojih sugrađana, Aristofan nije imao nikakvih problema, naprotiv njegova politička komedija "Vitezovi" je u tadašnjoj Ateni bila vrlo popularna.[467]

Slika 1.13.1
Aristofan

A sada u vrijeme tiranije i najcrnjeg terora priređenog nad građanima Atene, postojanje komedija je postajalo opasno po interese vladajuće nomenklature. Tridesetorica su se plašili da ne bi koji dramski pisac i glumac iskoristili teatarske daske kako bi indirektno ukazali na zločine, haos i pljačku. Tako nešto tirani nisu smjeli dopustiti i zato zabraniše

---

[464] *Diod.* 14.5

[465] Aristofan, Oblaci; *Plat. Apol.* 2-3; *Plat. Phed.* 14

[466] *Plut. Nyc.* 4; 8; *Plut. Alc.* 1;3;16;20

[467] Glavna „meta“ Aristofanovog karikiranja u „Vitezovima“ je bio demagog Kleon, koji se u vremenu kada se predstava trebala izvesti nalazio na vrhuncu svoje političke karijere i moći. Niko se nije usudio u komediji igrati Kleona, tako da se te uloge morao prihvatiti sam Aristofan. Nakon izvedbe predstave na kojoj je i kao ličnost i kao političar bio ismijan, izvrgnut ruglu i izvrijeđan, Kleon je podigao tužbu (za klevetu) atenskom sudu protiv Aristofan. Međutim atenski sudije-porotnici u duhu demokratskih tradicija odbaciše Kleonovu tužbu .

svako prikazivanje živih ljudi. I politička komedija i dramski sarkazam nestadoše, ali na sreću i današnjih generacija samo privremeno, sve do momenta kada se pojave spasioci slobode i države.

Poseban vid borbe protiv sopstvenog naroda bilo je donošenje uredbe kojom su se zatvarale škole i zabranjivalo daljnje poučavanje građana i njihove djece.[468] Zabrana poučavanja krila je u sebi još jedan razlog, proizišao iz Kritijine želje da namiri neke račune iz prošlosti. Želeći da mu se osveti za uvredu koju mu je nanio dok je još bio njegov učenik a i istovremeno da ga kazni za neposlušnost prema naredbama Vlade Tridesetorice, Kritija je zabranio Sokratu da nastavi poučavanje pod prijetnjom smrtne kazne u slučaju da prekrši njihovu naredbu. Sokrat je naredbu Tridesetorice prokomentarisao sljedećim riječima "Zar dakle misle, da ja sebe držim besmrtnim". I pored tih svojih riječi stari mudrac je ostao "mudrac" i na kraju se ipak povinovao naredbama. Sokrat je i pored nesumnjivog talenta, visoke inteligencije ipak bio osoba koja je najviše voljela da ide linijom manjeg otpora.

Tridesetorica su tačno znali šta rade ukidanjem obrazovnog sistema. Da bi se potpuno zatrlo postojanje nekog naroda potrebno je samo uništiti obrazovanje i vaspitanje njegove mladosti. Zabraniti građanima da se bave naukom, da uče, da istražuju, da žele više, savršenije, da teže nepoznatom je san svake neodgovorne, samovoljne, oligarhijske vlasti. Neprosvječen građanin ne može biti punopravan građanin, neobrazovan i nevaspitan čovjek ne može uopće biti građanin, i zato svi tirani koji vladaju samo kako bi oni vladali, žele takvog čovjeka. Sa druge strane svaka odgovorna vlast, svaka vlast koja postoji i djeluje na dobrobit građana i države želi, nastoji i sprovodi široki zasnovani projekt masovnog obrazovanja stanovništva. Samo potpuno svjestan građanin može biti učesnikom u političkom životu, i zato svaka demokratska i socijalna uprava mora osnovni primat svoga djelovanja posvetiti potpunom , jasnom, preciznom, praktičnom i teorijskom obrazovanju svih građana, posebno mladosti. Tu se krije ključ uspjeha i razvitka jedne zajednice.

1.14 Raskol u oligarhiji

"Njihova (Tridesetorice op.a.) ludost postala je tako velika"
Diodor[469]

Dolazak stranih trupa na tlo Atike u svojstvu stalno prisutnog garnizona, poremetio je i ravnotežu odnosa među različitim strujama unutar oligarhije. Atenska oligarhija koja je došla na vlast predstavljala je u svojoj suštini skup heterogenih skupina i pojedinaca sa različitim ličnim ambicijama i često divergentnim stavovima. Proces slabljenja utjecaja Teramena i njegove umjerene grupe, koji je započeo već sa samim instaliranjem vlade Tridesetorice, sada je ubrzan, dok je lider ekstremnog dijela oligarhije Kritija, postao

[468] *Xen. Memor.* 1.2.31

[469] *Diod.* 14.5

najmoćniji i najeksponiraniji pojedinac unutar Tridesetorice, te samim tim i idejni i praktični voditelj Tridesetorice. Odnos između dvije grupe unutar atičke oligarhije od početka uspostave vladavine Tridesetorice nije bio idiličan, i vremenom usljed promjene ravnoteže odnosa unutar vlasti na štetu Teramena, sukob je kulminirao.[470] Proporcionalno uvećanju obima zločina uvećavao se i još dublje produbljivao rascjep između Teramena i ostatka Tridesetorice, odnosno Kritije. Očito su se radikalni elementi unutar atičke oligarhije bojali Teramena i pored očitog manjka političkog talenta i takta kod njega. Ubijanju građana i meteka i pljački njihove imovine, tom svojevrsnom "čišćenju" Atike odmah se suprotstavio Teramen.[471] Iako je u načelu podržavao Vladu Tridesetorice i prvenstvo oligarhije u političkom životu, Teramen je smatrao da su pogrom i masovna ubistva koja su zavladala Atikom, u većini slučajeva bezrazložna, izuzev "ako pohlepa i mržnja nisu opravdani razlozi za ubijanje". Posebno se nije mogao složiti sa pogubljenima onih građana koji su uživali ugled i vršili određene dužnosti za vlade demokratije jer su i on i Kritija, kao i mnogi sada osviješteni oligarsi za vrijeme demokratije više-manje bili uključeni u državni sistem, obnašajući i neke odgovorne funkcije i službe.[472]

Nasuprot Teramenu, Kritija je tvrdio da su masovna likvidacija sasvim opravdana, kao jedan od načina za uspješnu stabilizaciju i očuvanje oligarhijske vlasti. Pored neslaganja u načinu vladavine, Teramen i njegove pristalice koje su bile sve malobrojnije imale su i drugačije shvatanje o unutrašnjem uređenju Atike. Dok su se Kritija i veći dio Tridesetorice odnosno onaj dio koji je reprezentovala spoljašnja oligarhija zadovoljavao tiranijom bez ikakvog oslonca na zakon, smatrajući samo da je vlast potrebno zadržati čvrsto u svojim rukama i naravno imati sve privilegije koje proizilaze iz zloupotrebe vlasti. Teramen je ipak zadržao izvorno shvatanje postojanja tijela Tridesetorice kao odbora koji će pripremiti zakone za novo uređenje Atike i vladati u zakonskom vakuumu između nestanka demokratskog režima i uspostave zamišljenog "idealnog" oligarhijskog uređenja. U skladu sa svojom idejnom postavkom, Teramen je smatrao da Tridesetorica trebaju podijeliti upravu nad državom među dovoljno "pomoćnika"[473]

Kao odgovor na zahtjeve takve prirode i kako bi se amortizovale stalne Teramenove kritike na samovoljni način rada vlade, Kritija i onaj dio Tridesetorice koji ga je podržavao je pristupio planiranju formiranja Skupštine 3000.[474] Nesumnjivo je to bio taktički potez radikalnih oligarha kojim bi anulirali kampanju koju je protiv njih počeo voditi Teramen, i nikada nisu ni pomislili da skupština 3000 postane istinska institucija atenske države. Teramen se usprotivio načinu izbora sastava 3000, koji bi bio izvršen na osnovu volje Tridesetorice. On je insistirao da se izbor izvrši na osnovu nekog principa koji bi bio pretočen u sistem. I predviđena ograničenost toga tijela na Tri hiljade je bila

[470] *Lys. Contra Eratosth.* 50

[471] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVI; *Diod.* 14.4

[472] *Xen. Hell.* II, III, 15

[473] *Xen. Hell.* II,II, 17; *Aristot. Ath. Pol.* XXXVI

[474] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVI

suprotna duhu Teramenovih zamisli kako bi trebala izgledati vladavina aristokratije, tj. onih najboljih, onih sa "vrlinom".[475] Taj svoj stav je obrazložio time da mu se "čini neumjesno, ako se želi da u vlasti učestvuju najbolji građani, da to bude baš tri hiljade, kao da taj broj ima neki poseban značaj, i kao da su svi u toj grupi dobri i ispravni, a van nje da nema poštenih..."[476]

Teramen je prozreo igru radikalnih oligarha sa formiranjem Skupštine 3000, Znao je da je postojanje 3000 bilo samo iluzija koja će poslužiti kao fasada oligarhijske ustavnosti iza koje će se kriti tiranija najgore vrste i da planovi Tridesetorice ne predviđaju da skupština 3000 bude bitna institucija atenske države. Po Teramenu Skupština 3000, onako kako su je ustanovila Tridesetorica, bi samo prividno bila centar moći, dok bi u stvarnosti bila vrlo slaba po svojoj realnoj moći i opsegu ingerencija.[477]Bez obzira na Teramenove prigovore, Tridesetorica su sproveli instaliranje Skupštine 3000. Tridesetorica su i sa sastavljanjem spiska članova 3000 manipulirali. Nije bilo nijednog načela kojim bi se rukovodili pri sastavljanju 3000, nego su po svojim željama imenovali članove skupštine. Često bi i korigovali spisak, već prema svojim potrebama i svako novo objavljivanje spiska je povlačilo brisanje pojedinih starih imena i uvrštavanje novih u spisak "punopravnih" građana. Tako niko od građana nije mogao da bude siguran da li se nalazi ili ne na pomenutom spisku.[478] Time su Tridesetorica vršila pored vojničkog i političkog i dodatni psihološki pritisak na atenske građane, usmjeravajući ih da se svako brine samo za sebe bez stvaranja zajedničkog fronta prema tiraniji.

Posebno pitanje koje je dodatno zaoštrilo odnose između Teramena i ostatka Tridesetorice odnosilo se na razoružavanje građanske milicije, i na njenu zamjenu sa stranim, najamničkim garnizonom. Tu je naročito žestoka bila Teramenova kritika. Za njega je, kao uvaženog atenskog građanina bilo potpuno neprihvatljivo da slavna milicija atenske države praktično prestane postojati, a kao oružana kompenzacija i support vladajuće klase služi neki surogat oružanih snaga i strane vojne trupe.

Konačni raskol između Teramena i Kritije nastao je u momentu pokretanja pogroma meteka. Kada je otpočeo progon meteka, likvidacije i pljačke njihove imovine, Teramen je odbio da "odabere svoga meteka" i javno je optužio Kritiju i svoje kolege za nepravdu, pljačku i bezrazložno ubijanje, izjavivši da "...oni koji govore da su najbolji, čine nepravednije stvari i od sikofanata...ubijajući ljude koji nisu ništa skrivili, samo da bi im uzeli novac"[479] Rascjep između Kritije, ostalih iz Tridesetorice i inače spoljašnje radikalne oligarhije na jednoj strani i gotovo usamljenog Teramena na drugoj dostigao je nakon teških optužbi kulminacionu tačku i bio je konačan. Kritija i istomišljenici donijeli su odluku da završe sa unutarnjom oligarhijskom opozicijom. Njihova odluka nije podrazumijevala uklanjane Teramena sa javne scene ili primoravanje na egzil, nego

[475] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVI

[476] *Xen. Hell.* II, III, 19

[477] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVI

[478] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVI

[479] *Xen. Hell.* II, III, 22

njegovu fizičku likvidaciju, i zbog toga su pripreme za obračun bile brze, detaljne i tajne. Pošto je Teramen bio jedan od Tridesetorice, a imao je još uvijek izvjestan utjecaj i ugled unutar atenske oligarhije, on nije mogao biti umoren na onaj isti "jednostavni" način kojim su umorene stotine drugih stanovnika Atike. Prvo se išlo na propagandu među vijećnicima sa ciljem kompromitacije Teramena unutar oligarhijske stranke. Ta planirana degradacija Teramena trebala je da obuhvati i njegovu ličnost, i njegovu ideološku platformu i njegov karakter. Skrivena propaganda spoljašnje oligarhije sastojala se u tome što su se o Teramenu plasirale vijesti koje su ga opisivale kao čovjeka koji želi i planira da sruši vladavinu oligarhije, onu istu koju je i stvorio!?.

Za svaki slučaj Tridesetorica su pripremili i grupu odanih i naoružanih mladića da im se nađu pri ruci na predstojećem zasjedanju Vijeća, na kojem su Kritija i ostali planirali da se obračunaju sa svojim odmetnutim kolegom.[480] Vijeće je uvijek zasjedalo na otvorenom prostoru uz prisustvo publike, koja je od vijećnika bila odvojena ogradom. Tako je bilo i moguće da Tridesetorica pripreme svoje odane sljedbenike i plaćenike koji bi se nalazili u dijelu prostora namijenjenog publici i mogli bi reagovati brzo ukoliko se stvari ne počnu odvijati u skladu sa prvobitnim namjerama Kritije.

Moguće je da su i lične sujete, neostvarene ambicije i animoziteti koji su vladali među liderima oligarhije odigrali veliku ulogu u procesu rascjepa dotada na izgled jedinstvene atenske oligarhije. Likvidacija Teramena je za veći dio Tridesetorice trebalo da ima i preventivni karakter, jer će se njegovim ubistvom po Kritijinim riječima “sasjeći nade svih i u gradu i van njega”.[481] To bi bio i jasan pokazatelj svima i neprijateljima, i onim neodlučnim i podozrivim prema vladi Tridesetorice da Kritija i ostali njemu slični sasvim ozbiljno misle da zadrže i vlast i metode svoje vladavine, bez ikakvog slabljenja, eventualnog kompromiserstva, ublažavanja svoje politike ili uvođenja kakvog-takvog ustavno-zakonskog poretka. Teramen nije mogao blagonaklono da gleda na sve veće uzdizanje autoriteta Kritije, tako da su i njegovi postupci pored prisutnog ideološkog neslaganja, nosili i određenu dozu povrijeđene sujete. Ljubomora, frustracije, zavist, i nadasve želja za vlašću mogu razoriti i najjača prijateljstva, tako da i lično prijateljstvo i saradnja u prvo vrijeme između Kritije i Teramena nije moglo biti dugog vijeka.

Sjednica vijeća

Ako je Ksenofont prenio tačno njegov govor bar u načelnom obliku, Kritija je otpočeo kao uvod u planiranu optužbu protiv Teramen, opravdavanjem za zločine i njihove razmjere, argumentirajući ih time da je sve što se događalo tada u Ateni i da je to što se "umire više" normalna posljedica promjene režima, jer svugdje i uvijek gdje dolazi do radikalne promjene režima činjenica je da ljudi ginu zbog političkih razloga. Pošto je Atena najnaseljeniji i grad i država u cijeloj Heladi, a nalazila se dugo pod vlašću demokratije normalno proizilazi činjenica da se u njoj nalazi i veliki broj neprijatelja oligarhije, te je po Kritiji sasvim logično da je i broj pogubljenih veliki. U dijelu govora

[480] *Xen. Hell.* .II, III, 23; *Diod.* 14.4; *Lys. Contra Eratosth.* 75

[481] *Xen. Hell.* II, III, 34

posvećenom opravdavanju zločina Kritija se pozivao i na poziciju i njih samih (tj, oligarhije) i Atene u cjelini u odnosu prema Sparti jer Spartancima “demokratija ne može biti draga”. Iz svega što je Kritija naveo slijedio je njegov zaključak po kome "ako (Tridesetorica, op.a) saznaju da je neko protiv oligarhije...uklone ga sa puta...i da je pravedno da bude kažnjen"[482]. Iz ovoga se vidi da su Kritija i Tridesetorica svoje zločine opravdavali time da su sticajem okolnosti i silom prilika bili prisiljeni da rade to što rade. Da li su oni u to i sami vjerovali ili im je i to bio samo bio njihov verbalizam, smišljen radi varanja javnog mnijenja, to ćemo teško saznati. Kritija je svoj zaključak proširio i sa jednim za ovu priliku suštinskim dodatkom, po kome je pravedno kazniti ne samo onoga ko je protiv oligarhije nego i onoga iz vlastitih redova koji sabotira i radi protiv ideje o vladavine oligarhije a koju reprezentuju Tridesetorica. Navedena posljednja stavka Kritijina uvodnog izlaganja, koja je imala i neke odlike zaključka, odnosila se direktno na Teramena.[483] Kritija je prema Teramenu usmjerio čitav niz optužbi, posebno naglašavajući njegov karakter.[484] Teramen je okarakterisan kao oportunista, prevrtljivac i nepostojan. Isticana je njegova "sposobnost" da mijenja strane u odnosu na to koja je u datom momentu jača. Posebno je naglašeno da on nije odan interesima oligarhije[485] i da pokušava da izbjegne odgovornost za djela čiji je bio incijator ili učesnik, prebacujući krivicu na drugoga. Kao potkrepa optužbama, Kritija je navodio činjenice vezane za Teramenovo sudjelovanje u događajima iz 411. god. st. e i u osudi stratega koji su izvojevali pobjedu kod Arginuskih ostrva.[486] Stoga Teramenu kao izdajniku interesa atenske oligarhije po Kritiji sljeduje smrtna presudu. Formalno gledajući takvu odluku su u slučaju Teramena jedino mogli donijeti vijećnici koji su predstavljali neku vrstu i sudske vlasti oligarhijske Atene. Zato se Kritija pojavljuje ustvari kao tužilac koji Vijeću predlaže smrtnu kaznu. Ovo je bio moment konačnog kraja jedinstva atenske oligarhije i na svjetlo dana je izneseno mjesecima tinjajuće neprijateljstvo između svemoćne i vladajuće i sve nezajažljivije spoljašnje oligarhije i ostataka nekada moćne unutarnje oligarhije.

Teramenova odbrana na čitav niz optužbi otkriva mnogo toga o njegovoj ličnosti, idejnim i političkim stavovima i zamislima. Iako je Teramen dosta žestoko uzvraćao kontraoptužbama na račun Kritije, cjelokupna njegova odbrana nije izlazila iz oligarhijskog okvira. Tako on optužuje Kritiju da je i sam u Tesaliji zajedno sa izvjesnim Prometejem uređivao demokratiju i naoružavao peneste protiv njihovih gospodara.[487] Teramen ni jednog momenta ne dovodi u pitanje samu oligarhijsku vlast ili vlast Tridesetorice, svojom odbranom on sebe predstavlja kao jedinog pravog borca za oligarhiju, a svoje tužioce kao osobe koje štete oligarhijskoj političkoj ideji. Teramen je protiv masovnog ubijanja poštenih, uglednih građana i meteka zato jer se time samo

[482] *Xen. Hell.* II, III, 25-26

[483] *Xen. Hell.* II, III, 26

[484] *Xen. Hell.* II, III, 27

[485] *Diod.* 14.4

[486] *Xen. Hell.* .II,III,24-34

[487] *Xen. Hell.* II, III, 36

produciraju neprijatelji oligarhije, što je dobrodošlo demokratiji koja u emigraciji obnavlja snagu. U tom smislu Teramen optužuje ostatak Tridesetorice da su oni ti koji štete interesima oligarhijske vlade jer svojim postupcima samo uvećavaju broj neprijatelja oligarhije.

I pored negativne propagande i svih nastojanja Tridesetorice da ga kompromituju Teramen je imao relativno još prisutan utjecaj u redovima atenske oligarhije, i Kritija i ostatak Tridesetorice suočili su se, kao posljedicom uspješne Teramenove odbrane[488], sa "tihim" neodobravanjem osude Teramena u redovima vijećnika. Kritija i ostali su i očekivali prešutni otpor u Vijeću pa su imali i pripremljenu alternativu, za slučaj ako vijećnici pokažu neraspoloženje prema njihovoj namjeri da ubiju Teramena. Kao što je već rečeno samo 3000 su imali pravo na sudsko-pravnu zaštitu a Tridesetorica su imala pravo da po svojoj volji odlučuju o životu i smrti građana izvan spisak 3000 te ostalih stanovnika Atike i da sastavljaju spisak tih 3000 građana, brišući i dodajući imena, bez ikakve zakonske osnove. Neposredno prije početka obračuna sa Teramenom, „Vijeće 500“ je pod pritiskom Tridesetorice izdalo zakon po kome se uskraćivalo pravo, tj. brisao bi se sa spiska 3000, svakome ko je učestvovao u rušenju Eetionejske tvrđave ili se zamjerio oligarhijskoj „Vladi 400“ iz 411. god. p. n. e.[489] A u oba slučaja Teramen je bio znatno upetljan,[490] posebno u rušenje „Vlade 400“.[491]On je bio i najodgovorniji za njeno raspuštanje i predavanje vlasti Skupštini 5000, što je na kraju rezultiralo obnovom demokratije. Zanimljivo je spomenuti da je i Aristokrat, isto jedan od Tridesetorice zajedno sa Teramenom učestvovao 411. god. p. n. e. u zbacivanju „Vlade 400“.[492] Za razliku od Teramena, njegovo ime nije ni spomenuto na procesu niti je Aristokrat podnio bilo kakve konzekvence zbog svoga učešća u gušenju oligarhijskog puča iz 411. god p. n. e. Eetinojsku tvrđavu na jednom poluostrvu u blizini Pireja su za vrijeme oligarhijskog puča iz 411. god. p. n. e, planirali izgraditi najeksponiraniji i najekstremniji pučisti iz reda „Vlade 400“ kako bi je predali Peloponeskom savezu. Tvrđava bi bila tako strateško pozicionirana da bi u slučaju da je neprijatelji Atene preuzmu, grad i država sasvim sigurno pali. Teramen se nalazio među onima koji su uspjeli da zaustave daljnju izgradnju tvrđave a da i ono što je napravljeno poruše.

Po svemu tome se vidi da je udar na Teramena bio izvanredno dobro pripremljen. Teramen je prvo na osnovu zakona ostao bez građanskih prava, jer je Kritija jednostavno na samom zasjedanju, pozivajući se na gore navedene razloge, javno izbrisao Teramenovo ime iz spiska 3000. [493]Odmah zatim ostatak Tridesetorice je obespravljenog Teramena osudio na smrt.[494] U tim trenucima Teramen je pozvao vijećnike da mu

[488] *Diod.* 14.4

[489] *Xen. Hell.* II, III, 46; *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII

[490] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII

[491] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII

[492] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIII

[493] *Xen. Hell.* II, III, 51

[494] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII

pomognu jer Teramenovo ime "nije ništa lakše izbrisati nego ime bilo koga od vas".[495] U tim momentima na scenu su stupili već ranije pripremljeni naoružani sljedbenici Kritije koji su se rasporedili uz ogradu koja je dijelila vijećnike od publike. Kritija je tada poručio vijećnicima da ih naoružani ljudi "neće pustiti ako bude oslobođen čovjek koji otvoreno radi protiv oligarhije"[496]

Ni skrnavljene oltara, nije moglo doprinijeti da zastrašeni vijećnici smognu snage da se na bilo kakav način suprotstave odluci Tridesetorice i pomirili su se sa smrtnom osudom. Naime Teramen se potezom očajnika sklonio kod žrtvenika boginje Hestije, jer mu je po nepisanom religijskom pravu prisustvo u posvećenom prostoru donosilo zaštitu i azil.[497] Skrnavljene posvećenog prostora nije utjecalo na Kritiju, njegove saradnike i pristalice i Teramen je nasilno otrgnut od oltara Hestije.[498]Navodno su, po Diodoru, tom prilikom Teramenu krenuli da pomognu Sokrat i dvojica drugih Atenjana, ali da ih je on zaustavio riječima "da ne želi biti uzrokom smrti svojih prijatelja."[499]Međutim Ksenofont koji je bio neposredni svjedok opisanih događaja ne spominje, da je Sokrat koji se nalazio u već poodmakloj starosti, potrčao da spasi Teramena. Ksenofont kao Sokratov učenik i privrženik sigurno ne bi propustio spomenuti eventualno junaštvo svoga učitelja. Jedino što Ksenofont kaže za momente kada je Teramen otrgnut od oltara Hestije jeste da je u "Vijeću vladala mukla tišina".[500] Na kraju je Teramen bio prisiljen da popije otrov što je i učinio uz ironičnu zdravicu upućenu "čestitom" Kritiji i tako završi svoj život.[501] Kao da je svojom otrovnom zdravicom Teramen naslućivao brzi kraj svoga ideološkog istomišljenika, sudruga u vlasti i krvnog neprijatelja.

Ocjena Teramenove aktivnosti

Tako je završio život čovjeka koji je bio najzaslužniji za dolazak oligarhije na vlast, koji je godinama bio njen vođa, da bi sada postao i žrtvom svoga djela.[502] Teramenovo umorstvo je označilo onaj trenutak kada je postalo očigledno i onima koji su se zanosili oligarhijskim idejama da Tridesetorica ne žele bilo kakvu drugu vladu izuzev usko-oligarhijske samovoljne i krvave tiranije. Tako su potezom umorstva jednog od najistaknutijih lidera atenske oligarhije, Tridesetorica direktno oslabila i samu svoju vladu, jer su protiv sebe okrenuli i onaj dio prooligarhijskih krugova koji je bio blizak Teramenu, a koji je do tada podržavao vladu Tridesetorice.

Sa krajem života jedne od najeksponiranijih ličnosti u svim dešavanjima vezanim sa oligarhijskom vladavinom iz 403. god. p. n. e. potrebno je dati i njenu ocjenu. Za neke

---

[495] *Xen. Hell.* II, III, 53

[496] *Xen. Hell.* II, III, 51

[497] *Diod.* 14.4; *Xen. Hell.* II, III, 52

[498] *Xen. Hell.* .II, III, 55; *Diod.* 14.5

[499] *Diod.* 14.5

[500] *Xen. Hell.* II, III, 55

[501] *Xen. Hell.* II, III, 56; *Lys. Contra Eratosth.* 78; *Diod.* 14.5.1 ; *Just.* V, 9

[502] *Xen. Hell.* II,III, 51; *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII

antičke pisce u prvom redu za Ksenofonta i Aristotela Teramen je bio ideal političara, čovjek kome se treba diviti.[503] Kada se čitaju njihova djela upada u oči nesuglasje između činjenica koje donose o političkoj aktivnosti Teramena i konačnog zaključka. Izgleda da je u donošenju takvog zaključka mnogo utjecao i Ksenofontov i Aristotelov, posebno kod ovoga prvoga, više ili manje izražen prooligahijski sentiment i njihova politička i idejna uvjerenja. Za razliku od njih dvojice Lisijina ocjena Teramenovog političkog angažmana je dijametralno suprotna. Po njemu je Teramen svojim djelovanjem štetio i narodu i demokratiji.[504]Za Lisiju je Teramen bio i jedan od najodgovornijih za puč iz 411. god. p. n. e. da bi kasnije zajedno sa Aristokratom zbacio „Vladu 400“, najzaslužniji što su gradske i pirejske zidine uništene, za postizanje mira sa Spartom, subverziju ustava i instaliranje oligarhijske vlade.[505]Po Lisiji je Teramen dvaput porobio Atenjane (411. i 404. god. p. n. e.), a nije poginuo kao borac za narodnu stvar nego kao žrtva svoga djela.[506] Kao i Kritija, samo sa suprotnih ideoloških pozicija i Lisija optužuje Teramena za beskrupuloznost i da je radi ostvarivanja svojih ciljeva spreman da žrtvuje i svoje prijatelje.[507]

Koliko su optužbe iznesene od Kritije na Teramenov račun bile tačne ili su bile samo produkt političke osmišljenosti.? Da li je Teramen uistinu bio izdajnik oligarhijskih interesa onako kako su tvrdili Kritija i njegovi saradnici?. I ako jeste da li je on onda imao viziju neke drugačije Atike ni demokratske ni oligarhijske? Možda je bio samo neprijatelj Tridesetorice i njihovog načina vladanja ili se pod utiskom njihovih krvavih zločina u njemu pojavila humanost i politička odgovornost i principijelnost? Da li su vrijeme i sve ono ono što se zbivalo u Atici te godine djelovali na Teramena promijenivši njegove stavove. Kada se govori o njegovom eventualnom brzom idejnom zaokretu potrebno je znati da se političar takvog karaktera kao što je bio Teramen ne mijenja baš tako brzo.

Povjerovati u izdaju oligarhije i neke prodemokratske sklonosti Teramena je isto teško. Teramen je od početka bio ne samo odan oligarhijskim idejama nego je bio i jedan od začetnika rušenja demokratije. Poslije Egospotamske bitke aktivno je sarađivao sa Spartancima. Čak je odmah po uspostavljanju vlade Tridesetorice podsticao oligarhiju na kažnjavanje onih koji su se suprostavili oligarhijskom režimu. I od toga svoga načela nije odstupio ni u zadnjim trenucima svoga života. U tom smislu je karakteristična i njegova izjava u sklopu njegove odbrane da bi onoga ko bi "želio da učini kraj ovoj vlasti (tj. vladavini Tridesetorice), i ako bi jačao zavjerenike protiv vas, pravedno bi bilo kazniti ga najvećom kaznom"[508]Za Teramena je idealno uređenje ono u kome vladaju oni "koji mogu na konju i sa štitom da brane državu"[509], tj. konjanici i hopliti (″οπλιτης), teško

[503] *Xen. Hell.* II, III, 56

[504] *Lys. Contra Eratosth.* 50

[505] *Lys. Contra Eratosth.* 63; 65; 68 ; *Lys. Contra Agorat.* 17

[506] *Lys. Contra Eratosth.* 78

[507] *Lys. Contra Eratosth.* 67

[508] *Xen. Hell.* II, III, 36

[509] *Xen. Hell.* II,III 48

naoružani oklopnici pješadinci, odnosno imovinski bolje situirani slojevi atenskog društva čije je bogatstvo uglavnom vezano za zemljišni posjed. Svaki građanin je u sistemu funkcionisanja građanske milicije sam za sebe nabavljao oružje i ostalu vojnu opremu. Atenska država nije imala za individualno naoružanje nikakvu odgovornost. Jedinu odgovornost država je snosila za opremanje mornarice. Tako se pripadnost svakoj klasi, staleži, i imovinskoj skupini očitovala i položajem građanina u vojnom rasporedu. Samo najbogatiji su sebi mogli priuštiti konja i vojnički stalež konjanika se najvećim dijelom regrutovao iz slojeva imućnih zemljoposjednika, koji su većinom bili naklonjeni oligarhijskim idejama. Hopliti su isto tako poticali iz relativno imućnijih slojeva, dok su lakonaoružani peltasti i teti koji su služili u mornarici, te mnogobrojni pračkari pripadali siromašnijim slojevima atenskog društva.

Teramen je želio upravu sastavljenu od "najboljih građana" što je po Teramenovoj shvatanju podrazumijevalo imućne građane. Za Teramena je s toga imovinski cenzus zasnovan na zemljišnom posjedu taj koji bi trebao biti i najbitniji prilikom uspostave nove strukture Atičkog društva. Ali povratak u prošlost u političkim odnosima, uostalom kao i svaki drugi anarhonizam je nemoguć, jer moguće je ići samo u budućnost, u nešto sasvim novo, te se samim tim i Teramenovi stavovi čine kao proizvod nerealnog, sa pozicija idealističko-konzervativnog, sagledavanja trenutnih društvenih i ekonomskih odnosa u okvirima Atike. Konzervativizam je od svih Helena bio najstraniji upravo duhu i načinu života Atenjana. Tu njihovu odliku primijetili su još Tebanci kada su se na početku Peloponeskog rata o njima izrazili kao o narodu koji voli novotarije.[510]

Onda kada je stvar izmakla kontroli, zločini se stravično umnožili, a državom zavladala strast za nasiljem i uživanje u ubijanju, Teramen se okrenuo protiv sistema kojem je on sam bio tvorac. Djelo koje je stvorio pokazalo se moćnijim od svoga tvorca i na kraju je i uništilo Teramena. Optužba za nepostojanost, loš karakter, političko kalkulanstvo i prevrtljivost u svakodnevnom praktičnom političkom životu izgleda da su imale nešto veću vrijednost u odnosu na druge optužbe. Zbog toga je u Ateni i bio poznat pod nadimkom koturna, što je u kolokvijalnom žargonu Atike označavalo onoga koji odgovara svim stranama.[511] Najbolji primjer za to je njegovo držanje u vrijeme puča iz 411. god. p. n. e. Teramen je bio jedan od vođa puča, a kada je oligarhijski projekt krenuo nizbrdo, Teramen se nije ustručavao da se najviše angažuje u raspuštanju „Vlade 400", i prijenosu njenih ingerencija na skupštinu 5000, što je uostalom bilo i bliže njegovim političkim idealima. A kada je demokratski pokret predvođen Trasibulom i Trasilom postao realna opcija, Teramen se nije nimalo ustručavao da ponovo pređe na demokratski sistem.

Izgleda da su Teramenova teorijsko-idejna shvatanja, koje je ipak bilo znatno postojanije, i praktično političko djelovanje išli divergentnim putevima i da Teramen nikada nije uspio uskladiti svoje ideje i djelovanje, što se na kraju pokazalo kobnim za njegov

[510] *Thucyd.* I, 70

[511] *Xen. Hell.* II, III, 30; *Plut. Nyc.* 2. Koturna je bila visoka obuća (poput čizme) tragičkih glumaca, debelih potplata i visoke pete kako bi na pozornici izgledali viši. Nosili su je muškarci i kasnije žene. Koturna je bila jednaka i za lijevu i za desnu nogu.

politički angažman. Za tako nešto nedostajalo mu je i sposobnosti i unutrašnje snage kako bi prevazišao raskorak nastao u njegovom političkom radu. Teramen je u zadnjim rečenicama svoje odbrane Tridesetoricu i članove Vijeća upozorio i na opasnost koja vladi atenske oligarhije prijeti od Trasibula i Anita koji u emigraciji okupljaju demokrate i možda se pripremaju i za oružani upad u Atiku. On je bio svjestan da način vladavine Tridesetorice neumitno vodi ka ponovnoj afirmaciji demokratije. Ali da li su opasnosti od demokratske emigracije bili svjesni i atenski oligarsi, uljuljkani zaštitom spartanskog garnizona i osjećajem svemoći, vjerovatno nisu. Oni su tada smatrali da im je glavni protivnik čovjek koga su upravo osudili na smrt.

1.15 Početak kraja

"Kad su naime Tridesetorica tirana, postavljeni od Lakedemonaca (Spartanaca op.a.) držali Atenu u ropskome jarmu, te većinu građana....dijelom istjerali iz domovine, dijelom poubijali, a imanja najvećeg broja njih (građana op.a.) zaplijenili i razdijelili između sebe"
Kornelije Nepot[512]

Opšti haos koji su proizvodili strahovlada, bezakonje i beznađe koji su zahvatili Atiku, pojačan posebno nakon umorstva Teramena[513] doveli su do toga da se počelo ponovo među narodom razmišljati o Alkibijadu kao mogućem rješenju za izlazak iz krize, smatrajući da je on pogodna ličnost koja će zaustaviti "zloupotrebu vlasti Spartanaca i bjesnilo 30"[514]. Nakon Egospotamske bitke Alkibijad, osjećajući se nesigurnim na Hersonezu, povukao u Bitiniju, odnosno prešao u Aziji, smatrajući da će biti sigurniji ako se bude nalazio na teritoriji pod jurisdikcijom Perzijanaca.[515]Iz Bitinije je prešao u susjednu Frigiju gdje je stupio u kontakt sa perzijskim satrapom Farnabazom. [516]Bez obzira da li je bilo izvodljivo da se Alkibijad pojavi kao spasilac domovine, to plastično pokazuje koliko je bilo očajno stanje u tadašnjoj Ateni, da se razmišljalo i o povratku jednog Alkibijada.[517] Sa druge strane, one praktične, takvo razmišljanje je bilo teško moguće i neizvodljivo u novoj konstelaciji odnosa, što zaključuje i Plutarh nazivajući takva razmišljanja "sanjarijama" [518]. Suprotno od Plutarha, Nepot tvrdi da je Alkibijad

---

[512] *Nep. Thras.* I, 5

[513] *Diod.* 14.5

[514] *Plut. Alc.* 38. Ksenofont u svojoj Helenskoj historiji kada govori o vladavini Tridesetorice, nigdje ne spominje Alkibijadovu smrt. Drugi pisci kao Plutarh, o zadnjim danima života Alkibijada govore ne umečuči ih u kronološki sljed događaja koji su se odvijali tokom tiranije. Međutim na osnovu Ksenofontovog podatka, u kojem Teramen na svome suđenju još spominje Alkibijada kao živoga (*Xen. Hell.* II,II,42) možemo zaključiti da su se Tridesetorica odlučila obračunati sa Alkibijadom tek nakon eliminacije Teramena.

[515] *Plut. Alc.* 37

[516] *Plut. Alc.* 37

[517] Osjećanja atenskih građana prema ličnosti Alkibijadu plastično je sažeo, istina u drugom kontekstu, Aristofan u svojoj komediji "Žabe" u samo jednoj rečenici " Želi ga, mrzi, a ipak hoće da ga ima". (1422-1433).

[518] *Plut. Alc.* 38.

ipak planirao oslobađanje Atene, te da je u tu svrhu nastojao obezbijediti i podršku perzijskog cara Artakserksa II Mnemona (vl. 405 - 362. god. p. n. e).[519] I pored Nepotovog suda slabo je vjerovatno da je on stvarno i aktivno učestvovao u nekoj vrsti zavjere protiv Tridesetorice. A i pitanje je koliko je i sam Alkibijad bio raspoložen da učestvuje u novim političkim i vojnim avanturama i pored toga što je po svome biću i karakteru bio sklon političkom avanturizmu, ali njegova nekada bogata energija već je bila sigurno iscrpljena, bio je u godinama (404. god. p. n. e. imao je najmanje 45 godina) i vjerovatno je osjećao i zamor od svega onoga što je prošao. Može se sa većom sigurnošću tvrditi da se on povukao sa javne scene grčkog svijeta, nastanivši se u frigijskom selu Melisi.[520] Ali da li je moguće da osoba kao što je bio Alkibijad to i uspije, da se povuče u mirni privatni život, na koji neće utjecati bilo kakav vanjski poremećaj.

Bez obzira je li Alkibijadov povratak bio nerealna solucija, sama pojava takvog razmišljanja, nije mogla ostati bez odgovarajuće reakcije Tridesetorice. Za Alkibijada je uostalom uvijek isticana njegova sposobnost kameleonstva i prilagođavanja svakoj sredini, ma koliko ona čak i odudarala od izvornog Alkibijadovog karaktera.[521] Tridesetorica poznajući tu njegovu sposobnost vrlo dobro, sigurno su morala računati i sa opasnošću da se Alkibijad u eventualno novoj konstelaciji političkih odnosa u Grčkoj, ne nametne ponovo kao nezaobilazan faktor. Da li su ta njihova strahovanja imala i realnu podlogu to je neko sasvim drugo pitanje.

U vezi onoga što će se po pitanju Alkibijadove sudbine dalje dešavati postoji više verzija. Po jednoj od vijesti koju prenosi Plutarh, suočeni sa eventualnom opasnošću koju im je predstavljao Alkibijad, Tridesetorica su pratili Alkibijada njegovo kretanje i vodili računa o tome šta on radi i smišlja. Međutim da bi poduzeli bilo kakvu mjeru u cilju eliminacije Alkibijada trebali su imati dozvolu svojih mentora. Kritija, sada neograničeni gospodar Atike, je pokušao izdejstvovati kod Lisandera rješavanje "problema" zvanog Alkibijad, poručujući mu da "vlast Lakedemonjana nad Heladom nije sigurna sve dok je Atena demokratska, a Atenjanima...Alkibijad dok je živ neće dopustiti da ostanu mirni pri nastalom stanju stvari (po uspostavljenoj oligarhijskoj vladavini Tridesetorice. op. a)"[522] Kritija koji je samo par godina ranije predlagao Alkibijadovu rehabilitaciju, ponovo je odlučivao o Alkibijadovom životu, ali sada željeći, tražeći, moleći kod Lisandera njegovu likvidaciju. Ali Lisander nije želio ništa poduzeti bez odobrenja Sparte. Olakšavajuća okolnost po Kritijinu molbu, je bila i to da se Alkibijad prilično zamjerio Spartancima, i lakedemonskoj državi kao cjelini ali i za vrijeme svoga boravka u Sparti i pojedinim Spartancima, u prvom redu kralju Agisu.[523]

Dok je boravio u Sparti, iskorištavajući odsustvo kralja Agisa koji se nalazio na frontu, Alkibijad je zaveo njegovu ženu Tideju koja se i zaljubila u šarmantnog Atenjanina.

---

[519] *Nep. Alc.* 9, 4-5

[520] *Athen.* 13, 574E

[521] *Nep. Alc.* 11; *Plut. Alc.* 23

[522] *Plut. Alc.* 39; *Nep. Alc.* 10,1

[523] *Nep. Alc.* 4, 6-7; *Plut. Alc.* 38

Tideja je iz veze sa Alkibijadom rodila muško dijete Leotihid.[524] Alkibijad je i sam javno tvrdio da je zaveo kraljevu ženu motivisan željom da njegovi potomci budu kraljevi Lakedemonjana. Samim tim smrtnu presudu Alkibijadu nije bilo teško dobiti. Lisander je nakon što je dobio odgovarajuće instrukcije od efora, otpočeo akciju likvidacije Alkibijada. Lisanderu je od efora stigao "štap sa tajnom porukom" koji se zvao skitala (σκυτάλη). To je bio standardni način komunikacije efora sa spartanskim vojskovođama i poslanicima koji su se nalazili na terenu. Kada se odašilje zapovjednik , onda se izrade dva identična okrugla komada drveta., jedan komad zadržavaju efori a drugi daju onome koga šalju. Kad bi slali poruku efori bi omotali kožni remen oko štapa tako da je kompletan štap bio pokriven kožom, zatim bi na kožu ispisivali poruku i odmotali kožu. Tako ispisanu poruku na komadu kože zatim bi slali zapovjedniku na terenu. Primalac je poruku mogao pravilno pročitati samo ako je namotao kožu na identičan drveni štap onome na kome je poruka ispisana .[525]

Otežavajuću okolnost za likvidaciju Alkibijada predstavljala je činjenica da se on nalazio na perzijskoj teritoriji i bilo kakva akcija protiv njega mogla je biti izvedena samo uz znanje ili učešće i Perzijanaca. Lisander je od Farnabaza u čijoj je satrapiji u Maloj Frigiji i Bitiniji (današnja sjeverozapadna Turska) živio Alkibijad, zahtijevao da se ubije Alkibijad, čak i prijeteći da će ukoliko mu Farnabaz " ne preda Alkibijada živa ili mrtva" otkazati sve ugovore koje je Perzijski car imao sa Spartancima.[526] Farnabaz koji je i sam imao porazno iskustvo u duelu sa Alkibijadom za vrijeme borbi za moreuze nije se dugo dvoumio i izdao je naredbu za Alkibijadovu fizičku eliminaciju. Po vijesti koju prenose Plutarh i Nepot, samo ubistvo je izvršeno pod rukovodstvom Farnabazovog brata Mageja (kod Nepota Bagej) i strica Susamitra u frigijskom selu Melisa u kojem je Alkibijad boravio.[527]Obezglavljeno Alkibijadovo tijelo je svojom haljinom prekrila kurtizana (hetera) Timandra s kojom je Alkibijad živio u toj zadnjoj godini svoga života.[528] Tako je posljednji pokrov jednom od najrazbludnijih i najraskalašenijih Grka nastao čudnom ironijom kao posljedica istinske ljubavi. I po Diodoru Alkibijad je umoren na osnovu želja Spartanaca.[529] Pored ove verzije koja je najvjerovatnije tačna, i kao takvu je i sam stavlja na prvo mjesto i najopširnije je predstavlja, Plutarh uzgred spominje i drugu verziju, po kojoj je Alkibijad poginuo kao žrtva svoje poslovične seksualne razuzdanosti i osvete za nanesenu uvredu, bez bilo kakvog utjecaja Sparte, Perzijanaca i Tridesetorice.[530] Efor opet, u fragmentima koje prenosi Diodor, razloge za Alkibijadovo ubistvo nalazi u činjenici da je Alkibijad raspolagao sa informacijama o zavjeri Kira i da je namjeravao da o tome obavijesti Artakserksa. Po Eforu u općem kolopletu političkih

---

[524] *Plut. Agesi.* 3; *Plut. Alc.* 23

[525] *Thucyd.* I, 131; Gelije, XVII, 9,6; *Plut. Lis.* 19

[526] *Nep. Alc.* 10, 2-4; *Plut. Alc.* 39

[527] *Nep. Alc.* 10, 4-6; *Plut. Alc.* 39; *Athen.* 13, 574E; *Just.* V, 8

[528] *Nep. Alc.* 10, 6; *Plut. Alc.* 39

[529] *Diod.* 14.11.1

[530] *Plut. Alc.* 39

intriga koji je nastao kao posljedica Alkibijadove namjere da spriječi Kirovu zavjeru, majstor političke igre i makijavelista stare Atene nije se jedini put snašao i bio je ubijen.[531] I tako je poginuo i najveći genije i najveća nada ali i najveći promašaj historije klasične Grčke.

Da li je Alkibijad bio žrtva zavjere Tridesetorice, spartanskog naloga, osvete za nanesenu uvredu, ljubomore perzijskog satrapa ili samoubistva, nesumnjivo je da je njegova smrt odgovarala i Kritiji i režimu u Ateni, i njihovim mentorima Spartancima i Perzijancima i da je prihvaćena i dočekana sa odobravanjem. I Kritija, onaj isti koji je nekoć predložio povratak Alkibijada i koji je spjevao elegije tome u čast, mogao je sada sa zadovoljstvom konstatovati Alkibijadov kraj. A što se tiče Alkibijada on je svoj razvratnički i burni život završio onako kako ga je i vodio i vjerovatno na način na koji je i sam želio. Stoljećima kasnije rimski imperator Hadrijan je na mjestu Alkibijadovog groba postavio mramorni kip. Što je navelo Hadrijana na ovaj postupak ostalo je nepoznato.

Tridestorica su smaknuli, čuvenog sportistu Autolika, zato što je ranije u samoodbrani prevrnuo Kalibiju. Autolik je bio pankratist (πανκρατιστ), tj. bio je bokser i hrvač, jedan od najpoznatijih u tadašnjem svijetu, i pobjednik na panatejskim igrama 422. god. p. n. e. Pa i ako je Lisander prešao preko toga, čak ukorivši Kalibiju "da ne zna vladati slobodnim ljudima", Tridesetorica u svome udvorništvu prema Spartancima nisu, i Autolik se zajedno sa hiljadama svojih sugrađana našao na žrtveniku vladavine Tridesetorice.[532] Autolika je Ksenofont ovjekovječio u svome djelu Gozba (Simpozijum),[533] a kasnije su i Atenjani u njegovu čast podigli i postavili u Pritaneju statu-u proslavljenog pankraiste, i žrtve tiranije. Statua Autolika se tu nalazila i nakon 550 godina kada grčko-lidijski putopisac Pausanija posjeti Atenu.[534]

Sada su Tridesetorica ubijali skoro svakoga dana[535] tako da su uspjeli da za kratko vrijeme svoje vladavine pogube više od 1500 atenskih građana.[536] Nepoznato je da li su ovaj broj pogubljenih a koji navodi Aristotel, uvršteni samo atenski građani ili i masa pogubljenih meteka, iako Aristotel striktno spominje samo pogubljene atenske građane. Ako se cifra od 1500 pogubljenih odnosi samo na atenske građane, onda je ukupan zbir žrtava krvave vladavine Tridesetorice ako im se dodaju i ubijeni meteci mnogo veći. Brojka od 1500 pogubljenih pokazuje svo ludilo, zlo, bijes, i patnju koju su oligarsi primijenili nad svojim sugrađanima.[537] A koliki je tek bio broj onih silovanih, mučenih, opljačkanih i protjeranih.

---

[531] *Efor,* fragment kod *Diod.* 14. 11; O Alkibijadovoj smrti vidi još i *Just.* V, 8

[532] *Diod.* 14. 5; *Plut. Lis.*, 15

[533] *Xen. Simp.*

[534] *Paus.* 1,18,3

[535] *Diod.* 14.5

[536] *Aristot. Ath. Pol.* XXXV

[537] *Lys. Apol.* 2; 9-11; *And. de mys.* 90

Sve ovo što se dešavalo u Ateni, sav taj masovni zločin, proganjanja i teror Tridesetorice poprimili su razmjere genocida nad stanovništvom Atike, nad svojim sugrađanima i narodom kojem pripadaju.[538] Historija milenijumima kasnije pokazuje još jedan primjer svjesnog masovnog fizičkog uništavanja sopstvenog naroda u ime ideologije, i to na kambođanskim poljima smrti. Posebnu težinu svim počinjenim zločinima u Atici daje to što su ubice sa svojim žrtvama zajedno odrastali, išli u škole, učestvovali u atenskim svečanostima i religijskim obredima, dijelili sve radosti života, bili ratni drugovi, dijeleći i sve opasnosti života. Mnogi su bili i rodbinski i krvno vezani. Ali ubice su prekršile i zakone prijateljstva, zaboravili zajedničku prošlost, izdali i svoje očeve i majke, okrenuvši se i protiv krvnog srodstva. Tako su tirani i njihovi pomagači krvlju okaljali i svoje tijelo i svoj duh.

Opijenost krvlju i pohlepom kada se dođe do jednog kritičnog stadija gubi sve norme i granice. Čovjek zatrovan time gubi i ideale i ideologiju koju je u sebi do tada baštinio. Svuda oko sebe vidi neprijatelje i stalno je primoran tražiti žrtve kako bi ih prinio na oltar svoje drogiranosti, novog "božanstva" za sebe. I prijateljstva i savezništva i političke grupacije se tada za vrlo kratko vrijeme razaraju. Tako su i atenski oligarsi te 404. god. p. n. e. prešli granicu koja ih je dijelila od razuma, počevši da traže i među sobom, žrtve koje bi prinijeli oltaru "božanstva zločina". Tu leži i jedna historijska zakonitost. Što se brže i brutalnije odvija proces dehumanizacije bilo pojedinca bilo grupe, a zavisno od stepena utjecaja koji oni imaju na društvenu zajednicu, i ta zajednica doživljava proces unutrašnjeg korumpiranja i propadanja. Nekada se onda ta "zaraza" prenese i na susjedne društvene zajednice, i u tako nastalom sistemu spojenih posuda, čitave zajednice budu uvučene u krvavi koloplet iz kojeg je teško izaći.

Atensku političku scenu ne bi trebalo samo posmatrati u crno-bijelom svijetlu u smislu potpune razdvojenosti na dva antagonistička bloka oličena u oligarhijskoj i demokratskoj stranci. Nesumnjivo je postojala i jedna brojna međuzona, kao uostalom u svim državama i ljudskim zajednicama, koja je bila stranački neopredijeljena bilo da je apolitična ili politički nesvjesna. Ti građani su samo željeli da vode ustaljeni život ne zamarajući se javnim poslovima ili time ko je na vlasti. Učestvovanje u vladi i u političkim zbivanjima ih nije interesovalo i zadovoljavali su se da budu samo objekti, ali ne i subjekti javne djelatnosti. Toj skupini su pripadali i oni koji su se nakon bavljenja javnim radom, bilo da su bili razočarani svojim angažmanom u politici, bilo u politiku kao cjelinu ili iz nekog drugog razloga, povukli u mirni privatni život, ne želeći se dalje angažirati u politici. Ta skupina je svojim pasivnim stavom prešutno mogla podržavati bilo koju vlast, sve dok ona radikalno ne bi ugrozila njenu egzistenciju. Za njih su i demokratija i oligarhija bili dovoljno dobri sistemi ako ne bi dirali u njihov svakodnevni privatni život, njihove živote i porodicu.

Pored ove "političke bare" postojali su i unutar i demokratije i oligarhije, koje nipošto ne bi trebalo posmatrati kao homogene cjeline, pojedinci i grupe sa uvjerenjima sklonijim oportunizmu. Oni su bili elastičnijeg i prilagodljivijeg karaktera i mogli su se navići na

[538] *Nep. Thras.* 1, 5; *Lys. Contra Agorat.*, 1; 45; *Val. Max.* III, 2, ext. 6; *Just.* V, 8-9

vlast suprotnog tabora. I njihov broj nije bio zanemarljiv. Uostalom i govornik Lisijinog govora o "Odbrani od optužbi za subverziju demokratiju", koji se nalazio u gradu za cijelo vrijeme trajanja oligarhijske uprave, i bio jedan od 3000, naglašava da ni 3000 nisu bila jedinstveno tijelo, nego su bili podijeljeni na niz frakcija.[539]Treća skupina su bili meteci, koji nisu direktno učestvovali u političkom životu atenske države. Sve ove tri skupine su mogle pristati da žive pod oligarhijskom vladom i pomiriti se sa tim da ne učestvuju u političkom životu i vladi Atene sve do onog trenutka kada bi njihovi životi došli u opasnost. Međutim Tridesetorica i njeni trabanti su, politikom državnog terorizma primjenjivanim nad stanovništvom Atike kojim su trebali vladati, samo producirali svoje neprijatelje. Nasilje, ubistva i pljačke koji su zahvatili upravo najviše gore spomenute tri skupine, samo su izazivali zgražavanje velike mase atičkog stanovništva primoravajući ga na akciju kako bi se odbranio od bijesa i zločina Tridesetorice. Tako su atenski tirani od te velike indiferentne mase učinili svoje protivnike i praktično ih gurnuli u tabor svojih neprijatelja. Ostaci demokratije koji su se uvezivali van teritorija Atike nisu mogli dobiti "bolji poklon" od svojih suparnika.

1.16 Demokratska emigracija

"...nikoga ovome (Trasibulu, vođi demokratske opozicije oligarhijskoj vladi op.a.) ne pretpostavljam u poštenju, ustrajnosti, veličini duha, ljubavi prema domovini. Ono što su naime, mnogi htjeli, a malo ih je moglo: osloboditi domovinu od jednoga tiranina, ovome je uspjelo da je (Atenu op.a.) pritisnutu od Tridesetorice tirana, iz ropstva u slobodu vrati"
Kornelije Nepot[540]

Tridesetorica su pokazivala zapanjujuću brzinu i umijeće u razračunu sa svojim stvarnim ili umišljenim protivnicima i oponentima. Dobar dio i vremena i snage odvajali su na pronalaženje svih onih koji bi im mogli biti opasni. Međutim srećom po mladu biljku demokratije njihovom umijeću konspiracija, koje su se uvijek završavale i likvidacijom, izmakli su neki od istaknutih demokrata, od kojih na prvo mjesto treba istaći Trasibula i Anita. Kako je bilo moguće da ovi istaknuti pripadnici atenske demokratske stranke izbjegnu paranoji Tridesetorice. Vjerovatno su Tridesetorica smatrala da se atička demokratija, i njena idejna i ljudska snaga i srž zauvijek poraženi i likvidirani u nizu pokolja i sistematskoj kompromitaciji demokratske ideje u samom početku tiranije Tridesetorice te da je spartanska hegemonija dovoljan garant da se neće dogoditi restauracija demokratije. Tridesetorica su računala i na faktor straha, osjećaja koji su među stanovništvom Atike u ogromnoj mjeri upravo oni i izazvali, odnosno da se obezglavljeni i prepušteni spašavanju gole egzistencije stanovnici atenske države neće usuditi pred stihijom terora da priđu bilo kakvom pokušaju restauracije demokratskog sistema. Misleći da su oslobođeni bremena eventualne opasnosti od restauracije

[539] *Lys. Apol.* 22

[540] *Nep. Thras* . 1,1

demokratije, atička oligarhija se mogla posvetili unutaroligarhijskim razračunavanjima i prepustiti i određenom stepenu ležernosti i samozadovoljstva, dva najopasnija neprijatelja svake vlasti. Tridesetorica su mislili i da je demokratska opozicija sada malobrojna, slaba i bez istinskih lidera. Tako im je i moglo promaći da se obračunaju sa ostacima demokratske stranke kao i okupljanje demokrata u njihovom najbližem susjedstvu. To je jedini primijetio Teramen, ali u zanosu obračuna sa "unutrašnjim neprijateljima" Kritija i njegovi privrženici prečuli su njegovo ozbiljno upozorenje. Možda su Tridesetorica mislili da su Teramenove riječi , izrečene u kontekstu njegove odbrane, pretjerane i da ih on želi navesti na pogrešan trag. Tridesetoricu je u umanjivanju opasnosti od eventualne obnove demokratije mogla zavesti i činjenica da su demokrati koje je Teramen spominjao kao moguće buduće protivnike, nisu nikada predstavljali najistaknutije lidere vodstva atenske demokratske stranke, nego su se uvijek nalazili u drugom redu. Tridesetorica nisu računali ni na najbitniji faktor; a to je da su duh i principi atičke demokratije ipak bili suviše duboko urasli u društveno tkivo Atike da bi se mogli samo pokoljima zatrti za par mjesecima. Tu unutrašnju snagu demokratije priznaje i sam Kritija kada kaže da se atenski narod "....vrlo dugo vremena hranio demokratijom"i da postoji "....veliki broj neprijatelja borcima za oligarhiju..."[541]. Međutim i on je napravio grešku kada je umjesto da utvrdi novouspostavljenu oligarhijsku vlast započeo obračun sa umjerenijim dijelom oligarhije. A upravo je ta nehajnost prema emigraciji i preziranje njihove snage, umijeća i volje najviše i doprinijela propasti oligarhijske uprave.[542]

Poslije Teramenovog ubistva Tridesetorica su prešli sve granice normalnog poimanja i razmišljanja, bili su opsjednuti manijakalnim sistemom koji se bazirao na ubijanju, silovanju, pljački, svemu onome što je njihov poremećeni um mogao poželjeti. Pored toga što su imovinu svojih žrtava dijelili međusobno i svojim prijateljima i sudrugovima u zločinu, kojih nije baš bio neznatan broj, Tridesetorica su zabranila da u grad Atenu ulaze svi oni koji nisu na spisku 3000, izgnavši istovremeno iz njega sve one koji nisu pripadali 3000 ili njihovim porodicama.[543]Time su misleći da će je stabilizirati, Tridesetorica svoju vladavinu, dodatno oslabili, jer su masu, nabijenu mržnjom i bijesom prema Tridesetorici i oligarhiji, mogli bolje kontrolisati u urbanom jezgru, nego razasutu širom Atike.

Koliko je samo patnje, suza, straha, poniženja i prolivanja krvi tada za jedno kratko vrijeme, u samo par mjeseci doživjela Atika, to bi bilo teško i opisati. Svaki zločin, posebno kada on poprimi oblik sistema proizvodi veliku masu izbjeglica kojima je jedino preostao još život. Broj izbjeglica je rastao od prvih dana uspostave oligarhije velikom brzinom, a svaki novi val zločina, samo je dodavao nove grupe izbjeglica.[544] Unutar Atike neki su se pokušali skloniti u Pirej ili neka udaljenija mjesta, smatrajući da bi izbivanjem iz samoga grada možda mogli zakloniti za bijesom Tridesetorice. Međutim, njihovo uvjerenje o relativnoj sigurnosti boravka van samoga grada pokazalo se pogrešnim, jer

[541] *Xen. Hell.* II,III,24

[542] *Nep. Thras* . 2. 2-4

[543] *Xen. Hell.* II, IV, 1; *Plat. Apol.* 5

[544] *Lys. Contra Eratosth.* 17; 97; *Lys*, Odbrana od optužbi za subverziju demokratije, 18; *Lys. Contra Agorat.* 63

nije bilo tog dijela Atike koji ruka Tridesetorice nije uspjela dosegnuti tražeći žrtve svoje "vladavine". Pretpostavlja se, da su Tridesetorica protjerala ili je pred njihovim terorom pobjeglo, oko 5 000 atenskih građana.

Jedan dio pobornika demokratije je još neposredno prije uspostave oligarhijske vlade, vjerovatno naslućujući šta bi se moglo desiti, napustio Atiku i sklonio se u druge helenske polise. Bilo je vjerovatno i onih koji su se sklonili i na vanhelensko područje. Toj ranoj emigracijskoj struji koju su činili većinom demokrati, vremenom se pridružio i veliki broj Atenjana i meteka koji su osjetili šta znači teror Tridesetorice. Pošto Vlada Tridesetorica u Ateni nije raspolagala sa onom snagom koju je imala demokratska Atena u Heladi, oni su se da bi preduprijedili demokratsku i svaku drugu emigraciju morali osloniti na usluge svoga političkog mentora. Izlazeći u susret svojim saveznicima u Ateni, odnosno "uvećavajući njihovu strahovladu" kako bi rekao Plutarh, Sparta je naredila svim svojim saveznicima, znači većem dijelu Helade da se svi bjegunci iz Atene ako se zateknu na teritoriji bilo kojeg od polisa Saveza, moraju ekstraditirati nazad u Atenu u ruke Tridesetorice tirana.[545] Kao sankciju u slučaju da neki polis odbije da postupi po ovoj spartanskoj naredbi prijetilo mu se isključenjem iz Saveza i plaćanjem kazne od pet talenata.[546] Većina slabijih i manjih grčkih polisa je poslušala spartansko naređenje i jedan broj demokratskih emigranata koji se našao u tim polisima je bio pogubljen.[547]Međutim spartanski zahtjev Helenima će predstavljati povod i za prvo razilaženje među Spartanskim saveznicima i podanicima. Pojedini snažniji polisi sada će pokazati otvoreno neslaganje sa postratnom spartanskom politikom, posebno onom čiji je reprezent bio Lisander. Argos, najbliži susjed Sparte se nije povinovao spartanskim zahtjevima i u "duhu humanosti" prihvatio je dosta prognanika.[548] Argivljani su i inače bili od davnina neprijatelji Spartanaca, a posebno su sada bili ogorčeni na spartansku bahatost i okrutnost. Građani Argosa su spartanskom izaslaniku koji došao u Arg da traži izvršenje naređenja o ekstradiciji emigranata, naložili da napusti teritoriju Argosa prije zalaska sunca, a u suprotnom će ga smatrati neprijateljem

Nasuprot željama Spartanaca, i tebanska skupština je izglasala zaključak po kome su "svaka kuća i grad u Beotiji" otvoreni atenskim bjeguncima, i da onaj ko odbije pomoći izbjeglim Atenjanima plati kaznu od jednog talenta.[549] U dodatku zaključka se pozivaju Tebanci da ne smetaju bilo kakvoj oružanoj akciji koju bi sa njenog teritorija izveli Atenski emigranti uperenoj protiv vlasti Tridesetorice.[550] Time su Tebanci zauzeli poziciju pasivne podrške demokratskoj emigraciji i njenim aktivnostima u unutrašnjim atičkim sukobima. Uz sve navedeno Beotija je bila i najbliža pokrajina Atici, i vrlo brzo je postala stjecište najjačeg jezgra emigracije, gdje su se demokrati reorganizovali,

---

545 *Plut. Lis.* 27; *Just.* V, 9

546 *Plut. Lis.* 27; *Diod.* 14.6.1

547 *Diod.* 14. 6.2

548 *Diod.* 14. 6.3; *Just.* V, 9

549 *Diod.* 14.6.3; *Just.* V, 9

550 *Plut. Lis.* 27

opremili i odakle su krenuli u oslobodilački rat. Sa svoje strane, ni Atenjani onda kada se bude restaurirala demokratija u tebanskoj državi, neće ostati dužni Tebancima.[551] Nakon što je Spartanac Febida, nakon završetka Korintskog rata zauzeo tebansku utvrdu Kadmeju, odnosno izvršio okupaciju Tebe, a oligarhija preuzela vlast 382. god. p. n. e. Atenjani su prihvatili tebanske izbjeglice.[552] Izbjegli Tebanci će predvođeni Melonom i Pelopidom 379. god. p. n. e. krećući se istim putem ali u suprotnom pravcu ponoviti isti poduhvat kao i njihovi atenski predšasnici.[553] Tebanci su bili i zbog mnogo drugih razloga ogorčeni na politiku Sparte, posebno na Lisanederove postupke. Najviše negodovanja Tebanaca izazvalo je pitanje ratnog plijena i novca koje je Lisander otpremio u Spartu, jer su Tebanci za sebe zahtijevali desetinu plijena a nisu dobili ništa.[554] Otada su Tebanci na svaki način pokušavali da se suprotstave politici Sparte.

Tebanci nisu ostali samo na pasivnosti prema izbjeglicama, nego su Trasibulu i demokratima pribavili i oružje i novac i obezbijedili "tajnost pothvata i polazište za djelovanje."[555]Izbjegli demokrati u Beotiji, su koristeći podršku tebanske zvanične politike vršili svestrane pripreme za predstojeće događaje. Tako je u trenucima kada je teror u Atici dostizao svoj zenit sa progonom meteka i neposredno pred Kritijin obračun sa Teramenom emigracija imala organizirani kružok. To dokazuje da organizacija i skupljanje izbjegle demokratije nije bila stihijska, nego brižljivo pripremana operacija. Svoj uspjeh demokrati duguju upravo umijeću, dobrom planiranju, strpljivosti i nadasve ne prepuštanju stihiji i brzini. Vrijeme je za njih radilo, oko sebe su skupljali sve više i više bjegunaca i sada su samo čekali pogodan trenutak da se pokrenu na akciju. Istinski duh Atene i Atike sada se nalazi u emigraciji, a ne u zločinom zastrtoj Atici.

Lideri emigracije

U svojoj posljednjoj političkoj bici na sjednici Vijeća, Teramen je govoreći o demokratskoj opasnosti, spomenuo i dva imena, Trasibula i Anita. Ko su bili ti još preostali lideri demokratije. O Trasibulovom životu prije 411. god. p. n. e. gotovo da i nemamo vijesti, izuzev što znamo mjesto njegovog rođenja-atička dema (općina) Stirije i ime njegovog oca-Likos.[556] A i to zahvaljujući općenitoj praksi starih Atenjana da uz svoje ime obavezno navode i ime oca, patronimik (u formuli lično ime pa zatim, sin i na kraju ime oca u genitivnom obliku) i demotilik naziv općine (deme), kojoj je pojedinac pripadao. Stari Grci inače nisu nosili prezimena niti su imali rodovska imena, kao na primjer rimski i italski nomines. Zato je držati ime oca uz svoje bilo neophodno, pogotovu za jednu izrazito patrijahalno, seksističko društvo, kao što je bilo starogrčko, gdje su polovi bili strogo odvojeni. Razvijeni demokratski sistem atenske države, koji se u svome funkcionisanju više oslanjao na teritorijalnu nego na rodovsku pripadnost

[551] *Plut. Pelop.* 6

[552] *Nep. Epa.* 2, 1-3

[553] *Xen. Hell.* V, 4,2-12; *Plut. Pelop.* 26

[554] *Plut. Lis.* 27

[555] *Plut. Lis.* 27

[556] *Nep. Thras* . 1,1; *Nep*, Alkibijad, 5, 4; *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII; *Paus.* 1,29,3

zahtijevao je da se uz svoje lično i očevo ime doda i ime svoje deme, odnosno teritorijalno-upravne i izborne jedinice.[557] Ustvari ime deme kojoj je atenski građanin pripadao je od Klistenovih reformi imalo veću važnost nego ime oca. [558] To je ustvari značilo da su građanski identitet i identifikacija sa državom za Atenjanina bili značajniji od rodovskog identiteta i vezanosti pojedinca za samo pojedini rod ili pleme ili bilo koju drugu zajednicu baziranu na krvnom srodstvu. Svaki punopravni atenski građanin morao je pripadati određenoj demi i ta pripadnost je bila jedna od karakteristika atenskog građanstva. Tek sa upisivanjem u knjige svoje deme sa svojom punoljetnošću, Atenjanin je postajao punopravni građanin.[559] Dema je određivala i položaj svakog atenskog građanina u sistemu atenskog demokratskog poretka, posebno u njegovom praktičnom, svakodnevnom funkcionisanju.

Trasibul je vjerovatno potekao iz skromnijih, ali ne i siromašnijih slojeva atenskog društva. Skromno porijeklo indirektno potvrđuje i Plutarh kada kao dokaz da je Alkibijad iz uglednog i aristokratskog porijekla navodi da je poznato ne samo ime njegove majke, nego čak i dojilje, dok za razliku od više drugih atenskih političara, uključujući i Trasibula ne znamo ni ime majke.[560] Atenska demokratija je pružala svakom građaninu mogućnost da se i obogati i uspinje stazama vlasti. Tu mogućnost je i Trasibul iskoristio. Sicilska katastrofa atenske vojske i mornarice i gubitak više istaknutih atenskih državnika i vojskovođa, omogućilo je Trasibulu da iz drugog ešalona politčkog života Atene pređe u prvi. I pored napredovanja u političkoj karijeri sve do Egospotama, Trasibul nije i pored nesumnjivih državničkih i vojničkih kvaliteta uspijevao da se nametne kao lider atenskog političkog života.[561] Gotovo uvijek su se ispred njega nalazile neki drugi atenski građani, koji su vještije znali manipulisati javnim mnijenjem. Moguće je da su i Trasibulove moralne kvalitete predstavljale u atmosferi koja je vladala atenskom državom nakon Periklove smrti, izvjesnu smetnju za njegovo napredovanje. To je bilo vrijeme kada su demagogija, sektaško strančarstvo i ekstremni stavovi dominirali atenskim političkim životom. Zato je i bilo moguće da ličnosti takvog karaktera kao što su to bili Alkibijad, Androkle, Kleofont, Teramen i mnogi drugi dominiraju javnom scenom Atene. Jedino vrijeme kada je Trasibul uskakao u prvi plan bilo je kada je nastupao kao spasilac države i njenih interesa, da bi odmah zatim nakon otklanjana opasnosti prepuštao kormilo države drugim pojedincima.

Dugoročno gledano za Atenu će Trasibulovo, iako usporeno i bez zanosa, napredovanje u javnom životu predstavljati najsretniji dobitak. Njegove idejne postavke su bile jasne, on je bio demokrata, sa relativno umjerenim stavovima i bio je u potpunosti odan demokratiji kao načinu unutrašnjeg uređenja države i ni jednog momenta ta njegova lojalnost nije došla u pitanje, bez obzira na vanjsku i unutrašnju konstelaciju odnosa. Trasibul nije bio

[557] *Aristot. Ath. Pol.* LXII

[558] *Aristot. Ath. Pol.* XXI

[559] *Aristot. Ath. Pol.* XLII

[560] *Plut. Alc.* 1

[561] *Nep. Thras* .1, 3-5

ni demagog niti je očajnički težio za vlašću, on je jednostavno smatrao da je njegova dužnost prema demokratiji i atenskom narodu da učestvuje u vlasti. Čini se da je skoro sva politička aktivnost Trasibula ustvari bila iznuđena od strane političkih prilika ili bolje rečeno neprilika koje su se nadvile i nad Atenskom državom i nad demokratijom krajem V. st. p. n. e. jer za Trasibulovu svijest je bilo nezamislivo da ne služi interesima demokratije i naroda. Iz svega navedenog Trasibulovu historijsku ulogu u procesu razvitka atenske i uopće demokratije, kao društvenog sistema, možemo definisati kao ulogu njenog spasioca u najkitičnijim trenucima njenog postojanja. To dokazuje čvrstinu ličnosti i moralan karakter i stav koji je pokazivao Trasibul za razliku od mnogih javnih ličnosti u post-Periklovskoj Ateni. Ni ovaj put historija nije omanula kada je izabrala osobu sa takvim vrlinama kakve je imao Trasibul da odigra takvu delikatnu misiju, spašavanja mlade tek nikle biljke demokratije.

Aktivnije prisustvo Trasibula u političkom životu Atene prvi put primjećujemo za vrijeme krize uvjetovane oligarhijskim prevratom iz 411. god. p. n. e. kada na boravio na Samosu kao jedan od stratega atenske flote. Njegova uloga u slamanju pučista je bila nemjerljiva. Te 411. god. p. n. e. kada je u samoj Atici vladala pučistička oligarhija, na otoku Samosu gdje je bila stacionirana glavnina atenske flote situacija je u početku bila prilično zbrkana. Alkibijad je takvu situaciju pokušavao da iskoristi kako bi isposlovao svoj povratak, ne prezajući ni od kontakata i sa Pizandrom koji je predvodio oligarhijsku zavjeru na Samosu. Ali je odustao, uvidjevši snagu demokratskih uvjerenja atenske mornarice, od povezivanja sa oligarhijom i na kraju se priključio demokratima. Trasibul i Trasil su uz pomoć i Alkibijada, predvodeči prodemokratske elemente, uspjeli da spriječe Pizandra i oficire koji su većinom naginjali oligarhiji, da preuzmu mornaricu i pokrenu flotu na Samosu protiv pučista. U tim kritičnim danima Trasibul je pokazivao i visoki stepen državničke odgovornosti podržavajući Alkibijadovo mišljenje da mornarica ne smije napustiti Samos i uputiti se ka Ateni kako bi se obračunala sa oligarsima, jer bi time na jednoj strani pokrenuli rat Atenjana sa samim Atenjanima, a na drugom, napuštanjem Samosa i praktično prepustili Joniju, Helespont i otoke neprijateljskoj mornarici.[562] U tim teškim momentima Trasibul je ulijevao svojim govorima dodatno samopouzdanje mornarima i usmjeravao njihove aktivnosti. Za Trasibula se inače govorilo da ima najjači glas od svih Atenjana.[563] Nakon obaranja pučističke vlade, Trasibul je zajedno sa Alkibijadom i Teramenom učestvovao u nizu bitaka protiv Peloponeskog Saveza, posebno u onoj kod Sestosa, prvoj atenskoj pobjedi nakon sicilske katastrofe. Time je ovaj Atenjanin pokazao, pored vrlina odanosti demokratiji i državničke odgovornosti i kvalitete dobrog pomorskog vojskovođe.[564] Nakon borbi za moreuze, posebno kod Kizika,[565] Trasibul je predvodio pohod na obale Trakije povrativši u okrilje Atenskog Saveza mnoge gradove koji su se ranije odmetnuli od Atene. Tom prilikom je boravio i na ekonomski bitnom ostrvu Tasosu, koje je bilo prilično postradalo od unutrašnjih

[562] *Plut. Alc.*, 26

[563] *Plut. Alc.* 26; *Just.* V, 10

[564] *Nep. Alc.* 5, 3-5;5-6

[565] *Xen. Hell.* I,I, 12; *Plut. Alc.* 26

stranačkih borbi.[566] 407. god. p. n. e. godine nalazimo Trasibula kako utrđuje Fokeju, grad na azijskoj obali Egejskog mora koji je u vrijeme grčke kolonizacije odigrao veliku ulogu šireči grčku civilizaciju na zapadni Mediteran.[567] U godinama Alkibijadove rehabilitacije, povratka i ponovnog uspona u političkom životu Trasibul je konstantno obavljao službu stratega. [568] Trasibul je nesumnjivo uživao visoki nivo Alkibijadovog povjerenja. Tako je Alkibijad kada mu je atenski narod povjerio državu, zatražio da mu se kao sukomandanti dodijele Trasibul i Adimant.[569]

I rimski historičar Kornelije Nepot je pronicljivo primijetio značaj Trasibulove podrške Alkibijadu kada kaže da je Trasibul "...mnogo štošta obavio bez Alkibijada, onaj (misli se na Alkibijada) nijednu bez ovoga... (Trasibula)".[570] Iako je sigurno da je Nepotova tvrdnja o zavisnosti Alkibijada od Trasibula ipak pretjerana ona ipak u dovoljnoj mjeri omogućava da se shvati stepen političke kooperacije Trasibula sa Alkibijadom u vremenu nakon neuspjeha puća iz 411. god. p. n. e. Efeški poraz i kao posljedica njega Alikibijadov pad i njegovo konačno povlačenje iz političkog života Atene, doveli su do toga da Trasibul, pošto je smatran saradnikom Alkibijada, nakon više godina kontinuiranog obnašanja dužnosti stratega, ne bude izabran za stratega za godinu 406. god. p. n. e.[571] Ipak Trasibulove kvalitete Atenjani nisu mogli potpuno zanemariti i odbaciti u privatni život ovog istaknutog Atenjanina. Iako je njegova nova državna funkcija bila degradirajuča u odnosu na raniju, Trasibul je ipak bio osoba koja je svoje lične interese i zahtjeve, podređivala javnim i koja je ljudsku sujetu mogla držati pod kontrolom. U bici kod Arginuskih otoka Trasibul je bio trijerarh.[572] Zajedno sa Teramenom, koji isto tada bio trijerarh, stratezi su mu naredili da pokupe brodolomnike i pomognu oštečenim brodovima, dok su oni krenuli u potjeru za ostatkom razbijene neprijateljske flote. I poslije završetka procesa i pogubljenja stratega, Trasibula ne nalazimo ni na jednoj odgovornijoj službi. Sudbina će i se ovog puta poigrati sa Trasibulom, jer naizgled degradirenje u karijeri spasilo je Trasibulov život. Moguće je da se u naredne dvije godine nalazio u zavjetrini burnih političkih dešavanja u Atici. Trasibul je vjerovatno među prvima uspio, kada je uspostavljena Vlada Tridesetorice, da izbjegne iz Atike i skloni se u Beotiju.[573] Pojedinosti samoga njegovog bijega u Tebu su nepoznate. Zbog svojih vrlina i sposobnosti, koje su stvarale i određeni stepen karizme Trasibul je ubrzo zauzeo prvo mjesto među atičkom demokratskom emigracijom, ili kako to opet sa sebi svojstvenim pretjerivanjem Nepot kaže "...ovima (Tridesetorici op.a) ne

---

[566] *Xen. Hell.* I, IV,7

[567] *Xen. Hell.* I,V,11

[568] *Xen. Hell.* I, VI, 35; I, VII, 31

[569] *Nep. Alc.* 7, 1; *Plut. Alc.* 33; *Diod.* XIII, 69

[570] *Nep. de ducibus*, 1, 3

[571] *Xen. Hell.* I, V,16

[572] Trijerarh je bio zapovjednik trijere (τριηρης), ratnog broda sa tri reda vesala. Trijere su bile 40 do 50 metara duge i 5 široke, i na njoj se nalazilo oko 170 veslača podijeljenih u tri reda, jedan povrh drugog. Tetrere (τετρηρης) su bili ratni brodovi sa četiri reda vesala.

[573] *Paus.* 1,29,3

samo prvi, nego u početku i jedini navijestio rat"[574]. Pošto im nije bio na dohvatu ruke, Tridesetorica su se jedino u slučaju Trasibula mogla zadovoljiti time da ga prognaju u odsustvu.

Pored Trasibula potrebno je navesti još neke od demokrata, koji će učestvovati u okupljanju i akciji usmjerenoj prema obnavljanju demokratije. Kao jednog od lidera demokratske opozicije uz Trasibula Teramen spominje i Anita[575], sina Antemionova, i vlasnika kožarnice. Prvi put Anita susrećemo 409. god. pr .n e kao zapovjednika Atenske pomorske eskadre od 30 brodova koja je trebala da bude pojačanje atenskom garnizonu u Pilu. Međutim vremenske neprilike su ga onemogućile da stigne na svoje odredište i Peloponežani su zauzeli strateško uporište Atenskog Saveza na poluotoku, prisilivši garnizon koji je većinom bio sastavljen od prebjeglih helota, Mesenjana iz Mesenije i Naupakta na predaju.[576] Zbog pada Pila morao se naći krivac, i pronađen je u Anitu koji je optužen da je svojim nedolaskom u Pil, najveći krivac za gubitak tvrđave. Iako se optužba protiv njega zasnivala na staklenim nogama, Anit je ipak smatrao za shodno da u vremenu opšte dekadencije političkog sistema Atene, svoju zaštitu prije nađe u potkupljivanju sudija nego u njihovoj "pravednosti".[577] Anita ponovo susrećemo u političkom životu Atene u vrijeme polemika u vezi uspostave novog ustava poslije ulaska Lisandera u Atenu kada je u njima uzeo aktivno učešće.[578] Plutarh spominje da je Anit bio i jedan od Alkibijadovih ljubavnika.[579] I Anit je uspio da izbjegne u Tebu gdje se pridružio Trasibulu i gdje će postati jedna od vodečih ličnosti u organizaciji demokratske emigracije.

Pored Trasibula i Anita koji su bili najistaknutiji predstavnici demokratske emigracije, potrebno je spomenuti još neke od vođa demokratije, u prvom redu glasnika eleusinskih misterija Kleokrita i posebno uvijek prisutnog, agilnog jednog atenskog sveštenika-vrača, čije smo ime nažalost izgubili u vrtlogu dvo i po milenijumske historije koja nas dijeli od opisivanih događaja, a koji je predstavljao duhovni impuls ubrizgan u pokret obnovljene demokratije. Jedan od vođa demokratskog pokreta bio je i Esimus koji će nakon oslobođenja predvoditi svečanu procesiju naoružanih demokrata na Akropolj.[580] Vjerovatno je u organizaciji demokratske emigracije učestvovao i Herefort za kojeg je u Ateni vladalo uvjerenje da je "žestok" kada bi se uhvatio nešto da radi. Herefort je bio Sokratov prijatelj još iz mlađih dana. Jednom prilikom upitavši Delfsko proročište ko je mudriji od Sokrata, Herefort je dobio odgovor da čovjek mudriji od Sokrata ne postoji.[581] Kao Sokratov vršnjak Herefort je bio u priličnim godinama kada ga je zadesilo

---

[574] *Nep. Thras.* 1,5

[575] *Lys. Contra Agorat.* 78

[576] *Xen. Hell.* I, II, 18

[577] *Aristot. Ath. Pol.* XXVII

[578] *Aristot. Ath. Pol.* XXXIV

[579] *Plut. Alc.*, 4

[580] *Lys. Contra Agorat.* 80-82

[581] *Plat. Apol.* 5 ; *Paus.* 1, 22, 8

izgnanstvo, tako da je i njegova poslovična žestina već prilično otupjela, ali je i on dao izvjestan doprinos demokratskom pokretu. Herefort nije dugo uživao u slobodi i umro je nedugo po povratku iz izgnanstva.[582]

Ti ljudi i na desetine, stotine drugih sa sličnim sudbinama progonstva činili su onaj pravi duh Atene, koji više nije živio u domovini, nego u srcima i umovima onih Atenjana koji su odlučili da duh slobode vrate u svoju državu. Ti ljudi, tijelom na silu odvojeni od domovine, a srcem vječno u njoj, nisu mislili da je njihova sreča ako ostanu u drugoj zemlji i samo se sjećaju svoje domovine i budu patrioti na daljinu, sigurnosti inostranstva, nego tako da će se vratiti i suočiti sa zlom.

1.17 Upad u Atiku

"...nego treba prezirući takve stvari (strah) kidisati na neprijatelje i srazivši se sa njima, boriti se do odluke"
Plutarh[583]

Kada je ocijenjeno da je sazrilo vrijeme za upad, u zimu na prelazu iz 404. u 403. god. p. n. e., nekih sedam mjeseci nakon što su Tridesetorica preuzela vlast, Trasibul, Anit i još sedamdesetak naoružanih demokrata su napustili Beotiju i prešli na teritoriju Atike. Kada su krenuli iz Tebe u svoju domovinu, Trasibul i oni Atenjani koji su ga pratili, da bi obezbijedili božansku milost za svoj poduhvat, su postavili kao zavjetni dar u svetilištu Heraklovu u Tebi, kolosalne figure Atene i Herakla izrađene u reljefu od penteličkog mramora (djelo kipara Alkamena).[584] Samim tim što su se pokrenuli da se bore protiv zla Trasibul, Anit, i ostali Atenjani, koji su nakon posvećivanja darova Heraklu napustili Tebu i Beotiju, su bili pobjednici. Na putu borbe između dobra i zla nema dilema, niti kalkulisanja, a toga su bili potpuno svjesni Atenjani koji su te zimske noči prešli na teritoriju Atike.

Za razliku od Ksenofonta koji je broj demokrata koji su upali na teritoriju Atike procjenjivao na oko 70 ljudi, Nepot spominje da je Trasibula pratilo trideset demokrata, dok je po Pausaniji taj broj iznosio oko 60 ljudi. [585] Ipak smatramo da je Ksenofontov podatak, pošto je on bio neposredni svjedok pa u neku ruku i učesnik svega što se tada dešavalo, o brojnosti demokratskih snaga koje su iz Beotije upale u Atiku tačniji od Nepotovog i Pausanijinog podataka. Uostalom Nepotova djela i inače vrve historijskim netačnostima ne samo pri opisu grčke historije nego i rimske. dok je Pausanija po svojoj osnovnoj vokaciji bio putopisac, i nije ulazio u historijsko detaljisanje i sitničarstvo, pa je vjerovatno zabilježio prvi podatak koji je čuo. Bez obzira koliko ih je tačno bilo, oni koji su krenuli da sruše tiraniju, zaštičenu stranim najamnicima, dobro naoružanim

[582] *Plat. Apol.* 5

[583] *Plut. Tem.* 8

[584] *Paus.* 9, 11

[585] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII ;*Xen. Hell.* II, IV, 2; *Nep. Thras.* 2, 1;*Just.* V, 9; *Paus.* 1,23,3

pristalicama, i podrškom hegemona Helade, bili su po početnom odnosu snaga, ali samo prividno, znatno slabiji od svoga protivnika.

Trenutak kada je iz Beotije na teritorij Atenske države prešla šačica ljudi odlučnih da učine kraj strahu, zlu i patnji je bio i stvarni i simbolični početak izbavljenja svih stanovnika Atike i zametak slobode "najslavnijeg grada" Grčke.[586] Sličan primjer jedne relativno male grupe ljudi koja izuzev svoje odvažnosti i snage volje nema ništa drugo kako bi parirala na izgled nemjerljivo jačoj fizičkoj snazi tiranije i njenih mentora i saveznika, naći ćemo milenijumima kasnije na Kubi kada će se Kastro, Če Gevara i par desetina njihovih istomišljenika iskrcati na tlo Karipskog ostrva kako bi pokrenuli «čelični» točak koji će na kraju srušiti Batistinu diktaturu. To je najbolji dokaz da i relativno mala grupa ljudi potpuno posvećenih svome cilju spremnih da se i žrtvuju ako treba, dobro organizovanih i pripremljenih, i koji znaju protiv koga se bore, može da ostvari velika djela i pobijedi. I godišnje doba je išlo na ruku demokratima koji su se odvažili na poduhvat ponovne restauracije demokratije u Atici. Zima je donosila taktičku prednost demokratskim snagama. Konjica, oslonac oligarhije nije mogla da se duže zadržava na terenu zbog nedostatka ispaše, a snijeg i hladnije vrijeme su otežavali i kretanje teškooklopljenih hoplita, nasuprot njima lahkonaoružane demokratske formacije peltasta su bile pogodnije za manevrisanje i pokretljivije u uslovima zimskog i snježnog ratovanja.

Demokrati su pored odvažnosti i volje posjedovali još jednu prednost nad neprijateljem protiv koga su krenuli, a to je bila Trasibulovo umiječe strategije i taktike, kako vojničke tako i političke i diplomatske. Vrijednosti Trasibulove ličnosti, znanja i karaktera, bez želje da umanjujemo zasluge i vrijednosti svih drugih koji su se pokrenuli u borbu za slobodu, su bili od suštinske važnosti za uspjeh demokratske akcije i od umiješnosti Trasibula je puno toga zavisilo. Ispostavilo se da je i Trasibul bio daleko nabolje rješenje za lidera demokratske stranke u Ateni, koje je atička demokratija mogla ponuditi od smrti Perikla i to upravo u najtežim trenucima za nju samu.

Po samom upadu demokrati su zauzeli graničnu tvrđavu Filu koja je obezbjeđivala klanac na Parnasu, udaljenu nekih 20-tak kilometara od Atene, i koja je nadzirala najkrači put iz Tebe u Atenu.[587] Kada su primili vijest o upadu i zauzimanju File, Tridesetorica su brzo reagovala pokrenuvši jake snage koje su napale tvrđavu. Prvi napadi na tvrđavu su bili odbijeni, a planiranu opsadu tvrđave oružane snage vlade Tridesetorice su zbog velikih snježnih padavina morale napustiti i sa trupama se povući u Atenu. Potpuno potcjenjujući malobrojnog i vjerovatno po njihovom mišljenju beznačajnog protivnika, zapovjednici oligarhijskih trupa nisu bili preduzeli mjere opreza prilikom povlačenja. Primjenjujući partizansko-gerilsku taktiku, demokrati su napustivši Filu, zaštičeni zavjesom snježnih padavina napali slabo zaštičenu komoru i pozadinu trupa koje su se povlačili nanijevši

[586] *Nep. Thras..* 2, 1

[587] *Plut. Lis.* 21; 27; *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII; *Nep. Thras..* 2,1; *Xen. Hell.* II, IV, 2; *Lys. Contra Eratosth.* 52; *Lys. Contra Agorat.* 78; *And. de mys.* 80

teške gubitke oligarhijskim trupama.[588] Neuspjeh prve vojne kampanje Tridesetorice kod File djelovao je kao povod da cijelo granično područje Atike prema Beotiji plane ustankom i za samo par dana prvobitna demokratska četa se sa početnih 70 ljudi udesetorostručila, što na najbolji način pokazuje da je bila potrebna samo incijalna kapisla da se masovno pokrene na borbu stanovništvo Atike.[589] Oligarhija je tako svojim postupcima i zločinima stvorila sve preduslove za žestoki i surovi unutaratički sukob i otpočeo je građanski rat.[590] Građanska vrsta rata spada u neke od najgorih, i nosi sa sobom i najteže posljedice čije rane ne zarastaju tako brzo. Tu neprijatelj može biti svako, i najbliži srodnici i najbliži prijatelji se lahko mogu preobraziti u najljuće neprijatelje. Mržnja u svakom građanskom ratu ne bira ona samo uzima danak. Najveću krivicu za građanski rat i sve ono što se dešavalo u Atici snose samo tridesetorica, kao i njhivo trabanti i poslušnici. Oni su bili ti koji su svojim postupcima podstakli "najsramniji, najteži, najbezbožniji i najmrži rat" između samih Atenjana.[591]

1.18 Građanski rat

"Oh, kako su ona potajna smaknuća građana i iznenadni pokolji, bijeg žena i dječaka u krilo njihovih roditelja...pustošenje kuća...bili strašni i okrutni"
Salustijev opis strahota građanskog rata u govoru o državi upućenom Gaju Juliju Cezaru[592]

Poraz i opšti ustanak na graničnom području, pokrenuo je iz Atene u pravcu pobunjene teritorije i većinu spartanskih odreda iz garnizona stacioniranog na Akropolju. Sa njima zajedno su nastupale i pojedine jedinice domače oligarhije sastavljene od konjaništva iz dvije atenske file. I snage druge oligarhijske kampanje su napravile grešku ovaj put sa katastrofalnijim posljedicama. Udružene snage su postavili logor u šumskoj oblasti u blizini same File i vjerovatno podcjenjujući protivnika nisu preduzeli odgovarajuće mjere opreza i obezbjeđenja, a pokazali su i zavidan nivo nediscipline. Trasibul priliku za pobjedu ne ispušta iz ruku tek tako. U toku noči demokrati su napustili Filu i privukli se neprijateljskom logoru i u ranu zoru su napali uspavane i iznenađene spartanske plaćenike i atenske oligarhe. Svoju nemarnost pri logorovanju skupo su platili. Jedan dio najamnika i konjanika je ubijen dok se nalazio još u svojim krevetima. Na poprištu je ostalo mrtvo više od 120 hoplita i konjanika, dok je ostatak Spartanaca i atenskih oligarha u panici i dezoorganizovanosti pobjegao daleko od mjesta bitke.[593] Razbijene neprijatelje demokrati su progonili 6 do 7 stadija. Demokrati izvojevavši i drugu pobjedu, postave

[588] *Xen. Hell.* IV, 3

[589] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

[590] *Xen. Hell.* II, IV, 41; I, I, 1

[591] *Xen. Hell.* II, IV, 22

[592] *Sal.* Poslanica o državi upućena Cezaru, 4,2

[593] *Xen. Hell.* II,IV,7

pobjednički znak[594], pokupe zarobljeno oružje i vrate se u Filu, tako da konjaničkim jedinicama koje su pristigle u pomoć razbijenim najamničkim i oligarhijskim snagama preostalo jedino da pokupe svoje mnogobrojne poginule.

Novi poraz, bolje rečeno krah kaznene ekspedicije prilično je oslabio poziciju Tridesetorice. Oni su se sada osjećali nesigurnim i čim je vijest o razmjerama poraza stigla u Atenu, oni su odlučili da u slučaju, ukoliko dođe do daljnjeg zaoštravanja situacije i širenja ustanka, osiguraju utočište za sebe, svoje porodice, najbliže prijatelje i pristalice koji su najviše ogrezli u zločinu. Osjećaj straha i želje za obezbjeđivanjem sigurnosti koji je tada zavladao bio je uzrokom da Tridesetorica narede izvršenje jednog od svojih najvećih i najmonstruoznijih zločina. Mjesto koje su odabrali za svoje utočište bila je Eleusina iz koje su odlučili fizički eliminirati sve muške punoljetne građane. Eleusina je bila atički gradić na krajnjem sjeverozapadu Atike na skoro samoj granici prema Istamskoj prevlaci, odnosno Peloponezu. Bila je dobro utvrđena još iz vremena rata, a imala je i izlaz na more. Zbog svoga položaja, Eleusina je bila sasvim pogodna i za odbranu a i uvijek je mogla računati sa brzom pomoći Spartanaca, koji bi joj pritekli sa Peloponeza. Pored svoga strateškog položaja, Eleusina se nalazila i u najbogatijem i najplodnijem dijelu Atike. Kao što se vidi Tridesetorica nisu bez razloga odabrali Eleusinu i ona je predstavljala savršeno mjesto za utočište. U masakru koji je izvršen pogubljeno je oko 300 potpuno nevinih ljudi u samo jednom danu, što je za tadašnju Atiku bila ogromna cifra.[595] Jedina "krivica" žrtava je bila da su živjeli u gradiću koji su Tridesetorica tirana odabrala za svoje utočište. Kada govori o Eleusinskom masakru Lisija spominje da je pogubljen i veliki broj stanovnika Salamine, ali nije potpuno jasno da li se to desilo uporedo sa pokoljem u Eleusini ili nešto prije nego što se on desio.[596]

Zločin tirana posebno pojačava činjenica da je izvršen na najposvećenijem mjestu u Atici. U Eleusini se još iz duboke starine, možda i iz vremena kada ona još nije ulazila u sastav atenske države, nalazilo svetilište boginja Demetre i Kore (Persefone). U Eleusini su se u čast spomenutih boginja (inače po grčkoj mitolologiji majke-Demetre i kćerke-Kore) održavale u toku čitave antičke historije i drevne eleusinske misterije, tajni obredi.[597]Posvećivanje u svete eleusinske tajne (misterije) obavljalo se dvaput godišnje, i to na dvije svetkovine, o Malim i Velikim Eleusinijama. Male Eleusinije su se slavile krajem zime u atenskom predgrađu Agri, a Velike sa velikom procesijom koja je išla od grada Atene do Eleusine, početkom jeseni u Eleusini. Tada su se vršila žrtvovanja, ljudi postili, čistili se i gledala se dramska prikazivanja koja su govorila o Demetri, Kori i Dionisu. Eleusinskim misterijama, kao i u slučaju orfičkih misterija, osnova vjerovanja je bila vjera u besmrtnost duše, u blaženstvo i prokletstvo poslije smrti. Legendarni osnivač

[594] Pobjedni znak u antici se sastojao od sakupljenog neprijateljskog oružja i podizao se na poprištu bitke. U početku se sastojao od drvenog trupca na koji se vješalo zarobljeno oružje, kasnije je su pobjedni znakovi izrađivani kao prava umjetnička djela od mramora i bronze. Po nepisanom ratnom običaju ona strana koja je kontrolisala bojište nakon bitke sticala je pravo da podigne pobjedni znak, dok se za onu stranu koja traži svoje mrtve smatralo da je poražena. *Plut. Nyc.* 6

[595] Više o eleusinskom masakru v. *Xen. Hell.* II, IV 8-10; *Lys. Contra Eratosth.* 52; *Lys. Contra Agorat.*, 44

[596] *Lys. Contra Eratosth.* 52; *Lys. Contra Agorat.* 44

[597] *Plut. Tes.* 33; *Plut. Alc.* 34; *And. de mys.* 110. Više o Eleusini v. *Paus.* 1,38,1-1,39,3;

eleusinskih misterija bio je Eumolpo, čiji su potomci Eumolpotidi bili članovi svećeničkog kolegija kojem je bilo povjereno upravljanje eleusinskim misterijama i staranje o kultu i u koji su mogli biti birani samo pripadnici spomenute porodice.[598] Pored Eumolpotida o eleusinskim misterijama je brinuo i svećenički kolegij u koji su ulazili pripadnici porodice Keriji.[599]

Demetra i Kora su bila božanstva zemlje i zemljoradnje. Rimski ekvivalent Demetre je boginja Cerera, odakle potiče i riječ cerealije za žitarice, a Persefone Prozepina. Vjerovatno je kult klasične grčke boginje Demetre (rimsko-latinske Cerere) proizišao iz drevnog kulta plodnosti i rađanja, ovalopočenog u ženskom božanstvu Velike Majke, "majka bogova" kako ju je nazvao Plutarh.[600] Moguće je da i samo ime Demetra ima etimološku vezu sa izrazom "majka zemlja". Velika Majka je bila prvobitno vrhovno božanstvo i tek je sa prelaskom na patrijarhalno uređenje, vrhovno božanstvo dobijalo atribute muškarca. Ovaj kult o kojem imamo svjedočanstva još iz kamenog doba, i pored prelaska na patrijarhalno uređenje, održao se u ovom ili onom vidu kod mnogih naroda, o čemu će se više govoriti u II priči posvećenoj Tiberiju Grakhu. Pored Demetrinog hrama u Eleusini se nalazio i hram posvećen Asklepiju.

Zapanjujuće zvuči da je Skupština 3000 aminovala, odnosno legalizirala i uklopila u kakav-takav pravni okvir, zločin osudivši, nakon već izvršenog pokolja, Eleusinjane na smrt. Bilo iz straha, bilo iz koristoljublja, oportunizma ili pod pritiskom spartanskih odreda koji su zaposjedali Odeon[601] gdje se održavala skupština 3000 je svojim zaključkom, ovaj novi, najmasovniji zločin, koji su počinila Tridesetorica. Na primjeru Eleusine Kritija je pokazao najdublji ponor svoje ličnosti ali i političkog makijavelizma u njegovoj najgrubljoj formi izraza jer je insistirao i na kraju i prisilio Skupštinu 3000 da osude Eleusinjane "kako bi (3000 op. a) imali iste razloge i za povjerenje i za strah kao i Tridesetorica".[602] Tako je samo zahvaljujući svome oportunizmu i politici nezamjeranja i izbjegavanja odgovornosti i čitava Skupština 3000 bila uvučena u koloplet najstrašnijeg zločina koji su Tridesetorica počinila nad svojim podanicima. Izglasavanje smrtne kazne za sve 300 ljudi u jednom mahu i samo jednim skupštinskim zaključkom je bilo nelegalno, već samim tim što je zakon zahtijevao da se o svakom optuženom posebno vodi rasprava i donosi presuda.[603] Ali Tridesetorica i njihovi poslušnici su se davno prestali osvrtati na zakon. Pristajanjem na zahtjeve Kritije, svih 3000 članova skupštine su i sami postali saučesnici u počinjenom eleusinskom masakru, jer ništa ne može amnestirati one koji su makar i na najmanji način podržali zločin. I Ksenofont, iako deklarirani pristalica oligarhije i neposredni svjedok svega što se događalo u tadašnjoj

[598] *Paus.* 1, 38, 2- 3; *Plut. Sula* 13

[599] *Paus*. 1,38,3; *Aristot. Ath. Pol*. XXXIX

[600] *Plut. Tem.* 30

[601] Odeon je bila velika sala u kojoj su održavane muzičke priredbe

[602] *Xen. Hell.* II, IV, 9

[603] Nešto slično se desilo i prilikom suđenja stratezima sa arginuskih otoka kada je presuda izglasana u paketu, a ne pojedinačno za svakog pojedinog stratega. Najodgovorniji za kršenja zakona u slučaju osude stratega bio je Teramen. *Xen. Hell.* I,VII,4

Atici oštrim riječima osuđuje ponašanje Skupštine 3000 građana "koji se brinu samo za svoju korist" u odnosu na eleusinski masakr.[604]

Bitka kod Munihije

Istovremeno sa svim prethodno opisanim dešavanjima u Eleusini i gradu Ateni, demokratska improvizirana vojska, koja je narasla na približno 1000 ljudi, predvođena Trasibulom, već tri dana nakon druge pobjede kod File napustila je graničnu utvrdu i krenula prema Pireju. U toku samo jedne noći, u izvanrednom manevarskom poduhvatu, demokrati su prošli između oligarhijskih linija, zašli duboko u protivničku teritoriju i u zoru zauzeli glavnu atičku luku Pirej.[605] Vijest o oslobađanju Pireja je došla veoma brzo u sam grad i odmah se, predvođena lično Tridesetoricom, prema Pireju pokrenula cjelokupna vojna snaga atičke oligarhije. Pirej je od Atene bio udaljen samo oko 2 sata lagana hoda, i dvije suprotstavljene strane našle su se u prvim satima novoga dana suprotstavljene jedna drugoj. Odlučujuća bitka dogoditi će se kod Munihije, poluostrva sa gradićem i lukom, koje se nalazilo na pola puta između Pireja i druge atenske luke Falerona.[606] Preciznije rečeno, glavno poprište trebalo je da bude Munihijski brežuljak koji se nalazio odmah iznad pristaništa Munihije. Na njemu se nalazio hram posvećen Artemidi Munihijskoj[607] i tračkoj boginji Bendidi. Neposredno mjesto borbe je vješto odabrano od strane demokrata jer je nadiruče snage koje su predvodila Tridesetorica, stavljalo u nepovoljan taktički položaj, pošto su se morale kretati uzbrdo, dok su se demokratske snage nalazile na vrhu brežuljka. Oružanu silu Tridesetorice su sačinjavali ostatak spartanskog garnizona, mnogobrojni konjanici-cvijet atenske oligarhije, i dobro naoružani hopliti, uglavnom sastavljeni od članova skupštine 3000. Snage atičke oligarhije i najamnici su zauzeli sljedeći raspored. Na desnom krilu su se nalazile preostale snage spartanskog najamničkog garnizona, a na lijevom krilu Tridesetorica i konjaničko-hoplitske snage atičke oligarhije.

Nasuprot njima stajala je šarolika masa sastavljena od građana Atene, meteka i robova, prava slika one Atene koja je bila žrtva tiranije. Ta improvizirana vojska je bila slabo ili nikako naoružana. Demokrati su mogli računati samo na par konjanika i deset formiranih redova hoplita nasuprot kompletnom konjaništvu Atene i 50 oligarhijskih redova hoplita. Demokrati su jedino prednost imali u ogromnom broju lahko naoružanih peltasta i kopljanika i još većem broju bacača kamenja koji su bili praktično goloruki. Kao što se može vidjeti vojska koju je predvodio Trasibul potjecala je većim dijelom iz nižih siromašnijih slojeva atičkog društva, koji izuzev svojih života nisu mogli izgubiti više ništa, i za razliku od svojih uglavnom imućnijih protivnika nisu mogli kalkulisati, morali su ići na pobjedu, jer im je samo ona donosila i domovinu i slobodu i čast i ponovo vračala porodicu a pokretala ih je i želja za osvetom prema ljudima od kojih su zlo pretrpjeli.

---

[604] *Xen. Hell.* II, IV, 8-10

[605] *Xen. Hell.* II, IV, 10; *Nep. Thras.*. 2, 5; *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII; *Lys. Contra Eratosth.* 98;

[606] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVII; *And. de mys.* 80

[607] *Paus.* 1,1,4

Sada su se jedna nasuprot druge našle dvije Atene. Na jednoj strani je vladajuća klika, njeni saveznici, pojedinci ogrezli u zlu i zločinu, i oni koji su još uvijek vjerovali u oligarhiju i strahovali od povratka demokratije. Druga strana je predstavljala onu Atiku koja je bila ubijana, silovana, opljačkana, obespravljena i poništena. Tu su bili ljudi čije su najbliže pogubili, čiju su ženu i djecu silovali, oni koji su bili mučeni, oni koji su protjerani sa njihovih imanja, koje su proglasili pravno nezaštićenim. Sada su se kod Munihije našli ujedinjeni i naoružani snagom svojom volje za pobjedom i pravdom, osvetom i željom za slobodom svi oni građani "koji su bili lišeni domovine, protjerivani iz kuća, odvođeni u zatvor dok su stajali na gradskom trgu, ručali ili spavali".[608] Sve te činjenice je i Trasibul naglasio kada se obratio svojim borcima pred sami početak bitke.

Oligarsi su, računajući na bolju opremljenost i izvježbanost svojih trupa, prvi krenuli u napad. Pošto su se morali penjati u svome nadiranju prema demokratskim linijama koje su se nalazile na uzvišenju, oligarhijsko-najamnički vojnici nisu mogli bacati koplja niti gađati preko prvih svojih redova. Iskorištavajući svoj bolji taktički položaj, demokrati su neprijateljski napad lahko odbili a zatim su ih, vođeni zanosom i osjećajem da ne nemaju šta više izgubiti a da mogu dobiti mnogo, u brzom kontraudaru potpuno potukli. Sama borba nije dugo trajala i oligarhijske snage u rasulu bježe.[609] U toj bitki je ponovo rođena pobjedonosna građanska milicija Atenske države. Bitka u stvari u odnosu na motivaciju i moral svojih protivnika i nije ni mogla imati drugi ishod nego demokratsku pobjedu.[610] Gubici oligarhijsko-najamničkih snaga su bili značajni. U borbi je poginuo vođa Tridesetorice Kritija i jedan od Tridesetorice Hipomah, te Harmid koji je bio jedan od 10 pirejskih upravljača i još oko 70 oligarhijskih vojnika i najamnika.[611] Ali na drugoj strani Munihija je bilo i mjesto mučeništva mnogih heroja atenske slobode. Stari sveštenik, vrač, narodni ljekar, bezimeni duhovni lider, spiritus movens, demokratskog pokreta i jedan od vođa demokratske milicije, osoba koja je živjela među narodom i za narod, je "vođen sudbinom" prvi napao neprijatelja i poginuo. Ugledajući se na drevnog kralja Kodra koji je sebe žrtvovao radi atenske slobode, i sam je svoj život položio na pijedestal borbe za ideje slobode i pravde u borbi protiv zla. Sahranjen je na prelazu rijeke Kefisa, oko 100 metara udaljenom od mjesta početka bitke.[612] U svim opisanim bitkama između demokrata i najamničko-oligarhijskih snaga, gotovo je sigurno da je učestvovao i Ksenofont kao konjanik (″ιππευς) na strani oligarhije. To se može dokazati jer Ksenofont u svojoj Helenskoj Historiji prilično detaljiše kada je riječ o ovim bitkama, posebno kada je riječ o okršajima u kojima učestvuje konjaništvo atenske oligarhije. Ksenofont je u danima kada se borio protiv demokratije mogao imati između 24 i 26 godina.

Pobjednici se nisu iživljavali na ranjenim i tijelima mrtvih protivnika, nego su samo oduzeli oružje a tijela predali na ugovorenom sastanku oligarsima. Inače demokratska

[608] *Xen. Hell.* II,III, 14

[609] *Xen. Hell.* II, IV, 19

[610] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII; *Nep. Thras..* 2,5

[611] *Xen. Hell.* II, IV, 19; *Nep. Thras..* 2, 7;*Aristot. Ath. Pol.* XXXVII; *Just.* V, 9

[612] *Xen. Hell.* .II,IV, 17-19,

građanska milicija pod zapovjedništvom Trasibula se odlikovala visokim stepenom discipline, humanosti i poštovanja prema ranjenim i poginulim protivnicima i u svakom pogledu nastojali su da štede atenske građane. Ništa se nije oduzimalo izuzev oružja i hrane, a čak se ni poginuli neprijateljski vojnici nisu pljačkali.[613] To je bio više nego i jasan znak na čijoj će se strani pobjeda nalaziti. Jer samo oni koji nađu u sebi dovoljno samodiscipline i snage da odole svim iskušenjima koja svaki rat donosi sa sobom, mogu računati da će iz njega izaći kao konačni pobjednici. Kleokrit koji je u ime demokrata prisustvovao sastanku na kome su se razmjenjivali poginuli je poručio prisutnim oligarsima da prestanu da proganjaju građane, da prestanu podržavati "bezbožnu" Tridesetoricu koji su "...radi svoje koristi ubili za osam mjeseci skoro više Atenjana nego svi Peloponežani za deset godina rata" i "...podstakli najsramniji, najteži, najbežbožniji i najmrži rat između nas...". Kleokritove riječi odražavaju i žaljenje za svim poginulim Atenjanima, bez obzira na kojoj se strani borili.[614] One ujedno izražavaju i vjeru u jedno pomirenje i buduće jedinstvo svih Atenjana. A ta poruka je bila ono što je Atika tada najviše očekivala.

1.19 Kraj vladavine Tridesetorice

"Ćuvaj se da prema nečovjeku ne postupaš onako kao što on postupa prema čovjeku"
Marko Aurelije[615]

Dan poslije bitke preživjela Tridesetorica lišena Kritijinog vodstva, našla su se suočena sa naplatom neuspjeha svoje višemjesečne vladavine.[616] Gubitak Kritije se pokazao nenadoknadivim za opstanak na vlasti ostatka Tridesetorice. Oni su izgubili jednog od svojih najsposobnijih i najbezobzirnijih članova. Nijedan od preostalih Tridesetorice, nakon pogibije Kritije, imao takvu snagu autoriteta da bi se mogao nametnuti kao novi lider Atenske oligarhije. Obezglavljivanje vlade Tridesetorice doprinijelo je da se ponovo jave oni elementi koji poslije umorstva Teramena nisu bili naklonjeni njihovoj upravi. Tada su među tri hiljade počeli da se pojavljuju glasovi koji su pozivali da se prestane sa "daljnjim pokoravanjem Tridesetorici". U tom danu traženja novih rješenja za ranjenu atensku oligarhiju, „Vijeće 500" i Skupština 3000 uspjeli su da smognu dovoljno snage i da izglasaju nepovjerenje onome što je ostalo od Tridesetorice. Umjesto njih, kao vrhovno izvršno vijeće izabrana je vlada Desetorice.[617] U novu atensku oligarhijsku vladu svaka od 10 atenskih fila imenovala je po jednog predstavnika. Veći dio Tridesetorice, od onih koji su još bili u životu, napustili su sa svojim porodicama i najbližim saradnicima

---

613 *Nep. Thras..* 2, 6

614 *Xen. Hell.* II,IV,20-22

615 *Mar. Aurel.* VII, 65

616 *Lys. Contra Eratosth.* 54

617 *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII; *Lys. Contra Eratosth.* 54

Atenu i otišli u već ranije pripremljeno utočište u Eleusini.[618] U gradu su jedino ostali Fidon i Eratosten. Fidon je ušao i sastav novoizabrane Desetorice.[619]

Tako je završila vladavine jedne od najgorih vlada koje su ikada upravljale Atenskom državom. Međutim pad tiranije Tridesetorice nije automatski podrazumijevao i pad oligarhije, i to onog ekstremnog dijela, te mir i sporazum sa demokratijom. Tridesetorica u stvari nisu zbačeni i srušeni, oni su bili samo zamijenjeni novom drugom oligarhijskom vladom Desetorice, jer su svojom praktičnom politikom samo štetili interesima oligarhije. Sada se od Desetorice očekivalo da što je moguće više anuliraju negativne posljedice koje je po atensku oligarhiju proizvela tiranija Tridesetorice. U samom gradu, među oligarhijom bilo je još uvijek dosta onih, koji su se protivili postizanju bilo kakvog sporazuma sa demokratijom, najviše iz razloga počinjenih zločina ili iz straha od demokratske odmazde, ali i oligarhijskih uvjerenja.[620] I novoizabrana Desetorica su bila sastavljena od onih oligarhijskih elemenata koja su se suprotstavljala bilo kakvom popuštanju demokratskim snagama i građanski rat se nastavio.[621] Desetorica su nastavili i politiku svojih prethodnika koja se sastojala u fizičkoj eliminacija svih onih za koje su smatrali da bi im mogli smetati. Tako je jedan od najuglednijih Atenjana Demaret uhapšen i pogubljen.[622]Njegovo umorstvo je bilo upućeno kao jasna poruka svima onima koji su naginjali postizanju kompromisa sa demokratijom.

Podijeljena Atika

Uslijed građanskog rata Atika je bila podijeljena na tri dijela :

1. U Eleusini se nalazila vlast ostataka nekadašnje Tridesetorice, najradikalniji dijelovi atičke oligarhije.

2. U samom gradu Ateni zaštićena iza gradskih zidova bila je vlada Desetorice i onih 3000 izabranih.

3. U Pireju se nalazilo sjedište demokratije Atike.

Sva ta tri dijela Atike su bila suprotstavljena jedna drugom. Demokratske snage su bile te koje su sada diktirale stanje na terenu. Njihovo brojno stanje i naoružanost su porasli, i demokrate su u tim danima predstavljale najmnogobrojniju i najmoćniju oružanu silu na tlu Atike, koja je sa svakim danom postajala sve većom proporcionalno slabljenju svojih neprijatelja. Aristotel kaže da je "čitav narod stao na njihovu stranu ".[623] Iako je ovakva tvrdnja u izvjesnoj mjeri pretjerana, ipak dovoljno govori o masovnosti demokratskog pokreta.

[618] *Xen. Hell.* II, IV, 23-24; *Lys. Contra Eratosth.* 54

[619] *Lys. Contra Eratosth.* 54

[620] *Xen. Hell.* II, IV, 23; *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

[621] *Lys. Contra Eratosth.* 55-56

[622] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

[623] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

I najveći dio Atike demokrati su držali pod svojom kontrolom, i to ne samo dio oko Pireja, nego i kompletan zapadni dio Atike sa Likejem.[624] Demokrate su svoje brojno stanje i snagu povećavali i političkom agitacijom. Svim metecima, robovima i strancima koji nisu do tada prebivali u Atici, a koji bi se pridružili demokratskoj vojsci, obećano je izjednačenje u porezima (Isoteleia) i dodjeljivanje statusa građanstva. Meteci, koji su bili izloženi pogromu masovno su se pridružili vojci pod Trasibulovom komandom, i dali su veliki doprinos konačnom padu Vlade Tridesetorice što i Lisija posebno naglašava u svome govoru "Protiv Eratostena"[625] Sve veće mnoštvo dobrovoljaca, moralo se i opremiti, i već se tu počeo osjećati nedostatak kvalitetnog oružja i to je postajalo sve izraženiji problem u demokratskoj vojsci.[626]I tu su uskakali bogati meteci koji su svesrdno podržali demokratski pokret. Tako je Lisija podupro demokrate i novčano dajući im 2000 drahmi i 200 štitova, a i unajmio je i opremio zajedno sa izvjesnim Hermonom i veliki broj dobrovoljaca.[627]

Nasuprot demokratskim snagama stacioniranim u Pireju, snage oligarhije u gradu nalazile su se u stalnom strahu, jedino se oslanjajući na već oslabljeni lakedemonski garnizon, i nisu se više usuđivale da se suprotstave protivniku na otvorenom polju. Oligarsi, živjeći u stalnom strahu od eventualnog demokratskog napada, samo su se zadovoljavali stražarenjem na odbrambenim položajima grada i konjičkim patrolama u neposrednoj blizini grada.[628] Deset dana nakon što su demokrati javno obećali isoteliu, otpočela je prva akcija snaga iz Pireja u pravcu samoga grada. Demokratska vojska, sastavljena od peltasta, hoplita i čak 70 konjanika, opustošila je okolinu grada, i uzela sve ono što je bilo potrebno da bi se preživjelo tih zimskih dana. Vjerovatno je i sama akcija kao cilj imala ne opći ofanzivni napad na oligarhijske snage i grad, nego obezbjeđivanje namirnica i drva. Prilikom demokratskog napada, oligarsi su ostali iza odbrambenih položaja i nisu ni pokušavali da spriječe demokratsku akciju.[629] Ali i oligarsi iz grada su znali u tim danima pokazati dovoljno "odvažnosti". Samo nakon par dana od demokratskog pustošenja okoline grada, jedna oligarhijska konjička patrola naišla je na žitelje sela Eksone koji su išli na svoja polja po namirnice. Hiparh[630] Lisimah, koji je "komandovao" konjanicima i akcijom hapšenja stotina stanovnika Eleusine, je nenaoružane seljake, iako su ga molili za milost, sasjekao svojim mačem. Još jedan krvavi doprinos "veličini" atenske oligarhijske stranke.[631] Ovaj zločin i masakriranje seljaka na polju jednostavno nema objašnjena. Za odmazdu su demokrati

---

[624] *Xen. Hell.* II, IV, 27

[625] *Lys. Contra Eratosth*. 35

[626] *Xen. Hell.* II, IV, 25

[627] *Just.* V, 9

[628] *Xen. Hell.* II, IV, 24

[629] *Xen. Hell.*.II,IV,25-26

[630] Hiparḥ (῞ιππαρχος) zapovjednik konjice.

[631] *Xen. Hell.* II, IV, 26

konjanike koje su zarobili prilikom svojih ispada pogubili.[632] Krv, osveta i mržnja ispunjavali su tlo Atike.

Demokratske snage su se osjećale dovoljno ojačanim da se usude da izvedu i direktni napad na grad, koji se ipak završio neuspješno. Fortifikacije grada Atene su još uvijek bile prevelik zalogaj za demokratsku miliciju. Opsjedanje utvrđenih gradova je inače predstavljalo za stare Grke teško rješiv problem. To najbolje dokazuje primjer male Plateje, koja se na početku Peloponeskog rata dosta dugo sa malobrojnim garnizonom odupirala glavnini vojske Peloponeskog Saveza. Kako se pojačavao demokratski pritisak na oligarhe, kako na one u gradu tako i na one u Eleusini, a nesigurnost i strah rasli u redovima oligarhijskih skupina, vođe oligarhija su se odlučile zatražiti vanjsku pomoć. U tu svrhu u Spartu su dvije oligarhije uputile izaslanstva sa molbom za intervencijom hegemona "jer se narod odmetnuo od Spartanaca", odnosno pobunio protiv njihovih atenskih poslušnika.[633] Nastupila je nova etapa anarhijske godine.

1.20 Grčka, žrtva spartanske hegemonije ili Sparta, žrtva svoje hegemonije

"Hvaliti nečiju sreču dok je još živ i u životu se izlaže opasnostima nije sigurno ni vrijedno, kao niti proglasiti koga slavodobitnikom usred natjecanja i ovjenčati ga vijencem"
Solonovo obraćanje Krezu, kralju Lidije[634]

U mjesecima terora u Ateni i reorgaizacije demokratskog otpora, Sparta se suočavala sa posljedicama Lisanderovog neograničenog gospodarenja Egejskim morem i Propontidom. Lisanderova opsesija moći, poprimila je razmjere koje su sada sve više štetile interesima i Sparte i njene državotvorne oligarhije. Vlade koje je Lisander uspostavio širom Helade vrlo brzo su postale nepopularne i protiv njih je sve više raslo neprijateljstvo koje se počelo manifestovati i u antispartanskim osječanjima. Neprijateljstvo prema Sparti je sve više raslo i počelo je poprimati iste one razmjere kakve je imalo antiatensko raspoloženje neposredno na početku Peloponeskog rata. Atenski foros sada je zamijenjen sa dankom koji se morao plačati spartanskom hegemonu.[635] Svake godine, iako ranije nisu upotrebljavali kovani novac, Spartanci bi skupili više od 100 talenata.[636] Sve je to vodilo i uvećanju i uvezivanju antispartanskih stranaka, što je često bilo vezivano i sa demokratskim sentimentom.

Mnogo ozbiljniji problem za interese Sparte, bio je Lisanderov incident sa Perzijskim namjesnikom Farnabazom, koji je od svih carskih namjesnika najviše bio naklonjen Peloponeskom savezu u toku netom završenog rata. Samim tim Spartanci su visoko

[632] *Xen. Hell.* II, IV, 27

[633] *Xen. Hell.* II,IV,28; *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

[634] *Plut. Sol.* 27

[635] *Diod.* 14.10.2

[636] *Diod.* 14.10,2

cijenili i uvažavali Farnabaza kao jednog od najvažnijih saveznika. Ali ljudi pod Lisanderovom komandom, već prilično osamostaljeni i osiljeni, upadali su i na zemlje pod nadleštvom Farnabaza, vršeći nasilja, pljačkajući i harajući perzijski teritorij, uz prešutnu saglasnost svoga zapovjednika.[637]

Ovo je bila kap koja je prelila čašu žući spartanskih vladajućih krugova prema njihovom već prilično osiljenom zapovjedniku. Prva reakcija efora je bilo hapšenje i pogubljenje Toraksa, jednog od Lisanderovih prijatelja i kolege u zapovjedništvu i harmosta Samosa pod optužbom da "privatno posjeduje novca", odnosno optužen je za korupciju. Međutim kazni koja je završila smrtnom presudom, dodatnu težinu je davala činjenica da je Toraks bio Lisanderov pristalica, i vjerovatno i sudrug u zločinima. Direktan udar na svemoćnog Lisandera, koji je pod ličnom kontrolom držao još uvijek jaku borbenu snagu, za vladajuću strukturu Sparte predstavljao bi prevelik luksuz ali je zato smaknuće Toraksa bila jasna poruka Lisanderu šta zvanična Sparta misli o njegovoj postratnoj aktivnosti koja se, otrgnula kontroli, u bazenu Egeje i Propontide. Nastupila je politika postupnog krnjena moći Lisandera, od strane uskog kruga vlasti Sparte, kako on ne bi mogao kasnije predstavljati eventualnu opasnost za njihove interese i spartansko uređenje. Lisander je opozvan sa zapovjedništva sa nalogom da se vrati u Spartu kako bi se ispitale Farnabazove optužbe. Znajući da njegov opoziv ima veze i sa nasiljem koje su njegovi plaćenici izvršili na Farnabazovoj teritoriji, Lisander je od Perzijanca tražio da mu za efore da zapečaćeno svjedočanstvo u kome bi Farnabaz negirao sve optužbe na račun Lisanderove aktivnosti i ponašanja njegovih vojnika. Lukavi Perzijanac je i obećao Lisanderu da će uvažati njegovu želju, ali je umjesto verzije koju je pročitao Lisanderu, varkom zamijenio pismo i zapečatio ga. Spartanskom eforatu je tako otišao izvještaj u kome se Lisander optužuje za pohlepu, vjerolomstvo i nasilje. A kurir je i ne sluteći stvarni sadržaj pisma koje nosi u Spartu bio upravo Lisander. Efori koji su dobili Farnabazovo pismo, nakon što su ga pročitali, predali su pismo Lisanderu da ga i on sam pročita.[638] Farnabazovo pismo je i doprinijelo da se Lisander udalji sa komandnog mjesta Spartanskih i savezničkih snaga u Grčkoj. Epizoda koja se desila u odnosima između Farnabaza, Lisandera i zvanične vlasti Sparte pokazala je da su Lisanderova koncentracija i sposobnost procjene opali, jer je Lisander prvi put nadmudren i to u ključnim momentima svoje karijere.[639] A to je bila i najgora greška koju je pronicljivi Spartanac u svome životu učinio. Čitav događaj koji je ostao zabilježen najviše zahvaljujući svome anegdotskom karakteru otkriva da su se i Lisanderove sposobnosti našle na silaznoj putanji. To je i razumljivo kada se ima u vidu šta se sve dešavalo i kakvim je iskušenjima bio izložen spartanski vojskovođa nakon svoje pobjede. Okruženost mediokritetima i ulizicama kojih je tada bilo u posvemašnjem broju u njegovoj blizini samo je moglo štetiti njegovim sposobnostima. A i opijenost i zanos koji je graničio skoro sa ushičenjenem samim sobom a koji su zahvatili Lisanderovu ličnost djelovali su poput droge, razarajući njegovu svijest i zasjenjući njegov genije. Lisander se sada morao sa realnim razlozima

---

[637] *Nep. Lis.* 4,1

[638] *Nep. Lis.* 4,2; *Plut. Lis.* 19-21

[639] Za detaljnije inforamcije o navedenim događajima v. *Plut. Lis.* 19-21

plašiti da će doživjeti sudbinu Pausanije, zapovjednika spartanske armije iz prve polovine V. st. p. n. e.,[640] jer se protiv njegove ličnosti već formirala zavjera koja je za cilj imala ukidanje lične vlasti Lisandera u Heladi. Da je Lisander imao istu ili sličnu reakciju na nastup zvanične Sparte kao Pausanija vjerovatno bi doživio i njegovu sudbinu, ali Lisander je ipak bio prilično iskusan u zamršenim političkim igrama, i nije podlegao političkim provokacijama.

Da li je Lisander uistinu težio promjeni uređenja ili bar nekim izmjenama ustava Sparte ili je želio samo zadovoljenje svojih, istinu govoreći, neskromnih ambicija. On je a to nam potvrđuju i izvori imao osmišljen plan o "promjeni i prevratu" ustavnog uređenja tadašnje Sparte. U glavnim crtama Lisanderova zamisao je bila da kraljevska čast koja je bila nasljedno pravo dvije porodice (Europontotidi i Agidi), postane izborna i otvorena za sve one Spartance koji bi se istakli i izdigli svojim zaslugama.[641] Međutim taj program još uvijek nije nastojao javno predstaviti i realizirati u ovom periodu, tek kasnije će, usljed novih konstelacija, pristupiti njegovom prezentiranju.[642] U svrhu pripreme terena za realizaciju svojih zamisli pokušao je prvo pridobiti Delfsko proročište, a zatim ono u Dodoni.[643] Proročište u Delfima (Fokida, centralna Grčka) je pripadalo Apolonu i bilo je jedno od najčuvenijih i najuglednijih svetilišta ne samo za Grke, i nalazilo se na mjestu isparavanja sumpora. Pod utjecajem dima i gasova proročanstva je izricala svećenica Pitija. Pored Pitije, nalazio bi se svećenik koji bi iz nesuvislog Pitijinog govora sastavljao odgovor na upit. Delfska proročanstva su bile općepoznata kao dvosmislena i teško razumljiva. Dodona je bila hram u Epiru posvećen Zeusu. Ispred hrama se nalazio visok i dosta star hrast iz čijeg je korijenja izbijao izvor. Na osnovu žubora izvorske vode ili prema šuštanju lišća, su se izricala proročanstva. Moguće da je zbog sufiksa -<u>ona</u> na kraju imena Dodona bila ilirskog porijekla, pa je kasnije helenizirana.[644]

Lisander je želio da podmiti proročišta, kako bi oni izdavali proročanstva u skladu sa njegovim željama. Novca mu nakon Egospostama i silnog bogatstva koje je zgrtao nije nedostajalo. Ali je i pored nuđenja znatnog mita od oba svetilišta njegova želja odbijena.[645] Njihovu motivaciju da odbiju Lisandera ne bi trebalo tumačiti nepotkupljivošću sveštenika iz tih svetilišta. Oni su i prije a i poslije Lisandera bili skloni primanju mita od najrazličitijih ličnosti, bilo državnika, bilo kraljeva kako bi koristili njihovim političkim interesima, čak u tome pogledu nije bilo bitno da li je riječ o barbarima (negrcima) ili Grcima. Tako su Delfi bili naklonjeni i perzijskom caru Kserksu za vrijeme njegovog pohoda na Grčku 480. god. p. n. e. i Filipu Makedonskom. Odbijanje

---

[640] Pausanija, skrbnik (επιτροπος) maloljetnog kralja Sparte Pleistarha, pobjednik nad Perzijancima kod Plateje 479. god. p. n. e. i vrhovni zapovjednik grčke vojske bio je osumnjičen da je namjeravao da uvede tiraniju, za samovolju, za saradnju sa Perzijancima i pokušaje pobune helota. Pogubljen je 476. god. p. n. e. i pored toga što se sklonio u hram Atene Halkiojke. *Nep. Paus.* 2;5; *Aristot. Ath. Pol.* XXIII; *Plut. Tem.* 23; *Plut. Cim.* 6

[641] *Nep. Lis.* 3,1;*Diod.* 14.13; *Plut. Agesi.* 8

[642] *Plut. Lis.* 24; *Plut. Agesi.* 6

[643] *Diod.* 14.13; *Plut. Lis.* 25

[644] Usporedi imena ilirskih gradova Sal<u>ona</u>, Nar<u>ona</u>, Scard<u>ona</u>

[645] *Nep. Lis.* 3,2; *Diod.* 14.13

Lisandera je sigurno imalo pragmatičnije razloge. Stati na stranu Lisandera je značilo povući vrlo riskantan potez i zamjeriti se zvaničnoj vladajućoj garnituri Sparte. Za Grčka svetilišta, koja su uvijek igrala na sigurnu i najjaču kartu, to je bilo neprihvatljivo, pogotovu kada su dobro znali da je Lisanderov utjecaj i moć u Grčkoj svakim danom sve manji. U namjeri ostvarivanja svojih političkih ciljeva a računajući na sujevjernost i glupost prostog naroda, Lisander je namjeravao iskoristiti i dječaka Silana, za kojeg je njegova majka, izgleda ili umno poremećena ili dobro proračunata osoba, tvrdila da je sin boga Apolona. Po Lisanderovoj zamisli Silan, kao Apolonov sin, je trebao otići u Delfski hram i javno pročitati stara proročanstva koja su se navodno čuvala u Delfskom hramu. Jedno od tih "starih" proročanstava trebalo je biti upućeno Spartancima u njemu bi se savjetovalo Spartancima da bi bilo bolje i korisnije ako bi birali kraljeve između najvrsnijih građana, a ne po nasljednom pravu. Plan je propao zbog kukavičluka jednog od Lisanderovih saradnika.[646] Sve je ovo odvijano u najdubljoj tajnosti i tek će na svjetlo dana izaći poslije Lisanderove smrti.

Lisander i nakon odbijanja grčkih svetilišta, nije bio obeshrabren, i odlučuje da posjeti još jedno za Grke bitno svetilište. Da bi posjetio Amonovo svetilište u Egiptu, Lisander je morao napustiti Grčku.[647] Efori su mu jedva i sa teškom mukom dali dozvolu za napuštanje države. Moguće je da su spartanski zvaničnici smatrali da bi i njima a i čitavoj Grčkoj bilo na korist na Lisander privremeno napusti spartansku političku pozornicu. U skladu sa praksom intrepetario greaca mnoga božanstva negrčkih naroda su identifikovana sa adekvatnim grčkim božanstvima. Tako je i egipatsko vrhovno božanstvo Amon poistovjećeno sa Zeusom, pa je za Lisandera bilo sasvim normalno da posjeti Amonovo, u njegovoj percepciji Zeusovo svetilište. Amonovo svetilište koje je Lisander namjeravao posjetiti nalazilo se duboko unutar Libijske pustinje u oazi Siwa, nekih 5-7 dana udaljeno od rijeke Nila, skoro na samoj granici Egipta i Kirenajke.

I Amonovi sveštenici, ali za razliku od svojih grčkih kolega vođeni više moralnim i principijelnim a ne praktičnim motivima, su odbili Lisanderov pokušaj podmićivanja. Samo Amonovi sveštenici ne samo da su odbili lisanderove zahtjeve nego su i uputili izaslanstvo u Spartu, koje je vladajuću spartansku elitu obavijestilo o Lisanderovom pokušaju podmićivanja i njegovim namjerama.[648]Lisander je ipak uspio da se na samo njemu znani način opravda od optužbi Amonovih sveštenika i da ne bude kažnjen.[649] Pokazalo se i ovaj put da je Lisander napravio lošu procjenu i nakon egipatske avanture bio je prisiljen da malo zaustavi svoje namjere. Nešto manje od jednog stoljeće kasnije oazu će posjetiti i Aleksandar Makedonski, ali je on, za razliku od Lisandera, iz nje otišao sa potpuno drugačijim iskustvom.

[646] *Plut. Lis.* 26

[647] *Nep. Lis.* 3, 2-3; *Plut. Lis.* 20-21

[648] *Nep. Lis.* 3,3; *Diod.* 14.13; *Plut. Alc.* 25

[649] *Plut. Lis.* 25

Lisander ponovo u Atici

Zbivanja u Ateni, teror koji je rezultirao demokratskim ustankom, koji je brzo poprimao sve veće i veće razmjere, i pobjede demokratskih snaga i nadasve poziv sve očajnijih atenskih oligarsa Sparti da im pošalju pomoć poslužile su Lisanderu kao savršen povod za povratak na uzavrelu scenu postratne Helade. Lisander je u potpunosti stao u zaštitu interesa oligarhijske vlade u Atici koju je on i inaugirao i sve je poduzeo kako bi joj se uputila pomoć. Uostalom i oligarhijski izaslanici su sa svoje strane činili sve kako bi Spartanci izašli u susret njihovim molbama. Tako je Fidon, bivši član Vlade Tridesetorice, a sada predstavnik oligarhije koja je kontrolisala sam grad Atenu, pozivao Spartu da interveniše kako bi se spriječilo da grad i atenska država padnu u ruke Beočana, odnosno Tebanaca, prikazujući demokrate u Pireju kao eksponente tebanske politike.[650]I Lisander je svesrdno lobirao u nastojanjima da se pomogne njegovim štićenicima. Uspio je da izdejstvuje da se atičkoj oligarhiji pozajmi 100 talenata, te da se on imenuje za harmosta kopnenih snaga, a njegov brat Libin za navarha pomorskih snaga, u odobrenoj intervenciji u Atici.[651] Po Lisiji, Lisander je toliko mrzio demokrate u Pireju da mu je ovo postala savršena prilika da svoju mržnju i ispolji.[652] Upadljivo je da spartanska oficijelna politika nije poslala regularnu vojsku, nego je sam Lisander mogao prikupiti najamnike, što njemu na kraju krajeva ne bi trebalo predstavljati teškoću. U Eleusini, centru atičke ekstremne oligarhije su se skupili najamnici,[653] uglavnom peloponeski hopliti, a i sa te polazne tačke oni su krenuli dublje na teritoriju Atike. Istovremeno je Libin sa svojom mornaricom blokirao pirejsku luku. Lisanderov dolazak sa oko 1000 oklopnika i 40 brodova je prilično izmijenio stanje na terenu. Pritisnuti napredovanjem Lisanderovih najamnika demokrate su izgubile inicijativu i bili su prisiljeni na povlačenje. Demokrati, utaboreni u Pireju su se našli odsječeni i izloženi sve većoj oskudici. Nasuprot tome, dolazak Lisandera je ohrabrio i podigao prilično narušeni moral atičkih oligarhija.[654] I ukoliko bi Lisander sa svojim najamnicima i na kopnu i na moru, nastavio da pojačava pritisak na demokrate, oni bi se vrlo brzo sigurno našli u nezavidnoj vojnoj i političkoj poziciji. Ali..........

Pausanija u Atici

Lisanderovo napredovanje i vojni preokret na terenu, ali više politički uspjesi postignuti u Atici, nisu mogli ostati bez odjeka u Sparti, posebno u njenim oficijelnim krugovima. Lisanderova beskompromisna pobjeda nad Trasibulom i demokratijom definitivno bi učvrstila značaj Lisandera među atičkom oligarhijom koja bi sada vladala bez konkurencije u Ateni, najbrojnijem i najbogatijem helenskom polisu. A u za sve to Lisander je imao uza sebe ponovo jaku i brojnu najamničku vojsku beskompromisno

---

[650] *Lys. Contra Eratosth.* 59

[651] *Plut. Lis.* 21; *Xen. Hell.* .II,IV,28; *Nep. Thras.* 3,1; *Lys. Contra Eratosth.* 59

[652] *Lys. Contra Eratosth.* 59

[653] *Lys. Contra Eratosth.* 60

[654] *Xen. Hell.* II, IV, 29

odanu svome zapovjedniku. Znajući to i osjećajući da je utjecaj i politički značaj Lisandera ponovo naglo porastao, veći dio spartanske visoke politike pokrenuo se radi samo jednog cilja- osujetiti ili preduprijediti Lisanderove namjere. U tu svrhu, uz pristanak tri efora koji su ostali u Sparti (ostala dvojica su bila sa Lisanderom), iz Sparte je u pravcu Atike, predvodeći regularnu vojsku, krenuo drugi spartanski kralj Pausanija (vl. 408 – 394. god. p. n. e.), sinom Plistoanakta a unukom Pausanije pobjednika kod Plateje.[655] Pohod je formalno zamaskiran navodnim slanjem pojačanja Lisanderovim snagama, koje istine radi uopće nije bilo potrebno. Može se pretpostaviti da Lisander nije bio baš oduševljen dolaskom ovog "pojačanja". Pausaniju su pratile i snage svih spartanskih saveznika izuzev Beočana i Korinčana, koji su ne znajući prave motive Pausanijevog pohoda u Atiku odbili učestvovati u kampanji. Svoje odbijanje su pravdali time da ne postoje opravdani razlozi za ratovanje protiv Atenjana, jer oni nisu prekršili ugovore.[656] U stvari i Beočani, bolje rečeno Tebanci, i Korinčani nisu željeli da na bilo koji način pomognu Sparti i da u atičkom građanskom ratu ugroze interese atenske demokratije u koju su mnogo uložili. To su već bili jasniji znaci raspada Spartanske hegemonije u Heladi, i početka novog velikog helenskog rata. Upravo se na primjeru ponašanja Tebanaca i Korinčana najbolje očituje doktrina o tome da ni neprijateljstva ni mržnja, kao uostalom što ni ljudi nisu vječni, a da su samo interesi trajni. Manje od godinu dana ranije, Tebanci su bili najeksponiraniji zastupnici ideje da se Atena sravni sa zemljom, a stanovništvo proda u ropstvo. Sada se oni predstavljaju kao zaštitnici demokratije, i kao oni koji štite interese Atenjana, i koji će vrlo brzo stupiti i u savez sa njima, a protiv Sparte.

Pausanija se sa svojim snagama ulogorio u mjestu Halipedon, sjeverno od Pireja. Pošto je sada u Atici boravio jedan od spartanskih kraljeva koji je usto doveo i regularnu vojsku, kompletnu vrhovnu komandu nad svim spartanskim, najamničkim i atensko-oligarhijskim snagama automatski je preuzeo Pausanija. U formacijskom rasporedu, regularna vojska na čijem je čelu bio sam kralj zauzimala je desno krilo okrenuto sa sjevera prema demokratskim snagama, a Lisander sa svojim najamnicima lijevo, odnosno istočno krilo u odnosu na demokrate.[657] Pausanijin dolazak je zaustavio daljine Lisanderovo napredovanje i praktično sabotirao bilo kakvu daljnju djelotvornu akciju protiv demokrata. U tim danima Atika je bila puna vojske, naoružanih grupa, i Atenjana i neatenjana. Ukupno je bilo pet različitih interesa, od kojih su se četiri bar formalno trebala nalaziti na istoj strani (Pausanija i zvanična spartanska vlada, Lisander, i dvije atičke oligarhijske grupe) dok su se na drugoj strani nalazili demokrati, i svaka je interesna skupina raspolagala sa znatnom oružanom podrškom. Podjela na demokratsku i nedemokratsku stranu je bila samo uslovna, jer će savezništva koja su se stvarala, u zamršenoj političkoj i diplomatskoj igri koja će uslijediti, narušiti tu podjelu. Interesi su bili toliko konvergentni, da je trebalo velike umješnosti da se izađe kao pobjednik. Time je Atika postala mjesto i sukobljavanja različitih ambicija i interesa moćnih Spartanaca,

[655] *Xen. Hell.* II,IV,29; *Plut. Lis.* 21; *Just.* V, 10; *Paus.* 3, 5

[656] *Xen. Hell.* II, IV, 30; V, II 33

[657] *Xen. Hell.* .II, IV, 30

kojima su interesi atenskih suprotstavljenih snaga bili od drugorazrednog karaktera i obična moneta za potkusurivanje.[658] Stanje nejedinstva i suparništva u redovima neprijatelja najviše je pogodovalo demokratima, protiv kojih su formalno spartanske trupe i bile upućene. Demokratske vođe Trasibul, Anit, i ostali su uspjeli međusobnu netrpeljivost spartanskih zapovjednika u potpunosti iskoristiti i kapitalizirati u pravcu realizacije svojih interesa.

Nasuprot svome protivniku demokrate su nastupali potpuno jedinstveno sa preciznim ciljem, koji se sastojao u povratku u Atenu, obnovi demokratskog uređenja i ujedinjenu Atike. Oni se nisu ustručavali ni od ad-hoc savezništava sa bilo kim samo kako bi išli u pravcu ostvarenja svojih ciljeva, koje nisu namjeravali ostvariti naprečac nego u postupnim etapama. U historijskim izvorima ne postoji ni jedna naznaka da je došlo do razmimoilaženja u redovima demokrata, bilo u načelima bilo u metodama. Demokrate su se čvrsto držale načela po kome "slogom rastu male stvari, a neslogom se i najveće raspadaju",[659] Trasibul i prvi ljudi oko njega uspjeli su ujediniti demokratsku Atenu i povratiti stari duh intelektualne i političke vrijednosti Atenjana, onog duha koga su se Korinčani na početku Peloponeskog rata toliko plašili.

Pausanijin jedini cilj bio je da anulira Lisandrove ambicije i eliminira njegov utjecaj u Atici,[660] što je na kraju, zbog velike povezanosti atenske oligarhije sa Lisanderom, moglo samo štetiti interesima atičkih oligarhija. Pausanija je već u početku ocijenio da će svoj cilj najbolje postići ako svoje interese poveže sa interesima demokrata. Međutim problem je bio u tome što ni demokrati a ni Pausanija nisu tačno znali šta smjera druga strana, a neka nepromišljena i otvorena akcija ka zbližavanju mogla bi kompromitovati bilo jednu ili obje interesne strane i ugroziti već u začetku njihove namjere. Pausanija je zato prvo pokušavao da ne ulazi u žestoki sukob sa demokratima, ali opet nije mogao ni da potpuno obustavi i pacificira akcije protiv demokrata jer bi to sigurno pojačalo sumnje u stvarne razloge Pausanijinog dolaska. Forme radi uputio je demokratima u Pireju poziv na predaju, a kada su ga demokrati odbili izvršio je jedan fiktivni napad na Pirej "koliko da se čuju bojni uzvici..."[661]. Ali i pored želje da se izbjegne žestoki sukob sa demokratima, Pausanija nije uspio u svojoj nakani. Tako je već dan nakon fiktivnog napada, bio uvučen u tešku bitku sa demokratima. Mjesto borbe je bilo Gluha Luka, močvara sjeverno od Pireja.[662] I pored početnih gubitaka Pausanija je zahvaljujući mnogobrojnijim i bolje izvježbanim snagama uspio da pobijedi dmeokratsku građansku miliciju.[663] Bitka kod Gluhe Luke je bila i posljednja bitka od početka upada demokratskih snaga u Atiku.

[658] *Plut. Lis.* 21

[659] *Sal. Bell. Iug.* 10,6

[660] *Plut. Lis.* 21

[661] *Xen. Hell.* .II, IV 31

[662] *Xen. Hell.* II, IV, 31

[663] *Xen. Hell.* II,IV 32-35; *Paus.* 3, 5. U Keramiku, sjeverozapadnom dijelu starog grada Atene, otkrivena je i zajednička grobnica poginulih Spartanaca u ovoj bitki. Ukupno je u njoj pronađeno 13 skeleta od kojih su najmanje dva imala tragove teških ranjavanja. U natpisu nađenom spominju se polemarsi Heron i Tibrah kao neki od sahranjenih na tom mjestu. Njih i Ksenofont poimenično spominje među poginulim sa spartanske strane. *Bulletin de correspondance Hellenique LIV str. 460* i *Xen. Hell.* II, IV, 33

Ukupno su bile četiri bitke (dvije kod File, Munihija i Gluha Luka). Obostrani gubici, i svjesnost da nemaju drugog izbora osim do ako ne i savezništva a ono bar saradnje na trenutnoj interesnoj osnovi, kao posljedicu su imali smanjivanje obostrane surevnjivosti i uspostavljanje kontakta između demokrata i Pausanije.

Zločini se ne mogu sakriti, kad tad oni moraju izaći na svjetlo dana, i tada kod jednih proradi savjest kod drugih žar za osvetom, a kod trećih se pojavi želja i nada da nešto učine kako bi zaustavili trenutni krug pakla i spriječili buduće zločine. Ali prvo se treba upoznati sa zločinom, shvatiti zločin i uživiti se u osjećanja i gorčinu onih koji su osjetili nasilje i bijes. Tako se i Pausanija došavši u Atiku, na licu mjesta svojim očima i ušima mogao uvjeriti i u opseg i u dubinu stradanja stanovnika Atike koji su bili posljedica terora Tridesetorice. Kada je Pausanija jednom prilikom u Akademiji postavio svoj šator, izvjesni Diognet je iz grada izveo djecu umorenih Eukratesa i Nikerata, i doveo ih pred spartanskog kralja.[664]Diognet je držeći sinove žrtava uza sebe, Pausaniji i mnogim drugim prisutnim ispričao potresnu priči o sudbini porodice Nikije, nekadašnjeg spartanskog proksena u Ateni, pobornika mira i saradnje sa Spartom i uopće osobe koju su Spartanci među svim Atenjanima iznimno cijenili.[665]

Iako je i na ovom mjestu, pretjerana tvrdnja Eukratesovih sinova a, čiji je sudski govor jedini izvor koji nam govori o upoznavanju Pausanije sa zločinima Tridesetorice, da je rezultat Diognetovog razgovora sa Pausanijom bilo da je ovaj potonji postao naklonjen interesima naroda,[666] ipak stoji činjenica da Pausanija nije ostao ravnodušan prema onome što je čuo i vidio. Vjerovatno je postao još odlučniji u svojoj namjeri da postigne primirje među zaraćenim stranama i primora oligarhiju na popuštanje. Spartanski kralj je nesumnjivo bio pogođen saznanjima o nesreći Nikijine porodice, što dokazuje i činjenica da je odbio da primi "domaćinske darove" od oligarhije, ali je prihvatio darove od nedoraslih sinova Eukratesa i Nikerata.[667] Time je možda želio i simbolički pokazati svoje distanciranje od zločinačke politike Tridesetorice i suosjećanje sa njihovim žrtvama.

Pausanija je smatrao da su Eukratesovi i Nikeratovi sinovi i pogodno sredstvo za ostvarivanje njegovih namjera. U tu svrhu je i iskoristio djecu kako bi na njihovom primjeru prikazao nasilje vladavine Tridesetorice.[668]I zahvaljujući i tome što je spartanski kralj osjetio veličini stradanja i patnje kojoj je bilo izloženo atensko stanovništvo više mjeseci, i na Peloponezu je u pravom svjetlu viđena uprava Tridesetorice. Konačno se moglo saznati i u široj spartanskoj i grčkoj javnosti da Tridesetorica nisu pogubljivala "najveće zločince", kako je to predstavljala njihova propaganda nego između mnoštva ostalih i "one koji su zasluživali posebnu čast zbog svoga rođenja (tj, porijekla opća.),

[664] *Lys. Nyc.* 9-10; 22

[665] *Lys. Nyc.* 10

[666] *Lys. Nyc.* 11

[667] *Lys. Nyc.* 12

[668] *Lys. Nyc.* 11

njihova bogatstva i njihove plemenitosti (u smislu pripadanja aristokraciji opća.)."[669]A to su bili upravo oni građani koji bi po prirodi stvari trebali da budu naklonjeni interesima spartanske državne ideologije. Atenska oligarhija je širenjem istine u Grčkoj, a posebno na Peloponezu o stvarnim posljedicama terora Tridesetorice, i konačno izgubila propagandni rat.

1.21 Mir

"Tada je narod vrativši se sa svojim snagama u grad, s pravom preuzeo vlast."
Aristotel[670]

Da bi mogao da pristupi bilo kakvom pokušaju uspostave mira Pausanija je morao da pripremi odgovarajući teren među atičkom oligarhijom. Tajnom prepiskom dogovoreno je demokrate pošalju svoje izaslanike kralju i prisutnim eforima. Čak su bili dogovoreni i stavovi koje će demokratski izaslanici zastupati. Usporedo sa otpočinjanjem tajnih pregovora sa demokratima u Pireju, Pausanija je vršio i pritisak na oligarhijske elemente u gradu. Uspio je da izdejstvuje da se druga oligarhijska vlada Desetorice smijeni. Umjesto njih izabrana su nova Desetorica čiji je jedini zadatak bila uspostava unutarnjeg mira u Atici.[671] Novoimenovana Desetorica, a gotovo sigurno je da je i spartanski kralj imao zadnju riječ u izboru sastava te Desetorice, pokazala su se mnogo spremnija za izmirenje i ujedinjene domovine od ranije vlade. Ujedno se nastojalo da novoizabranu desetoricu sačinjavaju Atenjani koji su uživali ugled ne samo unutar oligarhijskih krugova nego i u demokratskim, ili kako je to Aristotel rekao "...za koje se činilo da su ljudi voljeni".[672] Ova vlada imenovana pod Pausanijinom supervizijom bila je treća oligarhijska vlada u Atenskoj državi u toku perioda kraćeg od jedne godine. Od sve tri dvije su nastale voljom pojedinih Spartanaca, dok je jedna (druga oligarhijska vlada Desetorice) nastala kao produkt očaja i obezglavljenosti oligarhije nakon poraza kod Munihije. Sve to jasno govori o velikoj nestabilnosti koja je vladala unutar oligarhijskog sistema u Ateni koji je ustvari samo predstavljao marionetski režim. Posebno je potrebno među novim rukovodstvom potrebno obratiti pažnju na dvojicu, koji su predstavljali najautoritativniji dio nove vlasti, a koji će odigrati onu ključnu ulogu u postizanju sporazuma sa demokratima ali i u daljnjoj implementaciji sporazuma. Riječ je o Rinonu Penjaninu i Faulu Arherdušaninom. Izgleda da su njih dvojica i prije dolaska Pausanije u Atiku održavali neku vrstu kontakta sa demokratima u Pireju i da su imali već spremljen međusobni dogovor.[673] Uključivanje njih dvojice u sastav nove Desetorice sa intencijom da oni predstavljaju njen najbitniji dio predočava da je Pausanija čvrsto odlučio da ne

[669] *Lys. Nyc.* 11

[670] *Aristot. Ath. Pol.* XLI

[671] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

[672] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

[673] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

dozvoli nikakva neprijatna iznenađenja po svoj položaj u toku odvijanja pregovora. Iz razumljivih razloga Pausanija nije želio da u javnosti izgleda kao osoba koja vuče sve konce i zato je insistirao da se zadrži vanjska forma nezavisnosti oligarhije u gradu. I tako je na kraju ispalo da su preostali stanovnici grada tražili od Spartanaca mir sa demokratima kako bi i jedni i drugi "bili saveznici Spartanaca".[674]

I zahvaljujući svojoj umješnosti Pausanija je bar javno sebe predstavio kao vanjskog posmatrača i sudionika koga su eto "zaraćene" strane "zamolile" da posreduje između njih i da svojom moći i autoritetom pomogne u uspostavi mora. I dvojica efora koji su se nalazili u Atici su dijelili kraljevo mišljenje i stavove. Lisander je ostao potpuno usamljen i njegova uloga i prisustvo u razrješavanju građanskog spora u Atici bili su potpuno stavljeni u zasjenak. Otada on nikada više neće igrati bilo kakvu ulogu u poslovima Atenske države.

Zadnju riječ je ipak imala zvanična vlada u Sparti i ona je trebala da ratificira sporazum. U pravcu Sparte su krenula izaslanstva demokrata i Kefisofont i Melet kao predstavnici onih koji su držali grad. Skupština 3000 je ubrzo poslala i drugu delegaciju u Spartu koja je trebalo da u ime "onih iz grada" izjavi da "oni predaju i zidine koje imaju i sebe same Spartancima neka učine sa njima šta žele". Zauzvrat su tražili "jer je to pravedno" da i demokrati predaju Spartancima Pirej i Munihiju. Nakon što su saslušali delegacije, efori u Sparti i Apela-skupština Spartijata je prenijela nadležnost za konačno rješavanje ovoga pitanja i inače unutaratičkih odnosa na kralja Pausaniju koji je dobio obavezu od Spartanske države da izmiri Atenjane.[675]

Pausanija je ustvari trebao samo aminovati već postignuti sporazum koji je naoko bio kompromis ali je suštinski ipak više naginjao interesima demokratije. Nesumnjivo je spartanski kralj Pausanija bila ličnost koja je najviše doprinijela pomirenju Atenjana.[676] Original ugovora nije sačuvan, i sadržaj mirovnog ugovora poznajemo iz prepisa i komentara kod više antičkih pisaca, tako da uslove mira koji je postignut za vrijeme Euklidovog arhonata[677] možemo rekonstruisati na sljedeći način :[678]

- Svima se dozvoljava povratak svojim kućama i proglašava se bezuslovna amnestija (αμνηστια) za sve izuzev Tridesetorice, Jedanaestorice i Desetorice upravljača Pireja, koji su bili i najveći zločinci. Amnestirani se nisu smjeli naknadno kažnjavati niti im se smjela oduzimati imovina.
- Amnestija se potvrđuje zajedničkom zakletvom.[679]

---

[674] *Xen. Hell.* II, IV, 35

[675] *Xen. Hell.* II, IV, 38

[676] *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII; *Plut. Lis.* 21

[677] *And. de mys.* 88

[678] *Xen. Hell.* II, IV, 38; *Aristot. Ath. Pol.* XXXIX; *Paus.* 1,29,3; *And. de mys.* 90; *Val. Max.* IV, 1 ext. 4; *Just.*, V, 10; *Nep. Thras.* 3,1 (Nepot kao one na koje se nije odnosila amnestija spominje i Desetoricu koja su naslijedila Tridesetoricu, dok ih Ksenofont i Aristotel ne spominju kao one koji nisu oslobođeni krivice)

[679] *Lys. Apol.* 23, 27, 28; *Lys. Contra Agorat.* 88; *And. de mys.* 8

- Upravljači Pireja će odgovarati pred stanovnicima Pireja, a gradski pred onima čiji je imetak u gradu.
- Svaki službenik države je morao na kraju obnašanja svoje funkcije podnositi izvještaj pred narodom.
- Suđenja za ubistva i bilo kakvo drugo nanošenje povreda obavljati će se po otačkim običajima.
- Svi oni koji ne žele ostati u gradu, kada se vrate demokrati, mogu u miru napustiti Atenu i nastaniti se u Eleusini, koja je prepuštena oligarhiji. S tim da je određen i datum do kada je dozvoljeno prijavljivanje za odlazak u Eleusinu. Naseljenici u Eleusini zadržavaju pravo na raspolaganje sa svom svojom imovinom. Eleusinski hram postaje zajedničko vlasništvo i onih u Ateni i onih u Eleusini. Da brinu o hramu i vršenju misterija određene su, a na osnovu drevnog običaja, porodice Eumolpidi i Kerijci.
- Određuje se rok od deset dana od pomirbenih zakletvi do kada su se oni koji se žele iseliti moraju prijaviti za odlazak, a u roku od dvadeset dana moraju se iseliti. Za one koji se nalaze van teritorija Atenske države, rok teče od dana povratka na domovinsko tlo.
- Zabranjuje se onima koji su se iselili u Eleusinu dolazak u grad i obrnuto, onima iz grada odlazak u Eleusinu, izuzev za vrijeme vršenja misterija. Zabranjuje se iseljenicima da obavljaju bilo kakve državne službe sve do povratka u grad.
- Sam odlazak u Eleusinu, regulisati će se zamjenom ili prodajom imovine .
- Atenska država ostaje u savezu sa Spartom.
- I iseljenici i demokrati su dužni da uplaćuju finansijska sredstva za odbranu u zajedničku blagajnu Peloponeskog Saveza.
- Vrača se stari, demokratski ustav i ponovo se reaktiviraju sve demokratske državne institucije koje su postojale prije uspostave oligarhijske tiranije.
- Svaka strana je dužna da zasebno isplati dugove koji se tiču građanskog rata.

Nakon što je postignut mir i počelo se sa njegovom implementacijom, Pausanija je raspustio vojsku i napustio Atiku koja je tako postala konačno potpuno slobodna.[680] Mnogobrojni povratnici, demokrati, predvođeni Trasibulom i ostalim svojim vođama u grad su ušli zajedno.[681] I prvo što su uradili po svome ulasku bilo je da se u svečanoj procesiji pod punom ratnom spremom popnu na Akropolj kako bi prinijeli žrtvu boginji Ateni.[682] Poslije religijske ceremonije sazvana je prva nakon godinu dana sjednica Eklesije-atenske narodne skupštine na kojoj je Trasibul održao svoj legendarni govor koji

[680] *Lys. Contra Eratosth.* 97; *Paus*. 3, 5

[681] *Lys. Pol.* 2;10; *Lys. Contra Agorat.* 77; *Plat. Apol.* 5 ; *And. de mys*. 81; *Val. Max.* IV, 1, ext. 4; V, 6 ext. 2; *Just.* V, 10

[682] *Lys. Contra Agorat.* 88

je prenio Ksenofont. Bez obzira da li ga je Ksenofont tačno prenio, u njemu se na najbolji način održavaju osjećanja povratnika, pa i ako ga i nije Trasibul stvarno izrekao u ovoj formi, on je ipak najbolja slika Trasibulovog načina razmišljanja:

> "Ljudi iz grada (misli na one koji su podržavali oligarhijsku vladavinu a i nalazili su se u gradu u vremenima kada je trajao građanski rat op.a.) mogu reći da vas dobro poznajem. A najbolje se možete upoznati ako se razmotri zbog čega vi uobražavate da imate pravo nama da vladate, Da li ste pravedniji?. Međutim narod, siromašniji od vas , nikada vam radi novca, nije učinio nepravdu. Vi pak iako ste bogatiji od sviju, počinili ste mnoga sramna djela iz koristoljublja. Pošto se ne ističete pravednošću, pogledajte da li se možete pohvaliti hrabrošću. A kako bi se to moglo bolje prosuditi nego po činjenici da smo mi zaratili jedni protiv drugih? Kažete li da se ističete pameću, vi koji ste imali i zidove, i oružje, i blago i Spartance za saveznike, a ipak su vas ljudi koji ništa od svega toga nisu imali satjerali u tjesnac?. Da ne mislite da se dičite Spartancima? Kako, kada kao što pse koji grize vezuju ogrlicom, tako su i oni vas predali ovom narodu, kome ste vi nanijeli zlo, i onda su otišli. Pa ipak građani, ja vas molim da ne činite ništa mimo zakletve (vezanu za dogovorenu amnestiju op.a.), i već da, uz ostale svoje lijepe strane, pokažete kako poštujete zakletvu i da ste bogobojažljivi"[683]

I na mjestu održavanja prve narodne skupštine u obnovljenoj državi među zajednički okupljenim atenskim građanstvom i demokratima i oligarsima Trasibul je pokazao svu genijalnost svoje ličnosti. Pored svoje govorničke umješnosti Trasibul je ovom prilikom otvoreno oči u oči poslao najoštrije kritike atenskoj oligarhiji. Bez ikakvih zadrški je ukazao na njihovo ponašanje i sve ono što su radili narodu, i na kraju kako je završio njihov poduhvat. Svojim govorom je «upro» prstom u pohlepu jednog i to najbogatijeg sloja atenskih građana koji se nije zadovoljio samo svojim velikim bogatstvom, nego ga je nastojao da poveća i zločinom i otimanjem. Trasibul je svojim riječima još jednom dokazao da najveća snaga jednog naroda leži u njegovim ljudima, i njihovom razumu, umijeću, kreativnosti, snazi, i hrabrosti. To je upravo na najbolji način pokazao ugnjeteni atenski narod koji nije imao ništa izuzev svoga uma i svoga srca ali koji je uspio da pobijedi one koji su raspolagali sa oružjem, zidinama, vlašću i mnogobrojnim vanjskim saveznicima. Posebna optužba upućena je oligarsima radi njihove otvorene kolaboracije sa Spartancima. Oštrica cinizma Trasibula koji je usporedio atenske oligarhe sa psima vezanim ogrlicom daje najbolju sliku o onima koji će radi zadovoljavanja svojih ličnih prohtjeva postati izdajnicima humaniteta, države i svojih sugrađana. Pored ukazivanja na sve one nepravedne postupke oligarhije, Trasibul je u svome kratkom obraćanju dokazivao i svu besmislenost oligarhijske ideje u izvedbi koju su priredili njegovi

[683] *Xen. Hell.* II, IV, 40-42

sugrađani. Koji su to bili razlozi po kojima bi neko želio da vlada nad drugim i da mu natura svoju volju. Koja su to opravdanja da neko ugrožava slobodu drugog građanina. Da li uopće postoje bilo kakvi razumni argumenti i po Božijem i po ljudskom pravu da neko ugnjetava drugoga čovjeka. Da li je to neka grupa, stalež, zajednica samim svojim postojanjem predodređena da bude superiorna i da vlada nad drugim staležima, grupama, i zajednicama.

Na ta pitanja je prije više od 2400 dao odgovore i jedan od najblistavijih državnika koje je iznjedrilo čovječanstvo. Ali ljudska vrsta će uvijek, bez obzira na besmislenost takvih shvatanja. kao po nekom pravilu u svakom vremenu izbaciti na svjetlo dana ličnosti koje će smatrati da su bogom dani da bilo oni sami ili zajednice i grupe kojima pripadaju upravljaju sudbinama drugih ljudi, staleža, slojeva, naroda i drugih zajednica.

I na kraju je Trasibul zapjevao Pean, starogrčku ratničku pobjedničku pjesmu zahvalnicu, što je označavalo i simbolični kraj atenske tragedije. I tako je došao "najljepši dan", koji je Trasibul pred Munihijsku bitku obećao i najavljivao svojim borcima; dugo očekivani dan, u kome će demokrati kao pobjednici ući u Atenu. Poginuli demokratski borci, bez čijeg bi žrtvovanja bila nezamisliva ova pobjeda, u tome danu povratka dobiti će i najdostojniju satisfakciju, jer "niko nije bio toliko bogat (od tih ljudi koji su uzeli oružje op.a.) da bi mogao imati tako divan spomenik" kao što su to ponovno rađanje slobode jednog naroda i pobjeda nad zlom.[684] I tako je u proljeće 403. god. p. n. e. završila "Anarhijska godina" i nakon kratkotrajne vladavine oligarhije, tako strane duhu većine stanovnika tadašnje atenske države, ponovo je uspostavljena demokratija.[685]

I Atenjani su i ubuduće najviše poštovali sjene onih ljudi koji su pali za demokratiju i slobodu, i pokazivali su svu zahvalnost djeci poginulih i umorenih. Upravo su se na tu karakteristiku atenskog javnog života pozivala i djeca Eukratesa i Nikerata kada su se obraćali atenskom sudu.[686]

1.22 *Post festum* – obnavljanje demokratije

"Narod je sebe samoga učinio gospodarem svega, a svime se upravlja na osnovu narodnih odluka i sudova."
Aristotel[687]

"Najveće djelo zakonodavca i svakog ko želi državu da stvori, nije samo puka uspostava toga uređenja već prije svega njegovo održanje"
Aristotel

684 *Xen. Hell.* II, IV, 17

685 *Plat. Epist.* VII, 4

686 *Lys. Nyc.* 26

687 *Aristot. Ath. Pol.* LXI

Pomirenje je uplašilo mnoge koji su se borili na strani Tridesetorice i oligarhijske vlade. Veoma veliki broj ih se namjeravao iseliti u Eleusinu. Arhin, isti onaj koji je učestvovao u traženju novih ustavnih rješenja nakon kapitulacije Atene, je ukinuo preostale dane određene za prijavljivanje za odlazak, čime je mnoge prisilio da protiv svoje volje ostanu u gradu.[688] Nakon postizanja sporazuma i ujedinjena Atenjani su privremeno izabrali komisiju od dvadeset članova koji su trebali upravljati državom do donošenja novih zakona i ponovnog aktiviranja zamrlih institucija, pravnog sistema i uobičajenog političkog života atenske države Nakon nekog vremena zakoni Solona i statuete Drakona su ponovo vraćeni na ona mjesta na kojima su se nalazili, prije nego što su ih Tridesetorica uklonili. Ad-hoc komisija Dvadesetorice je ubrzo završila posao za koji je bila je izabrana i Atenjani su pristupili izborima svojih obnovljenih institucija.[689] Značaj Rinona u stvaranju mira doprinio je tome da on bude izabran za jednog od stratega.[690]Za Euklidovog arhonata u Ateni je došlo i do jedne kulturološke promjene. Umjesto dotadašnjeg grčkog alfabeta staroatičkog tipa uveden je jonski tip grčkog alfabeta. Za nekoliko desetljeća taj je tip grčkog alfabeta, zahvaljujući kulturnoj snazi Atene, postao zajednički za većinu Grka, a stariji tipovi pisma koji su bili u upotrebi u prethodnim stoljećima su polako padali u zaborav.

Amnestija političkih protivnika ili "zakon o zaboravu" i njeno nadasve pridržavanje je isto spadalo u okvir političkog ponašanja novoga demokratskog režima i pokazati će se kao jedna od najboljih odluka koju je atenski narod donio.[691] Ali nije bilo baš tako jednostavno sprovesti načela bezuslovne amnestije u praksi. Pojedini demokrati, su odmah po povratku na svoju ruku pokušali da učine individualne čine odmazde. Nakon jednog čina osvete, Arhin je izveo počinioca pred „Vijeće 500“, i upitavši vijećnike žele li demokratiju sačuvati i ostati vjerni svojim zakletvama jer "puste li toga čovjeka (počinioca osvete op.a.) i druge će potaknuti da isto učine, a pogube li ga to će biti primjer za sve."[692] Vijeće nije imalo drugog izbora i počinilac osvetničkog čina je pogubljen. Sa druge strane osvetnički čin je razumljiv, potrebno je samo zamisliti u kakvom su se stanju nalazili oni ljudi kojima su najbliži pobijeni, zlostavljani, nekada i pred njihovim očima, imovina opljačkana, koji su bili proganjani i sada su na ulicama grada nailazili na one koji su bili vinovnici njihove nesreće. Iako je nekada potrebno da se zadovolji osveta, u slučaju tadašnje Atene politički mudro i radi višeg interesa bilo je pravilnije pridržavanje opće zagarantovane amnestije. Osveta bi samo produžavala agoniju i jednog naroda i jedne države i stvorila bi nezaustavljivi krug mržnje i stalne osvete zbog osvete i gotovo sigurno bi u tom slučaju ne samo uspostavljeni mir nego i ideja obnove atenske države došla pod veliki znak pitanja.[693] I izuzev navedenog slučaja u Ateni više nije bilo zabilježenih djela osvete od strane demokrata. Bilo je potrebno dosta

688 *Aristot. Ath. Pol.* XL

689 *And. de mys.* 81-84

690 *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

691 *And. de mys.* 81

692 *Aristot. Ath. Pol.* XL

693 *Nep. Thras.* .3, 2 *And. de mys.* 81

truda, principijelnosti i snage nove političke garniture i demokratskih lidera, a posebno Trasibula da se takve radnje spriječe i da se građani pridržavaju zakletve o amnestiji.[694] U sklopu takve politike u običajnu zakletvu heliasta Atenjani umetnuše i sljedeću rečenicu koja je na najbolji način trebala izražavati duh amnestije : "Zaklinjem se da mi nije ni na kraj pameti ono što je prošlo, te da neću dati da iko drugi na to pomisli".

U skladu sa svojim obećanjem Trasibul je podnio zakonski prijedlog o dodjeli građanstva svim onim koji u učestvovali u demokratskom pokretu, a nisu imali status atenskog građanina, a među njima je bio i veliki broj robova. Trasibulovu namjeru je spriječila tužba za "nezakonit prijedlog" protiv njega koju je podigao Arhin, čime se automatski anulirao njegov zakonski prijedlog i povlačio iz zakonske procedure.[695] Trasibul je narodnoj skupštini predložio i da Lisija zbog njegovih očitih zasluga za stvar demokratije, dobije atensko građanstvo. Ovaj put narodna skupština je prihvatila taj prijedlog, ali zbog neke proceduralne formalnosti taj zaključak je naknadno ukinut i Lisija će do kraja svoga života ostati metek.

U toj političkoj borbi koja je nastala opet su Trasibulova politička veličina, i njegova javna odgovornost odnijela prevagu i uspio je da svojim utjecajem spriječi da proglašena amnestija postane puko slovo na papiru.[696] Trasibul i njegovi saradnici iako su raspolagali sa dovoljno moći da i nekim drugim putem proguraju svoje zakonske prijedloge i ne osvrćući se nešto mnogo na zakonsku proceduru, nisu željeli da niti ugroze mirovni sporazum niti ustavno uređenje bilo kakvim nezakonitim potezom. Ono što su do tada uradili bilo je za njih zadovoljavajuće, prepuštajući idućim godinama, kada i unutrašnje i vanjske konstelacije odnosa budu povoljniji, rješavanje niza spornih mjesta u mirovnom sporazumu i odredbi koje su morali prihvatiti. I novac što su ga uzajmili oligarsi od Spartanaca a Trasibul od Tebanaca, Atenjani su odlučili da zajednički vrate, mada je po ugovoru svaka strana bila obavezna da sama vrača svoje dugove.[697] Odluka o zajedničkom vračanju novca je trebalo samo da potvrdi uspostavljeno jedinstvo građana. I ova ideja je samo podcrtavala uspješnu viziju nove demokratske vlade Atenske države. Na Poikili, mjestu gdje su tirani ubili više od 1500 građana bačeno je narodno prokletstvo, kao simbol sjećanja na jedno zlo koje je projahalo kroz Atenu. Prokletstvo je trajalo skoro 100 godina sve dok Zenon ne odabere ovaj trijem da u njemu poučava strogu stoičku filozofsku školu.

Nakon najveće tragedije u kojoj se Atena našla od svoga postanka demokrati su uspostavili novi ustav koji je u sebi nosio odlike ideja umjerene demokratije.[698] Prvo je bio izabran zakonodavni odbor koji je trebao da predloži promjene koje bi se unijele u

---

[694] *Lys. Apol.* 28; *Paus.* 1,29,3

[695] *Aristot. Ath. Pol*. XL. Nezakoniti prijedlog –„grafe paranomon" (tužba protiv onih koji su predložili loše zakone) je podrazumijevao da svaki građanin ima pravo, nakon ispunjena zakonske procedure, da uloži prigovor na bilo koji zakonski prijedlog koji je skupštini podnesen na usvajanje ili čak i na zakon koji je već usvojen u skupštini, ukoliko je smatrao da je u suprotnosti sa postojećim zakonodavstvom.

[696] *Nep. Thras.* 3,3

[697] *Aristot. Ath. Pol*. XL

[698] Za razliku od ranijeg ustava, zakon o ostrakizmu je bio izbačen iz novih zakonsko-ustavnih odredbi.

postojeće restaurirane zakone. Te nove uredbe su odražavale tendenciju uspostavljana sistema umjerene demokratije. Svakom javnom dužnosniku je bilo zabranjeno da rješava neka pitanja bez pisane odluke. Isto tako su i sve odluke „Vijeća 500“ i Skupštine morale biti u pisanoj formi. U posebnim slučajevima, predviđena je a da bi neki zaključak postao punovažan većina od 6000 glasova. Na kraju kako bi se zauvijek zapriječio povratak tiranije, u jedan stub gradske vijećnice (pritaneja) uklesan je zaključak, koji je dozvoljavao svakom građaninu ubiti onoga, koji bi se urotio sa ciljem rušenja demokratije ili izdaje države. Svi su se građani zakleli da će primjenjivati ovaj zaključak narodne skupštine. [699]

Aristotel, koji je uvijek bio sklon umjerenim političkim idejama, odaje priznanje tadašnjoj atenskoj politici sljedećim riječima :"Atenjani i kao društvo i svaki pojedinačno spram pređašnjih nevolja odnosili su se ljepše i politički zrelije od svih ljudi koji su do tada živjeli".[700] To je bio 11. po redu ustav atenskog naroda, i ostao je na snazi najduže u odnosu na sve pređašnje, sve do bitke kod Heroneje 338. god. p. n. e, kada je Atena zbog poraza u bici, bila prisiljena da se pokori Filipu II.[701]

1.23 Obnova

"Državnik vješt postupiti u svakoj prilici na najprikladniji način, žrtvuje često puta nešto, a cjelinu očuva i malo pusti, a više dobije"
Plutarh[702]

Nakon donošenja ustava, Atenski lideri i čitav narod suočili su se sa ostavštinom vanjskog rata, okupacije, tiranije, pokolja, i građanskog rata. Stanje u čitavoj državi je bilo očajno, trgovina je bila uništena, stanovništvo prorijeđeno, maslinjaci i imanja uništeni, blagajna prazna, a povrh toga država je bila do grla u dugovima, brodovlje potpuno uništeno, sve utvrde ili uništene ili u najboljem slučaju samo oštećene, narod zakrvavljen i podijeljen. Vođama obnovljene demokratije predstojao je veliki posao, a u prvom redu ponovno ujedinjene čitave države i eliminacija posljednjeg oligarhijskog bastiona u Atici.

Preostala oligarhija u Eleusini, sačinjena od najgnusnijih zločinaca, se nije mirila sa pobjedom demokratije i počela je skupljati najamničku vojsku sa ciljem ponovnog dolaska na vlast. Novouspostavljena demokratska vlada, saznavši o oligarhijskoj zavjeri nije gubila ni časa i pokrenula je svoje oružane snage na Eleusinu.[703] Pripreme oligarha su poslužile i kao savršen povod atenskim demokratima, da nakon oslobađanja od stranih trupa i povratka demokratskog sistema, ujedinjavanjem atenske države konačno zaokruže

[699] *And. de mys.* 96 - 99

[700] *Aristot. Ath. Pol.* XL

[701] *Aristot. Ath. Pol.* XLI

[702] *Plut. Com. Sol. – Publi.* 4

[703] *Lys. Apol.* 10

svoje ciljeve. Do oružanog sukoba između Eleusinskih oligarha i građanskih snaga Atenske države nije ni došlo, jer su demokrati u toku pregovora sa vođama eleusinskih oligarha, ove poubijali. Iako se nekome može učiniti da su demokrati pogubivši delegaciju koja je došla na pregovore postupili licemjerno, to je bila sasvim zaslužena kazna za one koji su masakrirali kompletno muško stanovništvo jednog naselja a i spriječeno je i veliko krvoproliće, koje je moglo da nastane u slučaju ako dođe do oružanog sukoba između snaga legalne vlade i odmetnika utaborenih u nesretnoj Eleusini. Ostavši bez svojih vođa, utaboreni oligarsi u Eleusini su se uz garancije amnestije predali. Obećane amnestije prema preostalim oligarsima u Eleusini demokrati će se pridržavati.[704] I Atenska država je konačno za vrijeme Ksenetovog arhonata (401. – 400. god. p. n. e.) bila ujedinjena i ponovo na putu da zauzme ono mjesto u helenskom svijetu koje joj i pripada.[705]

Nakon ujedinjena Atike, počelo je postupno odstranjivanje prooligarhijskih elemenata iz grada. Tužbe prema pojedincima koji su učestvovali u oligarhijskom pokretu postajale su česte, ali ipak nikada nisu poprimile razmjere masovnosti. Jedna od odbrana od optužbe za "subverziju demokratije", a koju je sastavio Lisija, za svoga klijenta koji je bio optužen je sačuvana, i iz nje se može mnogo saznati o stanju u atenskom društvu nakon ujedinjena.[706]Oni koji su ostali u gradu u toku cijelog toka oligarhijske uprave, znači oni koji su pripadali izabranim 3000, bili su dugo vremena držani sumnjivim od obnovljene demokratije. Nekada su mogli izbiti i sporadični sukobi, pa je tako poginuo, nedugo po svome povratku i Tukidid, sin Olora i sahranjen je u Kimonovoj grobnici sa kojim je inače, po majčinoj liniji, bio u rodbinskim vezama. Čuvenom historičaru je nedaleko od Melitidske kapije podignut spomenik.[707]

I pravda je uspjela da ostvari neki učinak, jer su na sud ipak izvedeni pojedini članovi vlade Tridesetorice, na koje se uostalom amnestija nije ni odnosila. Jedan od njih koji će odgovarati za svoja nedjela bio je Eratosten, protiv kojeg je tužbu podigao Lisija. Na suđenju je Eratosten tvrdio da nije učinio nikakvo zlo niti išta sramotno.[708]Eratosten se opravdao time da je sve činio po naređenju i iz straha od svojih beskrupuloznih kolega,[709]tvrdio je da je bio protiv ubistava meteka, i da je i on tada smatrao da je ubistvo Polemarha bilo nepravedno, ali nije mogao ništa učiniti za njegov spas.[710] Da li su i Atenjanima i metecima nevjerovatne zvučale ovakve riječi jednog čovjeka koji je uhapsio Polemarha, i odveo u tamnicu, da bi malo kasnije uhapšenik bio i umoren. Opravdavanje Eratostena da je sve činio po naređenjima i usljed straha za samog sebe je

---

704 *Xen. Hell.* II, IV, 43

705 *Aristot. Ath. Pol.* XL

706 *Lys. Apol.*

707 *Paus.* 1,23, 9

708 *Lys. Contra Eratosth.* 21

709 *Lys. Contra Eratosth.* 25

710 *Lys. Contra Eratosth.* 25

bilo besmisleno, što je uostalom i Lisija prilikom rasprave i dokazao.[711] Eratosten je uostalom i prije 404. god. p. n. e. učestvovao u oligarhijskim zavjerama protiv demokratije. Tako je za vrijeme puča iz 411. god. p. n. e. napustio ratni brod kojim je komandovao i uputio se zajedno sa još nekim pristalicama oligarhije u Atenu kako bi se pridružio pučistima.[712]

Optužnica je podignuta i protiv Agoratusa, koji je Tridesetorici potkazivao svoje sugrađane i bio sukrivac za desetine umorenih.[713] Agoratus je inače osoba vrlo zanimljivog ponašanja. Po Lisiji Agoratus je bio robovskog porijekla , da bi kasnije zahvaljujući svojoj sposobnosti da bude svugdje i uz svakoga, u nemirnim vremenima koji su vladali na atenskoj političkoj sceni, postao atenski građanin. On je bio glavni informator Tridesetorice, a kada su demokrati zauzeli Filu, i on je otišao tamo. Međutim tamo se nalazio veliki broj onih koji su upravo zbog Agoratusovih denuncijacija ostali bez imovine, porodica i života svojih najmilijih i malo je trebalo da Agoratus bude na licu mjesta pogubljen. Anit, je uspio da amortizuje mržnju govoreći da oni dok se nalaze u Fili nisu još u poziciji da kažnjavaju neke od svojih neprijatelja i da im bolje da za iz taktičkih razloga sada šute, a kada se vrate i oslobode zemlju da će se obračunati sa neprijateljima. Shvatajući da mu je bezbjednost među demokratima samo privremenog karaktera Agoratus je pobjegao i iz File.[714] Kada su se naoružani demokrati vračajući se u svoj grad, učestvovali u procesiji na Atenin hram na Akropolju, pridružio im se i Agoratus pod punom ratnom spremom. Ovaj put Agoratus nije uspio prevariti Atenjane i bio je odstranjen iz procesije. [715]Na kraju se našao i na sudu gdje je odgovarao za sva svoja nedjela.[716]

Sokratova smrt

Za stare Grke bezbožništvo (ἀσέβεια), podrazumijevalo je nepoštovanje državnih kultova. To je značilo da ako je neko optužen za bezbožništvo u smislu starih Grka da to nije automatski značilo da je on ateista, ili da se odriče postojanje božanske supstance, nego se smatralo da on samo dovodi u pitanje državne kultove i obrede koji se primjenjuju u skladu sa ovim kultovima. Time je pojedinac indirektno dovodio u pitanje i sam državni sistem koji je vladao u tome polisu. A to je već bilo već nešto sasvim drugo nego što bi podrazumijevala obična optužba za bezbožništvo, i tada je država uvijek morala intervenisati jer se smatralo da su ugroženi njeni interesi. Atenski demokrati su se po pravilu protivili bilo kakvim novotarijama u religiji. Za njih je pučka religija običnog naroda sa svim svojim tajnama i osobitostima bila temelj državnog uređenja i osjećali su strah prema svakom pokušaju da se ona izmijeni ili da se dovede u pitanje. Nasuprot njima pojedini predstavnici aristokratije, odnosno bogatijih slojeva stanovništva radije se

[711] *Lys. Contra Eratosth.* 27-33

[712] *Lys. Contra Eratosth.* 42

[713] *Lys. Contra Eratosth.* 1; 4; 38

[714] *Lys. Contra Eratosth.* 78-79

[715] *Lys. Contra Eratosth.* 80-81

[716] Za više informacija o Agoratusu v. *Lys. Contra Agorat.*

odaju špekulativnom filozofskom razmatranju religije. Mladići iz bogatijih porodica, sa već obezbijeđenom egzistencijom su i imali suviše slobodnog vremena i mogli su se posvetiti filozofskim špekulacijama, što i sam Sokrat priznaje[717] Tako da "filozofska religija" cirkulira unutar jednog zatvorenog kruga "izabranih" i dovoljno "svjesnih" i obrazovanih. Aristokrate koji su se našli pod utjecajem filozofije, u našem slučaju Sokrata, znali su i pomiješati svoja politička shvatanja sa filozofskim stajalištima prema državnoj religiji, koju identificiraju sa demokratskim uređenjem države. Prema državnoj religiji oni se počinju odnositi na isti onaj način kao što se odnose prema demokratiji. Zato je i bilo moguće da Alkibijad i njegovi prijatelji parodiraju i ismijavaju Eleusinske misterije, da se sruše herme, jer se time indirektno preko dovođenja u pitanje državne, pučke religije, ustvari dovodilo u pitanje demokratsko uređenje države. Iz tih razloga sasvim bi bilo normalno da se u široj javnosti jave izvjesna podozrenja prema pojedinim nosiocima takvih filozofskih tumačenja religije, posebno u onoj atmosferi koja je vladala u atenskom društvu nakon što je ono doživjelo jedan šok koji je poremetio za vrlo kratko vrijeme sve segmente atenskog društva.

Naravno, bilo je i filozofa čija su učenja prihvatali demokrati, kao što je bio na primjer Anaksagora, koji će opet sa svoje strane postati metom napada svih onih koji su se suprotstavljali Periklu njegovim demokratskim idejama. Optužiti nekoga za bezboštvo je bio i najjednostavniji način kada je trebalo inscenirati neki politički proces kako bi se neki pojedinac isključio iz javnog života. Navodno nećeije bezbožništvo je bilo lahko iskonstruisati i još lakše zastupati, jer su same optužbe bile dosta rastegljive a bile su ogrnute i plaštom svetosti, dok je onaj na koga bi se optužba odnosila trebao uložiti dosta muke kako bi se uopće mogao obraniti. Čak ni Sokrat koji je raspolagao sa tolikim intelektualnim potencijalom nije uspio da se odbrani i na kraju je platio svojim životom. S druge strane Alkibijad se nije ni usudio pojaviti pred sudom kada je bio opozvan sa Sicilske vojne kampanje, zbog optužbi za bezbožništvo,[718] nego je pobjegao u Spartu. Zato je u antičkoj političkoj praksi bilo vrlo rašireno dizanje optužbi za navodno "bezbožništvo". Tri decenije prije Sokrata, i protiv još jednog velikog filozofa bila je dignuta optužba za bezbožništvo. Tada je izvjesni Diopit podnio prijedlog da se uvedu "prijave zbog teških zločina protiv države za one koji ne vjeruju u bogove" ili iznose učenje o nebeskim pojavama .[719] Optužba je bila ciljana direktno na Anaksagoru, a indirektno na Perikla koji je bio učenik i lični prijatelj ovog velikog grčkog filozofa. Ni Perikle koji je tada bio najmoćniji političar Atenske države više je volio da obezbijedi siguran odlazak Anaksagore sa teritorija Atene nego da ga, a time i sebe isturi pred sud gdje bi trebao opovrgavati optužbe za bezbožništvo. U sklopu ove kampanje, i milečanka Aspazija, Periklova ljubavnica je bila optužena za bezbožništvo.[720]I filozof Protagora je bio optužen za bezbožništvo i prognan.

---

[717] *Plat. Apol.* 10

[718] *Plut. Alc.* 17-

[719] *Plut. Peric.* 32

[720] *Plut. Peric.* 32

Kada se demokratija ustalila, režim postao stabilniji a država se djellimično oporavila od traumatičnog iskustva, atensko društvo kao cjelina je moglo da se okrene prema traženju uzroka svoje nesreće. Veći dio Atenjana, površno gledajući, uzroke je tražio u djelovanju i ponašanju pojedinaca, kao da je samo jedna grupica ljudi odgovorna za sve ono što se desilo, i za pad atenskog pomorskog imperija, i za poraz u ratu, i za tragediju za vrijeme tiranije, i za osiromašenje čitavog društva, a ne historijski proces, u kome je uostalom aktivno učestvovala i većina Atenjana. Međutim oni nisu bili sposobni da se zamisle i spoznaju historijski proces slabljenja njihove moći a čiji su uzroci mnogo dublji i krili su se u samoj suštini atenskog društva i koji je započeo znatno ranije. Uostalom velika većina Atenjana je većinu dana provodila radeći kako bi obezbijedili svoju i svojih porodica egzistenciju i nisu imali vremena za dokolicu u kojoj bi se prepustili razmišljanju i špekulaciji o uzrocima nesreća koje su ih pogodile. Za njih su stvarni krivci bili Alkibijad, Kritija, Teramen i mnogi njihovi prijatelji, privrženici i simpatizeri. Pošto su svi oni koji su smatrani glavnim krivcima već godinama bili mrtvi, traženje krivaca se usmjerilo u drugom pravcu. Alkibijad, i drugi koji su se ponijeli nećeasno u toku završnih faza Peloponeskog rata, Kritija i mnogi iz redova Tridesetorice i oligarhije, su imali jednu zajedničku stvar-svi su bili učenici Sokratovi, ili su slušali njegova predavanja. Sokrat, sin klesara Sofroniska, je bio nakon napuštanja klesarskog zanata, jedan od najvećih filozofa kojeg je iznjedrila Grčka. Podozrenje pojedinaca prema Sokratu se počelo uvećavati i time što je Sokrat odjeću nosio na spartanski način, kao da to nisu mogli primijetiti u decenijama ranije, što je stalno nastojao da popravlja građanstvo i državu kao i da to nije ranije radio i da nastavlja da kvari mladež svojim poučavanjem. I tako je, za atenski puk, krivac za sve njegove nesreće bio nađen i trebalo mu je samo pribiti optužbu sa kojom bi se zauvijek uklonio iz javnog života. Protu-Sokratovim zavjerenicima optužba za bezbožništvo činila se savršenom.[721] Optužbu protiv Sokrata podigao[722] je mladi pjesnik Melet, a supotpisnici su bili Anit i državnik Likon i glasila je na sljedeći način:[723]

"Melet, sin Meleta iz deme Pita tuži

Sokrata sina Sofroniska iz deme Alopeke;

kriv je Sokrat, što ne vjeruje u bogove, u koje vjeruje država,

a uvodi druga nova demonska bića; a kriv je što i mladež kvari;

predlažem smrt."[724]

---

721 *Plat. Epist.* VII, 4

722 U atenskoj pravnoj praksi, optužbu je uvijek potpisivao jedan građanin ili metek kao glavni tužitelj, a mogli su mu se kao supotpisnici pridružiti i drugi građani ili meteci. Optužbe koje su se ticale bezbožništva predavale su se arhontu basileusu kao vrhovnom svešteniku. Arhont-basileus saslуša stranke, sastavi zapisnik i pohrani ga sa s drugim spisima sve do početka rasprave. Predsjedavajuči rasprave je arhont-basileus, a odluku o eventualnoj krivici glasanjem donose sudije-porotnici koji su ranije izabrani ždrijebanjem a ima ih ukupno 501. Prvo svoje stajalište iznose tužitelji a onda i optuženici. Više o atenskom sudu v. *Paus.* 1, 28, 8-11

723 *Plat. Apol.* 11

724 Pošto za bezbožništvo po atenskim zakonima nije bila predviđena kazna, tužitelj ju je mogao sam predložiti. Tako je i Melet predložio smrtnu kaznu za Sokrata.

Izgleda da su optužbom da kvari mladež, oni koji su podigli optužbu i oni koji su stajali iza njih željeli da i preventivno djeluju kako bi se po njihovom mišljenju zaustavilo Sokratovo daljnje «trovanje» omladine kao što je to već jednom uradio i što je kao posljedicu imalo da je ta mladež uništila državu. Anit je, izgleda, imao i lične motive za mržnju prema Sokratu. On je već prije nego mnogo godina zaprijetio Sokratu da će mu se osvetiti za neke dijalektičke propuste, i za kvarenje njegovog sina. Kada je otišao u progonstvo, Anitov sin je ostao sa Sokratom, i postao je vremenom pijanica. Anit je u suštini bio dobar čovjek, čak je dozvolio onima koji su kupili njegovu imovinu koju su mu Tridesetorica konfiscirala da i dalje uživaju u njoj, ali Sokratu on jednostavno nije mogao oprostiti.

Raspravu, odnosno Sokratovu odbranu je prepričao Platon.[725] Ako je vjerovati Platonovom prikazu, bolje rečeno, njegovom sjećanju, Sokrat se dobro branio i uspio je da većinu optužbi obori. Ipak je čitav proces bio insceniran tako da je Sokratovo umijeće ostalo bez učinka. Tužitelji su na prvom glasanju na kojem se odlučivalo o Sokratovoj krivici dobili 30 glasova više (Sokrat je dobio 221 glas od sudija porotnika). [726] Nakon što je proglašen krivim, otpočela je rasprava o kazni kojoj će biti izložen Sokrat.[727] Dok su tužitelji i dalje ostajali na prijedlogu smrtne kazne, Sokrat je predložio da plati novčanu kaznu u visini od 30 talenata koje će mu većim dijelom namiriti njegovi prijatelji i učenici Platon, Kriton i Apolodor.[728]I na drugom krugu glasanja Sokrat je izgubio ovaj put sa više od 80 glasova. Veća razlika u glasovima na štetu Sokrata je bila posljedica ironične dosjetke koju je Sokrat uputio sudijama-porotnicima nakon izricanja presude da je kriv.[729]

Nakon što su postali poznati rezultati i drugog kruga glasanja arhont basileus je onda i zvanično formulisao osudu Sokrata na smrt i predao ga Jedanaestorici koji su ga odveli u tamnicu da čeka izvršenje kazne.[730]Svoj odlazak sa suda koji mu je izrekao smrtnu kaznu Sokrat je popratio sljedećom rečenicom:[731]

"Ali već je doba poči, meni na smrt, a vama na život,

A tko od nas polazi na bolju sreću, ne zna nitko no bog"

Dan na koji je Sokrat osuđen na smrt padao je na prvi dan atenskog praznika Delija, kada je Apolonov sveštenik ovjenčavao krmu posvećenog broda.[732]Delije su uvedene u znak

[725] Pored Platona o sudskoj raspravi pisao je još i Ksenofont, v. Ksenofont, Spomeni Sokrata; Ksenofont, Odbrana Sokrata. Na osnovu optužujućeg govora koji je držao Anit, sofista Polikrat je 393. god. p. n. e. napisao djelo pod nazivom *Optužba Sokratova.*

[726] *Plat. Apol.* 225. Nakon zaključenja rasprave sudije-porotnici pristupaju tajnom glasanju i ukoliko je najmanje 251 sudija-porotnik glasao za optužbu, optuženik se proglašava krivim. Ukoliko bi tužiteljev prijedlog dobio 1/5 glasova, tužilac je morao platiti 1000 drahmi globe i ne bi smio više tužiti.

[727] Nakon izricanja presude, pristupalo se novom glasanju na kojem se određivala kazna, između dva prijedloga, onog tužiteljevog i onog od proglašenog krivca.

[728] *Plat. Apol.* 25-28; *Plat. Phed.* 64

[729] *Plat. Apol.* 26-28

[730] *Plat. Apol.* 29; 31

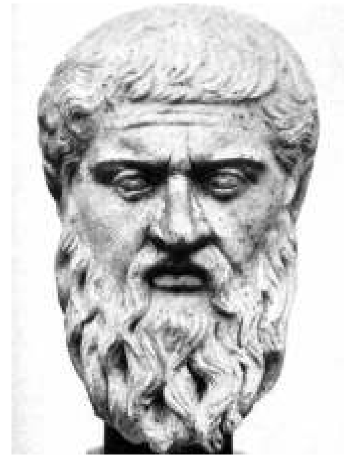
[731] *Plat. Apol.* 33

[732] *Plat. Phed.* 1

sjećanja na mitsko Tezejevo ubijanje Minotaura na Kreti.[733] Za te svetkovine Atenska država je slala žrtvu u Apolonov hram na ostrvu Delosu, navodno istim onim brodom kojim je Tezej otišao na Kretu i vratio se u Atiku.[734] Po običaju, dok se brod poslan na Delos ne vrati, u Ateni se niko ne smije smaknuti.[735]Međutim pošto je na moru izbilo nevrijeme, posvećeni brod se nije mogao brzo vratiti, tako da je Sokrat ostao u okovima u tamnici još mjesec dana.[736]U toku tih mjesec dana Sokrat je stalno primao posjete svojih učenika, koji su ga nagovarali da bježi, što je on odbio.[737]Po Platonu, Kriton i drugi Sokratovi prijatelji su, koristeći podmićivanje, pripremali bjekstvo Sokrata iz zatvora. Iako su mu prešutno i tamničari dali mogućnost da pobjegne Sokrat je više želio da ostane u zatvoru. Time je Sokrat u izboru između smrti i progonstva izabrao smrt. Za Sokrata je kazna smrti u rodnoj Ateni bila prihvatljivija nego da umre u nekoj tuđoj zemlji, jer je on bio i suviše star da bi se mogao boriti za svoj povratak. Sokrat je ispijanjem otrova pogubljen u proljeće 399. god. p. n. e.[738]

Slika 1.23.1
prikaz Sokratove smrti
Jacques-Louis David[739]

Slika 1.23.2
Platon[740]

[733] *Aristot. Ath. Pol*. LVI. Po grčkoj mitološkoj tradiciji, Androgej, sin kretskog vladara Minosa je ubijen u Ateni. Nakon osvetničkog ratnog pohoda Minosa i poraza Atenjana, ovi su bili dužni da svake devete godine na Kretu šalju sedam mladića i sedam djevojaka, kako bi postali žrtve Minotaura polučovjeka-polubika koji je živio u Lavirintu. Na trećem odlasku iz Atene, izabranim mladičima i djevojkama se pridružio i Tezej, sin atenskog kralja Egeja. Zahvaljujuči ljubavi sa Arijadnom, kčerkom Minosa, Tezej je ubio Minotaura, uspio da se izvuče iz Lavirinta, i zajedno sa poslanim mladičima i djevojkama se vratio u Atiku, čime je svoju zemlju spasio od teškog danka. *Paus.* 1, 1,2; 1,17,3; 1,22,4-5; 1,24,1; 1,27,10. Moguće je da u mitu o Minotauru ima i historijske istine, odnosno da je sam mit dosta korumpirano sječanje na vrijeme kretsko-minojske prevlasti u Egejskom moru (talasokratije), kada se vjerovatno i Atika nalazila u podložnom položaju prema Kreti, čije je jedno od glavnih totemskih božanstava bilo bik. *Paus.* 1, 19,4; 1,39,5-6

[734] *Plat. Phed.* 1

[735] Vladavina Tridesetorice je počela poslije Delije 404. god. p. n. e., a završila se prije Delija 403. god. p. n. e., tako da nisu bili u prilici da dođu u iskušenje da svoje zločine privremeno obustave.

[736] *Plat. Phed.* 1

[737] *Plat. Crit.*.

[738] *Plat. Phed.* 1; 66; *Plat. Epist.* VII, 4

[739] Slika preuzeta sa http://www.bc.edu/bc_org/avp/cas/his/CoreArt/art/resourcesb/dav_soc.jpg

[740] Slika preuzeta sa http://www.departments.bucknell.edu/history/carnegie/plato/bust.html

Nakon Sokratove smrti, mnogi njegovi učenici su napustili Atenu i otišli u druge grčke državice, gdje su širili Sokratov nauk. Fedon, bivši rob porijeklom iz Elide, otišao je u Flijunt, Euklid u Megaru, gdje mu se na neko vrijeme pridružio i Platon, osnivač jedne od najvećih filozofskih škola-Atenske Akademije. Pored Platona i drugi njegovi učenici su osnovali filozofske škole. Antisten je u Kinosargu osnovao filozofsku školu koja se prozvala kiničkom, a Aristip kirenajsku ili hedonističku školu. Pošto je i Aristotelova peripatetička škola proizašla iz Platonove Akademije, može se smatrati da je Sokrat, koji svoje učenje nije zapisivao, bio izvor nadahnuća za nastanak mnogih filozofskih pravaca.

Da li je optužba za Sokratovo bezbožništvo bila tačna? Sokrat tvrdi za sebe da vjeruje u božanstva svoga naroda, i da vrši sve religijske dužnosti, ali prema njemu su se božanstva promijenila. U njih za razliku od homerskih bogova nema ljudskih pogrešaka, blaženi su, ništa ne muti njihov mir, oni su savršeni i mudri i jedino oni znaju potpunu istinu.

Da li je Sokrat stvarno bio neprijatelj demokratije? Jedino se sa većom sigurnošću može tvrditi da Sokrat sebe ne smatra pristalicom demokratije, pa tako i kada se obraća tužiteljima on demokratsku stranku naziva «njihovom». [741] Sokrat je inače i u svome višedecenijskom poučavanju postavljao pitanja i prije a i poslije iskustava oligarhijskih vladavina u Ateni (411. i 404 - 403. god. p. n. e.) kojima je narušavao i dovodio u pitanje samu suštinu demokratskog poretka, te je na neki način posebno u onoj atmosferi stalno prisutnog straha od eventualnih oligarhijskih zavjera i ponovnog povratka tiranije i još uvijek nepotisnutih osjećanja koja su bila proizvod krvave vladavine Tridesetorice, Sokrat sve više osjećan kao subverzivni element i stalno prisutna prijetnja koje se trebalo na najbezbolniji način u skladu sa zakonom riješiti.

Sokrat, zbog činjenice da nije bio izgnan iz grada, a i toga što su, istina neuspješno, Tridesetorica pokušavala da uvuku svoje kolo, je pripadao 3000. Ali zbog niza okolnosti, od kojih je najvažnija bila da je odbio da učestvuje u zločinima Tridesetorice, i Sokrat se počeo polako nalaziti u nemilosti režima pa bi možda i zaglavio kao i mnogi drugi Atenjani "da nije ona vlada (Tridesetorice op.a.) pala."[742]Ipak ni to ga nije moglo spasiti od neraspoloženja koje je sve više raslo u redovima demokratske stranke prema njemu, iako po Platonovim riječima Sokrat nije "...učestvovao u nepravednim hapšenjima nijednog od prijatelja partije (demokratske) koja je bila u egzilu..."[743]

Sa Sokratovim pogubljenjem demokratija koja je smatrala da će insceniranim procesom riješiti uzroke svega što je atenska država prepatila u posljednjih par godina, je napravila grešku, jer je u osnovici prekršila načela na kojima je i sama počivala, slobodu govora i pravednost sudskog procesa. A izgleda da im je nedostajalo i strpljivosti jer da su sačekali koju godinu, on bi prirodnim putem napustio njihov svijet, jer je u trenutku pogubljenja imao preko 70 godina. [744] Ali i proces Sokratu je bio samo odraz unutrašnjih strahova i

[741] *Plat. Apol.* 5

[742] *Plat. Apol.* 20; *Plat. Epist.* VII, 3; *Xen. Memor.* 1,2, 37-38

[743] *Plat. Epist.* VII, 4

[744] *Plat. Apol.*, 29

bojazni atenskog društva, još neprevaziđenih osjećanja mržnje i želje za osvetom, još nepreboljenih rana i patnje koja je još živa u sjećanju Atenjana, odnosno ukupnog stanja atenskog društva u kojem se ono nalazilo na prijelomu, za Grčku, iz burnog V. st. p. n. e. u sudbonosno IV. st. p. n. e.

Novi rat

Prvih godina poslije povratka demokratije, Atena se pridržavala saveza sa Spartom. Kada je poslije neuspjelog Kirovog pokušaja da preotme prijestolje[745] Persije od svoga brata Artakserksa II, došlo je do rata Sparte, odnosno većeg dijela Grčke sa Perzijom.[746] Spartanac Tibrona, koji je naimenovan za harmosta grčke vojske koja je trebala preči u Aziju, zatražio je od Atenjana 300 konjanika. Ovo se atenskim demokratima učinilo kao savršena prilika da se oslobode onih koji su bili na oligarhijskoj strani u vrijeme vladavine Tridesetorice i za vrijeme građanskog rata, a bili su obuhvaćeni i zaštićeni amnestijom. Atenjani su prihvatili zahtjev Sparte i poslali su Tibronu konjanike koje su izabrali među onima koji podržavali tiraniju Tridesetorice jer su smatrali "da će biti korisno ako oni odu u tuđinu i tamo poginu".[747]

Pored slanja svojih jedinica harmostu Tibronu, Atenjani su za razliku od Tebanaca i Korinčana koji su još samo formalno bili u savezu sa Spartom, učestvovali i u pohodu spartanskog kralja Agida na Elidu (sjeverozapad Peloponeza).[748]Nesnalaženje i samovolja Spartanaca kao hegemona Grčke, obnovljena Atena, tebansko i korintsko sve veće neprijateljstvo prema hegemonu, sve veća i jača demokratska opozicija oligarhijskoj vladavini ipak su neminovno vodili u novi rat, drugu fazu međuhelenskih sukobljavanja, koja je predstavljala samo nastavak Peloponeskog rata ali sa novim rasporedom saveznika i snaga. Dodatni doprinos početku rata i početku otpora Spartancima u Grčkoj predstavljalo je odsustvo glavnine spartanskih snaga iz balkanske Grčke i nadasve velika količina perzijskog novca koji je trebao da "podigne" antispartanska osjećanja i ojačaju motivaciju za borbu većine Grka. Perzijske finansijske injekcije su najviše i doprinijele da saveznici budu u stanju da se mogu uspješno suprotstaviti Sparti i njenim lojalnim saveznicima. Sada je stvoren novi savez čiju su okosnicu činili Teba, Korint i Atena koji je imao samo jedan cilj-uništenje spartanske hegemonije.[749] Atenjani su uspjeli i da dobar dio svojih odbrambenih zidina samog grada i Pireja obnove i to ironije radi, koristeći

---

[745] *Diod.*, 14.18.1; *Just.* V, 11; Kirova avantura se završila bitkom kod Kunakse u središnjoj Mesopotamiji (danas Iraku) u septembru 401. god. p. n. e. Nakon što su im vođe na prevaru ubijene, grčki plačenici koje je bio unajmio Kir, su otpočeli svoj povratak čuven kao pohod "Deset hiljada". Povratak grčkih najamnika je opširno opisao Ksenofont u svome djelu *Anabazi.*Ksenofont je i sam bio jedan od vođa najamnika. Kad su došli na egejsku obalu najamnici su se stavili pod spartansko zapovjedništvo.

[746] *Nep. Con.* 3,2; *Nep. Alc.* 9,5

[747] *Xen. Hell.* III, 1, 4

[748] *Xen. Hell.* III, II, 25

[749] *Xen. Hell.* III, V, 1-4; *Plut. Lis.* 27

perzijski novac.[750]Samo je Konon prilikom svoga povratka u Atenu 393. god. p. n. e. sa sobom donio 50 talenata u zlatu koje je dobio od Farnabaza.[751]

Novi rat, kasnije nazvan po mjestu najžešće borbe Korintski, je te 395. god. p. n. e. mogao da se pokrene.[752] Korintski rat, a posebno vrijeme nakon njega stvoriti će novu sliku Grčke, nove hegemone a na atensku političku scenu izaći će novi lideri kao što su Ifikrat i Fokion. Taj dugogodišnji rat (395 - 387. god. p. n. e.) je u ustvari samo još jedan detalj u stoljetnoj borbi za hegemoniju u Grčkoj koju će tek završiti sjeverni došljak, Makedonac iz roda Argeada. Bitka kod Knida 394. god. p. n. e. i stravičan poraz spartanske mornarice kada je poginuo i spartanski navarh Pisandar bio je ujedno i konačan kraj svih nastojanja Spartanaca da izgrade sopstvenu pomorsku moć i simbol ponovnog povratka Atene kao pomorske sile.[753] Zapovjednik atenskog i savezničkog brodovlja u bici kod Knida je bio Konon, isti onaj strateg koji je jedini uspio da se spasi iz egospotamske katastrofe. Tako je nešto više od decenije nakon Egospotama upravo Konon čudnim prstom sudbine izvojevao prvu veliku atensku pobjedu na moru. Nakon Knida spartanska hegemonija u Egeji se srušila kao kula od karata. Naravno to nije značilo da su Atenjani izvojevali potpunu pobjedu u pomorskom ratovanju. Spartanci, njihovi najamnici i posebno gusari će još čitavu jednu deceniju Atenjanima praviti velike probleme na moru. Tako je gusar Gorgopa u spartanskoj službi napadao i na obale Atike, navarh Telustija upao i u Pirej, a Spartanac Antalkida 387 - 386 god. p. n. e. je kontrolirao i Dardanele, što je ugrozilo i snabdijevanje Atene.[754]

Pored gubitka Atene, Lisander se suočio i sa tim da se spartanski eforat okomio i na dekarhije koje je Lisander uspostavio poslije Egospotama u mnogim grčkim državicama.[755] Kao vrhovna i najmoćnija izvršna instanca hegemona Grčke, eforat je najkasnije do 401. god. p. n. e. ukinuo postojanje dekarhija, vlada formiranih jedino na osnovu Lisanderove volje, proglasivši obnovu "otačkih zakona".[756] Istina je da se eforat, sigurno u sprezi sa ostalim institucijama spartanske države (kraljevima i gerusijom) bio u donošenju takve odluke najviše motivisan samo time da oslabi političku snagu Lisandera. Taj potez će dugoročno gledano predstavljati veliku grešku spartanske oficijelne politike, i čije će se posljedice vrlo brzo osjetiti na položaju spartanske hegemonije u grčkom svijetu. Dekarhije su predstavljale one elemente grčkih polisa koji su bili bespogovorno odani Sparti. Njeni članovi su se regrutovali iz redova najekstremnijih oligarha i samim time su dekarhije bile najbolji garant spartanske vladavine u nizu grčkih polisa. Za te dekarhije Lisander je primarno predstavljao oličenje spartanske moći i vladavine i zato su bile toliko naslonjene na njega. Može se sa velikom vjerovatnočom smatrati da članovi tih

[750] *Xen. Hell.* IV, VIII, 10; *Nep. Con.* 4,5; *Plut. Agesi.* 23

[751] *Nep. Con.* 4,5

[752] *Nep. Agesi.* 4,1; 5, 1-2; *Nep. Con.* 2,4; *Plut. Agesi.* 15; *Plut. Lis.* 27

[753] *Xen. Hell.* III 10-13; *Nep. Con.* 4,4

[754] *Xen. Hell.* V, I, 5-9; 14-28

[755] *Xen. Hell.* III, IV, 2

[756] *Xen. Hell.* III, IV, 2; III, V, 13; *Nep. Lis.* 2; 3,1; *Plut. Agesi.* 6

dekarhija nisu ništa znali o razmimoilaženjima i surevnjivostima unutar spartanske političke elite. Time zvanična Sparta ukidanjem dekarhija nije samo lišila Lisandera njegovog utjecaja u većini grčkih polisa, nego je eliminacijom ultra-oligarhijskih vlada otvorila vrata povratka na vlast svim antispartanskim elementima. Tako su vođeni samo ličnim razlozima da oslabi moć svoga političkog suparnika, vodeći Spartanci ustvari nanijeli nemjerljivu štetu svojoj državi i njenim interesima i kobne posljedice njihove odluke vrlo brzo će se osjetiti na sistemu spartanske hegemonije u Grčkoj.

Lisander, taj nekadašnji gospodar Helade, i pored neuspjeha u sukobu sa oficijelnom spartanskom politikom, nije napuštao svoje političke ambicije čekajući novi pogodni trenutak kako bi ih ostvario. U tu svrhu je sve svoje nade polagao u mladoga Agesilaja, brata kralja Agisa. Kada je Agis 397. god. p. n. e. umro nastala je borba za preuzimanje Agisovog kraljevskog dostojanstva.[757] Navodno je na samrti Agis priznao Leotihidu za svoga zakonitog sina i time i nasljednika, što je još od vremena njegovog rođenja odbijao da uradi jer se sumnjalo, sa pravom, da je Leotihida bio plod vanbračne veze kraljeve žene Tideje sa Alkibijadom dok je ovaj boravio u Sparti.[758]Time je Leotihida postao legitimni nasljednik prijestolja, međutim i Agesilaj se pojavio kao pretendent na prijestolje. Na preporuku i zdušno zalaganje Lisandera, Leotihida je konačno delegitimiziran i Agesilaj je postao novi od dvojice spartanskih kraljeva.[759] Lisander je i lobirao i da se Agesilaj izabere za vojskovođu u ratu Grčke, odnosno Sparte protiv Persije. Nakon što je određen za vođu, Agesilaj se 396. god. p. n. e. uputio u Malu Aziju.[760] Sa njim se nalazio i Lisander koji je trebao biti jedan od savjetnika kralju. Međutim prava namjera Lisanderovog odlaska u Aziju je bilo ponovno uvezivanje njegovih pristalica nakon što je spartanska oficijelna politika raspustila dekarhije. Lisanderova težnja da upravlja i ratom i da sve drži pod kontrolom vodila je neminovno sukobu sa isto tako jednom jakom i ambicioznom ličnošću.[761] Mladi kralj nipošto nije želio biti marioneta nekada svemogućeg Lisandera, i na kraju će Agesilaj uvrijediti svoga «mentora».[762] Kao posljedica sve zaoštrenijih odnosa sa svojim bivšim miljenikom Lisander je koristeći svoj utjecaj i ono što mu je još preostalo od moći počeo da izlaže svoj program reformi ustavnog uređenja koji je ranije bio osmislio. Njegovu mržnju i odlučnost da se obračuna sa vladajućim estabilišmentom u Sparti su dodatno povećavala negativna iskustva sa kraljevima Pausanijom, koji ga je omeo u kampanji u Atici, i Agesilajem, koji ga je onemogućio da bude faktični zapovjednik kampanje u Aziji.[763] Vrijeme koje je odabrao za tu svoju aktivnost bilo je pogrešno, sada je on bio znatno slabiji nego da je to pokušao uraditi u periodu kada je smatran za gospodara Helada, a i političke okolnosti i situacija u čitavoj Grčkoj se dramatično promijenila. Sparta se

[757] *Nep. Agesi.* 1, 2-5; *Plut. Lis.* 22; *Plut. Alc.* 23

[758] *Nep. Agesi.* 1,4; *Plut. Agesi.* 2;3;6; *Plut. Lis.* 23; *Xen. Hell.* III, III, 1-4

[759] *Xen. Hell.* III, III, 3; *Nep. Agesi.* 1,5; *Plut. Agesi.* 2;3;4; *Plut. Lis.* 22

[760] *Nep. Con.* 2,2; *Nep. Agesi.* 2-4; *Plut. Agesi.* 6; 23

[761] *Xen. Hell.* III, IV, 7-10

[762] *Plut. Agesi.* 7;8; *Plut. Lis.* 23

[763] *Plut. Alc.* 24

ponovo našla u ratu i to sada i protiv nekih svojih saveznika iz Peloponeskog rata. Za zapovjednika pohoda protiv Tebe, koja je prva ušla u rat sa Spartom, određen je Lisander. U kampanji protiv Tebanaca Lisander je još jednom pokazao da je jedan najvećih helenskih vojskovođa u cjelokupnoj historiji. Ali taj ratni pohod je bio i njegova posljednja ratna kampanja i u bici kod mjesta Halijarta u Beotiji, Lisander je poginuo.[764] Tu u Halijartu uz prisustvo beživotnog Lisanderovog tijela još jednom će se sresti predvodeći suparničke vojske Pausanija i Trasibul, ali i ovaj put će se dvojica vojskovođa razići uz primirje.[765]Nakon Lisanderove smrti, u njegovom domu je pronađen govor, u kojem savjetuje Spartancima da pošto ukinu instituciju dvojice kraljeva, da između sebe izaberu «vojskovođu rata» a koji bi bio najveći izvršni autoritet. [766] Smatra se da mu je ovaj govor, koji je u odgovarajućem trenutku Lisander trebao izreći, sastavio tada jedan od najčuvenijih retora- Kleon Halikaršanin.[767] Govor nađen u Lisanderovoj kući, je po nalogu spartanske oficijelne politike sahranjen zajedno sa njim.[768]

Spartanski kralj Pausanija, izmiritelj i najodgovorniji za povratak demokratije u Atenu,[769] nije doživio da uživa plodove svoje politike.[770] Naprotiv, nakon što se Atena odmetnula ispod uzda Spartanske hegemonije i postala ponovo neprijatelj Sparte, bio je okrivljen da je svojim djelovanjem u Atici najviše doprinio tome da se obnavljanjem demokratije povrati moć Atenske države, koja je ponovo postala prijetnjom za spartanske interese.[771] Toj optužbi je ubrzo dodana i nova. Poslije bitke kod Halijarta u kojoj je Lisander poginuo, i u kojoj su gubici spartanskih snaga bili posljedica kašnjenja dolaska pojačanja koje je vodio Pausanija, protiv ovog spartanskog kralja je ponovo pokrenut sudski proces. Pausanija je u odsustvu osuđen na smrt. Tako je i Pausanija, slično kao i njegov djed odbačen i osuđen od strane sopstvene države. Umro je od bolesti u izgnanstvu u Tegeji[772] nešto poslije 381. god. p. n. e.

Trasibul je i poslije povratka i stabilizacije demokratije igrao veliku ulogu u javnom životu Atenske države. Kao znak počasti za njegove zasluge za atenski narod, dodijeljen mu je vijenac od dviju spletenih maslinovih grančica.[773] Nikakvu drugu nagradu, pogotovu novčane ili neke druge materijalne prirode, niti neku drugu počast koja bi više godila ljudskoj taštini, sujeti i ponosu, Trasibul niti je tražio a niti je dobio. Bio je sasvim

---

764 *Xen. Hell.* III, V, 18-21; *Nep. Lis.* 3,4; *Plut. Agesi.* 8; *Plut. Lis.* 28; *Paus.* 3, 5

765 *Plut. Lis.* 29; *Paus.* 3, 5

766 *Nep. Lis.* 3, 4; *Diod.* 14,13

767 *Plut. Lis.* 25; 30

768 *Plut. Lis.* 30

769 *Aristot. Ath. Pol.* XXXVIII

770 *Diod.* 14.17.1

771 *Plut. Lis.* 21; *Paus.* 3, 5; Nakon povratka iz Atike Pausanija je bio izveden pred sud, ali je bio oslobođen optužbe. Kod Spartanaca je sud, na kome se pretresala optužba i donosila presuda u slučaju u kome je bio direktno umiješan jedan od kraljeva, bio sastavljen od članova gerusije i eforata i drugog kralja, znači ukupno 33 člana, a odlučivalo se prostom većinom glasova. Protiv Pausanije je bilo 14 glasova (iz reda gerusije i drugi kralj).

772 *Plut. Lis.* 30; *Paus.* 3, 5

773 *Nep. Thras..* 4,1

zadovoljan sa vijencem i uvijek je isticao vijenac, dar atenskog naroda, kao najveći izraz poštovanja koji je dobio.[774] Ustvari taj vijenac je i bila ona najveća satisfakcija Trasibulu za sav njegov rad i trud, svu njegovu posvećenost jednom narodu i jednoj državi, muku i patnju kroz koju je prošao i konačan znak da on nije živio besprizorno i bezrazložno, nego da je ostvario svoj cilj požrtvovano i na najveću hvalu ne samo tadašnjih Atenjana, nego i mnogih budućih sve do danas generacija koje će ubirati plodove sa stabla kojeg je on zajedno sa stotinama i hiljadama ljudi koje je predvodio uspio da spasi dok je ono bilo još vrlo mlado.

Trasibul je bio nezaobilazna osoba u vođenju atenskog naroda kroz vremena puna iskušenja i opasnosti koja će nastupiti na prijelomu iz V. st. u IV. st. p. n. e. i njegovo prisustvo se osjeća u svakoj odluci koju je atenski narod donio u ovom razdoblju. Sav svoj genij, iskustvo i snagu upotrijebiti će za ponovno uzdizanje Atenske države. Nesumnjiva je bila i njegova uloga u ponovnom ujedinjenu Atike 401. god. p. n. e., a učestvovao je ispred Atene i u sklapanju protuspartanskog saveza sa Tebom.[775] U toku rata je određen je da na čelu 40 brodova spriječi obnovu spartanske moći na Egeji, nakon što su gusarski i iznenadni napadi Spartanaca zaprijetili atenskoj pomorskoj sigurnosti. Na Helespontu je preokrenuo stratešku poziciju, tako da su Propontida i Helespont ponovo ušli u atensku sferu utjecaja. Sa obnovom atenske hegemonije na navedenom području, došlo je i do promjene državnog uređenja polisa, koji su se tamo nalazili, sa oligarhijskog na demokratski. Zatim je izvojevao pobjedu kod Lezba protjerujući Spartance i sa ovog egejskog otoka. Nakon Lezba uputio se prema Rodosu i Kariji. Nestašicu namirnica i sredstava za vojsku koju je predvodio rješavao je tako što je utjerivao novac od egejskih gradova. Na tom zadatku usidrio se na obali rijeke Eurimedonta u Pamfiliji (jugozapad Male Azije), na mjestu jedne od najvećih grčkih pobjeda nad Perzijancima. Najbliži grad njegovoj ulogorenoj vojsci je bio Aspendus, koji je i dao novac Trasibulu. Međutim, atenski mornari i vojnici su bez Trasibulovog znanja opljačkali polja koja su pripadala Aspendusu. Za odmazdu stanovnici Aspendus-a su u toku noći napali na atenski logor i priliko napada ubili Trasibula u njegovom šatoru.[776] Tako je 387. god. p. n. e. 17 godina nakon što je predvodio demokrate u pobjedničkom povratku u Atenu poginuo Trasibul, koji je po Ksenofontovim riječima "bio čovjek od vrijednosti".[777]

Trasibul je inače, kada se govori o ovoj za njega posljednjoj vojnoj kampanji zapovijedao trupama koje su pokazivale visok nivo samovolje i sklonosti pljački. Pritužbe saveznika i ostalih, ne samo grčkih zajednica, na ponašanje snaga kojima je komandovao Trasibul, su stalno pristizale u Atenu. Zbog toga je i Trasibul pozvan u Atenu kako bi se ispitala i njegova odgovornost, ali je u međuvremenu poginuo. Ipak je njegov saradnik Ergokle

---

[774] *Nep. Thras.* 4,1

[775] *Xen. Hell.* III, V, 16

[776] *Xen. Hell.* IV, VIII, 25-31; *Nep. Thras.* 4, 4

[777] *Xen. Hell.* IV, VIII, 31

bio osuđen na smrt zbog iste optužbe. Trasibul je kada se nalazio na ovoj kampanji već bio prilično star i nije mogao kontrolisati ponašanje svojih podčinjenih kao ranije.

Trasibul je sahranjen nedaleko od Akademije, u blizini hrama Dionisija Eleuterejskog, na mjestu gdje su počivali najslavniji Atenjani, kao prvi u nizu.[778]Iza Trasibulovog groba nalazili su se grobovi Perikla, Formia, i Habrije i spomenik podignut u znak počasti i sjećanja za sve Atenjane čija je sudbina bila da poginu u bici, bez obzira kada se dogodila, gdje se vodila, na koji način i protiv koga.[779]Tako je i Trasibul smiraj svoje duše našao na istom mjestu i sa dušama poginulih i umorenih Atenjana sa kojima je zajedno krenuo da pobijedi zločin. Činjenica da se njegov nalazi grob ispred takvih ličnosti kao što su čuveni atenski državnici i vojskovođe, na najbolji način svjedoči o stepenu poštovanja i zahvalnosti koje je stanovništvo Atike gajilo prema Trasibulu, koji je domovinu oslobodio ujedno i od zavojevača i od onog najgoreg u samom atenskom narodu i učinio jedno od najvećih djela-pomirio svoje sugrađane. Zar se uostalom nešto drugo moglo i očekivati nego da čovjek koji je učinio takva djela bude dostojno sahranjen kako bi mu se moglo i stoljećima kasnije odavati dužna pažnja i kako bi sjećanje na njega ostalo besmrtno.

Pet i po stoljeća nakon "anarhijske" godine kada je i Grčka i čitav Mediteran uživao u stoljetnom miru pod palicom rimskih careva, Trasibulov grob posjetio je Pausanija najčuveniji grčki putnik i preteča savremenog turizma, i na tom svetom mjestu se podsjetio njegovih djela odajući dostojno priznanje Trasibulu, "najvećem od svih Atenjana, bez obzira da li živjeli prije njega ili poslije njega"[780]

1.24 Sjećanje na Atenu

> "Zato što za tu čovječnost i dobrotu taj grad
> i u naše dane daje mnoge primjere,
> opravdano mu se dive i hvale ga"
> Plutarh[781]

Dugotrajna stranačka borba ostavila je duboke ožiljke na političkom biću Atenjana. Ona je tolikoj mjeri zamorila građane Atene da je došlo do naglog opadanja interesovanja za javne poslove što je kao vidljivu posljedicu imalo i smanjivanje prisustva atenskih građana sjednicama narodne skupštine. Ni mjere motivacije kao što je npr. isplaćivanje novčane naknade građanima koji su prisustvovali skupštinama nisu uspjele da zaustave

---

[778] *Paus*. 1, 29, 2-3

[779] *Paus*. 1, 29, 3-4

[780] *Paus*. 1, 29, 3

[781] *Plut. Aristi*. 27

opći trend.[782] I apolitičnost građana je počela polako da uzima svoj danak, što je samo vodilo ka sve većem slabljenju države i neminovno otvarajući put raznim demagozima. I na kraju su Atenjani koji se nisu htjeli pokoriti jednom perzijskom caru kojeg su i pobijedili, bili pobijeđeni i pokoreni od jednog makedonskog kralja. Nakon Aleksandrove smrti, i Atena je uletjela u kovitlac borbi Aleksandrovih nasljednika (dijadoški ratovi) i u tome haosu i kolopletu je nestala i njena moć i njena snaga postajući samo iluzija nekadašnje moći. Ta agonija Atene je trajala sve dok je rimski vojskovođa i diktator Sula, 1. III. 86. god. p. n. e. ne osvoji u krvavom naletu. Ali sjene slavnih predaka su i tom prilikom spasile potomke, jer je Sula zaustavio daljnji pokolj stanovništva Atene obrazloživši svoj čin ciničkom sentencom da"… štedi žive radi mrtvih"[783]

Iako je izgubila moć i na kraju nezavisnost, Ateni je i u sklopu rimske univerzalne države ostajao sjaj najsjajnije, uz Aleksandriju, intelektualne zvijezde u antičkom svijetu. Tu su dolazili na studije Ciceron i Tit Pomponije koji je u njoj boravio toliko dugo da je zbog toga i dobio nadimak Aticus po kojem je i ostao zapamćen u historiji. Za vrijeme cara Hadrijana, ljubitelja kulture klasične Grčke, Atena je ponovo kratkotrajno procvjetala dajući posljednji dah slave i sjaja antičke Grčke.[784]Ali vladavina careva Antonina je završila, a Rimska država i sa njom i Atena će uči u doba ratova, nesigurnosti, i prevrata. U teškim vremenima anarhije koja je zahvatila rimsku državu nakon poraza cara Valentijana i njegovog zarobljavanja od strane Perzijanaca, Atenjani su još jednom po ugledu na svoje pretke, ali sada posljednji put, pokazali svoju slavu. Ostavljene bez dovoljne zaštite, crnomorske i egejske provincije rimske države, našle su se sredinom III. st. n. e na udaru pljačkaških provala germanskog naroda Gota, koji su nedugo nakon dolaska iz svoje nordijske domovine na sjeverne obale Crnog mora i predjele današnje Ukrajine ovladali pomorskom vještinom u toj mjeri da su predstavljali pravu opasnost za grčke pomorce koji su bili dotada gospodari Crnog mora.

Gotska flota je sada periodično kretala sa ukrajinskih obala u pljačkaške i pustošeće pohode na jug, prema bogatim grčkim i maloazijskim zemljama, koje su do tada stoljećima živjele u zasluženom miru. Nedugo pošto su opustošili Trapezunt, Halkedon, Nikomediju, Nikeju, Apameju, Kij, Kizik, i mnoge druge gradove, još uvijek nepobijeđena gotska mornarica, u stvari jedna pljačkaško-gusarska flota usidrila se pred Pirejskom lukom. Atenjani znajući kakva je sudbina zadesila druge gradove, već su od ranije vršili odbrambene pripreme. Radovima na opravci drevnih zidina rukovodio je inženjer Kleodam, kome je inače car Galijen, sin zlosretnog Valentijana povjerio brigu o utvrđivanju primorskih gradova. Nažalost Goti su bili brži i atenske pripreme još nisu bile završene kada su se na horizontu pojavila jedra gotskih napadača, i "barbarin je postao gospodar rodnog mjesta muza i umjetnosti" kako bi to rekao Edvard Gibon u svome opisu historije pada Rimskog carstva. Međutim Atenjani izbjegli iz grada, nisu se kao stanovnici drugih opustošenih gradova prepustili fatalizmu i iščekivanju da invazori

[782] *Aristot. Ath. Pol.* XLI

[783] *Plut. Sul.* 12-14; *Paus.* 1,20,4-7

[784] *Paus.* 1,20, 72

nakon što zadovolje svoju pohlepu bogatstvom njihovog grada, napuste opustošenu Atenu. Oni su odlučili da uzvrate udarajući na najosjetljivije mjesto napadača.

Inženjer Kleodam i historičar Publije Herenije Dekstip su u okolini Atene skupili jednu improviziranu vojsku, sastavljenu od izbjeglica, seljaka iz obližnjih sela, velikog broja dobrovoljaca i vojnika iz raspršenih regularnih vojnih jedinica, pravu sliku drevne i nekada pobjedonosne građanske milicije atenske države. Dok su se Goti odali pljački i uništavanju, u lažnom uvjerenju o sopstvenoj svemoći i nepobjedivosti, Deksip je sa vojskom skupljenom na brzu ruku, zbrda- zdola napao gotsku flotu usidrenu u pirejskoj luci. Gotska flota je bila skoro potpuno uništena, i time je u atenskoj luci Pireju srušen mit o gotskoj nepobjedivosti. Tako se i historičar Deksip, ali nažalost kao posljednji u nizu upisao na listu heroja i pobjednika Atene, našavši se zajedno u društvu sa Klistenom, Miltijadom, Temistoklom, Ksantipom, Kimonom, Periklom, Demostenom, Trasibulom, Ifikratom, Demostenom mlađim i inim drugim, koji su spašavali Atenu od barbara, ali i od sopstvenog barbarizma.

1.25 Zaključak

Ako je grčka, a i atenska historija kao njen sastavni dio obilovala kontroverznim epizodama i pojedincima, za koje ni danas udaljeni hiljadama godina daleko ne možemo dati jasnu i pravilnu ocjenu, kada ocjenjujemo vrijeme vladavine Tridesetorice onda sa tim imamo najmanje problema. Uprava oligarhijske stranke iz 404. i 403. god. p. n. e., kao i ona prethodna iz 411. god. p. n. e., je imala potpuno destruktivan karakter po atensko društvo i državne institucije, sa krvavim reperkusijama koje su zahvatile najveći dio stanovništva atenske države. Svojim postupcima, oligarsi predvođeni Tridesetoricom su u velikoj mjeri destruirali za vrlo kratko vrijeme stoljetne tekovine razvitka atenske političke misli i razvitka atenskog političkog organizma. Da je kojim slučajem uprava Tridesetorice bila trajnija, posljedice ne samo za tadašnju atensku državu nego i za moderno društvo, koje se u velikoj mjeri nadahnjuje primjerima iz klasične prošlosti, bile bi ogromne. Zato i možemo smatrati da je poduhvat koji je u početku poduzela šačica demokrata predvođena Trasibulom bio od ogromne važnosti za čitavu ljudsku historiju. Oni su čineći jedinu ispravnu i pravednu stvar, u potpunosti spremni da se za nju žrtvuju, spasili demokratiju, koja je tada bila nježna tek proklijala mladica, kako bi je mogli predati generacijama koje će tu biljku demokratije nadalje oplemenjivati, da bi mogla da u dalekoj budućnosti punim svojim cvatom procvjetati. I možemo li uopće pokušati zamisliti kako bi izgledao naš današnji svijet da su Tridesetorica mogla nesmetano za nastave svoj posao i da nije bilo obnove demokratije.

Ali iako je ideja demokratije spašena kako bi bila prenešena budućim generacijama, Atenska država će ostati zauvijek obilježena traumom koju je stvorila oligarhijska vladavine iz 404. – 403. god. p. n. e. i od koje se ona neće nikada oporaviti da bi ponovo bila ona Atena iz vremena Perikla. Strast za politikom je polako nestajala, a Atenjani će se polako povlačiti u melanholiju i zadovoljstvo postignutim. Preduzimljivost, upornost i

pronicljivost, osobine koje su tako karakterizirale i pokretale Atenjane V. st. p. n. e. u narednom stoljeću su iščezavale iz općeg karakternog sklopa atenskog naroda.

2. VER TIBERII GRACCHI (proljeće Tiberija Grakha)

"Držim da je Tiberije bio po vrlini prvi od sviju"
Plutarh[785]

Slika 2.1
Kornelija (CORNELIA) i njena djeca Sempronija (SEMPRONIA), Tiberije Sempronije Grakh (TIBERIVS SEMPRONIVS GRACCHVS) i Gaj Sempronije Grakh (CAIVS SEMPRONIVS GRACCHVS)
Joseph-Benoît Suvée[786]

2.1 Izvori

Tiberije Grakh, odnosno braća Grakh, i njihova djelatnost privukli su veliku pažnju antičkih pisaca. Mali je broj rimskih i helenskih historičara, filozofa, teologa i drugih pisaca stručnih djela koji su živjeli od njihovog vremena pa sve do propasti antičkog Zapada, a da nisu pisali, analizirali, donosili detalje o njihovom životu i sudili o djelu

[785] *Plut. Comp. Agis et Cle.- Gracchorum fratres*

[786] Preuzeto sa http://www.insecula.com/oeuvre/photo_ME0000029029.html

braće Grakh. Ipak za razliku od opisa «anarhijske godine» u Ateni, za političku aktivnost braće Grakh ne raspolažemo ni sa jednim svjedočanstvom njihovih savremenika i na veliku žalost moramo konstantatovati da svi izvještaji koji govore o Tiberiju i Gaju Grakhu, potiču iz druge, čak i iz treće ruke, što nas dovodi u odnosu na obradu tiranije 30-ice u Ateni do izvjesnih metodoloških teškoća. Epoha braće Grakh je u stvari za nas jedini period rimske historije koji je ostao nepokriven nekim djelom velikog antičkog historičara, koji bi je predstavio u kontekstu historijskog razvitka druge polovine II. st. p. n. e. kao što su to na primjer Polibijeva i Livijeva historija za prethodna razdoblja, Ciceronova i Cezarova djela za posljednje faze građanskih ratova i Tacitova historija za I. st. n. e.

Iako se politička djelatnost braće Grakh posmatrala zajedno, ipak se mogu primijetiti izvjesne distinkcije u obimu promatranja djelatnosti Tiberija i Gaja. Potonjem se daje nešto veći prostor i češće se u djelima antičkih pisaca susrećemo sa Gajem, nego sa starijim Tiberijem. To je i razumljivo kada se ima u vidu da je Gajeva aktivna politička djelatnost zauzimala duže vremensko razdoblje nego Tiberijeva, i da je imala širi spektar, a bila je i sadržajnija. To ne znači da su Tiberije i njegovo djelo zasjenjeni mlađim, ili da je Gajevo djelo time što je bilo prisutnije kod antičkih pisaca proporcionalno tome bilo i važnije od Tiberijevog. Gaj je jednostavno duže živio nego Tiberije, jer je uspio da svoj život sačuva nešto duže u opasnoj areni rimskog političkog života četvrte i treće decenije II. st. p. n. e. dok mu je brat Tiberije iste godine, nakon samo par mjeseci rada kada je započeo svoje djelo bio i ubijen. I samo zahvaljujući tome, je prisutna određena distinkcija u kvantitetu predstavljanja političkih aktivnosti među dvojicom braće. Međutim, Tiberijeva djelatnost ipak nosi određenu kvalitativnu prednost u odnosu na onu Gajevu u djelima antičkih pisaca. Svi opisi i analize rimskih građanskih ratova, krize agrarnih odnosa, i početka kasnorepublikanskog razdoblja neizostavno započinju sa Tiberijem Grakhom.

Antičke pisce i njihova mišljenja o Tiberijevoj aktivnosti predstaviti ćemo u sažetoj formi. Najveći dio antičke pisane građe, posebno one savremene sa vremenom u kojem je živio i djelovao Tiberije Sempronije Grakh nestao je u ranijim razdobljima. Tako je u vihoru zbivanja koja su zahvatila mediteranski svijet u poznoantičkom i ranosrednjovjekovnom periodu, izgubljena i Historija koju je napisao historičar, filozof i prirodnjak Posejdonije iz Apameje (135 –50. god. p. n. e.). Posejdonijeva Historija nastavljala se na Polibijevu Historiju, znači počinjala je sa padom Kartagine i Korinta pa do Sule, i nije mogla izbjeći da ne spomene zbivanja vezana za tribunat Tiberija Grakha. Od Posejdonijeve Historije sačuvani su samo dosta rijetki fragmenti u djelima drugih antičkih pisaca. Nije sačuvano ni djelo napisano u vidu anala, Gaja Fanija, konzula za 122. god. p. n. e. koji je bio i savremenik Tiberija Grakha i zajedno sa njime učestvovao u III punskom ratu. Gubitak njegovog djela je nenadoknadiv. Nepoznata su ostala bar u većem dijelu i sadržine Strabonove Historije koja je obuhvatala vrijeme od pretvaranja Makedonije u provinciju do Gaja Julija Cezara i historijsko djelo Lucija Kornelija Sizene koje je obrađivalo historijske događaje sve do Sule. Sizenino djelo je nastavio sa svojoj Historijom Salustije Krisp, ali ni njegova Historija osim nekih manjih fragmenata nije sačuvana. I Publije Rutilije, konzul za 105. god. napisao je na grčkom jeziku rimsku

historiju, isto nesačuvanu. Plutarh spominje i knjižicu koju je napisao Gaj Grakh **i** u kojoj je predočen život njegovog starijeg brata, ali ni ona nije sačuvana. Autobiografska djela braće Grakh, koja je vjerojatno napisao Gaj, korištena su i mogla su se naći i dva stoljeća nakon svršetka političke djelatnosti braće. Plinije Stariji je tako vidio neke od tih djela u privatnoj biblioteci potomaka braće Grakh. Posebno moramo žaliti za gubitkom historije Azinija Poliona i većine djela Kornelija Nepota od kojega su ostali sačuvani samo fragmenti i životopis *"O istaknutim vojskovođama stranih naroda"*. Nepot je vjerovatno u svojoj zbirci u sklopu knjige o državnicima obradio i životopise Tiberija i Gaja Grakha. Zahvaljujući Nepotu sačuvan je, istina vrlo mali dio, obimne korespondencije između Kornelije i njenih sinova Tiberija i Gaja Grakha. Pored Nepota, fragmente Kornelijinih pisama sačuvali su i Ciceron i Kvintilijan. Gubitak Kornelijinih pisama predstavlja iznimnu štetu jer bi oni u velikoj mjeri osvijetlili unutrašnja osjećanja braće, njihove želje, privatni život i naravno motive koji su ih naveli da svoj politički angažman usmjere u pravcu zastupanja interesa nižih socijalnih slojeva. Ta Kornelijina pisma bi bila svjedočanstvo iz prve ruke o životu Tiberija i njegovog mlađeg brata. Nažalost sačuvana su do danas samo dva odlomka Kornelijinog pisma upućenog Gaju; nedovoljno da bismo pravilno ocijenili odnos između Kornelije i njenih sinova i kćerke i odgovorili na pitanje da li je veza koja je postojala među njima utjecala na njihov politički angažman, i ako jeste u kojoj mjeri. Ovom moru izgubljenih radova potrebno je dodati i prodemokratske anale Gaja Licinija Macera, opširnu historiju Valerija Antiata, memoare Rutilija Rufa, Emilija Skaura i djelo Kremusina Korda, te mnoga druga djela od kojih su nam jedino ostala sačuvana imena njihovih autora. Izgubljeni su i Anali od Tita Pomponija Atika. U svim spomenutim izgubljenim radovima mogli smo, da su sačuvani, dobiti podatke koji bi sigurno dodatno osvijetlili rad braće Grakh.

I mnogobrojni govori braće Grakh ostali su sačuvani samo u fragmentima koji su preneseni preko pisaca koji su živjeli u znatno kasnijim vremenima, najviše kod Plutarha i Apijana. Zbog te činjenice, ti preneseni govori, se ne bi trebali smatrati potpuno autentičnim. Ali osnovna zamisao i ideja, izraženi u govorima koji su poznati, nisu mogli puno odstupati od originala, i samim tim se oni mogu u velikoj mjeri uzeti u obzir u procesu rekonstrukcije života i djela Tiberija Grakha. Govori pružaju najbolju sliku Tiberijeve političke aktivnosti, njene motive i uzroke, kao i norme i praksu političkog djelovanja koja je važila u kasnorepublikanskom Rimu.

Najsačuvaniji i po kvaliteti najbolji izvor za Tiberija Grakha i njegovu političku djelatnost jesu prva poglavlja "*Građanskih ratova*" iz velike Rimske historije Apijana Aleksandrijskog. Apijan (II. st. n. e.) je živio u vrijeme najveće stabilnosti Rimske države, za vrijeme vladavine careva iz dinastije Antonina. Apijan nije bio historičar ni pisac po pozivu, on je po svojoj osnovnoj profesionalnoj vokaciji bio državni službenik. Prvo je zauzimao činovnička mjesta u svojoj u rodnoj Aleksandriji, a kasnije i u Rimu. Nakon primanja rimskog građanstva i stupanja u viteški stalež, Apijan je bio advokat carskog fiska i carski prokurator. Svoju Rimsku historiju napisao je oko 160. god. n. e. Iako Apijan ne spada u velike historičare antike, njegovi "Građanski ratovi" su jedini potpuno cjeloviti prikaz jednog od najburnijih razdoblja historije rimske Republike, koje započinje sa Tiberijem Grakhom, a završava sa proglašenjem principata pod Augustom

Oktavijanom. On je kao nesumnjivo, općenito gledajući na njegov rad, pronicljiv i analitičan historičar na najbolji način jasno i precizno prepoznao i prezentirao socijalne uzroke rimskih građanskih ratova,[787] U Apijanovom djelu se može osjetiti uzročno-posljedična veza koja rukovodi stranačkim sukobima, i prijelazom sa starog republikanskog na novi sistem u kome dominacija i odgovornost državom sve više počiva na jednom čovjeku, *"vladaru Republike»*. Na taj način je Apijan želio i da prikaže kako su Rimljani koji su zahvaljujući hrabrosti, istrajnosti, izdržljivosti i razboritosti postigli moć i blagostanje sada se našli suočeni da sve izgube.

Apijan se kao svojim izvorima sigurno koristio djelima Poliona, Kremusina Korda, i Gaja Fanija, usljed čega kod njega imamo pozitivnu predstavu aktivnosti Tiberija Grakha. Dijelovi Apijanovih Građanskih ratova posvećeni Tiberiju Grakhu su i opširni i daju dosta tačne informacije. Najveću vrijednost Apijanovo djelo ima u načinu prikazivanja kronologije razvoja dešavanja u vezi Tiberija Grakha. Apijan se u svome djelu uspio izdići iznad općenite historiografske prakse u II. st. n. e, ugledala na klasične uzore. Tako da Apijanova historija, i pored toga što je riječ o kompilaciji više izvora, u sebi sadrži i lični pečat samoga Apijana. Kod Apijana nema moraliziranja, retorike, a kako nije imao ni nekog osobitog književnog dara ni gubljenja u leksičkim frazama i figurama. Kao državni činovnik on je mogao dati samo jedna realni i kruti prikaz. To ne znači da su Apijanovi "Građanski ratovi" nezanimljivi, naprotiv, pojedine prikazane epizode su snažne i dramatične. Možda tu i leže razlozi koji su doprinijeli tome da se uspjelo sačuvati tako dugo. Apijan je uspio i da uđe u suštinu historijskog procesa i da na samom početku "Građanskih ratova", otkrije stvarne uzroke raspada rimskog republikanskog sistema. Kod Apijana, odnosno izvora koji je reproducirao nalazimo i jedan od najboljih prikaza agrarnih odnosa i problema za vrijeme Republike.

Obimnije djelo po kvantitetu ali slabije u historijskom kvalitetu je Plutarhov životopis Tiberija Grakha. Plutarh je bio obrazovaniji, svestraniji i bolji pisac i stilista od Apijana, ali se odnosu od Apijana rukovodio drugačijim interesima i ciljevima u izradi svoga rada, ujedno težeći i literarnoj stilistici. U "Usporednim životopisima" Tiberije i Gaj su uspoređeni sa Agisom i Kleomenom, spartanskim kraljevima reformatorima i revolucionarima. Plutarh se kao izvorom služio djelima Gaja Fanija i Gaja Grakha te je Tiberije i u Plutarhovim životopisu prikazan kao pozitivna ličnost. Prikaz uzroka Tiberijeve reforme je kod Plutarha, slabiji nego kod Apijana, dok su događaji iz Tiberijevog života ispremještani bez bilo kakvog hronološkog reda. Tako se opisi pojedinih događaja nalaze ispred onoga što se dogodilo prije tih opisa. Tako se na primjer scena na trgu kada Tiberije moli građane da se pobrinu za njegovu djecu nalazi ispred dešavanja vezanih za Atalov testament, tamo gdje uopće po vremenskom redu dešavanja ne pripada.[788] Plutarhov životopis obiluje i simpatičnim pričama i anegdotama. Bez obzira da li su one bile istinito prenesene do Plutarha ili je riječ o fikciji, on je

[787] Apijan je pravilno ocijenio da je temeljni uzrok izbijanja građanskih ratova u agrarnoj krizi koja je kulminirala od sredine II. st. p. n. e. i zapečatila sudbinu Republike i njenih političkih institucija, a ne u individualizmu pojedinaca (*App. de bell. civ.* I, 10-11).

[788] *Plut. Tib. Gra.* 13-14

smatrao vrijednim da ih uključi u Tiberijev životopis, sa ciljem da sa vremena na vrijeme osvježava svoje djelo, kako bi ono dobilo crticu popularnog, čime bi bilo i prijemčivo za čitaoca. Čitajući Plutarha, može se steći utisak da on na momente kritikuje Tiberija i njegove saradnike zbog popustljivosti i blagosti prema "onima koji bi trebali biti kažnjeni zbog neposlušnosti i uz plaćanje kazne ustupiti zemlju čije su plodove protuzakonito uživali, on je samo naložio da napuste nepravedno stečene posjede pošto prime odštetu...".[789]

Iz velikog historijskog djela Tita Livija "AB VRBE CONDITA", nedostaju upravo oni dijelovi koji govore o razdobljima građanskih ratova, izuzev nekih fragmenata sačuvanih u ekscerptima drugih pisaca i sadržajima (periochae) Livijevih knjiga pronađenim na Oksirinškom papirusu. Kako se iz tih sažetaka može vidjeti Livije, koji se vjerovatno služio senatskim spisima, ocjenjuje Tiberijevu aktivnost negativno i štetnu po rimsku državu. Sličan je slučaj i sa Diodorom, koji prenosi informacije o Tiberiju Grakhu preko stoljećima kasnije urađenih excperta (skraćenih verzija) njegove Opšte historije koje su uradili vizantijski car Konstantin Porfirogenit i carigradski patrijarh Focije. Diodorova obrada političke aktivnosti braće Grakh pripadala je XXXIV. i XXXV. knjigama njegove Biblioteke

Diodor se koristio Posejdonijem kao svojim izvorom, koji je bio prooptimatski raspoložen, pa je i kod Diodora Tiberije predstavljen u lošem svjetlu. I Diodor je optuživao Tiberija da je težio apsolutnoj vlasti.[790] Moguće je da Diodorov originalni tekst nije bio toliko opterećen negativnom slikom aktivnosti braće Grakh, i da su ekscerpti Konstantina i Focija bili korumpirani sa njihovim političkim ubjeđenjima. Nezamislivo bi bilo da su Konstantin sa njegovom imperijalnom sviješću i starješina carigradske patrijaršije mogli u svojim ekscerptima da hvale narodni ili reformni pokret i Grakhe predstavljaju u boljem svjetlu. Za njihovu percepciju i svijest Tiberije i Gaj su bili najobičnije buntovnici, bunđije koje su željele srušiti vladajući politički sistem, makar on bio i korumpiran.

Augustin je u *De civitate dei* dosta šturo donio informacije o braći Grakhima. Pošto u svim dešavanjima u vezi sa Grakhima nije nalazio mnogo onoga što mu je bilo potrebno kako bi predstavio kršćansku doktrinu, on je bio prilično indiferentan u ocjenjivanju njihovog rada i u svom stavu stajao je u sredini između mišljenja onih koji su bili naklonjeni Grakhima i onih koji su imali negativan stav o djelu Grakha.

Tiberija spominje i visoki rimski oficir Velej Paterkul (kraj I. st. p. n. e. - prva polovina I. st. n. e.) i iako je Tiberija Grakha predstavio u pozitivnom svjetlu, njegov rad je opisan kao zbrka i velika opasnost za državu, izražavajući takav stav u sljedećoj rečenici: "stvarajući (Tiberije Grakh op.a.) zbrku u državi i dovodeći je u poziciju kritične i ekstremne opasnosti"[791]. Djelatnost Tiberija Grakha opisana je u drugom dijelu "Rimske historije" Veleja Paterkula, koji je za razliku od prvog skoro kompletan sačuvan. Kvalitet

---

[789] *Plut. Tib. Gra.* 9

[790] *Diod.* XXXIV/XXXV, 33-6-7

[791] *Vell.* II, II 3

opisa koje pruža Paterkul je slabiji u odnosu na druga antička historijska djela. Uostalom od Veleja Paterkula kao prevashodno vojnika, nije se ni moglo očekivati da njegovo djelo bude od velike historiografske i literarne vrijednosti niti da se uzdigne iznad nivoa jednog panegirika posvećenog caru i avgustu Tiberiju Klaudiju.

Ciceron ima izrazito loše mišljenje o braći Grakhima. U svome optimatskom uvjerenju predstavlja njihovu aktivnost u dosta negativnom svjetlu. To je i razumljivo, jer je Ciceron bio "homo novus" u senatorskom staležu, a kao i većina skorojevića koji su se izdigli na društvenoj ljestvici i konvertita koji su napustili svoja ranija uvjerenja, bio je jedan od najvećih pobornika senatorske supremacije i vođa optimatske (oligarhijske, aristokratske) stranke. U svim radovima kada govori o Grakhima Ciceron se mora negativno izraziti o njihovom djelovanju.[792]Na primjer u svojim govorima i djelima kada želi istaći kvalitete određenog pojedinca stilom usporedbe, kao negativni antipod služe mu braća Grakhi, čak i kada ih uspoređuje sa njihovim rođenim ocem : "...Tiberije Grakh ,o ocu govorim, čiju veličina karaktera, sinovi nisu naslijedili"[793] i "biti će hvaljen dok bude trajala uspomena na rimska djela, dok njegove sinove ni za života časni ljudi nisu cijenili."[794]

I Kasije Dion je ocijenio Tiberija Grakha, i pored toga što je poticao iz jedne od najuglednijih porodica i bio vrlo obrazovan, kao izazivača poremećaja i nemira u rimskoj državi. Po Kasiju se Tiberije Grakh odvažio na reforme, jer je imao prevelike ambicije da postane vođa rimskog naroda, smatrajući da će ih najlakše i najbrže zadovoljiti ako sebe predstavi kao zastupnika interesa naroda., a ne Senata.[795] Ocjena Kasija Diona se može razumjeti kada se ima u vidu da se i on oslanjao na senatske izvještaje. A i sam Kasije Dion je bio senator, istina u nekom sasvim drugom vremenu i okružen sasvim različitim prilikama u odnosu na one koje su vladale tri stoljeća ranije.

Gaj Salustije Krisp (86. god. p. n. e. - 34 god. p. n. e.) podatke o braći Grakh prezentira u svojim djelima «Jugurtin rat» (BELLVM IVGVRTHINVM), «Katilin rat» i u sačuvanim fragmentima «Historije» (HISTORIAE). Najviše podataka o Tiberiju i općenito o Grakhima ostavio je u «Jugurtinom ratu», koji je i zamislio kao anti-optimatsko djelo u kome je želio da na najbolji način oslika korupciju i propadanje Republike koje su izazvali optimati. Samim tim, Salustije je inače kao prijatelj Julija Cezara i veliki pristalica stranke *populares* (demokratske) imao izrazito pozitivan stav prema radu i djelu braće Grakh. Iako i Salustije nastoji, ugledajući se na Tukidida da bude nepristrasan pa i sam govori da mu je pri pisanju historijskih djela "duh bio slobodan od nade, straha i državnog strančarenja"[796] a niti ga je "suprotna strana u građanskom ratu udaljila od istine"[797], on u svojoj namjeri da bude nepristrasan ne uspijeva. Salustijeva djela ipak

792 *Cic. de off.* II, 22, 78; XXIV, 85

793 *Cic. de prov. cons.* VIII, 18

794 *Cic. de off.* II, 12

795 *Cass. Dio* XXIV, 83,3

796 *Sal. Bell. Cat* 4,2

797 *Sal. His. fr.* I,6

predstavljaju apologiju pokreta populara i naročito ličnosti Julija Cezara, i diskreditaciju rimske optimatske stranke i "obijesti plemstva".[798] Salustijeva djela iako izrazito nabijena anti-optimatskim sentimentom predstavljaju vrijedno i umjetnički prilično dobro oblikovano štivo. Salustijevi radovi su oslobođeni mitova, nepotvrđenih priča, proročanstava i sličnih besmislica. Dramaturgija njegovih djela je odlično izvedena, tako da čitanje Salustijevih historija nije ni dosadno ni suhoparno, i vrlo je prijemčivo i onim čitaocima koji nisu stručno ni specijalistički obrazovani. Zbog velikog broja umetnutih govora i služenja retorskim metodama u pisanju svojih historijskih djela Salustije u prvi plan ističe psihološki naboj njegovih junaka. Nažalost pošto ni Tiberije ni Gaj Grakh nisu glavni junaci Salustijevog djela, nego samo sporedni likovi koji se pojavljuju samo kao reminiscencija na optimatske zloupotrebe, mi od te vrijednosti radova Salustija Krispa nemamo ništa. I Salustijeve monografije su prepune filozofskih razmatranja i moralizatorskih osuda dekadencije, ali su one za razliku od Nepotovog djela, uklopljeni u umjetničko jedinstvo djela.

Flor se u svome djelu ne odnosi baš loše prema Tiberiju Grakhu,[799] radi čega izgleda da u konkretnom poglavlju Flor nije u tolikoj mjeri koristio samo svoj glavni izvor-Livija. Međutim Florova poglavlja o Grakhima imaju dosta grešaka u kronologiji i događajima, uključujući i miješanje pojedinih epizoda vezanih za braću. Valerije Maximus u "Djelima i kazivanjima za sjećanje", Gelije u "Atičkim noćima" i Aurelije Viktor u djelu "O istaknutim ljudima" čisto informativno govore o djelatnosti Tiberija Grakha, bez ulaženje u ocjenjivanje. Seneka tek uzgred daje informacije o dešavanjima vezanim za vrijeme nastanka stranki populara i optimata i to u svojim pismima prijatelju Luciliju (EPISTVLAE AD LVCILIVM). Za Tacita čiji je ideal aristokratska republika Grakhi su jednostavno «…pokretači pobuna plebsa…».[800] Polijen iz Lampsaka, matematičar i filozof napisao je djelo o taktici i tu se samo mogu naći podaci o Tiberijevom ratnom iskustvu, bez ulaženja u političke odnose. Frontinus u svome djelu STATAGAMATA o vojničkim vještinama, i antičkoj vojnoj doktrini, ne govori direktno o Grakhima, ali daje niz vrijednih podataka koji govore o porodičnom background Tiberija, i stanju u rimskom društvu u toku VI. i VII. st. rimske ere, a sve u skladu sa karakterom i idejom vodiljom svoga djela, Na kraju, najbolji zaključak o čitavom nizu antičkih djela koja govore o braći Grakhima, bez obzira da li su prooptimatska ili propopularska, dao je Plutarh, na samom kraju onog dijela Usporednih životopisa koji je govorio o braći Grakh:

"Za Grakhe se ni oni koji o njima loše govore

i mrze ih nisu usudili poreći da ih

je od svih Rimljana priroda najviše obdarila vrlinom

[798] *Sal. Bell. Iug.* 5,1

[799] *Flor.* II, 13-14

[800] *Tac. Ann.* III, 27

i da su im odgoj i obrazovanje bili odlični"[801]

2.2 *Res publica* – savršenstvo ili iluzija

Slika 2.2.1

"Ima li igdje toliko lakomislenog ili nemarnog čovjeka koji ne bi želio da zna na koji je način i pri kakvom društvenom uređenju čitav poznati svijet potpao pod vlast Rimljana...."
Polibije[802]

"Narod je živio slobodno zbog toga što ničija moć nije bila iznad zakona"
Salustije[803]

"Rimljani se nisu zanosili kod prvih uspjeha, već su započetu stvar sprovodili do kraja, niti su klonuli duhom kad bi ih snašla nesreća"
Apijan[804]

Rimljani su državu zasnovali na istim onim načelima kao i Heleni. Vezu koja je objedinjavala građane, Rimljani su nazivali *res publica*[805] (u korumpiranoj varijanti Republika) ili *civitas*[806], što će pojmovno označavati i samu državu. Za Rimljanina je *res publica* bila i javno dobro, odnosno imovina koja je po shvatanju antičkih ljudi bila zajedničko vlasništvo svih građana, a ne vlasništvo neke metafizičke društvene formacije. *Res publica* je podrazumijevala i zbir javnih poslova, odnosno sve političke institucije koje su Rimljani izgradili i pomoću kojih su upravljali državom. Kao što vidimo, po antičkim načelima, država nije zaseban organizam, nego je i ona sama produkt zajedništva svih građana, i samim tim nije bila odvojena od bilo koga svoga građanina[807]. Pored *res publica*, na koju su rimski građani prenosili, bar teorijski, dio svoga

---

[801] *Plut. Comp. Agis et Cle.- Gracchorum fratres,* 1

[802] *Polyb.* I, 1

[803] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 5,3

[804] *App. Int. His. Romana*, 11

[805] Od latinskih riječi *res, rei f* = stvar i *publica, ae f.* = javnost, u doslovnom zančenju stvar javnosti, naroda. U prenesenom ono što je zajedničko svim građanima.

[806] Izraz *Civitas, atis f,* doslovno ono što proistiće iz *civis, is*- građanin, ima više mogućih tumačenja, Može se definisati i kao građanstvo (pravo pripadnosti određenoj zajednici) i kao država i kao sam grad. On je analogan sa helenskim terminom *politeia.*

[807] Iako su komparacije dosta nezahvalne i neprikladne, ipak se radi pomoći čitaocima može navesti usporedba sa odnosom državnog i društvenog vlasništva. Dok je državno vlasništvo definisano kao posjed državne strukture i država, odnosno oni koji je predstavljaju mogu raspolagati po svojoj volji sa tom imovinom bez uplitanja građanstva, dotle je društvena imovina vlasništvo građana i oni bar formalno imaju pravo raspolagati po svojoj volji sa svojom imovinom. U antici je, za razliku od modernog svijeta, i sama država bila shvatana kao društveno vlasništvo.

suvereniteta, postajala je i suverenost koju je on zadržavao-njegova res privata. Rimsko društvo je bilo posebno osjetljivo na svaki, pa i najmanji pokušaj remećenja ustaljenog odnosa javnog i privatnog. Za svakog građanina njegova *res privata* je bila svetinja, dakle njegova porodica, imovina i sloboda morali su biti zaštićena od svakog prisezanja države. Iako je Rimljanin u pravilu bio slobodan čovjek, on je bio saglasan sa svim onim što je od njega tražila *res publica*. Koliko god bio privržen svojoj *res privata*, Rimljanin je isto, ako ne i više bio privržen zajednici, tj. *res publici*, za koju je u republikansko doba bio spreman i život položiti. Ovako ustanovljen odnos javnog i privatnog Rimljani su razvili više i bolje od Helena, ali nestankom antičkog Zapada nestala je i ovakva društvena formacija, da bi se tek u vremenu rađanja modernog zapada ponovo afirmisala.

Struktura rimskog društva

Svako društvo u toku svoga razvoja posjeduju određenu unutrašnju strukturu. Prvobitna društvena struktura Rima sastojala se od dva sloja, povlaštenih *patricija* i *plebejaca*. Nastanak i porijeklo spomenutih slojeva ranorepublikanskog Rima do danas nije u potpunosti razjašnjeno[808]. Nakon više stoljeća sukobljavanja i turbulencija na društvenoj sceni Republike došlo je do zakonskog izjednačavanja patricija i plebejaca. To je uslovilo i transformaciju društvene strukture što je izrodilo novi element u rimskom društvu, koji je nastao spajanjem starih patricijskih rodova sa onim dijelom plebejaca i saveznika koji je bio bogatiji i politički utjecajniji. Tako se formirao sloj poznat kao Nobilitet (NOBILITAS)[809], koji je u razdoblju koje obrađujemo bio najbogatiji i najmoćniji element socijalne strukture Rimske države. Pripadnost nobilitetu se prenosila i na potomke. Nastanku nobiliteta najviše su doprinijela tri momenta a to su dozvoljavanje plebejcima da obnašaju magistarske službe, činjenica da (po sistemu automatizma) isluženi konzuli i drugi viši magistrati postaju članovi Senata (bez obzira jesu li oni plebejci ili patriciji) i sve uvreženija praksa da islužеni najviši magistrati u savezničkim državama Italije dobijaju automatski rimsko građanstvo. [810]_Vremenom se prijem u nobilitet sve više sužavao, ali činjenica je da ulazna vrata nobiliteta nikada nisu bila u potpunosti zatvorena, i uvijek je postojala mogućnost da neko zahvaljujući svojoj darovitosti i umješnosti postane nobil. U tom slučaju taj pojedinac se nazivao *homo novus* (skorojević). Skorojevići su bili i Marije i Ciceron.

Drugi sloj Rimskog naroda činili su vitezovi, (EQVESTERIAN ORDER). Iako su terminološki podudarni sa staležom srednjovjekovnih vitezova, riječ je od dvije sasvim različite socijalne kategorije. Prvobitno su vitezovi bili oni građani koji su raspolagali sa imovinom tolike visine da su u ratu služili kao konjanici. Kasnije u timokratskom

---

[808] Za kratki pregled teorija o nastanka patricija i plebejaca v. Maškin, Istorija starog Rima, Beograd, str. 80

[809] NOBILIS, onaj ko je plemenit na osnovu državnih službi koje je obnašao. PATRICIVS, onaj koji je plemenit na osnovu oca, tj. porijekla.

[810] Prvi plebejski konzul bio je Lucije Sekstije, dok je njegov kolega iz redova patricija bio Marko Emilije. Prvi plebejac, Gaj Marcije Rutil izabran je za diktatora 356. god. p. n. e., prvi cenzor plebejac izabran je 351. god. p. n. e., a od zakona Publija Filona iz 339. god. p. n. e. obavezno je jedan od cenzora morao biti plebejac. Nešto kasnije 337. god. p. n. e. prvi plebejac je postao pretor. Konačno su na kraju IV stoljeća i svećeničke dužnosti, do tada rezervisane za patricije postale, otvorene po *lex Ogulnia* i plebejci su otada mogli biti birani i u svećeničke kolegije augura i pontifika, čime je i posljednja institucija koja je bila monopol samo patricija otvorena i za plebejce.

uređenju Rima, vitezovi predstavljaju bogati i poslovno najpreduzimljiviji sloj rimskog stanovništva. Oni su bili neka vrsta antičkih «kapitalista». Bilo samostalno, bilo formirajući poslovna društva ulagali su novac u državne zakupe i rudnike, otkupljivali državne poreze, postajali publikani[811] i prikupljali namete i direktne (TRIBVTVM) i indirektne (VECTIGALIS) poreze iz osvojenih zemalja. Bavili su se i trgovinom širokih razmjera, zelenaštvom, lihvarstvom a mogli su ulagati i u zemlju. Iz svih ovih privrednih aktivnosti vitezova poticao je i njihov politički utjecaj i značenje, i zbog toga nas ne treba čuditi da su upravo oni bili onaj sloj rimskog stanovništva koji je najviše bio zainteresiran za teritorijalnu i privrednu ekspanziju rimske države.

Ostatak rimskog građanstva činio je PLEBS. Kada se govori o rimskom plebsu ne bi trebalo imati predstavu da je riječ o samo siromašnom i potlaććenom dijelu stanovništva. I plebs je pokazivao znakovitu slojevitost. Po osnovnoj podjeli plebs se sastojao iz dva dijela-seoskog i gradskog. Prva grupa je za vrijeme rane i srednje Republike predstavljala najmnogobrojniji dio rimskog naroda. Seoski plebs je zbog svoje brojnosti i zato što je predstavljao, da se poslužimo modernim izrazom, srednju klasu rimskog društva, bio i kičma rimske države. On je raspolagao sa imovinom koja mu je omogućavala pristojan život, unapređivanje svoga posjeda pa čak i mogućnost da ima izvjestan broj robova koji su postajali članovi domaćinstva. Promućurnijim od seoskih plebejaca uvijek se pružala mogućnost da se uzdignu na društvenoj ljestvici, što zorno pokazuju primjeri Katona, Varona, Marija, Cicerona i mnogih drugih Rimljana bez kojih bi postojanje rimske države za nas bilo teško zamislivo.

Za razliku od seoskog plebsa, gradski je nudio veći spektar različitosti. On je bio sastavljen od srednjih i malih trgovaca, zanatlija, oslobođenika, doseljenika iz čitavog Mediterana i besposličara svih mogućih vrsta. Na skali bogatstva bilo je i onih sa značajnom imovinom, i onih koji su mogli da obezbijede svoju egzistenciju ali i dosta onih bez bilo kakve imovine (proleteri) koji državi nisu plaćali porez. Zbog svoje šarolikosti i zbog svoga stalnog obnavljanja stalnim injekcijama novih doseljenika u italske gradove, gradski plebs će vremenom sticati sve veći politički značaj, proporcionalno slabljenju seoskog plebsa.

Rimsko društvo imalo je u svojoj strukturi i jednu posebnu instituciju koja je igrala bitnu ulogu u društvenom životu republike. Skoro sve ugledne rimske porodice, odnosno «glave» tih porodica bile su patroni mnogobrojnim klijentima. Veza između patrona (*patronus)* i klijenta je bila dosta snažna i odnos patron-klijent ujedinjavao je različite porodice dublje nego bila šta drugo. Ona je bila zagarantovana izrazom lojalnosti i vjere (*fides)* koju je klijent davao svome patronu, a veza patron-klijent prenosila se i na njihove potomke i mogla je trajati generacijama. Prema patronu, u većini slučajeva senatoru, klijenti su i ekonomski i socijalno zavisili, a morali su zastupati i njegove političke ideje i interese. Svi oslobođeni robovi zadržavali su status klijenta prema svom starom gospodaru. Može se čak reći da je klijentura stvorila i posebnu nezvaničnu društvenu

[811] Publikani su rimski zakupnici poreza. Oni su zakupljivali na licitaciji državni porez, a zatim su ga sami sakupljali. Radi lakšeg ubiranja državnih poreza, carina i drugih doprinosa, koje su zakupili, publikani su stvarali prave antičke korporacije sa mnogobrojnim osobljem.

strukturu koja će funkcionisati i stoljećima nakon što se ugase rimske republikanske ustanove. Drevni odnos patron-klijent sačuvao se kod većine romanskih i mediteranskih naroda, sve do današnjih dana, stvarajući u pojedinim sredinama društvenu formaciju dosta čvrstog karaktera. Nekada bi ta paralelne formacije prerastale i u organizacije sa sopstvenim zakonima i običajima i nalazeći se stalno u sukobu sa oficijelnom društvenom strukturom. Najpoznatiji primjer strukture proizašle iz rimsko-italske klijenture je sicilijanska mafija.

Rimske institucije

Svaka država, pa i RES PVBLICA ROMANA**,** mora da bi efektivno funkcionirala izgraditi i svoje institucije. Rimljani nisu poznavali načelo separacije vlasti na tri elementa-sudsku, izvršnu i zakonodavnu, koju primjenjuju moderni politički sistemi, niti su ikada imali ustav u onom obliku što mi podrazumijevamo pod tim terminom. Rimski ustavni poredak činio je skup niza zakona, odredbi, edikata i načela običajnog prava koji su nastajali tokom rimske historije.[812] Rimljani su kao državni ideal imali stvaranje društva u kome vladaju harmonija i ravnoteža između različitih političkih ideja i državnih struktura, staleža, klasa. Time bi se, po rimskom shvatanju, izbjegli sukobi između stranaka, koji su upropastili helenski svijet.[813] S tim ciljom oni su vremenom formirali državne institucije koje su održavale tu ravnotežu. To je bio i prvi princip djelovanja institucija Rimske države u njeno republikansko doba. Taj vrlo složeni politički sistem sa nizom institucija, od kojih je teorijski svaka trebala paziti na onu drugu da radi u skladu sa zakonom i željama rimskog naroda, nije nastao odjednom nego je bio posljedica dugog historijskog razvitka rimskog društva i države. Na ovakav način zasnovan državni organizam je bio djelo mnogih generacija, a razvijao se postupno uz greške i mnoge neuspjehe, ali se i pored niza poteškoća i nepredviđenih okolnosti, ipak izgrađivao postojano i disciplinovano. To praktično znači da su rimske institucije bile plod kompromisa između tri različite ideje o obliku državnog uređenja, koje su vladale u antičkom svijetu (demokratske, oligarhijske i monarhijske). U Rimu se nalazi zajednička koegzistencija i usklađenost oligarhijskih, demokratskih i monarhističkih formi državnog uređenja. Oligarhijski element predstavlja *senat*, demokratiju *narodne skupštine-komicije*

---

[812] Evolutivni razvitak rimskog državno-upravnog uređenja je kao svoje prvobitno izvorište imalo :

1. Strogo definisan i zaštičen koncept privatne imovine.
2. Vojno-odbrambene potrebe.
3. Zakonodavstvo se definira kao ugovaranje punopravnih građana koje kao rezultat ima donošenje. zakona koji vrijede za sve građane i državu u cjelini..
4. Ujednačavanje-uniformiranje gentilne, klanske i plemenske (tribalne) strukture.
5. Apsolutnost suverenosti punopravnog građanina.
6. Izričito i nepobitno poštivanje zakonske (ustavne) procedure zakonodavstva u toku razvitka i preobražaja društvenih struktura, institucija, pa i cjelokupne države.
7. Jasnu razdvojenost javnog (državnog)-*res publica*-segmenta i privatnog segmenta rimskog društva.
8. Kontinuiranu regulaciju odnos a između patricija i plebejaca.

[813] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 10, 4-9

(COMITIA), a monarhiju predstavlja institucija *konzula* i vanrednih magistara sa imperium-om (na primjer *diktatora*).

Rimska država je proizvela pored, narodnih skupština i Senata, i čitav konglomerat drugih institucija. Rimljani su kao izvršne državne organe imali magistrature. Magistarske službe postoje od formiranja Republike i principi na kojima su djelovali su :

- Kolegijalnost, odnosno načelo da se, izuzev diktatora, magistrati iste službe biraju u grupama od po dva ili više. Istovrsni magistrati formiraju kolegij (COLEGES). Svi članovi kolegija su međusobom jednaki.
- Svi magistrati se biraju u rimskim skupštinama, čime se naglašavalo da moć i ovlaštenja koja magistrati posjeduju proističu iz narodne volje.
- Izuzev cenzora, magistrati se biraju na jednogodišnji mandat, koji se mogao u specifičnim uslovima produžiti na jedno određeno vremensko razdoblje *(prorogatio*). U slučaju kada se primjenjivalo produženje građaninu na obnašanje magistarske funkcije ili službe, ono je važilo samo izvan *pomeriuma* («ograđenog» gradskog područja).
- Magistrat je bio zaštićen imunitetom, i za vrijeme obnašanja funkcije ili službe nije mogao biti ni okrivljen niti je mogao odgovarati. Ali je već sa prvim danom isteka magistarske obaveze građanin koji ju je obnašao mogao da bude okrivljen od strane bilo kojeg drugog građanina, pa i od stranca, za ono što je učinio za vrijeme obavljanja državnih poslova.
- Zabrana direktnog izbora sa jedne magistrature na drugu. Time se onemogućavalo da ex-magistrati izbjegne eventualno sudsko gonjene i odgovornost, jer bi u slučaju prijelaza sa jedne vrste magistarske funkcije ili službe na drugu raspolagao stalnim imunitetom.
- Pojedinac nije smio da obavlja dvije magistarske službe u isto vrijeme.
- Postupnost napredovanja (CVRSVS HONORVM), Od *lex Vilia* 180. god. p. n. e. rimski građanin prije nego što se uopće može i kandidirati za višu magistraturu morao je obnašati niže. Prvo se morala obnašati *kvestura*, zatim *pretura*, pa *konzulat*. A tek poslije konzulata građanin je mogao biti izabran za *cenzora*. Svrha ovog propisa je bila da se za konzule i cenzore biraju oni pojedinci koji imaju najviše iskustva.
- Regulisana je i najmanja starosna dob za svaku magistraturu, da bi se ona mogla obnašati.
- Obnašanje magistratura nije bilo plaćeno iz državnih finansija, čime se u samom začetku onemogućavalo siromašnijim građanima obnašanje javnih službi.[814]

[814] Pored nabrojanih magistratura potrebno je napomenuti i sljedeće institucije rimskog političkog sistema:

Imperator

Magistrati su se dijelili na više-*maiores* i niže-*minores*. U više su spadali konzulat, cenzura, diktatura i pretura, u niže kvestura i edilstvo. Svi magistrati su imali ovlaštenja koja su se zvala *potestatem* (POTESTAS) različite veličine u odnosu prema svakoj magistraturi. Najviši stepen ovlaštenja bio je *imperium* koji je magistratu dodjeljivao ovlasti samostalnog sakupljanja vojske, zapovijedanja njom, i neke druge pravne kompetencije. Ravnoteža između državnih institucija stvorila je od Rima najstabilniju i najmoćniju silu Mediterana[815]. Ravnoteža između sva tri prisutna oblika unutrašnjeg uređenja ogleda se i u zvaničnom nazivu države «Senat i rimski narod» ili skraćenicom S.P.Q.R (SENATVS POPVLVSQVE ROMANVS). Ali predviđena koegzistencija nije uvijek bila mirna ni bezbrižna. Interesi različitih ideja, institucija i staleža su, po samoj svojoj prirodi stvari, često bili suprotstavljeni. Tako je rimsko društvo znalo postati i pozornicom sukoba i borbi različitih slojeva rimskog stanovništva koje su predstavljale ove institucije. Potrebno je ipak napomenuti da ti sukobi sve do sedme decenije II. st. p. n. e. nisu prerastali u šira, otvorena krvava i oružana razračunavanima.

Rimske stranke

Kao i druge antičke države, ni rimska nije bila pošteđena interesnog udruživanja njenih građana. Toj činjenici je pogotovu pogodovala već spomenuta činjenica koegzistencije različitih formi državnog uređenja. Posljedica toga je postojanje stranaka (lat. *partes, factio*) tokom cjelokupne historije rimske države[816]. Rimsko društvo je pokazivalo veliki stepen živosti u svom političkom životu, doživljavajući više pregrupisavanja i preslojavanja interesnih skupina, staleža, klasa. Posebno je u republikansko vrijeme ta karakteristika rimskog društvenog života pokazivala veliku dinamičnost. Rimljani su se vrlo rano počeli sukobljavati na stranačko-interesnoj osnovi. Legende nas vračaju u najraniji period rimske historije, u vrijeme nakon smrti kralja Romula, i oslikavaju prve

---

Imperator je prvobitno bio svaki magistrat koji je komandovao vojskom, odnosno raspolagao sa najvećim stepenom ovlaštenja koja mu je država davala (IMPERIVM). Kasnije se taj naziv odnosio na vojskovođu koga bi vojnici poslije pobjede aklamacijom pozdravili kao imperatora. U carsko doba je naslov imperatora postajao sve važniji i obavezno je ulazio i u intitulaciju rimskih careva. Vremenom je pojam imperator postao sinonim za cara, i u tom smislu se upotrebljava sve do danas.

Liktori-lictores

Liktori su spadali u posebnu kategoriju državnih službi. Oni nisu u rimskom političkom i upravnom sistemu smatrani magistratima, nego službenicima pojedinih magistrata. Broj liktora koji se nalazio uz svakog magistrata je određivao i stepen važnosti magistrature. Uz pretora se nalazilo 6 liktora, uz konzula 12 liktora, a najviše uz diktatora 24 liktora. Liktori su išli ispred svog magistrata noseći *fasces* (svežnjevi pruča, u koje se u slučaju rata i kada bi magistrati boravili van gradskog područja *Pomeriuma* stavljala sjekirica koja je simbolizirala *imperium,* najviši stepen vlasti). Liktori su raspolagali i sa ovlaštenjima i da vrše hapšenja, a mogli su i na licu mjesta da izvršavaju kazne koje je izricao magistrat.

Tresviri capitales

Tresviri capitales su bili niži magistrati, koji su imali odgovornost za zatvorenike. Oni su i izvršavali pogubljenja osuđenika i obavljali neke druge policijske dužnosti. Po svojoj fizionomiji i dužnostima bili su slični Odboru Jedanaestorice u Atenskoj državi.

[815] Već su antički historičari i pisci primijetili tu osobinu rimskog društva, tražeći u rimskom ustavu uzroke uspona Republike. Tako Polibije u svojim historijama ističe da uzroke rimske moći treba tražiti u njegovom uređenju i državnim institucijama.

[816] Množina nominativa lat. riječi *pars, partis, f*--dio, i *factio,onis, f*- politički privrženici, stranka

sukobe, u interregnumu po smrti prvog rimskog kralja, nastale u vezi različitog viđenja, kod pojedinih staleža, budućeg uređenja Rima

Padom kraljevske vlasti i uspostavom patricijske republike u Rimu samo se ubrzavaju unutrašnja politička gibanja proizašla iz staleške proturječnosti. Prvo su se sukobili patriciji i plebejci. Kamilo, "drugi stvaralac» Rima, je bio poklonik oligarhijskih shvatanja i zastupao je prvenstvo patricija. Nasuprot njemu, demokratsko-plebejsku struju je predvodio Marko Manlije, heroj odbrane Kapitola kada su Gali zauzeli Rim. Marko Manlije se nametnuo kao lider i zaštitnik interesa prostog naroda. Pomagao je i zastupao dužnike pred zelenašima i vjerovnicima. Manlija su njegovi protivnici predvođeni Kamilom, izveli pred sud i surovo ubili bacivši ga sa Kapitola niz stijenu. I tako je rimski brežuljak Kapitol postao spomenikom :" najsretnijeg njegovog (Marka Manilja) djela i najveće njegove nesreće"[817].

Stari neriješeni problem u odnosima između patricija i plebejaca bio je zahtjev plebejaca da jedan od konzula bude izabran iz njihovog reda, čemu su se patriciji žestoko odupirali. Nesuglasje u vezi ovoga pitanja ponovo je izbilo na površinu aktivnošću Licinija Stolona. Nakon što nije uspio da zaustavi plebejski pokret i ostvarivanje njegovih želja, tadašnji diktator Kamilo se povukao, prepuštajući da se situacija nadalje razvija neometano u korist plebejskih zahtjeva. Koliko god odnosi patricija i plebejaca bili zaoštreni oni nikada nisu prerasli u otvoreni sukob i građanski rat širokih razmjera. Mudrost predaka i ljubav prema interesima domovine pokazali su na i primjeru prevazilaženja unutrašnjih suprotnosti, svoju učinkovitost. Ali da li će i potomci imati toliko smisla za racionalno razmišljanje. Na prijelazi iz IV. st. u III. st. p. n. e. u rimskom društvu izdiferencirale su se tri glavne stranke :

1. Usko-patricijska i konzervativna na čelu sa Fabijem Maksimom Rulijanom, i koja se opirala daljnjim ustupcima plebejcima.

2. Umjerena koju ju predvodio Apije Klaudije, i koja se zalagala da struktura rimskog društva bude zasnovana na imovinskom cenzusu.

3. Treću stranku je predvodio Kvint Decije Musa i ona je zastupala interese svih plebejskih slojeva.

Politički sukobi su eskalirali do te mjere da je 287. god. p. n. e. došlo i do nove secesije plebsa na brdo Janikul koje se nalazi na desnoj obali Tibra. Posljedica secesije je bilo donošenje Hortenzijevog zakona po kome se Senat obavezao da će po automatizmu potvrditi sve odluke *(plebiscite*) koje donesu tributske komicije. Sve je to doprinijelo da je u III. st. p. n. e., uloga demokratskih elemenata porasla, i suvremenik je mogao lahko steći utisak da se Republika razvija prema demokratskim idealima. Najvažniji predstavnici tih demokratskih shvatanja u tome periodu su bili Gaj Flaminije i Marko Terencije Varon.

[817] *Plut. Cami.* 36

Marko Terencije Varon je po Liviju i Valeriju Mesali bio sin mesara, a i sam je u svojoj mladosti bio mesar ali se s vremenom obogatio. Nakon što je stekao znatno bogatstvo posvetio se izgradnji političke karijere, a ciljna grupa njegovog političkog angažmana bio je plebs. Za pretora je izabran 218. god. p. n. e., a za konzula 216. god. p. n. e. Međutim uspješnu političku karijeru plebejskog vođe nepovratno je zaustavila bitka kod Kane, u kojoj je rimsku vojsku predvodio vojnički neiskusni i nepromišljeni Varon, Rimljani su doživjeli najveći poraz u svojoj cjelokupnoj historiji. Antički historičari iznose različite cifre obima rimske katastrofe. Po Polibiju[818] kod Kane Rimljani su imali 70000 poginulih i 10000 zarobljenih vojnika, dok Livije[819] donosi nešto manju cifru od 42 700 stradalih rimskih vojnika.

Nakon II. punskog rata u Republici se zaoštrio sukob između dvije grupacije, koje ćemo uslovno nazvati *filohelenska* i *konzervativna*. Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji i njegov filohelenski kružok duže od decenije su ostvarivali presudan utjecaj na vanjsku i unutrašnju rimsku politiku. Na unutrašnjem planu politika Scipiona Afrikanca Starijeg pokušavala je da poboljša stanje siromašnijih slojeva naroda, a i prema italskim saveznicima vođena je labavija politika uvažavanja interesa i želja saveznika. Na žalbe, molbe i zahtjeve latinskih i italskih saveznika Scipion Stariji i njegovi saradnici su odgovorili provođenjem izvjesnih mjera u korist saveznika; osnovan je veliki broj novih latinskih kolonija u koje su prihvaćani Italici, rimsko građanstvo je dodijeljeno građanima Formija, Funda i Arpina, vraćena su prava onim Kampanijcima kojima su zbog pobune i nelojalnosti bila oduzeta 211. god. p. n. e. i dopušteno je velikom broju porodica sa latinskim pravom da se dosele u sam grad Rim i u mnogobrojne rimske kolonije (dobijajući na način i rimsko građanstvo). U okvirima spoljne politike Scipionov kružok zalagao se stvaranje neke vrste konfederacije ili samo saveza civilizovanih država Mediterana na čelu sa Republikom. Tako uobličen Savez-konfederacija bi ne samo štitila urbanu kulturu Mediterana, nego bi je i širila na «barbarska» područja. Kao kredit kojim su upravljali državom filohelenski kružok je koristio pobjede braće Publija i Lucija nad Hanibalom i Antiohom III. Treba biti iskren i priznati da je politika koju su sprovodili Scipion i njegovi istomišljenici bila djelotvorna, racionalna i na duge staze bi nesumnjivo bila uspješna da je mogla biti realizirana u svim svojim aspektima.

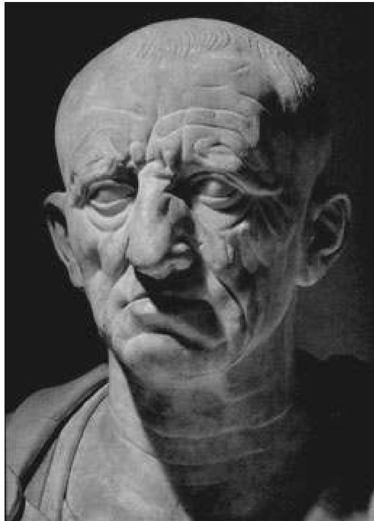
Scipionova politika je suparnike imala u konzervativnoj stranci kojoj je na čelu stajao "*homo novus"* Marko Porcije Katon Stariji (234 – 149. god. p. n. e.),[820] koji je čitav svoj, inače dosta dug, život bio posvetio borbi protiv sve većeg utjecaja helenizma u Rimskoj državi i Italiji. Konzervativci su kompletnu Scipionovu političku djelatnost ocjenjivali kao neadekvatnu i moralno neprihvatljivu rimskoj državi i društvu koji su se nalazili u usponu. Zahtijevali su povratak na staru rimsku vrlinu (*virtus*) i drevne običaje predaka (*mos maiorum*) nasuprot lakoumnosti, površnosti i nedostatku moralnih načela što su označavali skupnim izrazom "levitas". Po mišljenu Katona Starijeg i njegovih

[818] *Polyb.* III, 117

[819] *Liv.* XXII, 49

[820] Za više informacija o sukobu Scipiona Afrikanca Starijeg i Katona Starijeg v. *Nep. de historicis*, *Cat. Mai.*; *Plut. Cat. Mai.*

istomišljenika sve spomenute, «levitas», negativnosti koje se javljaju u rimskom društvu su bile posljedica prodiranja helenističke kulture. Nasuprot idejama kruga Scipiona Afrikanca Starijeg Katon je istupao kao branilac pradjedovskih običaja.

Slika 2.2.2
Marko Porcije Katon Stariji[821]

Slika 2.2.3
Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji[822]

Pod firmom navodne borbe protiv helenskog kulturnog prodiranja i za očuvanje starih rimskih moralnih vrijednosti krio se u stvari strah izvjesnih krugova senatorske oligarhije od moguće prevlasti jedne porodice i pojedinaca koji su joj stajali na čelu, u konkretnom slučaju porodice Scipiona, koja je po mišljenju visokih krugova rimske politike prigrabila isuviše vlasti. Scipion Afrikanac Stariji je i stvarno pokazivao sklonost ka samovolji, koristeći svoje pobjede i zasluge za Republiku. Uvijek kada bi bio optužen za neko djelo, nikada se nije argumentirano branio, nije želio nikome da polaže račun niti da se povinuje zahtjevima naroda i državnih institucija, nego je skoro uvijek uzvraćao isticanjem svojih zasluga[823]. Sebi svojstvenom arogancijom mogao je samo još više da podstakne neprijateljstvo prema sebi i stvori nove bespotrebne protivnike. Smatrao je nedostojnim i ispod svoje časti da odgovara na bilo kakve optužbe, jer su samo zahvaljujući njemu Rimljani "*zagospodarili Azijom, Libijom i Iberijom*". Ali tu njegovu političku aroganciju ne treba shvatati u tome smislu da je Scipion Afrikanac Stariji imao viziju i cilj da uspostavi neku vrstu tiranije u Republici. On sam, je sigurno bio vjeran republikanskom idealu slobode, rimskom narodu i ustavnom poretku S.P.Q.R-a, i unatoč svim kušnjama, kojima je kao i svaki drugi čovjek na visokom položaju i sa takvom slavom bio izložen, nikada nije ni pomislio da zloupotrebi svoju moć kako bi nametnuo ličnu vlast Republici.[824] Finalni obračun dvije rimske stranke je uslijedio kada su bliski saradnici

[821] Preuzeto sa http://www.nndb.com/people/212/000095924/

[822] Preuzeto sa http://www.usu.edu/markdamen/ClasDram/chapters/121romhist.htm

[823] *Polyb.* XXIII, 14

[824] *Polyb.* IX, 40; *Cass. Dio* XXIX, 21

Scipiona Afrikanca Starijeg, a zatim i njegov brat Lucije 184. god. p. n. e. optuženi za korupciju. Na kraju je i sam Publije od strane tribuna M.Nevija optužen, ali je on uspio da se odbrani. Scipion Afrikanac se razočaran u sunarodnike povukao na jedno od svojih imanja u blizini gradića Linterno koje se nalazilo na obali Kampanije.[825] Nakon političke pobjede nad svojim suparnikom, Katon Stariji postao je najtvrdokorniji pobornik interesa oligarhije, koje je zastupao sa žarom skorojevića koji se uzdigao u njihove redove.

U narednim desetljećima, nakon doba Scipiona Afrikanca Starijeg i Katona Starijeg nije bilo jasno izdiferenciranih stranaka, sa prezicnim programom. Sve se svodilo na određene ad-hoc skupine zasnovane na obiteljskim i trenutnim interesima. U načelu to su bile lične i porodične grupacije bez jasnog političkog programa. Ali to je bilo i vrijeme kada su se sve više počele ispoljavati posljedice krize koja je pogodila rimsko agrarno društvo. Kriza je izrodila rađanje novoga oblika stranačke borbe i pojavu dviju osnovnih stranaka (populara i optimata) čiji su odnosi obilježili kasnorepublikansko doba sve do uvođenja principata. A nastanak tih stranaka je i bazična tematika ovog rada.

Od početka Augustova principata najjača je Cezarova stranka[826], ustvari skupina saradnika i sljedbenika princepsa. Nasuprot njima stajali su dezoorganizovani republikanski nostalgičari. U vremenu principata stare stranke su nestale, samo su postojale dvije političke grupacije-carska i republikanska. Dok se carska stranka uglavnom sastojala od sve veće carske birokratije, republikanski nostalgičari su u najvećem broju bili skoncentrisani u Senatu. Posljednji pokušaj restauracije Republike ukazao se smrču Kaligule, ali okolnosti su bile takve da je na mjesto princepsa izabran Klaudije, iako i sam u mladosti sklon republikanizmu. Unutarnji odnosi su se promijenili i povratak na stari, republikanski režim nakon šest decenija principata bio je tada nezamisliv. Vrijeme je učinilo svoje i sjećanje na drevnu Republiku je sve više iščezavalo. I senatorski stalež često desetkovan voljom princepsa, posebno za vladavine Kaligule, Nerona, Domicijana, i Komoda izmijenio je i svoj sastav i postao nemoćan ne samo da povrati Republiku nego i da spriječi pretvaranje principata u dominat, vladavinu ne više prvog građanina (*princepsa*), nego gospodara koji se mora bespogovorno slušati *(dominusa*). Način na koji je nestajala stara Republika za vrijeme Augusta najbolje je predstavio jedan od nostalgičara-republikanaca historičar Tacit sljedećom rečenicom:

> "Sve što je bilo mlado rodilo se nakon bitke kod Akcija, i većina staraca usred građanskih ratova. Koliko li ih je preostalo koji vidješe Republiku"[827]

U Carstvu interesi rimskog stanovništva artikulisali su se na sasvim drugačiji način nego što je bio slučaj za vrijeme Republike. Tako su i grupacije okupljene oko navijačkih klubova na konjskim trkama, pored navijanja predstavljale i određene političke ideje, interese i ciljeve. Vremenom su te navijačke skupine prerasle u prave pokrete sa jasnim političkim, društvenim i ekonomskim ciljevima koje su zastupale određene slojeve

[825] *Aug. de civ. dei* III, 21

[826] *Tac. Ann.* I, 2

[827] *Tac. Ann.* I, 3

stanovništva, ili čak u slučaju Istočnog Carstva određenu religijsku dogmu. U ranijim periodima Carstva postojale su 4 osnovne grupacije koje su se identifikovale u odnosu na boju odječe ekipa koje učestvuju na trkama. To su bili Crveni, Bijeli, Zeleni i Plavi timovi. Samo posljednje dvije «boje» su se održale jako dugo, prenoseći spomenutu tradiciju političkog grupiranja i u Istočno Rimsko Carstvo. Konstantinpolis je bio, kao što je već rečeno kada smo govorili o lumpenproletarijatu, i svjedokom rušilačkog bijesa Zelenih, koji su naginjali monofizitizmu i Plavih, ortodoksnih katolika za vrijeme pobune "Nika" protiv cara Justinijana i njegove žene Teodore. U zadnjim stoljećima antičkog Rimskog Carstva centri političkog života Carstva više nisu bili gradski forumi, nego gradski amfiteatri, a predmet obožavanja postale su vođe navijačkih skupina ili sami džokeji. Ovakav način izražavanja političkih stavova predstavljao je i izvjesnu degradaciju u odnosu na ranija politička grupiranja, što jasno pokazuje da je za vrijeme Carstva postupno izumirao stari osjećaj građanske dužnosti za bavljenje politikom.[828]

2.3 Rimska ekspanzija od 201. god. p. n. e. do sredine II. st. p. n. e.

"Država zbog svoje veličine nije mogla čuvati čistoću svojih drevnih običaja, nego je vladanje nad mnogim kraljevima i ljudima dovelo do velikog miješanja običaja i do usvajanja raznovrsnih životnih obrazaca"
Plutarh[829]

"Tamo gdje se pojave publikani, ili se javno pravo pretvara u praznu frazu, ili saveznicima ne ostaje nimalo slobode"
Livije[830]

I. faza : Ujedini, pa vladaj

Stoljećima ujedinjujući Italiju, Rimljani su bili izgradili djelotvoran sistem uprave u Italiji. On se bazirao na savezu koji su Rimljani uspostavili sa mnogim drugim italskim gradovima, državicama i narodima. Samo jedna četvrtina Italije nalazila se u sastavu rimske državne teritorije (*Ager romanus*), dok je ostatak bio teritorija saveznika (socii). Iako je bilo saveznika koji su bar na papiru sa Rimom sklapali ugovore na ravnopravnijom osnovi (*foedera aequa*), velika većina italskih saveznika koji su sa Rimom bili vezani ugovornim obavezama (FOEDVS), bili su po tim sklopljenim ugovorima u podređenom (INIQVA) položaju prema rimskom hegemonu i "veličanstvu" rimskog naroda (*maiestatem populi Romani comiter conconserruanto*). Ulaskom u savez sa Rimom, italski narodi su gubili pravo na vođenje samostalne vanjske i vojne politike, a u slučaju rata su bili obavezni da Republici pošalju pomoćne čete. U Rimu, odnosno njegovom Senatu, se nalazila i vrhovna sudska instanca u sporovima građana savezničkih država. I pored tih prenesenih ingerencija na hegemona saveznici su zadržali široku

[828] Rijec politika je nastala kao izraz kojim se oznacava bavljenje gradanina javnim poslom.

[829] *Plut. Cat. Mai.* 4

[830] *Liv.* XLV, 18,4

autonomiju i u njihove unutrašnje odnose Rimljani se, u načelu, nisu miješali izuzev u slučaju kada bi mogli biti ugroženi interesi hegemona ili ugovorne obaveze. Saveznici su čak mogli kovati i novac i održavati svoje tradicionalne državne institucije.

Svi saveznici nisu imali jednoobrazan status u odnosu na hegemona, već je postojalo saveznika na različitim nivoima, kao što su to na primjer bili Latini[831] i latinske kolonije, koji su imali znatno priviligovaniji položaj u odnosu na druge saveznike. U Rimsko-italski Savez su bili uključeni svi Latini, Etrurci, Marsi, Samniti, Umbri, Piceni, Sabini, helenski gradovi u Italiji, ilirsko-italski narodi i mnogi drugi narodi Italije. Rimljani su imali saveznika ne samo u Italiji nego i duž čitavog Mediterana, uključujući i istočni Jadran i njegovo zaleđe. Na Jadranu su Issa i ilirski Daorsi bili rimski saveznici. Ali svi ti izvanitalski saveznici, bez obzira koliko bili vjerni Rimu, nikada nisu imali status kao Italici, nego su se uvijek nalazili u nešto podređenijem položaju. Pored saveznika, naredni stepenik rimske vlasti činili su oni koji su sa S.P.Q.R bili vezani pomoću formule *amititia*, tj.prijateljstva. Takav status su imale mnoge helenističke države kao Pergamsko kraljevstvo i Ptolemejski Egipat u posljednja dva stoljeća stare ere. U stvarnosti *amititia* je podrazumijevala neku vrstu prešutnog rimskog protektorata nad spomenutim državama.

Rimljani su do 134. god. p. n. e. formirali i šest provincija (dvije na Iberijskom poluostrvu, Sicilija, Korzika i Sardinija, Makedonija, Afrika). U pravnom pogledu provincije su smatrane posjedom rimskog naroda (*praedia populi Romani*). Provincijama su upravljali isluženi rimski magistrati (bivši konzuli i pretori) kojima se produžavao mandat, ali samo za teritoriju provincije. Guverneri su nosili službene nazive *prokonzul* i *propretor*. Dio provincijskog zemljišta Rimljani su proglašavali za *ager publicus.* Provincije su bile plijen nezajažljivosti rimskih provincijskih funkcionera i publikana. To je dovodilo do žestokih ustanaka u provincijama, koji su ugušeni u svirepostima i krvi, ali sve češće i uz ogromne gubitke na rimskoj strani.

II. faza : Pobjednik

619. godine[832] od svoga osnivanja (*ab urbe condita*)[833], Rim je predstavljao najjaču silu Mediterana. Senat i Rimski narod su bili oni koji su odlučivali o sudbini miliona ljudi koji su živjeli u bazenu Sredozemnog mora. Klica urbanih civilizacija Starog svijeta nalazila se pod kontrolom samo jednog grada. Od pobjede u II. punskom ratu (219 - 201 god. p. n. e.) pa do navedene godine, Rimska republika je obezbijedila svoju potpunu prevlast na Mediteranu, doživjevši i značajnu teritorijalnu ekspanziju.

Pobjedom nad Kartaginom Rimljani nisu prestali ratovati. Na sjeveru Italije Rimljani su još par godina ratovali protiv pobunjenih galskih naroda Boja, Insubra, Cenomana i zaostalih kartaginskih odreda predvođenih Hamilkarom, jednim od vojskovođa Hanibala. Rimljani su nakon skoro decenije dugih borbi poslije pobjede u dolini rijeke Po, skoro

[831] Pojam Latin u ovom kontekstu nema etničko, nego pravno značenje.

[832] 134. god. p. n. e

[833] Po Varonovoj eri.

polovinu teritorije poraženih galskih naroda ustupili svojim kolonistima ili pretvorili u *ager publicus*. Svaki ozbiljniji otpor rimskom nadiranju u Cisalpinsku Galiju je prestao i Rimljani su otada mogli postupno bez većih problema da pokoravaju sjeverna keltska i ligurska plemena, te Venete i Histre na sjeveroistoku.

Nakon što su pobjedom nad Kartaginjanima obezbijedili svoju hegemoniju na zapadnom Mediteranu a konačno pacificirali i svoj sjever, Rimljani su se okrenuli njegovom istočnom dijelu, gdje su zbog pritiska Hanibala bili zapostavili svoje interese. Za helenističke države pojava rimske države kao velike sile na Mediteranu je bila činjenica na koju su morali ubuduće da računaju, međutim njenu dalekosežnost nisu, na svoju žalost, pravilno shvatili. U stalnim ratovima između država-nasljednica carstva Aleksandra Velikog, helenistički vladari i helenski gradovi su smatrali da bi im Rim mogao pomoći u njihovim razmiricama. Na takav način uvučena u helenistički svijet istočnog Mediterana Rimska Republika je došla, ali neočekivano za Helene, i ostala. postajući baštinik tekovina helenističkih kraljevstava, saveza i republika. I već početkom II. st. p. n. e. kao saveznici Helena i na njihov poziv, Rimljani su ušli u II. makedonski rat (200 – 197. god. p. n. e.). Pobjedom konzula Tita Flaminija kod Kinoskefale nad Makedoncima 197. god. p. n. e. Rimska Republika je učvrstila svoj utjecaj među mnogim helenskim gradovima. Osvajačke ambicije seleukidskog kralja Antioha III (vl. 223 – 187. god. p. n. e.) Rimljani su prvo suzbili kod Termopila 191. god. p. n. e., da bi već sljedeće godine konzul Lucije Kornelije Scipion, brat Publija Kornelija Scipiona je porazio Antioha III. kod mjesta Magnezija u Maloj Aziji[834]. Mirom u Apameji 188. god. p. n. e. rimski utjecaj se proširio i na Aziju. Rimljani nisu anektirali osvojena područja, nego su ih ili prepuštali saveznicima (Pergam, Rod, itd.), ili zadržavali postojeće teritorijalno ustrojstvo sa tim da su proglasili slobodu grčkih gradova. Rimljani su 171. god. p. n. e. otpočeli III. makedonski rat. Tri godine vodili su teške borbe sa makedonskim kraljem Persejem sve dok Emilije Paul kod Pidne 168. god. p. n. e. nije konačno porazio makedonsku vojsku. Istovremeno su Rimljani porazili i Persejevog saveznika ilirskog kralja Gencija, razorili oko 70 epirskih gradova i učvrstili svoju hegemoniju u Heladi. I pored ovih pobjeda i razaranja Rimljani još uvijek nisu Heladu i Makedoniju pretvorili u provinciju.

III. faza : *Divide et impera*

Rimska vanjska politika u prvoj polovini II. st. p. n. e. nije u tolikoj mjeri vršila teritorijalnu ekspanziju i više je težila ka očuvanju ravnoteže između niza helenističkih državica na istoku Mediterana, svoje hegemonije na njegovom zapadnom dijelu, i zadržavajući za sebe ulogu vrhovnog arbitra u svim sporovima i odnosima na čitavom Mediteranskom bazenu. U govoru Tita Flaminija Helenima, održanom poslije pobjede nad makedonskim kraljem Filipom V (vl. 220 - 179 god. p. n. e.), ogledaju se principi rimske vanjske politike prema civilizovanim državama[835]. Ugovore sa poraženim vladarima i državama Rimljani su znali tako vješto sročiti kako bi se očuvala ravnotežu

---

[834] Publije Kornelije Scipion je i sam učestvovao u pohodu kao legat i mnogo je doprinio pobjedi nad Antiohom III.

[835] *Polyb.* XVIII, 37

moći, a bez narušavanja rimske hegemonije i da se ujedno stekne utisak u javnosti kako Rimljani ne narušavaju ničiju nezavisnost i slobodu.

Glavni zastupnik ovakve politike bio je Publije Kornelije Scipion Afrikanac, čije je osnovne smjernice, ne samo prema helenističkim državama i kraljevima, nego i prema iberskim i ilirskim narodima, on izložio u svom pismu upućenom bitinskom kralju Prusiji, navodeći u njemu i konkretne primjere rimske velikodušnosti i zahvalnosti. [836] Scipion Afrikanac Stariji je vjerovatno želio da stvori lanac civilizovanih država Mediterana koje bi priznavale vrhovnu hegemoniju Rimske Republike. U toj zajednici civilizovanih država Mediterana vladala bi harmonija odnosa, naravno uređenim prema rimskim željama. Ipak u unutrašnjim odnosima te države bi bile autonomne, a morale bi i da se same staraju o svojoj odbrani od barbarskih napada. Time bi se Republika oslobodila obaveze da štiti ogromno područje Mediterana, a mnogi narodi koji su živjeli duž obala Sredozemnog mora bi iz svoje slobode crpli snagu i sposobnost da se sami ne samo brane, nego i da šire civilizovano područje.

U Senat, centralnu institucija Republike, čiji je značaj sve više rastao u prvim decenijama II. st. p. n. e, stalno su dolazile helenske, orijentalne, galske, ilirske, iberske, afričke i mnoge druge delegacije da mole, da se tuže na susjede, da traže usluge. Podrška Senata je mogla mnogo značiti za bilo koju od stranaka u sporu[837], iako se Rimljani u presuđivanju nisu vodili pravednim principima, nego samo svojim interesima. Rimljani su koristili tuđe greške da vješto uvećaju i ojačaju sopstvenu vlast, čineći istovremeno uslugu jednoj od strana u sporu i pokazujući se time kao njen dobročinitelj[838]. 149. olimpijade u Rimu se sakupio veliki broj poslanstava iz balkanske Helade i Male Azije, veći nego ikada ranije. Povod za okupljanje je bilo ponašanje nasljednika kralja Filipa II prema susjedima[839].

U tom sveopštem, dobrovoljnom, ponižavanju mnogih nekada slavnih i moćnih polisa i kraljevina, ali ne i svih mediteranskih naroda, pred veličanstvom rimskog senata (MAIESTATIS POPVLI ROMANI) spoznajemo i rimsku sposobnost političke manipulacije u vanjskoj politici. Međutim ujedno ostajemo i zaprepašteni činjenicom, koliko truda ove delegacije koje stalno pritiču pred Senat ulažu kako bi stekle milost Republike, uglavnom opankavajući svoje susjede. Tu činjenicu je posebno potrebno istaći za helenske polise i saveze, koje ni etnička i jezička srodnost nije priječila da se na takav način samouništavaju. Nemogavši ujediniti svoje interese samovoljno, istočnomediteranske države su se na kraju našle ujedinjene u okviru rimske interesne politike.

Senat je sa svoje strane, politiku u odnosu na helenističke države realizirao na dva načina. Javno je želio da ostavi dojam nezainteresovanosti i nemiješanja Republike u poslove Helade, ali je prikriveno stalno i podmuklo rovario i raspirivao unutrašnje međuhelenske

[836] *Polyb.* XXI, 11

[837] *Polyb.* XXIV, 1

[838] *Polyb.* XXXI, 10

[839] *Polyb.* XXIII, 1

proturječnosti i sukobe. Takvu politiku je odlično primijetio i analizirao jedan od najboljih prezentatora historije srednjerepublikanskog razdoblje Polibije[840]. Rimljani su stalnim i suviše upadljivim podržavanjem makedonskog princa Demetrija, jednog od sinova kralja Filipa II, raspirili unutrašnje sukobe u makedonskoj kraljevskoj porodici što je na kraju dovelo i do tragične Demetrijeve smrti. Rimljani u stvari nisu baš osjećali simpatije prema Demetriju, ali im je on savršeno poslužio u politici daljnjeg rastakanja unutrašnje kohezije makedonske države[841].

U umješnosti provođenja takve politike rimski Senat VII. st. od osnivanja grada (II. st. p. n. e.) ostao je neprevaziđen u čitavoj historiji. Rimskoj političkoj sposobnosti Heleni jednostavno nisu bili dorasli. Međutim potrebno je i naglasiti i da su se u prvoj polovini II. st. p. n. e Rimljani dugo suzdržavali da se direktno i otvoreno umiješaju u unutrašnje odnose helenskih gradova. Tek se od Kalikratovog savjeta Senat odlučio aktivnije umiješati u političke borbe u gradovima balkanske Helade, slabeći one pojedince, stranke i grupe koje su se suprotstavljale rimskim "*savjetima i preporukama*", a jačajući one koji su ih bezrezervno podržavali, a tih u grčkim gradovima nije bio mali broj[842]. Rimska država, vođena senatorskom oligarhijom, postati će i zaštitnik interesa oligarhije širom tada poznatog svijeta. Kao po pravilu u toku II. st. p. n. e. oligarhijske stranke u helenskim gradovima bile su i prorimske, dok su demokratske uglavnom zauzimale proturimski stav. Vrlo lahko se tako znalo desiti da demokratski pokreti u nizu gradova koji su poprimili i izraziti antirimski karakter, podrže i sve one druge snage koje su bile spremne da se suprotstave Rimljanima i stave na čelo otpora, kao na primjer makedonske i seleukidske kraljeve. A i sami kraljevi su težeći masovnijoj podršci u svome suprotstavljanju Rimu, često izlazili u susret demokratskim elementima u grčkim gradovima.

Rimski Senat je znao i da dijeli čitave zemlje i gradove po svom nahođenju, zatim bi ih oduzimao od one državice kojoj bi ih predao i zatim dodjeljivao drugoj. Tako su uradili i u slučaju Likijaca i Rođana. Nikada Rim nije pokazivao više vjerolomstva nego u tom vremenu. I u postupcima Rimskog Senata pokazalo se da su samo interesi vječni, a ne i saveznici. Zar i Kartaginjani, najogorčeniji neprijatelji Rima nešto duže od čitavog stoljeća, nisu bili njegovi saveznici u ratu protiv epirskog kralja Pira. Senat je imao i toliku moć, ili je više posrijedi bila nemoć i strah većine mediteranskih naroda i državica, da im je Senat Republike nekada uređivao i unutrašnje odnose kao što je bio slučaj sa seleukidskom kraljevinom. Tako je poslije smrti kralja Antioha IV Epifana bilo određeno poslanstvo (u sastavu Gnej Oktavije, Spurije Lukrecije i Lucije Amelije) sa zadatkom da odnose u kraljevini urede po željama Senata[843]. Nekada je bilo dovoljno i da se pošalje malobrojno izaslanstvo, i da se pred «snagom i veličinom» autoriteta rimskog senata zaustave i povuku čitave vojske. Tako je pred izaslanstvom koje je predvodio Gaj Popilije

[840] *Polyb.* XXXIII, 9

[841] *Polyb.* XXXIII, 2, 7, 10

[842] *Polyb.* XXIV, 10

[843] *Polyb.* XXXI, 2 - 3

Lenas kapitulirala vojska seleukidskog kralja Antioha IV Epifana i povukla se iz već gotovo zauzetog Egipta[844]. Bez miješanja rimske diplomatije od mira u Apameji 188. god. p. n. e. nije u mediteranskim zemljama više mogao proći iole važniji međunarodni politički događaj.

IV. faza : Bijes

Slika 2.3.1
rimski legionar

Sa nestankom Scipionove liberalne politike, ponovo se javio rimski imperijalizam i ekspanzionizam, ali sada u svom najnemilosrdnijem i najokrutnijem liku. Staru pomirljivu i mudru politiku, koja se ogledala u zaustavljanju teritorijalne ekspanzije, nove generacije Rimljana su postupno napuštale. Te generacije sazrevale su gledajući ponižavanje mnogih vladara i izaslanstava, ali i u sve većem luksuzu koje su im donosila osvajanja širom Mediterana. One su postale arogantne, izgubivši staru rimsku vrlinu koja je težila umjerenosti i razumnim rješenjima. Kada je naslijedila vlast u Republici, nova generacija rimskih političara nije se samo zadovoljavala priznanjem rimske hegemonije i diplomatskim rješenjima. Oni su sada željeli direktnu vlast nad tim zemljama, njihova bogatstva i ljude. U tim desetljećima Rimljani su pokazali prilikom osvajanja najveće odsustvo humanosti nego u cijeloj svojoj dotadašnjoj historiji. Služili su se obmanama, podmuklošću, i neviđenom okrutnošću u tolikoj mjeri da su se i Heleni, kojima inače surovost nije bila strana, zgražavali nad intenzitetom rimskog nasilja. Rimska osvajanja bila su praćena pravim pokoljima, razaranjima i odvođenjem u ropstvo kompletnih naroda. Centri otpora su nemilosrdno, kao po pravilu, razarani tako da i danas od tih nekada čuvenih, bogatih i velikih gradova imamo samo ruševine. Njihovo zemljište je pretvarano u *ager publicus* ili je na njega bacano prokletstvo, a stanovništvo ili istrebljivano ili pretvarano u roblje.

Primjer Epira, koji je sistematski opustošen, a njegovo stanovništvo pretvoreno u roblje samo zato što je Senat na taj način želio obeštetiti svoje i savezničke vojnike koji su učestvovali u III. makedonskom. Ostaci epirskih gradova i sela koji su bili prepušteni na milost i nemilost vojske[845], najbolji su pokazatelj rimske hegemonističke politike, nakon što je nova generacija napustila stare vrijednosti na kojima je počivala Republika i smjernice Scipionove liberalne vanjske politike. I odnos rimskih poslanika postajao je sve

[844] *Polyb.* XXIX, 27; *Vell.* I, X, 1-2

[845] *Liv.* XLV, 34

bahatiji, kao na primjer Kvinta Cecilija prema Ahajcima[846], izgubivši bar i formalnu učtivost kao u prethodnom razdoblju. Sada je gotovo uvijek pobjeda u ratu vodila i aneksiji osvojenih zemalja i stvaranju novih provincija. U svrhu pacifikacije pojedinih područja, Rimljani su počeli primjenjivati i metodu prisilnog preseljavanja stanovništva. Tako su u Samnium preselili blizu 40 000 Ligura.

Napuštanje politike ravnoteže, nezajažljiv apetit prema tuđim zemljama, beskrupuloznost u metodama osvajanjima, i posebno promijenjen odnos prema saveznicima, odveli su Republiku i njene institucije na put, kojim tvorci Republike i starije generacije rimskih državnika sigurno nisu željeli da im njihova država krene. I rimsko građanstvo (*civitas Romana*) nekada darežljivo davano i pojedincima i čitavim zajednicama, od sredine II. st. p. n. e. sve se više sebično čuvalo a saveznici su, po ugledu na grčke hegemonističke polise iz V. i IV. st. p. n. e. sve više svođeni na status podanika. Izgledalo je da se Rim kreče istim onim putem kojem su išle stoljećima ranije Atenska i Spartanska država. Da je Rimska država nastavila iči ovim putem ovim putem, sigurno je da bi doživjela istu sudbinu kao i Atenska pomorska država.

2.4 Zemlja i krv

"Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog seljaka"
Katon[847]

"Od zemljoradnika postaju najhrabriji junaci i najpreduzimljiviji vojnici, sama zemljoradnja je najpobožnije i najtrajnije zanimanje, a ljudima koji se njom bave najmanje su svojstvene zle misli"
Katon[848]

Nijedno antičko društvo nije kao rimsko nosilo u svom duhu i načinu životu pečat tako duboke privrženosti zemlji. Ništa drugo se u stvari i od države seljaka ne bi moglo ni očekivati, nego da mu u centru pažnje bude zemlja.[849] Iako je rimska civilizacija u načelu bila zasnovana na kulturi urbanog života, iako su Rimljani u osvojenim barbarskim zemljama Evrope prvo podizali urbana središta, iako je i svijet drevnog Rima i najviše poznat po ostacima mnogobrojnih gradova, Rimljani su se oduvijek osjećali seljačkim narodom. Dovoljno je samo pročitati Katona, Vergilija i Horacija i shvatiti tu čežnju za jednostavnim i idiličnim seljačkim životom. Za Rimljanina srednje Republike idealno imanje, po Katonu Starijem, je ono veličine oko 100 jugera.[850]Na drevni seljački život i u

[846] *Polyb.* XXII, 10

[847] *Cat. Mai. de agri cultura*, 2

[848] *Cat. Mai. de agri cultura*, 4

[849] O rimskoj poljoprivredi za vrijeme Republike v. Katon Stariji, O poljoprivredi (*de agri cultura*) i Varon, O seoskom gospodarstvu.

[850] *Cat. Mai. de agri cultura*, 1. 1 rimski juger (*iugerum*) odgovarao je 25 ari=28800 m2=0,252 hektara, 100 jugera je odgovaralo 25 hektara.

stoljećima Carstva gledalo se sa nostalgijom i sjetom, kao na davno izgubljeno zlatno doba vrlina, kreposti i čednosti.

Nema tog Rimljanina ranog i srednjeg republikanskog razdoblja koji nije sa ponosom svojim rukama obrađivao svoju zemlju. Ni najveći državnici rane i srednje Republike nisu se stidili rada na zemlji, naprotiv Rimljani rane i srednje Republike smatrali su zemljoradnju vrlinom i jednim od najdostojnijih zanimanja. Legendarni Lucije Quvincije Cincinat je zamjenjujući konzula koji je poginuo u borbi, pobijedio Volske i pomirio plebejce i patricije nakon još jednog od njihovih međusobnih političkih sukoba. Nakon završetka obnašanja državnih poslova, povukao se u seosku samoću, gdje je sopstvenim rukama obrađivao svoj mali posjed koji se sastojao od samo četiri jugera. Kada je italski narod Ekvi (AEQUI) 458. god. p. n. e. iznenadno opkolio vojsku Republike, Rimljani su odlučili da pozovu Cincinata da ih predvodi u ratu i spasi opkoljene jedinice. Izaslanstvo Senata zateklo ga je na njegovom imanju, dok je orao njivu. Saslušavši izaslanstvo, Cincinat je preuzeo zadanu dužnost i odnio pobjedu. U skladu sa vrijednostima koje su baštinili državnici stare i srednje Republike, i Cincinat se ponio humano prema mnogobrojnim zarobljenim Ekvima. Ne samo da su im života pošteđeni, nego su čak nakon što su razoružani i vraćeni svojim kućama. I ovaj put se kao i u ranijim slučajevima, poslije pobjede Cincinat vratio na svoje skromno imanje, uživajući ne u bogatstvu i luksuzu koji je stekao nego u slavi i djelu koje će se spominjati i 2500 godina nakon, što je Cincinat umro.[851]Manije Kurije Dentat, pobjednik u III. samnitskom ratu, pobjednik nad epirsko-mološkim kraljem Pirom kod Beneventa 275. god. p. n. e., slavljenik tri trijumfa, osvajač mnogih zemalja, na kraju svoje karijere se vratio na svoje malo imanje, gdje je uz svoje ognjište kuhao repu[852]. Gaj Atilije Regul[853] (konzul za 257. i 250. god. p. n. e. i mučenik I. punskog rata) je sijao sjeme kada su mu javili da je izabran za konzula.

Primjeri Cincinata i Dentata, koji se nakon završetka blistavih političkih karijera vračaju svome malom posjedu i skromnom životu, zar na najbolji način ne oslikavaju žudnju Rimljanina za svojim malim komadom zemljom, koja je u njihovom slučaju veća i od želje za vlašću, bogatstvu i luksuzu. Tom soju rimskih državnika pripada i Gaj Fabricije koji se nije dao ni potkupiti, ni uplašiti od kralja Pira, a ni ukaljati svoju i čast Republike. Ostajemo zapanjeni pred karakterom, mudrošću, snagom i genijem njihovih ličnosti koje su postale ideal za savršenog vođu. Oni nisu bili besprizorni ljudi kojima je politički život u svim historijskim razdobljima obilovao. Za njih je vlast samo dužnost, koju bespogovorno izvršavaju na dobrobit Republike. Velikani poput navedenih nisu bili državnici bez vizije i ideje, nego osobe sa sudbinskim zadatkom koji je potrebno da izvrše, jer čovjek jedinu istinsku satisfakciju u svome životu ima samo u djelu koje ostavi za sobom. Kreacija koja proizilazi iz razuma i ruku čovjeka je njegova trava besmrtnosti,

---

[851] *Eutr.* I, 17;19; *Sex. Aur. Vic.* 17, 1

Djelo i način života Cincinata su ostali duboko urezani u kolektivno pamćenje čovječanstva i civilizacije u kojoj živimo, u tolikoj mjeri da su i evropski doseljenici u Sjedinjene Države, jednom gradu dali ime po Cincinatu-*Sinsinati*.

[852] *Plut. Cat. Mai.* 2; *Sex. Aur. Vic.* 33,

[853] *Sex. Aur. Vic.* 40; *Flor.* I, 18

njegov izvor mladosti, njegova karta za put u vječnost, i najveća sreća svakog od nas. Jedino što mi danas hiljadama godina udaljeni od njih, možemo da uradimo jeste da izrazimo najdublje poštovanje sjenama Cincinata, Dentata, Regula i mnogih drugih državnika stare i srednje Republike, jer oni su to i zaslužili. Njihov smisao života i sistem vrijednosti bili su superiorniji nego kod mnogih političara i umišljenih vođa i očeva naroda. Historija je najpravedniji sudija i koliko god nama danas neki pojedinci izgledali moćni i strašni, oni su u odnosu na jednog Cincinata, Dentata ili Regula, čije vrline ne treba samo čuvati u sjećanju koje bi se prenosilo na buduće generacije, nego i u praktičnom životu primijeniti, već izgubljeni u onim tamnim dijelovima historije. Moral i načini života Cincinata i Fabricija trebaju biti uzori za omladinu, a ne korumpirani političari, samoproglašeni autoriteti i kriminalci.

Po Fabiju Piktoru (podatku nama poznatom preko navoda Strabona) Rimljani su tek u III. Samnitskom ratu prvi put «okusili bogatstvo» tj. domogli su se veće i bogatije količine ratnog plijena.[854] Te Rimljane staroga kova, istina u idealiziranoj i pomalo nostalgičnoj formi prikazao je Salustije u samo par rečenica, a koje oslikavaju taj rimski duh koji je bio tvorac Republike i Imperije, a koje bi bilo grijeh ne spomenuti :

> "Nevjerovatno je kad se spomene, koliko je država stekavši slobodu (izgonom kralja Tarkvinija Oholog i uspostavom Republike op.a.) u kratko vrijeme narasla".[855]
>
> "...za hvalom su (Rimljani op.a.) bili pohlepni, u novcu darežljivi, željeli su veliku slavu i pošteno (stečeno op.a.) bogatstvo".[856]
>
> "...u miru i u ratu su se gajili dobri običaji, sloga je bila velika, a lakomost mala".[857]
>
> "Građani (rimski op.a.)su se međusobno takmičili u vrlini...kod kuće štedljivi, prema prijateljima vjerni. Ovim dvjema osobinama, smionošću u ratu a kad bi nastao mir pravednošću brinuli su se za sebe i za državu".[858]
>
> " ...Vlast su više provodili dobročinstvima negoli strahom, a kad bi pretrpjeli kakvu uvredu, više su je voljeli oprostiti negoli se za nju svetiti" .[859]
>
> "Oni su (Rimljani) ...domove svoje slavom kitili, a pobijeđenima nisu otimali ništa negoli samovolju da čine nepravdu".[860]

---

[854] *Strab. Geo.* V, 3, 1

[855] *Sal. Bell. Cat* 7,3

[856] *Sal. Bell. Cat* 7,6

[857] *Sal. Bell. Cat* 9,1

[858] *Sal. Bell. Cat* 9,2

[859] *Sal. Bell. Cat* 9,5

[860] *Sal. Bell. Cat* 12, 4

"...kod kuće radinost, vani pravedna vlast, duh slobodan u odlučivanju,
niti grijehu niti požudi podložni".[861]

Genije seljačkog, rimskog naroda uz navedene kvalitete, posjedovao je i ozbiljnost i energičnost ali i onu crtu koju nisu imali Atenjani i Spartanci, a koja se izražavala u smislu za red i organizaciju, a koja je bila, *conditio sine que non* stvaranja Rimske države i njene moći. Za Rimljanina je njegov privatni posjed (*ager privatus),* ma koliko bio velik, njegovo utočište, koje mu osigurava i egzistenciju i određuje društveni položaj. Otrgnuti Rimljanina sa njegovog zemljišnog posjeda, ma koliko on bio mali, značilo je istrgnuti korijenje njega samog i narušiti sistem vrijednosti koji su Rimsku Republiku doveli na prvo mjesto u svijetu Mediterana. Možda paradoksalno zvuči, ali je čista historijska činjenica da su takvi Rimljani, sa svojom nostalgijom ka rustikalnom načinu života, ustvari pronijeli duh urbanog načina života širom Mediterana i Evrope.

Ager publicus

Rimska Republika se od svojih početaka suočavala sa stalnom prisutnim problemom prehrane svoga stanovništva, neadekvatnom raspodjelom i nedostatkom obradivog zemljišta i svim ostalim agrarnim pitanjima.[862] Već 492. god. p. n. e. Država je dijelila izvjesne količine žita. Rješenje pitanja sve veće potrebe za zemljom rimskih građana nalazilo se u osvajanjima susjednih zemalja, i širenju ager-a Republike. Rimljani bi na jednom dijelu zemljišta što bi ih oduzeli (konfiskovali) od pobijeđenih naroda osnivali kolonije rimskih građana. Drugi dio koji je bio već obrađen su prodavali ili dijelili, u tom slučaju zemljište bi poslije prodaje ili djelidbe prelazilo u *ager privatus* pojedinca koji ga je kupio ili dobio. Treći dio, koji je uglavnom bio neobrađen i koji je po prostranstvu bio najveći, Rimljani su pretvarali u *ager publicus* (javna zemljišta). U toku cjelokupne svoje ekspanzije Rimljani su primjenjivali ovaj postupak prema osvojenim zemljištima. Konfiskacija zemljišta pobijeđenih naroda je mogla biti potpuna ili samo djelomična. U Italiji je kompletno zemljište etrurskog grada Veje 396. god. p. n. e. pretvoreno u *ager publicus*, dok je Hernicima oduzeto 2/3 njihovog zemljišta[863]. Kapua je zbog napuštanja saveza sa Rimom za vrijeme II punskog rata, kažnjena oduzimanjem cjelokupnog agera[864]. Takav postupak Rimljani će primjenjivati sve dok su bili u stanju ekspanzije i on neće biti ograničen samo na Italiju, nego će se protezati i na provincije. Poslije zauzimanja Kartage i Korinta njihova područja će biti proglašena za *ager publicus*.

Javna zemljišta su bila prepuštena na korištenje svakome ko je to želio, i rimskim građanima i saveznicima i peregrinima. *Ager publicus* se mogao i zakonskim putem pretvoriti u privatno po formuli - AGRVM PVBLICVM IN PRIVATVM COMMATARE. Uživaoci javnih zemljišta, ukoliko ga nisu na zakonski način pretvorili u privatno vlasništvo, bili su prema državi dužni isplačivati naknadu za pravo korištenja

[861] *Sal. Bell. Cat* 52, 21

[862] *Liv.* II, 9; 23; 34-35

[863] *Liv.* II, 41

[864] *Liv.* XXVII, 16

ager publicusa, jer je titularni vlasnik zemljišta koja su koristili bila Rimska Republika. Po Apijanu zakupnina je iznosila 10 % od usjeva, 20 % od zasađenog povrča i određen broj krupne i sitne stoke od onih zakupaca koji su preferirali stočarstvo[865]. Ali smatramo da se ne možemo u potpunosti pouzdati u Apijanov podatak o visini zakupnine. Vjerovatno je visina zakupa varirala i nije bila ujednačena u toku stoljeća postojanja Rimske Republike. Eventualno se ovaj podatak može uzeti tačnim ili približnim samo za jedno određeno razdoblje, zavisno od izvora koji je Apijan koristio.

Dok je osnivanje kolonija rimskih građana (*Colonia*[866] *civium Romanorum)* svoje razloge imalo u rješavanju pitanja bezemljaša i u obezbjeđivanju lojalnosti zauzetih zemlja i potčinjenih naroda, jer su kolonije imale i funkciju uporišta rimske vlasti, i dok je podjela zemljišta gasila žeđ za zemljom rimskih građana, a prodaja zemlje donosila finansijska sredstva državi, dotle su nejasni razlozi zašto su Rimljani održavali *ager publicus*, posebno kada je on zahvatao velika prostranstva Italije. Apijan odgovor vidi u u želji Rima da "poveća broj stanovnika Italije, jer je ono najizdržljivije u naporima, i kako bi imali domačih saveznika"[867], dok Plutarh razloge postojanja institucije *ager publicusa* u činjenici da se time željela da obezbijedi egzistencija građanima bez imovine uz plaćanje neznatne zakupnine.[868]

U stvarnosti odvijao se obrnut proces od onoga što se željelo postići postojanjem javnih zemljišta. Između želja i prakse nastala je velika pukotina, jer se *ager publicus* pokazao i kao savršena ekonomsko-imovinska formacija za zloupotrebe i uzurpacije, i tako pretvarajući istinsku namjenu javnih zemljišta u svoju suprotnost. Bogatiji i moćniji građani, većinom iz sloja nobiliteta ali i iz reda vitezova i savezničke oligarhije, su uzurpirali veći dio javnih zemljišta, nudeći veću zakupninu državi nego obični zemljoradnici. Državi su u vremenima stalnih i teških ratova bila hitno potreba znatna finansijska sredstva, i zato su počeli vremenom preferirati ustupljanje na uživanje javnih zemljišta bogatijim pojedincima, i u rukama rimskog nobiliteta se tako postupno našao veći dio javnog zemljišta. Nobili su vremenom *de facto* javna zemljišta koja su koristili počeli smatrati i svojim nasljednim zemljištem,[869] iako je *de iure* vlasnik još uvijek bila Republika. Na imanjima iz fonda *ager publicus* uzurpatori su podizali zgrade, sadili drveče i vočke, određivali i namjenu za koju će se zemljišta koristiti po svojoj slobodnoj volji kao da su ona njihovo privatno vlasništvo. Ovim postupkom se izvrgnula prava namjena postojanja javnih zemljišta, jer su oni zbog kojih je *ager publicus* postojao ostajali uskračeni njegovog uživanja.

---

[865] *App. de bell. civ.* I, 7

[866] Izraz kolonija svoj korijen ima u latinskoj riječi *colo,* 1-obrađivati, što ukazuje da su kolonije prvobitno bile zamišljene kao naselja-zajednice rimskih građana-zemljoradnika na osvojenom zemljištu.

[867] *App. de bell. civ.* I, 7

[868] *Plut. Tib. Gra.* 8

[869] *App. de bell. civ.* I, 7

2.5 Agrarni zakoni (*leges agraria*)

"...zakon o agraru, kakav se nikada, koliko ja znam, nije provodio bez velikih potresa..." Livije,[870]

Zbog svih navedenih razloga upravo je pitanje prava korištenja javnih zemljišta predstavljalo centralno pitanje u unutrašnjoj politici Rimske Republike. Iz toga pitanja su izbijali zahtjevi da se podijeli *ager publicus* plebejcima i bezemljašima ili da se izvrši njegova preraspodjela i maksimizira veličina javnog zemljišta koje je pojedinac smio koristiti. Rimskom kralju Numi Pompiliju tradicija pripisuje da je bio prvi koji je građanima bezemljašima podijelio zemljišta koja je njegov prethodnik osvojio[871]. Prve vijesti o agrarnom pitanju a koje su bar izgubili prizvuk legendarnog, datiraju se u 486. god. p. n. e. Te godine je smaknut pretor Spurije Kasije Vecelin koji je predložio preraspodjelu javnog zemljišta.[872] Već 456. god. p. n. e. plebiscitom je odlučeno da se izvrši preraspodjela javnog zemljišta na brežuljku Aventin, uz isplatu naknade patricijima od kojih je uzeta zemlja. Rimski historičari i prvo donošenje agrarnih zakona, kojima se regulisalo pravo korištenja posjeda iz fonda *ager publicus*, datiraju još u ranorepublikansko doba. Po Liviju, prvi *lex agraria* je donesen za vrijeme konzula Purija Kasija i Prokula Virginija u V. st. p. n. e.[873]

Po rimskoj tradiciji u sklopu široke zakonodavne djelatnosti narodnih tribuna Licinija i Sekstija donesen je i novi *lex agraria* 367. god. p. n. e.[874] Zakon Licinija i Sekstija je propisivao odredbe o veličini posjeda iz fonda *ager publicus* koji je smio pojedinac posjedovati. Maksimum koji je bio dozvoljen držati iznosio je 500 jugera[875]. Zanimljivo je da se usvojeni zakon primijenio i na samog njegovog tvorca Licinija, koji je i sam koristio javnih zemljišta više od dozvoljenog limita koji je on sam propisao.[876]

Osloniti se u potpunosti na rimsku tradiciju o agrarnim odnosima u ranorepublikansko doba koju je prenio Livije je dosta nesigurno, i tu tradiciju moramo prihvatati sa visokim nivoom rezervi. Livije je vjerovatno bio pod utjecajem stranačkih borbi i prenosio je iskustva političkih i ekonomskih odnose svoga vremena u ranorepublikansko doba. Ali tradiciju ne bi trebalo ni apriori odbaciti, i ono što iz nje možemo izvući kao historijsku činjenicu jeste da su i u ranorepublikanskom razdoblju rimske historije bili donošeni

[870] *Liv.* II, 41

[871] *Plut. Num.* 16

[872] *Liv.* II, 41

[873] *Liv.* II 41. O agrarnoj problematici u ranorepublikanskom razdoblju v. *Liv.* II, 43; 45; 47;

[874] Sa zakonodavstvom Licinija i Sekstija završava se ranorepublikanska faza razvitka rimske države i društva i ulazi se u novo, srednjorepublikansko razdoblje, u kome će se seljačka republika iz Lacija preobraziti u prvorazrednu vojnu, političku i ekonomsku velesilu u tadašnjem svijetu, postupno likvidiravši sve svoje konkurente, takmace i suparnike u mediteranskom bazenu.

[875] *Liv.* VI, 35; XXXIV, 4; *Vell.* II,VI, 3; Varon, O seoskom gospodarstvu, I, 2, 9; *Cat. Mai. fr. Origines,* 167; *Val. Max.* II, 4, 4; Vir, III, 20

[876] *Plut. Cam.* 39

zakoni o regulaciji javnih zemljišta i o maksimiranju dozvoljene veličine posjeda[877]. Zakoni su određivali pored maksimiziranja zemljišta i maksmimum broja stoke koja je pojedinac smio držati na javnim zemljištima-100 grla krupne i 500 grla sitne stoke. Da bi se umanjila nezaposlenost zakoni su regulisali da korisnik javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih ljudi koji će obavljati funkciju nadzornika.

Zakoni su bili potvrđivani zakletvom i sadržavali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja[878]. Ali zakonima je nedostajala jedna ključna stavka, a to je regulativa njegove realizacije. Njen nedostatak je kao posljedicu imao to da se niko nije obazirao ni na zakone ni na zakletvu. U kasnijim razdobljima imamo svjedočanstvo da je narodni vođa Gaj Flaminije 232. god. p. n. e. sproveo plebiscit kojim su rimskom plebsu razdijeljena konfiskovana i pretvorena u *ager publicus* zemljišta naroda Senona i Picentijaca. I Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji je vršio podjelu zemlje isluženim vojnicima i bezemljašima u Iberiji, Siciliji, Lukaniji, Apuliji itd.

Da bi se pravilno shvatili rimski agrarni zakoni, a i budući događaji, potrebno je podvući jednu osobitost rimskog agrarnog zakonodavstva. Rimski agrarni zakoni do Tiberija Grakha, nikada nisu zadirali u privatno vlasništvo pojedinca-rimskog građanina. Ono je bilo neprikosnoveno i ništa ga nije smjelo ugroziti. Agrarrni zakoni do braće Grakh, su se odnosili jedino na javno zemljište. Nikada nije bio donesen ni jedan zakon koji je ugrožavao ager privatus rimskog građanina (bar nam nije poznat), odnosno maksimizirao njegovu veličinu ili vršio preraspodjelu privatnog zemljišta bezemljašima, za razliku od prakse koja je vladala u helenskim državama. Inače u republikanskom Rimu je načelo privatne imovine bilo razvijeno do perfekcije i ugrožavanje privatnog posjeda pojedinca smatrano je i religijskim prekršajem i za takvo djelo bila je predviđena uz oštre svjetovne kazne i religiozna sankcija.

Kako vidimo republikansko agrarno zakonodavstvo je nizom zakonskih odredbi pokušavavalo da potpuno uredi agrarne odnose u državi, kako bi se sačuvala njena ekonomska osnovica i unutrašnja struktura, kohezija i snaga rimskog društva. U načelu išlo se za zaštitom srednjeg i sitnog posjeda, i pokušavalo se spriječiti zloupotrebe. Međutim sa promijenjenim vanjskim položajem Republike i sa procesom unutrašnje sve izražajnije imovinske diferencijacije, ovi zakoni su se pretvarali u mrtvo slovo na papiru jer se bogati i moćni nisu više obazirali ni na zakone, ni na zakletve, ni na eventualne sankcije, a zloupotrebe i izvrdavanje zakona postajale su sve izražajnija pojava

U izvrdavanju odredbi zakona pojedinci su pokazivali zavidan nivo maštovitosti i snalažljivosti :

- Preuzimali su zemljišta pod drugim imenima.
- Prividno su dijelili zemljišta svojim najbližim ljudima i klijentima.

[877] *Plut. Tib. Gra.* 8

[878] *App. de bell. civ.* I, 8

- A bilo je i dosta onih koji su otvoreno prezreli zakon. [879]

Nije rijetka pojava bila ni da pojedinci zaposjednu i obrađuju onaj dio *ager publicusa*, koji je graničio sa njihovim privatnim posjedom, brišući vremenom granicu između privatnog i javnog i tretirajući imanja koja su uživali ga jedinstvenu cjelinu.

2.6 Kriza

"Latifundia perdidere Italiam" („Latifundije su opustošile Italiju")
Plinije Stariji[880]

Uzroci

Razdoblje koje je nastupilo poslije II. punskog rata donijelo je i promjenu u agrarnim odnosima u Italiji. Nastupio je proces postupnog propadanja italskog srednjeg i u većoj mjeri sitnog posjednika. Klica propadanja seljaštva začela se u vremenu II. punskog rata. Hanibalov upad u Italiju i boravak kartaginske vojske oko 15 godina u njoj, donijeli su sistematska pustošenja, uništavanja i spaljivanja imanja. Ovo se posebno osjetilo na jugu poluostrva, gdje su i ratna dejstva bila i najizrazitija i najdugotrajnija.

Rat i značajni gubici u ljudstvu su uslovili i mobilizaciju seljaka, čime su oni obavljajući vojničku službu, bili odvučeni sa zemlje i više godina. I nakon završetka rata sa Kartaginom, stalno su izbijali novi ratovi koji su odvodili rimske seljake u sve udaljenije zemlje, i na sve duži rok. Teret ratova koje je vodila Republika i ostalih pratečih nedača padao je tako najviše na zemljoradničku klasu. Ona je snosila i težinu tributa, ratnog poreza koji se često ubirao. Ratovi su prilično oslabili i biološku masu zemljoradničke klase, jer su seljaci bili ti koji su snosili i najveće gubitke u ljudstvu. Ta činjenica o biološkoj degradaciji seljačkog staleža dobiva posebnu težinu kada se ima u vidu da su najčešće ginuli upravo najjači i najzdraviji seljaci radno sposobnih godišta, koji su najviše i mogli doprinijeti razvitku italske privrede.

Kada se II. punski rat završio, a preživjeli seljak demobilisao, on je svoje imanje zaticao ako ne razoreno, a ono bar u stanju zapuštenosti. Da bi ga ponovo osposobio, bio mu je potreban kapital, kojeg često nije imao. Obični rimski vojnik nije ni od svoje pobjede mnogo zaradio, jer se glavnina ratnog plijena i bogatstava iscijeđenih iz iskorištavanja provincija slijevala u ruke zapovjednika rimskih armija, činovnika i preduzimljivih privatnika koji su najvećim dijelom dolazili iz redova nobiliteta i vitezova.[881] Nakon II. punskog rata, za razliku od ranijih perioda, samo su se izuzetno uspjevali probiti na zapovjedničke i više upravne položaje ljudi iz seoskog plebsa. Trebalo je čekati zadnje dvije decenije II. st. p. n. e. kako bi se iz italskog sela pojavio jedan Marije.

[879] *App. de bell. civ.* I, 7

[880] *Plin. NH* XVIII, 35

[881] *Sal. Bell. Iug.* 41,7-8

Da bi se predstavio razmjer bogatstva koje se slijevalo u Italiju naveščemo samo par podataka. Nakon poraza u II. punskom ratu, Kartagina je bila obavezna da Republici isplati 10 000 talenata[882] odštete, po 200 godišnje. Nakon uništavanja i raseljavanja galskog naroda Boja iz Padske doline, Rimljani su donijeli ogromno bogatstvo u zlatu i srebru. Makedonski kralj Filip V. je morao poslije poraza, da Rimljanima isplati 1000 talenata, pola odmah, a ostatak u ratama u roku od deset godina[883]. Istina, nešto kasnije Filip je radi svoga neutralnog držanja za vrijeme rimskog rata sa Antiohom III. oslobođen dijela duga[884]. Sam Antioh III. je poslije poraza, bio primoran da isplati 15 000 eubejskih talenata, i to 500 odmah, 2500 kada rimski narod potvrdi mir, a ostalo u roku od 12 godina i to svake godine po 1000 talenata[885]. Prema Salustiju, Antioh je morao platiti 10 000 talenata, po Liviju iznos koji je Antioh III morao platiti iznosio je 12 000 atičkih talenata *"izvrsna srebra"*.[886] I pored neslaganja trojice antičkih historičara o visini ratne odštete koju je morao isplatiti seleukidski kralj prednost dajemo podatku Polibija koji je bio savremenik događaja o kojem govori. Etolci su 189. god. p. n. e, prisiljeni da isplate 200 eubejskih talenata odmah Rimljanima, a u toku narednih šest godina još 300[887]. Tiberije Sempronije Grakh Stariji je iz Hispanije donio 40 000 funti srebra, a njegov kolega Postumije 20 000.[888] U kraljevskoj riznici Makedonije Emilije Paul je, nakon Pidne, u ime rimske države zaplijenio više od 6000 talenata zlata i srebra[889]. Ukupno je Emilije Paul iz Makedonije u Rim prenio oko 200 miliona sestercija.[890] Svaki novi pobjedonosni rat (u vidu ratnog plijena ili ratne odštete) donosio je ogromne količine novca, plemenitih metala i drugih resursa (uključujući i ljudske) u Italiji, a i stalni prinosi iz provincija (pogotovu iz rudnika metala) donosili su znatne količine bogatstva, I bogati "pokloni" poraženih ili onih koji su tražili neku uslugu ili milost rimskog naroda, a koji su uručivani bilo Rimskoj Republici kao cjelini ili samo pojedinim rimskim dostojanstvenicima i vojskovođama mogli su biti veliki. Konzulu Marku Fulviju Nobilionu je tako prilikom ulaska u helenski grad Ambrakiju u jesen 189. god. p. n. e. bio dodijeljen vijenac vrijedan 150 talenata[891], a konzul Gnej Manlije je prilikom svog pohoda protiv maloazijskih Galata, od tiranina Kibire, grada u jugozapadnoj Maloj Aziji, dobio 100 talenata, od grada Termesa 50 talenata[892], a od grada Sagalasa još 50 talenata[893].

---

[882] Talenat je bio antička mjera, ali on nije uvijek i svugdje imao istu vrijednost, atički talenat koji se i najviše koristio iznosio je oko 26,2 kg. Rimska funta,(libra, livra) težila je 0.33 kg, a grčka 0.27 kg. *Nep. de ducibus, Hann*. 7, 1

[883] *Polyb.* .XVIII, 44

[884] *Polyb.* XXI, 3; 11

[885] *Polyb.* .XXI. 17

[886] *Sal. His. fr.* Mitridatovo pismo kralju Partije Arzaku 6-7; *Liv.* XXXVIII, 38,13

[887] *Polyb.* XXI, 30

[888] *Liv.* XLI, 7

[889] *Polyb.* .XVIII, 35

[890] *Vell.* I, IX, 6. Sestercij (SESTERTIVS), rimski srebrni novčić vrijedan 2 1/2 bakrenih asa; (1 as je iznosio 1/24 libre bakra = 1 libra je iznosila 322,5 g). 1 srebrni denarius iznosio je 4 sestercija ili 10 asa, a srebrni quinarius 2 sestercija ili 5 asa. Zlatnik se zvao aureus i vrijedio je 25 denariusa ili 100 sestercija.

[891] *Polyb.* XXI, 30

[892] *Polyb.*. XXI, 35

Rijedak je čovjek koji posjeduje dovoljno unutrašnje snage da ne podlegne iskušenju kada se iznenada suoči sa dobivanjem tolikog bogatstva, i da ne izgubi prijašnje vrline. Zato nas ne treba čuditi i da se kod mnogih plemenitih Rimljana iskvarila duša. Pa kao što su se i plemeniti Rimljani iskvarili, tako ni država u cjelini suočena sa tolikim naglim prilivom bogatstva jednostavno nije imala snage da odoli iskušenjima, koje je bogatstvo donosilo sa sobom, i da sačuva svoje vrline i sistem vrijednosti koji je bio osnovica snage Republike.

Od prve polovine II. st. p. n. e. na helenistički istok prodire i rimsko-italski zelenaški kapital koji, kako vrijeme odmiče, igra sve veću ulogu u ekonomskom životu, a preko njega posredno i u političkom životu Grčke i istočno-mediteranskih zemalja. Nosioci ove ekspanzionističke ekonomske politike bili su rimsko-italski poslovni ljudi (u velikoj većini iz reda vitezova), koji su djelovali ili kao samostalni poduzetnici, ili su bili udruženi u korporacije (*societates publicanorum*). Rimsko-italski poreznici, zakupci, kreditori su prosto isisavali novac i ostale resurse (uključujući i ljudske) sa bogatog istoka u velikim razmjerama. Posljedice neopisive pohlepe korporacija su imale potpuno negativan efekat na ekonomski, a posredno i na kulturni i politički život zemalja u kojima su poslovale. U pojedinim „suverenim“ državama čak je u njihovim rukama bila u potpunosti i kontrola budžeta, a i mnogi vladari su bili „do guše“ kreditno zaduženi i uhvaćeni u kamatne „makaze“ kod rimsko-italskih poslovnih krugova. Ipak sva dobit ostvarena u navedenim poslovnim operacijama ostajala je u rukama samo vrlo malobrojnog sloja, tako da najveći dio rimsko-italskog stanovništva oličenog u srednjem i sitnom seljaštvu nije imao nikave koristi od ovog kapitala. Naprotiv, zelenaški kapital i način rada, ponašanja i morala proistekao iz zelenaštva donijeti će samo štete rimskom seljaštvu.

Rimsko osvajanje i nametanje hegemonije širom Mediterana donosilo je još jednu negativnost za znatan dio rimskog seljaštva. Rimske provincije, u prvom redu Sicilija te vazalne i savezničke države kao Egipat, otvorile su svoja plodna žitna polja Italiji. Uvoz žitarica je sada postao jeftiniji nego njegova proizvodnja u Italiji. Sitnoposjednik koji je svoju egzistenciju zasnivao na uzgoju žitarica i prodaji eventualnog viška uroda, nije se mogao nositi sa konkurencijom sicilskog, afričkog i egipatskog žita. Samo u jednom slučaju sa Sicilije je uvezeno 100 000 medimni žita[894]. Pomorski transport je bio i jeftiniji od kopnenog, što je bio još jedan od faktora koji je utjecao na cijenu proizvoda koji su dolazili iz prekomorskih zemalja. Tako su rimski seljaci, paradoksalno, kao ključni elementi rimske osvajačke vojske čija je hrabrost, discipliniranost i umiječe najviše doprinijela stvaranju Rimske Imperije, sami sebi uništili ekonomsku osnovicu svoje egzistencije. Nausprot njima nobili odnosno senatorska aristokratija je bila prinuđena da svoj kapital ulaže u zemlju. Po *lex Claudia* iz 220. god. p. n. e. senatorima je bilo zabranjeno da se bave trgovinom, i jedino gdje su mogli svoj uvećani kapital, do kojeg su došli ratnim plijenom i iscrpljivanjem provincija (namjesnici provincija su u najvećem

[893] *Polyb.* XXI, 36

[894] *Polyb.* XXVIII, 2. Medimna je bila grčka mjera za količinu koja nije u jednom i čvrstom obliku i iznosila je : za žito =51, 84 litra, za vodenaste tvari=39,1 litra. Medimna je bila podijeljena na 6 modija.

broju slučajeva dolazili upravo iz senatorskog staleža), uložiti bilo je ulaganje u zemlju. Investiranje u zemlju bi se inače i bez ove zabrane smatralo najboljim načinom ulaganja kapitala. Istine radi postojao je i način kako da se izvrda zakon o zabrani senatorima da se bave trgovinom i zelenaštvom. Senatori su mogli, a to su u praksi često i radili, da posrednim putem, preko svojih oslobođenika koji su imali status klijenta ili čak i osoba koje su još uvijek imale status robova, da posjeduju brodove i da učestvuju u prekomorskoj trgovini. Pošto su senatori imali pravo da pozajmljuju novac uz interes, na taj način su mogli postati i finansijeri velikih trgovačkih pothvata.[895]

Veleposjednici koji su već uzurpirali dobar dio *ager publicusa*, počeli su da prisvajaju i zemljišta srednje i sitno posjednika, kupujući ih jeftino, iskorištavajući seljakovu zaduženost, ili su se služili čak i golom silom i nasiljem prosto otimajući zemlju od svojih slabijih i siromašnijih susjeda.[896] Na taj način veleposjednici su zaokruživali svoje prostrane posjede, stvarajući latifundije (složenica od lat.riječi *latu*s, 3 = širok i *fundus, i, m* = zemljište, posjed). Pošto su veleposjednici težili samo ostvarivanju što je moguće veće dobiti sa svojih zemljišnjih posjeda, na latifundijama je dolazilo i do promjene uzgoja kultura i općenito namjene zemljišta. Latifundije su se počele specijalizirati prema uzgoju samo određene visokoprofitabilne kulture kao maslina i vinove loze ili su postajale pašnjaci, jer je stočarstvo (posebno ovčarstvo) zahtijevalo manje ljudi za rad a moglo je donijeti veliku dobit. Veliki posjedi su omogućavali i masovniju proizvodnju što je dovodilo i do jeftinije cijene za one proizvode koji su dolazili sa latifundija. Tako se latifundija pokazala kao vrlo profitabilna za njenog vlasnika Za razliku od sitnoposjednika, cilj veleposjednika nije bio izdržavanje porodice, nego prodaja proizvoda na tržištu.

I dok se na jednoj strani odvijao proces stvaranja velikih zemljišnih posjeda, na drugoj strani se kod preostalih sitnoposjednika odvijao proces daljnjeg usitnjavanja posjeda. Želječi da obezbijede kakvu takvu egzistenciju kompletnom svom potomstvu, seljaci su razdjeljivali posjede djeci. Ali to je donosilo kontraefekat jer pošto su posjedi bili sve manji, potrebe seljaka su bile sve veće a sve manji posjedi nisu bili u mogućnosti da ih zadovoljavaju. Da bi obezbijedli kakvu takvu egzistenciju sitnoposjednici su morali pozajmljivati novac uz kamatu od lihvara, čime su upadali u makaze zaduženja postajući plijen zelenaša i lihvara. U nemogućnosti da obezbijede kapital, izdrže konkurenciju i sačuvaju svoja imanja došlo je do stihijskog propadanja seoskog plebsa. Nakon svih razloga koji su navedeni, jasno je da je za rimskog i italskog srednjo-, a posebno sitnoposjednika stanje postalo neizdrživo. Pored seljaka nešto slično, ali u manjoj mjeri dešavalo se i sa zanatskim slojem stanovništva, koji je morao izdržavati konkurenciju velikih radionica u kojima su radili robovi.

Rimska Republika i druge italske savezničke države iz prve polovine i sredine II. st. p. n. e. su najočigledniji primjer jednog od ekonomskih paradoksa. Tu se u najboljem svijetlu oslikava pojava kada sve veća privredna aktivnost, njena daljnja specijalizacija i

[895] *Plut. Cat. Mai.* 21

[896] *App. de bell. civ.* I, 7; *Sen. epistule*, 14, 2 (90), 39; *Sal. Bell. Iug.* 41, 8-9

usložnjavanje, stabilizacija monetarnog sistema, povećanje priliva, obrta novca i bogatstva u svim oblicima i povećanje ponude, potražnje i kapaciteta tržišta tj. opće gledajući u statističkim pokazateljima i vanjskim izrazima trend ekonomskog rast može proizvesti tolike negativne posljedice po unutrašnju ekonomsku strukturu zajednice da izazove duboku krizu ekonomskog i političkog sistema da bi se na kraju proces završio i njihovim slomom.

Ovaj paradoks se dešava samo u zajednicama sa niskim, sporim ili bez ikakvog stepena razvitka proizvodnih sredstava i snaga, i u kojima se veći dio dobiti dobiva špekulacijama i iznudom materijalne dobiti, a ne povećanjem lokalne proizvodnje ili u slučaju kada sva ova velika dobiti, ili bar njen gro prelazi i cirkuliše samo unutar brojčano gledano vrlo malog sloja pripadnika jedne zajednice. Time se tom sloju omogućava primarno učešće u privrednom, a preko njega i u političkom životu zajednice i sloboda špekulacija, zelenaštva, i preuzimanja u svoj posjed većine proizvodnih sredstava i kapaciteta i privrednih resursa zajednice čime polako ostvaruju monopol na ekonomiku svoje zajednice i njen daljnji razvitak. Ta malobrojna grupacija je po prirodi svoga postanka i postojanja nesposobna da sagleda opće i dugoročne interese zajednice kojoj pripada, i ona ulaže novac povodeći se striktno samo po tržišnim principima ili zadovoljavanju ličnih želja i potreba. Priliv zlata i srebra je zbog nedostatka razvijenog bankarsko-kreditnog i progresivnog sistema pospješivao razvitku zelenaštva. Za razliku od malobrojne obogaćene i socijalno dobrano raslojene elite, velika većina stanovništva ostaje uskraćena za sve blagodeti privrednog rasta. Ova većina, u rimsko-italskom slučaju oličene u srednjm i sitnom seljaštvu našla se prva na udaru naglo obogaćene zemljoposjedničke i zelenaške elite i njihovih sve većih i nezajažljivih potreba i zahtjeva. Tako su se upravo iz razloga privrednog razvitka koji se odvija na specifičan način našli suprostavljeni ekonomski (iz čega će ubrzo proizaći i politički) interesi slobodnog seljaštva i nobiliteta, postupno odvajajući od slobodnog seljaštva sredstva za proizvodnju i prenoseći ih na nobilitet. Upravo navedeni razlozi objašnjavaju činjenicu da istočno-mediteranske zemlje i zapadne provincije iz kojih se crpe novac, bogatstvo, ljudi i resursi, sirovine osjećaju manje negativnih posljedica po svoj ekonomski, društveni i politički sistem nego npr. Italija u koju se sve to sliva.

2.7 Rad

“Dokolica i nerad nisu dostojni slobodna čovjeka, nego životne djelatnosti i zanimanje” Plutarh[897]

Veleposjednici su za obradu prostranih posjeda koristili rad robova, koji je bio mnogo isplativiji, nego rad slobodnih ljudi. Pošto je cijena roba bila mala, a troškovi izdržavanja bili isto mali, robovska radna snaga je bila jeftina. Istina i njegova produktivnost je bila manja od produktivnosti rada slobodnih ljudi, međutim kada se izvede konačna

---

[897] *Plut. Rom.* 6

kalkulacija gospodaru se ipak više isplatio robovski rad nego da unajmljuje slobodne ljude.[898] Slobodni Italik se kao radnik ne samo da se nije isplatio, nego se nije ni cijenio u očima veleposjednika koje su svuda i uvijek vidjele samo profit. Tako i Varon savjetuje zemljoposjednike, kako bi umanjili svoje troškove, *"...da je nezdrava mjesta bolje obrađivati pomoću najamnih radnika, nego pomoću robova"* jer je rob predstavljao svojinu, i zemljoposjednik bi pretrpio materijalnu štetu ako bi se njegovi robovi razbolili ili eventualno umrli.[899] Prema slobodnom najamnom radniku nisu snosili nikakvu odgovornost i ako bi se radnik razbolio, zemljoposjednik ne bi bio oštećen u svojoj imovini. I samoupravne radničko-seljačke korporacije, čija je osnovna funkcija postojanja kako izgleda bilo obezbjeđivanje sezonskih poljoprivrednih poslova za svoje članove, sve su manje bile u mogućnosti da obezbijede posao za svoje članove (u većini bezemljaše i proletere).

Sve do kraja III. st. p. n. e. broj robova nije bio veliki u Republici i uopće u Italiji i još uvijek je dominirao slobodni čovjek kao osnovni proizvođač. Sa osvajačkim ratovima od kraja II. punskog rata došlo je i do velikog povećanja broja robova i njihove upotrebe u Italiji. Na Sardiniji je već 231. god. p. n. e. konzul Pomponije Mato išao sa dresiranim psima u lov na ljude[900]. Dovoljno je vidjeti brojeve robova dovedenih samo iz dva rata, onog na Sardiniji kada je zarobljeno blizu 80 000 ljudi i porobljavanja Epira kada je 170 000 odvedeno u ropstvo, da se uvide razmjere priliva robova. Veliki izvor robova su bile Maloazijske i druge istočne zemlje, čak i ako su bile i savezničke. Rimski zakupnici poreza-publikani, regrutovani uglavnom iz staleža vitezova, su krajem II. st. p. n. e. ogroman broj stanovnika savezničke kraljevine Bitinije pretvorili u roblje[901]. A koliko je još nebrojeno mnoštvo robova dolazilo iz Ilirika, Makedonije, ostatka Helade, Hispanije, Galije, Afrike i drugih zemalja, možemo samo naslučivati. Pored ratova, i gusari su doprinosili povećanju broja robova. Najveće tržnice robova bili su egejski otoci Delos i Rodos, koji su bili preplavljeni poduzetnim Italicima koji su kupovali robove, kao i gradska pijaca u Rimu gdje su se oni prodavali. Broj robova nije rastao samo dovođenjem u Italiju nego i njihovim prirodnim priraštajem, koji je bio veliki. Za robovlasnika je bilo isplativije da na prirodni način povećava broj robova nego da ih stalno kupuje, jednostavno rečeno robovlasnik je uzgajao robove. Izraz «uzgajati" možda zvuči isuviše grubo, ali u tadašnjem svijetu tako bi se na najlakše način mogao opisati odnos robovlasnika prema natalitetu svojih robova. Rob je za gospodara predstavljao ekonomsku kategoriju, a ne humano biće. Rasprostranjenost robova dovela je i do pada cijene roba koji se sada mogao prilično jeftino nabaviti.

Sa robovima se u većini slučajeva okrutno postupalo, posebno sa onima koji su živjeli na latifundijama. Oni su smatrani oruđima koja govore (*instrumenti genus vocale*),[902] preko

---

[898] *Cat. Mai. de agri cultura*, 5

[899] Varon, 1,17

[900] *Liv.* XLI, 28

[901] *Diod.* XXXVI, fr. 3 kod Focija

[902] Varon, I, 17

noči su zatvarani u ergastulume[903], često i okovani u lance, žigosani kao stoka, izdržavani lošom hranom i pićem, ostavljani ili prodavani ako su ostarili ili se razbolili[904]. Bilo je i dosta slučajeva da su robovlasnici kako bi smanjili troškove držanja velikih masa robova, prepuštali svoje robove da se sami snalaze za svoju odjeću i ishranu, a što je samo povećavalo bezakonje u ruralnim sredinama.[905] Gospodar je na robovima štedio i hranu i odjeću i piče, a zauzvrat im je uzimao sve i njihovu snagu i tijelo i volju i duh i ponos i čast. U trgovini robovima porodice su bile razdvajane, a žene i djeca su često mogli postati i žrtve seksualnog nasilja gospodara i nadzornika ili su prisiljavani na prostituciju.

Kada se današnji čovjek, koji može dolaziti i iz "najcivilizovanijih" zajednica zgražava nad postupcima robovlasnika nad robovima, potrebno ga je samo podsjetiti na slike nasilja nad čovjekom, trgovinu ljudima i njihovu preprodaju na divljim pijacama, surovu i zlu pedofiliju i prisiljavanje žena na prostituciju koje može vidjeti svuda oko sebe, u nekim aspektima i gore nego u antici.

Težak položaj robova je bio i u rudnicima, koji su se davali pod zakup preduzimljivim pojedincima ili poslovnim udruženjima.[906] Posebnu kategoriju robova činili su gladijatori, koji su umirali pozdravljajući rimski narod i čija je smrt služila kao zabava za dokone Rimljane i Italike. Robovi su radili i u radionicama i manufakturama kao visokospecijalizovane zanatlije. Bolje se postupalo sa robovima koji su živjeli u domu gospodara i koji su obavljali specifične zadatke (učitelji, ljekari, tajnici i sl.). Oni su imali znatno privilegiraniji status nego ranije spomenute kategorije robova; neki su uživali i visoko povjerenje, i za gospodare su obavljali povjerljive poslove ili novčane transakcije. Pravno, robovi su ulazili u sastav rimske familije, i zajedno sa porodicom u užem smislu i klijentima koji su živjeli na imanju nalazili su se pod vlašću oca porodice. Rob je imao i pravo na svoju imovinu-*peculium*, i ukoliko bi ga sakupio u dovoljnoj mjeri mogao je i otkupiti svoju slobodu.

I pored nasilja i općenito lošeg postupanja sa robovima, rimsko društvo je spadalo ipak u jedno od slobodoumnijih društava u odnosu na oslobađanje robova. Gotovo kroz cijelo trajanje Rimske države uvijek se gledalo blagonaklono na oslobađanje robova. Rob je bio pravno-ekonomsko-socijalna kategorija prolaznog karaktera, ne omeđena ni rasnim, ni vjerskim ni etničkim niti bilo kojim drugim odrednicama. Pošto je status roba bio definisan kao privremeni položaj zavisan od volje gospodara, a ne stalni status određen zakonom (kao što je to bio slučaj sa sjevernoameričkim crncima) osloboditi roba iz raznoraznih razloga je bila sasvim normalna pojava. Broj oslobođenika, je oduvijek bio veliki i stalno je popunjavao gradski plebs. Djeca oslobođenika su postajali punopravni rimski građani, a pojedinci iz redova oslobođenika (*libertini*) su uspjeli da se prilično obogate i da svom potomstvu obezbijede sjajnu budućnost. U republikansko doba, istina

[903] Ergastulum je su bile zgrade, većinom podzemne, u kojima su bile smještene veće mase robova,

[904] *Plut. Cat. Mai.* 4-5; 21; *Cat. Mai. de agri publica* 1; 5; 56-59; 104; Varon, 1,17; *Diod.* XXXIV/V, 2,27-28; 4,29; (exc. Konstantina Porfirogenita)

[905] *Diod.* XXXIV/V, 4, 29; (exc. Konstantina Porfirogenita)

[906] *Diod.* V, 37

znatno rjeđe nego u carsko doba kada će sinovi oslobođenika postajati i imperatori, znalo se desiti da potomci libertina u drugoj ili trećoj generaciji uđu i u sastav rimskog nobiliteta. Načelno, potomci oslobođenih su se zakonski izjednačavali sa potomcima gospodara.

Bogati veleposjednici više nisu ni živjeli na svojim imanjima koja su prepuštali na brigu nadzornicima *(vilicus*), nego su stalno boravili u Rimu, uživajući i trošeći prihode sa svojih imanja a jedino čime su se aktivnije bavili bilo je učestvovanje u političkom životu države. Zahvaljujući svojoj ekonomskoj moći nobili su ostvarivali i sve utjecaj na sve brojnije nezaposleno gradsko stanovništvo. Tome je posebno doprinosila i rimska institucija klijenata.

Slika 2.7.1
Rob okovan u negve

2.8 Posljedice

"Siromašni lišeni zemlje, nisu više dobrovoljno išli u vojsku niti su marili za odgoj djece. Brzo se osjetilo da je cijela Italija oslabljena brojem slobodnih ljudi, a da se napunila tamnicama robova"
Livije

«Ko građanina pokrade završi svoj život u okovima, a ko orobi državu umre u zlatu i grimizu»
Katon Stariji

«…mi smo obrađivanje zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali đelatu da je kazni, dok su se međutim najbolji ljudi među našim precima sami bavili njenim obrađivanjem, uz najveće staranje»
Kolumela[907]

[907] Kolumela, *Res Rustica*, I, praef. 3

Prva i temeljna posljedica agrarne krize bila je sve veća pauperizacija sitnog i srednjeg sloja italskog seljaštva. Taj sloj srednjih i sitnih posjednika je predstavljao uzdanicu rimske države. Italsko seljaštvo je činilo stubove rimske i savezničke vojske,koja je, kao i atenska vojska V. st. p. n. e., u suštini predstavljala građansku miliciju. Ta narodna milicija je branila domovinu i osvajala, stvarajući rimsku hegemoniju na Mediteranu, ovjekovječujući rimsku vrlinu, nikada se ne predajući i dokazujući snagu i upornost, što je najbolje pokazao II. Punski rat (218 - 201. god. p. n. e.) kada je Hanibal u bitkama kod Ticine, Tranzimetskog jezera i posebno kod Kane potpuno porazio rimsku vojsku i našao se u blizini Rima. Ali Republika se nije predala niti se većina saveznika odmetnula od nje, već se rimska vojska sastavljena od italskih seljaka nastavila boriti protiv Hanibalovog genija i njegovih vojnika-najamnika koji su dolazili iz raznih dijelova Mediterana i južne Evrope (Numidijci, Libijci, Iberi, Heleni, Kelti). Bez srednjeg i sitnog posjeda Rimska Republika nikada ne bi mogla akumulirati takvu snagu da se prvo suprotstavi geniju Hanibala i snazi njegovih profesionalnih vojnika, a kasnije i da zagospodari čitavim svijetom Mediterana.

Međutim uzurpacijom javnih zemljišta od strane nobila, umnožavanjem latifundija i sve većim pritjecanjem robova, srednji i sitni posjed su se našli u teškoj situaciji. Na jednoj strani nisu se mogli nositi sa konkurencijom veleposjednika, a sa druge strane suočivši se sa susjedstvom velikih posjeda, bili su nerijetko izloženi i nasilju i zloupotrebama kako bi bili prisiljeni da napuste svoju zemlju. Ne mogavši vratiti dug zelenašima, gubili su svoja imanja. Spomenuti proces propadanja srednjeg i sitnog posjeda bio je neravnomjerno raspoređen. Najviše su bili pogođeni južni (koji je i najviše bio izložen razaranjima Hanibalovog rata) i centralni dijelovi, dok su sjeverne oblasti cispadanske i transpadanske Galije pokazale više žilavosti u očuvanju srednjeg i sitnog posjeda. Južni i centralni dijelovi Italije postajali su sve zapušteniji, i nekadašnje plodne i obradive površine juga poluostrva pretvorene su u prostrane pašnjake. Uslijed svih faktora koji su počeli djelovati na rimski agrar, pojavila se i sve veća nezaposlenost slobodnog stanovništva. Veleposjednici su se više voljeli služiti robovima nego slobodnim ljudima, ne samo zato jer je rad robova bio jeftiniji nego i iz razloga što su robovi bili oslobođeni vojne obaveze, dok su slobodni građani u slučaju rata mogli biti odvučeni sa posla u vojsku.

Agrarna kriza se najteže odrazila odrazila na brojnost populacije. Pauperizacija je sa sobom donosila i pad nataliteta. Ne mogavši da sebi priušte izdržavanje djece, seljaci su bili prisiljeni da ih se lišavaju[908], što je neminovno dovelo i do naglog pada broja slobodnih stanovnika Italije. To jasno prikazuje i rimska državna statistika, odnosno popisi stanovništva od kraja III. st. p. n. e. do druge polovine II. st. p. n. e. i njihovi sumarni rezultati koji su ostali sačuvani prvenstveno zahvaljujući Liviju i Polibiju. Prije predstavljanja podataka, potrebno je radi jasnoće dati određeni manji komentar. Brojevi

[908] *App. de bell. civ.* I, 10; *Sal. Bell. Iug.* 41, 8-9

prezentirani kod Livija i Polibija predstavljali su vjerovatno broj *assidui*,[909] tj. građana koji su posjedovali odgovarajuću imovinsku kvalifikaciju neophodnu kako bi služili u legijama. Prije II. punskog rata bilo je 270 000 punoljetnih muških rimskih građana sa statusom *assidui*, ali nakon velikih gubitaka u ratu taj je broj značajno opao. Kraj rat je donio stabilizaciju na brojci od 214 000 punoljetnih muških rimskih građana– posjednika (u statusu *assidui*).[910]. Taj broj je zatim povećavan sve do 163. god. p. n. e. kada je cenzor Emilije Paul izbrojio 337 452 punoljetnih muških rimskih građana *assidui*. Od toga momenta posljedice krize počinju da se naglo javljaju i njihov broj naglo opada (tako je evidentirano za 159. god. p. n. e.⇒ 328 316, za 154. god. p. n. e.⇒324 000, za 147 god. p. n. e.⇒ 322 000 i za 136. god. p. n. e.⇒317 933 rimskih građana *assidui*). Statistički pregled koji pokazuje osiromašenje stanovništva dodatno dobiva na veličini ako se ima u vidu da je u toku II. st. p. n. e. vršeno konstantno smanjivanje visine imovine kojom se određivala kvalifikacija *assidui*. U početku je ona iznosila 11000 asa, da bi prvo, ne kasnije od sredine II. stoljeća, bila smanjena na 4000 asa, a do 141. god. p. n. e. i na 1500 asa. Ove mjere smanjivanja donje imovinske granice su sigurno poduzimane u svrhu kompenzacije sve većeg i izražajnijeg gubitka broja *assidui*. Ako se ima u vidu i spomenuta devalvacija vrijednosti *assidui* u imovinskom smislu (od čak skoro 86 %) osiromašenje i smanjivanje srednjeg i sitnog zemljišnog sloja dobiva još mnogo drastičnije vidove, nego što ih može suhoparna statistika izraziti. Kao što vidimo ni kratkoročne mjere rimske države, koje uostalom nisu ni išle za rješavanjem uzroka nego samo za privremenim pokušajima saniranja posljedica krize, nisu uspijevale da zaustave brojčano smanjivanje. Jedan od najbitnijih razloga toga neuspjeha bio je evidentni pad nataliteta, jer jednostavno, više fizički, nije bilo moguće bez obzira na ogromno smanjivanje imovinske granice da se nadomjesti gubitak *assidui*, jer nije se samo smanjivao njihov broj nego i ukupni zbir rimske muške slobodne punoljetne populacije. To posredno dokazuje i Polibije kada kaže da u njegovo vrijeme (sredina II. st. p. n. e.), Rimljani nisu mogli da drže broj posada ratne mornarice u onoj veličini kao za vrijeme I punskog rata. Posade brodova ratne mornarice su sakupljane većinom iz redova proletera, tj. onih građana koji nisu imali imovinu koja bi ih uvrštavala u *assidui*, i ako je i mornarica osjećala nedostatak ljudstva, onda postaje jasno da je depopulacija pogodila kompletno stanovništvo.

Ako bi se ovi pokazatelji brojnog stanja punoljetnih muških rimskih građana proporcionalno prenijeli i na ostatak rimskog stanovništva (žene i djecu) kao i na italske saveznike može se primijetiti da je ne samo prirodni priraštaj bio zaustavljen, nego je u jednom kratkom periodu od tri decenije u kome je Italija bila pošteđena ratnih razaranja (između 163. i 136. god. p. n. e.) došlo i do izražene depopulacije što jasno govori o brzini razvoja krize.

---

[909] *Liv.* XXIX, 37; XXXVIII, 36. Izraz *assidui* bi se najlakše mogao protumačiti kao oni koji raspolažu sa asima, sitnim rimskim novcem čija je visina (izvedena največim dijelom iz vrijednosti zemljišnog posjeda) bila mjerna jedinica pripadnosti pojedinca određenim centurijama.

[910] Po Polibiju krajem III. st. p. n. e. bilo je 325 360 rimskih građana sposobnih za vojničku službu i 423 000savezničkih vojnika.

Nasuprot ovoj depopulaciji slobodnog stanovništva, naglo je rastao broj robova. Pad nataliteta je jedna od najvećih nesreća koja može zadesiti određenu zajednicu. Ako neka zajednica smatra da nije potrebno da prirodnim putem reprodukuje i obnavlja svoje tkivo, onda sukladno tome nije ni potrebno da takva zajednica i nadalje egzistira. Ako ljudi ne cijene svoju mladost i budućnost, onda će i mladost izgubiti volju i moral da se bori za bolju budućnost svoje zajednice. Gubitak svijesti o potrebi da se zaustavi pad nataliteta i iseljavanje, nezaposlenost, siromašenje i opšta apatija, ne restriktivnim i demagoškim metodama, nego racionalnim mjerama, je karakteristika onih društava u kojima je sistem vrijednosti poremećen i u kojem su građani izgubili političku samosvijest i odgovornost, prepuštajući svoju sudbinu u ruke neoficijelnih oligarhijskih grupa koje jedino imaju za cilj svoje lično bogaćenje i probitak.

Ostavljeni bez zemlje, i u nemogućnosti da nađu posao na latifundijama, osiromašeni Rimljani su se masovno slijevali u gradove, posebno prijestolnicu, tražeći zaposlenje ili bilo kakvu drugu mogućnost egzistencije. Kvantitativno povećanje gradskog stanovništva nije sa sobom nosilo i kvalitet. Naprotiv, u ovim predindustrijskim društvima kao što je bio i antički Rim, ni posla ni mogućnosti za obezbjeđivanje stabilne egzistencije za veće mase pauperiziranog seljaštva u gradovima nije bilo. Novi gradski stanovnici postajali su proletarijat, koji je sve više "gušio" grad Rim i druga urbana središta Italije. Pored pauperizovanih italskih seljaka, gradski plebs je popunjavan i oslobađanjem robova, i masovnim doseljavanjem stranaca iz Grčke, helenističkih zemalja, Afrike, Hispanije, koje je privlačio "sjaj" prijestolnice Mediterana. Doseljenici su u gradove donosili sa sobom i svoje najrazličitije običaje i navike. I sva se ova masa, sa sela, iz unutrašnjosti Italije, iz svih dijelova Mediterana, *"slila u Rim kao u kakvu smrdljivu baruštinu"*.[911]

Ova masa je predstavljala i plodno tlo za manipulacije jer je gradski plebs bio dobra i poslušna glasačka mašina, koja se poklonima, laskanjem i obećanjima dala lahko pridobiti. Ništa više od demagoških fraza i povlađivanja željama mase nije bilo potrebno, a isticati jasan politički ili ekonomski program je sve više postajalo izlišno. Politička svijest rimskih građana se u tim decenijama prilično degenerisala i

> "tako se narod koji je bio gospodar, vladao nad svim narodima, malo pomalo razišao i umjesto zajedničke vlasti svaki je sebi privatno namakao ropstvo"[912].

Kao patroni mnogih plebejaca nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa. Jedino što je tim siromašnim slojevima još preostajalo i što im je još donosilo prednost u odnosu na Latine, saveznike i peregrine bilo je *rimsko građanstvo*. To će dovesti do toga da je rimski plebs pokazivao sve više uskogrudnosti i sebičnosti u daljnjem dodjeljivanju prava rimskog građanstva, koje se do tada dijelilo u znatnoj mjeri. Njihovi glasovi u komicijama mogli su da ometu bilo kakvu aktivnost sa ciljem dodjele rimskog građanstva italskim saveznicima. Ova

---

[911] *Sal. Bell. Cat* 37, 5-6

[912] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 5,4-5; *Sal. His. fr.* Govor Gaja Licinija Macera, narodnog tribuna rimskom narodu, 6

zapreka je usporila potpunu romanizaciju poluotoka za duže od pola stoljeća, i bio je potreban krvav i težak saveznički rat da se većem dijelu Italika dodijeli rimsko građanstvo. Bilo je i dosta onih propalih seljaka koji se nisu doseljavali u gradove, nego su se sa svojim porodicama potucali po Italiji, tražeći bilo kakvo sklonište nad glavom.[913]Sve veći broj beskućnika je neminovno vodio povećanju razbojništava i uopće svih vrsta kriminala sve više čineći Italiju nesigurnom.

Punski ratovi su i zaustavili jačanje demokratskih opcija u Rimskoj državi, koje je bilo općenito prisutno unazad jednog stoljeća od početka punskih ratova.[914] Demokratski lideri Gaj Flaminije i Terencije Veron su predvodeći rimske vojske doživjeli teške poraze, prvi kod Tranzimetskog jezera, a drugi kod Kane. Spasilac Rima Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji proizišao je iz jednog od najstarijih i najuglednijih patricijskih rodova. Takvu oligarhijsku reakciju primijetio je još u vremenu između bitaka kod Tranzimenskog jezera i Kane narodni tribun Metilije koji je optužio najmoćnije nobile da su izazvali rat samo kako bi srušili demokratiju i Rim skučili pod "*jaram neodgovorna samovlašća*"[915] Ratovi su doveli i do jačanja političkog značaja Senata koji je bio središte nobiliteta, jer su ratne prilike uslovile postojanje tijela kao što je bio Senat koje bi bilo efektivno i brzo u odlukama. Nasuprot Senatu, komicije su bile trome i nezgrapne u odnosu na ono što su prilike u II. punskom ratu zahtijevale. Narodne skupštine su sada samo aminovale već donesene zaključke u Senatu.

Stvarajući velike zemljišne posjede, krupni zemljoposjednici zadobijali bi i značajnu ekonomsku moć, iz koje je proisticao i sve veći utjecaj na politički život rimske države i Italije.[916] Nasuprot tome došlo je do proporcionalnog smanjenja političkog i ekonomskog utjecaja srednjih i sitnih posjednika. Pauperizacijom je i smanjena i demokratska sposobnost građana Republike jer je većina rimskih građana i Italika sada mislila samo na obezbjeđivanje gole egzistencije, nemajući vremena da se posvete javnim poslovima. Nasuprot seljaštvu obogaćeni nobilitet je sada raspolagao i vremenom i novcem u tolikoj mjeri da su se oni komotno mogli posvetiti samo upravljanju državom. Iz redova nobiliteta sada su se u velikoj većini popunjavale magistarske službe a po njihovoj volji se sada i ratovalo. Tako da su i "državna blagajna i provincije, slave i trijumfi" bili u njihovim rukama.[917] I narodni tribuni su sada po pravilu bili birani iz redova nobiliteta. Tako se vlast najvećim dijelom skoncentrirala u rukama malobrojnog sloja pojedinih ogranaka pet najuglednijih rimskih rodova (od roda Kornelija-Scipioni, od Cecilija-Meteli, od Valerija -Mesale, od Emilija-Pauli i od Fabija -Maskimi).

U novonastalim okolnostima u tadašnjem rimskom političkom životu, nije više bilo mjesta za vođe poput Manija Kurija Dentata, Fabricija, i Gaja Atilija Regula i postalo je malo vjerovatno da se oni neznatnog porijekla i bogatstva, koji su živjeli od rada vlastitih

---

[913] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 5,4-5

[914] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 5,2

[915] *Plut. Fab. Max.* 8

[916] *Sal. His. fr.* Govor Gaja Licinija Macera, narodnog tribuna rimskom narodu, 28

[917] *Sal. Bell. Iug.* 41, 7

ruku uspinju od "pluga i motike na govornicu" kao visoki dostojanstvenici i vođe Republike. I rimska politička scena naviknula se da se obazire na visoki i ugledni rod, na veličinu bogatstva, na dijeljenje hrane i izborne manipulacije[918]. Na ukupno 200 konzula u razdoblju 233 – 133. god. p. n. e. pet porodica je dalo 62 konzula. Samo je rod Kornelija u tom periodu dao 22 konzula. Između 200. i 146. god. p. n. e. spominju se samo četiri konzula "*homo novus*". Ovakvim procesom narušena je i ravnoteža u odnosima među staležima i klasama, na kojoj je ležala rimska ustavna struktura, što je neminovno vodilo u neželjenom pravcu. Time je socijalno raslojavanje, a do kojeg nije dolazilo prirodnim putem, nego zloupotrebama i kriminalom postalo rak-rana na strukturi Rimske Republike. Socijalno raslojavanje i naglo bogaćenje jednog sloja stanovništva je pospješilo i rast luksuza među dotada relativno skromnim Rimljanima. Bogatašima je sve više bila neophodna skupa luksuzna roba sa Istoka kako bi mogli uživati u naviknutoj raskoši. Iz dalekih istočnih zemalja dolazila su umjetnička djela, radovi primijenjene umjetnosti u zlatu, srebru, dijamantima, draguljima, slonovači itd, obrazovani ili lijepi robovi i robinje, rijetka i visokocijenjena vina, začini i mnogi drugi proizvodi. Istančani ukus nove generacije Rimljana sada je nalazio za shodno da uživa u tekovinama civilizacije. Ali da bi se sve to moglo nabaviti bio je potreban novac. Luksuzna roba je tako na istok slijevala ogromne količine rimskog novca i to je bio početak procesa koji je na kraju doveo do pojave hroničnog deficita rimske države.

Stjecanje tako velike količine moći u rukama jednog malobrojnog sloja neminovno je vodilo i ka sve većoj dekadenciji i moralnom sunovratu. I sve veća helenizacija doprinijela je uvođenju podmićivanja što je na helenističkom istoku već odavno bila standardna praksa u javnom životu. U Rimu, oslobođenom straha od Kartagine vrlina je sve više ustupala pred korupcijom, koja je napredovala ne naglo, nego postupno. Tako je rimski politički život koji je u potpunosti zavisio od nobiliteta postajao je sve više korumpiraniji. I glasači i magistrati su se mogli kupiti. Polibije je tu promjenu u političkoj svijesti Rimljanina izrazio na sljedeći način:

> "Kada su Rimljani bili vjerni svojim običajima i zakonima... nijedan Rimljanin ne bi učinio nešto slično (tj, služio se podmićivanjem op.a.), sada već (sredina II. st. p. n. e., op. a.) ne bi smio da to kažem za sve bez izuzetka". [919]

Postojanje sistema u kojem je grupica povezanih plemenitih porodica imala u svojim rukama najveći stepen političke i ekonomske moći, i koje su se tom moći služile isključivo u sopstvenu korist, zanemarujući općedržavne interesa, nije mogla da donese ništa novo. Posljedica takvog stanja je bilo i neumitno degenerisanje i demoralisanje vladajuće klase, porast korupcije koja se manifestovala od klasične podmitljivosti pa sve do kupovine glasova na izborima. Već je Aristotel tvrdio da je "naklonošću i novcem lakše potkupiti nekolicinu (aristokratiju op.a.) nego mnoštvo."[920] Po Salustiju:

---

[918] *Plut. Com. Aristi – Cat. Mai.* 1

[919] *Polyb.* XVIII, 34-35

[920] *Aristot. Ath. Pol.* 41

> "lakomost je uništila vjeru, poštenje i ostale dobre osobine, a umjesto njih naučila je ljude oholosti i okrutnosti...i kad se potom zaraza (oholosti, korupcije, pohlepe, okrutnosti op.a.) poput kuge raširila, Republika se preobrazila, a vlast se od vrlo pravedne i čestite pretvorila u okrutnu i nepodnošljivu".[921]

Stara rimska vrlina je neumitno nestajala u dekadenciji nobiliteta, njegovoj korupciji i moralnom padu.[922] Stanje duha koje je tada vladalo u rimskom društvu najbolje je samo jednom rečenicom opisao Velej Paterkul:

> "...država je pošla od budnosti do uspavanosti, od zanimanja za oružje do zanimanja za užitak, od aktivnosti do beskorisnosti"[923]

Dvadeset godina nakon smrti Tiberija Grakha korupcija je poprimila tako velike razmjere da je numidski kralj Jugurta otvoreno mitom kupovao i rimske vojskovođe koje su ratovale protiv njega i rimske magistrate. Na odlasku iz Rima Jugurta je izrekao antologijsku rečenicu koja najbolje oslikava moralnu iskvarenost rimske oligarhije krajem II. st. p. n. e.:

> “O Gradu na prodaju, ubrzo ćeš propasti samo da ti se nađe kupac”.[924]

Utjecaj krize se najopasnije odrazio na borbenu sposobnost rimske milicije, gospodarice Mediterana. Kao što je već rečeno srž rimske vojske činila je građanska milicija, sastavljena od onih Rimljana koji su raspolagali imetkom, jer je vojnik milicioner, kao i u Atenskoj državi, morao sam da se snabdije sa oružjem i ostalim potrepštinama, a i učešće u oružanim snagama Republike smatralo se ne samo obavezom nego i čašću i privilegijom. Daleko najveći dio njenog sastava činili su srednjo i sitnoposjednici, koji su zahvaljujući toj činjenici obezbjeđivali i svoj značaj u javnom životu i državnim poslovima Republike.

Od sredine II. st. p. n. e. došlo je do nagle promjene. Sada seljak nije mogao da obezbijedi svoj zemljišni posjed, a kamoli još i da nabavlja vojnu opremu kako bi učestvovao u nekom dalekom pohodu, u kojem je zalagao svoj život, a mogao je zauzvrat, ako ostane živ, malo dobiti. Kako su pohodi bili sve dalji, i njegovo odsustvo iz Italije i od porodice je bilo sve duže. Regrutacija je upravo najviše pogađala sitne i srednje posjednike, jer je bila bazirana na zemljišnim kriterijumu. Nakon povratka iz vojske, seljak je nalazio svoje imanje zapušteno, zaduženo ili čak izgubljeno.[925] Nekada se znalo desiti da regrutacija zahvati većinu muških članova familije, čime je imanje ostavljeno bez muške radne snage. O opadanju morala, kao posljedice svega navedenog, koji je zahvatio vojsku je nepotrebno i govoriti. Vojna služba se sada sve više smatrala teretom, a ne čašću i

---

[921] *Sal. Bell. Cat* 10.4;6. Salustije je ostavio najopširnije svjedočanstvo o posljedicama krize rimskog društva v. *Sal. Bell. Cat* 10, 1-3; 11-13; 53,2-6; *Sal. Bell. Iug.* 13,5-9; 15, 2-5; 16,1; 20,1; 25,2-4; 28,1; 31, 9-16; 25-29; 32, 2-4

[922] *Sal. Bell. Iug.* XXXI

[923] *Vell.* II, I, 1. Mišljenje Veleja Paterkula potvrđuje i *Sal. Bell. Cat* 5,9

[924] *Sal. Bell. Iug.* 35, 10; *Liv. Epi. libri* LXIV

[925] *Sal. Bell. Iug.* 41,7-8

patriotizmom.[926] To je imalo katastrofalne posljedice po rimsku miliciju jer je njena borbena sposobnost i izdržljivost naglo opala.

Kvalitet vojske se ne može održavati samo demagoškim i patriotskim frazama metafizičkog karaktera. Potrebno je nešto stvarnije kako bi se održavao dobar moral i vojna sposobnost. Ne može se očekivati od građanina da se bori za onu domovinu u kojoj je ugrožena njegova egzistencija, u kojoj je pokraden, u kojoj je izgubio politička prava, u kojoj se smatra samo za meso koje je potrebno na frontu, u kojoj mu komanduju neodgovorni pojedinci, i u kojoj ne vidi svoju budućnost. Institucija rimske milicije potrajala je sve do kraja II. stoljeća p. n. e. kada je herojska i slavna rimska seljačka milicija Marijevim reformama bila zamijenjena za novoustrojenu profesionalnu stajaću vojsku sastavljenu od dobrovoljaca, uključujući u nju i one koji nisu imali dovoljno imetka iz staleža *capite censi,* to jest proletere čija su jedina imovina bila njihova djeca.[927] Tim postupkom, koji je u uslovima koji su tada vladali bio više nego neophodan,[928] je Marije, vođa stranke populara, upravo iz ruku onih čije je interese zastupao izbio najvažnije i najmoćnije oružje a stvarnu moć prebacio na autoritativne i popularne vojskovođe. Transformaciju rimskih oružanih snaga iz građanske milicije u profesionalnu vojsku pratio je i jedan filološki fenomen. Stara latinska riječ za vojnika *miles, militis m*, bila je zamijenjena sa novom riječi *soldatus, i m,* koja svoje etimološko porijeklo ima u riječi *soldus, i, m* (novac). Spomenuti primjer na najslikovitiji način pokazuje kako je građanin milicioner zamijenjen plaćenim vojnikom i kako se promijenila i svrha i uloga vojske u rimskoj državi.

Uvoz neophodnih žitarica, uništio je i njihovu proizvodnju u Italiji, stvarajući prehrambenu zavisnost grada Rima prema Egiptu, Africi i Siciliji koja je trajala sve do nestanka Zapadnog Rimskog Carstva. Uvećano stanovništvo grada Rima sve više je postajalo i latentna prijetnja javnom redu i miru. Da bi se predupredili nemiri, država je sve više na sebe preuzimala brigu o ishrani stanovništva, subvencionirajući cijenu uvezenog žita. Ali ova mjera je samo pretvarala stanovnike grada Rima u parazite. I novi Rim na Bosforu, je naslijedio ovu otužnu praksu izdržavanja na račun marljivih stanovnika plodnih provincija. Ali parazitizam nije bio monopol antike, potrebno je pogledati svuda unaokolo i vidjeti parazite kako se stalno hrane radom marljivih.

Jedini koji je mogao biti zadovoljan ovakvim razvojem situacijem bio je Hanibal, jer je od rana koje joj je on zadao Republika počela izdisati. Visoki moralni principi, ozbiljnost i vrline rimskih građana, seljačka upornost, izdržljivost i prkos, osobine za koje se vjerovalo da su vezivno tkivo zgrade rimske države nezaustavljivo su padale i rastakale se. A taj vrtoglavi slom sistema vrijednosti i morala ponajviše je narušio društvenu strukturu Republike. Pohlepa koja je počela pustošiti i razarati sve što je mogla zahvatiti,

---

[926] *Sal. Bell. Iug.* , 84, 3

[927] *Sal. Bell. Iug.* 86

[928] "Proleterske" legije Gaja Marija su zahvaljujući svojoj snazi, disciplini, obučenosti, i lojalnosti odigrale ključnu ulogu u nizu ratova koje je Republika vodila između 110. i 100. god. p. n. e. pokorivši Numidiju, porazivši Maure i istrijebivši germanske Kimbre i Teutone.

na kraju kao po zakonitosti odvuče zajedno sa sobom i zaraženu strukturu u bezdan propasti.

Na kraju je teško a ne postaviti pitanje, da li bi Rim i Italija bili možda sretniji da su ostali seljački narod vezan za svoju grudu zemlju, nego što su izgradili Imperiju. Višestoljetna Rimska država je "tražila" reforme i izlaz iz krize. I Rimljani, za razliku od mnogih drugih naroda uključujući i neke u modernom svijetu, nisu željeli da se tek tako predaju u ruke neodgovorne oligarhije, koja je tačno znala šta hoće za sebe, ali koja nije znala šta hoće za zajednicu i tako su se pojavili "ljudi koji su istinsku slavu pretpostavljali nepravednoj moći."[929]

2.9 Porodica

«Elitijo[930], koja blizu dubokoumnih sjediš Suđenica, o kćeri moćne Here, usliši me sada, jer ti si ona, koja djeci život daješ»
Pindar[931]

Da bi se ličnost i djelo pojedinca moglo uspješno analizirati i prezentirati potrebno se upoznati i sa stranom njegovog života koja nije bila toliko izložena svjetlu javnosti. Riječ je o privatnom životu osobe koju opisujemo, njenom backgorundu, porijeklu, sredini i uslovima u kojima se formirala i obrazovala, unutrašnjim osobinama, karakteru, željama i ambicijama. Samo otkrivanjem tog aspekta života, može se učí u srce i dušu Tiberija Grakha. Prevashodna dužnost historičara leži baš u činjenici da otkrije i prezentira što je moguće više tajni prošlosti, bez obzira kakve one bile. U svemu tome se krije i draž bavljenja historijom i arheologijom, jer čovjek uz mnoge nagone posjeduje i onaj da se upušta u neistražene sfere i da na svjetlo dana iznosi ili nešto izgubljeno ili sakriveno.

Ne može se ni pokušati zamisliti Tiberije Grakh, a da se nema predstava o njegovoj porodici, obrazovanju, krugovima u kojima se kretao i ljudima sa kojima je bio u stalnom kontaktu. Ključna ćelija društva je porodica. Ona je i najmanja društvena zajednica, ali zato i najbitniji temelj svih ostalih društvenih zajednica. Te činjenice je bilo svjesno i antičko doba. Porodica čovječanstvu obezbjeđuje reprodukciju. U porodici se kali karakter i odgoj, ali i usađuju motivi života. Ali u porodici se istovremeno mogu začeti i frustracije i strah u duši pojedinca, sve zavisno od vjetrova sudbine koji udaraju u porodicu i njene članove. A i destrukcija jedne države i društva svoje finale ima u raspadu porodice, nestanku njenih vrijednosti i unutrašnje kohezije.[932]

---

[929] *Sal. Bell. Iug.* 41, 10

[930] Elitija, boginja sretnog porođaja

[931] Pindar, VII nemejska oda, posvećena Sogenu iz Egine, pobjedniku u petoboju na Nemejskim igrama, I, 1-3.

[932] Zakonitosti procesa društvenog razvitka jasno ukazuju da se raspad jedne društveno-političke, duhovne, idejne, ekonomske i kulturne cjeline odvija odozgo prema dole na vertikalnoj skali koja pokazuje hijerarhiju društvenih zajednica, znači od najviše društvene zajednice predstavljene u vidu države, federacije ili neke druge bitne političke formacije pa sve do porodice kao najniže stavke ispod koje se još jedino nalazi pojedinac-građanin. Nakon raspada i porodice koja je karakterizirala jedan stepen društveno-ekonomskog razvitka, stvaraju se preduslovi za razvitka novih

Rod (*gens*)

Semproniji su bili rod plebejskog porijekla, koji je među prvima ušao u simbiozu sa patricijskim rodovima stvarajući nobilititet. Pored Sempronija u nobilititet su ušli i sljedeći plebejski rodovi Ceciliji, Meteli, Liciniji, Liviji, Genuciji, Flaminiji, Aureliji, Porciji itd. Iz Etrurije su porijeklom rodovi Ogulniji i Perperni, iz Tuskula Fulviji i Maniliji a iz Kampanije je došao rod Atilija dok je rod Otacilija sabelskog porijekla. Međutim ne bi trebalo apsolutno prihvatiti tvrdnju o Sempronijima kao ekskluzivno plebejskom rodu. Jedan Sempronij se javlja među konzulima i to vrlo rano, u prvoj polovini V. st. p. n. e. kada su konzuli mogli biti birani samo iz redova patricija.[933] To implicira da je pored plebejskih Sempronija, bilo i onih koji su pripadali patricijima, što za rimsko društvo nije predstavljalo neku specifičnost. Tako su na primjer postojali i patricijski i plebejski ogranci roda Oktavija. Kao i svi ostali rodovi i Semproniji su bili podijeljeni na više ogranaka (Atratinus, Longus, Sophus, Blaesus, Tuditanus, Gracchus itd.). Aulus Sempronius Atratinus je 444. god. p. n. e. izabran i za vojnog tribuna sa konzulskim ovlaštenjima.[934]Ogranak Atratinus je inače Republici dao u njenom prvom razdoblju veliki broj državnih funkcionera.[935]Pored Atratinusa i drugi ogranci su aktivno učestvovali u javnom životu Republike, tako je na primjer Tiberije Sempronije Sophus obnašao dužnost konzula 266. god. p. n. e., Tiberije Sempronije Longus bio je konzul u prvoj godini II. punskog rata i Hanibal ga je teško porazio kod Trebije u decembru 218. god. p. n. e., a Tiberije Sempronije Blaesus vodio veće jedinice rimske armije za vrijeme kampanje u Hispaniji u II. punskom ratu.[936] Za vrijeme I. makedonskog rata Publije Sempronije Tuditan je sa 35 ratnih brodova uplovio u balkansku luku Dirahij. Ono po čemu će on uči u historiju bilo je zaključivanje mira sa makedonskim kraljem Filipom V. u epirskom gradu Feniki.

Ipak najviše časti od svih sempronijevskih ogranaka stekli su Grakhi, imenom koje je uostalom kao i druga gentilna, porodična i lična imena kod praktičnih Rimljana imalo jednostavno značenje, jer na latinskom jeziku *gracchus* znaći čavka. Zanimljivo je da se prvi put u rimskoj historiji sa nekim od Grakha srećemo vrlo rano, ali ne kao Rimljaninom, nego kao vođom suparničke vojske. Tako se spominje Klelije Grakh, kao jedan od vojskovođa Ekva, naroda iz centralne Italije sa kojim su Rimljani u svojim ranim razdobljima često ratovali.[937]Moguće je iz toga izvesti zaključak da Grakhi ustvari nisu ni bili originalno porijeklom Rimljani, nego da su se tek naknadno uključili u sastav nekog od rimskih rodova. Sa Grakhima se susrećemo u svim razdobljima srednje Republike. Konzul Tiberije Sempronije Grakh je 268. god. p. n. e. porazio italski narod

---

sistema vrijednosti i morala na kojima će se razviti novi društveno-politički, ekonomski, kulturni, duhovni i idejni poredci.

[933] *Liv.* II, 21

[934] *Liv.* IV, 7

[935] *Liv.* IV, 7-8;35;37-38;40;42-44;47 i VI, 28-29

[936] *Vell.* I, XIV, 7; *Nep. de ducibus, Hann.* 4, 2; *Liv.* XXII, 31

[937] *Liv.* III, 25; 28; *Sex. Aur. Vic.* 17, 1

Picene, zahvaljujući i iznenadnom zemljotresu[938]. Jedan drugi Tiberije Sempronije Grakh, konzul za 238. god. p. n. e. je porazio Ligure.[939]

U II. punskom ratu kao rimski vojskovođa učestvovao je još jedan rimski vojskovođa i političar koji se zvao Tiberije Sempronije Grakh, On je dva puta bio rimski konzul (215. i 213. god. p. n. e.) i jednom MAGISTER EQVITEM, zamjenik diktatora Fabija Maksima Kunkatora. Tiberije Sempronije Grakh je u ratu komandovao sa dvije legije sastavljene od oslobođenih robova i poginuo je u Lukaniji u bici sa Hanibalom 212. god. p. n. e.[940]I njegov brat Publije Sempronije Grakh je dvaput bio konzul i cenzor i važio je za velikog govornika. Publije Sempronije Grakh je bio direktni predak po muškoj liniji braće Grakh, jer je njegov sin bio Tiberije Sempronije Grakh Stariji, otac braće Grakh. [941]

Otac = Tiberije Sempronije Grakh Stariji/*Tiberius Sempronius Gracchus Maior*

Tiberije Sempronije Grakh Stariji (*Maior*) je bio jedan od najvećih rimskih državnika i vojskovođa I. polovine II. st. p. n. e. U svojom političkoj i vojničkoj karijeri dva puta je obnašao službu konzula,[942] po jednom je bio narodni tribun i cenzor za 169. god. p. n. e.[943], i proslavio je dva trijumfa: 177. god. p. n. e. po povratku iz Hispanije i 163. god. p. n. e. po povratku sa Sardinije. [944]Prvi put se sa Tiberijem Starijim susrećemo u pohodu braće Scipiona (Lucija i Publija) protiv Antioha III. Tada je Tiberije Stariji kao rimski izaslanik boravio na dvoru Filipa V.[945]Svoje vojničko i diplomatsko umijeće je dokazao širom Mediterana, a posebno u Hispaniji. [946]Tiberije Stariji je hispanske narode pobijedio služeći se više umješnošću nego golom silom[947]. Tako je jednom prilikom, znajući da među protivnicima vlada velika oskudica i glad, napunio svoj kamp sa hranom i ostalim potrepštinama koje su bile potrebne Keltoiberima, a zatim ga napustio. Hispanci željni hrane, neoprezno su ušli u "napušteni" kamp. Dok su se halapljivo prežderavali hranom i opijali pićem zatečenim u kampu, zanemarili su disciplinu. Upravo tada se Tiberije Stariji iznenada vratio sa svojom armijom i uništio je bez velikih problema iznenađenog, opijenog i uspavanog neprijatelja[948]. Nešto slično su antički historičari zabilježili i za događaj koji se odigrao dva stoljeća ranije, kada su ilirske Autarijate na isti način pobijedili Kelti.[949]Sa Luzitancima Tiberije Stariji je imao drugačije iskustvo. Kada ih je

---

[938] *Frontin.* I, XII, 5; *Flor.* I,14

[939] *Cass. Dio* XII (exc. Zonare 8, 17-18)

[940] *Polyb.* VIII, 35; *Liv.* XXIII, 19;24-25; 30-32;35;37;XXIV,18;44; XXV,3;6; 16-17 XXVI, 2; *Diod.* XXVI,16 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Nep. de ducibus, Hann.* 5 , 3; *Frontin.* IV, VII, 24; *Cass. Dio* XV (exc. Zonare, 9,2 - 4).

[941] *Cic. de off.* II, 12

[942] *Liv.* XLI,8

[943] *Liv.* XLIII, 14

[944] *Plut. Tib. Gra.* 1; *Liv.* XLI, 7; XLI, 28

[945] *Liv.* XXXVII,7

[946] *Diod.* XXIX, 26 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Sex. Aur. Vic.* 57, 2

[947] *Frontin.* II, V, 3; *Liv.* XL 36; 40; 48

[948] *Frontin.* II, V, 14

[949] *Pol.* VII, 42

opsjedao, oni su mu tvrdili da imaju spremljene namirnice za narednih 10 godina, i da ih zato nije strah opsade. Na njihovu izjavu, rimski vojskovođa je dao sljedeći odgovor: "Onda ću vas u 11-toj godini zarobiti".[950]Zastrašeni tim rječnikom i odlučnošću rimskog komandanta, iako dobro pripremljeni za dugotrajnu opsadu, Luzitanci su se predali. I pored nesumnjivog vojničkog dara svoju vještinu i mudrost u Hispaniji Tiberije Stariji je više volio da iskaže postizanjem rješenja mirnim putem, nego krvavim bitkama, zauzimanjem gradova, paljenjem sela i pokoljima stanovništva. Sa hispanskim narodima je 179. god. p. n. e. sklopio častan i vrijedan sporazum koji je Hispaniji donio 25 - godišnji mir. Između ostalog Tiberije je težio i mirnoj simbiozi Hispanaca sa italskim doseljenicima.[951]Među Hispancima Tiberije Stariji je ostao u lijepom sjećanju kao pošten i ugledan rimski državnik u čiju se riječ može pouzdati.

Stanovnicima Sardinije Tiberije Sempronije Grakh Stariji je opet pokazao drugo lice rimskog boga Janusa. Gušeći protu-rimske pobune i pacificirajući Sardiniju zarobio je preko 80 000 Sardinaca[952] i prodao ih u ropstvo. Toliko je bio veliki broj robova pristiglih sa Sardinije na rimsko tržište, da je naglo pala cijena roba, usljed čega je nastala uzrečica "*jeftin kao Sardinac*".[953] Njegova sardinska epizoda obezvrijediti će sve ono što je postigao u Hispaniji. Pored Hispanije i Sardinije, Tiberije Stariji je predvodio rimske vojske i na suprotnom kraju Mediterana. U sjeverozapadnoj Kapadokiji je Kamane koji su živjeli na desnoj obali rijeke Halisa, nešto milom, a nešto služeći se prijevarom uspio podčiniti rimskoj vlasti[954].

Rimski Senat je često određivao Tiberija Starijeg i kao svoga izaslanika. Tako je Tiberije Stariji dvaput boravio u pojasu egejskog bazena i Mediterana. Prvi put je, uz sve najvažnije države i vladare Egejskog bazena i Male Azije, posjetio i seleukidskog kralja Antioha IV. Epifana.[955] Tiberije Stariji kao vođa izaslanstva podnio je Senatu izvještaj koji je bio prilično naklonjen prema helenističkim državicama i vladarima. Drugi put je zajedno sa Lucijem Lentulom i Servilijem Glaukijem određen da poslije bjekstva (162. god. p. n. e.) Demetrija, sina Seleuka IV., koji je boravio u Rimu kao talac, prvo izvidi situaciju u Heladi, a zatim, i da pređe u Aziju i drži na oku Demetrija i njegove daljnje postupke nakon što se dograbio vlasti u kraljevstvu Seleukida[956]. Ujedno se njegov zadatak sastojao i u tome da ispita raspoloženje ostalih kraljeva i republika Istoka u novoj konstelaciji odnosa. Pored ovih zadataka Tiberije Stariji je bio ovlašten i da donese odluke u vezi uvijek prisutnog problema nemirnih maloazijskih Galata. U drugom poslanstvu Tiberije Stariji je posjetio i Arijarta V.[957]Senat je sigurno odredio Tiberija

---

[950] *Frontin.* III, V, 2

[951] *Diod.* XXXI, 39,1 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[952] *Liv.* XLI, 28

[953] *Sex. Aur. Vic.* 57, 2

[954] *Polyb.* XXXI,1

[955] *Polyb.* XXX 27, 30

[956] *Polyb.* XXXI, 15

[957] *Polyb.* XXXI, 32; *Diod.* XXXI, 28 (exc. Konstantina Porfirogenita)

Stariji u novo poslanstvo jer je već jednom boravio kao poslanik na istoku i bio je vrlo dobro upoznat i sa vladarima i političarima istoka, kao i sa kompletnom situacijom koja je tamo vladala. I u svom drugom poslanstvu Tiberije Stariji se pokazao prilično naklonjenim prema helenističkim vladarima i državicama[958]. Tiberije Sempronije Grakh Stariji se nalazio i u rimskom izaslanstvu upućenom u Grčku radi rješavanja nekih spornih pitanja između grčkih državica i Filipa V.[959]

I Tiberije je kao i Scipion Afrikanac Stariji imao slično mišljenje o vanjskoj politici, bez obzira što mu je u unutrašnjoj bio veliki protivnik. I on je Republiku vidio kao centar koji bi trebao okupljati oko sebe čitav niz naroda i državica Mediterana. U tako zamišljenoj zajednici na čijem bi se čelu kao hegemon nalazio Rim vladali bi harmonija odnosa i interesa, uzajamno povjerenje i razumijevanje među svim njenim članicama. Možda je takvo shvatanje moći i značaja Rimske Republike u kolopletu mediteranske politike bilo i najbolja solucija za Republiku, jer bi konfederacija civilizovanih država Mediterana kojom bi rukovodio Rim bila mnogo snažnija za, ne samo zaustavljanje upada barbarskih naroda, nego i za ekspanziju civilizacije duboko u dubinu barbarskih zemalja. Međutim generacije rimskih državnika i vojskovođe koje su došle poslije Scipiona Afrikanca Starijeg i Tiberija Starijeg nisu imali sposobnosti ili nisu htjeli da prvo vide stvarnu historijsku ulogu Republike u odnosu na svijet a zatim i predvide sudbinu Republike. Tiberije je zbog svojih karakternih osobina (čestitosti i hrabrosti) uživao ugled ne samo u visokim krugovima rimskog naroda, nego i među običnim narodom, saveznicima i provincijalcima.

Tiberije Stariji je bio i narodni i veoma elokventan čovjek, ali je sa svojom govorničkom sposobnošću raspolagao drugačije nego njegov savremenik Katon, što će i pokazati kada bude obnašao čast tribuna. Tiberije Stariji je izabran 187. god. p. n. e. za narodnog tribuna. To je bilo vrijeme najžešćih sukoba između filohelenske i konzervativne stranke. Tiberije Stariji se obnašajući službu narodnog tribuna našao u poziciji između sukobljenih stranaka. Sam Tiberije Stariji je bio protivnik unutrašnje politike Scipiona, ali po njegovom pravilnom stavu interesi pravde i domovine su uvijek viši u odnosu na politička i stranačka neslaganja. Tiberije Stariji je svoju koncepciju viših interesa maestralno i prezentirao kada se bude suočio sa glavnim udarom Katonove stranke na Scipiona. Lucija Kornelija Scipiona Azijatika, brata mnogo poznatijeg Publija, su Tiberijeve kolege u dostojanstvu, narodni tribuni braća Petiliji optužili za pronevjeru. Braća su bila instruirana od Katona Starijeg, i pravi cilj napada nije bio Lucije nego Publije. Na sjednici skupštine, Tiberije Stariji, iako žestoki politički protivnik braće Scipiona, suprotstavio se sam ostatku kolegija tribuna koji su namjeravali da zakonski sankcionišu Lucija a politički diskredituju Publija. Svoj stav je obrazložio riječima; da iako se on nije pomirio sa Scipionima, da dignitetu Republike ne dolikuje da se Lucije Scipion, koji je proslavio

[958] *Polyb.* XXXI 32 – 33; XXXII, 1

[959] *Liv.* XXXIX, 24-25

trijumf, bude odveden na isto mjesto (zatvor) na koje su bili odvedene zarobljene neprijateljske vojskovođe sa njegovog trijumfa.[960]

Kao cenzor Tiberije Stariji je velike mase oslobođenika, koji su se sve više naseljavali u seoske tribe (*rusticas tribus)*, podijelio u četiri urbane tribe i tako u priličnoj mjeri povećao brojnost gradskog plebsa.[961] Tiberije Sempronije Grakh Stariji je bio i posljednji predstavnik Rimljanina staroga kova i zastupnika neekspanzionističke pomirljive politike, i poslije njegove smrti nestalo je bilo kakvih obzira kod Rimljana koje su tako brižno njegovali njihovi preci. Sada je nastupilo vrijeme nazvano *nova sapientia* (nove mudrosti).

Majka = Kornelija/CORNELIA

Majka Kornelija poticala je iz patricijskog roda Kornelija i bila je kćerka Publija Scipiona Afrikanca Starijeg, pobjednika nad Hanibalom i spasioca Rima. Korneliji su jedan od najstarijih rimskih patricijskih rodova. Njegovi ogranci kao Scipioni, Cine, Sule, Dolabele, Lentuli, Cethegi i drugi igrali su veliku ulogu u rimskom političkom životu, i praktično nalazimo u svakom razdoblju Republike po jednog od Kornelija kako ima, ako ne najveći onda bar znatan politički utjecaj na zbivanja u državi. Pojedini predstavnici roda Kornelija, kao Cina i Sula, su u vremenu građanskih ratova postajali i tirani Republike.

Ogranak roda Kornelija, Scipione susrećemo u ranoj rimskoj historiji, još u vrijeme rata Rimljana sa Vejama, kada je diktator Kamilo kao svoga zamjenika, odnosno komandanta konjice imenovao Kornelija Scipiona[962]. To jasno pokazuje da su se Scipioni dosta rano afirmisali kao zaseban ogranak velikog stabla roda Kornelija. Kao vojskovođa u prvoj fazi III samnitskog rata spominje se izvjesni Lucije Kornelije Scipion Barbatus čiji je nadgrobni spomenik i sačuvan. Ipak od svih Scipiona najpoznatiji je bio Publije Kornelije Scipion, koji je kasnije dobio i pobjednički cognomen Afrikanac (*Africanus*) dok mu je historija u znak razlike u odnosu na još jednog Scipiona dodala i cognomen Stariji *(Maior*). Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji se prvi put suočio sa Hanibalom kada se nalazio u vojsci svoga oca konzula 218. god. p. n. e. u bici kod Ticine. Idući put Publije se sa Hanibalom, u otvorenoj frontalnoj bici sa Hanibalom, suočio tek u bici kod Zame 202. god. p. n. e. kada je bio i odlučen ishod II. punskog rata. U međuvremenu između te dvije bitke Publije Kornelije Scipion je izrastao od ambicioznog mladića do pobjednika nad najvećim i najžešćim neprijateljem kojeg je Rim ikada imao. Druge godine 149. olimpijade umro je Scipion Afrikanac Stariji, iste godine kada je i Hanibal u Bitiniji izvršio samoubistvo (Scipion je po našem računanju vremena umro prije oktobra 183. god. p. n. e., a Hanibal krajem 183. god. p. n. e. ili početkom naredne).[963] Iste godine

---

960 *Cic. de prov. cons.* VIII, 18; *Liv.* XXXVIII, 52-53; *Diod.* fr. XIX, 65; *Cass. Dio* XIX, 64-65; *Plut. Cat. Mai.* 15 *Val. Max.* IV, 1, 8; *Gell. N.A.* IV, 18, poziva se na izgubljeno Nepotovo djelo Primjeri (EXEMPLA); VI, 19

961 *Sex. Aur. Vic.* 57, 3

962 *Plut. Cami.* 5

963 *Nep. de ducibus, Hann.* 12-13; *Iuv.* X, 164

ubijen je i vojskovođa i državnik Ahajskog saveza Filopemen. Tako je sudbina bar u vremenu smrti ujedinila i smirila duhove trojice velikih političara i vojskovođa antike od kojih su dvojica bili i višegodišnji protivnici na bojnim poljima. Nijedan od njih, bez obzira na svoje zasluge i genij, nije uspio da nađe sreću i mir u životu. Hanibal i Scipion Stariji na kraju su se našli neshvaćeni, izopčeni iz, i razočarani u svoje domovine, kojima su da ironija bude veća potpuno posvetili svoje živote. Ali historija uvijek nosi posthumnu satisfakciju i nadolazeće generacije će ih bolje i jasnije shvaćati nego što su to činili njihovi savremenici.

Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji iza sebe je ostavio svoju ženu Emiliju i više djece, među kojima i najmlađu kćerku Korneliju. Liberalni intelektualni utjecaj koji je otac imao na kćerku odigrao je krucijalnu ulogu u oblikovanju Kornelije. U svome djetinjstvu primila je prilično dobru edukaciju, posebno iz helenske literature, ali ni njeno obrazovanje u latinskoj kulturnoj sferi nije ostalo neusavršeno. Antički pisci Plutarh, Orozije i Velej Paterkul kada spominju Korneliju ističu njenu ljubav za literaturu. I njen jezik je odisao odličnim stilom, elegancijom i čistoćom, kako su to i primijetili i Ciceron i Kvintilijan koji su imali tu sreću da čitaju njena pisma.[964].

Kad se Kornelija rodila i udala je prilično diskutabilno pitanje. Dok o njenom rođenju nemamo podataka o vremenu udaje raspolažemo bar sa nekim indirektnim vijestima. Po Diodoru, poslije Tiberijeve odbrane na sjednici skupštine, Scipion Afrikanac Stariji je napustio dotadašnje neprijateljstvo prema Tiberiju Starijem i utanačio je porodičnu vezu udavši za njega svoju kćerku[965]. Samim tim Scipion ako je vjerovati Diodoru je još uvijek bio živ u vrijeme udaje svoje kćerke. Slično mišljenje ima i Kasije Dion, i po njemu je Afrikanac dok je još bio živ udao svoju kćerku za Tiberija Starijeg.[966]

Opet po Plutarhu, Korneliji su njeni rođaci, koji su nakon smrti njenog oca postali njeni zakonski staratelji, izabrali za muža Tiberija Starijeg, cijenjeći njegovu vrlinu i ugled. [967] I savremenik ovih događaja Polibije, navodi da je poslije smrti Scipiona Afrikanca Starijeg Kornelija još uvijek bila neudana.[968] Polibije iznoseći primjere koji govore o karakteru Scipiona Emilijana usput podastire i informacije koje nas indirektnim putem mogu odvesti prema bar približnom vremenskom određenju udaje Kornelije, a onda logikom i do vremena Kornelijinog rođenja. Po rimskim zakonima, miraz koji se duguje mora se isplatiti u roku od tri godine. Poslije smrti svoga adoptivnog oca, Scipion Emilijan je morao dati miraz njegovim sestrama (svojim adoptivnim tetkama), od kojih je starija bila udata za Scipiona Naziku, dok je mlađa, Kornelija, već bila udata za Tiberija Starijeg. Njihov otac, Scipion Afrikanac Stariji je svakoj obećao dati u miraz po deset talenata. Njegova žena Emilija je, po Polibiju, isplatila dio miraza, ali ju je u isplati ostatka

[964] *Cic. Brut.* 211; *Quin*. 1, 1, 6; Kornelijino pismo sinu Gaju (sačuvano kod Nepota, *"Iz Pisama Kornelije, majke Grakha"*)

[965] *Diod.* XIX, 65

[966] *Cass. Dio* XIX, 65

[967] *Plut. Tib. Gra.* 1

[968] *Polyb.* XXXI, 27

spriječila smrt. Iz činjenice da Emilija, a ne njen muž uređuje isplatu miraza, može se zaključiti da Scipion Afrikanac Stariji nije bio među živima kada su se njegove kćerke udale.

Nakon smrti i njenog sina (koji je usvojio Scipiona Emilijana), obaveza isplate je pala na njenog adoptivnog unuka i biološkog nećaka Scipion Emilijana, koji nije čekao da istekne zakonski rok, već je odmah isplatio ostatak miraza. U sljedećem odjeljku Polibije spominje da se navedeni događaj, konačne isplate miraza, desio dvije godine prije smrti Emilija Paula, a za kojeg znamo da je umro 160. god. p. n. e.[969] Iz izloženog se može sljedeće zaključiti : da se događaj koji opisuje Polibije dogodio najkasnije 163 – 162. godine p. n. e., a ako je zakonska obaveza isplate miraza bila tri godine, onda iz svega slijedi da se Kornelija udala krajem prve polovine četvrte decenije drugog stoljeća p. n. e. Znači da je, ako se pretpostavi da je Kornelija imala oko dvadeset godina prilikom udaje, Kornelija vjerovatno rođena u drugoj polovini devete decenije II. st. p. n. e. i očevu smrt je sigurno dočekala kao djevojčica. U suprotnom stavu ako se Kornelija udala dok je njen otac bio još živ, ona se morala roditi najkasnije 200. godine p. n. e. a sukladno tome bi Tiberija, koji je bio među njenom prvorođenom djecom, morala roditi u svojoj 35 godina, a Gaja u 44 godini što je veoma teško pretpostaviti. Osim toga izvori su saglasni sa tim da je Tiberije Stariji oženio Korneliju u svojim već poodmaklim godinama, dok je Kornelija u trenucima svoje udaje bila prilično mlađa od svoga supružnika. Sve to govori da je sredina četvrte decenije II. st. p. n. e. najrealnije vrijeme, kada je došlo do vjenčanja Tiberija Starijeg i Kornelije. Iz braka Tiberija Starijeg i Kornelije proizašlo je 12 djece, što i nije neobično za rimske brakove u ranijim republikanskim periodima.

Jednom prilikom Tiberije Stariji je na svojoj postelji zatekao par zmija. Neobičnost događaja kao i velika sklonost praznovjericama, odveli su ga gataocima od kojih je potražio mišljenje i savjet. Gataoci mu nisu dopustili ni da obje ubije ni da obje pusti, objasnivši mu da ako mužjak bude ubijen, to će donijeti smrt njemu, a dok bi smrt ženke donijela smrt njegovoj ženi. Tiberije, koji je već bio prilično star, a svoju mladu ženu je volio žestinom čovjeka koji osjeti ljubav tek kada mu je život na zalasku, nije se puno kolebao i mužjaka je ubio a ženku pustio. Nedugo zatim je i završio svoj život.[970] Tačna godina smrti oca braće Grakha je nepoznata, Vjerovatno se to desilo između 156 – 155. i 154. god. p. n. e., odnosno rođenja Gaja i drugog dolaska mlađeg Ptolemeja u Rim.

Ostavši udovica Kornelija se preuzevši brigu o djeci i imovini pokazala "tako promišljenom, tako dobrom majkom i tako velikodušnom"[971], pravim primjerom rimske matrone i uzorom za buduće generacije.[972] U potpunosti se posvetila, žrtvujući se nesebično, svojoj djeci, posebno njihovoj edukaciji, što je smatrala primarnom obavezom. Njena posvećenost djeci postala je poslovična. Prema legendi, kada ju je izvjesna bogata rimska patricijka zamolila da vidi njene dragulje, ona je pokazujući svoju

---

[969] *Polyb.* XXXI, 27-28

[970] *Plut. Tib. Gra.* 1; *Cic. de harus.* 1, 18, 36 i 2,29,62

[971] *Plut. Tib. Gra.* 1

[972] *Tac. Dial.* 28

djecu rekla "ovo su moji dragulji".[973] Dijete je najveći dar čovjeka, pravi dragulj neprocjenjive vrijednosti za svakog čovjeka, jer ono u sebi prenosi egzistenciju vrste. Briga o svome djetetu i nije obaveza, nego privilegija. I Kornelija je tu osnovnu prirodnu zakonitost dobro poznavala.

Slika 2.9.1
Kornelija odbija krunu Ptolemeja
Laurent de La Hire[974]

Zbivanja na Aleksandrijskom dvoru Lagida dotakla su i Korneliju. Odnos između braće Ptolemeja nikada nije bio u potpunosti raščišćen. I nakon podjele kraljevine među braćom, mlađi Ptolemej VIII. se osjećao oštećenim i došao je u Rim da za svoje zahtjeve (zahtijevao je pored Kirene koju je dobio podjelom, još i otok Kipar) dobije podršku Senata. Taj prvi Ptolemejev dolazak u Rim datira se u jesen 163. god. p. n. e. [975].Drugi put mlađi Ptolemej je boravio u Rim 154. god. p. n. e. sada optužujući brata da priprema i atentat na njega[976]. Ovaj drugi dolazak imati će i izvjesnog utjecaja na život Kornelije. Pored jadikovanja i traženja sažaljenja i podrške za svoju molbu, mlađi Ptolemej je ponudio i brak uglednoj, još uvijek sigurno i lijepoj udovici i rimskoj matroni Korneliji. Ponuda je podrazumijevala i kraljevsku krunu[977]. Kornelija se nije dvoumila i između krune i svoje djece, koju bi u tom slučaju vjerovatno usvojile druge ugledne rimske familije, kao što je bila uobičajena praksa u rimskom društvu, odabrala je svoju djecu i

---

[973] *Val. Max.* IV, 4

[974] Preuzeto sa http://www.lib-art.com/artgallery/335-laurent-de-la-hire.html

[975] *Polyb.* XXXI, 10

[976] *Polyb.* XXXIII, 11

[977] *Plut. Tib. Gra.* 1

odbila je ponudu mlađeg Ptolemeja. Njegova bračna ponuda je u osnovi imala političke motive. Ptolemej je brakom želio stvoriti porodične veze sa jednim od najmoćnijim rimskih rodova, čime bi se mogao nadati i većoj podršci Rimske zvanične politike u svojoj borbi protiv brata. Nasuprot očekivanjima mlađeg Ptolemeja, Kornelija se u potpunosti odlučila posvetiti svojoj djeci i uspomeni na pokojnog supruga, koje je odlučila da ne napusti ni za najveća bogatstva svijeta (Lagidi su spadali u jednu od najbogatijih dinastija Mediterana). Ona je odlučila postati *univira,* Rimljanka udata za samo jednog muškaraca u svom životu, pojavi koja će postati endemska u višim krugovima rimskog društva u toku narednih razdoblja rimske historije. Međutim da život nekada zna biti okrutan i prema najvrednijim i najboljim ljudima, najbolji je primjer upravo Kornelija. Nažalost najveći broj svoje djece je izgubila. Odraslu dob uspjeli su doživjeti jedino sinovi Tiberije, deset godina mlađi Gaj i kćerka Sempronija, koja se udala za Scipiona Emilijana Afrikanca Mlađeg, koja ju je i jedina od njene dvanaestoro djece nadživjela.

2.10 Background

"Tiberije je bio proslavljen i čuven građanin....

"On (Tiberije) je bio besprijekornog života,
briljantnog intelekta sa poštenim namjerama.....
Velej Paterkul[978]

"...i obdaren sa najvećim vrlinama koje čovjek
sa rođenjem i odgojem može primiti".
Velej Paterkul[979]

Antički pisci i historičari, uključujući i Tiberijevog biografa Plutarha, nisu naveli direktno datum niti bar godinu Tiberijevog rođenja. Ali i pored toga što nas oni ostavljaju u neznanju u vezi Tiberijevog rođenja, i u njihovim djelima mogu se naći informacije preko kojih bismo mogli doći do eventualne godine Tiberijevog rođenja. Određivanje godine rođenja pomoću špekulacija i hipoteza zasnovanih na indirektnim ili uzgrednim podacima može nas odvesti u pravcu određivanja bar približnog vremena Tiberijevog dolaska na svijet. Plutarh na jednom mjestu (u Tiberijevom životopisu) govori da je Tiberije od brata Gaja stariji 10 godina[980], a na drugom mjestu (u Gajevom životopisu) navodi da je riječ o 9 godina razlike između braće.[981] Do ove konfuzije u Plutarhovom djelu došlo iz razloga što se služio različitim izvorima iz kojih je crpio podatke o braći Grakh. Izgleda da je druga verzija o razlici u godinama između Tiberija i Gaja tačnija, jer Plutarh na jednom

[978] *Vell.* II, II, 1

[979] *Vell.* II, II, 2

[980] *Plut. Tib. Gra.* 3

[981] *Plut. Cai. Gra.* 1

mjestu spominje knjižicu koju je napisao Gaj Grakh, a koju je on koristio kao izvor za Gajev životopis. Gaj je sigurno tačnije znao koliko je godina Tiberije bio stariji od njega, nego rimski historici. Po Plutarhu Tiberije je imao nepunih trideset godina kada je postao tribun. Ako je vrijeme Tiberijevog tribunata početak 133. god. p. n. e. onda je najkasnije vrijeme njegovog rođenja 163. god. p. n. e. Dodatni moment u raspravu o vremenu rođenja Tiberija Grakha, unosi *lex Vilia.,* Tiberije Grakh je za kvestora izabran 137. god. p. n. e. a da bi se mogla obnašati ova funkcija bilo je potrebno najmanje 28 godina starosti, što bi značilo da je Tiberije rođen oko 165. god. p. n. e. Međutim ovo starosno ograničenje se nije strogo primjenjivalo i bilo je slučajeva da su pojedini rimski građani obnašali javne funkcije i ako nisu imali propisanu starosnu dob, pa je moguće da je Tiberije mogao biti nešto mlađi kada je izabran za kvestora. Iz svega bi slijedilo da je Tiberije Grakh rođen najranije 165. god. p. n. e., a najkasnije 163. god. p. n. e., dok bi Gaj bio rođen između 156. i 154. god. p. n. e. Sestra Sempronija je vjerovatno bila starija od Tiberija, jer je već bila žena Scipiona Emilijana kad je Tiberije sa svojih sedamnaest godina bio regrutovan i poslan na afričko bojište.

Ime Tiberije nije uobičajeno samo u ogranku Grakhi, nego u čitavom rodu Sempronija. To su ime nosili skoro svi značajniji predstavnici roda, iz čega možemo sa velikim stepenom vjerovatnoče pretpostaviti da je ime Tiberije bilo rezervisano za najstarijeg sina, i sukladno tome Tiberije je bio najstariji sin Tiberija Starijeg i Kornelije, iako to ne isključuje mogućnost da je i prije Tiberijevog rođenja Kornelija rodila neko muško dijete, ali koje je vjerovatno moralo umrijeti već u svome dosta ranom djetinjstvu, sigurno prije nego što se Tiberije rodio.

Muškarci Rimljani su u vrijeme Tiberijevog rođenja po pravilu nosili ime sastavljeno od tri komponente :

- Lično ime, (PRAENOMEN), koje je dijete dobivalo devet dana nakon rođenja (DIES NOMINALIS ili LVSTRITVS). Prenomen u rimskom društvu nije igrao veliku ulogu i često se u imenu nekog pojedinca navodilo umjesto punog ličnog imena samo prvo slovo imena. Postojao je vrlo mali broj ličnih imena koje su Rimljani upotrebljavali.
- Ime roda (NOMEN GENTILE ili GENTILICIVM), kojim se označavala pripadnost nekog pojedinca izvjesnom rimskom rodu. Nomen je za razliku od prenomena igrao mnogo bitniju ulogu za Rimljanina.
- Nadimak (COGNOMEN), koje je označavalo određeni ogranak unutar pojedinog roda.

Na glavni dio imena, ponekad je dodavano još više komponenti, koje je pojedinac u toku svoga života sticao na osnovu zasluga, pobjeda ili nekih izvjesnih fizičkih, psihičkih i drugih karakteristika (COGNOMEN EX VIRTVTE ili AGNOMEN). Onaj Rimljanin koji je bio usvojen, dodavao bi imenu koje bi dobivao od svoga usvojitelja i agnomen nastao proširivanjem imena roda (nomena) biološkog oca sa nastavkom *-ianus,* na primjer PVBLIVS CORNELIVS SCIPIO AEMIL<u>IANVS</u>**.** Pošto su osobe sa istim prenomenom, nomenom i kognomenom bile dosta čest slučaj, postojanje agnomena se nametalo kao

neophodno kako bi se Rimljani uspjeli po imenu između sebe razlikovati. Agnomen je često kod Rimljana imao onu ulogu koju u našem društvu ima lično ime.

Rimljanke su dobijale ime tako što bi nomen svoga oca prebacile u ženski rod (FEMININVM), na primjer Sempronia od Sempronius, Claudia od Claudius, Emilia od Emilius itd. Kada se govori o imenima Rimljana mora se konstatirati da je rimski narod bio izrazito nemaštovit u smišljanju imena. Ne samo da su raspolagali sa malim brojem ličnih imena, nego su često znali svojoj djeci davati ime i po rednom broju, (*Tertius, Tertia* - Treći, a; *Quintus, Quinta* - Peti, a i sl.)

Biti jedan od starijih sinova ugledne rimske familije, dijete roditelji koji su cijenjeni i uvažavani u rimskom javnom životu, a preci neki od najslavnijih Rimljana,[982] moglo je značiti mnogo u budućem životu mlađeg Tiberija. Njegova sudbina bi bila predodređena, slično drugim rimskim mladićima iz uglednih i bogatih porodica nobiliteta. Nalazeći se uz svoga oca, primio bi sigurno njegovo bogato političko iskustvo. Stariji Tiberije bio bi mu i oslonac i podrška u njegovoj karijeri javnog djelatnika, istovremeno ga upoznajući sa političkom praksom Republike i ostatkom staleža kojem je on pripadao primajući ujedno i njegove interese, želje i htijenja. U slučaju da se razvitak ličnosti i karijere mlađeg Tiberija odvijao na ovakav način sigurno bi on, imajući u vidu njegov karakter i urođeni talent, postigao dugu i uspješnu karijeru, zauzimajući jednu po jednu magistarsku službu, štiteći interese Republike i svoga staleža, i na kraju bi doživio, ako bi ga zdravlje poslužilo duboku i mirnu starost. Ali u ovom slučaju Tiberije bi imao sličan život kao i većina njegovih vršnjaka-nobila i njegovo ime bi u tom slučaju bilo samo jedno od mnogih imena rimskih magistrata. Možda bi se proslavio nekim vojnim pohodom, pljačkom nekog grada, porobljavanjem i odvođenjem u ropstvo nekog naroda, i tako ušao u *faste triumfalis*. Historija bi ga tako samo uzgred zapamtila, i ime i djelo bili bi mu poznati samo onima kojima bi antička historija bila uža specijalnost ili hobi.

Međutim predodređenje nekada, da bi ostvarilo svoje ciljeve promjeni pravolinijski razvitak. Sudbina je tako odredila Tiberija Sempronija Grakha, sina istoimenog rimskog nobila, da bude ona inicijalna kapisla koja će ostvariti njene ciljeve. Smrču oca, Tiberije i ostala njegova braća i sestre našli su se u izmijenjenoj situaciji, koja će ih odvesti u nešto drugačijem pravcu nego što je to bilo ustaljeno u rimskom visokom društvu. Ostavljeni na brizi predanoj majci, prisiljeni su bili da idu težim i neuobičajenim putevima ka ostvarivanju svoje karijere, jer u patrijarhalnom rimskom društvu drugačije nisu mogli ni učiniti. Rimsko pravo je ocu porodice (*pater familias*) davalo ogromnu vlast (*pater potestas*) nad ostalim članovima porodice. Pater familias je raspolagao i sa životom, smrču i slobodom svoje djece, unučadi i ostalih ukućana *(ius vitae ac necis*). Bili su i neprikosnoveni autoriteti i njihova riječ se morala slušati. Rimski car Hadrijan je skoro tri stoljeća kasnije u govoru Galačanima koji su tražili rimsko građanstvo potvrdio i ovo pravo rimskih građana, iako je ono tada u II st. n.e., bilo u praktičnom životu samo prazna pravna fraza, bez suštine i primjene u svakodnevnom životu. Za razliku od većine svojih

[982] *Diod.* XXXIV/V 5,1 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Cass. Dio* XXIV, 83,1

vršnjaka, braća Grakh su imala oca koji je kada ih je dobio bio već u starijim godinama, kad on nije imao više ni dovoljno snage ni energije, a ispostaviće se ni vremena da se posveti obrazovanju svoje djece.

Kod djece u porodicama u kojima bi bila očinska vlast posebno izražena, razvila bi se sklonost ka poštovanju autoriteta, konzervativizmu i interesima staleža ili grupe kojoj su pripadali. Kod braće Grakh sve je bilo drugačije. Gubitak oca u ranoj mladosti, pogotovu je za Gaja uslovio je da su braća slabo ili nikako osjetila očinsku vlast i autoritet oca. Nedostatak očinske vlasti sigurno će u njihovim ličnostima razviti i osjećaje nepoštivanja autoriteta i ustaljenih normi. U toliko će im biti lakše da se u samima sebi presaberu i odluče na reforme, a i na neke postupke koji nisu bili u skladu sa normama i konvencijama rimskog političkog života. Nedostatak osjećaja za poštovanje autoriteta i ustaljenih normi stalno će biti prisutan kod Tiberija, ali će mu ta činjenica ujedno i olakšati da se izgradi kao nezavisna i slobodna ličnost i da vidi pravim svjetlom sve probleme rimsko-italske zajednice.

Sve što im je preostalo bila je njihova majka, koja ih je othranila i odgojila tako brižno da su po općem priznanju bili najobdareniji od svih Rimljana, i da to duguju više odgoju nego urođenoj svojoj prirodi[983]. Kornelija je svojoj djeci u nasljeđe ostavila i sklonost idealizmu. Ni njena djeca nisu bila ravnodušna prema Korneliji. Još antički historičari su primijetili veliku privrženost Tiberija, Gaja i sestre Sempronije svojoj majci, za koju će ostati čvrsto vezani sve do kraja svojih života. Na uvredu Kornelije braća bi reagovala vrlo brzo i energično ne birajući riječi ni sredstva. Jednom prilikom kad je Korneliju uvredio jedan od Gajevih neprijatelja koji je bio poznat po svom nastranom ponašanju, Gaj je stao u odbranu majke onako kako je ona sama i zasluživala :

> "Zar, ti, vrijeđaš Korneliju, onu koja je rodila jednog Tiberija...s kakvim obrazom uspoređuješ sebe s Kornelijom', jesi li ti rodio djecu kao ona. A uistinu svi Rimljani znaju da je ona duže vrijeme živjela bez muškarca nego ti tobožnji muškarac"[984]

U takvoj sredini pod utjecajem majke i okruženog braćom i sestrama, odrastao je Tiberije, i vjerovatno su se već u njegovoj ranoj mladosti počele oblikovati one njegove karakterne osobine, koje su došle do izražaja u godinama kada je on počeo obnašati javne službe. Sa bratom Gajem je je baštinio hrabrost, razboritost i velikodušnost i rječitost, imali su odlučno i hladnokrvno držanje suočeni sa opasnostima i neprijateljima, bili su i pravdoljupci. Pored ovih zajedničkih osobina Tiberije je u historijskim izvorima predstavljen i kao blag i staložen čovjek koji je govorio mirno i ugodno, bez pokazivanja nervoze ujedno uspijevajući izazvati saosjećanje slušalaca. U običnom životu Tiberije je bio jednostavan i trijezan, za razliku od brata Gaja koji je znao na momente pokazati i sklonost prema ekstravaganciji. Tiberije je bio i u privatnom životu i za stolom jednostavan i umjeren, i nije se odavao zabavama koje bi graničile sa moralnim normama i uvijek je ostajao suzdržan u užicima. Tiberije je bio i perfekcionista u obavljanju javnih

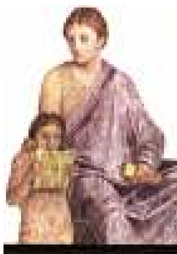
[983] *Plut. Tib. Gra.* 1

[984] *Plut. Cai. Gra.* 4

službi, pravedan prema podložnima, omiljen među svojim klijentima, oštroumna, snažna, dostojanstvena i ponosna ličnost. [985] Majka, a ne otac, je bila za osoba koja je "stvorila" Tiberija, Gaja i Semproniju, i koja je najviše zaslužna za njihove opisane karaktere, sve ostalo bilo je samo nadogradnja na temeljima koje je ona čvrsto i duboko usadila u njihove ličnosti. Ali ni ovu nadogradnju ne treba zanemariti, jer da nisu dobili dodatno obrazovanje ne bismo mogli ni zamisliti njihov daljnji rad.

2.11 Obrazovanje

"Ako hočeš sebi da podčiniš sve, ti se podčini razumu"
Seneka

Slika 2.11.1
Rimljanka poučava svoje dijete

Ako su Rimljani okupirali Helenima domovinu, onda su helenski učitelji i filozofi, i njihove ideje okupirali duše djece svojih osvajača. Briga o obrazovanju nije spadala u nadležnost države, već je prepuštena samostalnoj incijativi roditelja. Ali ne treba misliti da zbog činjenice da nisu imali javni sistem školstva, da su Rimljani zanemarivali edukaciju. Naprotiv, u tadašnjem rimskom društvu smatralo se da su obrazovanje i vaspitanje djece primarne dužnosti roditelja. Katon Stariji je dobar dio svoga vremena posvećivao upravo edukaciji svoga sina, opisujući u svojim djelima sve pedagoške metode koje je on koristio i ujedno ih preporučivajući i drugim roditeljima.

Rimljani su bili opčinjeni sticanjem što je moguće veće i kvalitetnije edukacije i prije nego što su potpali pod utjecaj helenizma. I ta njihova želja da stalno proširuju vidike bio je još jedan od uzroka njihovog uspona. a to rimsko htijenje je znala iskoristiti i helenistička kultura, jer je helenski utjecaj na Rimljane bio najsnažniji u sferi obrazovanja. Za stare Grke je *paideia* bila osnova njihove kulture i najmoćniji i najsnažniji njen element.

Bogatije porodice su za svoju djecu obezbjeđivale najbolje obrazovne uslove. Nisu štedile ni novca ni volje kako bi, uglavnom iz Helade i helenističkog istoka, svom potomstvu doveli i cijenjene i eminentne učitelje toga doba. Obrazovanje nije bilo privilegija samo bogatijih slojeva, i roditelji koji su pripadali srednje imućnom sloju ali i oni najsiromašniji, su se trudili i ulagali velike napore kako bi svojoj djeci obezbijedili obrazovanje. Ipak rimski obrazovni sistem nije bio kopija grčkog obrazovanja, i za

[985] *Plut. Tib. Gra.* 2; *App. de bell. civ.* I, 9; *Cass. Dio* XXIV, 83,1

razliku od Grka, za Rimljane je bilo prihvatljivo da i djevojčice kao i dječaci prime elementarno obrazovanje, a nije bilo neobično da djevojke i nastave svoje obrazovanje, da čitaju i komentarišu grčke i rimske autore, i da čak diskutuju o političkim poslovima, što je za Grkinju na primjer iz Atene bilo skoro nezamislivo. Zbog toga nas ne treba čuditi činjenica da je najveći broj Rimljana, bez obzira na stalešku pripadnost, rodovsko porijeklo, imovno stanje i pol raspolagao sa kakvim takvim obrazovanjem i bio pismen.

U svemu tome ni Kornelija, nije bila izuzetak u odnosu na druge rimske roditelje. Šta više može se slobodno reći da ih je ona i nadmašivala u žudnji da svojoj djeci obezbijedi najbolju edukaciju. Zahvaljujući trudu svoje majke braća Grakhi i sestra Sempronija su primili bogato helenističko obrazovanje.[986] To je sigurno bilo posljedica utjecaja i želja njihove majke, jer je rod Kornelija tradicionalno bio naklonjen helenizmu. Od dječačkog doba pod stalnom pažnjom svoje majke, Grakhi su obrazovani u helenskoj knjizi. Oni su uživali instrukcije helenskih učitelja koji su bili pažljivo izabrani od strane njihove majke. Kornelija nije štedila ni sebe, ni novca kako bi svojoj djeci obezbijedila najviše i najbolje obrazovanje. Dovodila je filozofe i poznate učitelje ili su i oni sami dolazili opčinjeni pričama o Korneliji. Tiberije kao i njegov brat i sestra su primili mnogo edukacije i važili su za jedne od najobrazovanijih Rimljana svoga doba.[987] Najveći dio njihovog obrazovanja sastojao se u upoznavanju grčke i latinske literature, i može se biti potpuno siguran da su Tiberije, Gaj i Sempronija preko antičke književnosti u sebe upili mnoge kulturne tekovine antičkog svijeta.[988] Dječaci su, pored literarnog obrazovanja, kao uostalom i svi mladi Rimljani iz utjecajnih i slavnih familija, upoznavani i sa rimskim zakonima, političkim sistemom Republike i posebno osnovom i umijećem govorništva. Tiberije je nesumnjivo bio talentiran za govorničku vještinu, kojom je ovladao tako dobro da je kasnije kada je odrastao, uživao veliki prestiž kao javni govornik, *"orator, prvoga reda"* i rijetko se koji oponent mogao sa njim da ravnopravno nosi u javnim raspravama.[989] I mlađi Gaj je postao jedan od najvećih rimskih govornika.[990]

Kao učitelji Tiberija spominju se poimenično: retoričar Diofan rodom iz Mitilene, zabilježen kao jedan od najmoćnijih govornika Grčke tih vremena[991], i Gaj Blosije, Italski Grk rodom iz Kime.[992]. Diofan je čitav svoj život ostao prisutan uz svoga učenika sve do kraja. Blosije je bio prijatelj stoičkog filozofa Antipatra iz Tarsa, učitelja znamenitog Panetija. Antipatar je Blosiju posvetio i neke nesačuvane filozofske rasprave. I Diofan i Blosije su bili sljedbenici stoičke filozofske škole i zastupnici helenskih demokratskih ideja, i preko njih su u dušu Grakha, posebno starijeg Tiberija, usađeni helenska filozofija i ideali helenističkog svijeta. Kao učitelj mlađeg Gaja spominje se isto stoičar Menelaj iz

---

[986] *Cic. Brut.* 103-104

[987] *Cass. Dio* XXIV, 83,1

[988] *Diod.* XXXIV/V 5,1 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[989] *Diod.* XXXIV/XXXV, 5,1 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Cic. Brut.* 104; *Sex. Aur. Vic.* 64, 2

[990] *Cic. Brut.* 99; 110; 125-126; 333; Plinije Mlađi, epistule, XIV

[991] *Cic. Brut.* 104

[992] *Plut. Tib. Gra.* 8

Maratusa.[993] Preko svojih učitelja Tiberije, i njegov mlađi brat Gaj su prihvatili stoičko učenje, koje je u njihov politički duh usadilo zakonitost po kojoj treba:

> "magistrature obnašati za narod, a ne za vjerovnika, i veličinu duha pokazivati jačanjem, a ne potkradanjem države".[994]

Stoička filozofska škola : "Čovjek je sveta stvar za čovjeka"

Utemeljitelj stoičke filozofske škole bio je Zenon (350 – 258. god. p. n. e.) rodom iz grada Kitiona na Kipru. Zenon je bio učenik kiničkog filozofa Kratera, a boraveći u Ateni, Zenon je u svoje učenje ugradio i dosta Sokratove filozofije. Stoici (στοικοι) su dobili ime po *Šarenom trijemu (*ποικιλη στοα*),* koji se nalazio na atenskom Akropolju i koji je bio ukrašenom stubovima i slikama poznatog grčkog slikara Polignata.[995] Na tome mjestu je Zenon počeo propovijedati svoje filozofsko učenje i to je postalo prvo mjesto gdje su se okupljali oni koji su prihvatali novo učenje. Zenon je uživao i naklonost tadašnjih vladara, posebno makedonskog kralja Antigona. Svoj život osnivač stoicizma je završio samoubistvom.

Po Zenonu svijet postoji od dvaju početaka, materije i u njoj prebivajućeg božanstva, koje materiji dodjeljuje različite oblike, ali je i ta promjenljivost materije ograničena nepromjenljivim prirodnim zakonima. Stoička filozofska škola je u toku svog razvitka prošla kroz tri faze razvitka; stariju, srednju i novu stou. Starijoj fazi pored Zenona pripadaju Kleantes iz Asosa i Hrisip iz Soloja. Kleantes (331 – 264. ili 251. god. p. n. e.), je uveo sunce kao početak svega, a u dubokoj starosti počinio je samoubistvo gladujući. Od njega je ostala pjesma u heksametrima o Zeusu. Drugi Zenonov učenik Hrisip iz Kilikije (274 - 204 god. p. n. e.) dao je konačan oblik stoičkoj filozofskoj školi i smatrao je da materija ne može stezati djelovanje božanstva. Hrisip je bio vrlo plodan pisac. Diogen navodi da je Hrisip napisao čak 705 knjiga. Starija stoa je oplemenila etiku koničara vezujući je za Heraklitovu fiziku i nešto izmijenjeno Aristotelovo filozofsko učenje.

Predstavnici srednje stoe su bili Panatije i Posejdonije, obojica porijeklom sa otoka Rodosa. Njihov učitelj je bio Antipater iz Tarsa koji je opet znanje sticao kod Diogena iz Babilona. Antipater je inače bio i protivnik akademičara Karneada. Srednja stoa je za razliku od starije, pošla eklektičnim putem. Novoj stoi glavni interes je bila etika. Njeni predstavnici su Lucije Enej Seneka, Marko Aurelije i Epiktet.

Osnovna načela stoicizma u praktičnom smislu su propagiranje asketizma, kreposti, vrline, ozbiljnosti i življenja u skladu i slozi sa prirodnim zakonima, što je po stoičarima glavni uslov postizanja sreče u životu i u odbacivanju heodnizma. Vrlina je najveće blago, a grijeh sve što se protivi umnoj naravi čovjeka, prava vrlina pokazuje se u savršenom unutarnjem miru i nesalomivoj vlasti nad strašču. Vrlina sadrži sama u sebi

---

[993] *Cic. Brut.* 100

[994] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 5,8

[995] *Plut. Aristi.* 4-5

nagradu, jer vodi ljudsko biće sreći, identičnoj sa duševnim mirom. Po stoičkoj nauci postoje četiri osnovne vrline; mudrost (*prudentia*), pravednost (*iustitia*), hrabrost (*fortitudo*) i umjerenost (t*emperantia*).[996] Stoicizam je upučivao ljude kako da se snađu i svladavaju teškoče življenja, jer živimo da bismo živjeli, a ne uživali. Najvažniji zadatak čovjeka je djelovanje, a ne teoretisanje, pravednost i hrabrost, te puno svjesno i aktivno obnašanje svojih obaveza i dužnosti. Stoici su smatrali zajednicu neophodnom, no ta zajednica nije bio mali polis-grad država, nego čitav svijet, koji se prema Kleantesu i Hrisipu manifestirao kao savršen red u kosmosu. Stoicizam je samim tim kao svoj ideal ljudske zajednice, imao i uspostavu svjetske države u kojoj ne bi bilo razlike između siromašnih i bogatih, između Helena i barbara. Stoički stav o univerzalnoj državi je najbolje izrazio Seneka rečenicom:"Moja otađbina je cijeli svijet“".[997]

Kod stoika priroda i razum ili razumna priroda (*natura ratioque*) značilo je isto što i božanstvo. Što se tiče predestinacije, po stoicima božanstvo je kao vodeći princip određivalo sve sudbine u vječnom okruženju. Idealni stoički mudrac je slobodno biće, dovoljno samo sebi, neosjetljivo na bol, strah i zadovoljstva. Stoik je ravnodušan prema smrti, svjestan da smrt nije zlo i on joj pribjegava kad mu se to učini neizbježno. Po stoičkom učenju, čovjek treba da zemaljska dobra smatra prolaznim i prema tome treba da ih iskorištava dok ih ima ali da se i ne žalosti kada ih izgubi.

Rimljani kao zajednica pragmatičnih ljudi, od filozofa su najviše tražili odgovore kako da žive u praktičnom, svakodnevnom životu i kako da umru. Upravo je stoicizam najviše od svih filozofskih škola nudio odgovora na takva pitanja, i zato nas ne treba čuditi što je ostvario veliki utjecaj među Rimljanima. Najzaslužniji za utvrđivanje stoičkog učenja u Rim bio je Panatije, koji ga je prilagodio uslovima rimskog života, razvijajući uglavnom aspekte moralne i društvene filozofije. Stoicizam je imao velikog udjela i u političkim zbivanjima u okviru rimske države. Mnogi rimski političari, ne samo u republikansko doba, za svoje akcije bili su nadahnuti učenjem stoika, koje je moglo sa vrijemena na vrijeme navesti i neke pojedince i na dosta radikalne poteze.

> “Stoičko učenje ima nešto opasno i pogibeljno za žestoke i vatrene naravi, ali kada se izmiješa sa dubokim i blagim značajem, ono se usmjerava ka njenu primjerenu dobru”[998]

Izaslanstvo

Kada je Tiberiju bilo desetak godina 155. god. p. n. e. u Rim je došlo atensko poslanstvo sa zadatkom da od Senata izdejstvuje oslobađanje Atene od kazne na koju je bila osuđena zbog pustošenja grada Oropa[999]. Ranije je Senat bio odredio Sikionjane za arbitre u ovom sporu. Sikionjani su presudili da su Atenjani obavezni da plate 500 talenata odštete. Atenjani su bili nezadovoljni presudom i odlučili su da traže njenu reviziju. Nisu

---

[996] Ciceron je svoje djelo "O dužnostima", zasnovao na temelju ove četiri osnovne stoičke vrline.

[997] *"Patria hic mea totus mundus est*", *Sen. de ira*, I,5; II,31, i *Epist.*

[998] *Plut. Cle.* 2

[999] *Polyb.* XXXIII, 2; *Plut. Cat. Mai.* 22

slučajno Atenjani poslali trojicu istaknutih filozofa u Rim kao svoje izaslanstvo, dobro znajući za rimsku opsesiju za helenskom filozofijom i računajući da će na taj način najlakše pridobiti naklonost Rimljana. Atena, je kao u svojim najboljim danima, odigrala pravi politički potez, jer su njeni državnici znali da će interese Atene mnogo bolje prezentirati Rimljanima filozofi nego profesionalni političari. Sastav atenske delegacije su činili :

- Akademičar[1000] Karnead, koji je od 155. do 137. god. p. n. e. bio upravnik Atenske akademije, najvećeg i najvažnijeg obrazovnog centra sa dugom tradicijom u cijelom mediteranskom bazenu.
- Stoičar Diogen (živio 240 – 152. p. n. e.).
- Peripetičar Kritolaj, koji je bio i upravnik peripatetičke škole.

Filozofi su se često običavali javno obraćati Rimljanima, koji su se u velikom broju skupljali, pogotovu omladina, oko njih. Govorili su pojedinačno, pokazujući ujedno i svoju veliku retorsku vještinu, oduševljavajući i zadivljujući Rimljane. Karnead je govorio žestoko i brzo, Kritolaj vješto i prijatno a Diogen jednostavno i umjereno.[1001] Njihovi javni govori pred rimskim masama, pored njihove želje da upoznaju Rimljane sa svojim stavovima i učenjem, bili su i prikrivena agitaciju za Atenu. Njihova velika popularnost među rimskom omladinom, izazvala je kontra-akciju starog neprijatelja helenističke kulture Katona Starijeg, koji je uspio izdejstvovati da se filozofima i pored diplomatskog imuniteta uskrati gostoprimstvo u Rimu, ali sjeme helenske filozofije, i pored otpora konzervativaca je bilo već usađeno u tkivo rimskog naroda.

[1000] Akademija; Nakon povratka sa Sicilije, Platon (427. - 347 god. p. n. e.) je u Ateni kupio imanje koje se nalazilo blizu gaja heroja Akadema i ta tom mjestu je osnovao najstariju atensku filozofsku školu. Akademija je kontinuirano radila u vidu stare, srednje i nove Akademije sve do 529. god. n. e. znaći blizu 900 godina. U II. st. nove ere Platonovo učenje je obnovljeno u vidu neoplatonizma. Akademija je radila sve do zabrane ortodoksnog krščanina istočnorimskog cara Justinijana. Ukidanje Atenske Akademije je označilo i konačan kraj egzistencije antičkog zapada, i stupanje na svjetsku pozornicu novih društveo-ekonomskih poredaka. Znanja i tradicije Akademije u Evropu su se vratili preko islamskog posrednika.

Najčuveniji učenik proizašao iz Akademije bio je Aristotel (384. - 333 p. n. e.). Ali Aristotel je osnovao novu filozofsku školu-*peripatetičku*. Najpoznatiji učenici Aristotela i njegovi predstavnici su bili Teofrant, Aristoksen iz Tarenta i Dikearh. Peripatetičari su se više fokusirali na proučavanje prirodnih nauka nego na čistu filozofiju.

Pored navedenih filozofskih škola, ne bi trebalo zanemariti ni učenje Epikura sa Samosa (323 - 270 god. p. n. e.) koje je bilo i među Rimljanima rašireno. Po epikurejskoj školi sreča i duševni mir predstavljaju najviši životni cilj. A ta sreča i duševni mir se mogu postići jedino kroz *ataraksiju*-savršeno spokojstvo i nepomučenost duševne ravnoteže.

Epikurovo učenje je samo fragmentarno sačuvano i to uglavnom u djelima antičkih pisaca. Najcjeloviti prikaz filizofskog sistema epikurovog učenja opisao je i objasnio rimski pjesnik Tit Lukrecije Kar u svom djelu od 6 knjiga "*De rerum natura*".

Prije svih ovih škola, nastala je škola Pitagore sa Samosa (580 – 500. god. p. n. e.). U južnoitalskom gradu Krotonu, ovaj veliki grčki matematičar, filozof i fizičar osnovao je prvu filozofsku školu, koja je ujedno bila i vjerska sekta, u koju su ravnopravno učešće imale i žene, što je za tadašnji grčki svijet bilo nešto revolucionarno. Pitagorejci su razvili i učenje o *metempsihozi* (reinkarnaciji), seljenju duša živih bića, koja se može ponovo otjeljoveliti ne samo u tijelu čovjeka nego i u životinjama i biljkama. Pitagora i njegovi učenici su doprinjeli i razvoju naučnih disciplina i bili odgovorni za niz otkrića. Alkmeon, pitagorejac i ljekar iz Krotona je tako tvrdio da osjeti imaju sjedište u mozgu, a pitagorejci su i prvi učili da je Zemlja okrugla i to zato što je kugla najljepše i najsavršenije geometrijsko tijelo. Utjecaj pitagorejaca, posebno njihov ideal matematičke proporcije, bio je dosta prisutan u javnom, kulturnom i svakodnevnom životu antičkog svijeta.

[1001] *Polyb.* XXXIII, 2; *Gell. N.A.* VI, 14, 9-11

Odrastanje

Svi rimski mladići, pa i Tiberije, postajali su punopravni građani sa navršenom šesnaestom godinom života. Ulazak u punoljetstvo obilježen je i privatnom i javnom ceremonijom. U krugu familije toga dana prinošena je specijalna žrtva domaćem *laru*, zaštitniku kuće. Javna svečanost obavljala se na gradskom trgu, na dan božanstva Libera, mladići bi tada odlagali svoj dotadašnji ogrtač, sa crvenim rubom (*toga praetexta)* i uzimali novi ogrtač bez crvenog ruba (*toga virilis*), znak njihove punoljetnosti. U stoljeću u kojem je Tiberije živio, prvo iskušenje sa kojim se Rimljanin, sa bilo kakvim imetkom, koji je tek ušao u punoljetnost suočavao, bilo je stupanje u službu rimske građanske milicije, što je u rimskom slučaju često podrazumijevalo odlazak u rat. I Tiberije je, kao i svaki drugi njegov vršnjak učestvovao u prvoj narednoj vojnoj kampanji Republike koja ga je odvela na obale Afrike.

2.12 Heleniziranje Rima ili priča o osvajanju osvajača

"Vrijeme je pokazalo ispraznost tih njegovih riječi (Katonovih.op.a.) zlih riječi, jer Grad (Rim op.a.) se uzdigao do vrhunca svoje moći upravo onda kada je usvojio helensko znanje i sveukupno obrazovanje"
Polibije[1002]

Publije Kornelije Scipion Emilijan/

PVBLIVS CORNELIVS SCIPIO AEMILIANVS (185/4 –129. god. p. n. e.)

Prikaz zbivanja koja su pratila braću Grakhe bio bi nepotpun kada se ne bi oslikala ličnost Tiberijevog i Gajevog zeta i rođaka Scipiona Emilijana koji je odigrao značajnu ulogu u svim zbivanjima u vezi sa braćom Grakh i bio neizbježivi "pratilac" starijeg Tiberija u toku čitave njegove karijere. Scipion Emilijan po rođenju je pripadao rodu Emilija, koji je jedan od najdrevnijih patricijskih rodova Rima i imao je kao i Korneliji i Semproniji brojne i slavne ogranke od kojih su najpoznatiji Pauli, Lepidi i Skauri.[1003] Tradicija, vjerovatno snažno podržana i od samog roda, kao rodonačelnika je smatrala legendarnog Mamerka, sina Pitagore, čuvenog helenskog filozofa i matematičara.

Filohelenstvo

Ne treba izgledati čudna činjenica da su "plemeniti" rimski rodovi kao Emiliji svoje porijeklo tražili među njima podčinjenim Helenima. Helenizam je vrlo rano počeo prodirati među Rimljane. Posebno je Marko Klaudije Marcel, pobjednik kod Nole 215. god. p. n, e. i tri godine kasnije osvajač Sirakuze doprinosio uvođenju helenizma u rimsko društvo sa svim njegovim pozitivnim i negativnim posljedicama. Marcel se time što je helensku kulturu u velikoj mjeri prenio u Rim i javno hvalio.[1004] U II. st. p. n. e. moda

[1002] *Plut. Cat. Mai.* 23

[1003] Po rodu Emilija, odnosno u čast cenzora Emilija Lepida koji je kroz nju 186. god. p. n. e. sagradio cestu, se i danas zove jedna sjeveroistočna italijanska pokrajina.

[1004] *Plut. Mar.* 21

prihvatanja tekovina helenstva i helenizma bila je punom razvoju u Rimu. Rimljane su u tolikoj mjeri privlačili helenski duh i kultura da i helenofobija Katona, iako na momente snažna. nije mogla da zaustavi prodor helenizma.

Rimsko društvo je imalo jednu značajnu prednost u odnosu na ostale zajednice tadašnjeg svijeta, a to je bila njegova sposobnost apsorpcije svega što se moglo asimilirati iz drugih kultura, (prvo etrurske kulture, a kasnije i helenske) i da iz sve te mješavine usvojenog i originalno njihovog stvore suvislu cjelinu.[1005] Veliki broj helenskih običaja, ideja, stila života, pronalazaka bio je inkorporiran u rimsko društvo, i helenski utjecaj počeo se osjećati i u religiji, umjetnosti, arhitekturi. Tako se iz simbioze stare italske kulture, helenskog i helenističkog nasljeđa stvarala osebujna grčko-rimska civilizacija Mediterana koja je potrajala narednih šest-sedam stoljeća i koja je mnogo zadužila buduća evropska, bliskoistočna i sjevernoafrička društva.

Heleni su u Rim i ostatak Italije dolazili na različite načine, kao ratni zarobljenici, kao avanturisti, kao učitelji, ljekari, umjetnici koji su tražili patrone, i kao jedna velika masa zanatlija koja je u emigraciji tražila bolju životnu sreću. Izloženost helenskom utjecaju bila je proporcionalna društvenom statusu. Viši slojevi su posebno bili izloženi helenizaciji i poznavanje helenskog jezika bio je znak dobre obrazovanosti i intelektualnog umijeća. Nijedan Rimljanin iz viših društvenih slojeva II. st. p. n. e. nije mogao izbjeći taj helenski doprinos izgradnji njegove ličnosti, makar on bio i sasvim mali. Pa i sam Katon, taj helenofob, poznavao je helenski i u njegovim radovima se može prepoznati dosta toga što bi se moglo tumačiti Katonovom izloženosti utjecaju helenizma.

Usvajanje helenskih običaja i kulture je kao što vidimo donijelo rimskom društvu mnogo koristi, ali svako kulturno usvajanje može dovesti i do primanja običaja koji su bili dekadenti, jer je mnogo lakše usvajati mane nego vrline. Među pojedinim Rimljanima je zavladala raskoš i takmičenje u luksuzu, a i helenska sklonost pederastriji, homoseksualizmu i heterama (javnim, obrazovanim i utjecajnim ženama). Svi ti faktori su djelovali razarajuće po rimski moralni i porodični život. Rimljani, iako su prihvatili i dosta negativnosti iz grčkog načina života, ipak nisu podlegli potpuno svim grčkim običajima, sve do kraja republikanskog perioda. Rimljani staroga kova su čak neke od grčkih običaja smatrali i ozloglašenim, ponižavajućim, grešnim i sramotnim. Tako su se na primjer zgražavali nad običajem kojim je bilo dopušteno sklapanje braka između brata i sestre ako oni nisu bili djeca iste majke (ʺομομητριοι) i javno pokazivanje na sceni.[1006]Zato nas i ne treba čuditi jaka opozicija Katona Starijeg i njemu sličnih Rimljana procesu apsorbiranja grčke kulture, koji ipak ništa nije moglo zaustaviti.

Među mnogim rimskim patricijskim porodicama, kao na primjer kod Emilija, na momente je ta sklonost prema grčkom načinu života prerastala u opsesiju, tražeći i svoje korijene u legendarnoj i historijskoj Grčkoj. Zar uostalom i sami Rimljani nisu svoje porijeklo izvodili od preživjelih Trojanaca koji su se predvođeni Enejom doselili u Lacij, a čije je avanture i dolazak u Italiju maestralno opisao najčuveniji rimski pjesnik Vergilije

[1005] *Sal. Bell. Cat.* 51, 37-40

[1006] *Nep. Int.*1-8; *Nep. Cim.*1,2; *Nep. Dion.* 1,1

u svom epu Enejida, time ovjekovječivši vezu Italije sa Grčkom. U II. st. p. n. e. legenda o Eneji je dobila svoj konačni oblik i od tada je prihvatana kao nepobitna istina, a Rim smatran za naseobinu, koloniju Trojanaca.[1007]

I patricijski rodovi Julijevaca i Fabijevaca su slično Emilijima svoje porijeklo izvodili iz helenskih legendi i mitova. Prvi su tvrdili da je njihov rodonačelnik bio Jul, Enejin sin, a drugi da im je rodonačelnik bio izvjesni Fabije, sin Herakla i nimfe koja je prebivala u vodama i obali rijeke Tibra[1008]. U helenomaniji se išlo toliko daleko da se tvrdilo da je latinski jezik jedan od dijalekata grčkog jezika. Da bi se ova rimska patricijska opsesija helensko i helenističkom kulturom mogla bar djelomično opravdati potrebno je navesti da je helenomanija bila trend u čitavom tadašnjem Mediteranskom svijetu, i da su joj ne samo Rimljani, nego i drugi Italici bili izloženi. Sabinjani su tvrdili sa svoje strane da su porijeklom Lakedemonci koji su nezadovoljni strogošću Likurgovog zakonodavstva, napustili Peloponez i naselili se u Sabinskoj zemlji[1009]. Za utemeljitelja italske Patavije (Padova) legenda je smatrala trojanca Antenora.[1010]

Historija navedene legende o porijeklu ne može u potpunosti potvrditi, iako možda u legendi o dolasku Eneje sa istočne obale Egejskog mora u Italiju ima i zrnce istine. Za Etrurce (Tirseni, Toski, Tusci ili Turši) narod koji je živio sjeverno od Rima u današnjoj pokrajini Toskani, još su antički historičari tvrdili da su došli Lidije.[1011] Potvrdu mišljenju antičkih historičara daju i historijski izvori egipatske provenijencije koji spominju Turse kao jedan od pomorskih naroda (zajedno sa ostalim egejskim narodima) koji su napadali Egipat za vrijeme faraona Ramzesa III.

Grci i Italici, sa druge strane, imaju istina i zajedničko porijeklo i pripadaju indoevropskoj zajednici. Njihovi preci su u vrijeme velike indoevropske prahistorijske seobe, negdje krajem III. mil. p. n. e. iz crnomorskih stepa prodrli u južnu i srednju Evropu, uključujući i Balkansko i Apeninsko poluostrvo. Ali mala je vjerovatnoča da su se Italici, kada su isticali zajedničko porijeklo sa Helenima, sjećali tog proto-indoevropskog razdoblja.

Porijeklo

Bitka kod Kane, taj tragični i krvavi trenutak rimske historije odnijela je život Luciju Paulu, konzulu i kolegi zlosretnog gubitnika Marka Terencija Varona.[1012] Da je kojim slučajem M.T.Varon pokazao pred Kanom više strpljenja, umijeća i respekta prema Hanibalu, možda bi ne samo sudbina Lucija Paula i njegovog potomstva, nego i čitavog rimskog naroda bila drugačija. Ali takvu vjerovatnoču nećemo nikada ni pokušati otkriti, jer je u historiji nezahvalno tražiti ono što se nije desilo i odgonetati šta bi bilo kad bi

---

[1007] *Paus.* 1, 12, 1. Najbolje svjedočanstvo o stepenu rimske opsesije porijeklom iz egejskog bazena naćićemo kod Aurelija Viktora u njegovoj raspravi o porijeklu rimskog naroda; *De origine Gentis Romanae*

[1008] *Plut. Fab. Max.* 1

[1009] *Diony. Halic.* 2

[1010] *Ver. Aen.* I, 247

[1011] *Tac. Ann.* IV 55

[1012] *Frontin.* IV, V, 5; *Vell.* I, IX, 3; *Sex. Aur. Vic.* 17, 1

bilo. Satisfakcija žrtve Lucija Paula, može se možda naći u činjenici da je njegova kćerka Emilija postala suprugaScipiona Afrikanca Velikog, pobjednika nad Hanibalom. Iz bračne veze Scipiona i Emilije preko ženske linije proisteći će i braća Grakhi. Tako među potomstvo Lucija Paula možemo ubrojiti i njegove praunuke Tiberija i Gaja. Njegov sin Emilije Paul postigao je zavidnu vojničku i državnu karijeru. Službovao je i ratovao u Španiji, u Liguriji[1013] i nizu drugih zemalja u kojima je Rim imao svoje interese. U historiju Emilije Paul je ipak ušao tek sa III. makedonskim ratom.

Makedonski kralj Persej je skoro pune tri godine uspješno odolijevao napadima Rimljana i njihovih saveznika, privukavši na svoju stranu i veliki dio grčkih polisa. A čak su se i vjerni saveznici Rimljana Eumen II Atalid, kralj Pergama i otok Rodos kolebali u svome držanju u odnosu na rat između Makedonaca i Rimljana.[1014] Trojica rimskih konzula : za 171. god. p. n. e. Publije Licinije Kras, za 170. god. p. n. e. Aul Hostilije Mancina i za 169. god. god. p. n. e. Kvint Marcije Filip nisu uspijevali da izađu nakraj sa makedonskim kraljem. Tek je novi konzul Emilije Paul uspio da u bici kod Pidne 168. god. p. n. e. pobijedi makedonskog kralja Perseja[1015], i time završi za Rim težak i mučan III. makedonski rat. Sam Emilije Paul će se dugo sjećati težine ratovanja sa makedonskim falangama, formacijama koje su samo stoljeće i po ranije bile strah i trepet od Jadrana do Inda, govoreći "da ništa strašnije nije vidio od makedonske falange".

Na samog završetku rata Emilije Paul je bio uvučen u jednu od najnedostojnih epizoda koje su se desile u rimskoj historiji, i koja je u potpunosti zatamnila sliku njegove pobjede u Makedoniji. Na prijevaru je uništena čitava jedan pokrajina i razoreno 70 gradova od kojih je većina pripadala Mološanima, koji su istina bili glavni nosioci proturimskog otpora u Epiru[1016]. Da li je Epir zaslužio takvu sudbinu moglo bi se raspravljati, ali akciju takvog uništavajućeg obima kakva je zahvatila nesretni Epir ništa ne može opravdati. Ta mrlja na biografiji Emilija Paula koji je zapovijedao akcijom pljačke i uništavanja je vječno ostala. Sva njegova djela, obrazovanost i poštenje zasjenjeni su ovim primjerom beščašća i ohole nadmoći. Ako bar malo možemo sa ove više od dvomilenijumske distance da opravdamo Emilija Paula, jedino što možemo reći u njegovu odbranu jeste da je on bio samo izvršilac naređenja Senata. A za Rimljanina kakav je bio Emilije Paul bilo bi nezamislivo ne izvršiti svoju dužnost i naređenja pretpostavljenog, ma kakva ona bila.

Iz prvog braka Emilija Paula sa Papirijom, kćerkom konzula Masona rodio se 185. ili 184. god. p. n. e. kao mlađi sin budući Scipion Emilijan.[1017] Iz nepoznatog razloga Emilije se razveo od Papirije, a svoje sinove je adoptirao u druge ugledne patricijske porodice.

[1013] *Frontin.* III, XVII,2; *Liv.* XL, 25, 27-28; *Sex. Aur. Vic.* 56, 1

[1014] *Vell.* I, IX, 1-2

[1015] Bitka kod Pidne odigrala se 22. juna 168. god. *Frontin.* II, III, 20; *Liv.* XLIV, 41; *Vell.* I, X, 3-4; *Plut. Emi. Paul.* 9-10; *Sex. Aur. Vic.* 56, 3; *Flor.* I, 28. Nakon bitke Persej je kasnije i zarobljen i zajedno sa svojom porodicom vođen ulicama Rima u trijumfu Emilija Paula. Držan je kao zarobljenik u *Alba Fucens* gdje je i umro. *Plut. Emi. Paul.* 37; *Paus.* 1, 36, 6; Svetonije, Historija, Mitridatovo pismo kralju Partije Arzaku 7-8. Nešto ranije je pretor Lucije Anicije porazio Persejevog saveznika ilirskog kralja Gencija, a njegova kraljevina na isti način kao i makedonska kraljevina je podijeljena.

[1016] *Strab. Geo.* VII, 7

[1017] Stariji sin Emilija Paula, Kvint Fabije Maksim rođen je oko 186. god. p. n. e.

Stariji je usvajanjem ušao u obitelj Fabija Maksima, a mlađeg je usvojio (istoimeni) najstariji sin Publija Kornelija Scipiona Afrikanca, čime je ujedno postao i njegov adoptirani unuk.[1018] Adopcija nije bila strana institucija u rimskom društvu, i bili su vrlo česti slučajevi adopcije, posebno među staležom nobila.

Ali odnos oca i sina i pored raspada braka njegovih roditelja i adopcije, začuđujuće nije bio poremećen, i ne postoji ni jedan dokaz o mržnji sina prema ocu. Iako zakonski nisu bili njegovi sinovi i niti su više potpadali pod očinsku vlast Emilija Paula, nikada nije prestala veza između sinova i oca i prirodna krvna veza je i nadalje ostala dosta prisutna u životu Scipiona Emilija. Igrom sudbine jedini preostali živi muški potomci, znači njegovi nasljednici, Emilija Paula bila su njegova djeca iz prvog braka, jer je njegov trijumf kod Pidne zasjenjen smrču sinova iz drugog braka[1019].

Emiliji su slično kao i Korneliji bili prožeti duhom helenizma. Djeca Emilija Paula samim tim nisu ni mogli izbjeći helenski duh i njegove tekovine. Od ranoga djetinjstva bili su okruženi gramatičarima, učiteljima filozofije, retoričarima, lovcima, slikarima i ostalim mnogobrojnim slugama koji su svi odreda bili Heleni[1020]. Ovo je samo još jedan dokaz o stepenu opsesije helenstvom koji je tada vladao u krugovima nobiliteta.

Čim je napustio dječačku dob, Scipion Emilijan se pridružio vojsci i kao mladi vojnik učestvovao je u bitki kod Pidne,[1021] gdje se dokazao dostojnim svoga oca. Scena koja se odigrava u noči nakon bitke, a koju prenosi Plutarh, jasno govori o odnosu oca Emilija Paula i sina Scipiona Emilija. Nakon predaje kralja Perseja, otac je najdražem sinu, podario čuvenu Persejevu biblioteku i prepustio upravu nad kraljevskim rezervatima i kraljevske lovce. Ostatak vremena Scipion Emilijan je proveo u prostranim lovištima makedonskih kraljeva. U njima se osjećao kao “mali kralj”. Tu se zaljubio u lov i ta ga strast nije napuštala sve do kraja života.[1022] Sklonost prema knjizi, posebno helenskoj i lovu zbližila je Scipona Emilijana sa historičarem Polibijem inače i po ličnom priznanju pasioniranim ljubiteljem lova. Polibije je u svojoj domovini bio visoki funkcioner Ahajskog saveza, ali je kasnije zajedno sa još više stotina svojih sunarodnika upućen u Rim kao talac. Polibije je za razliku od ostalih ahajskih talaca koji su bili raspoređeni širom Italije, zaslugom Scipiona Emilijana i njegovog brata Kvinta Fabija ostao u Rimu. Scipionu Emilijanu je bilo samo 18 godina kada se upoznao sa Polibijem. Zahvaljujući prijateljstvu Scipiona i Polibija raspolažemo sa mnogo detalja o životu Scipiona Emilijana. Polibije je i ostavio i psihološki i intelektualni profil i opis Scipiona Emilija. Koliko god Polibije veličao osobine Scipiona Emilijana, ipak se mora istaći da je u svojoj idealizaciji prilično pretjerao[1023], jer se ni jedan čovjek do sada nije rodio savršen. Pored Polibija, prijatelj i učitelj Scipiona Emilijana je bio i stoički filozof Panetije s Rodosa.

[1018] *Plut. Emi. Paul.* 5; *Vell.* I, X, 3

[1019] *Plut. Emi. Paul.* 35; *Vell.* I, X, 3-4

[1020] *Plut. Emi. Paul.* 6

[1021] *Vell.* I, X, 1-2

[1022] *Polyb.* XXXI, 29

[1023] Sličan opis ostavio je i Velej Paterkul, koji mu daje kvalitete dobrog vojskovođe i građanina, I, XII, 3

Scipion Emilijan je poslužio i kao jedan od glavnih aktera u nizu Ciceronovih filozofskih i politoloških djela pisanih u vidu dijaloga kao što su «Lelij ili o prijateljstvu», "*De re publica*" i "Scipionov san".

Kada je Lucije Emilije Paul umro i kada su njegovi sinovi iz prvog braka željeli da njegovoj drugoj ženi vrate miraz u iznosu od 25 talenata, nisu mogli da izmire dug iz očevog bogatstva u gotovini, nego su bili prisiljeni da prodaju i pokućstvo, robove i neke nekretnine[1024]. Pošto je kao adoptivni unuk Scipiona Afrikanca Starijeg naslijedio njegovo bogatstvo odrekao se dijela nasljeđa svoga prirodnog oca koji ga je zapadao u korist svoga starijeg brata[1025]. Kao mladić Scipion Emilijan nije učestvovao u sudskim procesima, u to vrijeme vrlo popularnim među svim onim koji su težili ličnoj promociji i političkoj karijeri. O sebi je imao skromno mišljenje, u mladosti je možda i sam za sebe mislio da nije mnogo vrijedan i da ga i drugi ljudi smatraju mirnim, sporim i veoma udaljenim od energičnog karaktera idealnog Rimljanina. Nedostatak samopuzdanja uzrokovani su time što je potekao iz razorene porodice, odrastajući kao usvojenik.

I pored svih tih okolnosti, Scipion je ostao cijeli svoj život duboko privržen svojoj biološkoj porodici. Kao i svako dijete, bez obzira što se desilo u odnosima između njegovih roditelja, prema svojoj biološkoj majci je pokazivao izrazito veliku brigu i poštovanje. Nakon smrti svoje tetke sa očeve strane, Emilije, kompletnu bogatu opremu tetke, a koju je Scipion Emilijan naslijedio on je poklonio svojoj majci, koja je od razvoda živjela skromnije nego što je priličilo njenom porijeklu.[1026] Kao i njegovog biološkog oca, vojnička karijera Scipiona Emilijana je bila blistava. U Hispaniji, najtežem ratištu za trupe Republike, na kojem je 151. god. p. n. e. boravio u činu vojnog tribuna Scipion Emilijan odlikovan je sa *corona muralis* (zlatnim vijencem) koja se davala onome ko se istakao u rušenju zidova neprijateljskog utvrđenog grada ili se prvi popeo na zidine.[1027] Zbog zasluga na afričkom ratištu dodijeljena mu je *corona obsidionalis*[1028] koja se dodjeljivala onome zapovjedniku koji je svoju vojsku spasio od opkoljavanja i nečasne predaje, ili druge oslobodi od opsade.[1029]

U toku III. punskog rata 147. god. p. n. e. izabran je za konzula u svojoj 38 godini iako nije imao dovoljno godina da bi mogao obnašati konzulsku čast[1030]. Ali okolnosti mučnog dvogodišnjeg rata sa Kartaginom naveli su Republiku da zanemari ovu zakonsku odredbu i da za konzula a samim tim i glavnokomandujučeg rimske vojske koja je opsjedala i razorila Kartaginu, izaberu Scipiona Emilijana. Pobjedom nad Kartaginom dobio je

---

[1024] *Polyb.* XVIII, 35

[1025] *Polyb.* XXXI, 28; *Plut. Emi. Paul.*

[1026] *Polyb.* XXXI,26

[1027] *Vell.* I, XII, 4

[1028] Pored spomenutih odlikovanja, ostala uobičajena vojna odlikovanja u rimskoj vojsci bila su *hasta pura*-koplje bez vrha, *vexillum*-počasna zastavica, *phalerae*-ornamentirani disk od metala koji se pričvrščivao na pojas ili na konjsku ormu i *corona civica*-vijenac od hrastovog lišća koja se dodjeljivala onome koji je spasio život rimskom građaninu.

[1029] *Vell.* I, XII, 4

[1030] Da bi rimski građanin postao konzul po *lex Vilia* morao je da ima najmanje 43 godine starosti. *Vell.* II, IV, 7.

nadimak *Africanus*. A kao distinkcija u odnosu na Scipiona Afrikanca Mlađeg dodan mu je i novi agnomen *–mlađi* (*Minor).* Scipion je bio i vrlo radoznala duha, interesovalo ga je sve, pa se tako na povratku iz Hispanije, boraveći u Masiliji, raspitivao i o udaljenom otoku Britaniji.[1031] Za vrijeme III. punskog rata poslao je Polibija da istraži obale sj. Afrike i da ih opiše[1032]A i sam je kao izaslanik Republike posjetio Egipat, Kipar i Siriju,[1033] još više u sebe upijajući tekovine helenističke i višemilenijumske bliskoistočne kulture.

Kao i svaki Rimljanin iz senatorskog staleža, i Scipion Emilijan je pored vojničkih i spoljnopolitičkih poslova svoju energiju usmjerio i na djelatnost u unutrašnjoj politici Republike. Nakon što je bio konzul, Scipio Emilijan se kandidirao i za cenzora. Suparnik mu je bio ugledni Apije Klaudije Pulher. Iako je revnosno zastupao interese oligarhije, Scipion Emilijan je uvijek uživao i podršku gradskog plebsa, čime je ostvarivao i znatan utjecaj među običnim Rimljanima i saveznicima. Uspinjući se ljestvicama karijere Scipion Emilijan se pokazao svjestan novih političkih i ekonomskih odnosa. Stara taktika zadobijanja političke podrške je u novim uvjetima bila neadekvatna. Isticanje vrlina nije više bilo dovoljno, sada je bilo potrebno obezbijediti popularnost među tim sve mnogobrojnim gradskim plebsom, koji se u svako vrijeme, ako bi se pravilno usmjeravao i držao pod kontrolom, mogao pokazati kao savršena glasačka mašina. To je bilo savršeno jasno i Scipionu Emilijanu i u ostvarivanju svojih političkih ambicija otvoreno se koristio uslugama svih onih koji su mu mogli pomoći. Nije se ustručavao ni da na centralni rimski trg *Forum Romanum,* srce ritma rimskog javnog života, dolazi u pratnji ljudi niska roda i bivših robova, kao što je to na primjer uradio prilikom izbora za cenzora. U tome se nije obazirao ni na zgražanje i prebacivanje svojih protukandidata i drugih predstavnika aristokratije, koje je najbolje izrazio sarkazam njegovog protukandidata na izborima za cenzora, Apija Klaudija :

> "Paule Emilije, zastenji pod zemljom kada doznaš da tvoga sina ka cenzorskoj časti vode telal Emilije i Licinije Filornik"[1034]

Nažalost po rimsku Republiku, Scipion Emilijan nikada nije pokušao da svoj ugled i moć pretoči u jasan društveni i ekonomski program, ili da ga bar iskoristi u ostvarivanju viših državnih ciljeva i interesa. Njegova lojalnost interesima oligarhije i bogatijih slojeva Rima zaprečavala mu je složenu analizu stanja u koje je zapala Republika. On se pokazao nesposoban da svoje vojničke uspjehe ujedini sa idejom o daljnjem razvitku države, kao što je to u sljedećem stoljeću uspio uraditi Julije Cezar. Scipion Emilijan je nesumnjivo bio svestrano talentiran, u poljima vojnih poslova, nauke i knjige, ali izgleda da u sebi nije imao nit koja čini dobrog državnika i lidera. Možda je to bila i posljedica njegovog izbjegavanja bavljenja javnim poslovima u mladosti i većoj usresređenosti samo na knjigu, to jest automatsko usvajanje znanja bez njegove praktične realizacije i za lov gdje

[1031] *Strab. Geo.* IV, 2

[1032] *Plin. NH* V, 9

[1033] *Diod.* XXXIII, 28b, (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1034] *Plut. Emi. Paul.* 38

se, izolovan od ubitačnog ritma rimskog političkog života, mogao osjećati kao mali kralj. Tako je Scipion Emilijan svoj urođeni talent iskoristio samo u razaračke svrhe rimske ekspanzije koju su inspirisale *nova sapientia* i interese očuvanja društvenog, imovinskog, ekonomskog i staleškog *status quo* na unutarnjem planu. Iz svega ovoga se vidi da je Scipion Emilijan bio klasičan predstavnik nove rimske generacije. Njegovo široko helenističko obrazovanje nije bilo dovoljno, da bi se njegova ličnost razvila u onom pravcu kao što će se razviti kod njegovog rođaka Tiberija. Bio je pobornik ratova, a ne pomirljive politike svojih predaka koja je više diplomatskim nego vojnim sredstvima nastojala obezbjediti rimsku hegemoniju. I pored ratobornosti on nije bio nasilna osoba, kad su mu jednom prilikom zamjerili nedostatak agresivnosti, priča se da je odgovorio :

> "Za vojskovođu me majka rodila, ne ratnika".[1035]

Scipion Emilijan je ostao poznat i kao patron i prijatelj umjetnika, historičara i filozofa. Uz već spomenute Polibija i Panetija, potrebno je spomenuti još neke od umjetnika čiji je pokrovitelj bio Scipion Emilijan. Tako je on bio patron i najznačajnijeg uz Plauta, latinskog komediografa Terencija (195? - 159. god. p. n. e.) od koga je sačuvano šest njegovih komedija, zatim dramaturga Pakuvija (220 – 130. god. p. n. e.) iz Tarenta od kojeg je ostalo 14 naslova i sačuvano preko 400 stihova, i na kraju satiričara Lucilijana (180 – 102. god. p. n. e.) .[1036]

Filohelenstvo Scipiona Emilijana sukobilo se sa već ostarjelim Katonom Starijim. Njihov sukob bio je nasljeđe političkog suparništva Scipiona Afrikanca Starijeg sa Katonom. Na molbu Polibija, Scipion Emilijan se založio u Senatu da se dozvoli povratak ahajskih talaca u domovinu. Nakon duge rasprave i oprečnih stavova, Katon je na kraju reagovao samo sa njemu svojstvenom ciničkom dosjetkom :

> "Kao da nemamo što drugo da radimo, nego da sjedimo čitav dan raspravljajući o tome da li da jadne grčke starčiće pokopaju naši grobari ili oni u Ahaji".[1037]

Koliko je samo cinizma i omalovažavanja bilo skriveno u ovoj na prvi pogled lakonskoj rečenici, jer je Katonov cinički udar bio usmjeren direktno prema Scipionu Emilijanu, a posredno i prema svim onim Rimljanima koji su se oduševljavali helenstvom. Reakcija Scipiona Emilijana ostala je nepoznata. Moguće je da Scipion Emilijan nije želio reagovati svjestan da je konzervativizam Katona ideja koja je neumitno nestajala i da je filohelenstvo bilo to koje je pobijedilo, jer vrijeme se ne može vratiti unazad i to je jedna od najbitnijih konstanti Univerzuma. Katonov naraštaj i njegove ideje bile su perfekt rimske politike i načina života.

[1035] *Frontin.* IV, VII, 4

[1036] *Vell.* I, XIII,3

[1037] *Plut. Cat. Mai.* 9. Ahaja je pokrajina na sjeveru Peloponeza, i u III. i II. st. p. n. e. Ahajski savez je predstavljao jedan od bitnijih i snažnijih političkih entiteta na tlu balkanske Grčke.

2.13 Grijeh Kartagine

"Uostalom, ja smatram da Kartaginu treba razoriti"
Završna riječ svakog govora Marka Porcija Katona Starijeg u Senatu,
bez obzira na materiju o kojoj se raspravljalo"[1038]

Klasa bogatih rimskih zemljoposjednika, koja je svoje bogatstvo stekla uzurpacijom italskih zemljišta i izrabljivanjem robova izgubila je bilo kakav i osjećaj časti i ponosa, koji su baštinili njihovi preci. Jedini osjećaj koji su ju sebi imali bila je gola pohlepa, želja da što je moguće više uvećaju svoje bogatstvo. Sada je na pijedestalu njihove pohlepe bilo potrebno da se žrtvuju i ljudi i bogatstvo jednog velikog i nekada moćnog a još uvijek i bogatog grada. Nezasitni pogled rimskih senatora, publikana, lihvara sada se okrenuo prema starom protivniku-Kartagini.

Kartagina je bila situirana na krajnjem sjeveroistoku današnjeg Tunisa, na strateški najvažnijoj tački Mediterana gdje su se spajali njegov istočni i zapadni dio. Kartaginu su po tradiciji 814. god. p. n. e. osnovali kolonisti iz feničanskog grada Tira. Originalno semitsko ime Grada je Kart-hadašt (Novi grad). Heleni su izvorno semitsko ime iskvarili u Karchedon, dok su Rimljani otišli još dalje nazvavši je Karthago. Rimljani su Kartaginjane zvali i Poeni (Puni), što je izvedenica od grčke riječi *Phoenices* (Feničani)[1039]. Kartagina je bila centar semitsko-feničanske kolonizacije zapadnog Mediterana, okupljajući oko sebe i sve druge feničanske kolonije i stvarajući veliku pomorsku i trgovačku imperiju.[1040] Kartaginjani su bili veliki pomorci i njihovi kapetani i mornari nisu se samo zadovoljili Sredozemnim morem, već su i ulazili u Atlantski okean, zalazeći daleko u nepoznate sjevernoevropske i afričke vode.

Dolaskom novog naroda-Helena na obale i ostrva zapadnog i centralnog Mediterana, Kartaginjani su otpočeli sa italskim, sicilskim (Sirakuza) i južnogalskim Helenima (Masilija) stoljetne ratove za prevlast na Mediteranu. Punsko-helensko suparništvo samo će naslijediti Rimljani kada budu zagospodarili nad italskim Helenima. U dva rata, I. punskom (264 – 241. p. n. e.) i II. punskom (218 – 201. p. n. e.) nakon što je ratna sreća bezbroj puta prelazila sa strane na stranu i desetina dramatičnih obrta, kartaginska vojna i politička moć je konačno slomljena, a njena imperija prestala da postoji[1041].

Koji su to bili razlozi zbog kojih su Rimljani željeli kraj postojanja Kartagine, i zašto je nezavisna kartaginska država, koja je još prije nešto duže od pola stoljeća ranije prestala

---

1038 "*Ceterum censeo Carthaginem delendam esse*"

1039 Rimljani su sa Kartaginom vrlo rano uspostavili veze. Još se Eneja, bježeči sa obala Iliona i tražeči obečanu zemlju, usidrio na obali Tunisa gdje je sreo Didonu, kćerku tirskog kralja Bela i sestre Pigmaliona. Kada je Pigmalion ubio njenog muža Sikeja,ona je pobjegla iz Tira i osnovala Kartaginu. Time su u mitu spojeni rodonačelnici Kartaginjana i Rimljana. Didonu je otpjevao Vergilije u IV pjevanju Enejide. Rimska tradicija još u ranorepublikansko datira sklapanje prvih ugovora Rima sa Kartaginom. *Polyb.* III, 22; 29; *Liv.* XXV, 40. Rimljani su bili i u savezništvu sa Kartaginom u vrijeme rata sa epirsko-mološkim kraljem Pirom.

1040 Za političko i društveno uređenje Kartagine v. *Aristot. Politica*

1041 O unutrašnjem uređenju Kartagine v. *Aristot. Politica* III, 8

biti značajan politički i vojni faktor na Mediteranu, jedva uspijevajući i da se zaštiti od napada svojih numidskih susjeda, izazivala toliko podozrenja u očima pojedinih rimskih senatora. "Krivica" Kartagine je ležala u njenoj još uvijek znatnoj ekonomskoj moći, u procvatu poljoprivrede, tj. u njenim žitnicama, voćnjacima, vinogradima, i maslinjacima. Zapadni Mediteran i zemlje koje mu gravitiraju je većinu svojih potreba za vinom i uljem uglavnom zadovoljavao uvozom iz Kartagine. Nasuprot Kartagini, proizvodi sa velikih zemljišnih posjeda u Italiji, koji su sada bili specijalizirani samo za jednu viskoprofitabilnu kulturu zahtijevali su sve veća tržišta. Konkurencija Kartagine se jednostavno morala eliminirati, čime bi tržišta Galije, Iberije i drugih zemalja ovog pojasa bila otvorena samo za proizvode sa latifundija Italije, a u ruke veleposjednika slijevala bi se dodatna velika dobit. I pored gubitka političke moći, Kartagina je i dalje predstavljala i trgovačko čvorište Mediterana i gravitacijskih zemalja. U nju su uplovljavali i brodovi iz Sirije, iz Helade i iz Italije i dolazili karavani iz suptropskih zemalja južno od Sahare, koji su nerijetko svoj put počinjali čak i sa dalekih obala Nigera. I ovaj promet je trebalo skrenuti sa Kartagine na luke Italije. Ekonomske motive napada na Kartaginu potvrđuje i anegdota sa smokvama koje je Katon donio iz Afrike i pokazao Senatu, želeći time da na simbolički način dočara ekonomsku moć Kartagine.[1042] Trgovački interes se ogleda i u tome što cilj Senata nije bio da uništi Kartaginsku državu, nego samo grad, urbano jezgro koje je bilo centar privredne snage čitave države i da ga preseli sa morske obale u kontinentalnu unutrašnjost.

Činjenica je da u tom momentu Kartagina nije bila prijetnja za rimski narod i Italiju, ali poljoprivredna umiješnost i vrijednost njenih građana je bila prijetnja latifundijama i njihovim vlasnicima. Sa druge strane rimski zemljoposjednici su željeli i da se dokopaju plodnih i bogatih zemljišta današnjeg Tunisa, na sličan način kao što su to već uradili sa *ager publicus* u Italiji. Slični razlozi ekonomske prirode su bili uzročnici razaranja Korinta iste godine kad i Kartagine. Korint je predstavljao trgovačko čvorište i njegovim razaranjem trgovina koja se prije odvijala preko Korinta bila je prebačena u Rim. U osnovi rimskih surovosti u postupku prema ova dva grada ležali su praktični ekonomski interesi dva vodeća staleža Rimske države, senatora i vitezova. Rat sa Kartaginom je predstavljao i rješenje za unutrašnjo-političku scenu Rimske države i uopće Italije u cjelini, jer je bijeg u rat i najbolji način da se izbjegnu i zaborave unutrašnje poteškoće, posebno u vremenu kada su Rimsku državu počele zahvatati posljedice krize.

Rat

Odluka da se Kartagina razori donesena je već ranije, sada se samo čekao prikladan povod za otpočinjane rata.[1043]. Za Rimljane je uvijek bilo važno da svaki rat mogu opravdati, jer je to ležalo u temeljima njihove politike. Rimljani su uvijek za sve svoje postupke morali tražiti opravdanje. Povod se našao u ratu numidskog kralja Masinise i Kartagine. Numiđani su stalno napadali kartaginski teritorij i malo pomalo oduzimali joj zemljišta. Međutim prilikom numidskog upada 151 – 150. god. p. n. e, Kartaginjani ne

[1042] *Plut. Cat. Mai.* 26

[1043] *Polyb.* XXXVI, 2; Val. Pater.. I, XII, 2-3

samo da su porazili Numiđane nego su i sami prodrli u Numidiju, gdje su doživjeli poraz. Kao posrednik u rješavanju sukoba između dvije sjevernoafričke države, pojavio se rimski Senat, i nakon što su Kartaginjani odbili uslove proistekle iz rimskog posredovanja, izbio je III. punski rat.

Na samom početku rata kartaginski poslanici, shvativši da se ne mogu nositi ravnopravno sa rimskom vojnom premoći, pristali su da se predaju na milost i nemilost Rimljanima[1044] i da im isporuče kompletno naoružanje koje su posjedovali (oko 200 000 kompletnih bojnih oprema i 2000 katapultova). Senat im je znak "dobre volje" vratio slobodu, zakone kao i cjelokupnu teritoriju države, ali nigdje u svom odgovoru Kartaginjanima nije spomenuo sam grad. Za njega je Senat namijenio drugačije rješenje, koje je Kartaginjanima postalo poznato tek kasnije kada su predali kompletno naoružanje. A senatska odluka o sudbini grada sastojala se u tome da su Kartaginjani morali napustiti svoj rodni grad i podiči novi grad udaljen 80 stadija od mora. Inače u cjelokupnom toku rata, Rimljani su se služili prevarama i lažima, "čas su im nešto nudili, čas prikrivali prave namjere, sve dok neprijatelje nisu lišili svakih nada".[1045]

Kada su shvatili šta Senat stvarno želi, Kartaginjani su odbili rimski zahtjev odlučivši da se brane i da ne napuste svoj grad, čime su i prekršili ugovor kojim su se predali Rimljanima na milost i nemilost. Saznavši za kartaginski odgovor Republika je poslala 80 000 pješadinaca i 4000 konjanika u Afriku.[1046] I pored toga što su prijevarom razoružani, Kartaginjani su se herojski suočili i branili pred mnogo nadmoćnijom rimskom vojskom i njihovim saveznicima. Umjesto brzog i pobjedonosnog pohoda, rat se otegao. Početkom stoljeća ratovi su kratko trajali i bila je potrebna samo jedna rimska pobjeda i da neprijatelj odmah poklekne i preda se. Ali sada pola stoljeća kasnije sve se izmijenilo, Rim je otpočeo sa serijom iscrpljujućih i stalnih ratova skoro na svim stranama Mediterana.

Slično svome ocu, koji je poslije niza rimskih neuspjeha u III. makedonskom ratu izabran za konzula i time automatski odabran da predvodi vojsku protiv Perseja, i Scipion Emilija je izabran za konzula, iako je on ustvari te godine bio kandidat za edila.[1047] Ali kako je već rečeno politička i vojna situacija na afričkom frontu je zahtijevala za konzula osobu kao što je Scipion Emilijan. Već po dolasku Scipion Emilijan je uspio da pokrene ratnu situaciju sa mrtve tačke. Porazio je prvo kartaginsku vojsku koja se nalazila van grada i njihove saveznike, a zatim je zauzeo sjeverna predgrađa Kartagine i velikim inženjerijskim radovima zatvorio ulaz u Kartaginsku luku, presijecajući tako linije snabdijevanja Kartagine i stežući "zmijski zagrljaj" oko osuđene na smrt Kartagine. Kad je čuo novosti o uspjesima Scipiona Emilijana u Africi, stari i umirući Marko Porcije

[1044] Ovim postupkom oni, koji se predaju na milost i nemilost, prepuštaju Rimljanima svoju zemlju, gradove, svoje stanovništvo i kompletnu imovinu, praktično sve. Sa svim tim Rimljani mogu raspolagati, po svojoj volji. *Polyb.* XXXVI, 4

[1045] *Polyb.* .XXXVI, 9

[1046] I Atenjani kao grčki saveznici Rima, su poslali 6 svojih ratnih brodova pred Kartaginu. *Paus.* 1, 29, 15

[1047] *Vell.* I, XII, 3

Katon je izrecitovao Homerove stihove u slavu njegovog suparnika: "Jedini on (Scipion Emilijan op.a.) da je svjestan, a ostali da blude kao sjenke" .[1048]

Hrabrost i ludilo

Faza III. punskog rata koju je otvorio Scipion Emilijan, na afrički front je dovela i Tiberija Grakha da se pod simbolom rimskog orla i komandom svoga zeta bori za slavu i interese rimskog naroda. Kao i svaki mladić njegovih godina koji bi se našao u ratu, tom najboljem sredstvu uništavanja ljudskog dostojanstva, Tiberije je vidio šansu za svoje dokazivanje i iskazivanje lične hrabrosti. Pored mladačkog žara na to ga je tjeralo i sjećanje na oca, velikog vojskovođu pred kojim su strepili mnogi protivnici Republike. Kao i svaki sin želio je da se pokaže ako ne više ono bar jednako vrijednim oca. Ali umjesto epike i romantičkog ratovanja, pred Kartaginom Tiberije je tada prvi put mogao okusiti i vidjeti svojim očima stvarni rat i stradanja, ljudsku patnju i smrt kako hara u tako velikim razmjerama. Na obalama Tunisa, Tiberije je shvatio pravu stranu lica boga Marsa u momentima dok uzima svoj danak.

U odnosu na ostale vojnike, a zbog svoje rodbinske veze, Tiberije je imao nešto privilegiraniji položaj. Nije stanovao sa ostalim svojim drugovima, nego je dijelio zapovjednički šator sa Scipionom Emilijanom, uživajući tako i sav komfor vrhovnog zapovjednika. Inače je bilo uobičajeno za sinove iz uglednih i utjecajnih porodica da služe vojsku u neposrednoj blizini zapovjednika kako bi učili, sticali iskustvo i navikavali se na obavljanje viših državnih i vojnih dužnosti. Ujedno je tako mladi Tiberije uvijek bio i na oku konzulu, koji je mogao i paziti kako Tiberije, tu pred Kartaginom, ne bi počinio u želji svoga dokazivanja i u žaru svoje mladalačke nepromišljenosti, neku ludost dovodeći u opasnost svoj život, jer mnogi mladi ljudi ne poimajući pravilno smisao ni život ni smrti, u ratu istrčavaju ne razmišljajući.

Dijeleći zajednički šator, Tiberije je mogao i bolje upoznati sve vrline ali i mane svoga zeta, njegov talent, visoku obrazovanost, ali i ograničenost, koja nije dozvoljavala svim kvalitetima Scipion Emilijana da izađu na vidjelo. Tu na vanjskom prstenu opsade, Tiberije je iskazao svoj kvalitet, ne samo vojnički, čime je stekao popularnost među ostalim svojim drugovima. [1049] Gotovo je sigurno da se 17-godišnji Tiberije pred zidinama Kartagine u tom svom prvom košmaru, a doživjeti će ih u kratkom životu još dosta, sreo i kontaktirao sa historičarem Polibijem, koji se u toku afričke kampanje nalazio najveći dio vremena uz svoga patrona Scipiona Emilijana. Ko zna da li je pronicljivi historičar naslućivao da je sudbina, ta nezaobilazna Polibijeva *Tihe,* predodredila tom savjesnom, obzirnom i pomalo *nasilno* nenametljivom mladiću da bude onaj koji će otvoriti novu stranicu, i to onu ključnu, rimske a preko nje i antičke historije.

Istovremeno unutar prstena opsade među braniocima javljalo se sve više problema, pokušaji proboja su ostali bezuspješni, pomoć barbarskih plemena je zakazala, zavladala je glad i beznađe, a vođe otpora su sve više pokazivali osjećaj bezizlaznosti. Kartaginjani

[1048] *Plut. Cat. Mai.* 27; *Polyb.* XXXVI, 8; Homer, Odiseja X, 495

[1049] *Plut. Tib. Gra.* 4

su više puta pokušavali pregovarati pokušavajući i preko numidskog princa Gulusa, izdejstvovati kakvo-takvo prihvatljivije mirovno rješenje, ali rimski uslovi ostajali su i dalje nepopustljivi. Daljnji otpor i nada u spas Kartagine postali su izlišni i u proljeće 146. god. p. n. e. odbrana Kartagine je konačno popustila i Rimski vojnici i njihovi saveznici provalili su u grad. Tu na zidinama Kartagine, Tiberije je pokazao svoju hrabrost, čemu je najviše i težio, uspevši se zajedno sa Gajem Fanijem, koji je Tiberijev podvig i opisao u svome historijskom delu, među prvima na njene zidine[1050]. Tim svojim postignućem Tiberije je vjerovatno zaslužio i svoje prvo ratno odlikovanje- *corona muralis*.

I pored rimske provale u grad, Kartagina se još uvijek nije predavala. Nastupile su teške, višednevne ulične borbe. Branioci su ustrajno branili svoje kuće, svaki pedalj grada. Rimljani su morali slamati otpor Kartaginjana postupno, zauzimajući dio po dio grada, boreći se za svaku zgradu, svaku kuću, svaki hram. U odbranu sada ne svoga grada i svoje domovine, nego golih života učestvovali su svi stanovnici Kartagine, i muškarci i žene i plemići i pučani, vođeni samo iskonskim ljudskim instinktom za samoodržanje. Na tom mjestu i u tom vremenu svi oni su bili jednaki i nije bilo podjele na bogate i siromašne, na gospodare i sluge, na seljake i zanatlije, svi su bili jedno, očajna kartaginska masa koja se nastavlja boriti svjesna da je izgubila sve iluzije i nade u spas. Na ulicama Kartagine, tako se pokazala još jednom volja jednog naroda, i pored potpune svjesnosti da je uništen, da se bori do kraja. Posljednji otpor Kartaginjani su pružili na citadeli Byrsa, gdje je jedna stara antička država pokazala posljednji znak svoga života i sedmog dana od upada osvajačke vojske u Kartaginu pala je i Byrsa. Time se završio 120-godišnji sukob dva grada (Rima i Kartagine), dva naroda (Italika i Feničana) i dvije zajednice (indoevropske i semitske). Koliko je ljudi poginulo na ulicama Kartagine, ne samo branioca, nego i osvajača u tim danima, nikada nećemo saznati. Ostaje samo da pretpostavimo razmjere tragedije i prolivene krvi, patnje i nesreće. I ovo je bio zadnji trenutak ostvarivanja kletve, njen očigledni krešendo, Didone o vječitom neprijateljstvu dva grada. I feničanska Kartagina je tako u patnji i krvi svoje posljednje generacije ispaštala ruševine grčkih gradova na Siciliji, mučenje, istrebljivanje i žrtvovanje stanovništva osvojenih gradova, zlostavljanja i izrabljivanja hispanskih rudara i grijeh ljudskih žrtva prinošenih uvijek «nezasitljivom» bogu rata Molohu kojeg se ona nije nikada uspjela osloboditi.

Historijski izvori ne daju vijesti da li je i ako jeste u kolikoj mjeri Tiberije učestvovao u uličnim borbama, i da li je imao i novih podviga ili se nalazio van grada, udaljen iz njega možda iz predostrožnosti svoga zeta, u sigurnosti van vreline i neizvjesnosti uličnih borbi, ili i u ovom slučaju možemo pretpostaviti da je i Tiberije Grakh bio na paklenim ulicama Kartagine. Ipak moramo konstantovati da je ova crtica iz njegovog života ostala nepoznata. Da li je mladi Tiberije, tada mogao pravilno ocijeniti tragediju jedne zemlje, ili se slično hiljadama drugih vojnika radovao njenoj propasti. Da li je kao i svako drugo dijete koje želi da što prije odraste, neznajući da time napušta bezbrižnost djeteta i zaštitu

[1050] *Plut. Comp. Agis et Cle.- Gracchorum fratres* , 3

roditelja a zauzvrat preuzima na sebe samo odgovornosti svijeta odraslih, Tiberije bio opčinjen pobjedom rimskog oružja, svojom tek rođenom slavom, i radošću zbog položenog testa koji mu je otvorio tako željno čekana vrata svijeta odraslih. I da li mu je promakla slika uništenog grada i patnje i masovnog stradanja, ili je možda iz ruševina i vatre koja je proždirala Kartaginu učio više i bolje o čovjeku i životu i univerzumu i sticao i apsorbirao u sebe sva ta ljudska, životna iskustva. I to pitanje zauvijek će nam ostati neodgovoreno, ali možda bismo smjeli bar na momenat da pretpostavimo da stoičkim, helenskim i humanističkim obrazovanjem oblikovana duša mladića ipak nije mogla ni u tim trenucima biti ni ravnodušna, ni samozadovoljna a još manje instiktivno iz razloga pobjede do bijesa osiljena.

Uništenje

Zauzevši grad, pred Scipionom Emilijanom se nadvilo pitanje, šta da se dalje uradi sa osvojenim gradom? Senat je striktno zahtijevao da se grad u potpunosti uništi u toj mjeri, da se zatre trag bilo kakvog ljudskog bivstvovanja na mjestu Kartagine. Sam konzul i pobjednik bio je lično protiv razaranja Kartagine, ali on nije posjedovao snagu ličnosti jednog Scipiona Starijeg da bi mogao da svoj stav i nametne Senatu i morao se podvrći naredbama Senata. Ovaj put Scipion Emilijan je morao da svoje helenističko obrazovanje pomiri sa osjećajem dužnosti i interesima države. Sudbina se sa Scipionom Emilijanom slično poigrala kao i sa njegovim prirodnim ocem 21 godinu ranije. I tako je Scipio izdao naredbu za razaranje grada, koji su Rimljani više mrzili zbog ljubomore prema njegovom bogatstvu, nego zbog neke uvrede ili stvarne njegove moći.[1051]I nakon 672 godine svoga postojanja doživio je svoj kraj jedan od najljepših bisera Mediterana.

Scipion Emilijan je sada gledao Kartaginu kako nestaje u plamenu i razaranju, grad koji je stoljećima bio gospodar mora zapadnog Mediterana, pomorska imperija od čijih su flota strepili mnogi ne samo obalni narodi, suparnik helenskih kolonija, najveće trgovačko čvorište, koji je duže od stoljeća bio neprijatelj domovine Scipiona Emilijana, rodni grad Hanibala čije je ime ulijevalo strah Rimljanima. I sada kada je veličanstveni spomenik feničanske kolonizacije bio na kraju svoga života, posljednjim zrncima svoje snage pružio je ogorčen i častan otpor. Da li i potreban to je drugo, nikada ne odgovoreno pitanje.

Na ovom mjestu pred plamtećom buktinjom Kartagine, u jednom od posmatrača, Scipionu Emilijanu javio se osjećaj žalosti nad tragedijom grada, kojoj je i on sam najviše kumovao, ali i osjećaj radosti zbog pobjede u kojoj je završen stoljetni sukob, a on je bio taj koji ga je završio. Istovremeno u ličnosti Scipiona Emilijana, pojavilo se i pitanje o neumitnosti prolaznosti, a već od ranije u njemu su bili prisutni i suprotstavljeni osjećaji dužnosti koju je kao i svaki Rimljanin morao izvršiti i osjećaji i ideje koje je u njega usadilo humanističko obrazovanje. Pred silinom pomiješanih emocija i unutrašnjih suprotstavljenosti i traženja odgovora na njih, te napora kojima bio izložen u toku rata, komandant i konzul nije se više mogao suzdržati i njegov duh je eksplodirao, pustivši emocijama na izađu na svjetlo dana. Scipion Emilijan je otvoreno zajecao i zaplakao,

[1051] *Vell.* I, XII, 2-7; *Sex. Aur. Vic.* 58, 5; *Flor.* I, 31

pred prizorom apokalipse Kartagine. Na kraju je iz njegovog tadašnjeg stanja duha proizašao stih iz Homerove Ilijade :[1052]

"Doći će dan u koji i sveti će propasti Ilij".[1053]

Na pitanje njegovog stalnog pratioca i druga Polibija šta je želio da kaže ovim stihovima, Scipion Emiljan se okrenuvši prema njemu rekao:

> "Ovo je zaista divan trenutak, Polibije, ali nekako strepim i predviđam da će jednog dana neko drugi izdati istu naredbu za moju domovinu".[1054]

I tako je u ruševinama Kartagine Scipion Emilijan vidio i buduću sudbinu Rima. Možda bi nekom Scipionova malodušnost u tim trenucima izgledala čudno, jer se on umjesto proslavi i trijumfu prepustio dubokoumnom razmišljanju i pesimizmu. Ali za inteligentnu i obrazovanu osoba kao što je bio Scipion Emilijan, ništa se drugo nije ni moglo očekivati nego da se na mjestu svoje najveće pobjede, zbog koje je i najviše ušao u historiju, prepusti razmišljanjima o budućoj sreći sebe, svoje domovine, usput izrekavši i neumitno i osnovno pravilo egzistencije. Na svijetu ništa u jednom te istom fizičkom obliku nije vječno, sve ima svoj rok trajanja svoje rođenje, svoj uspon , svoj vrhunac, svoj pad, i svoj kraj. Ne samo pojedinci, nego i čitave kulture, narodi i države, ovakvom neumitnom i nepromjenljivom zakonu niko i ništa ne može pobjeći. Negdje u dalekim sjevernim, šumama Skandinavije i Germanije i hladnim obalama Baltika, među narodima, čija kultura je bila tako udaljena od urbanih civilizacija juga, koji nisu možda nisu ni znali šta se u tom vremenu dešava na Mediteranu, živjeli su nama nepoznatim životom preci čovjeka koji je kao osvajač 556 godina kasnije ušao u Rim. I Scipion Emilijan " čovjek koji zaslužuje da se pamti"[1055] je osjetio tu zakonitost postojanja. Tako se i u duši velikoga rimskog vojskovođe ponovila drevna dilema, o prolaznosti, čiji najraniji trag nalazimo već u sumerskom epu o Gilgamešu.

Kraj rata donio je i novu političku i upravno-teritorijalnu sliku sj.Afrike. Na većem dijelu teritorije nekadašnje kartaginske države ustanovljena je rimska provincija Afrika. Neki feničanski gradovi (Utika, Hippo Diarrhytus-Bizerta, Hadrumentum, Thapsus, Leptis Magna, Achola, Thendalis i Usila) su se na vrijeme predali, čime su i izbjegli da budu osvojeni, opljačkani i razoreni. Glavni grad provincije je postala Utika. Pod vlast Republike pala je i Tripolitanija. Numidski kralj Masinisa je ostao *"socius et amicus populi Romani*"(saveznik i prijatelj rimskog naroda), da bi tek poslije kraja njegovog iznimno dugog života, zahvaljujući njegovim nasljednicima, numidsko pitanje dobilo širi značaj u rimskoj vanjskoj politici. Nakon pobjede i trijumfa Scipion Emilijan, je kao i njegov adoptirani djed dobio nadimak *Africanus*.

[1052] Homer, Ilijada, VI, 448-449

[1053] *Cic. de amic.* III

[1054] *Polyb.* XXXVIII, 21

[1055] *Polyb.* XXXVIII, 21

Najveći pobornik uništenja Kartagine, Katon Stariji koji je svaki svoj govor završavao sa stavom da Kartaginu treba razoriti, nije doživio ostvarenje svoga sna, umro je u svojoj 85 godini neposredno pred pad Kartagine[1056]. Katon Stariji je bio sve ono što je Grcima nedostajalo, katalizator i kritičar njihove raskalašenosti, demagogije i dekadencije ali i onaj koji je raspolažući sa visokim stepenom moći kao cenzor, mogao i da svoju kritiku, da li nekada i stvarno potrebnu, pretoči i u djelo.[1057] Rimljanima nije bilo dovoljno samo to što su cvijet Mediterana pretvorili u ruševinu i skrovište zvijeri, nego su na teritorij gdje se nekada prostirala Kartagina, zabranili do u vječnost da se na njoj podiže ljudsko naselje, bacivši prokletstvo na svakog onog ko pokuša učiniti takvo što. Ali prokletstvo Kartagine se se okrenulo prema rušiteljima Kartagine. Od momenta njenog razaranja Republiku je zadesila cijela serija nesreća, da se pokazalo da je Republika više nastradala od nagle propasti Kartagine, negoli ranije od njenih neprijateljstava.[1058]

2.14 Nasljeđe Grka

"Kad bi ljudi toliku brigu vodili za dobro s kolikom revnošću teže za tuđim i nekorisnim, pa čak i mnogo čime opasnim, ne bi njima više ravnali događaji, negoli oni događajima, te bi se uzdigli do takve veličine da bi zahvaljujući slavi, od smrtnika postali besmrtnim"
Salustije[1059]

Istovremeno sa III. punskim ratom, u podijeljenoj Makedoniji javila se zanimljiva ličnost po imenu Andriks, koja je za sebe tvrdila da je Filip, sin Perseja i Laodikeje[1060]. Poniženim Makedoncima nije trebalo mnogo da povjeruju ili su se samo pravili da vjeruju u tvrdnje pseudo-Filipa. Andriks ili pseudo-Filip je brzo porazio svoje suparnike i zagospodario Makedonijom, koja se sada našla u stanju pobune prema Rimu.[1061] Novi makedonski rat donio je na svom početku i nešto nepojmljivo za Rimljane. Rimska ekspedicija u jačini jedne legije, pod komandom pretora Publija Juvencija, je 149. god. p. n. e. teško poražena u Tesaliji od strane snaga kojima je komandovao Andrisk. U bici ne samo da je uništena čitava legija, nego je i njen komandant Publije Juvencije poginuo. I tako je ovaj "odvratni čovjek", kako su Rimljani nazivali Andriska, uradio ono što nisu uspjeli da urade makedonski kraljevi i uništi čitavu jednu rimsku legiju[1062]. Andriska je konačno uspio da 148. god. p. n. e. porazi pretor Kvint Cecilije Metel, koji je zbog svoje pobjede dobio nadimak *Macedonicus*[1063]. Makedonija je sada postala rimska provincija.

[1056] *Vell.* I, XIII, 1

[1057] *Nep. de historicis*, 2, 3 - 4

[1058] *Aug. de civ. dei* III, 21; *Diod.* XXXIV/V 33,6 (exc. Konstantina Porfirogenita); Po Veleju (II,1,1), nakon što su Rimljani i Italici oslobođeni straha od Kartagine, *"put vrline je bio napušten i zamijenjen korupcijom*".

[1059] *Sal. Bell. Iug.* 1,5

[1060] *Vell.* .I, XI, 1. Po Liviju (XLII,52,) Persej je imao samo jednog sina, a pravi Filip je bio sin Filipa V. *Flor.* I, 30

[1061] *Vell.* I, XI, 1

[1062] *Polyb.* XXXVI, 17

[1063] *Vell.* I, XI, 2 - 3; *Sex. Aur. Vic.* 61,1; *Flor.* I, 30

Godina nestanka nezavisne Makedonije 148. god. p. n. e. postala je i prva godina "makedonske ere", po kojoj će se otada u ovoj provinciji datirati vrijeme. Domovina Filipa II. i Aleksandra Velikog koji su Makedoniji pripajali pokrajine, sada je i sama postala nečija pokrajina (*provincija*) sa svojim upravnim sjedištem u *Thessalonici* (Solun). Makedonci će se još jednom pokušati osloboditi rimske vlasti i 142. god. p. n. e. još jedan avanturista se predstavio kao tobožnji Perzejev sin Aleksandar, sakupivši oko grada Nesta vojsku od oko 16 - 17 000 ljudi. No kvestor Lucij Tremelij brzo uguši ovaj posljednji izraz antičke makedonske državnosti i samosvjesti, i od tada makedonska historija postaje rimska historija.

Nakon makedonskog rata, situacija i u balkanskoj Heladi, a posebno na Peloponezu se iskomplikovala. Ahajski savez se suprotstavio daljnjem primanju "savjeta" iz Rima.[1064] Pojedini ahajski političari smatrali da je vrijeme kada su Rimljani zauzeti teškim ratovima u Hispaniji i Africi savršeno za akciju. Nažalost po Grčku, ispostavilo se da su ipak napravili dosta lošu procjenu i da su precijenili svoje snage. I tako su ahajski političari i vođe, svojim nepromišljenim postupcima stavili tačku na postojanje kakve -takve helenske slobode. U odbranu Ahaje, posljednjeg bastiona drevne i slavne Helade stao je, ne oligarhija i ne bogataši, već prosti narod, zanatlije i seljaci. Ahajcima su se pridružili Tebanci, Halkiđani i mnogi drugi Heleni, ali ovo je bio samo očajnički krik jednog dijela Helena koji su pokušavali da zaustave neumitno. Rimljani su konačno u ovom ratu dočekali dugo čekanu brzu pobjedu, porazivši ahajsko-tebansku vojsku kod Skarfeje.

Novi ahajski strateg Diaeos iz Megalopolja, je tada primijenio mjere koje se preduzimaju samo u slučaju očaja i krajnje nužde. Zatražio je oslobađanje 12 000 odraslih robova koji su rođeni i odgojeni na teritoriji Ahajskog saveza, naoružao ih je i poslao u Korint. Proglašena je opća mobilizaciju svih građana, i uvedene su vanredne namete kako bi se popunila savezna blagajna[1065]. Populistički postupci Kritolaja i Diaeosa nisu naišli na odobravanje gornjih slojeva ahajskog društva, što se najbolje ogleda kod Ahajca Polibija koji je imao negativan stav, ne samo prema Kritolaju i Diaeosu i njihovoj unutarnjoj politici, nego i prema ahajskom otporu Rimljanima uopće. Nije se dugo čekao konačan kraj helenskog otpora i rimski konzul Lucije Mumije je porazio zbrda-zdola skupljenu ahajsku vojsku kod Leukopetre. [1066]

Bitka kod Leukopetre je predstavljala i konačan kraj postojanja nezavisne Helade. Odlukom rimskih senatora, iste godine kada su oni donijeli identičnu odluku za Kartaginu, Korint je sravnjen sa zemljom, njegovi građani pretvoreni u roblje, gradsko područje pretvoreno u *ager publicus*, a grad u koji su se stotinama godina slijevala bogatstva ne samo Helade bio je sistematski opljačkan. Iste godine kada je uništena Kartagina, centar ekonomske i trgovačke moći zapadnog Mediterana, nakon 952 godine svoga postojanja nestao je na isti način i Korint, centar ekonomske i trgovačke moći istočnog Mediterana. Čudna ili očekivana koincidencija? Za 146. god. p. n. e. bitna je

[1064] Za potpuni opis otpora Grka Rimljanima iz 146. god. p. n. e. v. *Paus.* 7, 14 – 16.

[1065] *Polyb.* XXXVIII, 15

[1066] *Sex. Aur. Vic.* 60,2

samo jedna činjenica, od tada je Sredozemno more za Rimljane istinski postalo *mare nostrum* (naše more) i kao takvo će ostati u narednih skoro 7 stoljeća.

Pored novca i plemenitih metala, u Rim i u ostatak Italije se slijevalo i ogromno opljačkano umjetničko blago, pogotovu iz Helade i sa helenističkog istoka. Rimljani su bili općinjeni idejom da prenesu kulturne tekovine osvojenih zemalja u Lacij i Italiju i tako u svoju zajednicu apsorbiraju kompletne kulture. To je na kraju dovelo i do globalizacije i jedinstva antičke kulture na kompletnom mediteranskom području. Pojedine rimske vojskovođe koje su bile zadužene za zadatak prijenosa umjetničkih djela, znale su biti prilično nekultivirane osobe nesvjesne prave vrijednosti umjetničkih djela koja su prenosili i za koja su bili zaduženi od strane Senata. U tu grupu spadao je i Mumije, za kojeg postoji i sačuvana anegdota koja i predočava sirovost jednog rimskog komandanta. Kada je poslije osvajanja Korinta Mumije bio zadužen za prijenos u Italiju slika i statua izrađenih rukama najčuvenijih helenskih umjetnika i majstora, a koje su Rimljani zatekli u osvojenom gradu, Mumije je upozorio radnike koji su radili na ovom projektu da ako izgube neki od umjetničkih radova, moraće sami da ih zamijene novim[1067], to jest da ih oni sami ponovo izrade!?

Zašto?

I tako su zemlja i narod Likurga, Solona, Miltijada, Leonide, Temistokla, Perikla, Epaminonde, Demostena, Filipa i Aleksandra, zemlja slavnih pomoraca koji su kolonizirali obale Mediterana i Crnog mora u tolikoj mjeri, da je Platon svoje sunarodnike usporedio sa žabama skupljenim oko bare, centar nauke i filozofije, učitelji predmeta *civilizacije* mnogim narodima i tvorci antičkog zapada, pali u ruke jednog od svojih učenika. Helada prepuna ponosnih građana, koji se nekada nikome nisu pokoravali, sada su bili pokoreni. Zašto i kako se to moglo desiti?

Prvo Helada II. st. p. n. e. nije više bila ona stara Helada, ona je bila uspavana i umorna zemlja. U njoj su se dešavali slični procesi kao u današnjoj Evropi. Natalitet je padao, Heleni su se potpuno prepustili samozadovoljstvu, zanemarujući vrline i razvijanje sposobnosti. Gubili su i ono malo što im je ostalo od unutrašnje snage i vremena na međusobne sukobe, prepucavanja, i izdajstva. Oni su izgubili i ponos i političku samosvijest i izgledali su kao jedan svijet koji polako i duhovno i fizički izumire i koji će ukoliko se ne preporodi biti politički i vojno progutan od strane moćnijeg susjeda, što se uostalom na kraju i desilo sa Grčkom.

Heleni i Makedonci koji su bili gospodari ne samo kopna i mora, nego i svoje svijesti i duše, izgubili su tako sve. Njihovi potomci su ih iznevjerili, njihove ideale, njihovu hrabrost i umijeće, predajući se lagodnom životu i čulnim uživanjima. Da bi se ilustrovao sunovrat helenske političke samosvijesti, koja se polako pretvarala u kaljužu apatije i gubljenja državotvorne svijesti, najbolji je primjer otoka Roda koji je od kraja III. makedonskog rata pa u narednih više godina stalno pokušavao da povrati rimsku milost, izvinjavanima, poklonima i patetičnim moljakanjem. U svojoj pretjeranosti bili su odlučili

[1067] Anegdotu sa Mumijem i umjetničkim slikama, Velej (I, XIII, 4) prenosi sa ciljem, kako bi na najbolji način opisao nekultiviranost pojedinih rimskih komandanata u republikansko doba

čak i da podignu u Ateninom hramu kolosalnu statuu rimskog naroda visoku 30 lakata[1068]. U sopstvenoj degradaciji Heleni su otišli suviše duboko da bi ih više išta drugo moglo spasiti i bilo je došlo vrijeme da njihovu historijsku ulogu preuzme druga zajednica, jer Grci su jednostavno sami sebe uništili. Nakon propasti Ahajskog saveza, Helada nije od Rimljana dobila unificiran status. Pojedini dijelovi su pretvoreni u *ager publicus*, drugi su opet pripojeni provinciji Makedoniji, a neki polisi koji su se u ratu držali neutralno ili otvoreno podržavali Rimljane zadržali su svoju fiktivnu nezavisnost, kao na primjer Atena, koja je ušla zvanično u sastav rimske države tek nakon Sulinog osvajanja pola stoljeća kasnije.

Izgubljena vrlina

Gdje je sada u ruševinama Kartagine i Korinta bila ona rimska čast i vrlina, kojom su se Rimljani uvijek ponosili i na svakom je mjestu isticali. Čini se da ona pripada ugasloj rimskoj prošlosti, i nekom dalekom vremenu kada je živio Kamilo, kojem je za vrijeme rata Fališčanima, bilo važnije da sačuva svoju i rimskog naroda čast, nego da pobijedi služeći se nedostojnim sredstvima[1069]. Između nasilja i zločina koji su se primjenjivali prema spoljnom svijetu, i nasilja i zla u unutrašnjim odnosima granica je bila jako tanka i bilo je potrebno samo malo da se ona pređe i da se sve ono zlo koje su Rimljani primjenjivali u svojim osvajanjima sada prenese među same Rimljane i Italike. Nasilje i zločin počinjeno prema vani, rezultira i sa mogućnošću da se ono desi i u unutrašnjim odnosima. A i žalostan je onaj narod koji zločince, kriminalce i rušitelje slavi kao heroje, a istinske heroje pretvara u izdajnike. Ideali starih rimskih vrijednosti su nestali, a novi sistem vrijednosti još se nije mogao ni nazrijeti. Nastupilo je vrijeme ratnih profitera, mešetara i smutljivaca svih vrsta, a tamo gdje završava vrlina, počinje grijeh i samouništenje.

2.15 Epopeja Ilirika

„Delmate uglavnom žive u šumama, odakle redovno izvode pljačkaške napade"
Flor[1070]

Deceniju ranije od godine razaranja Kartagine i Korinta na istočnoj obali srednjeg Jadrana otpočeo je jedan od najdugotrajnih rimskih osvajačkih ratova. Nakon što su duže od pola stoljeća bili odsutni sa područja današnje Dalmacije, Rimljani su se vratili. Delmati, koji su nekada priznavali vladavinu ilirskih kraljeva, za vrijeme kralja Gencija su se odmetnuli i počeli da ugrožavaju svoje druge ilirske i helenske susjede. Na poziv drugog ilirskog naroda Daorsa i helenskog grada Ise, Republika je otpočela rat sa Delmatima. Ali i sami

[1068] *Polyb.* XXXI, 4

[1069] *Plut. Cam.* 10

[1070] *Flor.* II, XXV

Delmati su pružili povod Rimljanima za rat napadajući rimsko poslanstvo koje im je došlo prenijeti zahtjeve Senata. Tako su i Delmati ponovili istu stvar koju je sedamdeset godina ranije učinila ilirska kraljica Teuta. Prvi rimski pohod koji je predvodio konzul Gaj Marcije Figul 156. god. p. n. e. nije imao uspjeha. Tek naredne godine konzul Scipion Nazika uspio je zauzeti Delminijum, središte Delmata, i razoriti ga[1071]. Nazikinim razaranjem Delminijuma nije uništen otpor Delmata, nego je on samo označio početak dugotrajnog, hroničnog problema koji je rimska država imala sa ovim ilirskim narodom i tek 9. god. n. e. ugušenjem ustanka Batona nestao je i zajedno sa nezavisnošću i ostalih ilirskih naroda i posljednji trag otpora Delmata.

2.16 Povratak

"Strahovati pred mišljenjem ljudi, pa i pred klevetama i psovanjem, nije osobina dostojna čovjeka tako visoka položaja, kao što je moj nego onoga koji robuje ludama kojima treba da bude poglavar i gospodara"
Kvint Fabije Maksim Oklijevalo (CVNCATOR),[1072]

Povratkom kući i demobilizacijom, Tiberije Grakh je došao bogatiji ne samo materijalno, dobivanjem dijela plijena iz bogate Kartagine, nego i u iskustvu. Sada je on bio već odrasla osoba koja je iskusila i strah i pobjedu. Tiberije je bio u potpunosti spreman da otpočne svoju karijeru javnog djelatnika. Prva stepenica za svakog rimskog mladića Tiberijevog staleža a koji je želio da počne sa političkom karijerom najčešće je bilo obnašanje neke od mnogobrojnih svećeničkih službi. U Rimu, sveštenici, uglavnom, nisu bili profesionalci kao danas, nego su i religijske službe smatrane javnim. I izabrani sveštenici su organizovani u posebne kolegije. Sistem javne sveštenićke organizacije je bio samo kopija organizacije državnih javnih službi, jer su i rimski bogovi smatrani dijelom te državama, najvažnijim građanima Republike.

Za sveštenika, bar u načelu, su birani oni za koje se smatra da uživaju bespogovoran moralni kredibilitet i ugled na određeni rok. Obnašanje svećeničke dužnosti smatralo se velikom čašću, i za mlade i ambiciozne Rimljane i savršenom odskočnom daskom za daljnji politički uspon. Samim tim i Tiberije je, nakon što je već pokazao svoje vojničke kvalitete na afričkom bojištu, vjerovatno smatrao da je izbor za člana nekog od rimskih svešteničkih kolegija odlična prilika da se uđe u rimsku javni život. Podrške za njegov izbor nije nedostajalo. On je već bio dovoljno poznat i cijenjen da je mogao biti počastvovan dostojanstvom sveštenika augura.

Religija

Rimska religija je kao i političke institucije bila plod dugotrajnog razvitka. U korijenju rimske religije ležala je stara Indoevropska religija, koja se kasnije simbiozirala sa kultovima i vjerovanjima starosjedilačkih Mediteranaca. Na takvu simboističku religiju

[1071] *Polyb.* XXXII 9; 13; 18-19; *App. Ill.* 11

[1072] *Plut. Fab. Max.* 5

veliki utjecaj su ostvarili i Etrurci od kojih su Rimljani preuzeli ritual i sisteme praznovjerica i gatanja poznate kao *disciplina etrusca*. Veliki utjecaj na rimski duhovni život nešto kasnije ostvarila je i helenska religija sa svojim složenim sistemom mitova i legendi, u kojima su i Rimljani tražili svoje mjesto. Helenizacija rimskog društva dovela je i do poistovjećenja rimskih božanstava sa olimpskim panteonom. Osvajanjima širom Mediterana u Rimu i Italiji došlo je i do prave poplave raznih orijentalnih kultova od Izidinog kulta iz Egipta do Bakhističkih (dionizijskih) misterija. Istočni kultovi su među Rimljanima i Italicima naišli na plodno tlo.

I pored znatnog stranog utjecaja i izvjesne otvorenosti rimskog društva, rimska religija je u nekim elementima pokazivala i sklonost ka konzervativizmu. Tako su ostali sačuvani do dugo karakteristični rimski kultovi, kao obožavanje kućnog ognjišta, zaštitnika i izraza ličnosti pojedinca -genija (*genius),* zaštitnika unutar kuće -penata (*penates*), zaštitnika van kuće -lara (*lares*), duhova predaka *mani* i *lemura* i apstraktnih bića *numina*. I država, smatrana nekom vrstom nadzajednice koja u sebi objedinjava mnoštvo manjih zajednica, je imala svoje sveto ognjište-Vestu, u kome je gorila vječna vatra, a o kojoj su brinule svete djevice *(virgines vestales).*

Rimska religija nije bila ni dogmatska ni teološki zamršena, ali je zato bila strogo formalistička sa strogo obilježenim i određenim kultnim radnjama. Glavni sveštenik u Rimu nosio je titulu *pontifex maximus* (ovu titulu je do današnjeg dana zadržao rimski papa). Vrhovni sveštenik je predsjedavao kolegiju pontifika. Svoju rezidenciju pontifex maximus je imao na Forumu (*Regia*). Kolegij pontifika je nadzirao rad i ponašanje ostalih sveštenika, uređivao kalendar i pisao faste (anale rimske države). Ostale rimske javne svešteničke službe, pored pontifika i vestalki, bili su kolegij od trojice *flamines maiores,* i kolegij od 12-orica *flamines minores*. Sibilske knjige[1073] čuvao je sveštenićki kolegij *"qundecim viri sacris faciundis*". Sveštenici *Haruspices* su objavljivali božansku volju posmatrajući utrobu životinje, a *Fetiales* su simboličko-kultnim radnjama naviještali rat. Pored ovih postojali su još svećenički redovi *salijaca*, i na *kraju augura*.

Auguri

Zadatak augura je bilo tumačenje božanske volje izražene na osnovu leta, glasova i drugih znakova ptica. Rimljani nikada nisu otpočinjali neku važnu aktivnost, a da prije toga nisu konsultovali augure. Po legendi kolegij sveštenika augura osnovao je kralj Numa Pompilije, iako je već njegov predšasnik Romul imao u svojoj nadležnosti tumačenje božanske volje na osnovu leta ptica. Nešto kasnije od 360. godine od osnivanja Rima, Gali predvođeni vojskovođom Brenom su, izuzev Kapitola, zauzeli, razorili i spalili veći dio grada. Kada su oni kojima je diktator Kamilo, poslije povlačenja Gala, povjerio da ponovo označe sveta mjesta i da ih obnove, naišli su na Palatinu na razoreno i spaljeno u potpunosti Marsovo svetilište. Pretražujući ruševine, našli su Romulov augurski štap zakopan duboko ispod debelih naslaga pepela. Taj štap, zakrivljen na jednom kraju, zvao

[1073] Sibilske knjige (*Libri Sibyllini*) su bile zbirka proročkih izreka na grčkom jeziku koje su se čuvale u Kapitolskom hramu. Po legendi, kupio ih jedan od rimskih kraljeva Tarkvinija od Sibila iz Kime. Rimljani su se koristili sibilskim knjigama skoro čitav milenijum, sve dok ih na početku V. st. n.e, nije dao zapaliti rimski vojskovođa vandalsko-germanskog porijekla i kršćanin Stilihon. *Gell. N.A.* I, 19

se *litius*. Njime se auguri služe pri određivanju nebeskih polja prilikom obreda kojim tumače volju bogova na osnovu leta ptica. Po legendi *litius*-om se služio još Romul, a kada je on umro, sveštenici su ga čuvali na Palatinu nedodirljivim kao bilo koji drugi sveti predmet[1074].

Na osnovu tog svetog Romulovog štapa i drugi auguri su nosili zakrivljen štap kojim su određivali dijelove nebeskog svoda. Augur je za *Nonnae*,[1075] na prikladnom mjestu u prirodi, najčešće na nekoj uzvisini, poslije ponoći zakrivljenim štapom iscrtao dvije linije koje su se sjekle pod pravim uglom, jednu pravcem jug→sjever i drugu pravcem istok→zapad. Zatim bi paralelno sa tim linijama napravio četverokut u koji bi sjeo i čekao znakove. Ako bi znakovi «nebeskih pojava» dolazili sa istoka bili su povoljni, a ako su dolazili sa zapada tumačenje je bilo nepovoljno. Crtama odijeljeni dijelovi četverokuta, odnosno personifikacije nebeskog svoda, izvorno su nazivani *templum* (hram). To nas praktično dovodi do zaključak da je zemaljski hram, bio samo projekcija nebeskog *templuma*. Dok bi obavljao sveštenićku čast, pojedinac je bio oslobođen vojne obaveze, izuzev u slučaju kada bi Republika ratovala sa Galima.

Narod gospodara koji se pokoravao praznovjericama

Rimljani su bili sujevjeran narod, mnogo više su vjerovali u praznovjerice nego na primjer skeptični Heleni. Često su, a posebno u momentima kada im nije sve išlo glatko podlijegali masovnoj histeriji i izvršavanju izrazito sujevjernih postupaka.[1076]. Dovoljno je samo analizirati rimsko ponašanje nakon niza poraza u II. punskom ratu, i sagledati svu dubinu rimskog sujevjerja. Tom prilikom su prinosili ogromne žrtve (uključujući i ljudske), i izvodili mističke rituale sa ciljem da umilostive više sile koje bi zaustavile Hanibala[1077].

Pred kraj II. punskog rata 204. god. p. n. e. na osnovu upustava iz Sibilskih knjiga, odlučeno je da se u Rim prenese kult vrhovnog ženskog božanstva Velike Majke bogova (τες μεγάλης μήτρος των θεων, *Magna mater*), jer je bilo prorečeno da Hanibal i njegova vojska neće biti protjerani iz Italije, sve dok u Rim ne bude prenesena "*Velika Majka*". Za inkarnaciju Velike Majke smatran je crni meteorit, koji se nalazio u maloazijskom gradu Pesinuntu. Taj crni kamen meteorit je iz Pesinunta prenesen u Rim. Velikoj Majci je u Rimu priređen svečani doček a crni kamen-meteorit je prvo bio smješten u hram boginje, da bi 191. god. p. n. e. bio prenesen u novosagrađeni hram posvećen Velikoj Majci koji se nalazio na Palatinu.[1078]Iako je kult Velike Majke imao izrazito orgijastičko-mistični karakter[1079], za vrijeme Republike rimski građani nisu učestvovali u orgijastičkim

---

1074 *Plut. Cam.* 22

1075 *Nonnae* su padale u III, V, VII i X mjesecu na sedmi dan, a u ostalim mjesecima na peti dan.

1076 *Plut. Mar.* 4

1077 *Plut. Fab. Max.* 4; 18

1078 *Diod.* XXXIV/V 33, 1-3 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Liv.* XXIX,10; 14, 37; XXXVI, 40; XXXVII, 40; XXXVIII, 18; *Cic. de amic.* XIII; *Sex. Aur. Vic.* 44, 1; Hanibal je zaista nakon godinu dana pozvan iz Kartagine da se vrati u Afriku, kako bi se suprostavio rimskom iskrcavanju koje je vodio Publije Kornelije Scipion.

1079 *Plin. NH* XXXV, 46

aspektima kulta, nego su samo učestvovali u ritualnom kupanju kultne statue Velike Majke u rijeci Almo, pritoci Tibra.[1080] U njenu čast su svake godine održavane i svečane igre nazvane *Ludi Megalenses*.[1081]Od vremena vladavine cara Klaudija (vl. 41 – 54. god. n. e.) u martu je svetkovan i praznik u čast Velike Majke i njenog miljenika Atisa, koji je trajao od 15. marta do 27. marta kada se završavao ritualnim kupanjem (*lavatio)*. U likovnoj umjetnosti Velika Majka je najčešće prikazivana na prijestolju koji je okružen lavovima. Kult Velike Majke, zaštitnice plodnosti, je bio usko vezan za poljoprivredu. Tako su čak mitovi i legende vezani za poljoprivredu, i u patrijarhalnim zajednicama, tumačili da je Velika Majka naučila ljude umijeću poljoprivrede.

Velika Majka je jedan od najraširenijih i najstarijih kultova u svijetu, čije začetke treba tražiti još u vremenima matrijarhata i kamenog doba. Velika Majka je smatrana majkom i bogova i ljudi, ali i cjelokupnog Univerzuma, početkom svakog života. Slavila se širom mediteranskog bazena pod raznim imenima kao što su Rea, Gea, Demetra[1082], (Grčka), Izida (Egipat), Ištar (Babilon), Astarta (Sirija), i najraširenije Kibela (Mala Azija i dijelovi Bliskog istoka). Rudimenti prahistorijskog i starovjekovnog kulta Velike Majke ostali su vrlo "živi" i prisutni i u duhovnom životu modernog svijeta, i usvojile su ih i današnje religije. U tom smislu potrebno je obratiti pažnju na Bogorodicu, Evu ili Havu i na kraju i na Kjabu u Meki, gdje se još uvijek u njenom središtu nalazi crni meteorit, upravo simbol Velike Majke. Kult Marije «djevice i bogorodice» i sam je direktno potekao iz kulta Velike Majke, jer se poslije nestanka paganskog kulta Boginje-Majke javila potreba za umetanjem u ispražnjeni magijsko-religiozni prostor novog kulta koji bi u sebi amortizirao ljudsku potrebu za majčinskim posrednikom između čovjeka i božanskog, posrednice koje je uvijek nježna, tolerantna otvorena zahtjevima ljudi, i od koje se uvijek mogla tražiti utjeha u teškim trenucima. Zbog toga nas ne treba čuditi da je i čuveni praznik u slavu Artemide Efeške (koja je u ovom slučaju sadržavala u sebi upravo elemente kulta Velike Majke) koji se održavao 15, avgusta sada samo transkribovan u kršćanskoj redakciji u svetkovinu Gospinog uznesenja. Zbog svega navedenog problematika Velike Majke zahtijeva mnogo dublja i suštinskija istraživanja, koja bi morala biti multidisciplinarna, zahvaćajući i historijsko-arheološki, i filozofski i teološki aspekt. Inače Italiju i Republiku su od početka II. st. p. n. e. uz filozofiju i racionalizam preplavili i orijentalni kultovi i religijske predstave od onih orgijastičkog karaktera do običnih praznovjerica. Njihovi nosioci su bile mase grčkog i orijentalnog stanovništva koje se «milom ili silom» slivalo u Rim i Italiju.

I obične nebeske pojave su kod Rimljana imale svoje tumačenje, grom sa desne strane je bio povoljan, a sa lijeve nepovoljan predznak. Gromovi pri vedru nebu osobito su smatrani značajnim kao eklatantan primjer «božanske volje». Gatalo se i pomoću kokoški, odnosno na osnovu njihovog apetita. U rano jutro pred kokoši se bacala hrana, i

---

[1080] Ovaj ritus u čast Kibele održavan u Rimskom svijetu, pokazuje zapanjujuću sličnost sa Tacitovim opisom ritusa posvećenog isto personifikaciji Velike Majke, Zemlje Majke germanskoj boginji Nerti. *Tac. Ger.* 40

[1081] *Gell. N.A.* II,24,2; XVIII, 2,11; *Ovid. Fasti*, IV, 353

[1082] I u imenu Demetre (Δημή́τηρ) krije se opće indoevropski termin za majku. Pogotovu je to uočljivo u dorskom dijalektu grčkog jezika, gdje se Demetra naziva δα–ματηρ.

ako one dobro jedu to je bilo dobro znamenje, a u slučaju da se desi suprotno, to je bio loš znak. To znači da su gospodari svijeta, od kojih su strepili toliki narodi, usljed svojih sklonosti praznovjericama strepili od kokošijeg apetita.

Postoji bezbroj primjera koji mogu oslikati široko rasprostranjeno sujevjerje Rimljana i koliko je ono utjecalo ne samo na svakodnevni život nego i na donošenje političkih odluka. Otac, Tiberije Stariji, za vrijeme svoga drugog konzulata, predsjedavajući skupštinom predložio je za konzule za narednu godinu Scipiona Naziku i Gaja Marcija. Nedugo zatim naišao je na jedan stari liturgijski spis i našao u njemu drevni propis za koji do tada nije znao, a u kojem je zapisano da kad se magistrat koji je radi motrenja znakova na osnovu leta ptica, boravio izvan Grada u unajmljenoj kući ili šatoru, bude prisiljen iz bilo kog razloga se vratiti u Grad prije nego je dobio sigurna znamenja, treba da ostavi ranije unajmljenu nastambu i da nabavi drugu iz koje će opet vršiti posmatranje. Tiberiju Starijem se upravo jedna takva stvar i desila. On je to izložio Senatu, koji je opet o tome poručio konzulima koje je ranije predložio Tiberije Starijem. Dobivši informaciju o drevnom religijskom propisu, oni bez ikakvog pogovora i racionalnog razmišljanja ostaviše svoje provincije, vratiše se u Rim i položiše svoje magistrature[1083].

Ni sam Tiberije nije bio izuzetak u tom pogledu od svoga oca i ostalih Rimljana. Jednom prilikom u njegovu ratničku kacigu, koja je bila lijepo dekorisana, uvukle su se neopaženo zmije, i u njoj izlegoše jaja iz kojih iznikoše mladi. Tumačenje događaja je bilo negativno. Godinama kasnije u najpresudnijim momentima svoga života, Tiberije se sjetio događaja sa zmijama.

2.17 Vjenčanje

„...bračnog druga biraj prema sebi,
nije blago ni raskoš ni zlato,
neg´ je blago što je srcu drago“
Eshil, Okovani Prometej[1084]

Slika 2.17.1
Friz koji prikazuje tok rimskog vjenčanja

[1083] *Plut. Mar.* 5

[1084] *Aeschyl. Prometh.* 904 - 906

U godini kad je postao augur Tiberije se nalazio u životnom dobu kada je već odavno prevazišao dječačku dob, a stekao je i izvjesno životno iskustvo učestvujući u ratu, a evo izabran je i za jednog od sveštenika. Sada je došlo vrijeme kada je Tiberije morao stvoriti svoju porodicu, osnovnu ćeliju društva. Na tom privatnom planu presudnu ulogu donijelo mu je poznanstvo sa Apijem Klaudijem Pulherom. Bistrina mladića, njegovo poštenje, visoka obrazovanost i dobar odgoj i hrabrost koju je već dokazao u Africi nisu ostali neprimijećeni od starog rimskog političara koji je obavljao i funkciju cenzora, vrhunac političke karijere svakog Rimljanina.

***Cenzori* - CENSORES**

Prvobitno su cenzori bili zaduženi za raspoređivanje građana u 5 klasa formiranih po reformi kralja Servija Tulija. Nešto kasnije se njihova uloga znatno proširila. Cenzorska služba je bila vrhunac karijere i predstavljala je veliku čast. Iako je cenzorska čast smatrana većom nego konzulska, cenzori nisu imali *imperium* niti bilo kakvu zakonodavnu ulogu. Dva cenzora se biraju svakih 5 godina na 18-mjesečni mandat. Zadatak im je bio da nadgledaju državne ugovore (najranije od 318. god. p. n. e.) i javni moral. Cenzori su pravili i spisak članova Senata (ALBVM) i mogli su istjerati iz Senata one njegove članove koje su smatrali nemoralnim i koji su živjeli razuzdanim i neprikladnim životom. Ispražnjena mjesta su mogli popunjavati drugim rimskim građanima. Raspolagali su i sa ovlaštenjem *nota infamine,* "oduzimanjem konja", sa čime je bio povezan i gubitak prava dotičnog da se ubuduće kandidira za magistrature. Oni su vršili i popis građana radi procjene njihovog imetka, oporezivanja, mobilizacije, i uvrštavali su ih u cenzorske liste u kojima su građani bili svrstani prema rodu, staležu i teritorijalnoj pripadnosti (po tribusima). Census se obavljao na Marsovu polju, u istoj onoj zgradi u kojoj je Sula masakrirao više hiljada zarobljenih Samnita i svojih političkih protivnika.

Stvaranje porodice

Apiju se sigurno tada jada javila želja da za svoga zeta dobije upravo Tiberija Grakha. Inače Tiberijeve osobine su bile općepoznate u visokim krugovima rimskog društva. Na jednoj od večeri augura, Apije Klaudije je predložio Tiberiju brak sa njegovom kćerkom Klaudijom[1085]. Na takav prijedlog jednog od najuglednijih tadašnjih Rimljana Tiberije je radosno pristao, i obavljene su zaruke. Visoki moralni ugled starijeg Kornelijinog sina bio je poslovičan u krugovima visokog rimskog društva, o čemu nas ilustrativno obavještava i epizoda koja se odigrala nakon Tiberijevog pristanka na vjenčanje sa Klaudijom. Na povratku nakon ugovorenih zaruka, Apije Klaudije, ušavši u svoju kuću, odmah je sa vrata povikao svojoj ženi "Anistija zaručio sam našu Klaudiju". Iznenađena muževljevom izjavom, Anistija je odgovorila: "Kakva je to žurba ili hitnja? e da si joj našao za mladoženju Tiberija Grakha".[1086]

[1085] *Plut. Tib. Gra.* 4

[1086] *Plut. Tib. Gra.* 4. Livije (LVII, 1) ovaj događaj pripisuje Scipionu Afrikancu Starijem i Tiberiju Starijem.

Nemamo mnogo podataka o kćerki Apija Klaudija, antički historičari i biografi, bar u onim djelima koja su ostala nepometena historijom, nisu smatrali relevantnim da je više spominju niti da daju neke specifičnije podatke o Klaudiji. To se da i razumiti, jer antički pisci, kao uostalom svi historičari u svim razdobljima ljudske povijesti nisu željeli da gube snagu, vrijeme, i prostor na "nebitnim" stvarima ili ljudima, a u grupu "nebitnih" spadala je i Tiberijeva žena. Upali bismo u grešku kada bismo smatrali da je njeno fragmentarno pojavljivanje, posljedica njenog spola. Mnoge žene su u rimskom društvu imale značajne role, za razliku od helenskog društva koje je spadalo u jedno od najšovenskijih društava u cjelokupnoj ljudskoj civilizaciji. Dok su Grkinje, posebno Atenjanke, bile zatvorene i nisu smjele prisustvovati ni gozbama, dotle za Rimljane nije bilo sramno da svoju suprugu vode na gozbe kod svojih prijatelja, naprotiv to je bila vrlo raširena pojava. Majke obitelji su bile vrlo utjecajne i cijenjene i kretale su se u javnom životu. Rimljanke su prisustvovale i javnim zabavama i priredbama, čak su bile i izmiješane sa muškarcima u gledalištu. A ni rimske vile ni obične seoske kuće, za razliku od grčkog i orijentalnog svijeta, nisu bile podijeljene na muški i ženski stan. Iako su formalno pravno imale status identičan sa maloljetnicima, Rimljanke su uživale veće uvažavanje i ugled, nego njihove savremenice u drugim mediteranskim civilizovanim državama. Tradicija razloge takvog odnosa jedne izrazito patrijarhalne sredine prema ženama smješta u rano legendarno doba rimske historije. I mnoštvo rimskih mitova kao svoju osnovu ima upravo žene koje su nekada ujediniteljice države kao Sabinjanke, časne, ponosne i odane djevojke kao Klelija ili spasioci domovine kao na primjer u priči o Koriolanu. U čast Klelije, Rimljani su na "*Svetoj cesti*" bili postavili i kip djevojke na konju kao simbol herojstva i ponosa jedne Rimljanke.[1087]A po tradiciji hram «Ženske sreće» (*Fortuna muliebris*) podignut je u čast majke i supruge Koriolana. I svetkovine Matronalije i Karmentalije su i bile uvedeno na spomen ženama i majkama.[1088]

Pored Kornelije, koja se uzima kao uzor rimske matrone, u kasnorepublikanskom periodu, u vrijeme najžešćih stranačkih i političkih borbi, politički aktivno su djelovale i Sempronija, i Fulvija, žena tribuna Klodija i kasnije trijumvira Marka Antonija, osoba isto toliko sposobna koliko i beskrupolozna, osvetoljubiva i okrutna. O političkom angažmanu i Sempronije i Fulvije kasnije ćemo detaljnije govoriti. Neke žene su se isticale i kao govornici, te je i njima u znak sjećanja Ciceron u svojoj raspravi o govornicima *"Brutus"* posvetio prostora. Ciceron kao govornike-žene spominje Leliju, dvije Mucije (koje su pripadale porodici čuvenih rimskih jurista), i Liciniju.[1089] U političkom životu kasne Republike vidnu ulogu su igrale i Servilija koja je svoga sina Marka Junija Bruta (jednog od atentatora na Cezara) nadahnjivala na borbu protiv cezarovaca i Porcija, kčerka Katona Mlađeg i žena isto Marka Junija Bruta, koja je počinila samoubistvo nakon poraza republikanaca i smrti svoga muža kod mjesta Filipa u jesen 42. god. p. n. e.

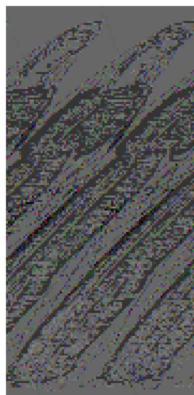
[1087] *Liv.* II, 13

[1088] *Plut. Rom.* 20-21

[1089] *Cic. Brut.* 211

U vremenu Carstva žene su (na primjer Livija, Agripina Mlađa, Julija Domna, Julija Meza, Julija Mamea) bile nekada i *de facto* vladarice Imperije, vladajući preko svojih muževa, sinova, unuka ili nepokoljebivi i bezkompromisni borci za pravdu, čast i istinski rodoljubi kao Agripina Starija. I antička historiografija nije ih zapostavljala, nego ih je predstavljala upravo onako kako bi to uradila da je bila riječ o muškarcima. To što se muškarci u djelima antičkih historičara pojavljuje znatno češće je posljedica činjenice da je to društvo ipak bilo patrijarhalno, u kojem su žene u načelu trebale biti isključene iz javnog života.

Da bismo potvrdili gore prezentirani stav naveščemo samo jedan primjer dosta blizak sa Tiberijem Grakha. O ženi Tiberijevog brata Gaja, Liciniji, i iako je i ona imala epizodnu ulogu, antički historičari daju obilje podataka o njoj.

Slika 2.17.2

Slika 2.17.3
Rimljanke

Slika 2.17.4

Ko su bili Klaudiji, rod sa kojim se Tiberijem orodio?

Klaudiji su jedan od najstarijih i za rimsku historiju najbitnijih patricijskih rodova. Tradicija kao njihovog rodonačelnika označava At Klauza, koji je porijeklom bio Sabinjanin, i koji se sa svojom porodicom i mnogobrojnim klijentima doselio u Rim.[1090] Klaudiji su državi dali 28 konzulata, 5 diktatura, 7 cenzura, 6 puta je neko ko je pripadao rodu Klaudija zaslužio trijumf a 2 puta ovaciju.[1091] Kao najznačajniji predstavnik roda Klaudija u republikanskom Rimu ističe se Apije Klaudije, cenzor za 312. god. p. n. e. čija je državnička, zakonodavna, graditeljska i religiozna djelatnost udarila pečat čitavom jednom razdoblju, stvarajući preduslove za prerastanje Rima u veliku silu.[1092] Klaudijima je pripadao i osvajač Sirakuze Marko Klaudije Marcel, za čije ime se veže sve veći upliv helenističke kulture u Rim. Ali Klaudiji su znali dati i niz ličnosti čiji su postupci štetili interesima Republike. Jedan od Klaudija spominje se i kao decemvir čiji je postupak prema plebejki Virginiji bio povod za drugu secesiju plebejaca 449. god. p. n. e. na brdo

[1090] *Tac. Ann.* IV, 9; XI,24; XII, 25; *Svet. Tib.* 1; *Liv.* II, 16

[1091] *Svet. Tib.* 1

[1092] Ovaj rimski "gorostas" (u smislu intelektualne snage i političke dosljednosti i umješnosti) je bio tvorac i prvi nosilac ideje o jedinstvenom italskom identitetu, ideologije koja će dva stoljeća biti osnovicom egzistencije Rimsko-italskog saveza, sve dok se taj savez u potpunosti ne utopi u Rimsku Republiku.

Aventin.[1093]Ogranak Pulher/*Pulcher* (u značenju na latinskom⇒ lijep), koji je dao čitav niz istaknutih dužnosnika Republici, kao i drugi klaudijevski čuveni ogranak *Neron* (od *Tiberija Nerona*) vodi porijeklo od jednog od sinova (Apija Pulhera) Apija Klaudija Slijepog. Jedan od ranijih Apija Klaudija Pulhera, vjerovatno, Klaudijin djed, je bio tribun u vojci Tita Flaminija te konzul za 185. god. p. n. e. i vjerovatno je on vodio i izaslanstvo u Heladu i Makedoniju, koje je došlo u žestok verbalni sukob sa kraljem Filipom zbog pokolja u Maroniji[1094] Kada nestane republikansko ustrojstvo države i nastupi vrijeme careva, rod Klaudija i to ogranak Nerona je državi podario i dinastiju, koja je, zahvaljujući želji jedne ženi kojoj ništa nije smjelo stajati na putu, došla na vlast, i pola stoljeća mudro, ludački, zločinački, poročno, ali ipak uspješno upravljala Imperijom.

Da li su se mladi supružnici znali i jesu li osjećali ljubav ili bar simpatije jedno prema drugom i prije nego je Apije Klaudije predložio Tiberiju vjeridbu sa Klaudijom? Po onome što samo možemo pretpostavljati, vjerovatno jesu. Dokazi za to leže u Tiberijevoj oduševljenoj reakciji kada mu je Apije iznio ponudu. On je mogao na takav način reagovati samo iz dva razloga, da je već znao, možda ne i potpuno poznavao, kvalitete Klaudije i da je bio u potpunosti spreman da se posveti svojoj ženi u koju je možda bio zaljubljen ili iz mnogo prozaičnijih razloga jer je ženidbom mogao da pomogne svojoj političkoj karijeri. Vjerovatniji je bio prvi razlog, jer Apije Klaudije se već nalazio na silaznoj putanji političara koji sigurno i pored svih dužnosti koje je obnašao i koje još uvijek obnaša nije bio političar takvog kalibra da je imao veliki utjecaj u rimskoj državi. osim toga u tim trenucima mnogo veće značenje i utjecaj u rimskom društvu imao je Tiberijev zet Scipion Emilijan.

Na žalost nemamo mnogo podataka koji bi osvijetlili Tiberijev intimni život sa Klaudijom od koje je vjerovatno bio neznatno stariji. Pa čak i da nije postojala uzajamna simpatija između Tiberija i Apijeve kćerke, prije nego je ugovorena vjeridba, ona se sigurno javila kasnije prerastajući u supružničku ljubav. Antička historiografija, inače dosta sklona da se upliće u intimni život pojedinaca, i pri tome otkrivaju najveće i najmračnije tajne njihovih života, ni na jednom mjestu ne spominje Tiberijeve ili od njegove žene vanbračne seksualne i ljubavne izlete. A da ih je bilo historičari sigurno ne bi propustili da to i zabilježe, jer su bili navikli da i u ličnim osjećanjima, frustracijama svojih junaka traže motive i uzroke historijskih događaja i procesa. Ciceron, koji je uvijek blatio ne samo djela nego i ličnosti i karakter braće Grakh, ni na jednom mjestu nije spomenuo Tiberija kao osobu bez ličnog, porodičnog morala i normalnih sklonosti. Od jednog Cicerona koji je Gaja Julija Cezara,na sjednicama Senata nazivao "Gajom" u ženskom rodu, bi se sigurno očekivalo da ako Tiberije nije bio vjeran suprug, a niti ona njemu, što je u rimskom društvu postajalo sve prisutnije, da to istakne u sklopu svoje antigrakhovske propagande. Rimsko društvo se prilično liberalizovalo u toku II. st. p. n. e. i sistemi vrijednosti i norme porodičnog života koji su ranije vladali sada su bili prilično razvodnjeni. Prevare, razvodi i ponovne ženidbe i udaje više nisu bili rijetkost. Za razliku

[1093] *Liv.* III, 55

[1094] *Polyb.* XXII, 12-13

od njih Tiberije i Klaudija ostali su vjerni jedno drugome sve dok ih smrt nije rastavila. A to je mogla da postigne samo prava ljubav, nasuprot na primjer nesređenom i nesretnom braku Tiberijeve sestre Sempronije, koji je imao tragičan završetak.

Slika 2.17.5
Rimski supružnici

Vrijeme kada je Tiberije izabran za augura i kada se oženio nije striktno navedeno, ali na osnovu toga što nam Plutarh kada govori o opisanom događaju, Apija Klaudija oslovljava kao bivšeg konzula i cenzora, možemo zaključiti da se događaj desio neposredno iza 143. god. p. n. e. za koju je Apije Klaudije Pulher bio konzul.

U vremenu od svoga vjenčanja pa u narednih nekoliko godina, Tiberije je postao i otac. Nepoznato je koliko je on imao ukupno djece, i koliko ih je preživjelo djetinjstvo. Historija je ostavila sigurno svjedočanstvo o jednom sinu, koji je i nadživio očevu smrt. Gelije je čak izričit i kaže da je Tiberije imao samo jednog sina. Bez obzira da li je Tiberije imao samo jednog sina, što je vjerovatnije ili više njih, rukovođeni zdravom logikom i sukladno tradiciji provođenom u porodici Grakha, mogli bismo tvrditi sa visokom dozom uvjerenja, da je Tiberijev sin koji se spominje u čitavom nizu izvora, dobio očevo ime. Da kojim slučajem on i nije bio jedini muški potomak Tiberija Grakha, onda je sigurno on bio njegov najstariji sin. Pored spomenutog sina, neki izvori nam govore da je Tiberije imao još djece. Ako bismo ostali na tvrdnji da je Tiberije imao samo jednog sina, a ne vidimo razloga zašto ne bismo, zaključilo bi se da su ostala djeca Tiberija i Klaudije bile kćerke. Na pitanje koliko su Klaudija i Tiberije ukupno imali kćerki teško da čemo ikada moći sa preciznošću odgovoriti[1095] U godinama kada je Tiberije obavljao prve javne službe i kad je upoznavao ljubav i stvarao porodicu, na

[1095] *Plut. Tib. Gra.* 13; 16; *App. de bell. civ.* I, 14; *Cass. Dio* XXIV, 83, 8; *Gell. N.A.* II, 13,5

zapadu rimskog imperium-a dešavali su se dramatični događaji koji su u svoju mrežu upleli i Tiberija.

2.18 Značaj i bogatstva Hispanije

"Iberci (Hispanci op. a.) imaju rudnike bakra, srebra i zlata nevjerovatne izdašnosti. Među preduzimačima koji se bave eksploatacijom ima ih koji za tri dana izvlače iz zemlje jedan eubejski talenat srebra."[1096]
Diodor

Jugozapadni evropski poluotok predstavljao je most između dva kontinenta, Evrope i Afrike, i samim tim bio je naseljen mnogim narodima različitog porijekla. Uz starosjedilačke neindoevropske Baske (Vaski, Gaskonjci, Euskadi), čije porijeklo nauka ni do danas nije razjasnila, još iz prahistorijskih razdoblja u Hispaniji žive Iberi, po kojima je poluostrvo dobilo i jedno od svojih imena, hamitski narod sličnog porijekla kao i današnji Berberi. Kasnije se pojavljuju i Indoevropljani i to primarno njihova keltska grupa, koja prodire u centralne oblasti poluotoka, a na obalama Hispanije svoje kolonije osnivaju Heleni. Južni dio Hispanije koloniziraju semitski Feničani, koji su jedno vrijeme bili hegemon na istočnim i južnim stranama poluotoka. Kartaginska hegemonija u Hispaniji skršena je u toku II punskog rata i sada se pojavljuju novi gospodari sa susjednog južnoevropskog poluotoka.

Osvojene dijelove Hispanije Rimljani su upravno ustrojili u dvije provincije : „Bližu Hispaniju" (*Hispania Citerior),* koja je zahvatala sjeveroistočni i „Dalju Hispaniju“ (*Hispania Ulterior*) koja je zahvatala jugoistočni dio poluotoka. Za Rimsku Republiku, Hispanija je imala isto značenje koje je 1700 godina kasnije imala srednja i južna Amerika za špansku krunu. Poluotok je bio bogat izvor preko potrebnih metala i minerala za Republiku, koje su već Kartaginjani sistematski iskorištavali. Ogromne količine bogatstva iz utrobe hispanske zemlje slijevale su se ne samo u državne riznice Republike, nego i u privatne riznice mnogih preduzimljivih Italika. Po Liviju Scipion Afrikanac Stariji je već nakon pobjede nad Kartaginjanima u Hispaniji u Rim poslao 14 342 libre srebra. Prokonzul Kornelije Blasio je u Italiju prevezao 1515 libri zlata, 20000 libri srebra i 34 500 srebrnjaka. Pretpostavlja se da je samo za 38 godina iz Hispanije otpremljeno 197 tona srebra i 9,5 tona zlata. I Polibije, i Strabon koji ga citira prenose vijesti o bogatstvima srebronosnih rijeka i rudnika[1097] Hispanije.

> "U rudnicima oko Nove Kartagine (grad na obali Sredozemnog mora, centar feničansko-kartaginske vlasti i kolonizacije u Hispaniji op.a) radilo je oko 40000 robova, a dnevni prihod je iznosio 25 000 drahmi (preko 100 kg srebra op.a)"[1098]

1096 *Diod.* V, 35-38

1097 *Strab. Geo.* III, 2, c 147-c148

1098 *Polyb.* XXXIV

Pored rudnika oko Nove Kartagine, zlato je nađeno i na sjeverozapadu poluotoka, srebro u Sijera Morena, cinabrium u Almadeni i bakar u Huelvi. Kao što vidimo pored zlata i srebra, Rimljani su u velikim količinama iskorištavali i bakar, olovo, kalaj i živu. I kraljevi hispanskih naroda, po svome bogatstvu i luksuzu nisu zaostajali u odnosu na svoje istočne parnjake[1099]. Iberski rudnici srebra su popravili i finansijsko stanje rimske države i učvrstili monetarni sistem i novac Republike obezbeđujući mu srebrnu podlogu. I tako se zadržavanje kontrole nad iberskim rudnicima, postavljalo kao primarni interes rimskog prisustva u Hispaniji. Zbog toga Senat nije štedio ni novca ni ljudi kako bi pokorio Hispaniju.

Hispanija nije bila bogata samo rudama, nego i plodnošću tla, brojnošću i kvalitetu riba i životinja, kao što to i Polibije ističe u svojoj 34 knjizi za Luzitaniju (jugozapad poluotoka)[1100]. Tako je Hispanija postala obećana zemlja i za uvijek zemlje gladne italske koloniste, koji su u velikom broju dolazili na poluostrvo. U Hispaniji Rimljani su osnovali niz kolonija (*Gracchuris*, koji je osnovao Tiberije Grakh Stariji, *Italica, Carteia, Corduba* itd.) u kojima su se naselili mnogi Rimljani i Italici. Ovi gradovi su postali centri razvoja osebujne hispano-rimske kulture i života jedne zemlje. Neki od njih su i hiljadu godina kasnije predstavljali kulturne i civilizacijske centre ne samo poluostrva, nego i većeg dijela tada poznatog svijeta.

Otpor

Dok su se istočni narodi i njihovi vladari, upadno ponižavali, ulagivali i podilazili Rimljanima kako bi sačuvali svoju sve manju samostalnost ili vladarske krune, na zapadu Mediterana i to na njegovom evropskom dijelu, narodi i zajednice mnogo slabije, i u kulturno-civilizacijski, i u vojnom pogledu, i siromašnije po bogatstvu, zaostalije u državotvornom razvitku od onih na istoku, nisu smatrale dostojnim sebe ponižavanje pred autoritetom rimskog Senata i veličanstvom rimskog naroda.

Ali i Rim je iz već navedenih razloga bio uporan u naumu da pokori Hispaniju i dođe do njenih bogatstava. Rimljani su prvobitno vladali samo uz priobalni južni i istočni dio poluotoka, gdje se njihova vlast oslanjala na helenske i feničanske gradove. Za ostatak poluotoka se trebalo boriti, i Rimljani su strpljivo i polako, i istina, uz velike napore i gubitke, pokoravali nemirne narode Hispanije. Nema tog rimskog vojskovođe i državnika II. st. p. n. e. koji nije po službenoj dužnosti boravio u Hispaniju, ratovao, pokoravao, pljačkao i pacificirao hispanske narode. Historičari tako donose vijesti da je Katon Stariji u „Bližoj Hispaniji“ osvojio “400 gradova”[1101], a Emilije Paul “podložio 250” gradova[1102]. To prvo razdoblje osvajanja završava se oko 179. god. p. n. e. kada je zahvaljujući Tiberijevom ocu i njegovom sporazumu sa hispanskim narodima, u Hispaniji

[1099] *Athen.* I, 16c

[1101] *Plut. Cat. Mai.* 10

[1102] *Plut. Emi. Paul.* 4

zavladao mir koji je potrajao u narednih pola stoljeća. Ali nova ekspanzionistička politika Rima završila je ovo razdoblje mirnog života i koegzistencije Rima i hispanskih naroda.

I. epizoda : Vatreni rat

Segeda, glavni grad naroda Bela, je 154. god. p. n. e. pokušao da obnovi svoje zidine. Rimljani su to smatrali povredom ugovora iz 178. god. p. n. e. jer su suprotno njemu, bar su to tako Rimljani tumačili ugovor, Segečani podizali svoje fortifikacije. To je Rimljanima poslužilo kao savršen povod za početak ratnih operacija.. Novonastale prilike u Hispaniji su bile odraz promjene dotadašnje rimske vanjske politike i uvođenje novih sredstava ekspanzionističke politike Zbog rata, došlo je i do promjene u rimskom kalendaru. Prije 154. god. p. n. e. konzuli su nastupali sa dužnošću 15. marta (od toga dana se računao i početak nove godine), ali je zbog situacije u Hispaniji, bilo potrebno da novi konzuli ranije stupe na dužnost, a i stari ranije preuzmu svoje provincije i izbor konzula je pomjeren za 1. januar. Sukladno sa promjenom datuma stupanja konzula na dužnost, promijenjen je automatski i datum početka nove godine.

Rat koji je izbio, antički pisci su nazvali "vatreni rat", želeći da tim izrazom opišu način ratovanja koji je bio neuobičajen u dotadašnjoj helenskoj i rimskoj praksi ratovanja. Ratovi koje su Rimljani vodili do tada, bazirali su se ili na bitkama na otvorenom ili na opsade dužeg ili kraćeg trajanja. U Hispaniji se sve izmijenilo. Bitke na otvorenom nisu ništa rješavale, rat je postao kontinuiraniji, sa stalnim napadima i borbama svuda, i samo bi dolazak zime uspijevao da smanji intenzitet borbi. Na takav karakter borbi Rimljani nisu bili pripremljeni.

Ni jedna imperija ni prije ni poslije rimskih ratova u Hispaniji, teško se ili se nije uopće, mogla nositi sa partizanskim i gerilskim načinom ratovanja. Nemogavši naći odgovore kako da završi rat i pobijedi partizane i gerilce, osvajačke vojske su u općoj frustraciji koja bi zavladala među njima, gubile smisao za racionalno vođenje rata, i otpočele bi primjenjivati sistem oštrih, surovih i masovnih represalija, vršili su pogubljenja i pokolje često ne razlikujući nevine od gerilaca, protjerivanja, odmazde, uzimanje talaca i vršile "spaljivanje zemlje". Iako je takva taktika mogla uz velike napore i gubitke svojih sredstava i ljudi, donijeti osvajačima i pobjedu, češće su partizani-gerilci bili ti odnosili pobjedu. Istina njihove pobjede su gotovo uvijek plaćene ogromnim gubicima među civilnim stanovništvom koje bi bilo izloženo bijesu osvajača, i materijalnim razaranjima.

Historija poznaje niz primjera koji samo mogu potkrijepiti izneseno pravilo. Tako su Skiti krajem VI. st. p. n. e. uspješno primijenili partizansko-gerilsku taktiku protiv armije perzijskog cara Darija. Najveći i najduži otpor, uz neke i pobjede nad pojedinim njegovim vojskama, Aleksandru Velikom pružio je Spitamen, upravo služeći se taktikom iznenadnih udara i povlačenja. Ni velike sile i imperije XX. st. i pored sve vatrene i tehnološke moći, te obučenosti vojnika, koju su posjedovale nisu u većini slučajeva uspijevale da poraze gerilce i partizane. Samo kao primjere koji potvrđuju izneseno pravilo naveščemo slučajeve burskih komandosa, Titovih partizana, Vijetkonga i afganistanskih mudžahedina.

I takav način ratovanja primijenili su i Hispanci protiv rimskih legija i kohorti njihovih saveznika, sa svim onim posljedicama koje je ono donosilo. Hispanski rat je sve više za rimske legionare i njihove saveznike postajao iscrpljujuća kampanja, mjesto ogromnog trošenja resursa, ljudi i živaca. Već 152. god. p. n. e. Rimljani su imali mogućnost da završe rat, jer je hispanski narod Aravaci pristao na sve rimske odluke, dok su Aravaci tražili od Senata da sa svoje strane samo ispoštuje ugovore koje su decenijama ranije postigli sa Tiberijem Starijim. Ali i pored zalaganja konzula Marka Klaudija Marcela, koji se nalazio na hispanskom ratištu i koji je bio potpuno svjestan stanja na terenu za razliku od senatora koji su se nalazili u Rimu, da se prihvati ponuda pobunjenih Aravaka, Senat je odlučio nastaviti rat[1103]. Posljedica takve odluke je 20 - godišnji rat koji je postupno zahvatio najveći dio Hispanije.

Vijesti koje su od tada dolazile u Italiju govoriti će samo o velikim gubicima rimske vojske, hrabrosti i umijeću ustanika i nastavku borbi kojima se nije vidio kraj. Hispanski rat je na svjetlo dana prvi izbacio i simptome već prilično odmakle krize. Rimski mladići su prvi put tada u historiji, počeli da izbjegavaju regrutaciju izmišljajući čitav niz izgovora. Čak se nije javio ni dovoljan broj kandidata za službu vojnih tribuna,[1104] iako se ranije javljalo više kandidata nego što je trebalo, a i legati (zapovjednici legija) su prestali ispunjavati naredbe[1105]. Nešto slično se nije dešavalo ni kada je Hanibal harao Italijom.

I u tom osjećaju beznadežnosti za izlaz iz živog pijeska hispanskog rata, koji je vladao u Italiji, pojavio se Scipion Emilijan koji je od Senata zatražio da ga umjesto u Makedoniju, gdje su sami Makedonci izričito zahtijevali da im se pošalje kako bi riješio njihove unutrašnje razmirice, pošalju kao legata ili bar vojnog tribuna u Hispaniju[1106]. Težina rata u Hispaniji je bila toliko velika, da je Scipion Emilijan u zimu 151 – 150. god. p. n. e. otišao u posjetu numidskom kralju Masinisi, kako bi nabavio slonove za vojsku Lucija Licinija Lukula koja je trebala krenuti u novu kampanju u Hispaniji. I tom prilikom Scipiona je pratio Polibije[1107]. Ratujući u Hispaniji Scipion Emilijan se nije libio ni direktnih dvoboja, pa je u Interkatiji, gradu plemena Vakeja, u dvoboju pobijedio neprijateljskog vođu

I pored velikih uspjeha u ratovanju sa Republikom i njenim saveznicima, Hispanci su imali jedan veliki problem koji je na kraju i bio presudan na ishod rata. Oni nisu smogli ni snage ni volje da se zajednički suprotstave u isto vrijeme Rimljanima. Na primjer keltskoiberski narodi Beli i Titi su održavali savezništvo prema Rimu, dok su se sa druge strane oni vrlo negativno odnosili prema narodu Aravaka, koji su se suprotstavili Rimljanima[1108]. Na kraju su ipak rimski komandanti uspjeli da bar prividno pacificiraju

[1103] *Polyb.* XXXV, 3

[1104] Vojne tribune (više vojne oficire) je od 362. god. p. n. e birao narod u tributskim komicijama između prijavljenih kandidata, a kasnije ih je mogao imenovati i vojskovođa. Izabrani od naroda vojni tribuni su se zvali *tribuni comitiati*, a od vojskovođe *tribuni rufuli.* U svakoj legiji se nalazilo po šest vojnih tribuna.

[1105] *Polyb.* XXXV, 4

[1106] Siudas, sv

[1107] *Plin. NH* VIII, 31, VIII, 47

[1108] *Polyb.* XXXV,2

pojedine keltoiberske narode, i tok tek nakon što je na desetine hiljada Hispanaca poginulo u borbama sa Rimljanima. Zapovjednici rimske vojske u hispanskom ratu su bili daleko od časti i ponosa svojih predaka (npr. scena sa Kamilom Furijem i Faliscima) i često su se služili prevarom, vjerolomstvom, izvrgavanjem dogovorenih sporazuma, bezpotrebnim pokoljima. A i njihova pohlepa za ratnim plijenom i bogatstvom Hispanaca je bila daleko od rimskih državnika i vojskovođa prethodnih generacija i njihovog osjećaja za pravdu, slobodu i čast. Lucije Licinije Lukul je 151, god. p. n. e. gotovo istrijebio odraslu mušku populaciju jednog plemena iz naroda Vakeja, i to na vjerolomno jer je prvo ugovorio mir sa njima, a onda naredio pokolj.

II. epizoda : Virijat

Postupak pretora Servija Sulpicija Galbe, pretka cezara Galbe koji je skinuo zloglasnog Nerona, ubrzali su izbijanje novog mnogo žešćeg ustanka. Galba je 150. god. p. n. e. prodro u Luzitaniju (današnji Portugal i dio zap. Španije) i zaključio sa Luzitancima mir po kome su oni trebali predati oružje, a kao nadoknadu za to, uz rimsku dozvolilo bi im se preseljavanje u bogatu rimsku pokrajinu Betiku (današnja Andaluzija). Međutim kada su Luzitanci predali oružje, Galba, kao klasičan predstavnik nove generacije agresivnih Rimljana koji nije poznavao riječ čast, počinio je vjerolomstvo, dijelom izvršivši masakr nad Luzitancima, a dijelom ih pretvorivši u roblje. Procjenjuje se da je ovom prilikom nastradalo na desetine hiljada Luzitanaca.[1109] Na ovakav vjerolomni postupak podigla se čitava Luzitanija na ustanak i time gurnula Rim u novu epizodu hispanskih ratova. Kada je vijest o vjerolomstvu i pokolju došla u Rim, izazvala je zaprepaštenje i negodovanje među rimskom "starom gardom", posljednjim predstavnicima duha staroga republikanskog Rima. Katon Stariji i tribun Skribonije Libon pozvali su Galbu na krivičnu odgovornost, ali su uplakana Galbina djeca i nadasve golemo blago "ublažili srce" rimskog naroda, i tako ostavili nekažnjenim još jedan zločin, a nekažnjavanje jednog zločina uvijek za sobom povlači drugi zločin.

U petoj deceniji II. st. p. n. e. pojavila se i ličnost čije je ime postalo sinonim za otpor Hispanaca osvajačkim vojskama. Njegovo ime je bilo Virijat i postao je vođa prevarenih i masakriranih Luzitanaca.[1110] Virijat je rođen blizu obala Atlantika. U svome dječačkom dobu bio je pastir, ali životne okolnosti su od njega stvorile dušu pobune Luzitanskog naroda.[1111] Sam Virijat je bio među nekolicinom koji su uspjeli da se spasu bijegom prilikom Galbinog pokolja. Luzitanci sve do Virijata nisu imali adekvatnog lidera koji bi se suprotstavio Rimljanima[1112]. Rat sa Virijatom, bio je još katastrofalniji i nezahvalniji za Rimljane nego onaj raniji rat sa Keltiberima narodima[1113]. Ratna sreća se u Luzitanskom ratu poigravala sa rimskim komandantima i njihovim hispanskim saveznicima koji su više puta bili prisiljeni da priznaju svoju nesposobnost da izađu na

[1109] *Nep. de historicis*, *Cat. Mai.* 3, 4

[1110] *Diod.* XXXIII,1,1-2 (exc.Focija)

[1111] *Diod.* XXXIII,1,1 (exc.Focija)

[1112] *Cass. Dio* XXII, 77-78

[1113] *Vell.* II, I, 3

kraj sa pobunjenim Luzitancima.[1114] Virijat se izvlačio iz nemogućih situacija koje su mu priređivale rimske trupe i snage njihovih saveznika. Istom metodom kojom se kasnije služio Sertorije, Virijat je svoje snage slao u raznim pravcima, a onda ih ponovo skupljao,[1115] pokazujući pritom veliku manevarsku sposobnost svojih trupa. Jednom prilikom svoje umijeće Virijat je dokazao, jer rat se najbolje vodi mozgom a ne srcem ili snagom, navukavši rimsku konjicu na močvarno tlo puno dubokih rupa. Dok se on sam uspio izvući poznavanjem staza koje su mu omogućile izlazak iz močvare, Rimljani su upali u prirodnu zamku, utapajući se u živom blatu močvare[1116].

Redali su se rimski komandanti koje je Virijat porazio i to pretora Gaja Vetilija 147. god,[1117] pretora Gaja Plautija,[1118] konzula za 145. god. p. n. e. Kvinta Fabija Maksima Emilijana (biološkog brata Scipiona Emilijana). [1119] Konzul za 142. god. p. n. e. Kvint Fabije Maksim Servilijan je bio prisiljen (kao prokonzul) da 141. god. p. n. e. dogovori mir sa Luzitancima koje je predvodio Virijat, i to pod njihovim uvjetima (mir je Senat i ratificirao).[1120] Konačno je konzul za 140. god. p. n. e. Kvint Servilije Cepio uspio (nakon raskidanja mirovnog ugovora) da dovede Virijata u situaciju da traži primirje.[1121] Ali tek su se zahvaljujući izdajstvu ljudi iz Virijatove pratnje koji su ga 139. god. p. n. e. umorili na spavanju,[1122] Rimljani riješili jednog od najvećih svojih protivnika na tlu Hispanije.[1123] Otpor Luzitanaca koji se i bez Virijata nastavio slomio je tek Decim Junije Brut 138. god. p. n. e.[1124] proslavivši iduće godine u Rimu i trijumf.[1125]

III. epizoda : Numancija

Tek što je završen rat sa Virijatom, izbio je novi sa Numancijom, keltiberskim gradom koji će predstavljati posljednji ostatak višedecenijskog otpora Hispanaca Rimu. Numancija se nalazila na brežuljku koji je nadzirao gornji dio doline rijeke Duro. Kada su gradovi Numancija i Termesus[1126], poslali izaslanike u Rim da izdejstvuju sporazum sa Senatom, Rimljani su im garantovali mir pod određenim uvjetima.[1127]Svaki grad je trebao

---

[1114] *Diod.* XXXIII,1,3 (exc.Focija); *Frontin.* III, X, 6; III, XI, 4

[1115] *Frontin.* II, XVII, 4

[1116] *Frontin.* II, V,7

[1117] *Diod.*, XXXIII,1,1 (exc.Focija); *App. Hisp.* 61 - 63

[1118] *Diod.* XXXIII, 2, 1 (exc.Konstantina Porfirogenita); *App. Hisp.* 64; *Liv. Epi. libri* LXII

[1119] *Diod.* XXXIII,1,4 (exc.Focija); *App. Hisp.* 65

[1120] *Diod.* XXXIII, 1,4 (exc. Focija)

[1121] *Diod.* XXXIII, 1,4 (exc. Focija); 21,1 (exc.Konstantina Porfirogenita); *Sex. Aur. Vic.* 71,3; *App. Hisp.* 70; 74-75

[1122] *Diod.* 1,4 (exc. Focija); 21,1 (exc.Konstantina Porfirogenita); *App. Hisp.* 74; *Liv. Epi. libri* LIV

[1123] Za dodatne informacije o Virijatovom ratu v. *Diod.* 7,1-7; 19; *Cass. Dio* XXII, 73; *App. Hisp.* 61-63, 65, 67.69, 70, 74-75; *Vell.* II, I,3; *Cic. de off.* II, 11; *Sex. Aur. Vic.* 71

[1124] *Liv. Epi. libri* LVI

[1125] *Eutr.* IV, 19

[1126] *Diod.* XXXIII, 16,1 (exc. Konstantina Porfirogenita)

Termantia kod *App. Hisp.* 76

[1127] *Diod.* XXXIII, 16,1 (exc. Konstantina Porfirogenita)

predati po 300 talaca, 9000 pokrivača, 3000 koža, 800 ratničkih konja, i kompletno naoružanje. U slučaju da ispune sve uslove, građani Numancije i Termesusa postali bi prijatelji i saveznici (*amici et socii*) Rimskog naroda. Iako su bili spremni da pošalju taoce, konje i danak, rimski uslov apsolutne demilitarizacije, Numantinci su odbili[1128]. Ako se ima pred očima sudbina Kartagine, koja je prvo bila razoružana, a da bi joj tek tada bili prezentirani još teži zahtjevi što je u slučaju Kartagine na kraju rezultiralo i njenim razaranjem i Luzitanaca na kojima je, pošto su predali oružje, izvršen masakr, lahko je opravdati numantinsko odbijanje demilitarizacije. Iako Numancija nije mogla da izvede na bojno polje i da naoruža više od 10 000 ljudi, njeni građani su se ipak pokazali dovoljno sposobnim da se uspješno brane od napada rimskih vojski.[1129] Prvi rimski vojskovođa koji je polomio zube na numantinskom otporu bio je Kvint Pompej (konzul za 141. god. p. n. e.), porijeklom iz porodice, koja će u narednom stoljeću imati nezaobilaznu ulogu u političkim previranjima u Republici.[1130] Numantinci su ne samo u kampanji konzula Pompeja nego i u toku cijelog rata podnijeli veliki napor, postajući i novi nosilac otpora Hispanije i pomažući svima onima koji su se suprotstavili Rimljanima. Gradu Lagni, koji je opsjeo Pompej, Numantinci su poslali svojih 400 ljudi. Građani Lagnia su pristigle Numantince nazivali spasiteljima, ali kako je opsada poodmakla, a stanje unutar grada postajalo sve teže, stanovnici Lagnia su ponudili predaju uz uslov zagarantirane bezbjednosti za građane. Pompej je odbio razgovarati o bilo kakvim uslovima predaje, sve dok oni sa svoje strane prvo ne izruče Numantince. Građani Lagnia su to prvo odbili, ali kako je stanje postajalo neizdrživo, odlučili su da izdaju svoje spasioce. Numantinci su shvatili šta se dešava i otpočeli su unutar grada borbu za svoj spas. Saznavši šta se dešava u samom gradu, Pompej je otpočeo napad na gradske zidine i uspio provaliti u grad, ubijajući plemiće Lagnija, ali je pokazao dovoljno milosti prema preživjelim Numantincima koje je poštedio.[1131]Na kraju svoga vojevanja Pompej je ipak bio prisiljen da sklopi nepovoljan po Rimljane sporazum sa Numantincima, koji je Senat odbio da ratifikuje.[1132] Sam Pompej je zahvaljujući svome utjecaju uspio da izbjegne kaznu koja se u sličnim situacijama primjenjivala prema rimskim vojskovođama koje su sklapale "sramne" sporazume sa neprijateljima.[1133]

Jedan od sljedećih rimskih vojskovođa, Marko Popilije Lenas (konzul za 139. god. p. n. e.) je 138. god. p. n. e. blokirao Numantince, ali oni se nisu usuđivali da izađu na otvoreno ispred svojih poljskih fortifikacija, nego su ostali zbijeni unutar grada. Popilije je bio prisiljen da naredi napad, sa ciljem da pomoću ljestvi Rimljani pređu odbrambene bedeme. Ali pošto se napad nije odvijao kako je bilo planirano, a i bojeći se mogućnosti da će upasti u klopku, Popilije je opozvao napad. To je bila greška, jer umjesto da ostanu unutar svojih odbrambenih fortifikacija, Numantinci su se brzo pregrupisali i napali

[1128] *Diod.* XXXIII, 16, 2 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1129] *Aug. de civ. dei* III, 21; *Vell.* II, I, 3

[1130] *Vell.* II, I,4

[1131] *Diod.* XXXIII, 17,1-3 (exc. Konstantina. Porfirogenita.)

[1132] *Liv. Epi. libri* LIV; *App. Hisp.* 54; *Vell.* I, I,4-5; *Eutr.* IV, 17

[1133] *Cic. de off.* III, 30

Rimljane, koji su silazili sa odbrambenih opkopa i povlačili se.[1134] Numancija se ponovo uspjela odbraniti, ali već sljedeće godine protiv nje je upućena još jedna konzulska vojska, u kojoj se nalazio i Tiberije Grakh.

2.19 Iskustvo Numancije

„Pa napokon još si ko momak mučni odslužio vojnički rok i kantabrijsku vojnu“
Horacije[1135]

Od kraja III. punskog, pa u narednih devet godina, nemamo vijesti da je Tiberije boravio u nekom drugom vojnom pohodu ili bar bio u nekom izaslanstvu van granica Italije, pa se može pretpostavljati da se on kroz to vrijeme pored obavljanja svećeničkih dužnosti, posvetio i svojoj porodici. Nakon završetka obnašanja svećeničke službe, svoj *cursus honorum* nastavio je izborom za jednog od kvestora. U tim trenucima Rimljani su opremali novu konzulsku vojsku protiv Numancije i jedan od kvestora trebao je da prati konzula.

Kvestor-*Questores*[1136]

Kvestori su obavljali finansijske poslove, oni su modernim rječnikom rečeno bili pomoćnici konzula zaduženi za finansije. Prvobitno su kvestore postavljali konzuli i početku su bila samo dvojica. Od 447. god. p. n. e. kvestore su birale tributske komicije, da bi 422. god. p. n. e. bila dodana još dva kvestora, koji su kao blagajnici pratili konzula u ratnim pohodima. Broj kvestora se stalno povećavao da bi u vrijeme Julija Cezara iznosio više od dvadeset. Kvestori su vodili državne knjige rashoda i prihoda, bili čuvari državne blagajne (QVESTORES AERARII), i arhive, pratili konzula na vojnim pohodima, upravljali vojnom blagajnom, isplaćivali vojničke plate i vršili podjelu i prodaju ratnog plijena.

Dilema demokratije

Kocka, taj nepristrasni «*demokratski*» arbitar bar po poimanju antičkih ljudi, odlučio je umjesto mladog tada 26-godišnjeg Tiberija. Demokratija, taj cilj svih idealista, šta je to? Bukvalno predstavljeno to je vlast naroda. Ali nije sve baš tako jednostavno. Demokratija više stvara pitanja i nedoumica nego što nudi rješenja. Prvo, šta je to narod?, Različite su definicije i u antici i danas onoga šta se podrazumijevalo pod narodom. U Ateni je praktična politička prava imala samo petina stanovništva, a ona nam služi kao uzor demokratske države!? U pojedinim drugim državama procenat je još bio i niži. Da li jednom narodu pripadaju i njegovi maloljetnici, a ako pripadaju što niko normalan ne može osporiti, zašto oni nemaju politička prava, je li to “vlast naroda”. Možda će neko odgovoriti da oni nisu dovoljno zreli da pravilno politički razmišljaju, ali šta je u tom

[1134] *Frontin.* III, XVII, 9

[1135] *Horat.Epist.* 18, 54 - 55

[1136] O kvestorima više : *Plut. Cat. Uti.* 16;18

slučaju sa onim koji su postali senilni ili su izgubili razum, a raspolažu sa političkim pravima. Šta je sa strancima koji imaju prebivalište na teritoriji jednog naroda I ispunjavaju sve obaveze prema državi u kojoj žive, a šta sa onima koji pripadaju narodu, ali žive daleko i nemaju apsolutno nikakvih obaveza prema narodu i svojoj matičnoj državi? Položaj onih koji su se ogriješili o zakon i nalaze se u zatvoru, da li oni još uvijek imaju politička prava? Kakav je način izbora? Je li to jedan čovjek-jedan glas, i ako jeste kako u tako formiranom sistemu izabrati najbolje? Može li se takav metod uopće kvalitetno provesti u društvu u kome ljudi razmišljaju kao kolektiv, a ne kao individua? Imaju li i oni koji ne razmišljaju samosvjesno, nego se povode za modom, instinktima i ludilom, ili se nalaze pod utjecajem drugog i slušaju njegove direktive, politička prava? Da li stvarno glas svakog glasača vrijedi isto? I ako ne vrijedi, kakva je alternativa? Da li baš svi imaju aktivno i pasivno pravo? Mogu li se glasovi kupiti? I kako izbjeći izborne manipulacije? Ko ima pravo predlagati? Šta je sa onima koji su indiferentni prema političkom životu, a šta sa apsistentima? Da li svako ima pravo da iznese svoje mišljenje, čak i ako je ono negativno prema i samom sistemu demokratije? Da li demokratija može postati talac stranaka koje će je transformisati u parteskratiju ili populističkih demagoga koji će je pretvoriti u tiraniju. Da li je u demokratiji zagarantovano pravilo da vladaju samo najumniji, najsposobniji, najpošteniji, najsnažniji, ili važe neka druga načela?

Sve ove nedoumice, koje su predstavljale i potencijalnu opasnost za samu ideju demokratije bile su prisutne tokom čitave historije, i u antici i u modernom svijetu. Antički ljudi su na neka pitanja koja su proizilazila iz ovih gore postavljenih nedoumica, pokušavali odgovoriti uvođenjem manje ili više rasprostranjenim izborom funkcionera kockom, a ne javnim glasanjem. Atenjani su, izuzev stratega, većinu svojih javnih službenika birali kockom. Smatrajući takvu metodu apsolutnim vrhuncem pravde i demokratije, oni su nesvjesno učinili upravo suprotno, jer su lišili narod jedne od najvažnijih poluga vlasti prepuštajući je sreći. Rimljani su to znali, pa su uglavnom kocki prepuštali izbor unutar već po narodu izabranog kolegija magistrata.

Na osnovu tog načela, ždrijebom je određeno da Tiberije kao jedan od kvestora[1137] prati Gaja Mancinu, konzula za 137. god. p. n. e. koji je određen da ponovo napadne Numanciju,[1138] što je značilo da je Tiberije predstavljao jednog od istaknutih pojedinaca u konzulovom štabu. Nova vojska trebalo je da konačno zapečati sudbinu Numancije. Uz veliku vojsku kretalo se i brojno prateće neboračko osoblje, trgovci, ljekari, krčmari, veliki broj prostitutki, i svi ostali koji su mogli naći neku korist od vojske, a bilo je i oficira i vojnika koji su sa sobom vodili i svoje robove i članove porodice. Vojska Gaja Mancine je bila pravi mali pokretni grad i na sve je prije ličila nego na slavnu rimsku vojsku.

Tiberijev brat Gaj je u svome vjerovatno političkom pamfletu, a koji Plutarh naziva "knjižicom", zapisao da se već na putu za Numanciju Tiberije susreo sa posljedicama krize. Tako je u Etruriji vidio zemljišta napuštena od seljaka, a koja sada obrađuje

---

[1137] *Plut. Tib. Gra.* 5; *Vell.* II, II,1; *Sex. Aur. Vic.* 64,1

[1138] *Sex. Aur. Vic.* 59, 1

mnoštvo dovedenih "barbarskih" robova ili su jednostavno nekadašnja obradiva područja pretvorena u ogromna prostranstva pašnjaka na kojima su lutala stada stoke. Po Gaju, vidjevši svojim očima posljedice agrarne krize Tiberije je donio odluku da svoj život i političku karijeru posveti borbi za reforme. Vjerovatno su se već tada u njegovoj glavi pojavili zametci političkog i ekonomskog programa u cilju rješavanja krize[1139], zbog kojeg će ga historija i zapamtiti.

Iz činjenice da je Tiberije na putu prema Hispaniji, prošao kroz Etruriju koja se nalazila sjeverno od Rima, može se sa velikim stepenom sigurnosti smatrati da je on na Iberski poluotok došao kopnenim putem nazvanim Heraklova cesta, a ne pomorskim putem. Heraklova cesta je stari prethistorijski put koji je povezivao Iberski poluotok sa južnom Galijom i Apeninskim poluotokom, i protezao se uzduž ligurske i galsko-mediteranske obale, odnosno današnje Azurne obale. Njegovo postojanje mitologija pripisuje Heraklu (Herkulu), koji je navodno tim putem iz Hispanije dotjerao stado goveda koje je oteo čudovištu Gerionu, što je spadalo u jedno od njegovih 12 junačkih djela.

Od dolaska u Hispaniju vojska Gaja Mancine je trpila poraz za porazom od strane Numantinaca.[1140] Nalazeći se u strateški nepovoljnom položaju, Gaj Mancine je odlučio da neopaženo, u toku noći, napusti svoj tabor. Međutim njegovo povlačenje nije moglo ostati neprimjećeno od budnih Numantinaca. I ovaj put kao i godinu dana ranije u slučaju Popilija Lenasa Numantinci su pokazali svoju dobru manevarsku sposobnost i umijeće brzog napada na neprijatelja u povlačenju. Brzim udarom su zauzeli prvo tabor a zatim su i napali rimske jedinice u zalaznici, kojima su nanijeli velike gubitke, dok su ostatak rimske vojske potisnuli na "nezgodna mjesta", odakle se Rimljani nisu mogli izvući. Više puta Rimski vojskovođa je pokušao izvršiti proboj, ali bezuspješno. Izgubljena nada je nešto najgore što se može desiti čovjeku, a upravo to se sada desilo Mancini, koji je zapao u očaj i apatiju, i jednostavno se nije uspio snaći u novonastaloj situaciji.

I u tim teškim okolnostima za rimsku vojsku, Tiberije je i nadalje pokazivao poštovanje prema svome zapovjedniku koji je izgubio kontrolu nad situacijom u tolikoj mjeri da više "ni sam nije pravo znao da li je još uvijek vrhovni komandant."[1141]Uvidjevši svoju nemoć, jedino što je još mogao uraditi, bilo je da pošalje glasnika i da otpočne pregovore sa Numantincima. Višedecenijsko hispansko sjećanje na Tiberijevog oca je i ovdje odigralo svoju ulogu. Numantinci su odbili pregovarati sa glasnikom kojeg je poslao Mancina, zahtijevajući ultimativno da im se pošalje kao pregovarač niko drugi do mladi kvestor Tiberije Grakh, za koga su znali da se nalazi u opkoljenoj rimskoj vojsci. Izgleda da su Numantinci najviše bili motivisani na ovaj korak sjećanjem na njegovog oca.

Tiberije je bez velikog predomišljanja imenovan za pregovarača sa velikim opsegom ovlaštenja, i samim tim izgleda da je Mancina digao ruke od svega, i da je još samo *pro forme* bio zapovjednik prepuštajući se fatalizmu i Tiberijevoj pregovaračkoj snalažljivosti. Pregovori Tiberija i Numantinaca su bili dosta teški. Tiberijeva

[1139] *Plut. Cai. Gra.* 8

[1140] *Vell.* I, I, 5; *Sex. Aur. Vic.* 59, 2 - 3

[1141] *Plut. Tib. Gra.* 5

pregovaračka pozicija u startu je bila prilično nepovoljna, tako da je morao upotrijebiti sve svoje sposobnosti kako bi postigao ostvarenje bar nekih svojih ciljeva. Na kraju Tiberije je uspio postići primirje i sporazum sa Numantincima, po kojem je Numantincima prepušteno oružje i ostala oprema opkoljene rimske vojske, za koju su se Rimljani obavezali da će je ostaviti u svome logoru. Za uzvrat Tiberije je uspio da izdejstvuje siguran odlazak razoružane rimske vojske, time spašavajući i 20 000 rimskih vojnika i mnogobrojno prateće neboračko osoblje kojima je pretila sigurna smrt ili ropstvo[1142].

Tiberijeva pronicljivost, hrabrost, izdržljivost u vođenju zamornih i sumornih pregovora je uspjela da spasi Rimljane iz već otpisane situacije. Katastrofa slična onoj koja se desila stoljeće i po kasnije u Teotuburškoj šumi kada su bile samljevene tri legije, tako je bila izbjegnuta. Tiberijev perfekcionizam i odgovornost u obnašanju javnih službi i u okolnostima poraza kod Numancije je došao do izražaja. Numantinci su prilikom pljačke rimskog logora, odnijeli i dokumente i zapisnike koje je Tiberije kao kvestor vodio. Dokumenti koje je Tiberije tražio, su bili vjerovatno finansijski zapisnici o prihodima, troškovima i izdacima koje je imala vojska. Tiberije je znao da u naelektrisanoj areni političkog života Rima, neprijatelje nije teško steči, i da se on mora osigurati od bilo kakve optužbe za eventualne finansijske malverzacije bilo po povratku u domovinu bilo u svojoj daljnjoj političkoj karijeri. Upravo za to, Tiberije je toliko insistirao na povratku svojih kvestorskih zapisa. Da bi došao ponovo do njih Tiberije je pokazao ne samo ličnu hrabrost nego i priličnu dozu samouvjerenosti. Praćen sa manjom grupom svojih prijatelja, Tiberije se vratio u Numanciju sa zahtjevom da mu se vrate njegove kvestorske tablice. Zaprepašteni postupkom mladoga kvestora, koji se usudio vratiti, samo kako bi dobio nazad izvještaje koje je vodio, Numantinci mu nisu samo vratili kvestorske pločice, nego su mu dopustili da od ostalog plijena koje su Numantinci preuzeli u rimskom logoru, uzme šta god on hoće. Tiberije je uzeo samo tamjan koji se upotrebljavao pri javnim žrtvovanjima.[1143]

Kakvi su osjećaji prožimali Tiberija, a misli strujale umom poslije potpisivanja sporazuma. Slavna rimska seljačka milicija stajala je razoružana i osramoćena. Ko ili što je za to bilo krivo. Tiberiju nije trebalo dugo da pravilno odredi uzroke poraza. Zdrav razum, logika i cjelokupno njegovo obrazovanje otkrivali su mu ključni razlog. Borbena sposobnost rimskog i italskog seljaka, ključne jedinke rimske vojske je oslabila. Zašto se on obični vojnik borio u dalekoj Hispaniji, u tuđoj zemlji daleko od svoje porodice. Za raskoš i bogatstvo nobila i slavu svojih vojskovođa. Svoju krv i snagu su prolijevali za lagodan život malobrojnog sloja koji je vladao Republikom, za one koji su bili glavni krivci za njihove nedaće, za njihovo siromaštvo, za napuštanje ognjišta i svojih zemljišta. I sada su ti pauperizirani seljaci trebali da se bore za veličinu Rima u Numanciji. Borili bi se i ginuli, postajali invalidi ili odlazili u ropstvo, dok su njihove porodice u Italiji bile prepuštene same sebi i pohlepi veleposjednika. A nasuprot sebe imali su građane

[1142] *Plut. Tib. Gra.* 5; *Plut. Comp. Agis et Cle.- Gracchorum fraters; Aug. de civ. dei* III, 21; *Liv. Epi. libri* LVI; *Sex. Aur. Vic.* 59, 4; 64, 1; *Flor.* II, 14; *Gell. N.A.* VI, 9, 12.

[1143] *Plut. Tib. Gra.* 6

Numancije koji osim svoje slobode i života ništa više nisu mogli da izgube. Numantinci su se borili za svoju zemlju, svoj grad, svoje porodice i njihovi motivi su bili superiorniji nego kod rimskih vojnika. Zar se znači neka motiviranost i zalaganje i mogla očekivati od rimskih vojnika pred Numancijom.

Spasilac ili griješnik

Povratkom u Rim, našao se i jedan broj onih koji su pregovore i sam sporazum koji je Tiberije Grakh sklopio, osudili kao sraman za rimski narod. Ove «patriote» nisu mogle ili nisu htjele shvatiti šta je ustvari postignuto sporazumom. Samo oni čiji život ili životi njemu bliskih ljudi, nisu bili ugroženi pred Numancijom i koji su se zanosili suviše upadljivim patriotizmom koji je bio koliko deklarativan toliko i lažan, mogao da zamjeri Tiberiju na onome što je učinio. Na drugoj strani, rođaci i prijatelji spašenih vojnika i onih koji su bili u pratečem osoblju okupljali su se oko Tiberija, zahvaljujući mu na spašavanju života tolikih građana i svaljujući svu krivicu na Mancinu. Ali oni koji su bili suprotnog stajališta nego većina naroda, insistirali su da se i u ovom slučaju postupi po ugledu na pretke[1144], koji su ne samo vojskovođe, nego i kvestore i vojničke tribune poražene i osramoćene u Kaudinskom klancu, izručili Samnitima, prebacujući, na njih odgovornost zbog prekršene zakletve i kršenja sporazuma.

Ipak narod je na kraju izglasao zaključak po kome se samo Mancina kaznio po starom običaju, dok su svi ostali, uključujući i Tiberija pošteđeni kazne i bilo kakvog sudskog procesuiranja u vezi događaja koji su se odigrali u okolini Numancije. Na prijedlog koji su Lucije Furije i Sekst Atilije, a na osnovu već određene senatske odluke, iznijeli pred narodnu skupštinu, Gaj Hostilije Mancina osuđen je da bude svučen do gola i ruku zavezanih odostraga ostavljen pred vratima Numancije[1145]. Nesretnog Mancinu, nad čijom sudbinom se čovjek može samo sažaliti, Numantinci su odbili da prime, smatrajući da se krvlju jednog čovjeka ne može okajati kršenje sporazuma[1146]Mancina nije bio loš vojskovođa, ali je postao jedan od najzlosretnijih rimskih vojskovođa, sa njegovom sudbinom mogu se samo usporediti sudbine rimskih komandanata poraženih u Kaudinskom klancu ili Var koji je izgubio 3 legije u Teotuburškoj šumi. Mancina je nakon završetka te predstave rimskog beščašća i vjerolomstva u režiji Senata vezane za Numanciju ipak ostao živ i vratio se u Italiju. A koliki su sunovrat moralnog i vrijednosnog sklopa, te ličnog ponosa i časti doživjeli viši slojevi rimskog republikanskog društva najbolje pokazuje činjenica da je kasnije, po svom povratku, Mancina sam sebi dao podići kip u ime svoga tobožnjeg rodoljublja na kojem je predstavljen gol i svezan.

Možda je pored pritiska javnosti, na odluku da se Tiberije poštedi utjecao i Scipion Emilijan, koji je tada bio”najutjecajniji i najmoćniji čovjek u Rimu”. [1147] Iako je Tiberije

[1144] *Plut. Tib. Gra.* 7

[1145] *Cic. de off.* III, 30;*Vell.* II, I, 5; *Eutr.* IV, 17; *Amm. Marcel.* XIV, 32; *Flor.* I, 34; *Cass. Dio* XXIIIm 79, 3; *Liv. Epi. libri* LVI; *Sex. Aur. Vic.* 59, 4

[1146] *Vell.* II, I,5; *Sex. Aur. Vic.* 59, 4

[1147] *Plut. Tib. Gra.* 7

bio spašen, sporazum koji je on postigao sa Numantincima bio je derogiran.[1148] U stavu da se sporazum odbije naročito se isticao Scipion Emilijan. Na pitanju potvrđivanja sporazuma ili njegovog odbijanja javila se i prva pukotina u odnosima između zeta i šurjaka. Odbijanje da se potvrdi sporazum sa Numantincima, dovelo je do neslaganja Tiberija i Scipiona Emilijana, kojemu je zamjereno da se nije potrudio da sporazum bude prihvaćen čime bi bio potvrđen i autoritet Tiberija Grakha. Tiberije i oni koji su bili okupljeni oko njega, ništa manje nisu optuživali Scipiona Emilijana i zašto nije svojim autoritetom spasio i Mancinu. Jer zašto bi Mancina bio kažnjen na takav način, kada neke druge, ranije rimske vojskovođe koje su bile odgovorne za slične poraze nisu ne samo bili kažnjeni nego nisu bili ni pozvani na sud kao na primjer Pompej. Čini se da ovaj razdor u tom vremenu još nije poprimio velike razmjere, i da je ostao na nivou neslaganja i različitog mišljenja jer po Plutarhovom mišljenju, Tiberije kasnije ne bi ni zapao u velike nevolje da je kojim slučajem u Rimu za vrijeme njegovog tribunata bio prisutan Scipion Emilijan.[1149] Kako se čini ni sami populari, nakon Tiberijevog martirstva, nisu bili načisto sa političkim stavovima Scipiona Emilijana, o čemu bi nam indirektno govorio međusobni dijalog koji su na sjednici narodne skupštine 131. god. p. n. e. vodili popular Gaj Papirije Karbon i Scipion Emilijan kada je od ovog drugog zatraženo precizno mišljenje o ubistvu Tiberija Grakha (a moguće je i pretpostaviti da je svojim pitanjem Karbon samo želio isprovocirati Scipiona Emilijana).

Iz ovog neslaganja kasnije se izrodila i netrpeljivost i neprijateljstvo posebno kada Tiberije otpočne borbu za svoj politički i ekonomski program. U Scipionovom stavu da se sporazum ne potvrdi ležala je vjerovatno i želja da se prekidom primirja i nastavkom rata sa Numancijom, on imenuje za novog zapovjednika vojske. Znaći na stav Scipiona Emilijana u vezi prihvatanja ili odbacivanja numantinskog sporazuma utjecali su i njegovi lični razlozi i slavoljublje koji su bili tako snažni da su potisnuli u drugi plan interese, pa i čast i ponos njegovog mladog šurjaka, za kojeg je bespogovorno odbacivanje sporazuma koji je sklopio značilo nesumnjivo poniženje. Želje Scipiona Emilijana su se uspjele ostvariti i on je sa novom vojskom u kojoj se nalazio i Tiberijev mlađi brat Gaj krenuo prema Numanciji.[1150]

Istine radi, kada se raspravlja o numantinskoj epizodi rimske historije, potrebno je napomenuti da nije Tiberije uspio izdejstvovati sporazum, opkoljena rimska vojska bi sigurno doživjela fizičko uništenje. Takav poraz kao posljedicu bi vjerovatno imao i gašenje rimske vlasti u Iberiji, slično onome što se stoljeće i po kasnije dogodilo u Teotuborškoj šumi u slučaju Germanije. Te iz samo takvog sagledavanja činjeničnog stanja, možemo tumačiti i ocjenjivati Tiberijev sporazum. S druge strane neshvatljiv je postupak Numantinaca koji su prihvatili tako jedan nedorečen sporazum, iako su bili u prilici da unište neprijatelja i jednom za svagda se riješe rimske opasnosti. Ovako su se pouzdali u jedan sporazum, iako su mogli biti sigurni da će ga Rim derogirati. Pred

[1148] *Cass. Dio* XXIV, 83, 2

[1149] *Plut. Tib. Gra.* 7

[1150] *Flor.* I, 34

sobom su imali i vremenski dosta blizak primjer sa Pompejem koji je isto sa njima postigao sporazum koji je Senat odbio ratifikovati, i umjesto mira dobili su pred svojim vratima novu rimsku vojsku.

Vjerovatno su se Numantinci pouzdavali da je ličnost Tiberija Grakha dovoljna garancija da će službeni Rim prihvatiti sporazum. Ali iako je Tiberije Grakh iskreno i časno zastupao postignuti sporazum, on je bio relativno mlad i još uvijek nije imao ni ugled ni političku moć kao njegov otac kada je sklapao ugovore sa mnogim iberskim narodima. Numantinci su čak, potpuno nerazumljivo, tvrdili da bi im se u slučaju nepotvrđivanja mira, trebala «vratiti u zarobljeništvo» čitava vojska koju je predvodio Gaj Mancina.!? Ova greška u procjeni je Numantincima vrlo brzo donijela kaznu. Oni su morali znati da Rim protiv njih vodi rat ne da bi ga završio polovičnim ili kompromisnim rješenjima, nego sa ciljem ili predaje Numancije na milost i nemilost ili njenog uništenja slično Kartagini. Ne iskorištivši priliku koja im se pružala, Numantinci su predodredili ne samo svoju sudbinu, nego čitave Hispanije. Da su kojim slučajem uništili Mancininu vojsku, izgled ne samo Hispanije nego i čitavog Mediterana izgledao bi sigurno sasvim drugačije.

Umanjivanje autoriteta i podcjenjivanje Tiberija, koje je proizilazilo iz činjenice nepotvrđivanja sporazuma od strane uglavnom oligarhijskih krugova okupljenih u Senatu, vjerovatno je u Tiberiju proizvelo odgovarajuću reakciju, povredilo i njegovu sujetu i ponos, i samo pojačalo njegovu odvratnost prema neodgovornim nobilima. Unutrašnja frustracija i osjećaji i ideje koje je sigurno i sam od ranije baštinio u tim mjeseci njegovog života su se sjedinili i počevši ga voditi u pravcu koji rimski oligarhijski krugovi nisu očekivali. Iskustvo Numancije je tako nesumnjivo odigralo veliki utjecaj na mladog Tiberija (koji je tada imao oko 26 godina) i učvrstilo njegovo uvjerenje o neophodnosti reformi kako bi se riješila kriza.

2.20 Kraj Teutinog sna

„Zato što su (misli se na Ardijejce op. a.) uznemiravali more sa svojim piratskim družinama, Rimljani su ih preselili (sa primorja op. a) u unutrašnjost i prisilili ih da obrađuju zemlju"
Strabon[1151]

I dok su se odvijale žestoke rasprave šta uraditi u vezi Numancije, Rim je ponovo svoje orlovske kanđe usmjerio na zapadni Balkan. I pored pobjeda u tri ilirska rata i uništenja Ilirske države, pokoravanja Histra, bezbroj pohoda protiv niza drugih zapadno-balkanskih naroda, uništenja Delminijuma, istočnojadranska obala se nije smirivala. Stalno su izbijali novi i novi, kao hidra, nemiri koji su neizostavno vodili Rimljane u ratove, bilo da zaštite svoje grčke i ilirske saveznike, bilo rimske građane koji su tamo boravili. Sada je red ponovo došao na Ardijejce, nekada jedan od najjačih i najponosnijih ilirskih naroda. Dvije rimske legije pod zapovjedništvom konzula Servija Fulvija Flaka su 135. god. p. n.

[1151] *Strab. Geo.* VII, 5, 6

e. su vrlo brzo porazile Ardijejce i Plerejce[1152] i preselili ih u unutrašnjost, gdje su Ardijejci nenaviknuti na život u kontinentalnoj unutrašnjosti polako izumirali. I tako je 135. god. p. n. e. završen i posljednji pokušaj Ilira da ostanu pomorski faktor na Jadranu, i snovi jedne kraljice da Jadransko more bude jezero Ilira su tako u sukobu sa ekspanzivnom Republikom sa zapadne obale nakon stotinu godina borbi, konačno bili potpuno skršeni.

2.21 Ponovo u Hispaniji

„Tu ti, Afrikanče (misli se na Scipiona Emilijana), treba da pokažeš otađbini izvanredne osobine svoga duha, svoje obdarenosti i svoje odlučnosti. Ali mi izgleda kao da je krivudav put sudbine tog vremena"
Ciceron, Scipionov san[1153]

Scipion Emilijan je rimsku vojsku pred Numancijom zatekao u očajnom borbenom stanju. Da bi ispravio takvo stanje i povratio njenu borbenu sposobnost, izveo je niz radikalnih poteza.[1154] Prvo je otpustio veliki broj pratećeg osoblja koje se kretalo sa vojskom, predstavljalo veliki teret, i usporavalo njeno kretanje i manevrisanje. Scipion Emilijan je samo 2000 prostitutki istjerao iz vojnog logora, a koliko je još bilo trgovaca, krčmara, proricatelja budućnosti, kockara, varalica svih mogućih boja i ostalih koji su boravili i živjeli od i sa vojskom. Zatim je trebalo i popuniti prorijeđene redove vojske. Stari način regrutovanja, nalazio se već dugo u krizi i nije moglo da se očekuje da zadovoljavajuće rezultate. Da bi brojno stanje vojske kojom je komandovao povećao, Scipion Emilijan je bio prisiljen da je djelimično popuni svojim klijentima i prijateljima. I Q. Fabius Maximus Emilijanus, brat Scipiona Emilijana se pridružio novoj, posljednjoj fazi numantinskog rata.

U drugoj polovini II. st. p. n. e. građani su osjećali odvratnost prema vojnoj službi. I za buduće rimske državnike kao prioritet nametala se potreba za strukturnim reformama vojske. Scipion Emilijan je ipak uz sve probleme, uspio uz istina znatne muke da obezbijedi vojsku od oko 60 000 ljudi. Nadalje je pristupio i njenoj unutrašnjoj reorganizaciji, vježbama i obuci. U taktičkom smislu, Scipion Emilijan je strijelce i pračkaše raspodijelio, ne prema dotadašnjom običaju među kohorte, nego među sve centurije[1155]. Scipion Emilijan je bio izrazito strog zapovjednik, koji je od svojih oficira i vojnika zahtijevao bespogovornu poslušnost. Naređivao je vojnicima da sa sobom nose višednevna sljedovanja hrane i pod teškim uslovima, samo kako bi pojačao njihovu kondicionu sposobnost i učinio ih otpornim na hladnoću, kišu, žegu. Često ih je optuživao za ljenost i nemar. Od oficira i vojnika je oduzimao sve ono što im nije bilo neophodno u

---

1152 *App. Ill.* 10; *Liv. Epi. libri* LVI; *Strab. Geo.* VII, 5, 5 - 7

1153 *Cic. Somnium Scipionis,* II, 4

1154 *Liv. Epi. libri* LVII

1155 *Frontin.* IV, III, 27; Vegetacije, I, 15

pohodu i što im je moglo samo smetati[1156]. Ali u svim tim naporima nije ni sebe štedio, i da bi pojačao moral svojih trupa, i dao lični primjer on im se pridruživao vojnicima na stalnim i dugim marševima. O njegovom vojničkom karakteru dovoljno govori i anegdota koju prenosi više antičkih pisaca.[1157] Pred Numancijom Scipion Emilijan je primjetio štit jednog vojnika, koji je bio prilično dekorisan, prokomentarisavši ga riječima, da se ne čudi da čovjek koji je ukrasio štiti sa takvom pažnjom kao da ima više u njega povjerenja nego u svoj mač, čime je indirektno nagovijestio da će njegova koncepcija rata protiv Numancije imati ofanzivni karakter.

U vojsci Scipiona Emilijana koja je trebala da završi jednom za svagda pitanje hispanskog otpora nalazili su se i rimski vitez Lucilius, koji je postao čuveni književnik toga vremena, i mladiči Jugurta, numidski princ koji je tu boravio predvodeći numidski kontigent savezničkih pomoćnih snaga i dvadesettrogodišnji Marije, rodom iz italskog grada Arpina. [1158] Čudna koincidencija jer njih dvojica su se par decenija kasnije našli na različitim stranama na bojnom polju. Marije je i postao i najčuveniji lider stranke populara, i njegova je epizoda građanskih ratova bila i najkrvavija od svih.

2.22 Motivi

"Nepravda je u tome što neko od onog što je naprosto dobro prisvoji sebi više no što mu pripada, a premalo onog što je naprosto loše"
Aristotel[1159]

Od završetka događaja vezanih za Numanciju, pa u narednih par godina, Tiberije je odlučio da za svoj životni cilj odredi iznalaženje rješenja za izlazak iz krize, čije je negativne posljedice i sam osjetio na svojoj koži pred Numancijom. Sredinom četvrte decenije II st. p. n. e. posljedice krize su bile vidljive svakom onom koji svoj pogled nije skrivao od slika bijede, neimaštine, opadanja morala, i sveopšte destrukcije društveno-ekonomske i moralne strukture rimsko-italskog društva. Dok je na jednoj strani vladala sve veća bijeda i očaj dobrog dijela rimskog i ostalog italskog stanovništva, na drugoj strani "izabrana manjina" rimskog nobliteta razbacivala se luksuzom, novcem i arogancijom.[1160] Bio je dovoljan pogled samo na ovu spoljašnju posljedicu krize koji se i izražavao kroz sve veće socijalno raslojavanje, do kojeg je dolazilo ne prirodnim razvitkom nego nasiljem i zloupotrebama, da se iskrenom patrioti stegne duša. Privatni luksuz "izabranih" pratila je i njihova javna ekstravagancija, od opljačkanog ili uzurpiranog bogatstva podižu se portici i hramovi. U ovom razdoblju, izgrađeni su na Kapitolu portiko Scipiona Nazike Korkula i portiko Metela, osvajača Makedonije, a

[1156] *Frontin.* IV, I, 1

[1157] *Frontin.* IV, I, 5; *Liv. Epi. libri* LVII; Plutarh, Apopth. Serpi Mici 18; *Pol.* VIII,XVI,3-4

[1158] *Plut. Mari.* 1-2; *Vell.* II,IX, 4; *Sal. Bell. Iug.* 7, 1-7; 9,2; 10,2; 85,4

[1159] *Aristot.* Nikomahova Etika, 1134 a30-b1

[1160] *Vell.* II, I, 1

portiko Gneja Oktavija bio je najveličanstveniji od svih[1161]. Rim je postajao sve ljepši i luksuzniji zahvaljujući najviše izlivima ekstravagancije i bogatstva pojedinaca, pretvarajući se od grada koji je ranije odavao priprosti duh seljačkog naroda , koji ga je stvorio, u grad koji je po ljepoti i eleganciji bio sve dostojniji takmac helenističkih gradova. Sva ta preobrazba jednog grada bila je rezultat oholosti i častoljublja jedne manjine. Nije samo luksuzna preobrazba Grada odavala novi luksuzni trend jedne elite. Izraz novoga bogatstva postajalo je i sve veće ukrašavanje nakitom, a zlato, srebro, dijamanti i drago kamenje postajali su prateći dekor većine rimskog nobiliteta, i gospode i matrona.

Iako se mi možemo danas diviti tim građevinama podizanim u svrhu samo slave pojedinaca i bez neke stvarne koristi za stanovništvo Republike i diviti se eleganciji i kulturnoj "profinjenosti" izabranih, moramo se zapitati kakve je to osjećaje pogled, na ove nove ukrase Rima, proizvodio kod sve brojnijeg staleža siromašnih. Možda samo djelimično možemo dočarati njihove emocije ako ih usporedimo sa osjećajima svih onih koji su danas osiromašili, a svaki dan gledaju blještavilo obogaćene manjine. Ljudska patnja i njeni vanjski izrazi su identični i u starom vijeku kao i u modernim vremenima. U srcima rimskih i italskih masa sve je više tinjala vatra i bilo je potrebno da neko samo potpali iskricu i da se oganj bijesa rasplamsa u dušama onih koji su ne svojom krivicom, postajali od ponosnih građana bijednici i poniženi siromasi. U početku svoje teško stanje, te predlaganje mjera za rješavanje krize, siromasi i svi oni kojima je bila draga dobrobit Republike su počeli izražavati neuvezanom agitacijom. Ta narodna agitacija se najviše izražavala natpisima na trijemovima, zidovima i spomenicima[1162].

U široj javnosti je tada bilo veoma rašireno mišljenje o preraspodjeli javne zemlje kao jednom od načina rješavanja krize. Nešto prije Tiberija, prijatelj Scipiona Emilijana, Gaj Lelije je 140. god. p. n. e. pokušao da riješi krizu predlažući redistribuciju javnih zemljišta. Međutim kada su se nobili usprotivili, Lelije se uplašio i oprezno povukao, napustivši u potpunosti svoje namjere. Zbog svoje obazrivosti stekao je nadimak "*sapiens*"[1163]. Iako bi mu možda bolje, zbog odustajanja od svojih ideja samo zbog straha, pristajao neki drugi nadimak, manje lijep. Sada su sve nade rimske države i naroda Italije bili usmjerene na kružok koji se okupljao i pripremao reformni projekt. Normalno je bilo za očekivati da će se u novonastaloj konstelaciji odnosa, na ovako «plodnom» tlu, razviti grupacija koja će na sebe preuzeti program reformi radi spasa Republike.

Kružok reformatora – nastanak stranke populara

Narodna agitacija je stvorila takvo stanje u rimskom društvu da je ono došlo do kritične tačke. To je neminovno vodilo ka uobličavanju i udruživanju svih onih koji su shvatali svu problematiku krize, i njene uzroke i posljedice. Taj kružok je bio neformalno tijelo u kome se našao i Tiberije Grakh, koji nije sam preuzeo odgovornost za sve ono što je nastupilo, a veliko je pitanje da li je on bio i primarni inicijator pokreta. Sa velikim

[1161] *Vell.* II, I, 2; II, III, 1;

Plut. Tib. Gra. 8

[1163] *Plut. Tib. Gra.* 8

stepenom sigurnosti može se govoriti o zajednici istomišljenika koja je zajedno sa Tiberijem izradila program reformi. Oni su najvećim dijelom poticali iz onog segmenta senatorskog staleža, koji je bio obrazovan u duhu helenskih demokratskih ideja, ali i rimskih tradicionalnih vrijednosti i odanosti S.P.Q.R-u. To su bili iskreni domoljubi, neiskvareni nemoralnošću što se kao Damoklov mač nadvila nad Republikom. Drugim dijelom oni su poticali iz intelektualnih slojeva Republike, to su bili istaknuti učitelji, filozofi i društveni radnici koji nisu primarno bili političari, ali su posjedovali i dovoljno znanja i sposobnosti, a prevashodno su bili svjesni teškog stanja u koji je zapala Republika, da se aktivno uključe u projekt reformi.

Iz takvih sredina proistekao je i niz ambicioznih i rodoljubivih pojedinaca koji su uvidjevši krizu pokrenuli reforme. U vrijeme kada je Tiberije Grakh kandidiran za tribuna, većina njih su već bili afrimisani, ugledni i utjecajni pojedinci, bilo da su obnašali ili još uvijek obnašaju istaknute javne političke i vjerske službe. Tako se u izvorima spominju kao Tiberijevi savjetnici i saradnici u prvom redu Kvint Mucije Skevola, koji je ujedno bio i izabrani konzul za 133. god. p. n. e. [1164]. Kvint Mucije je bio vrstan poznavalac prava, i bio je poznatiji kao jurista nego po elokvenciji[1165] i vjerovatno je iz tog razloga i otpala mogućnost da on bude nosilac prezentacije reformi. Iako je on posjedovao vanredne kvalitete, kružoku reformatora bila je potrebna osoba koja posjeduje dovoljno retoričkih sposobnosti, elokvencije, unutrašnje karizmatičnosti i energije, kako bi mogla privući masu predstavljajući joj razumljiv program. Apije Klaudije Pulher, Tiberijev tast i *princeps senatus* bio je osoba koja je u pokret ulila mnogo svoga iskustva i snage. Ali zbog starosti ni on nije bio pogodna ličnost za javnu prezentaciju.

Duša pokreta, njegovi idejni pokretači bili su dvojica već ranije spomenutih filozofa, Tiberijevi učitelji, Diofan i Blosije. Etički i moralni ideali koje je Tiberije preuzeo od svojih učitelja ostali su u njemu prisutni tokom cijelog njegovog života, a njih dvojica su bili njegovi nerazdvojni pratioci od početka pa do kraja njegove kampanje, dijeleći i dobro i zlo sa svojim učenikom. Najviše zbog njih i ideja koje su mu ulili u njegovu dušu, Tiberije, kojeg su "potaknuli na djelovanje"[1166], je smatrao moralnom obavezom, da pomogne potrebama proletarijata. Posebno je Blosije, ostvarivao veliki utjecaj na populare, i ne samo njih. Po Ciceronu Blosije je bio direktni duhovni začetnik reformi koje su populari prezentirali jer se po Ciceronovim riječima Blosije:

> «…nije poveo za Tiberijem Grakhom u njegovoj smjeloj namjeri, nego je njime upravljao, nije bio sljedbenik njegove mahnitosti, nego vođa».[1167]

Zbog svoje intelektualne visprenosti i snage i vatrenosti duha Blosije je uživao i ugled i u onim krugovima koji se nisu opredijelili za Tiberijeve reforme[1168], što će mu kasnije i

---

[1164] *Vell.* II, IX, 2; *Cic. Brut.* 108; 212; *Cic. de off.* II, 13

[1165] *Vell.* II, VIII,2

[1166] *Plut. Tib. Gra.* 8

[1167] *Cic. de amic.* XI, 37

[1168] *Cic. de amic.* XI

spasiti život. Blosije je bio i prodorniji, aktivniji, svestraniji i više upućeniji u praktičniju sferu života i realan svijet, za razliku od Diofana koji se vjerovatno više nalazio u svom apstraktnom svijetu filozofije. Blosije je vjerovatno bio intelektualna siva eminencija pokreta. Ali Blosije, i pored svih svih evidentnih prednosti i vrlina, nije imao ugledan porodični background, koji bi mu omogućio da u sredini koja toliko polaže na porijeklo on bude taj koji će postati predvodnik populara. Za Diofana opet nije sigurno da je imao i rimsko građanstvo. Njh dvojica su ipak sa svoje strane dovoljno poznavali kvalitete svoga učenika da ga predlože za lidera. Utjecaj koji su njih dvojica, a pogotovu Blosije ostvarivali na Tiberija i njegove najbliže saradnike bio je izgleda dosta sličan utjecaju koji je jedan drugi stoičar Sfer sa Bosfora, učenik Kleanta, ostvarivao na Kleomena III.

Kružoku populara sigurno nije nedostajalo vrsnih govornika, pošto se u njemu nalazio i Gaj Papirije Karbon, jedna energična i impulsivna ličnost, čije su se govorničke sposobnosti dokazale u mnogim sudskim procesima. Njegovi govori su bili puna šarma i sa izvjesnom dozom humora. Za Cicerona on je vrstan govornik ali i demagog u najgorem smislu riječi.[1169] Pored navedenih potrebno je spomenuti i Metela Makedonskog,[1170] Marka Fulvija Flaka, čiji je politički angažman više pripadao vremenu Tiberijevog mlađeg brata, Gaja Katona, unuka Katona Starijeg, [1171] Publija Licinija Krasa Mucijana (brata Mucija Skevole) koji je adopcijom prešao u porodicu Licinija Krasa, i njegovog sina, njihove klijente i mnoge druge, čija imena historija nije zapamtila, a koji su se svim srcem i dušom predali idejama čiji je nosilac u javnosti bio Tiberije Grakh. Učinili bismo veliku nepravdu ako se tih bezbrojnih anonimnih Tiberijevih sudruga na ovom mjestu ne bi sjetili i podsjetili i na njihov doprinos zajedničkoj stvari.

I na kraju nemoguće je zaobići i Korneliju, koja je nesumnjivo igrala veliku ulogu u zaokruživanju kružoka i idejne platforme koju će ove prve skupine populara predstavljati. Njeno porijeklo, ugled, politička i idejna dosljednost, intelektualni potencijal i sposobnosti koje je imala jednostavno su morale biti doći do izražaja u političkom angažmanu. Da je Kornelija igrala iznimno veliku ulogu u političkim zbivanjima u ova burna vremena dokazuje i spominjane njenog imena na senatskim sjednicama na kojem su razmatrana suštinska politička, a na jedno vrijeđanje Kornelije (vjerovatno primarno usmjereno u pravcu njene političke aktivnosti) izrečeno u Senatu burno je reagovao njen mlađi sin Gaj na već spomenuti način način.[1172]

Tiberije je sa svoje strane posjedovao sve više-manje izražene kvalitete navedenih pojedinaca,[1173] a nije imao njihove nedostatke, raspolagao je i sa iskustvom javnog djelatnika, bio je ratni heroj i nosilac najviših odlikovanja, ugledi i imena njegovog oca i djeda još su uvijek bili živi u sjećanjima Rimljanima, dobro je bio upoznat i sa svim aspektima krize, a posjedovao je i onu ideološku crtu bez koje bi bila nemoguća bilo

---

[1169] *Cic. Brut.* 103, 105

[1170] *Cic. de re publ.* I, 31

[1171] *Cic. de amic.* XI

[1172] *Plut. Cai. Gra.* 4

[1173] Flor (II, 14) ističe Tiberijeve kvalitete, uključujući i elokvenciju.

kakva reformna akcija, a posebno onakvog tipa kakvu su planirali populari. Tiberije Grakh je do kraja bio odan idejama reforme do te mjere da je bio spreman da se žrtvuje za njih. Izgledao je kao čovjek bez straha za svoju sudbinu, zainteresiran samo za spas domovine i naroda, spreman da se suoči sa svim opasnostima i bori do svoga zadnjeg daha.[1174] Najvažniji detalj dolazi na kraju, Tiberije je pripadao plebejskom rodu i kao takav mogao je da bude izabran za tribuna, koji su imali pravo da narodnoj skupštini predlažu na usvajanje zakonske prijedloge. Zbog svega navedenog Tiberije je bio savršena ličnost za javnu exponiranost. Kao što smo zaključili, izbor Tiberija Grakha kao nosioca projekta nije bila samo njegova želja ili slučajnost, nego je bio plod dugotrajnog razmišljanja, kalkulisanja i planiranja od strane populara. Odluka o izboru Tiberiju Grakha za vođu reformnog pokreta je vjerovatno donesena konsenzusom, jer ne raspolažemo ni sa kakvim vijestima da je dolazilo do unutarnjih sukoba, svađa, i ljubomore među članovima kružoka koji je pripremao reforme.

Nije jednostavno na sebe staviti teret javnog predstavljanja a posebno borbe za više ciljeve sa svim onim pozitivnim i negativnim aspektima koji je on donosio, jer javna djelatnost na jednoj strani može donijeti slavu, čast i bogatstvo, ali na drugoj može isto tako donijeti bijedu, sramotu i smrt. Taj teret je sigurno bio destimulirajući faktor u opredjeljivanju pojedinca da se pokrene iz ustaljene kolotečine i nešto uradi. I iz činjenica da je upravo Tiberije smogao dovoljno snage i hrabrosti da se uzdigne i istupi javno i da na sebe prenese sve posljedice koje mogu proisteći iz njegovog javnog djelovanja, proizilazi veličina Tiberijeve ličnosti. U tom kružoku je izborom za tribuna, Tiberije predstavljao najisturenijeg pojedinca i zato nas ne treba čuditi što je historija cjelokupni reformni program vezala samo uz ime Tiberija Grakha.

Navedeni kružok istomišljenika postao je klicom buduće stranke populara (POPVLARES od latinske riječi *populus, i m*-narod), koja je nikla i razvila se neposredno prije izbora Tiberija za tribuna, u razdobljima izrade i formulisanja programa i izborne kampanje. Stranka populara, koja je imala više-manje pristalice i u Senatu, i među vitezovima i u plebsu i među saveznicima, libertinima i peregrinima, je obilježila cijelo jedno stoljeće rimske historije, i to ono najdramatičnije. I tako formirana stranka populara je aktivno učestvovala u Tiberijevoj izbornoj kampanji i sigurno su neki pojedinci doprinijeli i njegovoj pobjedi na izborima za tribuna. Ovaj kružok je baštinio ne samo podudarnost u političkim pogledima i jake rodbinske veze nego i uzajamno prijateljstvo između pojedinih njegovih članova, čineći tako respektabilan politički faktor koji se pojavio na pozornici javnog života Republike jer "nisu vojske ni riznice zaštita...nego prijatelji, jer njih ne možeš ni oružjem okupiti ni zlatom pribaviti, uslužnošću i vjernošću se stiču"[1175]

Ciljevi

U tom vremenskom intervalu, počele su se uobličavati i osnovne smjernice političko-ekonomskog programa Tiberija i populara. Osnovni cilj Tiberija Grakha i populara je bilo

[1174] *Diod.* XXXIV/V 6,1 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1175] Poruka umirućeg numidskog kralja Micipsena, Jugurti i svojim sinovima. *Sal. Bell. Iug.* 10,4

povećanje broja rimskih građana i saveznika[1176], i to najviše onih koji su pripadali staležu srednjih i sitnih posjednika, u prvom redu onih sa statusom *assidui*, te zaštita i stabiliziranje njihovog položaj u rimskoj državi i društvu. Tako bi osnovica vojne, političke i ekonomske moći rimske države, koja je po mišljenju populara ležala u supstanci rimskog seljaštva ostala sačuvana. Kao što se može iz ovoga zaključiti državna ideja Tiberija i ljudi oko njega podrazumijevala je da snagu države čini stabilno društvo sa jakom "srednjom klasom", oličenom, rimskom slučaju, u srednjem pa i sitnom seljaštvu,[1177] a ne skup nekoliko bogatih familija ili rodova i pojedinaca. I kao potpuno istinita se pokazuje ocjena Karla Niča (K.W. Nitzsch) o seljaštvu kao temelju iz kojeg proizilazi snaga Rimske Republike, izraženom u njegovim radovima o Grakhima i «Istoriji Rimske Republike». I tako se ovaj sljedbenik čuvenog historičara Rima Georga Nibura u istraživanjima procesa u kasnorepublikanskom razdoblju pokazao pronicljivijim od drugog velikog historičara rimskog svijeta Teodora Momzena. Znači željela se daljnja afirmacija rimske moći, obnavljanjem, proširenjem i snaženjem staleža seljaka, koji je u ranijim vremenima predstavljao najdinamičniji sloj rimskog naroda. Ukratko Tiberije i njegovi istomišljenici su željeli najiskrenije da pomognu pauperiziranom stanovništvu Italije, riješe pitanje bezemljaša i proletera i povrate duh i snagu rimske građanske milicije.[1178]

Sa svoje strane Tiberije, a vjerovatno ni drugi članovi kružoka nisu otpočeli sa agrarnom reformom kako bi zadovoljili svoje lične nagone ili ambicije i povećali bogatstvo. Ali za razliku od helenskih socijalnih i demokratskih vođa, njihovi ciljevi su ipak bili znatno manje radikalni. Oni nisu predviđali, ni u začetku svog javnog nastupa sa novim programom, a ni kasnije kada je program dobio neke radikalnije oblike: ukidanje dugova, ponovnu apsolutnu preraspodjelu kompletnog zemljišta (i privatnog i javnog) i bogatstva, socijalnu jednakost i uravnilovku, ukidanje privatnog vlasništva i lihvarstva i eliminaciju mogućnosti bogaćenja. Sve nas to navodi da su Tiberije i njegov kružok imali dosta umjeren program. Kao posredan cilj koji su oni nastojali ostvariti preko agrarnog zakona bilo je ponovno ostvarenje "slobode" naroda,[1179] odnosno sticanje takvog stepena ekonomske održivosti rimskih i italskih seljaka kako oni ne bi morali zavisiti od interesa i želja nobiliteta. Time bi se ponovo uspostavila toliko željena harmonija i ravnotežu u odnosima između različitih slojeva rimsko-italskog stanovništva.

Pojedini antički pisci, u skladu sa načelom da uzroke velikih i značajnih historijskih događaja i procesa traže u malim povodima, ljudskim intrigama i emocijama, korijene Tiberijeve aktivnosti nalaze u njegovim skrivenim emocijama. Navodno je Tiberije po povratku iz Numancije, ustanovio da ga je njegov vršnjak izvjesni Spurije Postumije

[1176] *App. de bell. civ.* I, 11; *Cass. Dio* XXIV, 83, 7

[1177] Izraz "srednja klasa" kada se upotrebljava za rimsko društvo u II. st. p. n. e. ne treba smatrati identičnim sa onim što se danas podrazumijeva pod istoimenim izrazom. U našem slucaju kada se bude upotrebljavao izraz "srednja klasa" pod njim će se podrazumijevati uglavnom srednji posjednicki sloj, djelimicno i sitni te jedan dio gradskog stanovništva koji se bavio zanatstvom i trgovinom (bez najsiromašnijih proletera i bogatih vitezova).

[1178] *Diod.* XXXIV/V 6,1 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Cass. Dio* XXIV, 83, 7;*Cic. de lege agrar.* II, 29, 81

[1179] *Sal. Bell. Iug.* 42,1

pretekao prestižem i utjecajem u govorničkoj vještini i postajući predmet javnog divljenja. Ljubomoran na slavu svoga vršnjaka, a želeći da i sam ostvari ugled velikog govornika Tiberije se prihvatio jedne "*smione političke mjere"*[1180]. U ovako sročenu pretpostavku antičkih historičara, možemo prilično sumnjati jer da nije posjedovao kvalitete koji su ga predodređivali za poduhvat reformi nema te emocije koja bi ga natjerala da se prihvati jednog takvog hrabrog zadatka.

Spominje se i Kornelija, kao nezaobilazan faktor u životima braće, koja je navodno požurivala sinove na javno djelovanje prebacujući im da je "Rimljani još zovu punicom Scipiona Emilijana, a ne majkom braće Grakha".[1181] Teško je pretpostaviti da bi bilo koja majka a kamoli predana Kornelija, zbog svoga častoljublja svjesno gurala svoje sinove u opasnosti rizične javne aktivnosti. To ne znači da je Kornelija bila izvan svih zbivanja vezanih za njene sinove, naprotiv i ona je u velikoj mjeri doprinijela ne samo kampanji i Tiberija i deceniju kasnije i Gaja, nego je i sama dala svojim intelektom i obrazovanjem doprinos izradi reformnog paketa i radu prvobitnog kružoka populara, što dokazuje i njeno pismo sinu Gaju, istina napisano godinama nakon kandidature njenog starijeg sina za narodnog tribuna, ali u kojem se može vidjeti sva veličina političke pronicljivosti Kornelije i njenog dobrog poznavanja političke scene Republike.[1182]

Tvrdnja Veleja Paterkula da se Tiberije kandidirao za tribuna kako bi izbjegao izvođenje pred sud i kažnjavanje zbog pregovora kod Numancije[1183] može se smatrati paušalnom tvrdnjom. Prvo, događaji vezani za iskustvo Numancije padaju u 137. i 136. god. p. n. e, a Tiberije se kandidovao za narodnog tribuna tek u drugoj polovini 134. god. p. n. e. Zašto bi rimsko zakonodavstvo čekalo tako dugo da izvede pred sud i kazni Tiberija, kada je ono inače u slučajevima ovakve prirode bilo dosta ekspeditivno. Na kraju čitav proces vezan za Numanciju je završen par godina prije Tiberijeve kandidature, kada je kažnjen Gaj Mancina. Moguće je ipak da se u dubini Tiberijeve duše krio jedan lični motiv koji je imao kakvu takvu ulogu u Tiberijevoj odluci da učestvuje u projektu reformi. Vjerovatno je on još uvijek osjećao mržnju prema Senatu, jer je odbio da ratificira sporazum sa Numantincima, čime ga je javno ponizio umanjivši njegov javni kredibilitet.[1184]Flor, odnosno njegov/i izvor/izvori nisu bili načisto o onome što je motivisalo i pokrenulo Tiberija na reformatorsko djelovanje, pa tako on navodi i da se on plašio svoga uvlačenja u Mancininu predaju i sklapanja ugovora u svezi toga i da se radi toga priključio narodnoj stranci, ali i s druge strane da je djelovao motivisan pravdom i pravom pomažući narodu koji je bio lišen sopstvene zemlje.[1185]

Da li su Tiberije i njegovi istomišljenici sebe smatrali reformatorima, vjerovatno nisu, jer je sva njihova aktivnost prvobitno bila zamišljena i zasnovana na načelima stare vrline i

[1180] *Plut. Tib. Gra.* 8

[1181] *Plut. Tib. Gra.* 8

[1182] Kornelijino pismo sinu Gaju (sačuvano kod Nepota, *"Iz Pisama Kornelije, majke Grakha"*).

[1183] *Vell.* II, II, 1

[1184] *Cass. Dio* XXIV, 83,2; *Cic. Brut.* 103; *Cic. de harus.* XX, 43

[1185] *Flor.* II, 14

već donesenih zakona, oni su samo željeli da spriječe daljnju degradaciju sistema. Oni nisu težili promjeni ustavnog poretka, i provođenju svojih ciljeva nezakonitim radnjama. Njihova aktivnost nije trebala izaći iz okvira državnog uređenja i ustaljenih normi političkog života Republike, a sve njihove odluke su trebale nositi pečat legitimiteta. Oni istovremeno nisu smatrali da je socijalna i ekonomska kriza bila posljedica i zastarjelih i neadekvatnih institucija u novonastalim uslovima, kada je Rim iz grada-države i hegemona Italije prerastao u imperiju. A tu se, u njihovom nerazumijevanju historijskih procesa i zakonitosti, krila elementarna greška u planiranju koja je dovela u pitanje i program reformi i živote reformatora. Razvoj situacije ih je ipak odveo u sasvim drugom pravcu, i neki njihovi postupci ličili su sve manje na povratak "staroj pravici", a sve više na reformi zahvat, a na momente poprimajući i revolucionarni oblik.

Međutim sa izlaskom u javnost i početkom reformi se još uvijek oklijevalo. Rane od Numancije još uvijek nisu zacelile, a bilo je i potpunosti jasno da će svaka akcija naići na veliki otpor. Možda je kod Tiberija, njegovih saradnika i istomišljenika bila prisutna i strepnja ili strah pred svim onim posljedicama koje može proizvesti njihova akcija. Poznavajući tadašnju političku situaciju u Rimu njihova strepnja nije bila bez osnova. Kao da su čekali pogodnu priliku ili moment kada je situacija došla do krajnje napetosti da bi reagovali. A onda su stigle vijesti sa Sicilije, koje su govorile o iznenadnoj pobuni masovnih razmjera, i o novom ratu koji je Rim sada morao voditi ne protiv stranog naroda, nego protiv sopstvenih robova. Sada su praktično Tiberije i njegov kružok iz kojeg je proizašla stranka populara bili "prisiljeni" na akciju i djelovanje. Ali pošto ne raspolažemo sa dovoljno relevantnih informacija da se odlagalo sa iznošenjem programa ne bi trebalo apriori odbaciti ni mogućnost da se Tiberije kandidirao tek onog momenta kada su on i njegov kružok imali već u potpunosti razrađen program reformi i kada su obezbijedili i izbor svoga kandidata Mucija Skevole za konzula za 133. god. p. n. e. i potrebno je istaći, ne i plan političkog praktičnog djelovanja, što se onda sasvim slučajno poklopilo sa izbijanjem robovskog rata.

2.23 I. ustanak robova na Siciliji (135 – 132. god. p. n. e.)

"Svi ljudi koji nastoje uzvisiti ostala živa bića, svim se silama moraju truditi da svoj život ne provedu u tišini poput stoke koju je priroda stvorila pognutom i trbuhu poslušnom"
Salustije[1186]

„(Sicilijanci) su kupovali mnoštvo robova. Pošto bi ih u masama odveli sa mjesta gdje su čuvani, odmah bi na njih stavljali žigove i belege. Mlađe robove upotrebljavali su kao pastire, a ostale kako je kome bilo potrebno. U službi su teško postupali sa njima i sasvim se malo o njima starali, kako u pogledu hrane, tako i u pogledu odijela"
Diodor[1187]

[1186] *Sal. Bell. Cat.* 1,1

[1187] *Diod.* XXXIV (exc. Konstantina Porfirogenita)

Robovi su, pored svega onoga što je njihovo prisustvo u velikom broju u Italiji proizvodilo, predstavljali i veliku opasnost za Rimsku državu jer su bili potencijalni unutrašnji neprijatelj. Oni su bili strani element usađen u velikom broju u samo tkivo Republike, i to u najgorem statusnom položaju i koji svakog časa može da eksplodira. U svijesti svakog roba leži želja za slobodom, do koje se može doći na različite načine. Da bi ostvarili svoj cilj, robovi su često pribjegavali zavjerama i pobunama. Što je nasilje prema robu bilo veće, to se moglo pretpostaviti da će i njegova reakcija biti proporcionalna nasilju kojem je izložen. Međutim sve do pobune na Siciliji zavjere i pobune robova u rimskoj državi nisu bile ni velike ni dugotrajne[1188], nego su imale male razmjere i nisu proizvele teže posljedice po Republiku ili robovlasnike. Rimska državna vlast je takve pobune brzo i efektivno ugušivala, a njihove inicijatore okrutno kažnjavala. Grčki historičar Diodor spominje manje bune i zavjere robova u Nuceriji i Kapui. U okolini Rima je 199. god. p. n. e. izbila pobuna robova kada su se kartaginski taoci koji su bili internirani u tvrđavi Setia udružili u zavjeru sa afričkim robovima. Ali su dva izdajnika odala zavjerenike i u Setiju je poslan pretor koji je uhapsio zavjerenike. Ubrzo je došlo i do ustanka robova u gradu Prenesti (prilikom ugušivanja pogubljeno je 500 robova), a 196. god. p. n. e. izbila je pobuna i među robovima u Etruriji[1189](ustanici su bili potučeni, a organizatori ustanka razapeti), U drugoj deceniji II. st. p. n. e. digli su ustanak robovi-pastiri u Apuliji, ali i ta pobuna je bila ugušena (na smrt je osuđeno 7 000 ljudi). Svi ovi pokreti, zavjere i ustanci robova su bili neuvezani, slabo organizovani i stihijski, a efekat koji su proizvodili je bio sporadičan i kratkotrajan. Sprečavanje i ugušivanje zavjera i pobuna je uvijek bilo praćeno uz surove reprekusije i odmazde nad zavjerenicima i pobunjenicima, uključujući i rašireno razapinjanje na krstove. A onda je sedme decenije II. st. p. n. e. akumulirana negativna energija robova iznenada eruptirala sa stravičnim posljedicama i strah o velikom ratu sa svojom služinčadi, koji je u glavama robovlasnika smatran fikcijom, sada se preokrenuo u stvarnost.

Ustanak

Na Siciliji je od kraja II. punskog rata pa u narednih 60 godina vladao mir i prosperitet. Oslobođeni ratnih stradanja i pustošenja Sicilijanci su se mogli posvetiti mirnodopskom životu, sa svim kvalitetima ali i manama koje je takav život donosio. Opuštena atmosfera i ekonomski prosperitet klase latifundista su širom otvorili vrata bezbrižnosti i rađanju sve veće pohlepe, bar u višim socijalnim slojevima. U tom razdoblju i na tlu Sicilije se kao i u Italiji odvijao sličan proces. Pojedinci su se dočepali ogromnog bogatstva i nagomilavali su sve veći broj robova, koji su praktično preplavili ostrvo. Takva velika koncentracija robova, od kojih je većina bila etnički srodna, jer su većinom bili porijeklom iz Sirije, morala je rezultirati teškim posljedicama za rimsku upravu u provinciji Siciliji. Teškom stanju na Siciliji su najviše doprinijeli i nečovječni postupci robovlasnika, koji su većim dijelom bili rimski vitezovi, a etnički Sicilski Heleni. Robovlasnici Sicilije su bili klasičan primjer loših gospodara i zlostavljanje i nasilje prema robovima na ostrvu je poprimilo

[1188] *Diod.* XXXVI, 11 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1189] *Liv.* XXXII, 26

kritične razmjere. Sa robovima su Sicilijanci postupali gore nego sa svojom stokom, žigosali su ih, opterećivali ih teškim poslovima, često ih i bezrazložno bičevali, dok se sa svoje strane nisu nimalo brinuli o njihovoj ishrani i odijevanju, prepuštajući obezbjeđivanje egzistencije svojih robova inicijativi njih samih. Da bi mogli da prežive dio robova se počeo izdržavati pljačkom i drumskim razbojništvom, tako da su putevi na Siciliji postali prilično nesigurni, pogotovu u toku noći. Namjesnici nisu uspijevali da izađu na kraj sa sve većom anarhijom u koju je zapadala provincija. Stanje je sve više postajalo haotično i neizdrživo i bilo je samo pitanje vremena kada će ono eksplodirati u erupciji nasilja i rata. Nehtjenje i nemogućnost robovlasnika da prihvate činjenicu da su i robovi ljudi, sa svim svojim vrlinama, manama i potrebama i da ponesu svoj dio odgovornosti za instituciju ropstva, bilo je surovo kažnjeno isto kao i njihova arogancija, nasilje, bezbrižnost i glupost.

Eun, čarobnjak, varalica, ludak za jedne, ali i svetac, heroj i spasilac za druge

U gradu Eni koji se nalazio u samom srcu otoka, živio je rob po imenu Eun, rodom Sirijac iz Apameje, koga su smatrali vidovitim a koji se i sam bavio magijom i čarobnjaštvom. Tvrdio je da mu se jednom prilikom ukazala sirijska božica Atargatis[1190] koja mu je prorekla da će jednog dana postati kralj. Njegov gospodar Antigen, kao i ostali sicilski robovlasnici, u osjećanju samozadovoljstva i bezbrižnosti, nisu smatrali Eunove tvrdnje za ozbiljne, nego su im samo služile za zabavu. Antigen je dovodio Euna na svoje večernje zabave, koristeći sirijca i njegove stavove kao predmet šale. Na zabavama koje je priređivao, među okupljenim svojim prijateljima, Antigen je pitao Euna o njegovom kraljevstvu i kako će, ne bez ironije, postupiti sa svakim od prisutnih kada postane kralj. Eunovi iskreni i pokazalo se istiniti odgovori, u kojima je najavljivao obračun sa robovlasnicima, su samo još više rasplamsavali smijeh prisutnih koji su Euna tretirali kao budalu. Ali pokazalo se da je Eun bio mnogo pametniji i ozbiljniji od mnogih koji su ga nadmeno ismijavali. Nasuprot robovlasnicima, među robovima je Eun uživao veliki autoritet, ugled i utjecaj, bilo zbog njegove čarobnjačkih i vidovnjačkih "sposobnosti", bilo zbog njegovog urođenog talenta i karizmatičnosti.

Posebno teško bilo je robovima na imanju veleposjednika Damofila. Sam Damofil je bio općepoznat kao posebno surov u ophođenju prema svojim robovima. A i njegova žena Megalis kao da se sa svojim mužem takmičila u kažnjavanju i iživljavanju nad robovima, posebno robinjama. Izloženi takvim postupcima, Damofilovi robovi su se počeli tajno okupljati, spremajući zavjeru kako bi prekinuli lanac nasilja. Da bi saznali volju božanstava o svom naumu, obratili su se Eunu. Kada su magijskim obredom “dobili” dopuštenje božanstava za svoj naum, sakupilo se oko 400 robova i pod vodstvom Euna, pobunjeni robovi upadoše u grad Enu. U samom gradu su pobunjeni robovi počinili niz svireposti, ubijajući i mučeći svoje bivše gospodare. Sam Eun je svojim rukama ubio svoje gospodare Antigena i Pitho. Damofil i njegova žena su uhvaćeni i dovedeni u gradski teatar gdje im je pred masom pobunjenih robova javno suđeno. U samom teatru je

[1190] Glavno svetilište boginje Atargatis bilo je u Hiearapolisu (današnji Membidj u sjeveroistočnoj Siriji).

Upo. Lukijan, O sirijskoj boginji

ubijen Damofil, dok je Megalis predata njenim bivšim robinjama koje su je bacile sa stijene. Kćerka Damofila i Megalis je ipak pošteđena i nasilja i smrti i pobunjenici su se prema njoj odnosili dostojanstveno, sjećajući se da je jedino ona bila ta koja se prema robovima ophodila čovječno i pomagala ih u svakoj prilici. Iz ovog primjera možemo vidjeti da je osveta robova, i u haosu samoga početka ustanka, imala smisla, i da svi oni koji su bili nevini, nisu bili pogubljeni niti izloženi nasilju. Ipak veći dio slobodnih građana Ene je bio likvidiran, izuzev onih koji su bili vješti u izradi oružja i oruđa i koji su stoga bili potrebni pobunjenim robovima. To je dokaz koliko malo treba se uloge u društvenoj strukturi dramatično izmijene.

Eun je proglašen za kralja, a njegova žena koja je bila rodom iz istog sirijskog grada kao i on, za kraljicu. Nova «robovska kraljica» je bila nezaobilazan faktor u toku čitavog trajanja robovskog. Eun je svojim proglašenjem za kralja, promijenio i svoje ime, nazvavši se tradicionalnim imenom seleukidskih kraljeva Antioh. Svoje stečeno kraljevsko dostojanstvo potvrđivao je i kraljevskom dijademom koju je nosio i kopiranjem helenističkih dvorova. Izabrana je i skupština i kraljevsko vijeće koje su sačinjavali najumniji i najsposobniji robovi, među kojima je bio i Grk Ahej, koji je i planirao akciju pobune. U roku od tri dana naoružano je i više od 6 000 robova. Skoro istovremeno sa pobunom u Eni, javio se još jedan centar pobune na jugozapadu Sicilije, na čelu sa Kleonom iz Kilikije. Još se veća opasnost za Sicilijance i rimsku upravu javila kada se Kleon podčinio Eunu priznavši ga za kralja, dok je on sam vršio dužnost stratega, čime su se dvije vojske pobunjenih robova udružile, nasuprot rimskim i sicilijanskim očekivanjima da će se dvije robovske vojske zbog konkurencije neminovno sukobiti. Vođeni Eunovim političkim i organizatorskim genijem ustanici su ustanovili i sud koji je kao uzor imao model helenističkih sudova. Pobunjeni robovi su svojoj političkoj tvorevini dali još jednu važnu odliku državnosti jer su kovali bakreni novac. Sva ova organizacija «kraljevstva robova« odvijala se u veoma kratkom razdoblju od mjesec dana, što ukazuje na veliku umješnost i mudrost vođa ustanka, posebno “kralja” Euna, koji se brzo nametnuo robovima i uspio da od heterogene mase pobunjenih robova stvori za kratko vrijeme jedinstven organizam i da izgradi sistem koji funkcioniše. Eun je imao i dara državnika, pošto je uspio da ustanak institucionalizira i pretvori ga u neku vrstu proto-državnog organizma izgradivši institucije, kao što su skupština i kraljevsko vijeće a i instituciji kralja dao je potrebno dostojanstvo, koje je posjedovala više ili manje svaka tadašnja država. Historija ne nalazi sličan primjer da su ustanici, a posebno robovi koji su bili rasno, jezički, etnički, religijski između sebe različiti, uspjeli da sa takvom brzinom izgrade organe vlasti, i da sve svoje različitosti utope u jedno tijelo koje će imati izgled čak neke državne formacije i da to djeluje u praksi. "Kralj" Eun je bio i osoba koja je mogla kontrolirati mase i pojedince, njihove interese i želje, i sve to uklopiti u savršenu i funkcionalnu strukturu ustanka kojoj je on bio na čelu. Svoju karizmatičnu energiju znao je usmjeriti u pravilnom smjeru, više voleći da na svoju stranu privlači, nego da odbija ljude. Može se slobodno reći da je on bio osoba sa mudrošću, hrabrošću i snagom kakvu bi svaka mediteranska država i narod toga vremena mogli samo poželjeti. Nažalost ni historija ni mnogi pisci antike a i sadašnjosti nisu mu posvetili dovoljno pažnje, neopravdano ga zanemarivši u korist vođa drugih robovskih ustanaka. Spartak, kome se

znatno više pažnje posvećivalo tokom historije, nije imao u svom ustanku taj kvalitet koji je posjedovao I. sicilski robovski rat. Spartak je tokom čitavog ustanka bio bez jasnog cilja i ideje vodilje iako je raspolagao sa bolje obučenom i mnogobrojnijom vojskom čiju su osnovicu činili gladijatori, za razliku od vojske robova na Siciliji koju su sačinjavali većinom agrarni robovi, a i godinama je lutao uzduž Italije, sve dok na kraju nije bio uništen. Još jedan faktor, pored političko-organizatorske umješnosti vođa ustanka, ne bi trebalo zanemarivati kada je riječ o unutrašnjoj strukturi ustanka. Većina robova je kako je već rečeno uglavnom poticala iz istočnog Mediterana koji je imao višemilenijumsku tradiciju državotvornosti, pa je samim tim, njima bilo lakše da stvore strukturu ustanka koja je u velikoj mjeri sadržavala i elemente države, nego da je kojim slučajem bilo riječi o robovima keltskog, germanskog, hispanskog, afričkog, ili ilirskog porijekla.

Radi svega iznesenog ni uspjesi vojske "kralja" Euna/Antioha ne bi trebali biti iznenađenje ni slučajnost, jer su i oni bili proizvod dobro osmišljenog i u praksu pretočenog sistema rukovođenja ustankom. Cifre o broju ustanika koje donose antički historičari (po Diodoru 200000, po Liviju 70000, po Floru 60000) su sigurno bile pretjerane, ali nesumnjivo je broj ustanika bio velik, prelazeći više desetina hiljada naoružanih. Ustanici su uspjeli da zauzmu više sicilskih gradova, od kojih ćemo kao važnije istaći Akragas, Taorminu i Morgantinu. Trupe Republike i Provincije su znale doživjeti i teške poraze od strane ustanika, tako je na primjer vojska od 8000 ljudi, uglavnom sastavljena od stanovnika Provincije, a koju je predvodio L. Plaucije Hipsej bila potpuno razbijena od ustanika. Pobunjeni robovi su porazili i rimskog vojskovođu Manlija.

Ipak je Rimska Republika bila neusporedivo jača od državne improvizacije "kraljevine" Euna (Antioha), i bilo je samo pitanje vremena kada će, usprkos talentu Euna i hrabrosti ustanika, regularne trupe Republike ugušiti robovski ustanak. I nakon dosta muke, trupe Republike su uspjele 133. god. p. n. e. pod zapovjedništvom Lucija Kalpurnija Pizona Frugija (*Lucius Calpurnius Piso Frugi*) da kod Mesane potuku ustanike. Konzul za 132. god. p. n. e. Publije Rupilije, opkolio je uporište robova grad Tauromenij.[1191] Unutar grada zavladala je oskudica i glad takvih razmjera da se pojavio i kanibalizam. Izdajom sirijca Serapiona, koji je predao gradsku tvrđavu, Rupilije je uspio da osvoji grad. Tom prilikom je zarobio i sve one koji su se sklonili u Akropolju. Zarobljenici su prvo bili mučeni, a zatim po Rupilijevom naređenju bačeni sa zidina. Iz Tauromenija Rupilije je krenuo prema Eni i na isti način kao kod Tauromenija pristupio opsadi. U toku borbi pred gradom poginuo je Kleon. I Ena, kao i Tauromenij je zauzeta zahvaljujući izdaji. "Kralj" Eun je bio zarobljen i zatočen u zatvoru u Morgatini, gdje su ga izjele uši. 20 000 pobunjenih robova je kažnjeno razapinjanjem na križ. I na kraju nakon višegodišnjeg teškog i krvavog ratovanja u kojem su Rimljani i provincijalci pretrpjeli i niz poraza, Publije Rupilije je uspio da završi prvi veliki robovski rat koji su Rimljani vodili.

Pobuna na Siciliji izazvala je lančanu reakciju i slične pokrete robova u Italiji. U Rimu se pobunilo 150 robova, a i u kampanskim gradovima Minturnu i Simesu izbile su zavjere i

[1191] Kod Flora riječ je o konzulu Perperni.

odmetnuća robova. Vijest o velikom ustanku robova na Siciliji je munjevitom brzinom obišla i druge dijelove Mediterana izazivajući i tamo niz robovskih pokreta : na Hiosu, u Laurijskim rudnicima u Atici pobunilo se oko hiljadu robova, a ni Delos, centar trgovine robovima u Egejskom bazenu, nije izbjegao pobunu robova.[1192] Svi ti robovski pokreti, zavjere pa i otvorene pobune su bile relativno brzo suzbijene i ugušene.

Ustanak na Siciliji je pokazao pored robovskog bijesa i dubinu klasnog i staleškog raslojavanja unutar slobodnog stanovništva, i mržnju koja je proizašla iz sve izraženije ekonomske i političke nejednakosti. Tako se znalo dešavati da slobodno stanovništvo Sicilije iz siromašnijih socijalnih slojeva, ne samo da nije sažalijevalo sudbinu svojih sunarodnika-robovlasnika, nego se naprotiv veselilo njihovoj nesreći, jer im je "zavidio zbog nejednakosti položaja i razlike u (luksuznom op.a.) načinu života".[1193] Štaviše, puk je pod firmom robova, znao napadati, pljačkati i paliti latifundije. To je bio prvi znak socijalnog bunta slobodnog stanovništva koje je moglo eksplodirati svakoga časa.

Posljedice prvog velikog robovskog rata, a u narednim desetljećima vodili su se još mnogi, neki i teži i opasniji robovski ratovi, Rimljani su indirektno osjećali dugo. Na neki način I. sicilski ustanak robova je bar jednom dijelu Rimljana i Italika otvorio oči i suočio ih sa stravičnim posljedicama krize koja ako se ne zaustavi može na kraju da proguta i samu Republiku. Tako je Sicilski robovski rat najviše i doprinio da se Tiberije i proto-popularski kružok pokrenu na akciju, što je i Tiberije u jednom od svojih govora indirektno i sam priznao.

2.24 Program

"Pravednost je tamo gdje je među ljudima zakon"
Aristotel[1194]

Nakon uspješne izborne kampanje koja se odvijala u svim dijelovima tadašnje Italije, u decembru 134. god. p. n. e. Tiberije Grakh je izabran kao jedan od narodnih tribuna za 133. god. p. n. e. Vrijeme njegovog izbora i jednogodišnji mandat je bio podudaran, slučajno ili namjerno, sa izborom Publija Mucija Skevole[1195] i Lucija Kalpurnija Pisona Frugija za konzule za 133. god. p. n. e. [1196]

Konzuli-CONSVLES

Najviša magistratura u rimskoj državi je bila državna institucija, na koju su bile prenijete političke i vojne nadležnosti kralja kada je ukinuta monarhija. Izgleda da se u najranijem periodu Republike spomenuta najviša izvršna magistratura najčešće zvanično nazivala

[1192] *Oros.* V, 9

[1193] *Diod.* XXXIV/XXXV, 2,48 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1194] *Aristot.* Nikomahova Etika, 1134 a30-b1

[1195] Poslije pada Tiberija i Gaja, Mucije Skevola je obavljao službu prokonzula provincije Azije 121. god. p. n. e.

[1196] *Vell.* II, II, 1-2

pretores consules. Nakon što je od ove institucije stvorena posebna sudbena institucija koja je u svome imenu isto koristila izraz *pretores*, prvi dio složenog imena najviše državne magistrature je postupno iščezao iz upotrebe (najvjerovatnije iz razloga distinkcije u odnosu na novu instituciju), i od kraja prve polovine IV. st. p. n. e. upotrebljavao se samo naziv *consules* (konzuli). Etimološko porijeklo riječi konzul tj. konzulat (*consultus*) potiče iz lat. riječi *consilium i.n*-savjet, pa su samim tim i konzuli smatrani vrhovnim državnim savjetnicima, koji moraju brinuti o državnim poslovima. Konzulat je bio kolegijalna magistratura povjerena dvojici konzula čiji je mandat trajao godinu dana. Konzuli su birani u centurijatskim komicijam, kojima su i predsjedavali. Rimska godina je nazivana po imenima izabranih konzula za tu godinu. Ako bi za vrijeme svoga mandata jedan od konzula umro, birao se za preostali dio godine na njegovo mjesto *consul suffectus*. U ranijim razdobljima Republike konzuli su imali cjelokupnu izvršnu upravnu, sudsku i vojnu vlast, odnosno sve kraljevske ovlasti izuzev sveštenićkih. Ovlaštenja konzula su podrazumijevala i pravo da mobiliše i komanduje armijama. Postepeno su instituciji konzula oduzimane sudske, finansijske i druge kompetencije koje su prenošene na novoformirane državne institucije. Pred konzulima je u znak počasti (ne pojedinca, nego institucije konzulata) uvijek išlo 12 liktora. Nakon završene službe, isluženi konzuli i pretori su dobijali provincije u kojima su nastavljali upravljati pod titulom *prokonzula* ili *propret*ora. Još u toku svoje državne službe, konzuli i pretori su formirali svoj vojni i administrativni štab s kojim su namjeravali da upravljaju provincijom, a u koji su se obično regrutovali vitezovi. Ne samo položaj upravitelja provincija nego i obično službeničko i oficirsko mjesto u upravljačkom štabu, donosilo je ogromne mogućnosti za enormno bogaćenje, odnosno za najbezočniju pljačku provincije, zbog čega je uvijek služba u provincijama, posebno onim bogatim i pacificiranim bila vrlo atraktivna u višim slojevima rimskog društva.

Diktator

Diktatura je bila vanredna, viša magistratura koja je bila vremenski ograničena (uglavnom na 6 mjeseci). Diktatore nije birao narod na svojim skupštinama, nego ga je imenovao konzul ili nekada pretor (naravno odlučujuću riječ je ipak imao Senat), a narodne skupštine su samo primale na znanje imenovanje[1197]. Odluku o imenovanju diktatora je donošena u izrazito teškim vanrednim okolnostima. Dikator je dobivao neograničenu vlast. Diktator je sebi imenovao zamjenika koji je nosio naziv komandanta konjice (MAGISTER EQVITAM). U slučaju proglašenja diktature sve redovne magistrature, ali ne i tribunat su bile suspendirane, izuzev onih koje je diktator trebao. Diktatura je još jedan dokaz svestranosti rimskog državnog uređenja, jer je, i pored velikih ovlaštenja koja je imala, ona bila strogo i jasno uokvirena u rimski republikanski zakonski okvir (ustav). Kasnije u vrijeme krize Republike postojanje ove institucije je poslužilo mnogim pojedincima da svoju autokratsku vlast stave u zakonske okvire i sklop rimskih institucija.

Pretor-PREATORES

[1197] *Plut. Mar.* 29

Pored konzulata u više magistrature spadala je još i pretura. Riječ pretor (*praetor*) je nastala od lat. riječi *prae*-pred; čime se naglašavalo da je riječ o osobama koje predvode. U prvo vrijeme Republike pretorima su se nazivali magistrati koji su imali ovlaštenja slična onim koja su kasnije imali konzuli (neko vrijeme su nazivani i *iudices*-sudije). Institucija preture iz srednjorepublikanskog perioda je bila visoka, redovna magistratura, koja je nastala 367. god. p. n. e. kada je iz nadležnosti *pretores consules* izuzeto sudstvo i povjereno pretoru. U početku su bila dva pretora, gradski pretor (*praetor urbanus*) koji je bio najveća sudska instanca u Gradu i peregrinski pretor (*praetor peregrinus*) koji je bio zadužen da presuđuje u odnosima rimskih građana i stranaca. Od 227. god. p. n. e. birala su se još dva pretora. Pretori su uvijek službovali samo u gradu Rimu i smjeli su ga napustiti najduže samo na deset dana.

Predstavljanje programa

U momentu kada je Tiberije izabran za tribuna, Rim je vodio dva rata. Na Siciliji se nastavljao sukob sa robovima koji će potrajati još par godina, a u Iberiji je Scipion Emilijan opsijedao Numanciju. Prvo pitanje koje se postavlja kada se govori o reformnom programu jeste, da li su Tiberije i populari imali već pripremljen program i prije izbora Tiberija za tribuna. Iz činjenice da je Tiberije odmah po svome izboru iznio precizne zakonske prijedloge možemo tvrditi da su još prije Tiberijevog izbora bili pripremljeni program i zakonska rješenja koja bi ga realizirala. Kružok je svoj program izrađivao studiozno, razmatrajući podrobno sve detalje i pokušavajući da u njemu predvide sve eventualnosti i bio je dovršen upravo u momentu kada je otpočela izborna kampanja. I brzina sa kojom je program predstavljen potvrđuje da su Tiberije i njegov kružok imali pripremljen nacrt zakona još prije izbora. Izgleda da su najveću ulogu u izradi zakona imali braća Mucije Skevola i Publije Licinije. Ciceron prenosi i uvjerenje koje je bilo rasprostranjeno u tadašnjoj rimskoj javnosti da su ustvari njih dvojica stvarni autori zakona koje je iznio Tiberije.[1198]U vrijeme Tiberijeve kandidature za narodnog tribuna, obojica braće su bili sa već izgrađenom reputacijom čuvenih pravnika i političara, dok je Tiberije ipak bio tek početnik u javnom životu Republike, a bio je i znatno mlađi od prethodne dvojice. Samim tim je bilo razumljivo da se na tadašnjoj političkoj sceni Republike, javi uvjerenje da su braća Mucije Skevola i Publije Licinije stvarni tvorci zakona, koji su samo Tiberija isturili, kao javnog reprezenta njihovih ideja i želja. Ipak smatramo da ne bi trebalo odvajati nijednog od članova užeg kruga reformskog kružoka kao ekskluzivnog tvorca reformskih zakona. I Tiberije, i braća Mucije Skevola i Publije Licinije, i Apije Klaudije Pulher, i Gaj Papirije Karbon i mladi Katon i mnogi drugi učestvovali su više-manje u izradi čitavog paketa reformi. Sigurno su braća Skevola i Licinije najviše uradili da ideje i želje njihovih istomišljenika dobiju pravnu formu, kako bi mogle da uđu u zakonsku proceduru i samo u tome pogledu oni se mogu smatrati tvorcima zakona.

Drugo pitanje koje se pred nama postavlja je, da li je reformni program predstavljen i kao izborni ili ga Tiberije sa svojim istomišljenicima nije iznosio u javnost za vrijeme izbora.

[1198] *Cic. Acad.* II,5,13

Moguće je da je javnosti predstavljen samo manji djelič toga programa, tek u tolikoj mjeri da se obezbijedi podrška glasača. Vjerovatno je tačna ova druga solucija jer u slučaju da je kompletan reformni paket javno predstavljen kao izborni program, do sukoba bi došlo već na samim izborima za tribune. Optimati bi se sa svoje strane sigurno pobrinuli da Tiberije ne bude izabran ili bi izvršili na njega ili na pojedince iz njegovog kružoka takav pritisak da bi program bio povučen. Izborom Tiberija za tribuna, njegov kružok je dobio znatno širi manevarski prostor za djelovanje. Ingerencije i ovlaštenja, kao i imunitet koji je posjedovala institucija tribunata su trebale biti dovoljna garancija za uspješno ostvarivanje reformi. Volje da se ide do kraja u realizaciji programa kod Tiberija i istomišljenika nije nedostajalo, ali izgleda je da im je nedostajalo strpljenja i političke umješnosti.

Plebejski tribuni

Prva secesija plebejaca na Sveto brdo (MONS SACER) 494. god. p. n. e. kao rezultat kompromisa između njih i patricija izrodila je instituciju tribunata[1199]. Tribuni su po svojoj osnovnoj vokaciji trebali biti branioci interesa plebejaca i mogli su biti birani jedino iz njihovih redova. U početku su bila dva tribuna koja su činila kolegij, i koji su mogli djelovati nezavisno jedan od drugog, s time da u slučaju ako im se mišljenja razilaze, tribun koji stavlja veto ima prednost. Kasnije se broj tribuna povećao, prvo na pet, a zatim i na deset, ali i tada je bilo dovoljno da samo jedan tribun stavi veto i da se neka odluka derogira, makar je podržavao i ostatak kolegija. [1200] Tribuni su posjedovali pravo da prosvjeduju (*Ius intercedendi*) na bilo kakav zakon ili odluku Senata, rimskog magistrata ili drugog tribuna, ali i da obustave izvršenje takve odluke samo jednom riječi *veto*-zabranjujem (od lat. riječi *veto,1,vetui,vettitum*, -zabraniti.*).* Pravom veta tribuni su mogli da spriječe i usvajanje bilo kog zakona. Tribun nije imao obavezu da obrazloži razloge zbog kojih je primijenio veto. Pored veta, institucija tribuna je imala čitav niz ingerencija i ovlaštenja. Tribuni su pod svojim okriljem imali pravo da pomažu i štite interese pojedinih svojih plebejskih štićenika (*ius auxilii*). Njihove ingerencije u strukturi rimskih državnih institucija su bile toliko velike da su imali pravo da pozovu na odgovornost bilo kog magistrata republike (*ius coercendi et prensionis*) i da mu se izrekne kazna. U sklopu svojih zakonodavnih prava uživali su i prava sazivanja i vođenja sjednica narodne skupštine (*ius agendi cum populo*) i predlaganja zakona narodnoj skupštini, koji bi u slučaju da ih skupština usvoji postali punovažni i izvršni. Od II. st. p. n. e. tribuni imaju pravo i na mjesto u senatu. Pri kraju Republike dobili su i pravo sazivanja i vođenja sjednica Senata (*ius agendi cum patribus*). Garancija nepovredivosti institucije tribuna bili su zakletva plebejaca kojom su se obavezali da će braniti tribune svim sredstvima i poseban zakon *lex sacrata*. Na osnovu ovog zakona smatralo se da se tribuni nalaze pod božanskom zaštitom, odnosno bili su sakrosanktni (od lat. riječi *sacer,-cra,-crum*-svet,

---

[1199] Došavši u sukob sa patricijima, plebejci su se iselili iz grada i utaborili se na Svetom brdu Zahvaljujuči posredovanju Menenija Agripe koji je uživao veliki ugled među plebejcima sklopljen je sporazum i spriječen je građanski rat. *Liv.* II, 32-33; *Sal. His. fr.* Govor Gaja Licinija Macera, narodnog tribuna rimskom narodu, 1-2; *App. de bell. civ.* I, 1

[1200] *Plut. Tib. Gra.* 10

posvećen). Jednim od mnogih zakona koji su donijeli pretori Valerije i Horacije proglašavao bi se izvan zakona svako ko bi nanio tjelesnu povredu tribunu ili bilo kojem drugom plebejskom funkcioneru i prijestupnik bi se kažnjavao *sacratio capitis* (smrtnom kaznom). Sva ova ovlaštenja samo su još više pojačala snagu i utvrdila poziciju institucije narodnog tribuna, pretvorivši je u jednu od najmoćnijih u državnoj i društvenoj strukturi Republike. Svi narodni tribuni su se kada su govorili, sve do Gaja Grakha, okretali prema Senatu i onom dijelu foruma koji se zvao Komicium[1201]. Kad se izabere diktator, narodni tribun nije gubio svoja ovlaštenja i nakon privremene suspenzije ostalih magistrata. Ustvari tribun po političkom vokabularu rimske države nije spadao, i pored vanredno velikih ovlaštenja, u magistrature. Pored tribuna postojala je još jedna plebejska institucija, to je bio *plebejski edili*, koji su trebali biti asistenti tribuna. Pored plebejskog edila, postojao je i patricijski edil.[1202]

Sadržaj programa

Neposredno po svom izboru Tiberije je u svojstvu narodnog tribuna, počeo govoriti o Italicima, kao ratobornom i Rimljanima srodnom narodu, ali i da će oni postepeno propasti zbog posljedica krize i sve manjeg broja ljudi. Tiberije je bio i neumoljiv u borbi protiv primjene robovskog rada i u tim prvim govorima rimskom narodu isticao je beskorisnost i štetnost robova i sve opasnosti koje proizilaze iz držanja robova. Posebno je ukazivao na primjer Sicilije i ustanka robova koji je tamo bjesnio, nanoseći Republici golemu štetu u ljudima i resursima. Zbog ovakvih stavova ne bi trebalo smatrati da su Tiberije i ljudi okupljeni oko programa koji je prezentirao bili protiv ropstva kao institucije i društvenog fenomena. Za tadašnje ljude ukidanje ropstva je bilo nezamislivo i rijetko je koji antički političar, mislilac ili pisac zastupao ideju o ukidanju institucije ropstva. Tako da ni Tiberije nije u tome predstavljao izuzetak. U svome negodovanju protiv robova on je primarno isticao njihovu veliku brojnost, dokazivao da su oni nekorisni za vojsku, da su nevjerni prema gospodarima, uzimajući kao primjer i na zbivanja na Siciliji, gdje je naglo povećanje broja robova dovelo do pobune i rata širokih razmjera i masovnog karaktera, koji niti je bio lahak niti kratak[1203], Tiberije je posebno isticao u svojim govorima štetnost tolikog oslananja na rad robova, koji je istina jeftin ali i sa druge strane nije produktivan, jer je to kao posljedicu imalo propadanje slobodnih stanovnika i povećanu nezaposlenost i time uništavanje rimskog i italskog seljaka. Generalno gledajući bogatašima se stalno zamjeralo što se služe robovima kao radnom snagom, a ne slobodnim građanima i saveznicima, čime su se optuživali da rade protiv viših interesa države, a brinu samo za svoju kratkoročnu ličnu korist.

Nakon što je pripremio teren svojim govorima i izlaganjem posljedica krize po rimsko-italsko društvo, Tiberije je i javno iznio kompletan reformni program. Okosnica programa populara, zasnivala se na agrarnom zakonu. Nije sačuvan izvorni i potpuni oblik prijedloga zakona, ali prema antičkim piscima (bez obzira da li ga navode direktno ili

[1201] *Plut. Cai. Gra.* 5

[1202] Treću vrstu ediliteta ustanovio je Julije Cezar.

[1203] *App. de bell. civ.* I, 9

spominju samo uzgred), te iz sačuvanih natpisa koji indirektno spominju *lex Sempronia*, može se dobrim dijelom rekonstruisati Tiberijev prijedlog zakona. Tiberijev zakonski prijedlog u svojoj osnovi je bio obnova ranijeg agrarnog zakona koji je ograničavao dozvoljenu površinu javnog zemljišta koje je smio pojedinac koristiti. Na taj raniji zakonski predložak Tiberije je dodao i niz dodatnih odredbi, koje raniji zakoni nisu imali, a koji su doprinosili kvaliteti i sadržajnosti zakona. Sam zakon može se rekonstruisati vjerovatno na sljedeći način :[1204]

- Pojedinac iz fonda *ager publicus* može uživati najviše do 500 jugera (125 hektara). U slučaju da ima dva sina, svaki od njih je mogao da posjeduje još po 250 jugera zemljišta, ali ukupna veličina zemljišta po jednoj porodici nije smjela da prelazi 1000 jugera, i to zemljište po formuli AGRVM PVBLICVM IN PRIVATVM COMMATARE pretvara se u privatni posjed.
- Višak zemljišta se oduzimao i davao u fond iz kojeg se vršila podjela zemljišta, po 30 jugera (7,5 hektara) rimskim građanima i ostalim Italicima, preciznije "onima koje je trebalo pomoći", ali ne kao privatno vlasništvo, nego kao koncesiju uz malu godišnju zakupninu titularnom vlasniku, tj. Rimskoj Republici.
- Onima kojima je oduziman višak zemljišta bila bi isplačena nadoknada za uložena sredstva u zemljište koje bi im bilo izuzeto.
- Da bi se izvršila realizacija zakona, formira se komisija od tri člana "*triumviri agris iudicandis''*. Agrarna komisija trebalo je da postane stalna državna institucija, čiji bi se sastav mijenjao svake godine.[1205]
- Da bi spriječio mogućnost zloupotrebe i izvrdavanja zakona, zabranjena je prodaja ili bilo kakva transsakcija spornog zemljišta.[1206]
- Po Veleju Paterkulu, Tiberije je bio obečao i rimsko građanstvo i onim Italicima koji ga još uvijek nisu imali.[1207] Ovaj član je prilično diskutabilan i traži dublju analizu. Moguće je da je Velej na Tiberija prenio zakonski prijedlog o dodjeli rimskog građanstva italskim saveznicima koji je bio djelo Tiberijevog brata Gaja. ali isto tako ne treba ni odbaciti tvrdnju da je Tiberije u svom političkom programu stvarno predviđao dodjelu rimskog građanstva italskim saveznicima.

Zakon "protiv tolike nepravde i gramzivosti"[1208] nikada nije bio blaže sročen i popustljivije napisan. Kao što možemo vidjeti Tiberije i njegovi saradnici su napravili prilično kompromisan prijedlog. Veleposjednici (uzurpatori), su bili obavezni da vrate samo višak državne zemlje, ali ne i ona privatna zemljišta koja su stekli nasiljem i

---

1204 *Plut. Tib. Gra.* 9; *App. de bell. civ.* I, 9-10; *Liv. Epi. libri* LVIII; *Vell.* II, II, 2; *Diod.* XXXIV/V 6,1 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Cic. de lege agrar.; Val. Max.* III, 2, 17; VII, 2, 6; *Sex. Aur. Vic.* 64, 3; *Flor.* II, 14.

1205 *App. de bell. civ.* I, 9

1206 Izvrdavanje zakona o maksimiziranju veličine javnog zemljišta, moglo se uraditi tako što bi posjednici svoj višak zemljišta prodavali drugom posjedniku, a kupovali njegov višak. *App. de bell. civ.* I, 10

1207 *Vell.* II, II, 2

1208 *Plut. Tib. Gra.* 9

lihvarstvom. Zatim dopuštalo se da u svoje privatno vlasništvo pretvore onaj dio javnih zemljišta koji im je preostao, što je bio značajan ustupaka jer su time bili oslobođeni plaćanja zakupnine državi i eventualnosti novih raspodjela javnog zemljišta. Na kraju je kao dodatna pogodnost predviđeno da se za sav uloženi kapital u oduzeta zemljišta da adekvatna naknada. Tvorci zakona su nastojali da svoje reforme uravnoteže što je moguće više i da budu obazrivi i prema interesima i onih koji bi bili pogođeni realizacijom zakona. Time se ne može smatrati da je prvobitna verzija zakona predstavljala neki radikalni rez u tkivu tadašnjeg rimskog društva. Posebno se to ogleda u činjenici što se oni koji dobivaju zemljišta, i dalje tretiraju kao zakupci državne imovine. Ali i pored izraženog oportunizma zakonskog prijedloga, masa rimskog stanovništva je podržala zakon i bezuslovno ga prihvatila kao svoj, dok su na drugoj strani upravo oni kojima su učinjeni ustupci, "...iz svoje gramzivosti mrzili taj zakon"[1209]

Da bi dobili dovoljno glasova za svoj zakonski prijedlog Tiberijevi saradnici su pokrenuli i živu agitaciju širom Italije čiji su se rezultati brzo pokazali. Tiberije i njegovi prvi saradnici su i prije formalnog predlaganja zakona sa građanstvom održavali kontinuirane sastanke (*contiones*) kako bi mu se oglasile i protumačile osnove zakonskog prijedloga koji se namjeravao iznijeti. Prijedlog zakona je odjeknuo uzduž čitave države, i kako se bližio skupštinski dan na kojem će se razmatrati i odlučivati o Tiberijevom zakonskom prijedlogu, u Rim su se slijevale mase naroda, svakoga dana sve brojnije i brojnije iz mnogih kolonija i municipija, i podržavalaca zakonskog prijedloga i njegovih protivnika. Tiberije i njegovi saradnici su prebacivanjem odlučivanja o zakonskom prijedlogu direktno na narodnu skupštinu, a ne na prvo razmatranje u Senatu a tek onda na predlaganje narodu, izbjegli da njihova namjera bude već u začetku osujećena na isti onaj način kao što se to desilo sa Lelijem, koji je shvativši jačinu senatske opozicije, povukao svoj prijedlog.

Vrenje se u Rimu svakim danom sve više pojačavalo i jedni i drugi su se pripremali za skupštinsko zasjedanje.[1210] Ali u tom momentu broj onih koji su bili za usvajanje zakona je bio znatno veći. To dokazuje da su Tiberije i njegovi saradnici dobro tempirali vrijeme kada su predložili zakon skupštini. Vjerovatno se to desilo u januaru ili februaru 133. god. p. n. e. kada zbog zime dolazi do zastoja u poljoprivrednim radovima, i kada seljaci na koje su populari najviše i računali mogu u velikom broju doći u Rim i glasati za prijedlog zakona.

2.25 Skupština

Narodne skupštine

U načelu rimski narod je imao vrhovnu moć i suverenu vlast iz koje su bar teorijski, proizlazile i ostale rimske državne institucije i moć i ovlasti koje je narod na njih

[1209] *Plut. Tib. Gra.* 9

[1210] *App. de bell. civ.* I, 10

prenosio. Tu svoju suverenost Rimski narod je ostvarivao preko institucije narodnih skupština (*comitia)*. One su imale jurisdikciju nad odlučivanjem o ratu i miru, zakonodavnu djelatnost, vršile su izbor magistrata i tako indirektno utjecale i na sastav Senata, a imale su i na kriminalnu sudbenost sve dok nisu uvedeni stalni porotnički sudovi. *Comitia*[1211] su sazivali i vodili za to ovlašteni magistrati. Po svome vremenu i načinu nastanka, sastavu i nadležnostima razlikovale su se; kurijatska komicija (*comitia curiata*), centurijatska komicija (*comitia centuriata*) i tributska komicija (*comitia tributa*). Svaka od ovih comitia se sastojala od niza manjih komicija, a koje su formirane na osnovu više različitih faktora (rodovske pripadnosti, visine imovine, teritorijalne) a koje su sve zajedno činile jednu cjelinu, i svaka pojedinačna komicija nije mogla da sama donosi odluke.

Kurijatske komicije su bile najstarije, i bile su institucija patricijata. Ukupno je bilo 30 kurijatskih komicija (svaka kurija je činila jednu komiciju). Kurijatske komicije su bile obrazovane na osnovu načela rodovske pripadnosti. Kasnije su izgubile svoju svrhu i ostala im je nadležnost samo da se magistratima, koji su već izabrani u centurijatskim komicijama da vrhovno vojno zapovjedništvo-i*mperium*, te pravo imenovati auspicije. U njima se vršila i inauguracija sveštenika i proglašavao kalendar. One su i pored gubitka praktične političke moći zadržale religijski utjecaj, koji je u ono vrijeme imao značajno dejstvo na religiozne i sujevjerne mase Rimljana. Poslije su se prestale i sastajati i jedini ostatak kurijatskih kurija u vrijeme Tiberija Grakha je bilo prisustvo 30 liktora (kao simboličkog rudimenta nekadašnjih 30 kurijatskih komicija) prilikom predaje ovalaštenja *imperium* izabranim magistratima.

Centurijatske[1212] komicije, po legendi, je ustanovio kralj Servije Tulije, Obuhvatale su rimske građane na osnovu vojne dužnosti i imovinskog cenzusa. Vremenom je značaj oružane opremljenosti i pripadnost pojedinca određenom vojnom poretku u centurijatskim komicijama opadao u odnosu na ukupnu visinu imovine. Centurijatske komicije predstavljale su skupštinsku instituciju timokratskog karaktera, jer su bogatiji slojevi stanovništva bili zastupljeni u velikom broju centurija koje su sadržavale mali broj građana, dok su siromašniji bili zastupljeni u malom broju centurija ali koje su u sebi okupljale veliki broj građana. U centurijatskim komicijama svaka je centurija imala po jedan glas. U prvo vrijeme glasale bi prvo centurije viših klasa (vitezovi-18 centurija, i prva klasa-80 centurija), a u slučaju da su one glasale isto, postignuta bi bila većina od 98 glasova od mogućih 193 i više se nije glasalo. Između 241. i 222. god. p. n. e. i 179. god. p. n. e. izvršene su reforme strukture centurijatskih komicija, kojom se stari servijanski sistem u svojoj suštini prilično demokratizirao u korist nižih klasa, poglavito druge i treće klase.[1213] Centurijatske skupštine su se sastajale van gradskog ograđenog prostora

[1211] Naziv potiče od *Comitium, ii, n*,- mjesta između Foruma i Hostilijeve kurije, na kojemu su se sastajale kurijatske komicije, ili od lat. glagola *com-mitto, misi, missum* 3-sastajati se

[1212] Centurije su taktička vojna jedinica veličine od 100-150 ljudi, ali ona po brojnom stanju nije bila ekvivalent rimskim skupštinskim centurijama.

[1213] Umjesto stare servijanske podjele, sada je svaka od 35 triba davala po 2 centurije iz svake klase, čime je ukupan broj centurija iznosio 373 (sa centurijama vitezova, pionira, muzikanata i proletera). Razlozi reforme koje je evidentno najviše koristila srednje pa i niže imučnom seljaštvu ležali su primarno u neodrživosti starog koncepta vojničko-

(pomerium) i uvijek im je predsjedavao magistrat sa imperiumom. Nakon demokratizacije iz druge polovine III. st. p. n. e. ždrijebom je određivano koje će centurije prve glasati. Centurijatskim skupštinama je pripadao izbor viših magistrata, zakonodavstvo, pravo objave rata i pravosuđe u onim slučajevima kada bi se rimski građanin pozivao na *ius provocationis ad populum*[1214]. Centurijatske komicije su postepeno gubile na značaju kao zakonodavno tijelo rimske države, tako da su sredinom II. st. p. n. e. već predstavljale drugorazrednu vrstu skupštine. Jedino su za vrijeme diktatora Sule koji je želio što je moguće više da umanji značaj tributskih komicija koje su bile centar suparničke stranke, privremeno ponovo, dobile bar na fiktivnom značenju.

Tributske komicije razvile su se iz plebejske institucije *concilium plebis* (nastale 471. god. p. n. e.), odnosno skupštine koja je okupljala samo plebejce. Vremenom se (najvjerovatnije 357. god. p. n. e.) na osnovu imitacije principa funkcionisanja spomenute plebejske institucije počeo okupljati i kompletan rimski narod svrstan po tribusima. [1215]Tako su se od tada tributske komicije praktično sastojale od *comitia plebis tributa* koje su direktno proizilazile iz *comcilium plebis* i *comitia populi tributa* tj. one komicije koje su okupljale čitav narod i plebejce i patricije. One su bile ustrojene na osnovu teritorijalnog načela, i kako je vremenom Rimska država sa rodovske organizacije prelazila na viši teritorijalni koncept, njihov značaj je sve više rastao. Za razliku od centurijatskih komicija, tributske su se sastajale unutar pomeriuma, najčešće na Forumu i Kapitolu. Tek su se pred kraj Republike one radi izbora magistrata sastajale na Marsovom polju. Od Horacijevih zakona 449. god. p. n. e. njihove odluke su važile za čitav narod, a ne samo za plebejce, Od Hortenzijevih zakona iz 287. god. p. n. e. bili su jednako vrijedni

---

upravno timokratskog ustrojstva, izazvanih između ostalog I Punskim ratom i počecima prekomorskih i vanitaliskih ratova, i sve većem značenju običnih vojnika regrutovanih iz redova srednjeg i sitnog seljaštva. Drugi bitan razlog reforme proizašao je iz činjenice o konačnoj pobjedi principa teritorijalizacije Republike, tj. njenih tribusa u odnosu na druge oblike međusobne uvezanosti rimskih građana. Preuzimanjem kao temeljnog obrazca svoje struktuiranosti tributsku teritorijalnu shemu, centurijatske komicije su samo pratile i prilagođavale se općikulturnom i društvenom razvitku, odnosno sve većem značenju tributske organizacije u rimskoj državnoj strukturi, i analogno tome i tributskim komicijama.

[1214] Zakon koji je omogućavao okrivljenom, ako je imao status rimskog građanina, da se pozove na narod, i izloži mu svoj slučaj. Nakon nestanka republikanskog sistema, pravo pozivanja se prenijelo na cara.

[1215] U samom početku Republike riječ *tribus* (pleme) je izgubila svoje plemensko-etničko značenje i počela je označavati teritorijalno-političku formaciju države. Tribus je primarno u rimskom političkom sistemu podrazumijevao razmještaj građana po osnovnim manjim jedinicama preko kojih bi oni ostvarivali svoja politička prava i izvršavali svoje državne obaveze. Iako su u svome temelju tribus i bili ustanovljeni na teritorijalnom principu, građani su mogli imati stalno prebivalište i u oblastima koje u načelu nisu pripadale njihovom tribusu. U tom slučaju ni ti građani ni njihovi potomci nisu bili obavezni da promijene svoju tributsku pripadnost, a zbog iznimne fluktuacije rimskom građanstva nije bio rijedak slučaj da u nizu naseljenih mjesta širom Italije i provincija nailazimo na rimske građane koji su pripadali različitim tribusima. Tokom rane i srednje Republike broj tribusa se, osvajanjem i primanjem novih građana stalno povećavao, a i svaka nova kolonija osnovana do sredine III. st. p. n. e. bila je začetnica novog tribusa. Posljednji tribus osnovan je 241. god. p. n. e. Ukupno je bilo 35 tribusa, od toga 4 urbana (u samom gradu Rimu) a 31 ruralno (smještena van grada Rima). Tribusi su u rimskom političkom životu obavljali i neku vrstu izborno-predstavničkog tijela, i nihovim postojanjem se osiguravalo da masa glasača koja je prebivala u samom Rimu ne vrši preglasavanje nad građanima koji su živjeli na selu i drugim gradovima, a koji su činili veliku većinu rimskog građanstva. Tako uopće nije bilo potrebno da na skupštinsko zasjedanje dođu svi pripadnici određenog ruralnog tribusa, nego samo njihov manji broj. Ako bi se na zasjedanju pojavila samo dva pripadnika određenog tribusa, taj tribus bi ipak još uvijek nosio jedan glas. Kako se može primijetiti tributska organizacija Republike je bila jedan još uvijek neizgrađeni izborno-elektorski sistem, ali koji je već bio za stepenicu iznad atenskog glasačkog sistema neposredne demokratije.

zakoni koje su donosile centurijatske i tributske komicije (*lex i plebiscitum*). Otada su tributske komicije imale i zakonodavnu djelatnost u najširem obliku i one su sve više počele preuzimati i nadležnost vođenja državne politike i uprave i tako polako izbijati na prvo mjesto u odnosu na ostale vrste narodnih skupština. Tributske komicije – i to *comitia plebis tributa-* su vršile i izbor plebejskih magistrata (tribuna i edila), te nižih (kurulnih edila, kvestora, i vojnih tribuna) i vanrednih magistrata i u tom slučaju izbor su vršile *comitia populi tributa* . Od sudskih poslova imale su nadležnost nad radom javnih činovnika ili ljudi koji su radili po javnom nalogu.

Svaki punopravni rimski građanin imao je pravo glasa na tributskim komicijama, ali sam njegov glas nije mnogo značio jer se glasalo po tribusima koji su kao cjelina davali svoj glas. Ždrijebom bi se određivao tribus koji će prvi glasati. Tributske komicije su mogle sazvati i viši magistrati i tribuni i plebejski edil. U slučaju kada su ih sazivali plebejski službenici nazivale su se *concilium plebis*, tj. *comitia plebis tributa.* Za vrijeme Tiberija Grakha tributske komicije (tj. i *comitia populi tributa* koja je okupljala sve rimske građane i *comitia plebis tribut*) su od svih skupština rimskog naroda bile najbitnije i najmoćnije u političkom životu Republike, i mjesto žestoke političke borbe. Pored spomenutih *comitia* (*curiata, centuriata i tributa*)[1216] u rimskom javnom životu na nivou države postojale su još neke vrste skupština, ali one nisu imale političku funkciju. Specijalna *comitia* koja se sastojala od 17 tribusa sastajala se radi izbora *pontifex maximusa*.[1217]

Prisustvovati i glasati na skupštinama imali su pravo svi muški punoljetni rimski građani. Glasalo se od zakona Aula Gabinija 139. god. p. n. e. pomoću dvije kuglice koje su dobijali građani. Od Gabinijevog zakona uvedeno je i načelo tajnog glasanja na izbornim komicijama. Jedini uslov za rimske građane da mogu učestvovati u radu skupština je bio da se nalaze u gradu Rimu u danima kada je zasjedala skupština. Rimske skupštine nisu propisivale pravilo o broju prisutnih, kako bi mogle punovažno odlučivati. Iz svega ovoga se vidi da su privilegiraniji i pored načelne jednakosti svih građana, bili oni koji su imali prebivalište u samom gradu ili u njegovoj neposrednoj blizini. Iz udaljenijih krajeva Italije ili drugih dijelova Mediterana gdje je bilo Rimljana, građani su dolazili na skupštine vrlo rijetko i to samo ako se pretresalo neko veoma važno pitanje. Na ovom primjeru se plastično vide svi nedostaci neposredne demokratije kako je bila zamišljena u antici. Ona je bila moguća samo u teritorijalno malim zajednicama, kao na primjer gradovima-državama, i samo su se tu pokazivale sve prednosti neposredne demokratije, ali onog onog momenta kada ti gradovi-državi postanu Imperije, neposredna demokratija se pokazuje neadekvatnom za veliku državnu cjelinu, čak predstavljajući i smetnju daljnjem razvitku. Ipak potrebno je istaći da je neposredna demokratija savršen oblik uređenja odnosa u teritorijalno malim i malobrojnim zajednicama. Skupštine su bile i mjesta žestoke političke i stranačke borbe, sredstvo ostvarivanja ciljeva i ambicija demagoga, sticanja popularnosti, ali i mjesta gdje su se znali i kvalitetno rješavati problemi i gdje su pojedinci pokazivali i svoje umijeće i svoje vrline.

[1216] I u municipijima i kolonijama su postojale komicije koje su bile lokalna kopija državnih komicija.

[1217] Poslije 104. god. p. n. e., izuzev perioda Suline diktature do 63. god. p. n. e. ova komicija se sastajala i radi izbora članova drugih svećeničkih kolegija (pontifika, augura i *quindecimviri sacris faciundis*).

Komiciji su se sastajali samo za određene dane (*dies comitiales*), ali samo ako su sazvane od nekog magistrata; na osnovu inicijative potekle iz samog naroda ili pojedinaca koji nisu uživali državni *potestas* nisu se mogli sastati. Naravno ako je bila riječ o izbornim skupštinama onda bi magistrati sazivali skupštine na osnovu ustaljenog i definisanog «automatizma». Ukoliko su znamenja bila povoljna, magistrat je otvarao sjednice komicija sa svečanim žrtvama i molitvama, a onda je pretresan prijedlog (*rogatio*) iznesen pred komiciju. Narod na skupštini je mogao ili da prihvati prijedlog koji je iznio ovlašteni magistrat ili da ga odbaci, a moglo se govoriti samo uz dopuštenje ovlaštenog magistrata. Sve do Gaja Licinija Krasa, koji se prvi okrenuo prema narodu, govornici su uobičajeno bili okrenuti licem prema Senatu. Građani nisu mogli da modifikuju predloženi zakon na samoj sjednici skupštini. Na kraju bi se pristupalo glasanju (*vocare* ili *mittere in suffragio*). Rezultat glasanja bi se javno objavio i ukoliko bi se zakonski prijedlog usvojio postajao bi *lex perlata*, urezivao bi se u bronzu, postavljao na Forumu, Kapitolu ili na nekom drugom važnijem i vidljivijem mjestu ili bi se arhivirao u erariju.

I. dan[1218]

Kada je došao dan skupštinskog zasjedanja na kome će se pretresati Tiberijev prijedlog zakona, u Rim su se slijevale kao "*rijeke u more*" mase ljudi koji su dolazili iz svih mogućih pravaca i dijelova Italije,[1219] zagušujući svojom brojnošću prijestolnicu, a posebno prostor gdje se trebala održati skupština. Probijajući se kroz masu, pozdravljan od svojih pristalica, Tiberije je izašao na govornicu. Njegova pojava je izazvala oduševljenje pristalica populara. Dok se narod skupljao oko Tiberija, on je započeo svoje izlaganje rječitošću sposobnom da uljepša i lošiju stvar. Boreći se za *"plemenit i pravičan prijedlog"*[1220] bio je strašan i neumoljiv.

Svoj govor je započeo u stilu niza pitanja, izbjegavajući uspoređivanja kao neadekvatna za tu priliku, demode i nepopularna :

> "Da li je pravo da se ono što je zajednički razdijeli narodu?, da li je građanin zakonitiji od roba?,da li je vojnik korisniji od onoga ko ne podliježe vojnoj obavezi?, da li je neko može biti više naklonjen Republici od onoga ko je njen građanin?[1221].

Nadalje se osvrnuo i na perspektive svoje domovine sa svim nadama i strahovima koje je predstojeće vrijeme pružalo pred Republikom :

> "Pošto su Rimljani u ratu stekli mnogo zemlje, i nadaju se da će zauzeti i ostalu zemlju u svijetu, sad su oni u najvećoj opasnosti da ili

[1218] Hronološka podjela na tri skupštinska dana urađena je na osnovu Apijanovog opisa dešavanja na skupštinskom zasjedanju na kome se pretresao prijedlog agrarnog zakona Tiberija Grakha.

[1219] *Diod.*, XXXIV/V 6,1 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1220] *Plut. Tib. Gra.* 9

[1221] *App. de bell. civ.* I, 11

> dobiju i ostalu zemlju sa velikim brojem ljudi, ili da i sadašnju zbog svoje slabosti i zavisti neprijatelja izgube"[1222]

U svom govoru Tiberije je iznio i nepravdu i jad koji je zahvatio Rimljane i kompletnu Italiju[1223], u onom besmrtnom dijelu govora, koji je na sreću sačuvan i do nas je došao preko Plutarha.[1224]

> "...I divlje zvijeri koje nastanjuju Italiju imaju svaka svoju špilju, i ležaj i rupu, a oni koje se bore i umiru za Italiju imaju svoj dio zraka i svjetla i ništa drugo, nego bez kuće i kućišta potucaju se s djecom i ženama dok vojskovođe lažu pozivajući u bitkama svoje vojnike da brane od neprijatelja grobove i svetilišta; jer niko od njih nema djedovski žrtvenik, niko od tolikih Rimljana grobnicu predaka, nego se bore za tuđu raskoš i bogatstvo, oni koje nazivaju gospodarima svijeta a nemaju ni grudu zemlje koja je njihova"

Na kraju je pokušao da utiče i na one koje bi eventualno usvajanje zakona pogodilo, pozivajući ih da razmotre cjelokupnu situaciju i da za dobrobit države, ne protive se zakonu, i da mirnim putem predaju zemlju onima koji hrane djecu za državu, da ne bi zbog svog ličnog trenutnog interesa ugrozili više interese i Republiku.[1225]Svojim govorom se Tiberije usudio i da narodnoj masi otkrije zločine i nepravde kojima su izloženi od strane nekolicine bogatih, pohlepnih i moćnih[1226] i uspio je da svojim riječima "uzvišena duha i iskrena osjećaja" oduševi publiku koja je, istine radi, bila uglavnom sastavljena od njegovih pristalica. Ni Tiberijev predlagački govor, slično kao i prijedlog zakona, nije sačuvan u svom izvornom i potpunom obliku, nego se samo može djelimično rekonstruisati, kao što smo i učinili, na osnovu djela antičkih pisaca. Ali i ti fragmenti, bez obzira da li su u svakom detalju tačno preneseni, najbolje izvlače svu gorčinu koja je tada vladala unutar duha dobrog dijela rimskog naroda, a koja do tada nije imala načina da se izrazi. Sada je to uradio Tiberije, koji je svojoj ličnosti i karakteru sadržavao dovoljno pravdoljubivosti, snage, energije, umijeća i intelekta da gorčinu iznese javno, bez ikakvog ustručavanja i političkog kalkulisanja. U Tiberijevom govoru sadržana je sva ironija rimskog društva, izgovorene su teške riječi osude na račun vojskovođa, bogataša, na svu tragiku rimskog građanina. Iskreni patos njegovih riječi poticao je iz same razuma, duše i srca Tiberija Grakha.

Njegova ironija i sarkazam, posebno dolazi do izražaja u onom dijelu govora gdje izlaže svu patnju Rimljanina, tog "gospodara svijeta". Tom prilikom svojim retorskim stilskim figurama najbolje predočava istinu. Svojim sarkazmom, ironijom i cinizmom želio je da zaboli duh i tijelo rimskog naroda, i da mu na najefektniji način podastre sve aspekte

---

[1222] *App. de bell. civ.* I, 11

[1223] *Plut. Tib. Gra.* 9

[1224] *Plut. Tib. Gra.* 9

[1225] *App. de bell. civ.* I, 11

[1226] *Sal. Bell. Iug.* 42,1

krize. Ako uspije u svome naumu da se duh Rimljanina osjeti povrijeđenim, onda je postigao svoj cilj, jer istina najviše boli. Tako on optužuje vojskovođe, one koji proslavljaju trijumfe u raskoši, dok njihovi vojnici gladuju i postaju sve siromašniji, i iznosi pravi smisao i cilj rimske imperijalističke politike čiji su eksponenti najviše bili oni slojevi koji su se i najviše suprotstavljali Tiberiju, a to je borba za "raskoš i bogatstvo". Nakon što je održao govor pozvao je pisara da pročita zakon, nakon čijeg čitanja bi se pristupilo procesu glasanja o prijedlogu zakona. Tada je nastupio neočekivani obrt situacije i kada je pisar počeo čitati zakon, na scenu je stupio jedan od Tiberijev kolega tribuna.

2.26 Protivnici – stvaranje optimatske stranke

"Ali lakše je bilo donijeti zakon nego ga sprovesti, jer niti je bilo lahko, niti pravo da se toliko ljudi otjera sa dugotrajnog posjedovanja dobara koji su sami zauzeli i izgradili zgrade"
Apijan[1227]

Veto

Dobro procjenjujući, da će ako se stavi na glasanje Tiberijev zakon, velikom većinom on biti usvojen, oni koji su bili nezadovoljni Tiberijevim zakonom, uvidjevši da ne mogu da ubijede ni Tiberija a ni većinu prisutnih da se zakon ne stavi na glasanje sada su primjenili novu taktiku. Marko Oktavije, mladi, dotada šutljiivi i mirni tribun, koji se u početku držao po strani, uostalom i lični prijatelj samog Tiberija,[1228] i od kojega bi Tiberije i njegovi saradnici najmanje očekivali udar na svoj projekat, uradio je nešto što je poremetilo planove populara i u potpunosti izokrenulo razvoj situacije. Instruiran, sigurno već ranije od optimata, Marko Oktavije se obratio pisaru zabranivši mu čitanje zakona, čime je stavio veto na glasanje o prijedlogu zakona[1229]. Ovim postupkom optimati su uspjeli da zakonski spriječe i samo glasanje. Tim su jednostavnim potezom anulirali trenutnu prednost populara sadržanu u velikoj brojnosti njihovih pristalica. Vetom su i ostvarili taktičku političku prednost u odnosu na populare, blokirajući u samom začetku na legalan način daljnu aktivnost Tiberija koja bi se odvijala u pravcu usvajanja zakona. Iznenađenost onim što je Oktavije uradio bila je tolika da je Tiberije prekinuo sjednicu, zakazujući nastavak za sutra[1230].

Svaka reforma, a posebno onih razmjera kakve je imale reforme braće Grakh neumitno je morala proizvesti i negativnu reakciju. Jer uvijek postoji oni pojedinci ili grupe kojima stanje krize i posljedice koje iz nje proističu odgovaraju. Nekada su i oni sami ili njihova aktivnost uzročnici krize. Riječ je o grupama i pojedincima koji javni interes podređuju

---

[1227] *App. de bell. civ.* I, 8

[1228] *Plut. Tib. Gra.* 10; Kod Flora (II, 14) Gaj Oktavije.

[1229] *App. de bell. civ.* I, 12; *Cass. Dio* XXIV, 83, 4; *Cic. leges* III, 24; *Flor.* II, 14

[1230] *App. de bell. civ.* I, 12

privatnom i ne vide dalje od svojih riznica. Njihov sklop svijesti i razmišljanja je podređen daljnjem bogačenju, održavanju dostignutog stepena moći ili njenom daljnem uvećavanju. Za takve pojedince i grupe biti na vlasti znači samo uvećati svoju moć i bogatstvo. U ostarivanju svojih ciljeva služe se svim mogućim sredstvima rukovodeći se načelom da je sve dozvoljeno kako bi se zaštitili svoji interesi.

Vrlo često i svoj interes, čak i ako je negativan za naciju pretvaraju u javni, čime je praktično cijela nacija osuđena da njihove lične interese pretpostavlja javnim. Svako vrijeme i svako društvo imalo je ovakve pojedince i grupe, jer oni su neizbježni grijeh čovječanstva. Na ovaj način stvorena identifikacija određenih pojedinaca ili grupa ili njihovih ideja i interesa sa cijelom nacijom može biti samo pogubna na duge staze za tu naciju. To se i najbolje pokazalo na primjeru Rimske Republike, koju je takvo stanje duha odvelo ka prerastanju u carstvo.

Prirodno je i nema ništa nemoralno u činjenici da se nekome oduzima ono što je nezakonito i zloupotrebom stekao, oštetivši i zajednicu i većinu građana, samo kako bi povećao svoje imanje, pothranio svoju oholost i častoljublje i zadovoljio svoju žeđ za vlašću. Nasuprot njima velika većina oštećenih ima pravo da držeći se zakonskih i ustaljenih normi spriječi i kazni zloupotrebe. To je još jedan od razloga postojanja države, a takvo shvatanje baštinili su i Tiberije i većina članova kružoka reformatora.

Protivnici Tiberijevih reformi regrutovali su se u prvom redu iz onih slojeva rimskog društva koji su uzurpirali javnu imovinu i koje je najviše pogađala Tiberijeva zakonska regulativa i od njih se mogla i očekivati žestoka reakcija na Tiberijev program. Pogrešno je smatrati da su svi i samo senatori bili protiv reformi Tiberija i njegovog kružoka. Istina najbrojniji i najmoćniji segment protivničke stranke činili su senatori. Ali bilo je i senatora i to vrlo bogatih i utjecajnih koji su ne samo podržavali Tiberija i njegove zakone nego su i aktivno učestvovali u borbi za reforme. Na kraju krajeva i sam Tiberije Grakh je pripadao senatorskom staležu. Pored senatora i znatan broj vitezova je podlijegao pod udar Tiberijevih zakona[1231] kao i oligarhije savezničkih gradova. Svaki od ovih nobila, vitezova i savezničkih oligarha imao je uz sebe veliki broj svojih klijenata, od kojih je dobar dio poticao iz gradskog plebsa, i ličnih robova u čiju se vjernost moglo pouzdati a koji su pratili gospodara. Samim tim populari su morali računati i sa relativno brojnom suparničkom strankom, koja je još ujedno bila i najmoćniji i daleko najbogatiji element rimskog i italskog društva. Iz toga jezgra koji se suprostavljao predloženom agrarnom zakonu proizašla je optimatska stranka (OPTIMATES, od lat. riječi *optimus, a, um*-najbolji,a,e).

Svi oni koji su se osjećali ugroženi eventualnim izgalasavanjem zakona iznosili su čitav niz protu-argumenata zakonu o preraspodjeli javnog zemljišta, koji su se ukratko sastojali u sljedećim tvrdnjama :

- Da će im se oduzeti stari radovi, posađeno drveće i izgrađene zgrade.
- Da će sa zemljom izgubiti i novac koji su uložili u zemljište ili dali susjedu.

[1231] *Liv. Epi. libri* LVIII

- Da im se grobovi predaka nalaze na toj zemlji.
- Da im je zemljište koje uživaju nasljedstvo od oca.
- Da su miraze svojih žena potrošili investirajući u tu zemlju.
- Da su se zadužili zalažući zemlju.
- Da su zemljišta namijenili kao miraz svojim kćerkama.[1232]

Kada se pogleda ovaj spektar argumenata protivnika agrarnog zakona, možda bi se njihove tvrdnje mogle i smatrati opravdanim, ali ipak pred samo jednom činjenicom svi njihovi argumenti moraju da ustuknu. Sve što su oni uradili, ulažući kapital, podižući kuće, obrađujući zemlju, uradili su kršeči zakon. Na kraju krajeva kako su mogli nasleđivati , zalagati, davati u miraz ono što nije bilo zakonski njihovo vlasništvo, nego *ager publicus*. Bogataše je posebno najviše pogodila ona zakonska stavka koja je govorila o uvođenju stalne institucije Agrarne komisije, jer su sada zbog supervizije triumvira onemogućeni da predviđaju i krše zakon. Znali su da u slučaju uvođenja triumvira novi agrarni zakon neće, kao raniji, ostati mrtvo slovo na papiru.

Ko su oni?

Od najogorčenijih protivnika Tiberija na prvom mjestu bez konkurencije nalazi se Tiberijev prvi rođak i sinovac Scipiona Emilijana, Publije Kornelije Scipion Nazika Skorpion (*Serapio*) konzul za 138. god. p. n. e.[1233] Porodica Publija Nazike pripadala je kao i Afrikanac Stariji grani Scipiona, ogranku jednog od najčuvenijih, između mnogih drugih ogranaka, patricijskih rodova-Kornelija. Nazike su se kao posebna grana odvojili od Scipiona tek u drugoj polovini III. st. p. n. e. jer je pradjed Skorpiona, Gnej Scipion bio brat oca Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg.[1234]

Od početka svoga afirmisanja kao posebne grane Scipiona, Nazike su bile vrlo uključene u društveni život Republike. Publije Nazika, konzul za 191. god. p. n. e., djed Skorpiona je bio proglašen za najboljeg građanina i kao takav je bio određen da na čelu velike procesije primi simbol Velike Majke koji su Rimljani za vrijeme II. punskog rata prenijeli iz maloazijskog Penisunta u Rim.[1235]Spomenuti Nazika je za vrijeme svoga konzulata konačno upokorio keltske Boje na sjeveru Italije u potpunosti im uništivši vladajući sloj. Otac Skorpiona, Publije Kornelija Scipion Nazika Korkul je učestvovao u bici kod Pidne, gdje je komandovao jednom kolonom. Poslije III. makedonskog rata obavljao je niz istaknutih javnih službi, za konzula je izabran 162. god. p. n. e. i ponovo 154. god. p. n. e. U toku obnašanja svog drugog konzulata poveo je ratni pohod na ilirski narod Delmate, koji je uspješno završio razaranjem delmatskog središta Delminijuma.[1236] Od plijena iz delmatskog rata izgradio je portiko na Kapitolu. U Senatu je uživao znatan ugled i

---

[1232] *App. de bell. civ.* I, 10

[1233] *Diod.* XXXIV/V 33, 6-7 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1234] *Vell.* II, III, 1

[1235] *Diod.* XXXIV/V 33,1-3 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Vell.* II, III, 1; *Sex. Aur. Vic.* 44,1

[1236] *Sex. Aur. Vic.* 44, 4-5

smatran je za jednog od utjecajnih senatora. Nazika Korkul je gajio miroljubivu politiku u duhu svojih predaka, možda uvažavajući i svoga punca Scipiona Afrikanca Starijeg i uvijek je javno govorio, kao protutežu stavu Katona Starijeg :*"Mislim da Kartagina treba da postoji".*[1237]

Na kraju karijere, Nazika Korkul je 150. god. p. n. e. izabran za vrhovnog sveštenika. Njegov sin Skorpion nije baš u tolikoj mjeri naslijedio vrline svoga oca i bio je klasični primjer nove generacije rimske politike. U sebi je baštinio i političku sposobnost i beskrupuloznost. Nije se libio ni jednog sredstva kako bi zaštitio interese staleža kojem je pripadao. Skorpion je bio i sam krupni veleposjednik i uzurpator *ager publicusa*, te je po novom zakonu bio prisiljen da napusti dio zemljišta koji je posjedovao. Tiberije je sa Skorpionom imao bliske rodbinske veze i pored zajedničkog porijekla u rodu Scipiona, jer je Kornelijina sestra bila majka Skorpiona. I pored jakih krvnih veza, od svih Tiberijevih protivnika Publije Kornelije Scipion Nazika Skorpion, se najviše isticao u mržnji prema njemu.[1238] Skorpion je u vrijeme Tiberijevog tribunata bio veliki sveštenik, i to kao prvi koji je izabran u odsustvu (*in absentia*).[1239]

U red onih koji su se suprotstavili Tiberijevom programu ulazio je i Kvint Tuberon, nećak Scipiona Emilijana, koji je primjenjujući stoičku nauku u svakodnevnom životu, važio kao sinonim skromnog života[1240]. Njegov učitelj bio je znameniti filozof Panetije. Nisu poznati razlozi zbog kojih se Tuberon našao u društvu i na istoj strani sa osobama koje nisu gajile njegove vrline. Ali vjerovatno je Tuberon bio zabrinut da se Tiberijev demokratski program ne preobrazi u demagogiju i time stvori uslove za rađanje tiranije jednog čovjeka. Tuberon je uostalom u početku podržavao Tiberija ali ga je kasnije ostavio, upravo zbog straha od onoga u šta bi mogla na kraju proizaći Tiberijeva reforma[1241]. Ne može se, a ne zaobići ni Gaj Lelije, pripadnik plebejskog roda Lelija, isti onaj koji je i sam par godina ranije bio predložio agrarni zakon, da bi ih kasnije pod pritiskom nobila povukao. Sada je i sam postao sličan onima koji su na njega ranije vršili pritisak. Lelije je važio za osobu kojoj je filozofija bila “druga mati”, i u čijem bi “prisustvu i iskvareni ljudi htjeli da sakriju svoje greške.[1242] Gaj Lelij je bio konzul za 141. god. p. n. e. i veliki prijatelja Scipiona Emilijana. U Hispaniji se borio protiv Virijata. Ciceron ga je ovjekovećio u svojoj raspravi o prijateljstvu, u kojem se prijateljstvo Gaja Lelija i Scipiona Emilijana uzima kao simbol vjernog i plemenitog prijateljstva. I Tiberijev kolega Marko Oktavije pripadao je plebejskom rodu Oktavija. Riječ je bila o jednom izrazito uglednom rodu porijeklom iz italskog grada Velitre.[1243] Po tradiciji Oktavije je kralj Tarkvinije Stariji uvrstio u Senat među rodove nižega razreda.

1237 *Plut. Cat. Mai.* 27; *Diod.* XXXIV/V 33,3-4 (exc. Konstantina Porfirogenita)

1238 *Vell.* II, III, 1

1239 *Vell.* II,III,1

1240 *Sen. epistule* , 95, 72; 98,13;104,21;120,19

1241 *Cic. de amic.* XI

1242 *Sen. epistule* 25, 6

1243 *Svet. Aug.* 1

Pored plebejskih Oktavija, postojala je i grana koja je spadala u patricijski stalež. Prvi Oktavije koji je imao (kvesturu) državnu službu bio je Gaj Ruf, od čija dva sina Gneja i Gaja potiču dvije loze Oktavija, od kojih je jedna pripadala (Gnejeva) senatorskom redu, a druga (Gajeva) viteškom.[1244] Jedan od Oktavija, Gnej Oktavije je komandovao mornaricom u III. makedonskom ratu, i na ostrvu Samotraci[1245] zarobio je kralja Perseja[1246] i bio konzul 162. god. p. n. e. Ipak historija je Oktavijevima namijenila bitnu ulogu tek za kasnije razdoblje jer je rod Oktavija rimskoj državi podario prvog *cezara augusta* koji je okončao građanske ratove i Rim uveo u novo historijsko razdoblje. Pored spomenutih oponenata Tiberijevog zakona, potrebno je spomenuti još i Pompeja, Kvinta Metela, Tita Anija i tadašnjeg konzula Lucija Kalpurnija Pizona Frugija (za vrijeme svoga tribunata 149. god. p. n. e. on je predložio prvi zakon za kažnjavanje za iznuđivanje u provincijama *Lex Calpurnia de Repetundis*). Scipion Emilijan se tada nalazio u Hispaniji i nije mogao da učestvuje u političkim dešavanjima u Italiji iz 133. god. p. n. e., ali ni on se nije slagao sa opredjeljenjima svoga zeta i kada se vrati predstavljaće vođu opozicije svim reformnim potezima populara. Tiberije je opoziciju imao i u dijelu vitezova-zemljoposjednika i zelenaša čiji bi interesi bili tangirani usvajanjem njegovog zakonskog projekta te u dijelu gradskog plebsa koji se nalazio u klijentskim odnosima prema nobilitetu.

Propaganda

U svojoj agitaciji protiv zakona i Tiberija, kao najvažnijeg eksponenta promocije zakona, njegovi protivnici su tvrdili da Tiberije ima i skrivene političke namjere, jer želi da uvođenjem zakona sruši ustavni poredak Republike, i izazivanje općeg prevrata[1247] čiji bi krajnji rezultat bilo uvođenje njegove tiranije. Za optimate je to što je Tiberije predložio reaktiviranje starog zakona, uz izvjesne modifikacije, rušenje ustavnog poretka i drevnih zakona[1248]!?. Optimati se nisu plašili za sudbinu ustava i drevnih zakona, već za svoje privilegije, što potvrđuje i Ciceron kada se u svojim "Zakonima" pita: "Kakva prava je tribun Tiberije ostavio najboljim građanima".[1249]

Kao što se iz gornjeg pasusa može vidjeti, optimati su od samog početka kao jedno od osnovnih sredstava borbe protiv Tiberija uveli negativnu propagandu, zasnovanu na lažima, poluistinama, nipodaštavanju i širenju mržnje. Ovo oružje nisu napustili sve do okončanja svoje kampanje protiv Tiberija i populara. Negativnu kampanju u političkom životu sprovode samo oni koji nemaju jasan politički program ili viziju za opći napredak, nego su samo zainteresirani za svoje lične interese, staleške privilegije, bogastvo i moć. Ali negativna kampanja je i vrlo svrsishodna, jer nailazi na plodno tlo, posebno u lumpenproleterskim sredinama, te među politički nesvjesnim i nepismenim elementima,

[1244] *Svet. Aug.* 2; *Cass. Dio* fr. knjige XXIV

[1245] Na egejskom ostrvu Samotraka nalazio se hram božanstava Kabira.

[1246] *Vell.* I, IX, 5-6

[1247] *Plut. Tib. Gra.* 9

[1248] *Cic. de re publ.* III, 49

[1249] *Cic. leges*, 20

koji žive više vođeni instinktom, nego razumom. Pored pitanja zemljišnih posjeda, optimati su i iz drugog razloga bili nezadovoljni Tiberijevim zakonodavstvom. Masovnija dodjela zemlje bezemljašima uslovila bi i masovniji odlazak gradskog plebsa na selo. Time bi optimati bili lišeni i svoje znatne političke moći koju su ostvarivali preko institucije klijenata, i dobre izborne baze spremne za svakovrsne manipulacije.

Borba

Suočivši se sa odlučnom opozicijom, popularima su sada preostajale dvije mogućnosti koje su proizilazile iz zakonskog ustrojstva i ustaljenih normi političkog života Republike. Prva je bila da se jednostavno povuku i sačekaju naredno skupštinsko zasjedanje, a u međuvremeno da pokušaju postići neku vrstu kompromisa sa oponentima zakona. Druga je bila da ne odustaju i da ubjeđivanjem, a ako zatreba i pritiskom da utiču na Oktavija da promijeni mišljenje. Drugi stav je preovladao. Pored pritiska na Oktavija, Tiberije je odlučio i da da primijeni pritisak i na čitavu državu kako bi prisilio optimate da odustanu od protivljenja zakonu.

Protumjera populara opstrukciji optimata, je bila isto opstrukcija. Tiberije je zabranio ediktom sa zakonskom snagom svim magistratima da obavljaju svoje dužnosti, sve dok se ne obavi glasnje o njegovom zakonskom prijedlogu.[1250] Svim izvršnim državnim službama (konzuli, pretori,edili, kvestori itd) privremeno je obustavljen rad i aktivnost institucija Rimske Republike je bila suspendirana. Tiberijev veto se odnosio i na suspenziju sudbenih poslova, tako da su i sudovi prestali da rade a ugovori između stranaka se nisu mogli sklapati.[1251]Tiberije je kao narodni tribun udario pečat i na vrata Saturnova hrama, gdje se nalazila državna blagajna i kvestori više nisu mogli ni uzimati niti unositi u nju novac. Protiv onih koji se ne pokore opstrukciji, proglasio je kazne i rimska država je u potpunosti stala. Za državu kao što je bila rimska, koja je bila utemeljena, a i strogo je funkcionisala na osnovu zakona i institucija, suspenzija njenih institucija je predstavljala stvarnu suspenziju države i njenih prerogativa. U tom momentu Rimska Republika našla se u najtežoj situaciji za svoj ustavni poredak u toku cijelog svoga dotadašnjeg postojanja. Ovom mjerom Tiberije je nastojao da prisili optimate da napuste svoje beskropomisno stajalište i prihvate neminovnost usvajanja zakona. Pokazalo se ipak da su Tiberijevi protivnici bili znatno žilaviji i tvrđi neprijatelj nego što su to Tiberije i njegovi saradnici očekivali.

Za nas koji živimo u zemlji gdje je “normalna” pojava da se zakoni izvrdavaju ili da se pribjegava vaninstitucionalnim rješenjima, razvoj situacije u Rimu može izgledati čudno i besmisleno, ali za Rimljane država bez zakona i pridržavanja istih ne bi imala smisla, jer su se Rimljani republikanskog doba samo svojim zakonima pokoravali i nikome i ničemu više.[1252] Sva rješenja su se tražila u sklopu zakonskih okvira i postojećih institucija. Svaka aktivnost prvo je morala dobiti zakonsko pokriče da bi se mogla pokrenuti, a čitav život, univerzum i svaki djelič bitka morao je biti uklopljen u pravni poredak, bilo da je

[1250] *Plut. Tib. Gra.* 10

[1251] *Cass. Dio* XXIV, 83,6

[1252] *Sal. His. fr.* Govor konzula Lepida rimskom narodu, 4-5

definisan kao *ius naturalis*, bilo kao *ius gentium* ili *ius civile*.[1253] Uostalom čitav zakonski i politički sistem Republike se nalazio i pod plaštom religioznosti, tako da bi kršenje zakona ujedno značilo i skrnavljenje religijskih postulata, njene mističnosti i svetosti.

Politička procjena

Na primjeru Oktavija, može se vidjeti sa koliko su nepromišljenosti, brzopletosti i nadasve sa lošom procjenom, populari otpočeli borbu za reforme. Oni nisu sproveli osnovna pravila koja se moraju ispuniti prije otpočinanja svake političke akcije :

- Sagledati tačno stanje stvari, moguće i predvidljive prepreke, svoje i protivnikove potencijale.
- Obezbijediti dodatne saveznike, koji i ne moraju biti idejni istomišljenici, dovoljno je da imaju isti trenutni interes.
- Ne stvarati nepotrebne neprijatelje.
- Do u detalje napraviti praktični plan političkih aktivnosti.
- Razraditi više verzija aktivnosti i biti spreman na svaku nepredviđenu eventualnost.
- Obezbijediti širu podršku mase i koristiti na pravilan način svoju popularnost ne zloupotrebljavajući je.
- I biti spreman u svakoj prilici brzo i energično reagovati.

Većinu spomenutih postulata Tiberije i kružok oko njega nisu pripremili. Dobre namjere, uvjerenje da se ima podrška od naroda i činjenica da njihovo djelo ima pozitivan karakter nisu dovoljni. Koliko je samo naivno izgledao Tiberije Grakh kada je pokušavao ubijediti Oktavija da promijeni svoju odluku. Svakome iole iskusnijem političaru bilo je jasno da su interesi i motivi Oktavija, a posebno onih koji su se nalazili iza njega i koji su ga i instruirali, takve prirode da je nemoguće samo sa metodom ubjeđivanja utjecati na Oktavija da promijeni svoje stajalište. Upravo je sv. Augustin dao najbolju sliku dubine zemljoposjedničke reakcije na Tiberijev agrarni zakon rekavši :

> "Oni (Tiberije i njegov brat Gaj op. a.) su htjeli da se narodu razdijeli zemlja koju je plemstvo nezakonito zaposjelo. Ali je pogibeljno napasti prastaru opačinu i to je bilo kobno".[1254]

Tu se pokazala i Tiberijeva nedoraslost snalaženja u zakulisnim igrama rimske visoke politike za koje nije bio u dovoljno mjeri pripremljen. Zapanjuje da su i njegovi savjetnici i saradnici, od kojih su mnogi bili i iskusni u vođenju javnih poslova, predvidjeli jednu takvu situaciju kao što je mogućnost Oktavijevog veta.

[1253] Za detaljnije informacije o rimskom pravu v. Gajeve *Institucije*

[1254] *Aug. de civ. dei* III, 24

Oni su, a posebno Tiberije, morali znati da će Oktavije kao jedan od narodnih tribuna iskoristiti svoje ovlasti kako bi omeo usvajanje zakona. Jer bi i Oktavija, ako bi se usvojio, Tiberijev zakonski prijedlog pogodio. Oktavije je i sam bio krupni zemljoposjednik koji je držao-uzurpirao velike površine javnog zemljišta[1255]. Jasno je bilo da će se svako, a posebno onaj koji ima velike ovlasti, usprotiviti svemu što ugrožava njegove interese, bez obzira koliko to išlo u javnu korist. Ljudska priroda je takva da će svaki čovjek uvijek braniti svoju imovinu i povlastice, bez obzira koliko je ta odbrana štetna i pogubna na cjelokupno društvo. U takvim okolnostima jedina mogućnost je da se oponent prisili da promijeni svoj stav. Znači bilo je potrebno nešto drugo, a ne ubjeđivanje da se takav pojedinac "privoli". Tiberije i njegovi saradnici te činjenice postali su svjesni kasno. Pozdavanje u Tiberijevog "druga i dobrog znanca[1256]" Oktavija prevarilo je i Tiberija i populare. Nigdje se bolje ne može vidjeti jasniji dokaz o tome da su samo interesi vječiti, ali ne i savezništva i prijateljstva, nego na uzavreloj skupštinskoj pozornici starog Rima te daleke 133. god. p. n. e.

Potrebno je u svezi Oktavija reči, da se on nalazio i pod pritiskom svojih staleških drugova i utecajnih pojedinaca da stavi veto i da jednostavno nije mogao radi svoje sigurnosti uraditi drugačije[1257]. Taj pritisak se može primjetiti u onim trenucima kada se Oktavije našao na najvećoj kušnji, prilikom glasanja o njegovom opozivu. To bi u neku ruku možda moglo djelimično amnestirati njegov postupak. Oktavijev veto pokazivao je i svu prevaziđenost stare ustavne strukture Republike u novonastalim uslovima, jer je upravo narodni tribun zahvaljujući svojim ogromnim ustavnim ovlaštenjima sprečavao donošenje zakona na korist naroda. Paradoks koji je skupo koštao Republiku.

II. dan

Nešto prije početka nastavka skupštinske sjednice, kao jednu od mjera pritiska Tiberije je postavio oružanu stražu na mjestu gdje se održavala skupština, međutim ni optimati nisu sjedili skrštenih ruku i pripremali su još jednu dodatnu akciju kako bi se obezbijedili da ne dođe do glasanja. Drugi nastavak sjednice započeo je na isti način kao što je završen prethodni. Tiberije je ponovo pisaru naložio da pročita zakon. A Oktavije je ponovo stavio veto. Nakon ponovljenog veta nastupilo je uzajamno vrijeđanje i optuživanje dvojice kolega. [1258] U jednom momentu je Tiberije, znajući da i Oktavije pada pod udar predviđenog zakona, ponudio svome oponentu, da će mu u zamjenu za povlačenje veta, iz svojih vlastitih sredstava, a koja uzred rečeno nisu bila velika, isplatiti vrijednost zemlje koju bi ovaj ako se zakon usvoji morao napustiti.[1259]Međutim uzrok "veta" na izglasavanje zakona nije ležao samo u nezakonito stečenom Oktavijinom zemljištu, nego u kompletnom društveno-ekonomskom ustrojstvu na kojem je počivala snaga rimskog

[1255] *Plut. Tib. Gra.* 10

[1256] *Plut. Tib. Gra.* 10

[1257] *Plut. Tib. Gra.* 10

[1258] *App. de bell. civ.* I, 12

[1259] *Plut. Tib. Gra.* 10

nobiliteta i zato je bila iluzorno očekivati da će Oktavije pristati na ponudu Tiberija i opozvati svoj veto.

Napetost je posebno povećana kada se saznalo da su optimati ukrali glasačke žare. To je izazvalo populare i narodno mnoštvo koje je podržavalo Tiberijev zakonski prijedlog, i koje je u tom momentu bilo brojnije od svojih protivnika, na akciju. Oni su se počeli okupljati spremni i da silom iznude izglasavanje zakona, a na nekim mjestima je i dolazilo do okršaja između pristalica i protivnika agrarnog zakona i međusobnog guranja ogromnog mnoštva koje se stiskalo na malom prostoru da je skupštinska masa po riječima Diodora ličila na "*morske talase*" koji se prelijevaju sa jedne strane na drugu.[1260] U tim trenucima neizvjesnosti, kada je otvoreni sukob dvije suprostavljenje političke stranke visio u zraku pojavili su se bivši konzuli Manlije i Fulvije preklinjujući i moleći Tiberija da zbog kritičnosti situacije, smiri strasti i napetost, i stvar preda Senata na daljne razmatranje[1261]. Uzavrela situacija u Rimu na dan skupštine možda je i uplašila Tiberija, koji je strepio da će se situacija otrgnuti kontroli i otiči u neželjenom pravcu završavajući i u krvavom razračunu koji bi završio nasilnom revolucijom, ili je, što je vjerovatnije, njegova sklonost prema kompromisnim i pomirljivim rješenjima utjecala na Tiberija da pristane na molbe Manlija i Fulvija i da stvar povjeri Senatu. Tiberije zaslijepljen svojom dobronamjernom iluzijom da će svako ko i verbalno tvrdi da je naklonjen državi, što znači i dobar dio Senata, podržati njegovo stajalište, otišao je u Senat. Kakva greška!

Senat

Riječ senator potiče od lat.*senex*-starac. Oni senatori koji su poticali iz starih patricijskih rodova nosili su naziv *patres* - oci, očevi, dok senatori čiji su preci ili oni sami naknadno ušli u sastav Senata, uglavnom iz plebejskih rodova, nazivani *senatores conscripti* - upisani senatori. Zbog toga se prilikom obraćanja senatorima upotrebljavala formula *patres et conscripti.* Po legendi Senat je osnovao kralj Romul, uvrštavajući u njega starješine rodova. Nakon zbacivanja kraljevstva *Senatus* - vijeće senatora je steklo najveći politički značaj, te postalo glavni nosilac državne politike u Republici. Dok je u rimskom društvu još uvijek primat imalo rodovsko uređenje, senatori su bili predstavnici svakog od rimskog roda. Kasnije kada dolazi do unutrašnje diferencijacije rodova u pojedine porodice, članstvo u Senatu postaje nasljedno po pojedinim porodicama, a ne više po rodovima ili pojedinim njegovim ograncima. Sam broj senatora je varirao, a do vremena Tiberija Grakha bilo ih je oko 300. Članovi Senata su pored predstavnika patricijskih rodova postajali i bivši magistrati, te drugi ugledni građani koje su senatorima proglašavali konzuli i cenzori. Tim kooptiranjem uveliko se izmijenio sastav Senata, u koji su polako počeli da ulaze prvo predstavnici italske aristokratije, a zatim i provincijske. Na kraju su i potomci onih naroda koje su pokorili Rimljani postajali u velikom broju članovi Senata.

[1260] *Diod.* XXXIV/V 6,2 (exc. Konstantina Porfirogenita). Diodor kada govori o Tiberijevoj djelatnosti je pun slikovitih poređenja i opisivanja, što je vjerovatno preuzeo iz izvora kojima se služio, a čiji je autor možda bio i neposredni svjedok političke aktivnosti Tiberija Grakha.

[1261] *Plut. Tib. Gra.* 11; *App. de bell. civ.* I, 12

Slika 2.26.1
Sjednica Rimskog Senata

Iako pravno nije imao izvršnu vlast, on je faktički bio najsnažnija i najutjecajnija institucija Rimske republike. Tome je dokaz i sam zvanični naziv Rimske države, koji je u sebi sadržavao ime rimskog vijeća prvaka. Senat je donosio odluke o općim društvenim pitanjima, ratu ili miru, o odnosima sa drugim državama, o upravi provincija, o finansijama tj. upravljao je sa državnom blagajnom i davao je saglasnost na odluke narodnih skupština (*patrum auctoribus*) sve do *lex Publilia* i *lex Maenina*. Senat je imao nadležnost i nad svim religioznim poslovima, nad mobilizacijom vojske i vođenjem rata. Iz njega su se birale sudije sve do reformi Gaja Graha, kada je pravo sudovanja prebačeno vitezovima.[1262] Za vrijeme srednje Republike Senat je bio oličenje moći, snage, dostojanstva, veličine i ustrajnosti Rimske Republike što je na najbolji način izrazio izaslanik kralja Pira, Kineja nazvavši ga *«vijećem kraljeva».* Senat je bio i jedina institucija koja je mogla voditi kontinuiranu politiku, neopterećena godišnjim smjenama magistrata. U njemu se nalazio i centar političkog iskustva Republike. Senat su sazivali viši magistrati. Da bi se mogla donijeti punovažna odluka, morao je biti prisutan određen broj senatora, kvorum (QVORVM). Nakon što su učesnici rasprave govorima obrazložili ili derogirali neki prijedlog (SENTENTIAM DICERE) ostali bi se senatori razišli na jednu ili drugu stranu dvorane (DIS CESSIO) stajući uz one govornike čije su mišljenje o prijedlogu podržavali. U nekim slučajevima bi već u toku rasprave, pojedini senatori svoje pristajanje uz nečije stajalište pokazali time što bi stali uz predlagača (PEDIBVS IN SENTENTIAM ALICVIVS IRE). Odluka senatske većine zvala se auktorita*s* *(*AVTOCRITAS*)*, a u slučaju kada na nju nije stavljen veto, ona postaje senatski dekret (SENATVS CONSVLTVM, DECRETVM). Senat je raspravljao kod otvorenih vrata i

[1262] *App. de bell. civ.* I, 22

svaki građanin je mogao da prisustvuje, a i da po pojedinim pitanjima učestvuje, u raspravi, ali nije imao pravo da odlučuje. Vodio se i zapisnik rasprave u Senatu. Izvještaji su čuvani u državnom arhivu (TABVLARIVM*)* i posebnim odjelima javnih biblioteka. Mogli su ih koristiti za određene svrhe samo senatori, a druga lica samo sa dopuštenjem gradskih prefekta. Ponekada su se izvještaji sa senatskih sjednica objavljivali u službenim novinama (ACTA POPVLI). Kada danas izučavamo Rimski senat, ne možemo se oteti utisku koliko naš sistem parlamentarne demokratije koji baštini moderni Zapad kao svoj, duguje antičkom Zapadu. Procedura, metodologija rada, i načela praktičnog djelovanja modernih parlamenata svoje korijene imaju u Senatu Rima. Da li su sadašnji poslanici svjesni da za načela po kojima obnašaju svoju dužnost treba da zahvale "vijeću staraca" jednog, istina vječnog, grada.

Razlaz sa Senatom

Bez obzira da li su bivši konzuli i bili iskreni, Senat nije ni pomišljao da napravi bili kakav dogovor. Incijativom Fuvlija i Manlija Senat je uspio da nastavi svoju politiku odugovlačenja usvajanja zakona i dobije na vremenu. U trenutku kada je Tiberije odlučio da spor povjeri senatu na razmatranje, populari su imali dovoljno snage da i silom nametnu rješenje, a uz Tiberija se toga dana nalazila velika masa pristalica koja je bila spremna na sve kako bi progurala zakon, i sigurno velikaši nisu bez razloga preklinjali Tiberija. Da je umjesto što je nastali spor predao Senatu, nastavio sa procedurom izglasavanja, koristeći trenutnu prednost, zadržao bi incijativu i dovodeći svoje protivnike pred svršen čin. Svojim postupkom predaje rješavanja spora Senatu on je dozvolio optimatima da razvodne situaciju. Ali nije teško razumijeti Tiberija i populare. Za njih je bilo neprihvatljivo i neshvatljivo postići svoj cilj silom, i smatrali su da treba pokušati iskoristiti sva druga sredstva koja bi omogućila mirno razrešenje političke krize u koju je zapala Republika. Čvrsto su se pokušavali držati zakonskih okvira. Nasuprot njima, optimati se neće ustručavati da upotrebe silu i proliju krv, kao što će to kasnije nažalost i pokazati. U Senatu je Tiberije ne samo ostao u manjini sa svojim stavovima, nailazeći na nerazumijevanje i odbijanje, nego je bio i izvrijeđan[1263]. Bijesan, istrčao je iz Senata i vratio se na skupštinsko zasjedanje odlučan da se na ovom skupštinskom zasjedanju usvoji predviđeni zakon.

Sada je Tiberije pribjegao jednoj neuobičajenoj mjeri kako bi prenebregnuo Oktavijev veto; odlučio je da liši Oktavija tribunske časti. Prvo ga je javno zamolio da popusti i da ugodi *"narodu koji je tražio samo svoje pravo, a za velike će muke i opasnosti dobiti tek malenu naknadu".*[1264] Oktavije je ostao dosljedan svome ranijem stavu odbijajući Tiberijevu molbu. Sada Tiberije više nije ni htio a niti je uostalom i mogao dalje kalkulisati, i izjavio je:

> "...da nije moguće da obojica kao kolege s jednakim ovlastima, a različita stava u važnim pitanjima bez otvorena rata do kraja roka

[1263] *Plut. Tib. Gra.* 11; *App. de bell. civ.* I, 12

[1264] *Plut. Tib. Gra.* 11

> službovanja vrše svoje funkcije, i da vidi jedini lijek da jedan od njih dvojice prestane obavljati tribunsku službu".

I prvo predloži Oktaviju da stavi narodu na glasanje njegov tribunat. Oktavije i njegovi mentori u principu se nisu slagali ni sa kakvim glasanjem o povjerenju tribunima, jer su znali su da bi u tom slučaju, s obzirom na trenutno raspoloženje mase, sigurno izgubili. Sukladno tome Oktavije je odbio da predloži izglasavanje nepovjerenja Tiberiju. Nakon toga Tiberije je, pošto je dan već bio na izmaku, zakazao novi nastavak sjednice za sutradan, najaviviši da će pored zakona na glasanje dati i tribunsko zvanje Oktavija[1265]. Smjena tribuna, iako nigdje u rimskom dotadašnjem zakonodavstvu nije bilo striktno navedeno da je to nezakonit postupak ali ni dozvoljen, predstavljala je presedan u rimskom političkom životu. Presedan koji je planirao Tiberije ipak je proizveo značajne posljedice i ne samo za Tiberijevo djelo, nego u budućnosti i za daljne prekršaje rimskog ustava, i prakse političkog života koji je na momente znao poprimiti i brutalne razmjere.

III. dan-smjenjivanje

Trećeg dana skupštinskog zasjedanja, nakon ponovnog pokušaja da se zakon stavi na glasanje i intervencije Oktavija, Tiberije predloži zakon kojim se Oktavije lišava tribunata[1266], obrazloživši ga sljedećim riječima: "Da li onaj narodni tribun koji se protivi narodu, može ostati na vlasti". Da bi se određeni zakon usvojio bilo je potrebno da od 35 tribusa "**za**" glasa najmanje 18. Stanje duhova u masi koja je trebala glasati bilo je takvo da se nije postavljalo pitanje da li će Oktavije biti smijenjen nego sa kolikom većinom triba će to biti učinjeno. Kada je prvi tribus izglasao nepovjerenje Oktaviju, Tiberije se ponovo obratio Oktaviju, tražeći, zahtijevajući, moleći ga da odustane od veta i time ne izaziva sudbinu koja može da se osveti sa nesagledivim posljedicama, ne samo njemu nego i državi koja se zbog Oktavijevog veta izlaže opasnosti. Pošto se Oktavije ponovo pokazao nepopustljivim, i proces glasanja se nastavio. Kada je i 17 tribus zaredom izglasao nepovjerenje Oktaviju, Tiberije je zaustavio glasanje. Sada je bilo potrebno da samo još jedna triba glasa za nepovjerenje Oktaviju i da on bude lišen tribunske časti. Nastali su prelomni trenuci i u životima dvojice tribuna. Tiberije je odlučio da uloži posljednje atome svoje snage kako bi spriječio nesvakidašnji čin i ponovo dajući vremena Oktaviju da promijeni svoj stav.

Tiberije je sada još žešće navaljivao na Oktavija da promijeni odluku i da time ne ugrozi interese Italije, ni želje naroda, čije je interese on kao narodni tribun bio obavezan da štiti, ali i da ne potcjenjuje opasnosti i sramotu kojoj će se izložiti ako mu se oduzme zvanje tribuna, kao i da njemu ne natovari odgovornost za težak i mučan politički čin, kao što je smjena jednog narodnog tribuna. Na momenat se učinilo da se Oktavije dvoumi i šutio je dugo vremena i čak su se mogle na njegovom licu vidjeti i suze. Koliko god lik Oktavija bio mrzak ili pozitivan, ne možemo se a ne upitati o stanju u kome se nalazio njegov duh u tome kratkom vremenskom intervalu kad je 17 tribus glasao, a Tiberije ga ponovo pozvao da preispita svoj stav. Od onakve odluke kakvu Oktavije, u tim najdramatičnim

[1265] *App. de bell. civ.* I, 12 ; *Plut. Tib. Gra.* 11

[1266] *Plut. Tib. Gra.* 12; *App. de bell. civ.* I, 12

trenucima svoga života, donese zavisila je sudbina Republike, a i slika Oktavija u historiji. Trebao je da brzo ispita sve okolnosti svoga čina, šta dalje, šta uraditi, kakve će to posljedice izazvati?.A da li je uopće naslučivao da će njegova jedna jedina riječ biti presudna za budućnost Republike.

Mnogo pitanja na koje je trebalo brzo odgovoriti iskrsavalo je pred Oktavijem, tražeći isto tako brze odgovore, a za to on jednostavno nije bio sposoban. Ako odustane od svoga veta, populari će postati apsolutni pobjednici, a zakon koji će biti donesen u potpunosti će biti legalan i neprikosnoven, jer nije donesen zahvaljujući primjeni neubičajenih sredstava, nego standarnom procedurom. A i institucija tribuna bi bila zaštičena. Ali bi Oktavije u tom slučaju gotovo sigurno na sebe navukao mržnju i bijes optimata, u čijim redovima su se tada nalazili najmoćniji ljudi Republike, koji bi se sigurno prvo iskalili na onome koji ih je u tim presudnim momentima iznevjerio, a povrh svega bio bi optužen i za konvertizam. Ako ostane pri vetu, sigurno će mu biti oduzet tribunat, i od onog momenta kada postane privatno lice, njegov život u narodu neće mnogo vrijediti.

Jedan pogled na bogataše koji su se skupili oko njega, i strah da ne dođe na zao glas u krugovima kojima je i sam pripadao, ipak su bili presudniji i Oktavije je samo rekao Tiberiju da "uradi šta hoće", čime je indirektno odbio da povuče veto. Kako Oktavije nije popustio, Tiberije je pozvao božanstva za svjedoke da protiv volje lišava svoga kolegu zvanja i ponovo je pokrenuo proceduru glasanja. Iz svega što je navedeno vidi se da je Tiberije bio u potpunosti svjestan onoga što je poduzeo, i svih posljedica koje su iz takvog čina proizilazile i za njega samoga i za program koji je predstavljao i za ljude za čije se interese borio i za Republiku u cjelini. Kako je i 18 tribus glasao na očekivani način, Oktavije je automatski tog momenta prestao biti narodni tribun, i postao je privatno lice.[1267]

Tiberije za cilj nije imao smjenu Oktavija, primarno je on želio, što se vidi i iz njegovih čestih zaustavljanja procesa glasanja, da izvrši toliki pritisak na Oktaviju da on sam povuče svoj veto. Populari su vjerovali da da će Oktavije suočen sa tolikim pritiskom, koje je pojačavano sa glasanjem svakog tribusa na sebe prelomiti i odustati od daljnjeg suprostavljanja zakonu i prije nego što priđe glasanju 18 tribus. Ali ispostavilo se ipak da je Oktavije, možda i nevoljno, morao iči do kraja, i smjena tribuna se nametnula kao jedino rješenje. U tim napetim momentima, Tiberije i populari se nisu mogli povući, jedino što im je preostajalo bilo je da završe ono što su započeli i da smjene Oktavija.

[1267] *App. de bell. civ.* I, 12; *Diod.* XXXIV/V 7,1 (exc. Konstantina Porfirogenita; *Vell.* I, II, 3; *Cic. leges* III, 24; *Cic. pro Mil.* 27; *Cic. Brut..* 25; *Oros.* V, 8,3; *Sex. Aur. Vic.* 64, 4; *Flor.* II, 14

2.27 Usvajanje zakona

"Senat je bio teško potresen tolikim nedostojnim stvarima (zakonima koje je predložio Tiberije, op. a)"
Livije[1268]

Čim su postali poznati rezultati glasanja 18 tribusa, Tiberije je naložio jednom od svojih oslobođenika da nasilno odvede Oktavija sa govornice, jer on više nije narodni tribun nego obićno privatno lice kao i hiljade drugih rimskih građana koji su prisustvovali skupštini, i u takvom statusu njemu više nije bilo mjesta među javnim dužnosnicima. Ali nasilje, protivno Tiberijevim željama, nije moglo da se izbjegne i bijesna gomila je tražila Oktavijevu krv, koji sada više nije bio sankrosanktan. Prilikom silaska Oktavija, bijesni narod je nasrnuo na njega. Masa se u situacijama nabijenim adrenalinom i emocijama uvijek ponaša kao ljudska zvijer sa pomučenim umom.

U zaštitu Oktavija pritrčali su optimati i raširivši ruke oko njega zagradili su ga od onih koji su ga željeli linčovati. Zahvaljujući prisutnim optimatima Oktavije se uspio spasiti, istrgnuvši se iz zagrljaja gomile, željne njegove krvi. Takve sreče nije bio njegov sluga, koji je u kovitlacu okršaja bio teško povrijeđen; nasilnici su mu izbili oči. Tiberije shvativši šta se dešava, i ma koliko sada mrzio Oktavija, dotrčao je i pokušavao smiriti nemire kako nastalo nasilje[1269], ne bi postalo povodom novih optimatskih opstrukcija, čime bi se narod odvratio od pravog cilja svoga prisustva na skupštini. U namjeri kanalisanja emocija gomile je i uspio, smirivši strasti svojih pristalica. Smjenjivanjem Oktavija, sve prepreke za usvajanje zakona su uklonjene i Tiberije je mogao da nastavi svoj zadatak, odnosno da konačno stavi na glasanje agrarni zakon. Umjesto Oktavija za novog tribuna izabran je Kvint Mumije koji je bio Tiberijev klijent[1270]. Drugi tribuni, ako se i nisu slagali sa Tiberijevom politikom i njegovim paketom reformi, smatrali su da je pametnije da se povuku, i ne izlažu se opasnosti. Izgledalo je da je Tiberije na pragu pobjede, ali ispostavilo se da je smjenjivanjem Oktavija, Tiberije sebi znatno suzio manevarski prostor, i otuđivši od sebe one koji su podržavali njegove reforme, ali ne i radikalne poteze među koje su smatrali da spada i smjena jednog od tribuna. Upučivanjem zahtjeva za smjenu narodnog tribuna i njegovim opozivom od strane narodne skuštine, Tiberije Grakh je počinio akt revolucionarnog karaktera, naime tim se činom suverenitet narodne skupštine stavljao iznad ustavnih tradicija i dotadašnjih normi političkog života Rimske Republike. I tako se na najslikovitiji način pokazalo da sam metod sprovođenja zakona indirektno podriva, narušavanjeg ustaljenog ritma političkog života, i moć i status Senata, preko čega optimatska stranka jednostavna nije mogla da pređe.

[1268] *Liv. Epi. libri* LVIII

[1269] *Plut. Tib. Gra.* 12

[1270] *App. de bell. civ.* I, 13; Po Plutarhu. (*Tib. Gra.* 13) nasljednik Oktavijev na mjestu narodnog tribuna zvao se Kvint Mucije, a po Oroziju *Minucius* (V,8,3).

Zakon koji je sada Tiberije predložio skupštini, nije bio onaj isti, koji je par dana ranije predložio. Nova verzija je bila nešto modificirana i radikalnija u odnosu na raniju. Iz starog prijedloga izbačena je stavka o pravu naknade za vrijednost oduzetog zemljišta[1271]. Modifikacija je uslijedila kao osveta populara prema svim oponentima zakona za sve probleme koje su izazvali u tri burna dana skupštinskog zasjedanja.

Glasanje o zakonu sada se odvijalo bez ikakvih problema. Antički pisci usvojeni zakon nazivaju *lex Sempronia*.[1272] Uz zakon izglasana je i imenovana i agrarna komisija koja je imala obavezu da brine o realizaciji zakona. Za članove prvog saziva agrarne komisije izabrani su; sam Tiberije, njegov tast Apije Klaudije Pulher i brat Gaj Grakh[1273], koji se u tom momentu nalazio u vojsci Scipiona Emilijana pred Numancijom. Tiberije je vjerovatno smatrao da je je bolje da se uz njega nalaze u komisiji, poučen negativnim iskustvom sa Oktavijem, ljudi u koje može imati apsolutno povjerenje, i koji su ne samo pristalice zakona, nego i jedni od njegovih kreatora. Na nepotizam se u antici gledalo drugačije nego danas, i bilo je normalno da se za vodeče službe predlažu najbliži srodnici i prijatelji i na to se nije gledalo kao na oblik korupcije. To se može razumijeti kada se ima u vidu da za obnašanje većine državnih službi u republikanskom Rimu nije bila isplačivana novčana naknada, pa se tako nije očekivalo ni da članovi komisije budu plačeni za svoj rad. A i narod je smatrao da je najbolje da radom Komisije neposredno rukovodi sam Tiberije i osobe u koje on ima najviše povjerenja.

Nakon završetka skupštinskog zasjedanja, Tiberije je bio ispračen narodom sve do svoje kuće, slavljen ne kao "osnivač jednog grada ili roda, nego kao obnovitelj Italije".[1274] Ti sati opšte radosti i slavlja postignutom pobjedom su bili vrhunac Tiberijeve političke aktivnosti. Nakon završetka rada skupštine, seljaci su puni vjere u bolju budućnost otišli iz prijestolnice u svoja sela i polja, odmah prelazeći na realizaciju zakona. Ali pobjeda u jednoj bici ne znači i pobjedu u ratu. Većina optimata, uključujući i one koji su inače prebivali na svojim imanjima, je ostala u Rimu, šireći antitiberijevsku propagandu. Osnovna podloga za optimatsku aktivnost, bila je optužba da je Tiberije zgazio svetu i nepovredivu tribunsku čast. Pored toga optuživali su ga da je odgovoran i što se toliko buna raširilo po Italiji[1275].

U zadnjoj optimatskoj tvrdnji, bilo je izgleda i istine. Ispostavilo se da implementacija zakona neće biti nimalo jednostavna. Nastao je veliki broj sporova, posebno u onom dijelu gdje je trebalo razgraničiti *ager privatus* od *ager publicus*. Bilo je teško saznati za nepravde i zloupotrebe zemljoposjednika. Isprave o zakupu, prodaji, i o dijeljenju kockom zemlje su većim dijelom bile izgubljene, a one koje su ostale bile su sumnjive, većim dijelom i najobičniji falsifikati. Činjene su malverzacije i sa mjerenjem te sa određivanjem namjene i kvalitete zemljišnog posjeda. U zvaničnim aktima uzurpatori-

[1271] *App. de bell. civ.* I, 13

[1272] *Liv. Epi. libri* LVIII; *Cic. de lege agrar.* II, 12, 31

[1273] *App. de bell. civ.* I, 13; *Plut. Tib. Gra.* 13; *Vell.* II, II, 3; *Flor.* II, 14

[1274] *App. de bell. civ.* I, 13

[1275] *App. de bell. civ.* I, 13; *Cass. Dio* XXIV, 83, 4; 8

zemljoposjednici su znali zemljišta zasađena drvečem i sa zgradama, prikazivati kao gole pustare, a plodnu i obrađenu zemlju kao bare i močvare.[1276]

Sigurno je bilo i dosta slučajeva kad je zakonsko sporenje preraslo i u otvoreno nasilje i građanske nemire. Vjerovatno su se i seljaci koji su podržavali Tiberija, smatrajući da je sada došlo njihovo vrijeme, lakše odlučivali da ako naiđu na opstrukcije i nezadovoljstvo veleposjednika implementaciji zakona i sporne situacije da svoje pravo izbore i drugim načinima a ne samo redovnim pravnim putem.

Da bi kako tako smirio situaciju na terenu koja je pretila da preraste u stihiju, Tiberije je predložio i novi zakon po kome se triumviri ovlašćuju da presuđuju koja su zemljišta *ager publicus*, a koja *ager privatus*[1277]. U ondašnjoj dosta nesređenoj situaciji, gdje su se isprepletala javna i privatna zemljišta, ovako formulisan zakon je mogao izazvati samo još veće sukobe. Izgleda da granice *ager publicus* nisu bile tako jasno označene i da je na tim graničnim područijima, došlo do miješanja javnih i privatnih zemljišta. Takvo haotično stanje je bilo posljedica činjenice da su pojedinci koji su uzurpirali javna zemljišta, u slučaju da je njihov ager privatus graničio sa posjedom koji su oni koristili iz fonda *ager publicus*, često "brisali" granicu između ovih kategorija zemljišta stvarajući jedinstven veleposjed.[1278] Usvajanjem zakona komisija je imala pred sobom zadatak koji je bilo skoro nemoguće pravedno izvršiti jer neko je morao biti oštećen.

Greške su bile vrlo vjerovatne i možda su se većinom dešavale na štetu ager privatus-a veleposjednika. Kao uzrok donošenja pomenutog zakona o regulisanju granica privatnog i javnog posjeda, Livije navodi želju Tiberija da poveća fond zemljišta za raspodjelu, jer je broj aspiranata bio veći nego što je bilo raspoloživog zemljišta. Time bi se fond za raspodjelu mogao povećati i uzimanjem dijelova ager privatus-a. Ako je ovo bio cilj onda su Tiberije i populari činili svjesno nezakonitu radnju. Ipak u uvjerenju sam, a na osnovu cjelokupne Tiberijeve aktivnosti i njegove ličnosti i uvjerenja, da je a koje je i došlo do ugrožavanja nečijeg ager privatus, da se to desilo slučajno, uslovljeno stihijom i brzinom rada. Ali činjenica ostaje da je prisutno nezadovoljstvo veleposjednika, zakonom kojim se triumviri ovlašćuju da presuđuju u sporovima i određuju granice *ager publicus* samo dodatno uvećano.

Podržan od svojih optimatskih istomišljenika Oktavije svoje smjenjivanje nikada neće priznati. Međutim on se neće usuditi da u političkoj atmosferi tadašnjeg Rima javno zastupa svoju tvrdnju niti da dokazuje nelegitimnost svoje smjene; nasuprot toga Oktavije se povukao u privatni život.[1279] Možda je nakon smjenjivanja postojala i prešutna saglasnost između Tiberija i Oktavija da, sa jedne strane pristalice agrarnog zakona ostave na miru i u sigurnosti privatnog života smjenjenog tribuna, a da, sa druge strane

[1276] *App. de bell. civ.* I, 18

[1277] *Liv. Epi. libri* LVIII

[1278] *App. de bell. civ.* I, 18

[1279] *Diod.* XXXIV/V 7,1 (exc. Konstantina Porfirogenita)

Oktavijevo zastupanje legitimnosti svoga položaja ne izađe iz okvira privatne konverzacije.

Reakcija

U tim danima izgledalo je da Tiberije i njegovi saradnici i pristalice preuzimaju glavne poluge državne vlasti. Svoju volju i želje su vrlo lahko pretvarali prvo u zakonske prijedloge, a zatim i u njegovu realizaciju. Većina državnih institucija se njima pokoravala. Skupština se pretvorila u njihov najobičniji servis, a uz najuglednijeg i najmoćnijeg tribuna i konzul je bio popular. Ali samo nad jednom institucijom nije ostvarena kontrola. Senat je i pored činjenice da je Apije Klaudije Pulher bio njegov princeps, ostao najbitniji stub reakcije i stranke optimata, odakle su polazili sve njihove akcije. Iako je bilo senatora koji su podržavali Tiberija, veći dio senata je bio izrazito neprijateljski raspoložen prema njemu.

Predvodnik optimatske reakcije u Senatu je bio Publije Kornelije Scipion Nazika Skorpion. Optimati su se plašili i rastuče moći Tiberija, koja je u njima budila i strah od mogućnosti da neko sa tolikom popularnošču u običnom narodu kao što ju je imao Tiberije Grakh, dođe na misao da uvede tiraniju, slično ranijim iskustvima iz mnogih helenskih državica. Pizistrat je upravo nošen narodnom podrškom postao tiranin Atene. Senat nije imao zakonsko uporište da derogira odluke narodnih skupština, pa je optimatima jedino preostalo bilo da se na zasjedanjima Senata uvredama obrušavaju na Tiberija, bilo da nizom opstrukcija ometaju i usporavaju realizaciju agrarnog zakona. Senat nije dodijelio Tiberiju ni uobičajeni šator na državni teret, u slučajevima kada je kao član agrarne komisije boravio van Rima, premda su ga drugi znali dobivati i za mnogo manje važne stvari. Na prijedlog Scipona Nazike za dnevni trošak koji je imao kao član agrarne komisije Senat mu je odredio samo 9 sestercija (oko 40 US centi), što je bila više nego uvredljiva svota. Tim svojim potezima Senat je jasno stavljao do znanja Tiberiju i njegovim privrženicima svoje neprijateljstvo i neprihvatanje njihove zakonodavne politike.

Ali izgleda da dok su se javno suprostavljali Tiberiju njegovim saradnicima i pristalicama samo verbalno ili opstruirajući njihov rad, optimati su se tajno odlučili poslužiti mnogo podmuklijim sredstvima kako bi zaustavili pokret koji je otpočeo Tiberije. Jedan Tiberijev prijatelj i saveznik je iznenada umro. Iznenadnost njegove smrti, a još više pjege koje su se pojavile na njegovom beživotnom tijelu naveli su na pomisao, ne samo populare, da je on bio žrtva planiranog trovanja. Sumnja na trovanje nije bila neosnovana, jer se na lomači tijelo pod utjecajem vatre raspuknulo i “obilje pokvarenih sokova procuri tako da ugasi plamen lomače”.[1280] I ponovo upaljena vatra je bila ugašena na isti način, i tek iz trećeg pokušaja vatra se rasplamsala. To je samo još pojačavalo sumnje da se optimati pripremaju za konačno rješenje, namjeravajući se koristiti svim sredstvima. Tih dana i Tiberijev život je dolazio opasnost jer su njegovi protivnici unajmili su i plačene ubice radi njegove likvidacije[1281]. I sasvim opravdano, radi svoje lične sigurnosti, Tiberije

[1280] *Plut. Tib. Gra.* 13

[1281] *Plut. Tib. Gra.* 10

je uvijek sa sobom nosio mač tipa *dolon*, koji su inače upotrebljali razbojnici, a i stalno ga je pratila veća grupa ljudi.[1282]

2.28 Atalov testament

"Prezriv duh i oholost, zajedničko zlo nobiliteta (plemstva)"
Salustije[1283]

Uvjeren da je na najboljem putu da ostvari svoje reforme i smatrajući da je njegova pozicija sve jača, Tiberije je odlučio da zada svojim protivnicima u Senatu još jedan udarac, koji je trebao da konačno suzbije preveliku moć senatorske oligarhije. Stari, bogati rimski saveznik Pergamsko kraljevstvo, je smrću kralja Atala III. Filometora (vl. 138 – 133. god. p. n. e.) izgubilo i svoju nezavisnost. Oporukom je Atal III. koji nije imao direktnog nasljednika, svoje helenističko kraljevstvo ostavio rimskom narodu.[1284] Atal III. je svojim testamentom pokazao da je bio svjestan neminovnosti da će Rimljani kad tad postati neposredni gospodari svih zemalja Mediterana, pa i Pergamskog kraljevstva. A bolje je da njegova zemlja postane sastavni dio rastuče Imperije u miru i pod njegovim uslovima koje je naveo u testamentu, nego u ratu i patnjama kao mnogi drugi narodi. Međutim Atal je u svojim političkim projekcijama predvidio samo jednu okolnost, a to je da u njegovom kraljevstvu ima i pojedinaca i grupa koje će biti nezadovoljni pretvaranjem svoje zemlje u provinciju. I kao što će se i ispostaviti, neće se sve odvijati po željama Atala III. i nadama Rimljana.

Provincija Azija, kako su Rimljani nazvali nekadašnje Pergamsko kraljevstvo bila je prva rimska provincija na Azijskom kontinentu i njegova baza za ovladavanje Malom Azijom i Bliskim Istokom. Dalekosežne su posljedice Atalovog testamenta, bile i na tadašnjem unutrašnjem uzavrelom polju rimske politike, jer je testament poslužio i kao zgodna prilika za produbljivanje sukoba Tiberija i populara sa Senatom i optimatima.

U Rim je kraljevu oporuku i riznicu donio Euden Pergamljanin, upoznajući rimsku javnost sa sadržajem kraljevih želja. Rim se nije puno kolebao i prihvatio je Atalovu oporuku. Sada su se unutar rimskog društva javile različite težnje u cilju realizacije odredbi testamenta, i populari nisu oklijevali da iznesu svoje viđenje realizacije. Tiberije je predložio zakon u kome je prva stavka predviđala da se novac iz kraljevske riznice dopremljene u Rim, trebao podijeliti građanima koji su dobili zemljišne posjede prilikom preraspodjele radi njihovog uređenja i početnih troškova obrađivanja, te i onim građanima koji su bili aplicirali, ali za koje je, zbog nestašice raspoloživog zemljišta, bila mala mogućnost da dobiju zemljišni posjed, jer je aplikanata bilo znatno više nego raspoloživih slobodnih zemljišta.[1285]Prebacivanjem nadležnosti za raspodjelu novca na

[1282] *Plut. Tib. Gra.* 10

[1283] *Sal. Bell. Iug.* 64,1

[1284] *Sal. His. fr.* Mitridatovo pismo kralju Partije Arzaku 8; *Vell.* II, IV,1; *Eutr.* IV, 18

[1285] *Liv. Epi. libri* LVIII; *Vir*, III, 64; *Sex. Aur. Vic.* 64, 5

skupštinsko odlučivanje Tiberije je ugrozio dosadašnju senatsku de facto potpunu kontrolu nad raspolaganjem i kontrolisanjem javnih finansija i privrede. Iako je odredba o podjeli novca iz Atalove riznice direktno ciljala protiv interesa optimata, tek je iduća stavka izazvala buru nezadovoljstva u njihovim redovima. Tiberijev prijedlog zakona je predviđao i da određivanje statusa pergamskih gradova nije u nadležnosti Senata nego narodne skupštine, odnosno u rukama tribuna koji su "izraz narodnih interesa".

Ovaj dio zakonskog prijedloga je posebno ogorčio Senat,[1286] jer je iz njegove nadležnosti isključivao upravljanje vanitalskim posjedima koji su predstavljali izvor značajne finansijske i ekonomske dobiti iz koje je proizilazila i politička moć, a narušavan je i monopol Senata na vođenje spoljne politike. Do tada je Senat po svojoj volji upravljao provincijama i u slučaju da Senat mirno pređe preko Tiberijevog prijedloga zakona, izgubio bi najveći stepen dosadašnje političke i ekonomske moći. "Zakon o provinciji Aziji" predstavljao je indirektan udar na samo srce moći Senata.

Tiberije se na ovakav potez bio odlučio svjesno, jer je shvatio da se upravo u Senatu nalazi najveća koncentracija opozicije njegovom radu. Zakonom o provinciji Aziji želio je da optimatsku stranku što je moguće više oslabi, kako bi prestale njene daljne opstrukcije. Međutim pokazalo se da je Tiberije loše procijenio odnos snaga i spremnost optimatske stranke da ide do kraja u odbrani svojih interesa. Da li je Tiberije napravio grešku, kada je predložio zakon o provinciji Aziji.? Da li je bio suviše nestrpljiv u provođenju reformi želeći da sve uradi u veoma kratkom vremenu.? Činjenica je da je Tiberije isuviše žurio, moglo bi se čak reći da je bio potpuno opijen osjećajem nestrpljivosti, kako bi reforme i posao koji je sebi nametnuo priveo kraju što prije. Ta brzina je dovodila do toga da su mnogi zakonski prijedlozi koje je iznosio, uključujući i posljednji o provinciji Aziji, izgledali kao radikalna rješenja. Njegova brzopletost je vjerovatno bila uslovljena njegovim jednogodišnjim mandatom, u toku kojeg je želio da ostvari svoj program. Pokazaće se da je najveći problem Tiberija i populara bio *timeing* i cijelo vrijeme svoga tribunata Tiberije je bio u utrci sa vremenom. U roku od godine dana oni su morali ostvariti najveći dio svoga programa što se pokazalo teško izvodljivim. To je neminovno vodilo do pokušaja ubrzavanja reformi što je opet reformnu struju dovodilo u sve žešči sukob sa Senatom. A kao posljedica povećavanja optimatske reakcije proporcionalno tome se pokazivala i sve veća radikalizacija stavova i postupaka Tiberija i njegovih najbližih suradnika, čime je Tiberije sve više predstavljan kao osoba koja je imala "nedovoljno umjeren duh".[1287]

Optimatska reakcija

Isprovocirani prijedlogom zakona o provinciji Aziji, stranka optimata je prvi put nakon afere Oktavije odlučila da javno i direktno reaguje na zakonske prijedloge Tiberija. Najbolje mjesto za reakciju je bio Senat. Na sjednici Senata, na kojoj je i prisustvovao, Tiberije se suočio sa čitavim nizom optužbi. Prvi je Pompej, vojskovođa poražen od Numantinaca ali nekažnjen od Senata, otpočeo sa lancem optužbi koje su pljuštale po

[1286] *Plut. Tib. Gra.* 14,

[1287] *Sal. Bell. Iug.* 42, 2

Tiberiju, govoreći " da je on Tiberiju susjed, i da zna kako mu je Eudem Pergamljanin darovao krunu i grimiz kraljeva Pergama u uvjerenju da će on biti kralj u Rimu". Kvint Metel je napomenuo da su u strahu od Tiberija i njegovih pristalica, kada bi se Tiberije noću vračao kući, građani gasili svjetla u svojim kućama bojeći se da ne budu optuženi da noći provode u društvenim zabavama i uz piče, dok su Tiberiju put noću osvjetljavali "najdrskiji i najnezgodniji građani".[1288] Tit Anije, čovjek ni osobito karakteran ni razborit, ali zato smatran nenadmašnim u govorima koji se baziraju na stilskom tipu pitanja i odgovora, izazvao je Tiberija da položi sudski polog,[1289] optužujući ga da je sramotom obilježio svoga kolegu tribuna koji je bio sakrosanktan i nepovrediv. Iznošenjem stava o narušavanju svetosti davala se i religiozna argumentacija za planirani obračun sa Tiberijem i njegovim pristalicama.

Anijeva izjava i prijedlog izazvali su glasno podržavanje Senata. Tiberije sa svoje strane nije mogao dozvoliti sebi da brani sebe i svoje stavove na sudu. Sudovi su bili u rukama senatora, i samim tim bi bila velika vjerovatnoča da bi njihova odluka u slučaju Tiberija bila pristrasna. Nepristajanjem na sudsko razrešenje, Tiberije nije ovaj put učinio grešku, kao onda kada je Senatu bio prepustio da raspravlja o njegovom prijedlogu agrarnog zakona. Tiberije je uvidjevši svu žestinu optimata, izletio iz zbornice, i sazvavši skupštinu naredio je da se dovede Tit Anije pred skupljeni narod. Tiberije je inače sebi često dopuštao da bude isprovociran, čime je njegov racio na momente prelazio u afekt. To se desilo i slučaju Tita Anija, koji je upravo imao za cilj da isprovocira Tiberija i navede ga na skliski politički teren.

Tit Anije prije započinjana skupštinske rasprave je zatražio od Tiberija da mu uputi jedno pitanje, i kada je Tiberije pristao na molbu Tita Anija, ovaj mu postavi sljedeće pitanje:

> "Ako ti meni hočeš oduzeti čast i baciti me u blato, a ja pozovem u pomoć nekoga od tvojih kolega u službi i on se popne na govornicu da mi pomogne, hočeš li ga u bijesu, lištiti njegove funkcije."[1290]

Tiberija je ovo pitanje pokolebalo, i ne mogavši da mu nađe adekvatan odgovor, raspusti sjednicu skupštine, zakazujući nastavak za sutra. Optimati su uspjeli u svome naumu, jer su uspjeli još jednom poremetiti zacrtane planove Tiberija i populara, prebacujući njegovu aktivnost sa zadatog pravca na drugi kolosjek i to onaj koji više odgovara njima.

Opravdanje

Tiberijev postupak sa Oktavijem, koji su optimati svakom prilikom isticali, je ne samo uzrujao moćnike, nego ni u masi nije baš najbolje primljen, jer je "visoko i časno dostojanstveno tribuna brižno čuvano do onoga dana, bilo pogaženo i uništeno". [1291] Shvativši da je upravo slučaj Oktavije bio njegova velika greška ali i pretnja koja mu je

[1288] *Plut. Tib. Gra.* 14

[1289] Sudski polog je svota novca koju bi obje stranke položile kod suda, a ona koja zgubi parnicu gubi i svoj polog. Ovom mjerom su se u Rimu nastojale izbječi lakomislene i bezrazložne tužbe.

[1290] *Plut. Tib. Gra.* 14

[1291] *Plut. Tib. Gra.* 15

stalno visila nad glavom, Tiberije je na nastavku skupštinske sjednice održao govor kojim je pokušao da opravda smjenu Oktavija. I ovaj Tiberijev govor nije sačuvan u izvornoj verziji, nego ga prenosi Plutarh[1292]. Bez obzira da li je u potpunosti ili samo djelimično tačan, vrijedi ga prenijeti:

> " Tribun je svet i nepovrediv jer je posvećen narodu i njegove interese zastupa. Ako dakle promijenivši ponašanje, narodu nanosi štetu, umanjuje njegovu moć, i otima mu pravo da glasa, sam je sebe --lišio svoje časti ne ispunjavajući uslove pod kojima ju je primio; jer inače će trebati dopustiti tribunu i da sruši Kapitol i da zapali brodarnicu. I ako to čini, on je loš tribun. Nije li to dakle čudovišno da tribun može uhapsiti konzula a da narod ne može lišti tribuna njegove vlasti kad je upotrebljava protiv onih koji su mu je povjerili?. Pa i konzula i tribuna podjednako bira narod. I svakako je i kraljevska čast, uz to što obuhvata svaku postoječu vlast i posvećena najsvečanijim svetim obredima pred licem božanstva, izgnana kada je grad prognao Tarkvinije kad je činio zlo, i zbog zloupotrebe jednog čovjeka srušen je tradicionalni oblik vlasti pod kojim je Rim bio i utemeljen. Pa onda šta ima u Rimu, tako sveto i časno kao djevice (vestalke) koje čuvaju i održavaju vječnu vatru. Ali ako jedna od njih prekrši zavjet, biva živa zakopana, jer ogrešujući se od bogove, one ne zadržavaju svoju nepovredivost koju njima duguju. Nije dakle pravo niti da tribun, koji nanosi štetu narodu, i dalje posjeduje nepovredivost koju je primio od naroda, jer on razara upravo onu moć koja je izvor njegove. A doista, ako je i pravo da je primio tribunsku čast glasovima većine triba, kako to da ne bude još više ako je nje jednoglasno lišen?
>
> Ništa najzad nije toliko sveto i nepovredivo kao zavjetni darovi posvećeni bogovima, ali niko nikada nije spriječio narod da ih upotrebljava, pomiče i premješta po svojoj volji. Bilo mu je dakle slobodno da tribunsku čast kao zavjetni posvećeni predmet prenese na drugoga. A da sama služba nije nepovrediva niti neoduziva jasno je po tome što je se često njezini nosioci pod zakletvom odriču i na vlastitu molbu budu oslobođeni od nje"

Argumenti koje je ovom prilikom iznio Tiberije u sklopu odbrane svojih postupaka su bili prilično diskutabilni. Kraljevstvo nije oboreno izglasavanjem nepovjerenja nego čistom silom, a ni vestalke nisu bile baš u potpunosti nepovredive, *pontifex maximus* je mogao da ih kažnjava i za manje prekršaje od kršenja zavjeta djevičanstva. Govor odaje i neke načelne stavove Tiberija Grakha u odnosu na teoriju političkih odnosa. Po Tiberiju su interesi naroda iznad svega pa i institucije koja treba da ih zastupa. Odnosno po njemu narod kao nosilac apsolutnog suvereniteta ima pravo da i prekrši nepovredivost institucije koja ga predstavlja ako pojedinac koji je obnaša ne poštuje interese naroda. Kao što

[1292] *Plut. Tib. Gra.* 15

vidimo iz samoga govora, karakter Tiberija je takav da on ne poštuje forme niti ustaljene običaje nego se bazira na samu srž, suštinu koja je za njega jedino bitna, dok su sve forme samo manifestacioni oblici te suštine, te samim tim i promjenljive u slučaju kada se odvoje od suštine i postanu svrha samima sebi. Za njega je samo suština bitna dok je forma promjenljiva i ona samo služi suštini a ne i obrnuto.

Iako je Tiberije, na ovakav način sročenoj misli, bio u potpunosti u pravu, rimsko društvo ipak nije bilo dovoljno zrelo da napravi jasnu distinkciju između forme i suštine, posebno onda kada forma postane zaseban organizam čak suprostavljen suštini. Tako je u svijesti jednog dijela Rimljana narušavanje nepovredivosti tribuna, odnosno forme, iako je tribun koji je smijenjen narušio ono radi čega je obnašao tribunsku čast, direktno doživljeno kao napad na interese naroda, odnosno suštinu. A pogotovu kada je ta nepovredivost bila zagarantovana i religijskim i sujevjernim plaštom, to se kod poslovično praznovjernih Rimljana nije nipošto smjelo zanemariti. Istine radi i uvođenje božanskog garanta za instituciju tribuna nije bilo radi toga da se zaštiti forma, nego da se zaštiti suština, odnosno interesi plebsa. Ni na ovom pitanju nije prosječni Rimljanin, izuzev izgleda samo Tiberija Grakha i njegovih najbližih saradnika, mogao da shvati poentu i razumije distinkciju između suštine i forme. Ovo dokazuje i jaku intelektualnu snagu samoga Tiberija, koja je bila produkt i njegove urođene inteligencije ali i zasluga njegovih učitelja i filozofije koju je prihvatio svim srcem kao životnu vodilju.

Kralj, tiranin ili pravednik

Pored postupka prema Oktaviju druga glavna optužba izrečena na Tiberijev račun bila je da zloupotrebljava svoj položaj i da teži tiraniji.[1293] Da li je Tiberije težio tiraniji i samovlasti, ili čak kraljevskoj vlasti kako su ga optuživali njegovi protivnici?. Ko zna, možda su neki optimati bili i stvarno uvjereni da Tiberije želi da koristeći narodnu podršku preuzme apsolutnu vlast. Tačno je da je i nekim Tiberijevim savremenicima pa i kasnijim rimskim historičarima moglo izgledati da njegovi postupci liče na uvođenje tiranije. I decenijama kasnije Ciceron kao ključnu optužbu na račun Tiberija iznosi da je on "težio samovladi i vladao sam par mjeseci".[1294] A to njihovo uvjerenje je sigurno još pojačavala njegova kandidatura za naredni tribunat. Optimatska propaganda sa ciljem kompromitacije i prikazivanja Tiberija kao navodnog budućeg tiranina i monarha je toliko bila snažna, da se i decenijama kasnije spominjala navodna Tiberijeva namjera da preuzme vrhovnu vlast u Republici.[1295] Možda su Tiberijevi postupci, u jednom monarhofobističkom društvu kao što je to bilo rimsko republikansko društvo, i mogli ličiti na pokušaje uvođenja tiranije i na kraju i nasljedne monarhije, i tako izazvati strah kod jednog dijela rimske javnosti. Ali historijska činjenica je da je strah optimata bio najobičnija fikcija. Rimljane je najlakše bilo uzbuditi i uznemiritit sa prijetnjom da će im vladati kralj ili da će njihove slobode i prava ugroziti pojava tiranina. Svoju odvratnost prema instituciji kralja najbolje prezentira komentar Katona Starijeg na posjetu

---

[1293] *Diod.* XXXIV/V 7,1 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1294] *Cic. de amic.* XII; *Cic. de re publ.* II, 49

[1295] *Sal. Bell. Iug.* 31,7

pergamskog kralja Eumena (vl. 197 – 159. god. p. n. e.) Rimu:"...ta životinja poznata pod nazivom kralj po prirodi je mesožderka".[1296]

Rimljani su bili općenito poznati u cijelom mediteranskom svijetu kao narod kojem su "sva kraljevstva mrska."[1297] Zato nas i treba čuditi da su optimati često potezali za optužbom na račun Tiberija da želi uspostaviti monarhiju, jer su znali da je na toj paušalno iznesenoj tvrdnji najlakše izvršiti mobilizaciju Rimljana, ocrniti protivnika i na kraju opravdati smrtnu kaznu. Na sličan način je i Spuriju Kasiju Vecelinu, koji je dva i po stoljeća ranije želio podjelu hercinske zemlje plebejcima i redistribuciju javnog zemljišta, prikačena optužba da svojim idejama i djelatnošću ustvari teži kraljevskoj časti. I nakon prestanka obnašanja javne službe, kada se nije nalazio pod imunitetom, Spuriju Kasiju je suđeno i bio je pogubljen. Na sličan način je život okončao i drugi reformator Spurije Melije.

Tiberije je poticao iz najprestižnijih rimskih porodica, i vrlo vjerovatno bi dostigao najviše magistrature i visoki ugled u rimskom društvu. Da je za cilj imao uspostavu samovlasti i tiranije, to je mogao postići i bez izlaganja nepotrebnom riziku, kakav je bilo donošenje agrarnog zakona, koristeći uobičajeni *cursus honorum*, i pripremajući poziciju za svoju tiraniju. Zatim, njegov period aktivnosti bio je vrlo kratak samo oko pola godine, i to je ipak bio isuviše kratak period da bi se u jednoj državi kakva je rimska mogli stvoriti preduslovi za uspostavu tiranije, a kamoli još kraljevine. Uostalom teško je pretpostaviti da bi Tiberije, želeći uspostaviti tiraniju ili čak monarhiju, išao protivno idejama svoje majke Kornelije koja je bila potpuno odana Republici i njenim institucijama i borila se za interese i spas svoje domovine. [1298] Tiberiju Grakhu, koji je bio vezan za svoju majku, sigurno ne bi ni padalo na pamet da u svojoj političkoj djelatnosti uradi nešto čemu bi se ona suprostavila.

I najvažniji argument kojim se pobija optužba optimata da je Tiberije u pozadini svoje aktivnosti imao želju da uspostavi samovladu je, da u to vrijeme još uvijek nisu bile sazrele ni okolnosti, ne samo da neko preuzme apsolutnu vlast u Rimu, nego i da pomisli na nešto slično. Trebalo je da prođe znatan vremenski period da bi se stvorili uslovi kako bi ambiciozni pojedinci mogli pokušati uraditi nešto slično, i da se jave osobe kao što su Marije, Cina, Sula. Pa i ovaj posljednji se na kraju odrekao apsolutne vlasti. Tek će sa Cezarom sazreti uslovi da bi jedan pojedinac mogao zahtijevati ličnu vlast. A tek njegov nasljednik će moći i ostvariti ideju o vladavini jednog čovjeka, uz mnogo napravljenih kompromisa sa starim političkim establišmentom. I zbog svega navedenog je nemoguće povjerovati da je baš Tiberije mogao doći na ideju da uspostavi samovladu. Tek kada je Marije profesionalizirao oružane snage Republike, stekao se i najbitniji faktor koji je omogućio da se kod nekoga u "glavi razvije misao" o vladavini Republikom. Vojske su se sada okretali prema onome ko ih je plačao, ko im je omogućavao veliki ratni plijen i

---

[1296] *Plut. Cat. Mai.* 8

[1297] *Sal. Bell. Iug.* 81,1; fr. Historija, Mitridatovo pismo kralju Partije Arzaku 15; 17

[1298] Kornelijino pismo sinu Gaju (sačuvano kod Nepota, *"Iz Pisama Kornelije, majke Grakha"*).

obezbjeđivao častan i bogat otpust iz legija. Uostalom, Tiberije je bio i dovoljan inteligentan da zna da onaj ko želi da postane "tiranin" Republike, mora imati iza sebe i podršku određene sile, kao što je to imao Pizistrat. Da je kojim slučajem i namjeravao da postane tiranin, Tiberije nije mogao računati na vojsku, jer prave profesionalne vojske nije bilo, i Republika se još uvijek oslanjala na građansku miliciju koja se skupljala po potrebi. Nešto malo kretskih najamnika-strijelaca bilo je i suviše nedovoljno, a i sami su bili nezainteresovani za učešće u unutrašnjim stranačkim razračunavanjima, da bi se mogli upotrijebiti. A Tiberije sigurno nije ni u svojim najradikalnijim zamislima računao na podršku robova. On sam je nesumnjivo bio iskreno odan Republici i njenim institucijama i iz razloga da je potekao upravo iz sredine koja je baštinila najviše od stare republikanske tradicije. Zar vjernost Republici najbolje ne dokazuje i to da je kompletan reformni projekat bio uklopljen u zakonski okvir, i da Tiberije Grakh nije želio da iskoristi popularnost koju je uživao kako bi progurao svoje zamisli i drugim načinima, iako je bilo mogućnosti da se takvo nešto uradi. I na kraju možemo odbaciti, zbog svih gore navednih razloga, tvrdnju da je Tiberije težio kraljevskoj vladavini ili da postane neka vrsta tiranina Rima, slično kao što se to dešavalo u helenskim državama.

2.29 Novi izbori

"Umjesto sloge zapadosmo u neprijateljstvo i međusobne razdore"
Trasimah[1299]

Kako se približavalo ljeto, približavao se i rok za izbor novih tribuna za narednu godinu. Optimati su sve jasnije pokazivali želju da se izaberu za tribune oni pojedinci koji su bili najveći neprijatelji Tiberija, populara i njihovih zakonskih projekata, jer su nadali da bi time mogli da naredne godine anuliraju sve što su Tiberije i populari u toku svoga mandata uradili. Uvidjevši da su optimati krenuli u napad svim sredstvima a bojeći se da onog momenta kada postane privatno lice ne bude ugrožen njegov život ali i program reformi, populari su odlučili kandidirati Tiberija za novi tribunat za sljedeću godinu.[1300] Njihov i Tiberijev strah nije bio neosnovan jer su Tiberijevi protivnici, kako se dan izbora približavao, sve više javno govorili da čim mu prestane tribunska vlast, on “neće dobro proči”.

Jednogodišnji period je bio i kratak za realizaciju zacrtanih ciljeva Tiberija i njegovih saradnika. Oni su mogli s pravom sumnjati da će u slučaju, ako iduče godine ne budu bili u mogućnosti da nastave započeto, sve ono što su postigli u vrijeme Tiberijevog mandata, biti ako ne u potpunosti anulirano i paralisano, a ono bar izloženo prilično velikim opstrukcijama u sprovođenju. Zbog svega toga se nametala potreba da se nastavi sa reformama i u narednoj godini, a najbolje bi bilo da predvodnik reformi i nadalje bude onaj sa čijim se imenom i reformni program identificirao. To je sve značilo ponovnu

[1299] Trasimah, Περι πολιτειας,fr. 1 Diels

[1300] *Cass. Dio* XXIV, 83, 8; *Liv. Epi. libri* LVIII; *Cic. Cat,* IV, 4, 2

kandidaturu Tiberija za narodnog tribuna za narednu 132. god. p. n. e. Tiberije i njegov kružok ponudili su narodu izborni program koji se sastojao od sljedećih prijedloga :[1301]

- Skraćenje trajanja vojne službe.
- Pravo priziva na narod protiv sudskih osuda koje bi donio senatski sud.
- Mijenjanje sastava sudova, u kojima bi sada polovinu sastava činili vitezovi.[1302]

Prvi prijedlog jasno govori da vojnička služba više nije bila privlačna za rimske seljake kao ranije. To je bilo i razumljivo, jer je sada vojnička obaveza bila vezana često sa službovanjem u dalekim zemljama, daleko od domovine, bilo da se učestvuje u osvajačkim ratovima ili održava red u provincijama. Pogibelj je bila veća, a dugotrajna odsutnost sa zemlje i od porodice je mogla uzrokovati samo probleme, koje smo već ranije opisali. Ovo je i vrijeme kada se potreba profesionalizacije vojske Republike počela nametati kao neminovna solucija. Ograničavanjem vojnog roka je bila atraktivna mjera i njenim isticanjem kao jedne od stavki izbornog programa Tiberije i njegovi istomišljenici su računali dobijanje znatnije glasačke podrške. Drugim prijedlogom je na narodne skupštine prenosio dio sudske nadležnosti a na štetu djelokruga sudske vlasti, jer bi u slučaju da se takav prijedlog usvoji svaka sudska odluka Senata mogla biti na sljedećoj instanci opozvana. Trećim prijedlogom Tiberije i njegovi saradnici su pokušavali da ostvare dva cilja. Prvo da obezbijedi podršku staleža vitezova, a drugo da Senatu ako ne direktno oduzme, a ono prilično oslabi bilo kakvu njegovu sudsku vlast. Posljednje dvije stavke izbornog programa, su kao svoj krajnji cilj imale slabljenje moći i utjecaja Senata. Ovaj put u izradi tih prijedloga populari su se vodili više mržnjom prema Senatu i optimatima u njemu, nego nekim nuđenjem racionalnog programa. I na takav način sročen izborni program samo je još više isprovocirao optimate i naveo ih da se odluče na definitivan obračun sa popularima.

Kandidovanje osobe koja obnaša jednogodišni mandat, za izbor na istu čast i naredne godine, nije bila, slično kao i sa pitanjem smjene tribuna, striktno zabranjena u rimskom zakonodavstvu, ali je bila isto kao i smjenjivanje tribuna, u neskladu sa dotadašnjom praksom političkog života Republike. I ovaj potez je predstavljao čin koji je izgleda najviše motivirao Tiberijeve protivnike da se odluće na konačnu akciju i obračun. Ponovnim traženjem tribunata Tiberije Grakh i njegovo najodanije i najbliže okruženje su vrlo moguće od sebe odvratili umjerene elemente, a pasivizirali one svoje saradnike koji nisu željeli da reforme poprime toliko radikalni trend. Zbog toga se neprijateljstvo prema njemu povećavalo, a protivnički tabor postajao brojniji i sve odlučniji. Da bi se obezbijedili glasači, ponovo su kao i u vrijeme kada se usvajao zakon, pozivani seljaci, ciljna grupa Tiberija i populara, da masovno dođu u Rim, i učestvuju u radu narodne skupštine i glasaju za Tiberija, a vjerovatno i za druge kandidate populara. Međutim za razliku od skupštinskog zasjedanja kada se usvajao agrarni zakon, izborna skupština je

[1301] *Plut. Tib. Gra.* 16

[1302] *Cass. Dio* XXIV, 83, 8

padala u vrijeme ljetnih radova kada su seljaci bili zabavljeni radom na svojim imanjima i nisu imali puno vremena na raspolaganju da dođu u Rim, što je bilo skopčano i sa izvjesnim materijalnim troškovima, i pomognu svojim predstavnicima u njihovoj odsutnoj borbi[1303]. Uvidjevši da na njih ne mogu računati u većem broju, Tiberije i njegove pristalice su se sada obratili gradskom plebsu, jednom sloju stanovništva koji je do kraja postojanja rimske države ostao parazit na njenom organizmu i koji je svoju političku podršku uvijek davao onome ko mu više ponudi.

I pored toga što gradsko stanovništvo nije bilo ciljna skupina njegove reforme, Tiberijeva kampanja izgleda da je imala odraza i među gradskim plebsom, jer kada je počelo glasanje, prve dvije tribe su dale svoje povjerenje Tiberiju. Optimati su se sa svoje strane oštro usprotivili ponovnoj Tiberijevoj kandidaturi, tvrdeći da je nezakonito da jedno lice bude dvaput uzastopce izabrano na istu funkciju, čime su pokušavali da ospore i samo pravo Tiberija da se ponovo kandiduje. Da su popustili i pustili Tiberija da se kandiduje i ponovo prođe na izborima, optimati bi se suočili sa još jednim mandatom svoga najogorčenijeg neprijatelja, pogotovu kada je on zastupao izborni program koji je udarao i u sudbenu nadležnost Senata. Optimati nisu mogli sebi dozvoliti takav luksuz da Tiberije bude ponovo izabran, i bili su spremni na sve kako bi to spriječili.

Tribun Rubrije, koji je kockom bio određen da rukovodi izbornom skupštinom, usred procedure glasanja, našao se u nedoumici, šta dalje da radi. Nesnalazeći se dobro u svome predsjedavanju, a ne želeći se zamjeriti bilo kojoj od strana, Rubrije je na nagovor svoga kolege tribuna Kvinta Mumija prepustio njemu dalje vođenje sjednice[1304]. Svojim potezom prepuštanja daljnjeg vođenja skupštine Tiberijevom pristalici, Rubrije je ipak više popustio popularima. Ali samim tim ne bi trebalo smatrati da je Rubrije to uradio namjerno, jer je svjesno želio pomoći popularima. On je jednostavno želio da se što je moguće na brži način izvuče iz bure političkih dešavanja koja su ga vrlo lahko mogla odnijeti sa sobom, sa što je moguće manje posljedica po njega samoga, njegovu porodicu i imovinu. Slično kao što će to uraditi i par godina kasnije konzul, koji je više volio da krene u ratni pohod na Japode, nego da rješava unutrašnjopolitička i imovinsko-ekonomska pitanja, odnose među staležima i uopće agrarnu problematiku. Ali to nije činjenica koja ih može opravdati. Svi oni koji su dobrovoljno na sebe preuzeli obnašanje neke javne funkcije sa sobom moraju ponijeti i teret odgovornosti, i strpljivo, postojano i istrajno podnijeti sve posljedice političkih dešavanja i onih planiranih i onih neplaniranih, što je uostalom i dokaz osjećaja profesionalizma političara. Zato ličnost Rubrija možemo okarakterisati veoma negativno.

Prebacivanje predsjedanja skupštinom na istaknutog Tiberijevog pristalicu, izazvalo je buru negodovanja optimata i onih narodnih tribuna koji su naginjali interesima optimata, a koji su do tada šutili pritisnuti autoritetom i snagom svoga kolege Tiberija. Ti uspavani tribuni su se sada probudili, znajući da iza njih stoji jasna i moćna snaga oličenoj u optimatskoj stranci. Prooptimatski tribuni tražili su, da ako je već jedan od tribuna, i sam

[1303] *App. de bell. civ.* I, 14; *Plut. Tib. Gra.* 16

[1304] *App. de bell. civ.* I, 14

izabran kockom odustao od daljnjeg vođenja sjednice, da se njegov nasljednik odredi na isti način, tj. kockom, a ne prepuštanjem i usmenim dogovorom. Skupština se sada pretvorila u pozornicu žestokih rasprava među tribunima kako rješiti nastali problem. Kako je rasprava o izboru presjedavajučeg uzimala maha, tako je sve očitije postajalo jasno da Tiberije ostaje u manjini unutar kolegija tribuna. A i većina triba je bila za to da se izbor predsjedavajućeg izborne skupštine obavi kockom. Tiberije je, uvidjevši da stvari ne teku očekivano i da njegovi protivnici ostvaruju prednost, prekinuo sjednicu i zakazao je za sutradan.[1305]

2.30 Krv

"...ljudi strančari, kojima je prijevara i zloba bila milija od vjere..."
Salustije[1306]

Izgubivši svaku nadu, iako je još uvijek bio tribun, Tiberije se poslije prekinute sjednice povuče kući, obuče žalobno odijelo i izađe na Forum, gdje provede ostatak dana. Vjerujući da će uskoro poginuti, okružen svojim najbližim članovima porodice zamoli narod na Forumu, da se brine za njih. O Tiberijevoj molbi narodu na Forumu postoji više različitih verzija. Po Plutarhu, Tiberije je bio okružen svojom djecom, dok opet Apijan navodi da je pokazivao i preporučivao samo svoga sina. Aul Gelije govori da je Tiberije molio narod da zaštiti njegovu djecu, a onda sa suzama u očima povjeravao život "jedinog sina" kojeg je imao narodu. Gelije se slaže sa Apijanom da je Tiberije na Forum doveo svoga sina. Po Kasiju Dionu Tiberije je doveo i svoju majku Korneliju kako bi dodatno pojačao utisak i emocije koje je želio izazvati među narodom.[1307] Osjećaj beznadežnosti, ali sigurno i umor i iscrpljenost koji su pritiskali Tiberija u toku mjeseci njegove tribunske časti, bili su uzrokom njegove pesimističke slike. Obični ljudi shvaćajući koliko je on poduzeo i koliko se žrtvovao za interese siromašnih slojeva i Republike u cjelini, dopratili su ga do kuće. Ali ova povorka je bila tako različita od one pobjedničke od prije više mjeseci, kada je Tiberije slavljen kao spasilac Italije. Sada su među ljudima, koji su pratili Tiberija Grakha do njegove kuće, vladali skepsa, strah i neizvjesnost pred onim šta donosi nastupajući dan[1308].

Tu noč pristalice Tiberija nisu i pored turobne i mračne atmosfere koja je vladala među njima sjedili skrštenih ruku. Veliki broj pristalica, koji ga je dopratio do njegove kuće i ostao ondje čitavu noč čuvajući stražu,[1309] ulio je Tiberiju izvjesnu dozu samopouzdanja i među popularima je pala odluka da se sa narednim danom i riješi odnos sa optimatima. Tiberijeva kuća se pretvorila u neku vrstu provizornog štaba populara gdje su se planirali

---

[1305] *App. de bell. civ.* I, 14; *Plut. Tib. Gra.* 16

[1306] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 6,4

[1307] *Plut. Tib. Gra.* 13; 16; *App. de bell. civ.* I, 14; *Cass. Dio* XXIV, 83,8; *Gell. N.A.* II,13,5

[1308] *App. de bell. civ.* I, 15

[1309] *Plut. Tib. Gra.* 16

daljni potezi. Već u toku noči Tiberijeve pristalice su zauzele hram Jupitera, Junone i Minerve[1310] na Kapitolu, gdje se održavala izborna skupština. Među popularima je bio dogovoren i znak koji će se dati ako bude bila potrebna i borba. [1311]

Dan odluke

Naredni dan je počeo sa lošim predosjećanjima, prvo su kokoši koje su služile za proricanje budućnosti odbile hranu, a zatim se pri izlasku iz kuće, Tiberije udario u prag toliko žestoko da mu je iz stopala potekla krv. Sve se to u rimskoj sujevjernoj svijesti tumačilo vrlo lošim predznakom. Na putu prema Kapitolu, gdje su se okupljale njegove pristalice, primjetio je na krovu, sa svoje lijeve strane gavrane u borbi. Kamen što ga je sa krova gurnuo jedan od gavrana pao je pravo ispred Tiberija. Čitav niz loših znamenja, podsjetio je Tiberija na ranije iskustvo sa zmijama, koje su nakon što su se neopazice uvukle u njegovu vojničku kacigu izlijegle jaja, koje mu je naviještalo zlo.[1312] Sujeverni duh Tiberija, ali i većine ostalih u koloni, nije mogao da ostane ravnodušan prema svemu tome. Pokolebana kolona, uključujući i Tiberija i njegove najvjernije pristalice se zaustavila, ne znajući šta dalje da se čini. Ali helenski racio, jači je od bilo kakve rimske praznovjerice, i Blosije, taj *spirit* Rima, se obratio svojim istomišljenicima, pokazujući još jednom svoju intelektualnu i retorsku sposobnost:

> "Da li bi bilo sramota i poniženje, ako se Tiberije, sin Grakha, unuk Scipiona Afričkog, branilac rimskog naroda, uplaši gavrana, i ne odazove pozivu svojih sugrađana, takva sramota neće biti predmet ismijavanja njegovih neprijatelja, nego će oni to iskoristiti i kao priliku da ga ozlolase kod naroda da je najzad pokazao da se ponaša kao tiranin i da postupa kako mu se svidi”.[1313]

Blosijev govor je ulio u duše populara dovoljno hrabrosti da nastave svoj put bez povratka, i uvjerenje da ako i ne pobjede njihove žrtve neće biti uzaludne, nego će ostati u vječnom sječanju svoga naroda. Kolona predvođena Tiberijem, Blosijem i ostalim predvodnicima populara uputila se ka Kapitolu, gdje je Tiberije veličanstveno dočekan od svojih već ranije na Kapitolu okupljenih pristalica.[1314]

Istovremeno sa dešavanjima na Kapitolu, u Senatu su optimati uporno tražili od konzula da poduzme akciju protiv Tiberija, ali Mucija Skevole nije popuštao pod snažnim pritiskom senatora i odbio je njihov zahtjev uz obrazloženje da on neće ništa učiniti sa silom. Iako je odbio zahtjeve optimata za državnu akciju protiv Tiberija, Mucije Skevola nije, i pored toga što je podržavao reforme, pomogao Tiberiju. Razlozi konzulove neaktivnosti možda leže u tome što je on kao ugledni pravnik bio legitimista. Po njegovom shvatanju kao što je ono što su optimati od njega zahtijevali da uradi

---

[1310] Jupiter odgovara grčkom Zeusu, Junona boginji Heri, a Minerva je identifikovana sa boginjom Atenom.

[1311] *App. de bell. civ.* I, 15

[1312] *Plut. Tib. Gra.* 17

[1313] *Plut. Tib. Gra.* 17

[1314] *Plut. Tib. Gra.* 17

nezakonito, tako bi bilo nezakonito i protiv države da se aktivno kao konzul priključi Tiberiju i njegovim pristalicama na Kapitolu. Iako vršilac najveće izvršne funkcije u Republici, legalista Mucije Skevola je pustio da se opasna situacija razvija bez ometanja.

Sada su optimati odlučili da sami na svoju ruku preduzmu akciju i da ubiju Tiberija, okupljajući i naoružavajući svoje klijente i robove. Fulvije Falk, senator ali Tiberijev pristalica, vidjevši razvoj situacije u Senatu, napustio je sjednicu i uputio se prema Kapitolu kako bi obavjestio Tiberija o namjerama njegovih protivnika. Otvoreni sukob je sada bio neizbježan. Kada je Mumije ponovo pozvao tribe na glasanje, nastali su guranje i sukobi između populara i onih koji su bili protivnici Tiberija. U to vrijeme je stigao i Fulvije, koji je uletio direktno u masu. U nemogućnosti da dozove Tiberija, dao mu je znak rukom da mu želi nešto reći nasamo. Tiberije je naredio svojim pristalicama da se razmaknu i propuste Fulvija. Vijesti koje je Fulvije donio samo su još više raspirili duhove na Kapitolu[1315], i više ništa nije moglo da zaustavi masu koja je navalila na liktore, uzimajući njihova koplja, i izbacujući sa Kapitola svoje optimatske protivnike[1316]. Dok je jedan dio pristalica istjerivao sa Kapitola svoje protivnike, drugi je čuvao Tiberija.[1317] I oni tribuni koji su se suprostavljali Tiberiju uspjeli su pobjeći, dok su sveštenici zatvorili hram na Kapitolu.

Dok se sve ovo dešavalo, Tiberije je dao dogovoreni znak za opasnost svojim pristalicama, koje su se nalazile na udaljenijim dijelovima Kapitola i nisu bili u mogućnosti da zbog haosa i galame čuju njegov glas. Znak se sastojao u tome da Tiberije dodirne svoju glavu. Taj potez poslužio je kao povod njegovim protivnicma za krvavi obračun. Oni Tiberijevi protivnici koji su vidjeli njegovu gestu, otrčali su u Senat koji je tada zasjedao u Hramu Vjere (*Fides*)[1318], da bi senatore izvijestili da Tiberije dajući spomenut znak traži kraljevsku dijademu. Vijest, isto onoliko koliko je bila besmislena i lažna, toliko je bila i dobrodošla za optimate koji su sada bili potpuno uvjereni da Tiberije teži monarhijskoj vlasti i svoj krvavi plan mogli su zaogrnuti fikcijom da se bore za spas države.

Pored ove vijesti u Rimu u kome je sada vladao haos, kolalo je još lažnih vijesti. Po jednoj Tiberije je i sa ostalim tribunima, koji su mu se suprostavljali, postupio slično kao i sa Oktavijem, a po drugoj je on sam sebe proglasio za budućeg tribuna[1319]. Lažne vijesti su uvijek popratna pojava svih burnih društvenih i ekonomskih gibanja, pa ih ne treba smatrati samo za specifikum rimskog društva druge polovine II. st. p. n. e. Lažne vijesti mogu nastati na dva načina, svjesno-planski i nenamjernim. Prvi način spada u kategoriju negativne propagande, i može se realizirati različitim metodama, preko plačenih uličnih glasnogovornika, lokalnih blebetala ili najčešće u modernom svijetu potkupljivih

[1315] *Plut. Tib. Gra.* 19

[1316] *App. de bell. civ.* I, 15

[1317] *App. de bell. civ.* I, 15

[1318] *Val. Max.* III, 2, 17. Pored Hrama Vjere, Senat je često zasjedao i u *curia hostilia*, zgradi koja se nalazila na rimskom trgu, a nekada i u hramu Belone. Znači institucija Senata nije uopće bila smatrana vezanom za neko određeno mjesto i prostor na kojem bi se trebalo da održavaju njegova zasjedanja.

[1319] *App. de bell. civ.* I, 15

novinara. Nenamjerno širenje lažnih vijesti je nus-pojava haosa, anarhije, panike i vanrednih okolnosti. Samo je par sati bilo dovoljno da se jedan grad, gospodar svijeta i na vrhuncu svoje moći, pretvori u utočište haosa i nasilja.

Skorpion ponovo zatraži od konzula Mucija Skevole državnu akciju, ali konzul ponovo odbije zahtjev optimata uz obrazloženje da "neće pribjeći nasilju niti ubiti bilo koga od građana bez suda, a ako bi narod pod Tiberijem izglasao nešto nerazborito, on to neće držati valjanim". Nazika se, smatrajući konzulov odgovor nezadovoljavajučim, obrati senatorima sljedećim riječima;"Ako dakle najviši magistrat izdaje državu, slijedite me svi koji ste voljni braniti zakone i koji žele spas domovine".[1320] Kakva ironija u riječima jednog pontifex maximus-a, osobe koja je uživala najviše svešteničko dostojanstvo u Republici. Jer da su željeli dobrobit domovini oni bi podržali prvi kompromisni prijedlog Tiberija, a ne bi mu se tako žestoko suprostavljali, a sada su čak voljni da se upuste u građanski sukob koji može imati dalekosežne posljedice po domovinu „čiji spas žele“. Iz Nazikinog poziva vidimo da je on i konzula nazvao izdajnikom. Pokrivši glavu rubom svoje toge, jer je "neobičnim oblikom odječe želio da privuče više sljedbenika ukazujući im na vanrednost situacije ili je želio da od bogova prikrije ono što je namjeravao da učini" kako cinički primjećuje Apijan,[1321]krenu prema Kapitolu predvodeći optimatsku stranku u susret neizbježnoj sudbini čitave Republike.[1322]

Apijan izražava čuđenje zašto se u tim kritičnim satima niko nije sjetio da imenuje diktatora, "vrlo korisno sredstvo koje ih je ranije često spašavalo u takvim opasnostima".[1323]Da bi se mogao imenovati diktator, bio je potreban konzesus između konzula, Senata i Komicija, a u tim danima nije bilo nikakve šanse ni da se postigne ni najmanji konzesus, tako da je svaka državna institucija, svaki državni službenik i funkcioner bio prepušten sam sebi i svome poimanju rješavanja situacije.

Uz Naziku, senatore, i dio vitezova koji su krenuli prema Kapitolu, kretao se i veliki broj ljudi iz njihove pratnje (klijenata i robova) kao i ostalih pristalica[1324]. Hram Vjere iz kojeg su senatori krenuli prema Kapitolu nalazio se u podnožju Kapitolskog brežuljka, tako da je vrlo brzo došlo do susreta kolone koju je Nazika Skorpion predvodio i Tiberijevih pristalica koji su se uklanjali pred svetom ličnošču vrhovnog sveštenika, jer nisu znali za njegove prave namjere. Povlačenje i ustručavanje Tiberijevih pristalica da se suprostave koloni koja se kretala prema Kapitolskom hramu, iskoristiše optimati i nasrnuše na svoje protivnike. Iznenađene Tiberijeve pristalice nisu se mogle u dovoljnoj mjeri organizirati pred napadom svojih protivnika i ishod sukoba je već na samom početku bio izvjestan. Brzina sa kojom su optimati nasrnuli na Tiberijeve pristalice, jasno govori da su Nazika i većina senatora, koja ga je pratila, imali već urađen plan konačnog obračuna sa Tiberijem. Oni su smatrali da se problem zvan "tribun Tiberije Grakh" može riješiti samo njegovom

---

[1320] *Plut. Tib. Gra.* 19; *Val. Max.* III, 2, 17

[1321] *App. de bell. civ.* I,16

[1322] *Sex. Aur. Vic.* 64, 7; *Flor.* II, 14

[1323] *App. de bell. civ.* I, 16

[1324] *Plut. Tib. Gra.* 19; *Vell.* II, III, 2

fizičkom likvidacijom i smrču većine njegovih pristalica. Na Kapitolu je sada nastao nemilosrdni pokolj i pogrom populara, koji su hvatani, bacani u provaliju i na druge načine ubijani[1325]. Građanska krv je bila prolivena od strane rimskih građana na tlu grada Rima u unutargrađanskom sukobu. U kratkotrajnom pokolju, poginuo je i sam Tiberije Sempronije Grakh. O načinu njegovog ubistva postoji više različitih verzija.

Po Apijanu[1326] Tiberije je uhvaćen blizu Kapitolskog hrama i pogubljen kod kapije pored kipova kraljeva. Po Plutarhu,[1327] Tiberije je bježeći, posrnuo i pao među beživotna tijela svojih pristalica. Dok se pokušavao dići, prvi ga je nogom u glavu udario njegov kolega tribun Publije Saturej, a drugi smrtonosni udarac mu je zadao izvjesni Lucije Rufus, koji se svojim djelom kasnije i javno hvalio. Po Veleju Paterkulu, dok je bježao niz stepenice koje vode od Kapitola, Tiberije je bio pogođen djelićem klupe i na taj način je završio svoj život.[1328]Slično Veleju, govori i Livije, kada kaže da je Tiberije pogođen djelovima klupa koje su se nalazile na biralištu.[1329] Diodor ne detaljiše previše kada spominje smrt Tiberija Grakha i samo kaže da je Nazika "svojim rukama" ubio Tiberija.[1330]Prilično razlikovanje izvora koji govore o posljednjim trenucima života Tiberija Grakha i načinu njegovog umorstva najbolji su odraz haosa koji je vladao u tim satima na Kapitolu, i vrlo je teško stvarno otkriti, u tome moru proturječnih vijesti na koji je tačno način Tiberiju Grakh završio svoj život. Ne samo mi koji posmatramo te događaje udaljeni sa više od 2100-godišnje distance nego vjerovatno ni tadašnji Rimljani nisu bili baš načisto sa Tiberijevom smrču, s tim ko ga je ubio, gdje i u kojem momentu. Rimom su, što potvrđuje i hvalisanje Lucija Rufusa, i tada strujale najrazličitije priče i verzije o Tiberijevoj smrti, od kojih su neke i zapisane da bi ih kasnije autori izvora koje koristimo, uvrstili u svoja djela.

Tako se završio tribunat Tiberija Sempronija Grakha, koji je zbog svojih najboljih namjera na Kapitolu, svetom rimskom brežuljku, bio bez trunke predumišljanja umoren, ne u skladu sa zakonima Republike nego zbog hira i pohlepe jedne uzurpatorske klike.[1331] Potrebno je naglasiti da je u danu u kome je on bio ubijen, Tiberije još uvijek bio narodni tribun, odnosno nepovrediv i sankrosanktnan.[1332] Oni koji su se toliko bunili protiv smjene jednog od tribuna, upoređujući taj čin sa skrnavljenjem najvećih svetinja, koji su u svojoj političkoj kampanji protiv Tiberija sebe predstavljali za zaštitnike institucije tribunata, ustvari se nisu ni najmanje libili da umore jednog od tribuna. Hipokrizija jedne političke skupine.

[1325] *App. de bell. civ.* I, 16; *Plut. Tib. Gra.* 19; *Vell.* II, III, 2-3; *Liv. Epi. libri* LVIII

[1326] *App. de bell. civ.* I, 16

[1327] *Plut. Tib. Gra.* 19

[1328] *Vell.* II, III, 2

[1329] *Liv. Epi. libri* LVIII

[1330] *Diod.* XXXIV/V 33, 6-7 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1331] *App. de bell. civ.* I, 18; *Sal. Bell. Iug.* 31,2; 7; *Cic. Brut..* 103; 107; *Liv. Epi. libri* LVIII; *Val. Max.* VII, 2, 6; *Flor.* II, 14; *Gell. N.A.* II, 13, 4; Kornelijino pismo sinu Gaju (sačuvano kod Nepota, *"Iz Pisama Kornelije, majke Grakha"*)

[1332] *Sal. Bell. Iug.* 42, 1

Na kraju je potrebno naglasiti da je akcija optimatske stranke koja je rezultirala krvoproličem na Kapitolu bila u potpunosti nelegalna i protudržavna iz jednog bitnog razloga. Vođa optimatskog pohoda na Kapitol, Nazika Skorpion, nije u tom trenutku obnašao ni jednu državnu izvršnu funkciju niti je bio ovlašten od nekog državnog organa da izvrši tu akciju.[1333] Njegov poziv "svima onima koji žele sigurnost države, da ga slijede" je po rimskim zakonima i uobičajenoj političkoj praksi bio samovoljan i antidržavni čin jednog pojedinca. Međutim Mucije Skevola nije htio niti je smio a niti je mogao da interveniše. Izgleda da je slavni rimski govornik, pravnik, politolog i filozof Ciceron ipak pogriješio kada je rekao da Tiberije spada u "one koji su po pravdi smrću kažnjeni".[1334]

Ukupno je u pokolju nastradalo oko 300 pristalica Tiberija. U svome divljaštvu optimati su zlostavljali i Tiberijev leš, i nisu dopustili njegovom bratu Gaju, koji je došao po tijelo svoga brata, da ga sahrani. U toku noči Tiberijevo tijelo, zajedno sa tijelima njegovih ubijenih pristalica, je bilo bačeno u rijeku Tibar[1335]. Tolika je bila mržnja optimata da nisu dozvolili ni propisanu sahranu ljudi koje su pobili. I mrtvim neprijateljima u ratu se nije uskračivalo ovo pravo, već su tijela poginulih protivnika bila isporučivana protivničkoj strani. To pravo sada je bilo uskračeno porodicama umorenih sugrađana, i to je predstavljalo presedan u rimskoj tradiciji. Oni koji su se dičili da se bore protiv skrnavljenja počinili su ne dopustivši propisanu sahranu jedno od najvećih svetogrđa. Za Rimljane je pokojnik predstavljao svetinju i njegov grob se uvijek morao poštovati ma gdje se nalazio. Sprečavanjem propisane sahrane svojih protivnika i bacanjem njihovih tijela u Tibar, optimati su im nesvjesno podarili zajedničku grobnicu u rijeci koja je bila jedan od simbola Rima.

Operacijom čiščenja poprišta pokolja i bacanja leševa u rijeku koja je izbacila na svoje obale blizance Romula i Rema, svetu rijeku Rima koja je sada okaljana grijehom masakra nad građanima Rima, rukovodio je edil Lukrecije, čija će porodica po tom događaju dobiti nadimak Vespilo (od lat.riječi *vespillo, onis, m*-pokapač mrtvaca, ubogih), koji će je pratiti kao biljeg i podsjetnik na dan kada je započeo početak kraja Republike.[1336]

[1333] *Vell.* II, III, 2; *Cic. Brut.* 107; *Cic. de off.* I, 22; *App. de bell. civ.* I, 2

[1334] *Cic. de off.* II, 12

[1335] *Plut. Tib. Gra.* 20; *Vell.* II, VI, 7 ; *App. de bell. civ.* I, 16; *Liv. Epi. libri* LVIII

[1336] *Vir*, III, 64; *Sex. Aur. Vic.* 64, 8

2.31 Dan poslije

"Taj zločin, prvi put učinjen u skupštini, poslije se dogodi više puta u sličnim slučajevima"
Apijan[1337]

Od ukinuća kraljevstva, masakr na Kapitolu je bio i prvi građanski sukob u Rimu koji je završen nasiljem, krvlju i masovnim ubijanjem građana[1338]. Od tada će zločinstva postati skoro svakodnevnica rimskog političkog života i započelo je vrijeme rimskih građanskih ratova.[1339]Prolijevanjem građanske krvi u građanskom sukobu Republika je dobila grijeh kojeg će se teško očistiti. Pokolj 300 Tiberijevih pristalica je otvorio vrata pakla, i u narednim desetljećima buduće rimske generacije su ispaštale taj grijeh. "Koliko će samo pogreba uslijediti nakon što je umoren Tiberije", rekao je pola milenijuma kasnije sv. Augustin. [1340]

Nastupilo je novo doba, stoljeće ratova protiv domovine, sopstvenog naroda i saveznika, vrijeme pobuna robova, masakara, mučenja i masovnih konfiskacija imovine. Građanski ratovi, pokolji, teror, i spiskovi proskribovanih građana odnosili su na stotine hiljada života rimskih građana i saveznika, sve do onog trenutka kada stari republikanski sistem ne bude zamjenjen novim. Odnosno onog momenta kada se Rimljani pomire sa tim da žive u carskom, imperijalnom poretku u kome su se pokoravali volji samo jednog čovjeka.

Da li su postojale i druge mogućnosti kako bi se izbjeglo nasilje i ubistva. Po mišljenju Plutarha možda se i mogao izbječi krvavi epilog jer da su optimati pokazali samo malo više sklonosti prema kompromisu, i Tiberije bi popustio. Uostalom tokom cijele Tiberijeve kampanje i borbe on sam, kao i njegovi saradnici pružali su dokaze o spremnosti na dogovor i kompromis. Ali optimatska mržnja i sljepilo su bili jači nego razum i oni su više voljeli da proliju krv svojih sugrađana i da derogiraju sve državne institucije nego da se odreknu za dobrobit zajednice svoje pohlepe i dijela svoga bogatstva. Zbog toga sva odgovornost za ono što je uslijedilo direktno pada na prvake optimatske stranke, na one *"najbolje*" građane, kako su oni sebe voljeli nazivati. Grad je na različite načine podnio smrt Tiberijevu, i dok su jedni građani bili radosni i u veselju proslavljali smrt stotina svojih sugrađana, drugi su bili u žalosti za ubijenim Tiberijem i svojim najbližim, ali i ujedno žaleči i sebe i i sadašnje stanje i budućnost, jer je izgledalo kao da više nema Republike, nego da je nastupilo vrijeme vladavine sile i nasilja[1341]. Nažalost oni su bili u pravu, jer vremena koja dolaze nisu donosila ništa dobro.

1337 *App. de bell. civ.* I,12

1338 *Plut. Tib. Gra.* 19

1339 *App. de bell. civ.* I, 17; *Vell.* II, III, 3

1340 *Aug. de civ. dei* III, 24

1341 *App. de bell. civ.* I, 17

Kazna za patriotizam

Represalije, pogubljenja i protjerivanja su se nastavljali i poslije ubistva Tiberija i njegovih pristalica. Mnogi populari koji su izbjegli pokolj na Kapitolu, nisu uspjeli da izbjegnu i svoje kažnjavanje. Ako su se neki i uzdali u pravednost Rimskog Senata, vrlo brzo su tu optimatsku "pravednost" na sebi i osjetili. Jedno vrijeme Skevola je uspijevao da spriječi bilo kakvu daljnu akciju u krivičnom procesuiranju Tiberijevih pristalica koristeći svoj konzulski položaj. Već naredne godine, na samom početku svoga mandata novoizabrani konzuli za 132. god. p. n. e. Publije Rupilije, prije nego što je otišao na Siciliju i Publije Popilije Lenas, preduzeli su, a na osnovi platforme uništenja Tiberijeve stranke, procesuiranje populara koji su ostali uz Tiberija do posljednjeg trenutka, a bili su među živima. [1342] Formiran je i posebni tribunal, odnosno istražna komisija, samo za ovaj slučaj, kojem su na čelu stajali novoizabrani konzuli. Oslobođeni prisustva Mucija Skevole na mjestu konzula, optimati su mogli dati oduška svom raskošnom talentu strogosti i krvništva. To što su novi konzuli bili ti koji su sudili Tiberijevim pristalicama zakonski je trebalo pokriti optimatsku osvetu, dajući joj privid državne akcije sa ciljem suzbijanja subverzivne djelatnosti što je bilo nemoguće dok je jedan od konzula bio popular.

Mnogi okrivljenici su od strane istražne komisije, bili kažnjeni najstoržijom kaznom. Tako je pogubljen i Tiberijev učitelj retoričar Diofan. Izvjesnog populara Gaja Vilija umorili su na zastrašujući način, zatvorivši ga u kavez u koji su ubacili zmije otrovnice[1343]. Zanimljivo je da i se većina pristalica Tiberija koji su uspjeli da izmaknu masakru nije odrekla privrženosti liku Tiberija ni njegovim idejama i tekovinama rada, što potvrđuje i Ciceronov Lelije rečenicom “Njegove (Tiberijeve pristalice op. a) su ga i po smrti slijedile”[1344]. Tako su desetine Tiberijevih sljedbenika, jer se nisu željele odreči svojih uvjerenja, pogubljene u pobjedničkom hiru protivničke stranke. Međutim optimati su, svojim postupkom uklananja svojih političkih protivnika oružjem i progonstvom, sebi u "budućnosti priskrbili više straha nego moći".[1345]

Filozof Blosije je uspio da izbjegne da bude ubijen u masakru. Tražeći milost došao je u grad Laematu, kod Lelija, nadajući se da će se ovaj založiti za njega. I pored nesumnjivih veza koje je imao u senatorskim krugovima Republike Blosije je ipak izveden pred sud, kojim je presjedavao konzul Rupilije. Pošto je tvrdio da je sve radio po Tiberijevom nalogu, Nazika Skorpion ga je upitao da li bi da mu je Tiberije naredio da zapali Kapitol, to on i uradio.[1346] Na Nazikino pitanje Blosije je prvo odvratio da Tiberije nikada ne bi ni dao takav nalog, ali kako je Nazika Skorpion insistirao na odgovoru sa da ili ne, Blosije je prkosno odgovorio :

[1342] *Vell.* II, VII, 4; *Sal. Bell. Iug.* 31, 7; 42, 4-5; *Val. Max.* IV, 7,1

[1343] *Plut. Tib. Gra.* 20

[1344] *Cic. de amic.* XII

[1345] *Sal. Bell. Iug.* 42,4

[1346] *Cic. de amic.* XI; *Plut. Tib. Gra.* 20

> "... da je čovjek poput Tiberija naredio tako nešto, za mene bi bilo pravo da to i uradim, jer Tiberije ništa ne bi naredio što ne bi bilo u interesu naroda".[1347]

Blosije je uspio, koristeći svoje veze sa uglednim rimskim porodicama, da izbjegne smrt. Njegova kazna je bilo progonstvo iz Rima i Italije. Svoju karijeru antičkog “revolucionara” i "Če Gevare" nastavio je u nekadašnjoj pergamskoj kraljevini gdje se pridružio Aristoniku i njegovom ustanku. [1348] Nedugo nakon pogibije svoga zeta, umro je prirodnom smrču i Apije Klaudije Pulher. Nemamo vijesti da je on lično bio izložen reprekusijama zbog učestvovanja u pokretu Tiberija Grakha.

2.32 Kraj Numancije

"...velika je hrabrost opsjednutih koji znaju da nije opkoljen niko kome je mogućnost smrti otvorena i koji umire u zagrljaju slobode..."
Seneka, citat posvećen braniocima Numancije[1349]

Skoro istovremeno sa tragičnim krajem Tiberija, slična sudbina je zadesila i Numanciju. Godinu i tri mjeseca nakon dolaska u Hispaniju, Scipion Emilijan je uspio da preokrene ratnu sreču i da opsjedne grad. Numantinci su se i pred osvajačem Kartagine hrabro borili ne prestrašivši se njegove slave, a na momente su uspijevali čak i da prisile šestorostruko brojniju vojsku Republike na povlačenje. Jednom takvom prilikom, vidjevši svoje vojnike u povlačenju, Scipion Emilijan objavio je da će tretirati kao neprijatelja svakog onog koji napusti borbeni položaj i vrati se u kamp uz poruku :[1350]“Za mene će biti bezvrijedni samo (za trenutak op.a), za Republiku i za sebe ostati će (bezvrijedni op.a) zauvijek ".[1351]

Numancija i pored sveg zalaganja svojih građana, nije mogla odoliti neuporedivo moćnijoj rimskoj vojsci a pogotovu kada se u opkoljenom gradu javila glad. Ipak branioci su branili svoju domovinu do zadnjeg trenutka i zadnjeg svoga daha, kad su već očaj i glad postali najbolje oružje neprijatelja.[1352] Grad je zauzet i slično Kartagini sravnjen sa zemljom, a Scipion Emilijan imao tu čast da proslavi i svoj drugi trijumf.[1353] Scipion Emilijan je tako svojoj reputaciji velikog vojskovođe i najobrazovanijeg Rimljanina mogao dodati i epitet razoritelja gradova, jer je uništio dva grada, bisera Mediterana i južne Evrope. U ovom vremenu su i drugi dijelovi Hispanije bili pacifizirani, i pod

---

[1347] *Plut. Tib. Gra.* 20; *Cic. de amic.* XI; *Val. Max.* IV, 7,1

[1348] *Plut. Tib. Gra.* 20

[1349] *Sen. Epistule,* LXVI, 13

[1350] *Frontin.* II,VIII,7

[1351] *Frontin.* IV, I, 1; *Val. Max.* II, VII,1; *Liv. Epi. libri* LIX; *Pol.* VIII,XVI,2

[1352] *Frontin.* IV,V, 22; *Liv. Epi. libri* LXIX; *Val. Max.* III, II, 7; *Sen. de ira*, I, 11

[1353] *Vell.* II, IV, 2-3; *Sal. Bell. Iug.* VII, 1-7; *App. Hisp.* 96-98; *Cic. Somnium Scipionis*, II, 3; *Eutr.* IV, 19; *Sex. Aur. Vic.* 58, 6; *Flor.* I, 34. Moguće da pad Numancije i stradanje njenih stanovnika opisuje i Diodor, XXXIV/V,4 (exc. Konstantina Porfirogenita).

rimskom kontrolom sada se nalazilo Ibersko poluostrvo, izuzev samo njegovog krajnjeg sjeverozapadnog ugla koji je pao pod rimsku vlast tek krajem stare ere.

To ide u zaslugu Decimu Brutu čije su operacije zahvatile i zemlju naroda Galaeci u zapadnoj *Hispaniji Taraconensis*. Pokorena Hispanija se u narednim desetljećima i stoljećima skoro kompletna romanizirala, izuzev malog pojasa uz Biskajski zaliv gdje će se sve do danas zadržati autohtona paleoevropska kultura i jezik Euskada (Baski). U životu Rimske države, Hispanija je u stoljećima koja slijede igrala veliku ulogu. Dala je državi čitav niz velikih i slavnih imperatora, (osvajača Trajana, mirotvorca i državnika Hadrijana, cara-filozofa Marka Aurelija, i posljednjeg zajedničkog rimskog cara ortodoksnog krščanina Teodozija), veliki broj senatora i mnogih drugih državnih dostojanstvenika. Rimska Hispanija je izrodila i jednog od najvećih svjetskih filozofa, čija slava traje do danas - Lucija Eneja Seneku. Romanizacija je bila toliko temeljita da je Hispanija zadržala latinski karakter i pored niza iskušenja i vladavine germanskih, arapskih i berberskih zajednica, da bi ga na kraju prenijela i u zemlje za koje Rimljani nisu znali ni da postoje.

2.33 Strah

"I mene je još kao mladiča, u početku, kao i većinu njih, ponijela strast za državnim poslovima, i tu su me dočekale mnoge neugodnosti, jer umjesto čednosti, umjesto uzdržljivosti, umjesto vrline na djelu su bile drskost, podmitljivost i lakomost"
Salustijev sud o sopstvenom iskustvu sa bavljenjem politikom[1354]

Senat, pored krvavog obračuna nije bio dovoljno snažan ili se jednostavno nije usudio da derogira sve posljedice Tiberijevog tribunata, a da bi ih i mogao legalno opozvati, bilo je potrebno da se prođe kroz komplikovanu zakonodavnu proceduru sa ponovnim sazivanjem narodnih skupština i izglasavanjem zakona kojim bi bio ukinut usvojeni agrarni zakon Tiberija Grakha. Tako nisu opozvani ni agrarni zakon, ni Komisija za preraspodjelu zemlje, samo je umjesto Tiberija Grakha imenovan Publije Licinije Kras[1355], koji je i sam bio u dalekim rođačkim vezama sa Grakhima, a čija je i kčerka Licinija bila udata za Gaja Grakha. Međutim po Apijanu Tiberijevo mjesto u agrarnoj Komisiji je zauzeo Marko Fulvije Flak. Vjerovatno su i Kras i Flak bili članovi Agrarne komisije u prve dvije-tri godine nakon Tiberijeve smrti ali ne u istom sazivu, tako da su Plutarh i Apijan konsultirali izvore koji su stvarno navodili da su obojica bili članovi agrarne Komisije, ali u različitim periodima. Moguće je i da je jedan od dvojice historičara prešao preko te činjenice i napravio grešku.[1356] Mišljenja smo da je vjerovatniji bio izbor Licinija Krasa za prvi saziv nakon Tiberija, jer Flakova uloga u zbivanjima toga zadnjeg dana Tiberijevog života nije bila mala, i da je vjerovatno ipak

[1354] *Sal. Bell. Cat.* 3,3

[1355] *Plut. Tib. Gra.* 21; *App. de bell. civ.* I, 18

[1356] *Plut. Tib. Gra.* 21

trebalo naći neku umjereniju ličnost od žestokog karaktera populara Marka Fulvija Flaka. Kasnije kada se stranka populara konsolidirala, moguće je da je i Flak postao član Komisije. Uostalom Publije Licinije Kras nije nikako mogao postati član agrarne Komisije poslije 132. god. p. n. e. jer je u drugoj polovini te godine bio imenovan za zapovjednika rimske vojske upučene da uguši Aristonikov pokret u Maloj Aziji, iz koje se nikada nije vratio. Nažalost ne raspolažemo sa historijskim činjenicama sa kojima bismo potvrdili našu tvrdnju, a niti je uostalom i opovrgnuti, tako da smo je, potpuno svjesni opasnosti koja proizilazi iz toga što smo tvrdnju zasnovali samo na logici, a ne i činjenicama, prihvatili kao tačnu. Umjesto preminulog Apija Klaudija Pulhera za drugog, nedostajućeg člana Komisije izabran je Gaj Papirije Karbon.

Zanimljivo je primijetiti da je konzul Popilije, isti onaj koji je oštro kaznio Tiberijeve pristalice, smatrao za shodno da sebi u prilog upiše zasluge agrarnog zakona :"...prvi sam učinio da na državnoj zemlji pastiri ustupe zemljoradnicima...". [1357] Iz ovoga se može zaključiti i da je opozicija senatorske aristokratije bila veća prema metodama spovedbe zakona nego prema samom zakonu. Primjećuje se iz svega navedenog da stranka populara i pored masakra na Kapitolu i naknadnog procesuiranja nije bila uništena, nego naprotiv da je uspjela da se pribere vrlo brzo i povrati neke od izgubljenih pozicija a i da spriječi zakonsku kontraakciju svojih protivnika. Tako je već 131. god. p. n. e. za jednog od konzula izabran popular Publije Licinije Kras Mucijanus. Stranka populara je ubrzo nakon svoje konsolidacije poslije julskih događaja iz 133. god. p. n. e, pokrenula ponovo i svoju zakonodavnu aktivnost, ali sada iskusnija za jedan masakr. Ponovnu zakonodavnu djelatnost populara otpočeo je novi tribun za 131. god. p. n. e. Gaj Papirije Karbon. On je predložio dva nova zakona i to da se isti tribun može ponovo izabrati po drugi put uzastopce, ako bi to narod želio, i uvodeći tajno glasanje u zakonodavnim komicijama. Dok je drugi prijedlog o tajnom glasanju u vezi donošenja i opozivanja zakona odobren, prvom prijedlogu se uspješno suprotstavio Scipion Emilijan te nije usvojen. Na osnovi ovih zakonskih prijedloga jasno je da su poučeni iskustvom sa Tiberijem, populari željeli da prvo stvore sve preduslove i obezbijede zakonsku podlogu za onaj trenutak kada će ponovo pokrenuti reformu. Populari su uspjeli i da izdejstvuju i pozivanje na odgovornost i bivših konzula Rupilija i Popilija, zbog procesuiranja Tiberijevih pristalica.[1358] Agrarna komisija je nastavila raditi sve do 129. god. p. n. e. kada je rješavanje agrarne problematike preneseno na konzula Gaja Sempronija Tuditana, koji je uvidjevši svu težinu i opsežnost problematike za koju je bio zadužen da riješi, više volio da sve napusti i ode u rat protiv ilirskih Japoda. [1359] U ratu protiv vanjskog neprijatelja je konzul svemoćan, gospodar čija se riječ mora bespogovrono slušati, a u Rimu i Italiji, u areni stranačkih sukoba, konzul je obični državni činovnik koji se vrlo lahko može naći i na mjestu najžeščih udara silnica političkog života.

[1357] Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*,23

[1358] *Vell.* II, VII, 4

[1359] *App. de bell. civ.* I, 19; *Plin. NH* III, 129

Publije Kornelije Scipion Nazika Skorpion, vođa pohoda na Tiberijeve pristalice i osoba najzaslužnija za pokolj svojih sugrađana, doživjela je sudbinu koju je i zaslužio. Na njega je narod bio najviše ogorčen i neprijateljstvo prema njemu se nije skrivalo, nego su ga sugrađani uvijek kada bi ga sreli:

> "...svakom prilikom javno vrijeđali, nazivajući ga i tiraninom koji je ubistvom nepovredive i posvećene osobe oskrnavio najsvetije mjesto u Gradu ..."[1360]

Naziku, kojem je očigledno pretila osveta, opasnost za život ili u najboljem slučaju progonstvo, Senat je da bi ga sklonio i tako zaštitio, poslao u Aziju, bez nekog opravdanog razloga. Iako je bio vrhovni sveštenik, on je tajno napustio Rim i Italiju, možda kako bi izbjegao da na putu postane žrtvom osvete. Lutajući i potucajući se po istočnom Mediteranu, vrlo ubrzo je umro prirodnom smrću u Pergamu[1361]. Tako je još jedan od ključnih protagonista pokolja na Kapitolu našao smiraj svoje duše, bar na ovom svijetu.

Povratak i smrt Scipiona Emilijana

Scipion Emilijan se u trenutku ubistva svoga šuraka, nalazio kod Numancije. Na vijest o smrti svoga rođaka i šuraka glasno izrecitova Homerove stihove iz Odiseje : [1362]

"I drugi pogini, što učini tako nešto"[1363].

Iz njegovog komentara može se samo zaključiti, da iako nije boravio u Rimu u toku svih dešavanja vezanih za Tiberija, ipak je jasno na čijoj je on bio strani. Ali prava storija u odnosima Grakha i Scipiona će tek otpočeti. Poslije razaranja Numancije i povratka u Rim, Scipion Emilijan je postao najžešći protivnik reformi Grakha. On se otvoreno suprostavio i Komisiji i agrarnom zakonu, navodno zastupajući interese saveznika koji su bili ugroženi agrarnom reformom.[1364] Ustvari riječ je o oligarhiji italskih saveznika koja je i sama učestvovala u zloupotrebama javnih zemljišta. Scipion Emilijan je tražio i da se realizacija zakona treba prenijeti sa tribuna na druge ljude, odnosno time bi smanjio upliv populara na agrarnu problematiku, u čemu je i uspio jer su se nadležnosti Komisije prenijele na konzula Tuditana koji je vrlo brzo "pobjegao" u rat. Provalija između Scipiona Emilijana na jednoj strani i dobrog dijela naroda postajala je sve veća, i u narodu je sve više raslo uvjerenje da Scipion Emilijan koristi svoj autoritet i zasluge radi zastupanja interesa optimata.

Na sjednici narodne skupštine nekadašnji Tiberijev bliski saradnik, a sadašnji predvodnik populara Gaj Papirije Karbon je upitao Scipion Emilijana šta misli o Tiberijevom ubistvu i da li on opravdava ubistvo narodnog tribuna. Scipionovo mišljenje je bilo da je Tiberije

[1360] *Plut. Tib. Gra.* 21; *Diod.* XXXIV/V 33,7 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Cic. de re publ.* I, 6

[1361] *Plut. Tib. Gra.* 21; *Sex. Aur. Vic.* 64, 9

[1362] Homer, Odiseja, I,47

[1363] *Plut. Tib. Gra.* 21; *Diod.* XXXIV/XXXV, 7, 3 (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1364] *App. de bell. civ.* I, 18-19

pravedno ubijen ako je njegova namjera bila da prigrabi vlast u Republici. Nepriličan i nepovoljan odgovor vojskovođe izazvao je glasno negodovanje mase i prekidanje njegovog govora, što inače nije bila praksa u rimskom političkom životu. Zaslijepljen svojom optimatskom arogancijom koju nije mogao kontrolisati i koja je bila jedini istinski njegov neprijatelj, Scipion Emilijan je tog trenutka dao izrazito loš komentar o rimskom narodu: [1365]

> "Kako mogu Ja, koji sam tako mnogo puta čuo u bitkama uzvike i dovikivanja neprijatelja, bez osjećaja straha, biti uznemiren od ljudi sličnih vama, kojima je Italija mačeha"[1366]

Svojim izrazito negativnim stavom prema djelu Tiberija Grakha ali i prema samom narodu, Scipion Emilijan je izgubio i proigrao povjerenje i popularnost koju je ranije uživao kod dobrog dijela rimskog građanstva. A to nije sebi smio dozvoliti. Dan skupštinskog zasjedanja na kome se sukobio sa narodom, bio je i posljednji dan njegovog života. Za taj dan bar po Ciceronu :

> "S pravom se može reći da je Scipion Mlađi između mnogih znamenitih i ugodnih dana, što ih je proživio, onaj bio najslavniji kad su ga poslije skupštine, senatori, Rimljani, i latini u noči njegove smrti, predveče dopratili kući."[1367].

Tako je svoj posljednji trenutak slave, kada je politički pobjedio sopstveni narod, u svojoj 56. godini doživio istog onog dana kada je napustio svijet.[1368]Iduće jutro, Scipion Emilijan je nađen mrtav bez bilo kakve rane na tijelu ili znakova borbe. [1369] Uz njegovo beživotno tijelo se nalazila tablica u koju je namjeravao da u toku noći napiše ono što je namjeravao govoriti na nastavku skupštinskog zasjedanja.[1370] Smrt Scipiona Emilijana je jedno od najkontroverznijih pitanja iz političkog života Republike u drugoj polovini II. st. p. n. e. a koje je ostalo do danas neodgovoreno. Možda je smrt Scipiona Emilijana inicirala majka Grakha, Kornelija, uz pomoć svoje kćerke Sempronije, koju Scipion Emilijan zbog ružnoće i neplodnosti nije volio, ali ni ona njega. Kornelija i njena kćerka su imale i najviše motiva za ubistvo Scipiona Emilijana. Nije u pitanju bila samo osveta zbog smrti sina i brata, nego je moguće i da je i Kornelija bila ta koja je djelovala kao siva eminencija stranke populara, i ubistvo njenog zeta, koji je mogao predstavljati nepremostivi problem za populare jer je namjeravao da potpuno obori lex Sempronia, nametalo se kao neophodno sredstvo. A pošto je njegov brak sa Sempronijom bio sada čista formalnost, bez djece, bez ljubavi, ali zato sa nabijenom mržnjom i netrpeljivosti između dvoje supružnika, nijedan emotivni razlog nije stajao na putu naručivanja smrti

[1365] *Plut. Tib. Gra.* 21; *Sex. Aur. Vic.* 58, 8

[1366] *Vell.* II, IV, 4-5

[1367] *Cic. de amic.* III

[1368] *Vell.* II, IV, 4

[1369] *Vell.* VI, 5-7

[1370] *App. de bell. civ.* I, 20

zeta. Postoje i informacije da su Scipionovi robovi u toku isljeđivana mučenjem izjavili da su vidjeli nepoznata lica, koji su ušavši u kuću Scipiona Emilijana, preko zadnjeg trijema, udavili njihovog gospodara. [1371] U rimskoj javnosti se sumnjalo da je i Gaj Papirije Karbon inicirao, pa možda i zapovjedio ubistvo Scipiona Emilija.

Možda je Scipion Emilijan izvršio i samoubistvo, kako to sugeriše Apijan, uvidjevši da neće moći ostvariti ono što je obečao, ali ovo je malo vjerovatno. I pored različitih vijesti o njegovoj smrti, nikada se nije uspjelo tačno saznati šta se dogodilo te noči u kući Scipiona Emilijana. Ali bez obzira pod kojim je okolnostima umro, činjenica je da je Scipion Emilijan, čovjek koji je obnašao dva konzulata, slavio dva trijumfa, razorio dva velika i čuvena grada, najogorčenije protivnike njegove domovine, borio se u svim bitkama, i onim na bojnom polju i onim u areni unutrašnje politike, koje su obilježile njegovo razdoblje, koji je spadao u najobrazovanije Rimljanine, umro u svome krevetu.

Toliko je bila zaoštrena unutarpolitička atmosfera u Rimu, da Scipion Emilijan, uništitelj Kartagine i Numancije, bivši konzul i cenzor, nije udostojen ni državne sahrane, jer "je trenutno gnjev naroda preovladao nad nekdašnjoj ljubavi i zaslugama Scipiona".[1372] Nakon smrti Scipiona Emilijana u međusobnim odnosima dva nepomirljiva i sada i krvavo zavađena dva rimska politička bloka je u toku par godina (od 129. do 125. god. p. n. e.) zavladalo neko zlokobno zatišje. Čekao se samo novi momenat kako bi se ponovo pokrenula neumitna lavina.

2.34 ARISTONICVS[1373]

"...ja, međutim, mislim da niti ti, niti ja ne smijemo napustiti nade u spas domovine, ako nas one napuste, vrlo čemo lahko umrijeti budemo li to željeli"
Spartanski kralj Kleomen u trenutka kada je poslije bitke kod Selasije 222. god. p. n. e. bio prisiljen pobjeći iz Lakonije[1374]

U danima kada je Tiberije mučki ubijen, i kada je otpočeo razračun sa njegovim pristalicama, na istoku na novostečenim teritorijama u Maloj Aziji Republika se upetljala u novi rat koji je opet morala voditi protiv nižih socijalnih slojeva, sirotinje i robova.[1375] U zap.dijelu male Azije nalazilo se helenističko Pergamsko kraljevstvo, koje je spadalo u jednog od najvjernijih saveznika Rima. Kraljevstvom je dinastija Atalida vladala bez većih unutrašnjih sukoba i potresa, uobičajenih u tadašnjem helenističkom svijetu. Ali 133. god. p. n. e. umro je kralj Atal III. Svoju bezličnu vladavinu i život je završio sa prirodnom smrču, ali ga je ono što je namijenio za svoje kraljevstvo poslije svoje smrti

---

[1371] Po rimskom zakonodavstvu od roba se iskaz mogao dobiti samo mučenjem. *App. de bell. civ.* I, 20

[1372] *App. de bell. civ.* I, 20; *Plut. Cai. Gra.* 10

[1373] O Aristoniku više v. *Strab. Geo.* XIV, 1,38; *Diod.* XXXIV/V, 2,26 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Liv. Epi. libri* LIX; *Eutr.* IV 20; *Flor.* I, 35

[1374] *Plut. Cle.* 31

[1375] *App. de bell. civ.* I, 17

uvelo u historiju. Njegovo postuhmo djelo je tako postalo uzrokom niza potresa i u Rimu, o čemu smo već govorili u ranijim poglavljima ali i na istoku Mediterana. Posljedica njegove odluke je bila da je Rim prvi put stekao svoj državni posjed na azijskom kontinentu, koji mu je bio odskočna daska za konačno osvajanje istočnog Mediterana. Jedini zahtjev koji je u svome testamentu Atal III. postavio prema Rimljanima bio je da Pergam i drugi helenski gradovi u kraljevini ne plaćaju tribut Rimu.

U pojedinim gradovima Kraljevine bile su dosta brojne prorimske stranke, na primjer u gradu Pergamu,[1376] što potvrđuje i jedan pronađeni natpis. I u Efesu su podržavali uspostavu provincije jer su se nadali olakšicama koje im je donosila rimska uprava. Ovako ponašanje dijela helenskih gradova je razumljivo kada se ima u vidu stavka u Atalovom testamentu po kojoj se ti gradovi oslobađaju tributa. I oligarhijski elementi su davali podršku dolazećoj rimskoj upravi, jer je ona bila čvrst garant zaštite njihovog bogatstva i privilegija od mogućih demokratskih i socijalnih prevrata. Međutim preuzimanje uprave u nekadašnjem Pergamskom kraljevstvu nije se odvijalo po očekivanjima Republike, jer nisu svi bili zadovoljni time da postanu provincija rimskog naroda. Posebno je takvo stanje duha bilo prisutno među onim članovima dinastije koji su smatrali da su ostali zakinuti Atalovim testamentom i koji su sada tražili podršku za svoje ciljeve u prodemokratskim krugovima i nižim slojevima stanovništva. Senat je u ime Republike u Pergam poslao peteročlanu delegaciju, koja je bila zadužena da reguliše proces tranzicije vlasti. Dok se čekao dolazak senatskog izaslanstva nekadašnjom kraljevinom je upravljala neka vrsta provizorne vlade. U nedostatku jasne i čvrste vlasti stanje je postajalo sve haotičnije i u međuvremenu je izbio ustanak. Svi nezadovoljni elementi u kraljevini a čiji broj nije bio zanemarljiv, počeli su se okupljati oko ličnosti Aristonika.

Ko je bio Aristonik? Njegovo porijeklo nije baš razjašnjeno najbolje. Vjerovatno je on bio nezakoniti sin kralja Eumena II sa nekom konkubinom,[1377] odnosno polubrat Atala III, iako Livije donosi podatak da je on bio sin kralja Atala II.[1378]. Smatrajući se legitimnim nasljednikom krune kuće Atalida, proglasio je oporuku ništavnom i samim tim se proglasio kraljem pod imenom Eumen III[1379]. Aristonik nije bio samo običnі pretedent na prijesto, kakvim je obilovao tadašnji svijet ili borac u borbi protiv stranog zavojevača. On se vjerovatno, već od ranije nalazio pod utjecajem filozofskih, književnih shvatanja i ideja demokratskog i socijalnog karaktera. Tako je njegov pokret sadržavao i demokratsku i socijalnu komponentu, koja će poprimiti prilično radikalan oblik kako se situacija u kraljevini bude razvijala.

U toku III. st. p. n. e. na helenističkom istoku, došlo je do pojave putopisnih romana utopijskog karaktera, u kome se izražavala čežnja za imaginarnim pravednim svijetom, u

---

[1376] Diittenberger, *Orientis Graeci Inscriptiones* , 338

[1377] *Eutr.* IV, 20

[1378] *Liv. Epi. libri* LIX

[1379] *Sal. His. fr.* Mitridatovo pismo kralju Partije Arzaku, 9

kome nema iskorištavanja, rata i siromaštva. Sve veće siromašenje i depopulacija matične helenske teritorije, kriza polisa-dotadašnjeg elementarnog oblika političkog i društveno-ekonomskog života Helade, hronično ratovanje nasljednika Aleksandra Velikog, ali i sve veće zanimanje za daleke zemlje, putovanja i geografska otkrića u helenizmu, uslovili su nastanak ove književne vrste. U tu vrstu literarnog opusa spadaju utopijski opisi otoka blaženih i jedne države Sunca, koji su nastali u III. st. p. n. e. U "*Svetim zapisima*", od Euhemera iz Mesene opisuju se Ostrva blaženih u kojima vlada zajedničko vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Uprava nad ovako zamišljenom utopijskom državom se zasniva na elitističkim načelima, jer o zajednici brine sloj sastavljen od sveštenika, i mudraca, ali i obrtnika i umjetnika. Teži se i racionalizaciji religije, oslobađanju Vjere od mitova, formalizma i razumu nemogućeg. U drugom djelu slične tematike, u Jambulovom Heliopolisu, opisana je idealna država Sunca, koja se nalazi negdje na Indijskom okeanu. U njoj su svi ljudi jednaki u pogledu posjeda, pravde i naobrazbe. Svi dobijaju jednake plate za usluge i rad, svi sudjeluju u vlasti. U tako zamišljenoj po helenističkim piscima i misliocima idealnoj državi, vlada načelo apsolutnog komunizma. Kompletna imovina je zajednička, a ropstvo je kao institucija ukinuto. I porodica je ukinuta, a briga o djeci je prepuštena zajednici. U državi Sunca nema mjesta za hramove i sudove. Osnovni element obožavanja su Sunce i druga nebeska tijela. Ove imaginarne države "primitivnog" i egalitarnog oblika komunizma imale su veliki utjecaj na svoje savremenike a bilo je i onih koji su ih pokušavali ostvariti i u stvarnom svijetu.

Uplitanje Sunca, kao nezaobilaznog faktora u većini utopijskih idejnih projekata, dolazi sa istoka, gdje je kult sunce, na primjer u perzijskoj zoroasterskoj religiji, igrao veliku ulogu i odakle se ono raširilo za vrijeme helenističkog razdoblja, koje je objedinilo helensku i orijentalnu tradiciju, širom Mediterana do daleko na zapad. Aristonik je sigurno imao i nekih prozaičnijih razloga za zastupanje demokratske i socijalne politike, iako se ne može apriori odbaciti niti to da se on nalazio pod uplivom navedenih shvatanja i filozofskih misli koje su zastupale socijalne i demokratske ideje. Znajući da su oligarhijski slojevi Kraljevine i mnogi bogati gradovi na strani Rima, Aristonik je jedino još mogao računati na podršku nižih slojeva i robova. Samim tim da bi zadobio povjerenje i podršku svoje ciljne grupe morao je da predstavlja i njene interese i da se za njih i bori. Aristonik, odnosno Eumen III je svoju državu zamislio upravo na idejnom modelu koji smo prezentirali. Svoju državu je nazvao **„Državom sunca“** (na grčkom *Heliopolis* i na lat. *Civitas Solis*), dok su se njegovi sljedbenici nazivali *heliopoliti*-građani države Sunca. Vojsku Države Sunca su uglavnom sačinjavali pobunjeni robovi i siromašni obespravljeni slojevi. Dolazak Blosija samo je još više pojačao idejni aspekt u cjelokupnom Aristonikovom pokretu. Ako je u Rimu i Italiji bio neprijatelj samo optimata i oligarhije kao staleža, u Maloj Aziji je on postao neprijatelj i same Republike, a sam pokret je postao operacionalizniji i konkretniji. Aristonik je čak i kovao novac pod svojim kraljevskim imenom Eumen III, čime je želio da i na taj način ukaže na svoje porijeklo i pravo.

Na samom početku svoga pokreta Aristonik je u sukobu sa neprijateljskim domaćim snagama oličenim prvenstveno u primorskim bogatim gradovima i višim slojevima pretrpio neke neuspjehe. Protjeran je iz Smirne, a pretrpio je i poraz u pomorskoj bici kod

Kime protiv Efežana. On se tada sa svojim pristalicama povlači u unutrašnjost i otpočinje svoju radikalnu socijalnu aktivnost čime omasovljava svoj pokret koji dobija jasne ideološke konotacije. Sada su Aristonik i heliopoliti ti koji nižu uspjehe u ratu koji u ovoj fazi nosi u sebi sve karakteristike građanskog i socijalnog rata; Aristonik je na svoju stranu je pridobio grad Leuki i osvojio je gradove Tijariru i Apolonidu.[1380] Protiv Heliopolita, Rimljani su uputili vojsku pod zapovjedništvom konzula Publija Licinija Krasa Mucijana,[1381] čime pokret heliopolita dobija i osobnost odbrambenog rata. I tako su se igrom sudbine na području zapadne Male Azije ponovo srela dvojica najvažnijih pristalica Tiberija Grakha i nekdašnji saradnici, Licinije Kras i Blosije, ali sada na suprotnim stranama. Licinije Kras je kao pravi Rimljanin bio prije svega odan interesima svoje države, ma kakvi oni bili, a kao konzul bespogovorno predan svojim dužnostima i obavezama koje mu je rimski narod prepustio, tako da je sukob nekdašnjeg učesnika socijalnih reformi sa heliopolitima, vojskom sirotinje i pobunjenih robova bio vrlo žestok. Negdje između Eleje i Murine, Krasova vojska je bila razbijena, a on sam zarobljen. Smatrajući da nije dostojno Rimljanina da bude zarobljen, uzeo je štap koji je koristio pri jahanju i zabio ga je u oko Tračaninu koji ga je čuvao. Tračku vojnik, razjaren od boli, nanio je Krasu smrtni udarac.[1382] Pune tri godine Aristonik je odolijevao udruženim vojnim snagama Rimljana, rimskih maloazijskih saveznika kraljeva Bitinije, Ponta, Paflagonije i Kapadokije[1383] i domačih prorimskih i oligarhijskih stranaka (uglavnom je riječ o gradovima nekadašnje kraljevine). Zna se na primjer da je i Bizant bio uputio znatne vojne snage protiv Aristonika.[1384] Još za vrijeme cezara Tiberija i Klaudija gradovi provincije Azije i gravitirajućih područja isticali su svoju lojalnost Rimu za rata sa Aristonikom.[1385] Konačno je konzul za 130. god. p. n. e. M. Perperna, inače etrurskog porijekla, uspio izolovati Aristonika i heliopolite u regionu Karije i na kraju kod Startonikeje 129. god. p. n. e. zadati konačan poraz heliopolitima i zarobiti Aristonika.[1386] Nakon zarobljavanja, Aristonik je proveden u tijumfu ulicama Rima (Perperna nije doživio svoj trijumf, jer je 129. god. p. n. e. umro u okolici Pergama na putu ka Rimu i Italiji.). Poslije trijumfa Aristonik je bio bačen u zatvor i nešto kasnije umoren.[1387] Ostaci Aristonikove vojske nastavili su se boriti do kraja, primjenjujući protiv Rimljana gerilsku taktiku. Da bi iskorijenili heliopolitski otpor Rimljani su zatrovali sve izvore i bunare vode, od kojih su zavisili ne samo gerilci nego i lokalno stanovništvo, pljačkali stoku i hranu, uništavali sela i izmještali stanovništvo. Primjenjujući politiku spržene zemlje Rimljani i njihovi saveznici su uspjeli da unište i posljednje grupe heliopolita i pobjedonosno završe rat u zap.Maloj Aziji.

1380 *Strab. Geo.* XIV, 1,38

1381 *Eutr.* IV, 20

1382 *Frontin.* V, 16; *Val. Max.* III, II,12; *Flor.* I, 35; *Oros.* V, X, 1-4; *Eutr.* IV, 20

1383 *Eutr.* IV, 20

1384 *Tac. Ann.* XII,62

1385 *Tac. Ann.* IV, 55

1386 *Eutr.* IV, 20

1387 *Sal. His. fr.* Mitridatovo pismo kralju Partije Arzaku 15; 17

Svršetkom pokreta i nestankom Heliopolisa, Blosije je izvršio samoubistvo. Uređenje provincije sproveo je Manije Akvilije (konzul za 129. god. p. n. e.), koji je i sam kasnije bio optužen za korupciju i finasijske malverzacije u novoformiranoj provinciji, ali i oslobođen od optužbi od isto tako korumpiranih i, da se poslužimo marksističkom frazom, "klasno svjesnih" senatora.[1388] Pojedini udaljeni dijelovi starog kraljevstva predani su rimskim saveznicima, dok su gradovi koji su ostali lojalni Rimljanima tokom Aristonikovog rata oslobođeni tributa. Provincija Azija spadala je u jednu od najbogatijih provincija ne samo Republike nego kasnije i Carstva i dovodila je mnoge rimske namjesnike svojim bogastvom u iskušenje, kojem većina nije odolila. U drugoj polovini četvrte decenije II. st. p. n. e. neprijatelj Senata više nisu bili strane države nego sopstveni građani, saveznici, podanici i sopstveni robovi, a ako su i ratovali protiv drugih naroda nisu se sukobljavali sa staležima sličnog porijekla, nego sa nižim slojevima, kojima borba za samostalnost nije bila prioritet. Oni su sada tražili nešto više od puke nezavisnosti svoje zemlje, željeli su novo, bolje, pravednije društvo.

2.35 Krvavo nasljeđe

"Gdje da ja, nesretnik, potražim utočište, kuda da se obratim? Na Kapitol; Pa on je još mokar od bratove krvi; kući? Da bih vidio jadnu i odbačenu majku gdje kuka"
Govor Gaja Grakha,[1389]

Gaj Sempronije Grakh[1390]

Nije se dugo čekalo da se nastave krvavi unutrašnji nemiri u Rimu i već 125. god. p. n. e. došlo je do pobune savezničkih gradova Fregela i Askula, koja je bila nemilosrdno ugušena.[1391] Tada se postupno počinje uvlačiti i pitanje italskih saveznika u rimski politički život. Marko Fulvije Flak je predložio da se saveznicima dodijeli rimsko građanstvo i tako izvrši unifikacija Italije, ali je Senat to odbio.[1392]Pravi nastavak Tiberijevog rada došao je sa njegovim bratom Gajem. Ako je Tiberijeva epizoda u historiji rimske Republike označila početak njenog kraja, tada je Gajeva epizoda koja je znatno duže trajala od Tiberijeve i imala veći opseg, širom otvorila vrata uzrocima koji su doveli do prerastanja republikanskog sistema u principat.

Mlađi Gaj, koji je u trenutku bratove smrti imao oko 20 godina, nastavio je bratovo djelo. On je u godini bratovog tribunata već bio izašao iz dječačke dobi, bio je u vojsci i imao je zasnovanu porodicu oženivši se sa Licinijom, kćerkom P. Licinija Krasa Mucijana,

[1388] *App. de bell. civ.* I, 22

[1389] *Cic. de orat.* III, 56

[1390] Više o aktivnosti Gaja Grakha v. *Plut. Cai. Gra.*; *App. de bell. civ.* I, 21-27; *Diod.* XXXIV/V 24-28 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Vell.* II, VI, 1-6; II, VII; *Cass. Dio* fr. XXV knjige; *Liv. Epi. libri* LX; *Val. Max.* IV, 7, 2; *Sex. Aur. Vic.* 65; *Flor.* II, 15; *Gell. N.A.* X, 3; XI, 10; 13; *Tac. Dial.*26

[1391] *Vell.* II, VI, 4

[1392] *App. de bell. civ.* I, 21

konzula koji je više volio smrt nego život sa sramotom zarobljeništva. U izvorima ima i izvjesnog nesuglasja u vezi Gajeve žene. Pojedini izvori navode da je on bio oženjen sa kćerkom Decima Junija Bruta Kalaika, konzula za 138. god. p. n. e., i velikog pobjednika u ratovima u zapadnoj Iberiji. Moguće je pretpostaviti da mu je Junija bila prva žena, ali je gotovo sigurno da je u vrijeme svoga aktivnog političkog angažmana bio oženjen sa Licinijom. Za vrijeme numantinske kampanje njegovog zeta Scipion Emilijana, Gaj je služio kao štabni oficir. Ali pošto postoji svjedočanstvo da je bio prisutan u Rimu, kada se dogodilo ubistvo njegovog brata, Gaj se kući vratio prije završetka ratnih operacija kod Numancije.

Nervoza, naprasitost, i naglost Gajeve ličnosti koje su se ispoljavale za vrijeme njegove političke karijere, bili su posljedica svih dešavanja koja su pratila sudbinu njegovog brata. Gaj je bio svjedok okrutnog ubistva i postupka prema Tiberijevom i njegovih pristalica tijelima. Sam Tiberije je kao znatno stariji brat imao veliki utjecaj na Gaja, koji ga je svojoj svijesti prilično idealizirao, i takvog ga predstavljao javnosti. Idealizacija Tiberija prisutna je u svakom Gajevom govoru. Dovoljno je samo pročitati jednu njegovu izjavu i shvatiti povezanost Gaja Grakha sa bratovom sjenom :"Najgori čovjek je ubio moga najboljeg brata Tiberija, gledajte kako smo jednaki nas dvojica."[1393] Pred njegovim očima stalno mu se "ukazivao" lik brata. Navodno mu se jedne noći, i to u vrijeme kada je Gaj počeo da eskivira politički angažman, javio i u snu i podstakao na odlučniju akciju sljedećim riječima:

> "Šta to namjeravaš, Gaju, nema ti mogućnosti da umakneš, jer nam je jedan život odabran i jedna smrt kao zastupnicima interesa naroda"[1394].

Pored želje da nastavi djelo Tiberija, Gajevu dušu je razdirala i želja za osvetom, što je opet imalo kao posljedicu da su njegovi postupci bili agresivniji i nepopustljiviji nego bratovi. I stavovi su mu postajali ekstremniji. Želju za osvetom i obračun sa onima koji su i direktni i indirektni krivci za smrt brata dodatno mu je raspirivala i Kornelija, koja ga je, sudeći po njenom pismu Gaju, i prilično motivisala ali i požurivala da se prihvati snažne i temeljite reformne političke aktivnosti.[1395] I Gajev govor je bio strastveniji, oporiji i zlobniji[1396], ali je zato bio i razdražljiviji i dao se još lakše isprovocirati. U ponovnom pokretanju Tiberijevog rada, Gaj je oko sebe uspio okupiti stranku populara, izuzev Gaja Papirija Karbona koji je prešao na stranu optimata. Desna ruka Gaja Grakha je postao Marko Fulvije Flak. Gaj je bio izabran za narodnog tribuna 123. god. p. n. e. On je dobro poznavao stvarno stanje moći i odnose koji su vladali u Republici, te je stoga pokušavao je da proširi krug podržavalaca reformi. Kako izgleda Gaj je sve svoje aktivnosti podredio ne toliko ostvarivanju svojih idejnih pogleda koliko obračunu sa optimatima i njihovim interesima. Nizom svojih zakona iz 123. i 122. god. p. n. e. on je stvarao anti-optimatsku koaliciju povezujući interese različitih slojeva rimskog i italskog

---

[1393] "*Pessimi Tiberium fratrem meum optimum interfecerunt. Em, videte quam par pari sim*"

[1394] *Plut. Cai. Gra.* 1; *Cic. de harus.* 1, 56

[1395] Kornelijino pismo sinu Gaju (sačuvano kod Nepota, *"Iz Pisama Kornelije, majke Grakha"*)

[1396] *Plut. Tib. Gra.* 2

stanovništva. U korist seoskog plebsa, tradicionalnog oslonca Grakha, donio je zakonske uredbe kojima je olakšavao vojničku službu (uključujući i širenje prava provokacije i na vojsku te ograničenje vojne obaveze) a nastavio je i sa daljnjim afirmiranjem i sprovođenjem agrarnog zakona svoga brata. U korist seljaštva išlo je predviđeno osnivanje novih kolonija na plodnim italskim i vanitalskim zemljištima. Gradski plebs je nastojao privući provođenjem široko zasnovanih javnih radova (u prvom redu izgradnje puteva), kako bi se smanjila nezaposlenost i zakonom o žitu *(lex frumentaria*), kojim je ozakonjena prodaja žita gradskom plebsu po vrlo jeftinim cijenama. Nešto kasnije će demagozi na temelju spomenutog zakona razviti sistem besplatne podjele žita uvodeći tako otužnu praksu parazitiranja rimskog gradskog plebsa na račun vrijednih stanovnika žitorodnih provincija, Vitezove je pokušao da privuče na stranu stranke populara zakonom o provinciji Aziji (*lex de provincia Asia*), kojim je vitezovima omogućio zakup državnih poreza u bogatoj provinciji Aziji i zakonom o sudovima čijim je usvajanjem, po Gajevim sopstvenim riječima "jednim udarcem skršio moć Senata".[1397] Da bi privukao saveznike na svoju stranu Gaj i Fulvije Flak su obećali proširenje rimskog građanstva sve do obronaka Alpa.[1398]

Gaj je predložio i zakon koji je predviđao da ako je nekom magistratu oduzeta služba, taj više nije mogao da vrši bilo kakvu drugu službu, a omogućavao je i narodnoj skupštini (to jest tribunima) da pozovu na odgovornost onog magistrata koji je prognao građanina bez suda ili izvršio smrtnu kaznu nad rimskim građaninom bez dozvole «naroda», tj. bez davanja mogućnosti priziva građanina na komicije a što je bilo njegovo pravo zagarantovano zakonima XII ploča i posebno Porcijevim zakonom. Prva stavka je bila uperena protiv Oktavija, a druga protiv bivših konzula Popilija i Rupilija koji su bili najodgovorniji za progon (likvidacije i protjerivanja) Tiberijevih pristalica.[1399] U sklopu svoje zakonodavne aktivnosti širokog spektra Gaj je srušio i prevlast bogatijih klasa u centurijatskim komicijama, tako što je izmijenio pravilo o redu glasanja centurijatskih komicija i od Gajevog tribunata su sve centurijatske komicije glasale zajedno.[1400]Kao što se može primijetiti Gajeva zakonodavna aktivnost je, za razliku od Tiberijevog djelovanja, razradila čitav sistem kojim je namjeravao da oslabi i vladavinu i značaj nobiliteta.

Gaj je zajedno sa Fulvijem Flakom namjeravao da ponovo podigne i Kartaginu, ali ovaj put kao *Junoniju,* koloniju rimskih građana. Gaj Grakh je pristupio i osnivanju novih kolonija na mjestima Kapue i Tarenta. Djelatnost mlađeg Grakha nije bila samo ograničena političkim okvirima. Zahvaljujući njemu izgrađene su mnogi putevi širom Italije koji su bili kostur mreže rimskih puteva. U političku kampanju svoga mlađeg sina, aktivno se uključila i njihova majka, koja je potajno unajmljivala ljude i slala ih u Rim tobože kao žeteoce, kako bi na sjednicama skupštine ili Senata ili bilo kojom drugom

[1397] *App. de bell. civ.* I, 22

[1398] *Vell.* II, VI, 2-3

[1399] *Diod.* XXXIV/V 25,2-26, (exc. Konstantina Porfirogenita)

[1400] *Sal.* Dvojbena djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 8,1

prilikom pružali podršku njenom sinu. O navedenoj aktivnosti Kornelije postoje neke natuknice i u njenim pismima.[1401] Svojim radom Gaj je izuzimao jednu po jednu ingerenciju ispod nadležnosti Senata i prenosio je bilo na narodnu skupštinu bilo na vitezove, tako se vremenom mogao steći utisak da je jedno vrijeme bio neograničeni vladar Republike. I da je uspio u svome naumu stvaranja jedinstvenog anti-optimatskog fronta i da je tako mogao nesmetano sprovoditi svoje planove optimatska stranka bi bila potpuno skršena. Po mišljenju Veleja Paterkula Gaj Grakh "...nije ostavio ništa neuznemireno, ništa nedodirnuto, ukratko rečeno, ništa nije ostavio kako je bilo"[1402]

Ni Senat in optimatska stranka, kojoj se na čelu nalazio konzul Lucije Opimije, razoritelj Fregale, i drugi narodni tribun Livije Druz nisu sjedili skrštenih ruku nego su sinhronizovano i aktivno djelovali poduzimajući niz protu-mjera koje su se kretale od demagoških i neostvarljivih prijedloga zakona (kao npr. o osnivanju 12 kolonija) preko podsticanja sujevjerja kod stanovništva i provokativnih postupaka do otvorenih oružanih akcija. Svi njihovi potezi bili su usmjereni na osujećivanje oblikovanja Gajeve koalicije, sprečavanje donošenja i realizacije njegovih zakona i na kraju potpuno gušenje Gajevog pokreta. I 121. god. p. n. e. je protiv Gaja i Fulvija podignuta *senatus consultus ultimum (exstremum)*, kojom je optimatski Senat odriješio ruke konzulu da se obračuna sa popularima.[1403] Ubistvo Kvinta Antilija, liktora konzula Opimija, poslužilo je kao povod za obračun sa Gajem i popularima. I na čelu sa konzulom Opimijem i uz pomoć kretskih plaćenika, optimati su priredili novu epizodu krvavih građanskih nereda 121. god. p. n. e. Kad je krenuo u susret svojoj smrti, Gaja je Licinija pokušala zaustaviti bacajući se pred njega i ispraćajući ga sljedećim riječima:

> " Ne ispraćam te, Gaju, kao tribuna i zakonodavca na govornicu kao ranije niti u slavan rat da mi ako i pretrpiš zajedničku sudbinu svih nas, barem ostaviš dičnu tugu, nego se izlažeš Tiberijevim ubicama plemenito nenaoružavši se, da više zla pretrpiš nego učiniš, ali tvoja smrt zajedničkoj stvari neće biti ni na kakvu korist. Gora strana već je gospodar situacije; nasiljem i željezom kroje pravdu. da je tvoj brat pao pred Numancijom, po odredbama primirja bilo bi nam vraćeno njegovo mrtvo tijelo, ali ovako možda ču i ja ponizno moliti neku rijeku ili more da mi pokaže tvoje tijelo što ga čuva. Kakvo se pouzdanje još može imati bilo u zakon bilo u bogove poslije Tiberijevog umorstva"[1404]

[1401] *Plut. Cai. Gra.* 13; *Cic. Brut.* 58, 211

[1402] *Vell.* II, VI, 3

[1403] SENATVS CONSVLTVM VLTIMVM je najveći stepen državnih ovlaštenja za vrijeme Republike koja su se preko Senata predavala konzulima. On se izdaje uz frazu "*Videant consules ne quid detrimenti res publica capiat"*(Neka se konzuli postaraju da Republika ne pretrpi nikakvu štetu). Ova ovlast podrazumijevaju da konzuli mogu da sakupljaju i okupljaju vojsku, vode rat, na sve načine obuzdavaju saveznike i same rimske građane, da imaju neograničeno zapovjedništvo i sudstvo i u Rimu i na bojnom polju. *Sal. Bell. Cat.* 29,3; fr. Historije, Govor Lucija Marcija Filipa u Senatu, 22

[1404] *Plut. Cai. Gra.* 15

Gaja i njegove sljedbenike, slično kao i u slučaju njegovog brata, ništa nije moglo zaustaviti u hodu prema onome što im je sudbina odredila. Pokolj nad Gajem, Fulvijem i ostalim popularima je po svojim razmjerama bio još strašniji nego onaj prvi pogrom populara iz 133. god. p. n. e. Ovom prilikom ubijeno je oko 3000 populara.[1405] Gaj, koji je uspio da izmakne prvom udaru koji su izveli grčki najamnici-kretski strijelci, ne želeći da padne u ruke svojih neprijatelja, naložio je svome vjernom robu Luciju Viteliju da ga ubije.[1406]Po Veleju Paterkulu i Aureliju Viktoru rob kojem je Gaj naložio da ga ubije zvao se Euporus (*Euphorus)*.[1407]Vjerovatno je ime koje spominju Velej i Viktor njegovo ime po rođenju dok je Lucije Vitelije dobio od strane svojih rimskih gospodara. Nakon što je izvršio Gajev nalog Euporus (*Lucije Vitelius*) je i sam izvršio samoubistvo.[1408]Njihova tijela su pronađena u šumarku Furina sa druge strane Tibra na obroncima Janikulskog brijega. Fulvije, koji je isto izmakao tom prvom pokolju koji se dogodio na Aventinu, ubijen je u radionici svoga klijenta.

Za glave Gaja i Fulvija koje donesoše Opimiju, donosioci su od njega nagrađeni zlatom one težine koliko su bile teške odsječene glave dvojice narodnih prvaka.[1409] I sin Fulvija Flaka, 18-godišnji Kvint, koji je bio nevin, bio je okrutno umoren[1410]. Tijela ubijenih su završila na isti način kao što je to bilo učinjeno sa Tiberijem i njegovim pristalicama, bačena su u Tibar sa istim onim nedostatkom humanosti i savjesti.[1411] Plavetnilo vode postalo je tako u jednoj deceniji grobnicom za sve one koji su mislili najbolje svojoj domovini. Nakon drugog masakra nad rimskim građanima, Senat je naredio da se podigne hram Slozi (CONCORDIA)[1412], a Opimije je izvršio i svečano očiščenje grada. Deceniju kasnije Lucije Opimije je svoju političku karijeru okončao u aferi Jugurtinog podmićivanja rimskih političara, koja je protresla kompletnu političku scenu Republike.[1413]Inače porodicama ubijenih u drugom masakru je bilo zabranjeno da nose žalobna odijela. Zanimljivo je ponašanje Gaja Papirija Karbona, jednog od posttiberijevskih lidera populara, a koji je prešao na stranu optimata i bio protivnik Gaja Grakha. On je kao konzul (za 120. god. p. n. e.) uspješno odbranio Lucije Opimija, najodgovornijeg za masakr nad Gajevim popularima. Ali i on sam je opozvan zbog ubistva rimskog građanina bez suđenja (odnosilo se na Gaja Grakha). Na sudu je Karbon izjavio da je Gaj Grakh pravedno ubijen, ali optimati nisu vjerovali Karbona. On je bio opozvan od Marka Licinija Krasa po sličnoj optužbi i osjećajući da se nema ničemu nadati od optimata i da je osuda izvjesna, izvršio je samoubistvo.

1405 *Sal. Bell. Iug.* 42,4

1406 *App. de bell. civ.* I, 26; *Diod.* XXXIV/V 29 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Sal. Bell. Iug.* 42, 1-2

1407 *Vell.* II, VI, 6; *Sex. Aur. Vic.* 65, 6

1408 *Vell.* II, VI, 6

1409 *Aug. de civ. dei* III, 24; *Diod.* XXXIV/V 29 (exc. Konstantina Porfirogenita); *Vell.* II, VI, 5; *Sex. Aur. Vic.* 65, 6; *Flor.* II, 15

1410 *Vell.* II, VI, 6; VII, 2; *Diod.* XXXIV/V 29 (exc. Konstantina Porfirogenita)

1411 *Vell.* II, VI, 4-6

1412 *App. de bell. civ.* I, 26; *Aug. de civ. dei* III, 25/26

1413 *Sal. Bell. Iug.* 16,2-5

Nakon umorstva Gaja i njegovih pristalica, optimatska stranka je nešto duže od jedne decenije zadržala potpuni primat na politički, društveni i ekonomski život Republike. Prvenstvo optimatskih prvaka u tom periodu pokazalo se kao jedan od najgorih perioda u historiji Republike. Visoki stepen korumpiranosti, apsolutno izostajanje patriotskih normi, nedostatak osjećaja za opći interes, nesposobnost i dekadentnost bili su obilježje većine, izuzev nepotkupljivog i časnog Kvinta Cecilija Metela, nosilaca optimatske politike. I neće trebati dugo čekati da posljedice takvog stanja vrlo brzo izbiju na svjetlo dana, a sve vezano sa nizom korupcionaških afera u koje su bili umiješani numidski kralj Jugurta i niz rimskih nobila. A ogorčenost javnog mnenja stvorila je savršene uslove za ponovno aktiviranje stranke populara u njenoj punoj snazi sa novim talentiranim, sposobnim i energičnim liderima od kojih su neki potekli direktno iz rimsko-italskog seljaštva.

Što se tiče samog agrarnog zakona, on nije opozvan u cijelosti, nego su neke njegove odredbe postupno napuštane. Prvo je donesen zakon koji je dozvoljavao da sopstvenici mogu prodati zemlju oko koje se vodio spor, što je ubrzalo špekulacije sa zemljom i doprinijelo povećanju pritiska na seljake da prodaju svoju zemlju veleposjednicima. Zatim je tribun Spurije Borije donio zakon po kojem se državna zemlja više nije dijelila, nego se ostavljala posjednicima pod uslovom da plaćaju porez državi, da bi nešto kasnije bio ukinut i sam taj porez, a državna zemlja i formalno utopljena u latifundije rimskog nobiliteta.[1414]

I tako je *lex Sempronia* "koji je bio najbolji i najkorisniji (zakon) da je mogao biti primijenjen", uništen i to samo petnaestak godina poslije zakonodavstva Gaja Grakha[1415]. I posljednji trag Sempronijevog agrarnog zakonodavstva nalazimo u zakonu narodnog tribuna Spurija Turija iz 111. god. p. n. e. Po spomenutom zakonu, koji je poznat preko jednog natpisa nađenog u XVI. st., razne kategorije «okupiranog» *ager publicusa* prešle su u potpunu privatnu (kviritsku) svojinu. Ova odredba zakona se ticala i «starih posjeda» (*vetus possesio*) iz vremena prije reformi Grakha i parcela dobijenih po sempronijevskom zakonodavstvu. Za još uvijek nepodijeljena javna zemljišta predviđeno je ili davanje pod zakup ili pretvaranje u državne pašnjake, a predviđen je po zakonu iz 111. god. p. n. e. i maksimum krupne i sitne stoke koja može da pase na državnoj zemlji.

Rad braće Grakh, i pored otpora nobiliteta i martirstva nosilaca reformi, ipak nije bio uzaludan. Njihova politička i ekonomska aktivnost je zaustavila bar na neko vrijeme nestanak srednjih i sitnih posjednika Italije i broj rimskih građana – posjednika (u statusu *assidui*) povećao se 125. god. p. n. e. na 394 736 što znači da je zahvaljujući radu braće, poglavito Tiberija, agrarne komisije i ostalih populara zaustavljena depopulacija Italije i daljnje propadanje srednjeg i sitnog posjeda, bar privremeno. Braća i njihovi saradnici i sljedbenici nisu ipak uspjeli stići da odstrane uzroke obezemljivanja seljaka, i raspad sitnog i srednjeg seoskog gazdinstva u Italiji se ipak nastavio.

1414 *App. de bell. civ.* I, 27

1415 *App. de bell. civ.* I, 22

I poslije kratkog grakhovskog intervala ponovo je nastupio proces jačanja latifundija, sve dok na kraju one ne prekriju čitavu Italiju, a onda sa svojom ubilačkom žestinom ne zahvati i provincije. Gubitak vizionarske svijesti, genija i umijeća predaka odvelo je nove generacije ne samo Rimljana i ostalih Italika, nego i provincijalaca u bezdan građanskog rata, koji je za sobom nosio samo neizrecive patnje, rijeke krvi i suza. Sve se to moglo izbjeći da su optimati pokazali samo malo više volje, razumijevanja i sklonosti za kompromis.

Reforme braće Grakh, i reakcije na njih predstavljali su i prelomnu tačku historije rimske države. Sa njima završava srednjorepublikansko razdoblje i rimska država i društvo u cjelini ulaze u kasnorepublikansko doba. Buduće stranačke borbe populara i optimata ili su degradirale ili su potpuno razorile institucije Republike. Starim institucijama je narušena njihova nepovredivost i ugrožen integritet. I građanski ratovi su na kraju odveli Republiku do onog trenutka kada se "izmoreni svijet podredi gospodstvu pod imenom prvog građanina."[1416] A zar se Rimljani nisu najviše užasavali da padnu pod vlast jednog čovjeka. I tako se Rimljanima i ostalim Italicima vratilo prokletstvo ne samo Kartagine, nego i Epira, i Korinta i Numancije, i mnogih drugih naroda sa kojima su se surovo obračunali, koje im je predodredilo da se međusobno istrebljuju i da na kraju izgube svoju Republiku.

[1416] *Tac. Ann.* I,1

Slika 2.35.1
Gaj Grakh se obraća rimskom narodu
Adolf Wilbrandt[1417]

2.36 Sjećanje

"...budući da je sam život koji uživamo kratak, sjećanje na sebe treba učiniti što dužim, jer slava zbog bogatstva i ljepote je prolazna, a vrlina se drži slavnom i vječnom"
Salustije[1418]

Rimski narod nije zaboravio rad braće i njihovu žrtvu, i izgradio je kipove Grakha, smjestivši ih na vidljivom mjestu i posvetivši mjesto gdje su bili ubijeni. Obični rimski seljaci su odlazili tamo svake godine donoseći prvijence plodova godišnjih doba, čak su mnogi prinosili i žrtve ispod njihovih kipova i na koljenima se klanjali njihovim sjenima kao da obilaze svetilišta bogova.[1419] Iz djela i martirstva braće Grakh vječno će obasjavati

[1417] Preuzeto sa http://www.clas.ufl.edu/ipsa/journal/articles/psyart1999/oedipus/oedipus.ii.html

[1418] *Sal. Bell. Cat.* 1,3-4

[1419] *Plut. Cai. Gra.* 18

svjetlost koja će nadahnjivati sve one koji svoj život zavještaju svemu onome što je pravedno, što je dobro, i što je po volji zakona Proviđenja, i sjećanje na njih biti će duboko utisnuto u kolektivno pamćenje čovječanstva.

Kornelija, majka i ideal

"Budi sad strpljiva, dušo moja, izdržala si ti i gore od toga"
Homer, Odiseja[1420]

Kornelija, je bila živa ne samo da bude svjedok ubistva Tiberija, nego i 12 godina kasnije i smrti svoga mlađeg sina Gaja, koga su ubili isti oni koji su ranije i njenog Tiberija ubili.[1421] Tako je Korneliju od njenih 12 "dragulja", samo kćerka nadživjela. A zar za roditelje nije najtužnije i najgore da vide smrt svoje djece, a u slučaju Kornelije i da bude neposredni svjedok umorstava svojih sinova i nečovječnog postupanja sa njihovim beživotnim tijelima.

Kornelija je sve nesreće podnijela stoički, plemenita i uzvišena duha, tako da je i o posvećenim mjestima rekla da njeni sinovi imaju dostojne grobove. A djeca njenih sinova bila su joj jedina utjeha, i nada u budućnost. Ta djeca su u sebi sadržavala gene jednog Afrikanca Starijeg, i Kornelije i njenog muža i njihove legendarne djece -braće Grakh. Nakon ubistva Gaja, Kornelija se povukla u Misenum (danas Miseno), grad u Kampaniji da izučava grčku i latinsku književnost. Ni na rtu Misenum, Kornelija nije promijenila svoj način života, ne povlačeći se u usamljenost i svoja sjećanja. Stalno je bila okružena svojim mnogobrojnim prijateljima, obrazovanim ljudima i Helenima, rado primajući svakog gosta u svoju kuću, a bila je i u kontaktu i sa mnogim kraljevskim kućama širom mediteranskog svijeta.

Svojim posjetiocima je često pričala o životu i smrti svoga oca Scipiona Afrikanca Starijeg, ali bi najdivnija bila i izazivala najviše emocija kada je govorila, bez suza i drugih vanjskih izraza tuge, o svojim sinovima. Njena plemenita narav, odgoj i intelekt, ali i podrška znatnog broja prijatelja koji je i u najtežim trenucima njenog života nisu napustili, ulijevali su joj dodatnu snagu i energiju i pomagali joj da savlada svoje boli potisnute duboko u njenoj duši. Imala je nesreću da doživi nasilnu smrt svojih sinova, ubijenih od ruku svojih zemljaka i uz potporu osoba sa kojima je bila i u porodičnim vezama. Poslije njene smrti, rimski narod je u spomen Korneliji podigao bronzanu statuu sa natpisom "Kornelija, majka Grakha" *(Cornelia, mater Gracchorum).*[1422]

Misensku vilu koju je Kornelija bila kupila za 75 000 sestercija je decenijama kasnije za 33 puta veću cijenu kupio Lucije Lukul (dva i po miliona sestercija).[1423] Nakon Kornelijine smrti tu vilu je inače bio kupio Marije, a u prvim decenijama I st.n.e., vlasnik te vile je bio car Tiberije, koji je u njoj umro da bi ga naslijedio Kaligula. Tako je jedna

[1420] Homer, Odiseja, I, 57-59

[1421] *Vell.* II, VII, 1

[1422] Baza ovoga spomenika čuva se danas u kapitolskom muzeju u Rimu.

[1423] *Plut. Mari.* 34

misenska vila služila kao boravište Korneliji, simbolu prave Rimljanke starog i strogog kova, Mariju jednom od najgenijalnijih ljudi koje je italski svijet izrodio, sposobnom vojskovođi i aristokrati, ali i rastrošnom Lukulu čiji je način života postao poslovićna tradicija, jednom surovom caru da bi na kraju iz nje počeo vladati jedan od najgorih vladara Rima. Kao da historija jedne vile na sebi održava i historiju razvitka jednog društva i njegov preobražaj.

Post scriptum

Opimije, odnosno optimati su, da bi bar kako-tako ublažili svoj čin nasilja, obnovili hram Slozi (CONCORDIA), koji je već ranije podigao Kamilo[1424]. Ali u toku noći neko je na netom obnovljeni hram dopisao sljedeći stih:

"Djelo bezumlja izgradi hram Sloge"[1425]

Slika 2.36.1
Tiberije i Gaj Grakh
Jean-Baptiste Claude Eugene Guillaume[1426]

« Zlo je nadvladalo, te će od sada sila s mačem krojiti pravdu»
Licinija, žena Gaja Grakha

[1424] *Plut. Cam.* 42

[1425] *Plut. Cai. Gra.* 17

[1426] Preuzeto sa http://www.geschichte-erforschen.de/wissenschaft/gracchus/einleitung.htm

2.37 Duh Grakha

"O muzo! reci zašto je kraljica neba počela
da progoni tako hrabrog, tako pravednog čovjeka:
šta je učinio pa mora toliko da pati"
Vergilije, Enejida

„...Neka nastupi rat s Galima ili Partima, i mi nećemo biti gore od naših pretkinja u spasavanju domovine. Ali u građanskim ratovima niti čemo podnositi namet niti vam pomagati da se borite jedni protiv drugih..."
Hortenzija, predstavnica rimskih matrona u obraćanju trijumvirima i Rimljanima.[1427]

Pseudo-Tiberije ili sin svoga oca

Nešto više nakon dvije decenije od smrti Gaja Grakha, u vrijeme kada su narodnu stranku predvodili Gaj Servilije Glaucije, Lucije Apulej Saturnin i Gaj Marije, nakon progonstva Kvinta Cecilija Metela, jednog od lidera optimatske stranke, pojavila se osoba koja je tvrdila da je sin Tiberija Grakha. Na pitanje da li je stvarno riječ o sinu Tiberija Grakha teško možemo sa sigurnošču odgovoriti. Apijan izražava sumnju u njegovu pripadnost porodici Tiberija Grakha. Po Apijanu on je bio "... neki bjegunac, kako se smatralo, koji je uzeo ime Grakha Starijeg kao očevo ime"[1428]

Izgleda da ni sam Apijan nije bio načisto sa ovim "Grakhom", jer samoga sebe ograđuje umetnućem "kako se smatralo". Kada se malo podrobnije analizira dio "Građanskih ratova" u kojima se govori o aktivnosti Saturnina i Glaucija upada u oči da za razliku od onoga što govori o braći Grakhima, spomenute vođe populara, i uopće narodnu stranku iz posljednje decenije II. st. p. n. e Apijan prikazuje u lošem, negativnom svjetlo, dok za njihovog suparnika Metela kaže kako je bio "vrlo ugledan čovjek". Vjerovatno se za ovaj period rimskih stranačkih sukoba i građanskih ratova, za razliku od grakhovskog perioda, Apijan služio izvorom koji je zastupao izrazito jak prooptimatski sentiment. Uslijed toga Apijan je kompilirajući toga autora, prenio u svoje djelo i autorove političke diskvalifikacije lidera populara i njihovih saradnika i pristalica. U tome kontekstu možemo i tumačiti spominanje izvjesnog lažnog Tiberija. Kada se govori o aktivnosti "Tiberija Grakha", navodnog sina tribuna iz 133. god. p. n. e. u Rimu neizostavno se mora postaviti sljedeće pitanje; kako je moguće da se neki potpuni neznanac predstavi kao sin Tiberija Grakha, da kao takav izađe pred rimski narod a da niko u to ne posumnja niti pokuša provjeriti njegove tvrdnje.? Dodatnu težinu ovom pitanju dodaje činjenica da je porodica braće Grakh bila i ugledna i dosta poznata, krvnim srodstvom povezana sa naistaknutijim kućama u Rimu. Zar je neki skitnica ili bjegunac tek tako mogao da dođe u Rim, u kome su živjeli i potomci i rođaci i još živući prijatelji Grakha i predstavi se kao sin jednog od najvećih narodnih tribuna koje je Rim imao, i da na osnovu svog navodno bliskog srodstva počne graditi svoju političku karijeru. Moramo biti iskreni i priznati da je

[1427] *App. de bell. civ.* IV, 33

[1428] *App. de bell. civ.* I, 32

u to je teško povjerovati, pogotovu ako imamo u vidu da je riječ o rimskom republikanskom društvu koje je veoma pazilo i njegovalo duh porodične tradicije i njenih članova. Uostalom potomci braće Grakh su se i u narednim stoljećima pojavljivali s vremena na vrijeme na historijskoj sceni i to proizilazeći iz viših krugova, što je dovoljno svjedočanstvo o kontinuitetu društvenog statusa porodice Grakh u okvirima rimskog društva.

Kakve su mogućnosti da je riječ o stvarnom sinu Tiberija Grakha. Poznato je da je Tiberije imao više djece, uključujući i najmanje jednog sina, koji bi u vremenu izbora Apuleja Saturnina za narodnog tribuna po treći put mogao imati oko 35 godina. Mi u stvari nemamo nikakvih podataka šta se desilo sa porodicom Tiberija Grakha nakon njegovog umorstva. Jedino bi se iz govora Gajeve žene Licinije, koju prenosi Plutarh, moglo naslutiti da je Klaudija bila još živa za vrijeme tribunata Gaja Grakha (123 – 122. god. p. n. e.). [1429] Vjerovatno je pravno starateljstvo nad Tiberijevom djecom preuzeo njegov mlađi brat, a brigu, naravno, Kornelija. Nakon i Gajeve pogibije, Klaudija je imala tri mogućnosti, da se vrati u roditeljski dom Klaudija Pulhera i sa sobom povede djecu, da ode u neki drugi kraj Italije u kojem su Grakhi imali imanje ili da se pridruži Korneliji u Misenumu. Treća mogućnost je i najvjerovatnija, pošto bi bilo teško povjerovati da je jedna Kornelija, mogla sebi dozvoliti da živi odvojena od svojih unuka, jedinog što joj je preostalo od njene djece, pogotovu ako se zna da njena kčerka Sempronija nije imala djece. Moguće je da se u Misenumu okupilo i sve ono što je preostalo od porodice Tiberija Starijeg i Kornelije. U takvom okruženju bi i odrastala djeca braće Grakh i mogla su se nakon više decenija pojaviti na političkoj pozornici Republike.

Ipak stoji i pretpostavka, iznesena u drugim izvorima, da je pseudo-Tiberije bio izvjesni Lucije Ekvitije, oslobođenik, koji se kako bi iskoristio još uvijek snažan sentiment koji je rimsko seljaštvo osjećalo (i to tri decenije poslije njegove smrti!!) prema Tiberiju Grakhu predstavljao kao njegov sin. Još u procesu kandidovanja Marije je zatvorio u tamnicu Lucija Ekvitija , ali ga je iz nje izbavila masa pristalica populara.[1430]

Bez obzira da li je riječ o običnom avanturisti, bjeguncu, skitnici, lažovu ili o pravom sinu Tiberija Sempronija Grakha, "Tiberije" je zahvaljujući svome imenu koje je nosio sa pravom ili ga je uzurpirao, bio izabran kao kandidat narodne stranke za jednog od narodnih tribuna uz Apuleja Saturnina. [1431] Na njegovu nesreću, već prvog dana njegove službe, u Gradu su za vrijeme izbora za konzule, ponovo izbili neredi. Za tribunata Apuleja Saturnina, prvi put je došlo i do sukoba između gradskog plebsa (dobrim dijelom povezanog klijentskim odnosima sa optimatima) koje je podržavalo optimatsku stranku i Metela i seoskog plebsa tradicionalno orijentisanog ka popularima.[1432]Poprište sukoba je

[1429] *Plut. Cai. Gra.* 15

[1430] Sličan događaj se desio odmah nakon Cezarovog ubistva (15. mart 44. god. p. n. e.) kada je izvjesni Herofil, Grk po porijeklu, koji se izdavao za Marijevog unuka pozivao na osvetu za Cezarovo ubistvo. Aktivnost ekstremne frakcije populara koju je predvodio spomenuti Herofil ugušili su, ironično, upravo cezarovci i favoriti populara Marko Antonije i Publije Kornelije Dolabela.

[1431] *App. de bell. civ.* I, 32

[1432] *App. de bell. civ.* I, 29-32

bio hram na Kapitolu gdje su se zabarkadirale Saturninove pristalice uključujući i našeg "Tiberija". Slučajno ili ne, Kapitol je bio mjesto gdje se završavao put još jednog Tiberija Sempronija Grakha, makar on bio i pseudo. Uvidjevši da je otpor besmislen, populari su se predali; ipak nisu mogli izbjeći bijesu optimata i gradske svetinje te su i Saturnin i njegove pristalice bile poubijane dok su bile zatvorene u zgradi Senata⇒Kuriji Hostiliji. U toku te pobune "izginulo je mnogo ljudi, pa i narodni tribun koji je smatran za sina Tiberija Grakha i to prvoga dana svoje (tribunske) vlasti".[1433] Nedugo nakon ubijanja narodnih tribuna Saturnina i "Tiberija Grakha", i Publije Furije, sin oslobođenika, koji se dok je bio narodni tribun žestoko opirao opozivu iz izgnanstva Metela, bio je nakon svršetka svoje službe prosto rastrgnut od gradske rulje.[1434]

Sempronija

Rod Sempronija "podario" je historiji Republike jednu ženu sa političkom aktivnošču i odlučnošču. Njeno ime je bilo Sempronija i učestvovala je u jednoj od najkontroveznijih epizoda rimskih građanskih ratova. Iz onog duhovnog, moralnog i političkog miljea koji je vladao u Republici u prvoj polovini I. st. p. n. e. proistekla je ličnost, i kontroverzna, i osebujna i okrutna i beskrupolozna i ambiciozna u isto vrijeme, Lucije Sergije Katilina. Ako je vjerovati pisanim svjedočanstvima Katilininih savremenika, njegova želja za vlašču je prevazilazila sve mjere i uzuse i on se nije ustručavao da mijenja ni prijatelje, ni ideje, a ni stranke i interesne skupine kako bi ostvario svoju najveću želju-da bude vladar Republike. Njegova epizoda u stoljeću građanskih ratova i stranačkih sukoba pripada vremenski u ljeto i jesen 63. god. p. n. e. i počela u je u jednom razdoblju varljivog zatišja, između teškom mukom svršenog Spartakovog robovskog rata i Cezarovog pohoda na tron Republike.

Da bi ostvario svoje namjere Katilina je otpočeo prvo sa stvaranjem zavjereničkog kruga, a kao ideju koju je namjeravao zastupati, preuzeo je podršku interesima naroda i suprostavljanje Senatu i nobilitetu.[1435] To je inače bila druga Katilina zavjera, pošto je on nešto ranije učestvovao u jednom za historiografiji još uvijek nedovoljno jasnom zavjereničkom poduhvatu. U II. Katilininu zavjeru se od početka bila uključila i Sempronija. Kao i Kornelija, i Sempronija je, ako je vjerovati Salustiju, bila dosta lijepa, i dobro obrazovana, a posebno je bila dobro upučena i u grčku i u latinsku književnost.[1436] Bila je izrazito duhovno nadarena, sastavljala je i stihove, a i učestvovala je i vodila razgovore, "jednom rječju bilo je kod nje mnogo dosjetljivosti i ljupkosti".[1437]Kao i njeni i preci i ona je posjedovala strast za politikom i igranjem aktivne uloge u javnom životu Republike, i uvijek je ostavljala u sjeni svoga muža Decima Junija Bruta.[1438] Različito od

---

[1433] *App. de bell. civ.* I, 33

[1434] *App. de bell. civ.* I, 33

[1435] O Katilininoj zavjeri više v. *Sal. Bell. Cat.;* Ciceron, Četiri govora protiv Katiline; *App. de bell. civ.* II, 2-7; *Flor.* II, 12

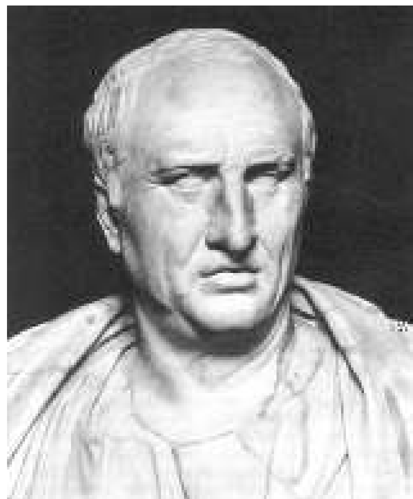
[1436] *Sal. Bell. Cat.* 25,1-3

[1437] *Sal. Bell. Cat.* 25,5

[1438] *Sal. Bell. Cat.* 40, 5

Kornelije, Sempronijina strast za putenošču i tjelesnim zadovoljstvima je bila veoma snažna i ona je nije mogla ili možda nije ni htjela da je kontroliše. Iako je bila udata i imala djecu Sempronija se nije ustručavala ni od izvanbračnih afera kako bi zadovoljila svoju strast.[1439] Uostalom u tadašnjem visokom rimskom društvu izvanbračne veze su postale vrlo raširene, tako da ni Sempronija nije činila ništa novo niti čudno, što bi nailazilo na opću osudu tadašnjeg javnog mnijenja. Inteligentna, poduzetna i ambiciozna, ona je ubrzo zauzela jednu od vodećih pozicija u zavjereničkom kružoku.

Inače u zbivanjima vezanim za II. Katilininu zavjeru žene su igrale veliku ulogu, tako je i Ciceron saznao za Katalininu urotu zahvaljujući jednoj ženi.[1440]A i Terencija, Ciceronova žena je aktivno sa svojim mužem učestvovala u slamanju zavjere.[1441] Katalinina zavjera bi možda i uspjela da se na čelu senatorske oligarhije tada nije nalazio jedan *homo novus*, novopečeni senator i nobil, konzul Marko Tulije Ciceron. Proračunati Ciceron koji je uz to bio potpuno odan interesima Senata, je predstavljao za Sergija Katilinu nesavladivu prepreku, zbog čega su zavjerenici kao prvi čin realizacije zavjere planirali likvidaciju konzula. Ipak zavjera nije ostala neotkrivena i brzom reakcijom Senata, odnosno najviše zahvaljujući Ciceronovom umiječu, zavjera u samom Gradu je spriječena i prije nego što je počela, dok je Katilina poginuo sa najvjernijim svojim sljedbenicima u borbi protiv regularnih trupa Republike.[1442] O sudbini Sempronije nakon slamanja zavjere i brzog ugušenja pobune ne raspolažemo ni sa nikakvim vijestima. Međutim možemo pretpostaviti, pošto su svi u gradu Rimu uhapšeni zavjerenici (Lentul, Ceteg, Statilije, Gabinije, Ceparije itd.) pogubljeni,[1443] da je slična sudbina sigurno pogodila i Semproniju.

Slika 2.37.1
Marko Tulije Ciceron[1444]

[1439] *Sal. Bell. Cat.* 25,3-4

[1440] *Sal. Bell. Cat.* 23,3-4; 26,3-4; 28,2-3

[1441] *Sal.* Govor protiv Marka Tulija Cicerona, (Invektiva I), 2-3

[1442] *Sal. Bell. Cat.* 60, 6-7

[1443] *Sal. Bell. Cat.* 55, 5-6

[1444] Preuzeto sa http://nogoodreason.typepad.co.uk/no_good_reason/2008/02/downes-vs-wiley.html

Fulvija

U toku posljednje tri decenija svoga postojanja Republika je ličila na ogromnu gladijatorsku arenu u kojoj se na mahove bore ili udružuju međusobno svi oni koji su igrali, su nastojali da igraju ili su samo mislili da igraju neku bitnu ulogu u političkom životu. I ta borba je trajala sve dok na kraju te neumitne „gladijatorske borbe“ koja je donosila samo jedan dar-vladavinu nad državom- ne ostane samo jedan, istinski pobjednik koji je autoritetom i snagom svoje ličnosti zamijenio, ili samo dogradio kako je on to tvrdio, sistem i uređenje Republike koji su polako izumirali. U toj areni bez gledališta u kojoj su se vodili nesmiljeni stranačka borba, građanski ratovi, nasilja i protjerivanja, herojstva i odanosti, -te uobičajene muške „igre“,bar se tako drži u našoj još uvijek patrijahalno programiranoj svijesti- jedan od učesnika je bila žena. Sigurno nas ne čudi da je i ona, prva nemitološka Rimljanka koja je predstavljena svojim likom na rimskim državnim novcima, nosila u sebi gene Grakha.

Fulvija, kčerka Fulvija Falka Bambulusa i Sempronije (nije riječ o Semproniji koja je učestvovala u Katilininoj zavjeri), kčerke Gaja Grakha i Licinije, obilježila je največim dijelom svoga života ovo odlučujuće razdoblje kroz koje su prolazili rimska država i društvo. Bez njenog prisustva u svome djelu nijedan historičar koji se bavi pisanjem historije zadnjih decenija Republike ne može dati potpunu sintezu. Fulvija je izuzev odanosti stranci populara, bila po svome moralu, svojoj osvjetoljubivosti što je na momente prelazilo u iživljavanje potpuni antipod svojoj prabaki Korneliji. A i stranka populara se u ovom periodu potpuno izrodila, najvećim dijelom sada služeći kao oruđe za ostvarivanje političkih ambicija Gaja Julija Cezara i njegovih sljedbenika. Za razliku od Kornelije, Fulvija nije posredno utjecala na politički život, nego je u njemu aktivno i direktno učestvovala i to u svim njegovim fazama odvijanja, makar one poprimale i karakter rata. Nije se zadovoljavala samo stečenim bogatstvom Grakha, koje je naslijedila postajući time veoma bogata žena, nego se otisnula u uzburkano more rimske politike.

Njen prvi muž bio je opskurna ličnost i popularski demagog Publije Klodije Pulher, osoba koja se, da bi mogla postati tribun-jer je Klodije pripadao patricijima-dala usiniti od jednog plebejca koji je od svoga adoptiranog sina bio mlađi dvije godine.[1445] Smatralo se da je političku karijeru i beskupoloznu agitaciju svoga prvog muža Fulvija djelimično inspirirala i finansirala. Klodije je bio likvidiran pod ne baš sasvim jasnim okolnostima 52. god. p. n. e., ali Fulvija nije dugo bila udovica. Ubrzo se udala za drugog političkog agitatora, isto sljedbenika izrođenog programa stranke populara Gaja Skribonija Kurija, ali i on je umoren 49. god. p. n. e. Fulvijine ambicije tada izbijaju potpuno na svjetlo dana; ona se po treći put udaje ovaj put za ličnost sa već potpuno izgrađenim političkim profilom, ambicijama i aktivnim prisustvom u političkom životu Markom Antonijem.

[1445] Klodije je prije svoje ženidbe bio umiješan i u aferu sa Pompejom, trećom ženom Julija Cezara što se na kraju završilo velikim javnim skandalom. Ali to nije smetalo Cezaru i Klodiju da održavaju neprekinuto političko savezništvo u vođenju antisenatorske politike.

Ovo je bio klasičan primjer braka radi ostvarivanja uzajamnog političkog cilja. Ona će njemu dati dovoljno novca za podupiranje karijere a on njoj mogućnost da se preko njega ona, žena, direktno uključi u politički život države. Nakon ubistva Julija Cezara i početnog skupljanja i odmjeravanja snaga Antonije, Oktavijan i Lepid su formirali drugi trijumvirat. Da bi učvrstila savez Fulvija je svoju kčerku Klodiju udala za Oktavijana-istina taj brak nije bio dugog trajanja i ostao je bez posljedica na porodični život budućeg Augusta. U proskripcijama koje su sproveli trijumviri, Fulvija je našla oduška u ispoljavanju svoje bezdušnosti i surovosti. Nakon što je Antonije izložio Ciceronove glavu i ruke na Forumu, Fulvija je sada bila u prilici da se osveti čuvenom govorniku, političaru, misliocu Ciceronu koji je u bio žestoki protivnik njenog prvog muža Klodija[1446] i Antonija koje je često napadao u svojim retorskim tiradama, ovog posljednjeg u čuvenim Ciceronovima „Filipikama". Ona je uživala dok je jezik mrtvog Cicerona probadala svojim zlatnim ukosnicama. Fulvija je bila zaslužna i da se na spisak proskribovanih građana unese i ime izvjesnog Cezetija Rufa, samo zato jer joj on ranije nije želio da proda svoju veliku i vrlo lijepu kuću. Kada su njegovu glavu donijeli Antoniju, on reče da ona pripada njegovoj ženi kojoj je i poslao odrubljenu glavu. Fulvija je naredila da se glava Cezetija Rufa izloži ispred kuće.[1447] Fulvija je u tom surovom vremenu uživala sa punim apetitom surovosti i nije se ustručavala ni da ponizi stotine uglednih rimskih matrona koje su pokušale da dođu do Oktavije i Antonijeve majke kako bi ih umilostivile da utiču na brata i sina kako bi odustali od odredbe o oporezivanju 1400 najbogatijih Rimljanki.[1448] Postupak Fulvije je bio povod da ugledne Rimljanke u velikom broju i organizovano dođu na Forum, i da na govornici njihova predstavnica Hortenzija, kčerka čuvenog govornika Q.Hortenzija, održi govor iz kojeg je progovorilo najsirovije ogorčenje, očaj i bijes Rimljanki na tragediju građanskih ratova.[1449] Vrijeme II. proskripcija je tako nesumnjivo bilo i doba kojem su pripadale ne samo okrutne i ambiciozne nego i odlučne, hrabre, svjesne žene. Rimljanke tog kova su imale dovoljno snage da kažu ono što njihovi muževi nisu smjeli ili htjeli da kažu. Govor jedne Rimljanke, i to potpuno političkog i kritičkog sadražaja i to u vrijeme krvavih proskripcija kada je cijena ljudskog života bila vrlo, vrlo niska, u ime stotina njenih istomišljenica za govornicom narodne skupštine u republikanskom Rimu je bio presedan ne samo u rimskoj historiji i trebati će čekati još puna dva milenijuma da bi se žene, u svojstvu nečijih predstavnika, ponovo pojavile na govornicama skupština, senata i vlada. I u tome leži vrijednost Hortenzije, jer je ona uradila ono što će se morati čekati još 2000 godina da bi se ponovilo.

Nakon bitke kod Filipa 42. god. p. n. e. i konačnog obračuna sa svojim republikanskim protivnicima trijumviri su podijelili upravu nad državom među sobom. Upravu nad

[1446] Njegova sestra je bila raspusna Klodija, "junakinja", naravno u negativnom kontekstu pojedinih Ciceronovih djela. Klodija, čiji je javni život bio ispunjen seksualnom požudom, u historiji rimske civilizacije ovjekovječena je kao Katulova Lezbija, cilj njegove ljubavne žudnje.

[1447] *App. de bell. civ.* IV, 29

[1448] *App. de bell. civ.* IV, 32

[1449] *App. de bell. civ.* IV, 32-33

Italijom i zadatak da dodijeli zemlju veteranima dobio je Oktavijan, dok je Antonije otišao u istočne provincije i Egipat gdje će se upustiti u romantičnu vezu sa Kleopatrom, vladarkom prolomejevskog Egipta. Fulvija je ostala u Italiji, potpuno se posvetivši svome političkom i ratničkom angažmanu. Dodjela zemlje veteranima, praćena oduzimanjem zemlje italskim gradovima, koju je sprovodio Oktavijan donijela je sa sobom velike poremećaje i socijalnu i egzistencijalnu ugroženost u cijeloj Italiji, što će Fulvija pokušati da iskoristi, a pod krinkom borbe za interese njenog trećeg muža. Nakon što je Oktavijan zatražio razvod od Klodije, Fulvija je stupila u akciju. Zajedno sa Lucijem Antonijem, bratom svoga zakonitog muža, podigla je na borbu veći broj legija protiv Oktavijana. Istine radi, njih dvoje su u pokretanju rata bili, kako se čini, vođeni različitim interesima.[1450] Iako je Lucije sa svojim pristalicama zakratko zavladao i samim gradom Rimom, bio je prisiljen na povlačenje u italski grad Peruziju (današnja Peruđa), gdje je bio opsjednut od Oktavijanovih snaga u toku zime 41 – 40. god. p. n. e. Dok je Lucije bio opkoljen u Peruziji Fulvija je skupljala oružane snage i saveznike i slala ih u pomoć opsjednutima.[1451] Nakon predaje Lucija Antonija i njegove vojske i završetka „peruzijskog rata“ Fulvija je bila prisiljena da sa djecom izbjegne iz Italije.[1452]U grčkom gradu Sikionu iznenadno se razbolila i nakon patnje koju joj je bolest izazvala, Fulvija je umrla.[1453]Vijest o njenoj smrti rimski političar Marko Kokcej Nerva obraćajući se trijumvirima Oktaviju i Antoniju popratio je sljedećim riječima: „...Pošto je ona (Fulvija op. a.) uklonjena, ništa vam više ne smeta...“[1454]Brigu o Fulvijinoj djeci preuzela je Oktavija, sestra Oktavijanova i nova žena (iz razloga više politike) Marka Antonija.

Jednog od sinova Fulvije iz braka sa Markom Antonijem, i to Marka Antonija Antilusa pogubio je 31. god. p. n. e. Oktavijan. Drugi sin iz istog braka Julus Antonije imao je više sreće, sačuvao je svoj život i kasnije se oženio sa Marcelom Mlađom.

2.38 Kratko mišljenje o padu Republike

"Tako je sve odvučeno na dvije strane, a država je, koja je bila u sredini, rastrgana"
Salustije[1455]

Principi veta i kolegijalnosti predstavljali su dva ključna instrumenta u funkcionisanju političkog sistema Rimske države. Dok je sistem veta postupno ugašen, izuzev za cara na koga su prenesene tribunske ovlasti, sa gašenjem republikanskih institucija i uspostavom

[1450] *App. de bell. civ.* V, 43; 54

[1451] *App. de bell. civ.* V, 33

[1452] *App. de bell. civ.* V, 50

„Peruzijski rat“ i Fulvijina pobuna u jesen 41. god. p. n. e. izazvali su i kraći „brundinzijski rat“ između dvojice trijumvira, u koji se bio uključio i Sekst Pompej, sin Pompeja Velikog

[1453] *App. de bell. civ.* V, 55; 62

[1454] *App. de bell. civ.* V, 62

[1455] *Sal. Bell. Iug.* 41,5

principata, kolegijalnost je egzistirala u drugačijim vidovima i aspektima ne samo u republikansko doba, nego sa vremena na vrijeme sve do kraja postojanja Rimskog Carstva kao jedinstvene državne cjeline. Ali ovi principi su predstavljali i kočnicu aktivnosti magistrata i njihovoj samostalnoj preduzimljivosti, pa se tako stvorila konzervativna atmosfera u političkom životu republikanskog Rima. Ova surevnjivost i konzervativnost je sputavala da se pristupi novom političkom poretku, onda kada je Rim postao metropola prostranog carstva i kada su se okolnosti u samom društvenoj strukturi radikalno izmijenile. Iako su ratovi i osvajanja doveli Rim na mjesto hegemona Mediterana, politički ustroj Rima ostao je isti kao i ranijim razdobljima kada je Rim bio tek jedna od mnogih gradova-država Italije.

To je kao posljedicu imalo pojavu stranačke borbe populara (narodne stranke) i optimata (oligarhijske stranke), društvena previranja i stalne građanske ratove.[1456] Upravo konfrontacija različitih interesa; težnje za očuvanjem institucija i uređenja koji je bio neodrživ u novoj konstelaciji prilika, i želje da se izrade neki novi principi funkcionisanja države, je dovela do građanskih ratova, i na kraju je ta frustracija nesnalaženja rimskih republikanskih institucija izrodila principat, odnosno dovela do prekretnice u ideji o rimskoj državi. Pokazalo se da je u uslovima kasnorepublikanskog sistema odnosa pokušaj uspostave harmonije između ideja o različitim društvenim uređenjima iluzija, jer se ni Rim nije uspio izdići iznad žestokih unutrašnjih sukoba, koji su na kraju srušili drevne republikanske institucije, te je i rimska država bila prisiljena, a da bi uopće opstala, preći na novi oblik državnog uređenja. Stranačka konfrontacija je bila samo posljedica takve unutrašnje frustracije rimskog društva i agrarne krize, dok je ona sama sa svoje strane bila uzrokom nastale borbe koja je:

> "ispremiješala sve božanske i ljudske odnošaje i dotjerala do takva bezumlja da su građanskim razmiricama učinili kraj tek rat i pustošenje Italije."[1457]

Zbog interesa stranaka i pojedinaca znalo je dolaziti i do prave opstrukcije i haosa u radu Senata, što je imalo na momente i nesagledive posljedice na vanjsku politiku Republike.[1458]Međutim, i pored svih teškoća u kojima su se našle republikanske institucije, ne treba ovo razdoblje građanskih ratova i društvenog naboja smatrati kao neku vrstu opadanja i dekadencije rimske moći. Upravo naprotiv, izgleda da je ovaj period društvenih previranja i građanskih ratova proizvodio u tolikoj mjeri energiju, da je Rimska država baš tada doživljavala najveću teritorijalnu ekspanziju. Možda uzrok toga treba tražiti u ambicijama i sposobnostima mnogih pojedinaca koji su težili da svoju volju nametnu državi, a to su najlakše mogli učiniti ukoliko bi bili ovjenčani nekim trijumfom i pobjedom nad vanjskim neprijateljem. Zar nisu najvažniji učesnici društvenih previranja bili upravo i najveće rimski vojskovođe i osvajači; Marije, pobjednik nad numidskim kraljem Jugurtom, germanskim plemenima Kimbra i Teutona; Lucije Kornelije Sula

[1456] *Sal. Bell. Cat.* 38

[1457] *Sal. Bell. Iug.* 5,2-3

[1458] *Sal. Bell. Iug.* 27,1-2

(diktator Republike 82 – 79. god. p. n. e.), pobjednik nad pontskim kraljem Mitridatom; Pompej, osvajač seleukidske baštine u Siriji i Palestini; Gaj Julije Cezar osvajač Transalpinske Galije, i na kraju Marko Antonije i Oktavijan August. Građanski ratovi su i zaključeni sa osvajanjem posljednje nezavisne kraljevine na Mediteranu-helenističkog Egipta, i Rimljani su sa završetkom svojih građanskih ratova, ali i sa gašenjem svoje Republike, konačno postali gospodari svih obala Sredozemnog mora.

Međutim u pojedinim slučajevma izražena preduzimljivost pojedinaca, apsiranata na politički tron Republike, i njihovo trčanje za slavom, moći posebno što većim ratnim plijenom i bogatstvom nekada je mogla kao svoj završetak imati i katastrofu i tragediju. Kao svoju negativnu osobinu ova samo primarno lična motivisanost «tjerala» je pojedince na rizične poduhvate u kome je opreznost smanjena, potcjenjivanje neprijatelja znatno, vjerovanje nerealnim željama, lažnim nadama, lošim planovima i nepouzdanim donosiocima dobrih vijesti prisutno. Najbolji primjer jednog takvog aspiranta na politički tron je Kras, koji je zarad svoje nestrpljivosti i želje da po slavi parira svojim kolegama trijumvirima Pompeju i Cezaru, u pokušaju da osvoji Partiju (Iran i južna Mesopotamija) upao u nevolju i kod mjesta Kare doveo Rimsku armiju na istoku do katastrofe.

Usljed stravičnih građanskih ratova i haosa i društvenog ali i individualnog stresa koji je proizvodila nesmiljena stranačka i frakcijska borba, i politička svijest rimskog građanina se u tolikoj mjeri degenerisala, da je Kornelije Nepot sredinom I. st. p. n. e. obasipao hvalospjevima apolitičnost Tita Pomponija Atika[1459] i izbjegavanje preuzimanja bilo kakve državne funkcije i odgovornosti.[1460] Ono što se ranije smatralo kukavičlukom, nedostojnim ponašanjem punopravnog građanina sada je postalo cijenjeno i hvaljeno, čak i preporučivano. A onda kada se u društvu uvriježi mišljenje da je dobro da se građani ne bave javnim poslovima, ostvaren je i najvažniji korak ka uspostavi autoritarnog režima. Nekada je za svakog rimskog građanina sa navršenih 60 godina prestajala obaveza javne djelatnosti, izuzev senatora koji su bili dužni da se do kraja svoga života bave javnim životom Republike. Sada u principatu, ta obaveza se više nije primjenjivala, jer su Rimljani sami od sebe odustali da se bave politikom, prepuštajući taj teški posao u ruke jednog čovjeka i njegove i uže i šire porodice. Time su i oni djelimično odgovorni za skoro 1500 godina i autokratizma i tiranije i carsko-kraljevsko-sultanske i feudalne samovolje i haosa koji su vladali Evropom i širim mediteranskim bazenom, kada su se zemlje i narodi dijelili kao da su nečije nasljedstvo, a ljudi umirati u ratovima koji su izbijali zbog propalih i nesretnih brakova, nevjera supružnika, ludila i gluposti pojedinih megalomana, i svetaca i nasilnika. Na kraju se izvlači samo jedan zaključak da je stranačka borba, u kojoj se nisu poštovali viši državni interesi, u kojoj nije bilo moguće doći do kompromisa i u kojoj su ambicije pojedinaca prevladale nad idejama, uništila prvo politički život Republike, a zatim i nju samu, čime je nanijela ne samo nemjerljivu štetu tadašnjim ljudima, nego i mnogim budućim generacijama.

[1459] Tit Pomponije, historičar i veliki prijatelj Cicerona, bio je prvi čovjek u rimskoj državi koji je izdavao djela svojih prijatelja. Zbog svoje velike ljubavi prema Ateni, u kojoj je boravio više godina i grčkoj kulturi uopće dobio je nadimak *Atticus* (Atički).

[1460] *Nep. de historicis*, Atik, 8,4; 15,3

Poredak Augustovog principata, predstavlja uproščavanje republikanskog sistema. Iako se trudio da se predstavi da je obnovio Republiku i njene institucije, August je ipak izvršio suštinske promjene. Iako su sve stare institucije vlasti sačuvane, one su dobile samo novi sadržaj i suštinu. Neke su samo sačuvale kontinuitet imena, a prema drugima je otpočeo proces postupnog smanjivanja ili prenošenja njihovih ovlaštenja na cara i druge (stare ili novoformirane) institucije. Komicije nisu nikada bile zakonski ukinute, nego su već od vremena cezara Tiberija sve više izumirale, da bi vremenom pale u zaborav. Od početka principata nadležnosti i jurisdikcija su postupno prenošeni sa skupština na princepsa, čime je ona demokratska crta rimske države sve više iščezavala. Kao stara institucija rimske države posljednji ostaci komicija su se zadržali ipak sve do III. st. n. e.

Senat je doživljavao nešto drugačiju sudbinu, prvo je broj senatora Sula povećao na 600, a Julije Cezar na 900. U principatu Senat je postao leglo republikanske opozicije, i za razliku od komicija koje su vrlo brzo izgubile bilo kakvu važnost, Senat je pružao jači otpor pretenzijama vladara. Kao jedna on institucija koja je simbolizirala Rimsku državu Senat se zadržao i nakon nestanka Zapadnog Carstva, i egzistirao je i za vrijeme ostrogotske uprave nad Italijom.

Postupnom eliminacijom ili umanjivanjem važnosti starih republikanskih institucija rimska država je sve više poprimala forme monarhije, pri čemu se car oslanjao na snagu vojske i na sve veći broj činovnika koje su imenovali sami carevi. Carski sistem je bio i jednostavniji i elastičniji od republikanskog. On je stvorio iskusnu upravu koja je bila u stanju da vlada prostranom carevinom. Novost je bila da su i ljudi koji su se bavili politikom postali profesionalci, za razliku od republikanskog sistema. U vrijeme dominata sve institucije rimske države bile su podčinjene vladaru i dominat je uveliko transformirao te institucije, neke ukinuo, a neke sveo na minorni karakter. Ali i pored svega S.P.Q.R je nastavio živjeti ali u novim oblicima.

Kao što je prethodno rečeno u ovom poglavlju, razlozi, uzroci i posljedice pada sistema Republike primarno političke prirode (u koje spadaju i ambicije, karijerizam i sujete moćnih pojedinaca) su igrali iznimno važnu ulogu u općem procesu kasne Republike; ali nisu bili ni jedini niti najbitniji. Nijedna rasprava niti nijedna zaključak koji bi pretendirali da budu objektivna sinteza koja bi predočavala krizu Republike i raspad nestanak njenog višestoljetnog sistema ne može da zaobiđe objašnjavanje procesa koji su zahvatili ekonomiku i prije svega karakter imovinskih odnosa koji su zahvatili rimsko i italsko društvo. I politička kriza je djelimično, i to u onom njenom aspektu društvene strukture koja je odražavala na sebi državnu strukturu, bila uslovljena krizom ekonomskih i imovinskih odnosa.[1461] I na pad morala i konfuziju sistema vrijednosti utjecali su gore spomenuti činioci.

[1461] Neoliberalna historiografija modernog zapada u svom pobjedničkom zanosu (nad marksističkim pogledima), sve više potiskuje izučavanje i objašnjavanje društveno-ekonomskih i imovinskih procesa, dok se sve više ističe uloga jakih i močnih ličnosti, njihovih ličnih ambicija i potreba pa i psiholoških stanja, a kroz prizmu njihovih želja i postupaka posmatra se rimska historija zadnjeg stoljeća stare ere. I tako u potpunosti obojivši historiju kasne Republike “bojama” i karakteristikama neoliberalne ideologije modernog kapitalizma, društveno-ekonomske i imovinske okolnosti i procesi, a koji su u toku kasne Republike prolazili kroz veoma dinamično razdoblje, proizvodeći i te jake i močne ličnosti, stavljaju se u zasjenak. Krajnost takvog pogleda izražava se i kroz sve prisutnije posmatranje umjetnosti i kulture uopće

Osnovni pra-uzrok sloma institucija Republike potrebno je tražiti u krizi imovinske raspodjele unutar rimsko-italskog stanovništva, što se izražavalo i kroz ne pridržavanje i ne provođenje i izvršavanje donesenih zakonskih odredbi o regulaciji imovinskih odnosa, u prvom redu u odnosu na državni zemljišni posjed. To je proizvelo čitav niz negativnih posljedica po rimsko društvo i državu o kojima smo ranije detaljnije govorili. Rimska država ni institucije kasne Republike nisu ne samo smogle snage da pronađe pravično, odgovarajuće, provodljivo i trajno rješenje kojim bi se izvršila regulacija državne ekonomsko-imovinske formacije *ager publicus*, nego ni da sprovedu zakone koji su važili duže od dva stoljeća. Time su zloupotreba i uzurpacija državne imovine, a kasnije i legalizovanje «privatizacije» prisvojene državne zemlje, poprimili uznemirujuće razmjere koji nisu mogli a da ne ostave vrlo opasne posljedice po državu u svim njenim segmentima. Dubina proizašlog agrarnog problema sa kojim su se suočili rimski političari i njegova ukorijenjenost u rimskom i italskom biću bila je tolika da su pojedini visoko pozicionirani rimski državnici više voljeli da odu rat nego da se zaokupiraju njegovim suštinskim rješavanjem. Prepuštanje *agera publicus* krupnom zemljoposjedu proizvelo je u toku prve i početka druge polovine I. st. p. n. e. i pojave reakcije, izražene najviše u konfiskacijama koje su provodili Sula i II. trijumvirat ne samo javnih zemljišta nego i kompletne privatne imovine (uključujući i pokretnu) proskribovanih i nepoželjnih sugrađana i njenu podjelu veteranima. Takvi postupci su korištenjem najgorih oblika nasilja do kraja razrušili ono što je ostalo još od principa nepovredivosti privatne imovine i primarnosti ustava i zakonitosti u okviru kojih je rimski i italski svijet stoljećima uspješno živio. Time su i sva načela na kojima su počivali rimski imovinski odnosi, a preko njih i privredni život i cjelokupno rimsko društvo republikanskog razdoblja pretvoreni u prah i pepeo. Presedani učinjeni korištenjem samo sile, a ne kroz slobodnu zakonsku proceduru provođenu u državnim institucijama dovodili su samo do navikavanja na takve postupke. I potrebno je bilo još samo da se učini mali korak i da se uspostavi nova realnost odnosno državna struktura preobrazi u vladavinu jednog čovjeka.

na način da one izrastaju *ex nihilo*, bez obzira na društvene i ekonomske uslove. Marksistička historiografija (po sovjetskom tipu, a ne u svom izvornom obliku) isto je proizvodila čitav niz više nego očiglednih zastranjivanja i nepojmljivih stereotipa, izraženih najviše kroz težnju za politizacijom historije i preslikavanje savremenih procesa u historijska razdoblja i temeljenih na formuli po kojoj se historija mora izučavati i objašnjavati u svrhu regulisanja odnosa u sadašnjosti, dok bi se zakonitosti historijskog procesa morale tumačiti tako da opravdavaju posljedice koje izaziva "sadašnje" uređenje. Ali mora se priznati da je i pored svih svojih nedostataka marksistička historiografija (čak i ona sovjetskog tipa) ipak doprinijela općem izučavanju historijske nauke upravo insistiranjem na istraživanju ekonomskih i društvenih formacija i imovinskih odnosa i procesa. Istina se ustvari nalazi negdje na pola puta između dvije krajnosti (sada dominirajuće neoliberalne historiografije i već poprilično izumrle sovjetsko-marksističke), odnosno u pravilnom sagledavanju odnosa historijska zakonitost-historijski proces-pojedinac, u kome ni jedna stavka ne bi bila apsolutno dominirajuća. Na spomenuti način se želi ukazati i objasniti historijski proces i njegove zakonitosti, ali ujedno i predstaviti na pravilan način i uloga koju u njemu ima pistaknuti pojedinac. Znači nastoji se da se što je u mogeć većoj mjeri usklade historijski proces I pojedine ličnosti sa svim njihovim osobinama a bez namjernog umanjivanja značaja bilo kojeg od navedenih faktora.

Historiografija proizašla iz eksluzivno rasističkih, nacionalnih, etničkih ili religijskih ideologija, a posebno zaključci proizašli iz takve historiografije zbog svoga sektaškog stava i neprijateljstva prema općim načelima internacionalizma (što u suštini baštine, samo na različite načine i kroz različite metode, i neoliberalna i marksistička historiografija ne mogu se uopće uzeti u teorijska razmatranja, jer historija pripada čitavom čovječanstvu, a ne samo jednom njegovom dijelu, kako opet pokušava da dokaže (naravno za svoju rasnu, nacionalnu, etničku ili religijsku zajednicu) historiografija "*krvi i tla*". Spomenuta eksluzivistička historiografija za koju je aksiom postojanja samo jedna određena zajednica i njeni interesi još uvijek je nažalost vrlo prisutna sa svim svojim negativnim konsenkvencama i u našem vremenu.

I politika kasne Republike i njeni eksponenti pokazali su se tako potpuno nesposobni da riješe jedno od najkrucijalnijih pitanja i rimske ekonomije i imovinskih odnosa, izuzev nekih više šminkerskih pokušaja. I poslije braće Grakh i njihovih pokušaja reformi više neće biti niti jednog pojedinca niti grupe niti institucije koji bi pokušali riješiti problem u imovinsko-agrarnim odnosima na suštinski način kojim bi se on stvarno eliminisao, a ne samo preobrazio u novi, u većini slučajeva još teži problem.

I na kraju se, zahvaljujući najviše uništenju stabilne i tradicionalne rimske «srednje klase» oličene u rimskom slobodnom seljaštvu sa statusom *assidui* koje je bilo stub Republike i društveno najdinamičniji njen element a zbog izmijenjenih ekonomskih i imovinskih okolnosti, otvorio ponor u koji se Republika sa svojim arhaičnim sistemom sunovratila.

2.39 Vrela krv Grakha

"Ali pošto nas je božanstvo već smjestilo u takvo doba u kojem slušamo druge koji vode državu, a sami trpimo nevolje od kojih većina uopće nije djelo ni bogova ni sudbine već onih koji su na vlasti"
Trasimah[1462]

Slika 2.39.1
Oktavijan August

Ljubav

Građanski ratovi su završeni, država je smirena pod vlašću jednog vladara, prvog građanina Oktavijana Avgusta. Dok u državi kojom on upravlja, konačno nakon desetljeća nemira vlada red i unutrašnji mir njegovim ličnim, porodičnim životom vlada nesređenost. Iz obilja vijesti o Avgustovom intimnom životu ovom prilikom vrijedi istaći samo njegovu kćerku Juliju. Kolika je bila veća politička i državnička sreća njenog oca, proporcionalno tome je bila veća njena privatna nesreća. Potisnuta od maćehe Livije, sive eminencije dinastije, Julija služi svome ocu samo kao igračka u njegovim planovima, sredstvo kojim on misli da ostvari svoje političke i dinastičke želje. U tom kolopletu gdje su se pomiješali intimni i politički motivi i ciljevi, i kada je bilo teško razlučiti šta je ustvari politika, a šta stvarna ljubav, djevojka se nije snašla i ona se razvila u potpuno moralno pogrešnom pravcu. Već sa 14 godina Julija je bila udata za Marcela. Nakon

[1462] Trasimah, Περι πολιτειας, fr. 1 Diels

njegove prerane smrti Avgust svoju tada 16-godišnju kčerku, a u cilju obezbjeđivanja dostojnih nasljednika udaje po drugi put za svoga prijatelja, velikog vojskovođu Marka Agripu. S Agripom Julija je imala petero djece. U toku braka sa Markom Agripom, Julija započinje ljubavnu vezu sa potomkom Grakha, koji je nosio isto ime kao i većina njegovih slavnih predaka -Tiberije Sempronije Grakh. Da li je u Tiberijevom zagrljaju Julija napokon osjetila ljubav i privrženost koje su joj tako nedostajale u domu njenog oca, to je ostalo nepoznato. Ali siguno je u onim trenucima kada se nalazila sa svojim ljubavnikom bila sretnija nego u bilo kojem drugom momentu svoga života. Grakh iako je isto bio oženjen i imao djece, da li iz zaljubljenosti, svoje sklonosti avanturama ili je jednostavno bio zaveden čarima Julije, i sam podliježe napuštanju porodičnih vrijednosti.

Smrću Agripe, nastupa nova situacija u porodičnoj politici Avgusta. U trenutku smrti Agripe, Julija je imala tek 28 godina. U skladu sa načelima svoje porodične politike Avgust Juliji nameće novog muža, starijeg sina Livije iz prvog braka, Tiberija Klaudija.[1463]Iako je imao niz vrlina posebno u vojnim pitanjima, Tiberije Klaudije je imao isto toliko, ako ne i više skrivenih mana. Za razliku od svoga brata Druza i bratića Germanika u sebi je suzdržano gajio svoju nastranost (sklonost pedofiliji), sirovost i svirepost, koja u tim godinama još uvijek nije izlazila na vidjelo. Iz svega se ovoga moglo zaključiti da je brak sa krutim Livijinim sinom bio prava tragedija za Juliju, koja svoju ljubavnu vezu sa Grakhom nije prekidala. Grakh opet sa svoje strane još više pali neprijateljski žar Julije prema njenom trećem mužu. Tako je jedno pismo uvredljivog sadržaja po Tiberija Klaudija, koje je Julija napisala i potpisala ustvari smatrano za Grakhovo djelo. Afera se morala prekinuti nasilnim putem i Grakh je prognan na otok Kerkiri koji se nalazi uz samu obalu sjeverne Afrike, blizu Kartagine. Na tom otoku Tiberije Sempronije Grakh je izdržao zajedno sa svojim sinom Gajem punih 14 godina, sve do onog momenta kada je na vlast došao neželjeni Avgustov nasljednik Tiberije Klaudije. Novi cezar i imperator, iskorištavajući svoju vlast, prvo što je odlučio bilo je da se riješi i Julije i Grakha. Vojnici koji su bili poslani da ubiju Tiberija Sempronija Grakha nađoše ga na obali. Od svojih đelata Grakh je jedino zatražio da mu daju još sasvim malo vremena, kako bi napisao pismo svojoj ženi Alijariji. I nakon što je napisao pismo, Tiberije Sempronije Grakh " primi smrt s hrabrošću dostojnom imena Sempronija, koje bijaše životom osramotio"[1464], istovremeno kada je smiraj duše našla i njegova Julija. Gaj Grakho, sin tragičnog Tiberija, koji je od svoga ranog djetinjstva dijelio nedače i samoću progonstva sa svojim ocem, na Kerkiri je odgojen među prognanicima i neukima. Poslije smrti oca izdržavao se trgujući po Africi i Siriji. Ali ni on ne izmakne pogibeljima javne službe, koja je ponovo postala izražena za Tiberija Klaudija. Da nije bilo Elija Lamija i Lucija Apronija, bivšeg prokonzula Afrike "upropastio bi ga sjaj zlosretnog imena i nemila očeva kob".[1465]Potomci braće Grakh se spominju i sredinom I st.n.e. Plinije Stariji je u svojoj mladosti posjećivao privatnu biblioteku potomaka Grakha.

[1463] *Vell.* II, XCVI, 1

[1464] *Tac. Ann.* I, 53

[1465] *Tac. Ann.* IV, 13

Posljednji uzdah Grakha

Aprila 237. god. n. e u tada već više stoljeća mirnoj provinciji konzularnoj Africi, na tlu nekadašnje kartaginske države, došlo je do pobune protiv samovolje i tiranije imperatora Maksimina Tračanina. Na čelo pobune stanovnika provincije stao je i sam prokonzul Marko Antonije Gordijan Sempronije Grakh, tada već u prilično poodmaklim godinama. Ko je bio Gordijan, namjesnik S.P.Q.R-a, koji je stolovao u ponovo cvjetajučoj Kartagini?

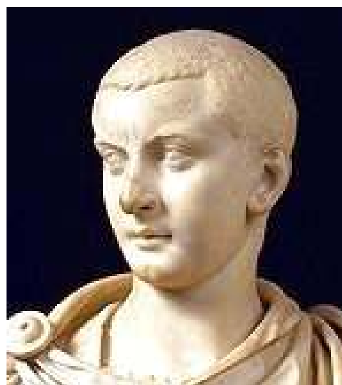
Sa očeve strane vodio je porijeklo direktno od braće Grakh, a sa majčine od imperatora Trajana. Mnoge porodice čiji su predstavnici učestvovali u dešavanjima sa pokretom braće Grakh su izumrli, a jedna od rijetkih porodica koja je opstala bili su upravo Grakhi, čijeg direktnog potomka susrećemo nakon 358 godina od smrti mlađeg Grakha. Vrela krv Grakha je ponovo proključala, sada u borbi protiv svirepog i krvoločnog imperatora, potomka balkanskih Tračana, čija je mržnja prema staroj rimskoj senatorskoj aristokratiji i ljubav prema novcu prelazila sve granice.

80-godišnji Gordijan je u Kartagini proglašen za imperatora, a njegov istoimeni sin za suvladara. Sada je Kartagina ponovo postala prijestolnica, ali ovog puta rimskog imperatora, potomka Grakha, jednog koji je učestvovao u njenom razaranju i drugog koji je planirao njenu obnovu. Gordijan je zatražio podršku i od strane Senata, već tada praktično efermernog, ali formalno još bitnog faktora rimske države. Senat je svesrdno podržao izbor Gordijana, nadajući se da će time samovolja Maksimina i njegove soldateske biti zaustavljena, ali... Vladavina dvojice Gordijana, oca i sina, trajala je samo 36 dana proljeća 237. god. n. e. Namjesnik Mauritanije Kapelijan ostao je vjeran Maksiminu i na čelu vojske sastavljene od legionara III. Augusta, veterana i plaćenika iz berberskih plemena napao je nezaštićenu provinciju Afriku. U susret Kapelijanu izašao je Gordijan II. predvodeći narod Kartagine. Vojska neratobornih stanovnika provincije koja je stoljećima živjela u miru i bezbrižnosti bila je pregažena od profesionalnih vojnika Kapelijana, a Gordijan II. je u bici našao i smrt. Na vijest o smrti sina, njegov stari otac je izvršio samoubistvo.

Ali to nije bio kraj Grakhovog roda, jer je preživio unuk Gordijana I i sin sestre Gordijana II., Antonije Gordijane. Rođen u januaru 225. mladi Gordijan imao je samo 13 godina kada se našao u vrtlogu političkog košmara koji je zahvatio njegovu porodicu. U sveopštoj anarhiji, nastaloj pri kraju vladavine i neposredno poslije smrti Maksimina Tračanina, šest pretedenata i proglašenih imperatora je posječeno mačem. Jedini koji je preostao, a polagao je kakvo takvo pravo na prijesto i bio prikladan da nosi uzvišenu titulu avgusta imperatora bio je mladić, bolje reći dječak koji će nakon izbora za rimskog imperatora u historiji ostati zapamćen pod imenom Gordijan III. Pokazalo se da je Gordijan III., iako vrlo mlad i iako nije posjedovao mnoge kvalitete svojih predaka, najduže od svih njih zadržao vlast, skoro četiri godine. Gordijan III. se 241. god. n.e. oženio Furijom Sabinom Trankvilina, kčerkom zapovjednika pretorijanske garde Timesiteja, koji je bio siva eminencija mladog "vladara", bolje rečeno *de facto* vladar Imperije, što je bio i jedan od razloga "sreče" i duže vladavine politički neiskusnog i mladog Gordijana u odnosu na njegove pretke. Ali na kraju će se pokazati da sudbina

neće poštedjeti ni ovog mladića i on će se morati suočiti sa iskušenjima vladarske, makar ona bila samo formalna, vlasti. Kada je perzijski car Šapur I izvršio invaziju na istočne provincije, Gordijan III. je kao posljednji Rimljanin zabilježen u historiji otvorio vrata Janusovog hrama, što je bio čin kojim su Rimljani stoljećima "na zakonski način" naviještali izbijanje vanjskih ratova. Gordijan III., pod sigurnosnim "plaštom" svoga tasta, lično je predvodio rimsku armiju na Perzijance, koji su ubrzo teško poraženi u bici kod Resane 243. god. n. e. i prisiljeni na povlačenje. Međutim kada je planirana invazija na neprijateljsku teritoriju, Timestej je umro najvjerovatnije od bolesti. Bez prisustva Timesiteja, sreča mladog vladara počela je da se naglo gasi. Novi perfekt pretorija postao je Filip Arabljanin ćiji stepen lojalnosti ni blizu nije bio ravan onome koji je imao Timestej, a početkom 244. god. n. e. pokrenuta je i snažna perzijska kontra-ofanziva. Perzijski izvori tvrde da se glavna bitka desila kod današnjeg grada Faluđe u Iraku, i da se završila rimskim porazom i pogibijom Gordijana III. Međutim rimski izvori ne spominju ovu bitku i navode da je Gordijan III. umro u martu 244. god. n. e. zapadnije od Faluđe, Precizni uzroci njegove smrti su nepoznati, ali s velikom izvješnošću se sumnja da je Filip Arabljanin bio odgovoran za smrt Gordijana III. Pohlepa za imperijalnim purpurom novoga perfekta pretorija izrodila je zavjeru da bi iz nje proizašla pobuna vojnika sa kojom će se završiti i život Gordijana III. daleko od Rima, negdje na obalama Eufrata. Zahvaljujući mladosti, blagoj naravi i široko poznatoj dobrodušnosti Gordijan III. je uživao iznimnu popularnost i među aristokratijom i među običnim rimskim narodom. Zbog toga je Filip Arabljanin kako bi izbjegao nerede bio prisiljen da dozvoli da se Gordijan III. deifikuje.

A daleko na istočnim granicama Imperije, gdje je ubijen Gordijan III., njemu u sjećanje a možda i u znak pokajanja zbog zločina podignut je spomenik mladom nesrećnom vladaru. Zanimljivo je spomenuti da i danas postoje ostaci spomenika koji je mladom vladaru podigla *Res Publica Nesactiensum* (kolonija Nezakcij u Istri).

Slika 2.39.2
Imperator Caesar Marcus Antonius Gordianus Pius Felix Augustus (Gordijan III)

2.40 Zaključak

Sa Tiberijem Grakhom počinje ne samo period stranačkih borbi i posvemašnjeg političkog haosa, ili Rimska revolucija kako bi to nazvali pojedini historičari, nego uopće

vrijeme velikih socijalnih, ekonomskih i društvenih previranja u samom biću rimskog naroda. Iako je i prije Tiberija Grakha bilo sukoba i nesuglasica između različitih slojeva rimskog naroda, patricija i plebejaca, Senata i skupština, siromašnih i bogatih, oni nikada nisu prerastali u krvava razračunavanja i masovnu praksu kršenja zakona.[1466] Uvijek se pronalazio način, *modus vivendi* koji bi riješio probleme, međutim od druge polovine II. st. p. n. e. izgleda da se sve promijenilo i da su Rimljani izgubili smisao za kompromis, a to ih je na kraju koštalo i same njihove Republike. Usporedo sa započinjanjem Tiberijevog tribunata započelo je i razdoblje velikih ustanaka robova, koji su snažno potresli i samo jezgro Republike. Pogrešno bi bilo smatrati da je Tiberijeva politička djelatnost bila uzrok svega onoga što je zahvatilo Republiku nakon njegove smrti. I on sam i njegovo djelo su bili posljedica historijskih procesa koji su zahvatili Republiku decenijama ranije, izraženih prvo u agrarnoj krizi, zatim u dekadenciji morala, i u otpočinjanju opće degradacije republikanskih institucija.

Da li je, sa svoje strane, Tiberije Grakh bio idealista, pragmatik, ili najobičniji demagog koji je težio samo svojoj ličnoj promociji i vlasti. Na osnovu obrađenog izvornog materijala, uvjerenja smo da je Tiberije ipak bio osoba sa idealizmom, nesumnjivo jedna od najvećih ličnosti rimskog doba, koja je svoj život podredila idealima koje je usvojio, i koja je pokušavala da se u areni političkog života izbori za četiri vrline stoicizma. Pragmatičnost je potrebno odbaciti, jer je činjenica da se nije uspio snaći u političkim zbivanjima koja su pratila njegov rad. Ni njegova kratkotrajna politička djelatnost, koja je trajala samo prvi dio 133. god. p. n. e. nije obilovala demagogijom, govorničkim floskulama niti nuđenjem nekih nerealnih obećanja. Ne postoji niti jedan dokaz da se Tiberije služio sredstvima kojima bi mogao kontrolisati masu, a niti je čak pribjegavao nekim popularnim mjerama kojima bi zadovoljavao prohtjeve mase, kao što je to radio njegov brat sa izglasavanjem besplatne podjele žita narodu. Da je primijenio demagoške mjere, Tiberije bi sigurno obezbijedio znatno širu bazu u gradskom plebsu i među onim političarima koji težili podršci među gradskim stanovništvom. Tiberije Grakh ipak nije manipulisao masom niti je koristio njihove instinkte, nagone, emocije i niže stanje svijesti. To ga je razlikovalo od mnogih budućih rimskih političara. Svi ciljevi i zakonski prijedlozi koje je ponudio Tiberije Grakh su bili relativno umjereni i prihvatljivi, da bi tek kasnije pod utjecajem snažne opstrukcije i suprotstavljanja programu reformi, dolazilo i do izvjesne radikalizacije aktivnosti Tiberija i njegovih saradnika. Jedina zamjerka koja se može uputiti Tiberiju Grakhu je njegova brzopletost i derogiranje institucije narodnog tribuna, one državne institucije koja je bila zadužena za interese i potrebe naroda. Predanost poslu i ideja koju je predstavljao, kao i martirstvo koje je doživio, dugo su ostali u sjećanju, ne samo Rimljana, Italika, nego i čitavog čovječanstva, i njegovim primjerom nadahnjivati su se svi oni koji su odlučili da žrtvuju dio sebe radi slobode i pravde. Za vrijeme Francuske revolucije, Francois Noel BABEUF, (1760 – 1797. god.) proto-komunistički lider krajnje ljevice proizašle iz revolucije, i urednik *"Tribun du*

[1466] Jedino je došlo do oružanog sukoba kada je patricij Marcije Koriolan zbog staleških sukoba bio protjeran, pa je zaratio na Republiku, predvodeći narod Volska na svoju domovinu. Ali ni tada nije došlo do razračunavanja između patricija i plebejaca, nego je više bila riječ o uplitanju vanjskog faktora.

peuple", uzeo je ime Grakh. Nakon neuspjeha *"zavjere za jednakost*" koju je predvodio, francuski Grakh je u maju 1796. god. uhapšen i nakon suđenja 27. Maja 1797. god. giljotiniran.

I na kraju kako neko može ostati ravnodušan pred djelima i sudbinom braće Grakh koji su željeći da spriječe propadanje seljaštva i slabljenje Republike na kraju žrtvovali i svoje živote.

3. Zaključak

Sve se mijenja i samo ide naprijed, nikad nazad, pa je i historijski razvitak rezultat i evolutivnih i revolucionarnih procesa, vođenih uzročno – posljedičnom zakonitošću. U okviru tih konstanti odvijaju se i svi revolucionarni ili radikalno reformni pokreti. Zato i revolucionarni pokreti u grčko – rimskom svijetu imaju slične pokazatelje kao i oni iz vremena velikih revolucija u novom vijeku i modernom dobu. Ustvari, revolucije i radikalne reforme postaju neminovnost kada se unutar određene zajednice dostigne „tačka usijanja“, pa je njihova legitimnost u tim momentima neupitna. Ipak je potrebno istaći da samo zajednice sa razvijenom sviješću, osjećajem i odgovornošću za osobno i za javno imaju privilegiju za progresivni evolutivni, reformni i revolucionarni proces. I grčki i rimski svijet je posjedovao sve parametre da se u njemu razvijaju revolucionarni pokreti. Energični i impulsivni grčki svijet je tako porodio niz ideja koje su vodile ka revolucionarnim preobražajima društvene, ekonomske i socijalne strukture, za razliku od svijeta Bliskog i Srednjeg istoka koji je tada utonuo u tromost društveno – ekonomskih promjena. Predvodnik grčkog svijeta u tom brzom kretanju naprijed je bila Atena, koja je izrodila sve ono čime moderni svijet voli da se istiće. Ali uz pozitivne vrijednosti, Atena je bila izrodila i ono od čega i moderni svijet danas boluje. I vrijeme tiranije Tridesetorice upravo pruža najbolji primjer prožimanja i konflikta svih tih vrijednosti i mana atenskog društva. Ali atenski slučaj iz 404 – 403. god. p. n. e. dokazuje i jednu istinu, a to je da se progres ne može zaustaviti, bez obzira na snagu zločina i despotizma. Rimski svijet je u sebe apsorbirao grčki svijet (uz mnoge druge kulturne pojave), pa je ustvari univerzalna Rimska država predstavljala i produženje egzistencije i grčkog, ali i drugih kulturnih pojava (npr. još ranije je u sebe „usisala“ i vrijednosti etrurske kulture). Republika je nesumnjivo predstavljala izraz genija jednog malog naroda iz središnje Italije, a koji je imao proviđenje da preraste u univerzalno Carstvo. Uspješnost funkcioniranja Republike se ogleda u održavanju harmonije i ravnoteže odnosa, i čim se ta klackalica poremeti, poremeti se do tada održavana ekonomska, politička, društvena i socijalna struktura Republike. I agrarna kriza je bila taj okidač koji je pokrenuo genezu zla koja će polako, ali ustrajno izgrizati tijelo Republike. Vrijednost Tiberija Grakha je u tome što je sa svojim suradnicima pravilno spoznao genezu zla, njene uzroke i posljedice i što je odlučio da ih ukloni preciznim hirurškim rezom. Nažalost, geneza zla je uspjela u dovoljnoj mjeri korumpirati tadašnju elitu, koja nije birala sredstva da zaustavi grakhovske reforme. I pored niza pokušaja saniranja posljedica, geneza zla je progutala Republiku. I Carstvo nastalo na prevaziđenim temeljima Republike je pokušavalo da se izbori sa genezom zla, najviše oličenom u procesu latifundizacije. I onda kada latifundizacija zahvati kompletno Carstvo, i ono se ugasilo.

Skraćenice

LCL The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press

MH Matica Hrvatska, Zagreb.

MS Matica Srpska, Novi Sad

SAZU Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

Izvorna građa

Amijan Marcelin 1935; 1939-1940.: *Ammianus Marcellinus,* Roman History, J. C. Rolfe, LCL

Andokid 1941: *Minor Attic* Orators, Volume I: *Antiphon, Andocides,* K. J. Maidment, LCL

Apijan 1863.: *Apijan, Ilirike,* Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska

Apijan 1899.: *Appian, The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, http://www.perseus.tufts.edu/, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri

Apijan 1967.: *Apijan, Građanski ratovi,* Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura

Aristotel 1997.: *Aristotel, ustav Atinski,* Petar Jevremović, Beograd : ΠΛΑΤΩ

Aristotel 1932.: *Aristotle, Politics,* H. Rackham, LCL

Aristofan 1978.: *Aristofan, Žabe,* Radmila Šalabalić, MS

Aristofan 1947.: *Aristofan, Vitezovi*, Koloman Rac, MH

Aristofan 1998.: *Aristophanes: Clouds. Wasps. Peace,* Jeffrey Henderson, LCL

Atenej 1961.: *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1957.: *Augustine, City of God, Books 1 – 3*, G. E. McCracken, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1963.: *Augustine, City of God, Books 4 –7,* W. M. Green, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1968.: *Augustine, City of God, Books 8 – 11,* David S. Wiesen, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1966.: *Augustine, City of God, Books 12 – 15,* Philip Levine, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1965.: *Augustine, City of God, Books 16 – 18.35,* Eva M. Sanford - W. M. Green, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1960.: *Augustine, City of God, Books 18.36 – 20,* W. C. Greene, LCL

Avgustin, O Božijoj državi 1972.: *Augustine, City of God, Books 21 – 22,* W. M. Green, LCL

Aul Gelije 1927.: *Aulus Gellius,* Attic Nights, J. C. Rolfe, LCL

Ciceron 1987.: *Ciceron, Filozofski spisi (Lelije ili razgovor o prijateljstvu, O starosti, O dužnostima, Scipionov san),* Branko Gavela – Vasilije Tomović, MS

Ciceron 1939.: *Brutus. Orator*, G. L. Hendrickson - H. M. Hubbell, LCL

Ciceron 1948.: *On the Orato*r *book 1 - 2*, E. W. Sutton - H. Rackham, LCL

Ciceron 1942.: *On the Orator: Book 3. On Fate. Stoic Paradoxes. On the Divisions of Oratory* H. Rackham, LCL

Ciceron 1958.: *Pro Caelio. De Provinciis Consularibus. Pro Balbo* R. Gardner, LCL

Ciceron 1923.: *On Old Age. On Friendship. On Divination* W. A. Falconer, LCL

Demosten 1926.: *Demosthenes. Orations : De Corona, De Falsa Legatione (18-19),* C. A. Vince – J. H. Vince, LCL

Diodor 1946-1954.: *Diodorus of Sicily in ten (twelve) Volumes*, C.H, Oldfather-CH. L. Sherman-R.M.Geer, LCL

Dionizije Halikaršanin 1974.: *Dionysius of Halicarnassus: Critical Essays, Volume I. Ancient Orators. Lysias. Isocrates. Isaeus. Demosthenes. Thucydides,* Stephen Usher, LCL

Dionizije Halikaršanin 1985.: *Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays, Volume II. On Literary Composition. Dinarchus. Letters to Ammaeus and Pompeius,* Stephen Usher, LCL

Gaj, Institucije 1982.: *Gaj, Institucije,* Obrad Stanojević, Beograd: Nolit

Herodot 1980.: *Herodot, Historije,* Milan Arsenić, MS

Historia Augusta 1953.: *The Scriptores Historiae Augustae,* David Magie, LCL

Homer, Ilijada 1965.: *Homer, Ilijada*, Tomo Maretić, MH

Horacije 1958.: Horacije, *Satire i Epistule*, Juraj Zgorelec, MH

Epiktet, Priručnik (Enchiridion), 2005.: *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb

Eshil 1985.: Eshil – Sofokle – Euripid, *Grčke tragedije (Okovani Prometej, car Edip, Antigona, Medeja)*, Miloš N. Đurić, Sarajevo : Veselin Masleša

Euripid 2003.: *Euripides: Bacchae. Iphigenia at Aulis. Rhesus,* David Kovacs, LCL

Eutropije 1993.: *Eutropius, Breviarium,* H.W. Bird, Liverpool : Liverpool University Press.

Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History,* Edward Seymour Forster, LCL

Frontin1950.: *Frontinus, The Stratagems,* Charles E. Bennett, LCL

Isokrat 1929.: *Isocrates II: On the Peace. Areopagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus,* George Norlin, LCL

Justin 2010.: *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press

Juvenal 2004.: *Juvenal and Persius,* Susanna Morton Braund, LCL

Kasije Dion 1954-1955.: *Dio Cassius, Roman History in nine Volumes,* Earnest Cary, LCL (2)

Kasije Dion 1986.: Marjeta Šašel Kos Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50-273

Katon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture,* W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1941.: *Columella: On Agriculture, Volume I, Books I-IV,* Harrison Boyd Ash, LCL

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1954.: *Columella: On Agriculture, Volume II, Books 5-9*, E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL

Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1955.: *Columella: On Agriculture, Volume III, Books 10-12.,* E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL

Ksenofont, Helenska istorija 1980.: *Ksenofont, Helenska istorija,* Milena Dušanić, MS

Ksenofont, Povratak, 1998.: *Xenophon, Anabasis,* Carleton L. Brownson, LCL

Ksenofont, Spomeni Sokrata 1923.: *Xenophon, Memorabilia and Oeconomicus. Symposium and Apologia,* E. C. Marchant - O. J. Todd, LCL

Ksenofont, O prihodima, 1968.: *Xenophon, Hiero. Agesilaus. Constitution of the Lacedaemonians. Ways and Means. Cavalry Commander. Art of Horsemanship. On Hunting. Constitution of the Athenians,* E. C. Marchant, LCL

Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations I,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations II,* D. R. Shackleton Bailey, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume I: Books 1-2*, Donald A. Russell, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume II: Books 3-5*, Donald A. Russell, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume III: Books 6-8*, Donald A. Russell, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume IV: Books 9-10*, Donald A. Russell, LCL

Kvintilijan 2002.: *The Orator's Education, Volume V: Books 11-12*, Donald A. Russell, LCL

Lisija 1930.: *Lysias,* W. R. M. Lamb, LCL

Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York,

Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL

Marko Aurelije 2004.: *Marko Aurelije, Samom sebi,* Albin Vilhar, Beograd : Dereta

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, Iz knjige Kornelija Nepota o latinskim povjesnicima,* Josip Miklić, MH

Nepot 1999.: *Kornelije Nepot, O istaknutim vojskovođama stranih naroda*, Josip Miklić, MH

Nepot, Iz Pisama Kornelije, majke Grakha.: Kornelije Nepot, *Verba ex epistula Corneliae Gracchorum matris ex eodem libro cornelii nepotis excerpta*, www.thelatinlibrary.com/nep.html; http.//www.sas.upenn.edu/

Plinije Mlađi 1969.: *Pliny the Younger,* Letters, Betty Radice, LCL

Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia,* Berlin: ed. Weidmannos

Plinije Stariji 1976.: prijevod Mate Suića u dodatku «Antički pisci» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*» str. 297, Zagreb,

Plinije Stariji 2003.: prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku «Izvori» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu»* (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje) str. 421, Zagreb,

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»,* Uroš Pasini, Split: Književni krug,

Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N.Đurić, MS.

Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi* (*Tezej, Solon, Temistokle, Aristid, Kimon, Perikle, Nikija, Alkibijad, Lisander Agesilaj, Pelopida, Tiberije Grakh, Gaj Grakh, Romul, Numa Pompilije, Marije, Katon Stariji, Ciceron*), Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.

Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York,

Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL

Orozije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori

Ovidije, Fasti, 1989.: *Ovid,Fasti,* J. G. Frazer, LCL,

Pausanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos

Pindar, 1952.: *Pindar, Ode i Fragmenti,* Ton Smerdel, MH

Platon, Odbrana Sokratova, 1915.: *Platon*, *Odbrana Sokratova,* Koloman Rac, MH

Platon, Fedon, 1915.: *Platon, Fedon*, Koloman Rac, MH

Platon, Kritija 1929.: *Plato: Timaeus, Critias, Cleitophon, Menexenus, Epistles,* R. G. Bury, LCL

Platon, Sedmo pismo 1929.: *Plato: Timaeus, Critias, Cleitophon, Menexenus, Epistles,* R. G. Bury, LCL

Platon, Timej 1929.: *Plato: Timaeus, Critias, Cleitophon, Menexenus, Epistles,* R. G. Bury, LCL

Platon, Kriton 1999.: *Plato : Euthyphro. Apology. Crito. Phaedo. Phaedrus*, Harold North Fowler, LCL

Polibije 1988.: *Polibije, Istorije,* Marijana Ricl, MS

Polijen 1994.: *Polyaenus: Stratagems of War, Books I-V,* Peter Krentz - Everett L. Wheeler, Chicago : Ares Publishers

Polijen 2009.: *Polyaenus's Stratagems Of War (1793),* Richard Shepherd, Kessinger Publishing, LLC

Pseudo-Ksenofont, Država atenska 1925.: *Xenophon VII (Hiero. Agesilaus. Constitution of the Lacedaemonians. Ways and Means. Cavalry Commander. Art of Horsemanship. On Hunting. Constitution of the Athenians),* E. C. Marchant - G. W. Bowersock, LCL

Salustije, Jugurtin rat 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH

Salustije, Katilin rat (O zavjeri Katiline) 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH

Salustije, Historije1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH

Salustije, Dvojbena djela1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela,* Josip Miklić, MH

Sekst Aurelije Viktor 1984.: *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study*, H.W. Bird, Francis Cairns Publications

Sekst Aurelije Viktor 2000.: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor.* Thomas M. Banchich, Buffalo, New York : Canisius College.

Seneka, *de ira* 1928.: *Moral Essays, Volume I: De Providentia. De Constantia. De Ira. De Clementia*, John W. Basore, LCL

Seneka, Epistule 1917.: *Epistles, Volume I: Epistles 1-65,* Richard M. Gummere, LCL

Seneka, Epistule 1920.: *Epistles, Volume II: Epistles 66-92,* Richard M. Gummere, LCL

Seneka, Epistule 1925.: *Epistles, Volume III: Epistles 93-124,* Richard M. Gummere, LCL

Seneka, O kratkoći života, Odabrana pisma Luciliju, 2005.: *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb

Strabon 1954.: *The Geography of Strabo,* H. L. Jones, LCL

Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.

Tacit, Anali,1970.: *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, MH

Tacit, Germanija 2002.: *Tacit, Germanija,* Veselin Čajkanović, Beograd: Poligraf

Tacit, Dijalog o govornicima 1914.: *Tacitus : Agricola. Germania. Dialogue on Oratory,* M. Hutton - W. Peterson, LCL

Tit Lukrecije Kar, O stvarima prirode, 1992.: *Lucretius, On the Nature of Things,* W. H. D. Rouse, LCL

Tukidid, 1957.: *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata,* Stjepan Telar, Zagreb.

Valerius Maximus 2000.: *Valerius Maximus,* Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5, D. R. Shackleton Bailey, LCL

Valerius Maximus 2000.: *Valerius Maximus,* Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6 - 9, D. R. Shackleton Bailey, LCL

Varon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture,* W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL

Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL

Velej Paterkul 2006.: *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest,* Josip Miklić, Zagreb : Latina & Graeca

Vergilije 2005.: *Vergilije, Eneida*, Bratoljub Klaić, Zagreb : Globus media

Recenzije:

Dr. sc. Enver Imamović, redovni profesor na Filozofskom fakultetu u Sarajevu
Dr. sc. Adnan Busuladžić, docent na Filozofskom fakultetu u Sarajevu

Prof.dr. Enver Imamović
Filozofski fakultet
Sarajevo

20.6.2011.

Recenzija rukopisa „Revolucija Helade i rimske Republike“, autora doc.dr. Salmedina Mesihovića

Zamoljen od strane autora navedenog rukopisa da ga pročitam i iznesem svoj sud, rado sam se prihvatio zadatka iz više razloga. Prvo, rukopis se odnosi na materiju kojom se usko stručno bavim, a to je Historije starog vijeka. Drugo, autor je moj dugogodišnji bliski suradnik jer smo zajedno na istom predmetu, pa su to razlozi da sam pažljivo pročitao rukopis. Odmah da kažem da se radi o izuzetno kvalitetnom i nadasve zanimljivom djelu koje opisuje i analizira najvažnije epizode iz bogate historije stare Grčke i starog Rima. Ustvari, riječ je svojevrsnom historijskom djelu koje na nekonvencionalan način opisuje najburnija politička zbivanja koja su se dešavala u Ateni i Sparti sa reperkusijama koje su se odražavale na čitav grčki svijet. Autor opisuje uspon i pad dvije vodeće grčke vojne sile – Atene i Sparte. U žiži interesa autora je sukob te dvije države koji je trajao skoro trideset godina, poznat pod nazivom „Peloponeski rat“.

Autor s velikom tačnošću i peciznošću opisuje pojedina događanja, ličnosti koje su bili sudionici tih događanja i njihove sudbine. Ono što treba istaknuti je autorovovo viđenje uzroka i povoda sukoba unutar grčkih zajednica i pojedinih političkih rivala. Autor tačno procjenjuje da su sukobi bili prouzrokovani društveno-političkim stanjem unutar grčkog svijeta tog vremena kao i ideološkom usmjerenošću pojedinih aktera tih zbivanja. S jedne strane su to spartanske, a s druge atenske vojskovođe – dvije nepomirljive ideološke suprotnosti.

Drugi dio rukopisa odnosi se na pojedine epizode iz historije starog Rima. U ovom slučaju u žiži autorovog interesa su događaji iz doba Republike koji se vežu za najburnija društveno-politička zbivanja starog Rima predvođena znamenitim političarem i reformatorom Tiberijem Grahom. To je doba borbi za sprovođenje agrarnih reformi, doba socijalnih pokreta i krvavih klasnih sukoba.

Autor se ne zadržava strogo na vremenu kojim se pretežno bavi. Često pravi ekskurze u širi vremenski prostor s ciljem da čitaocu podastre što potpuniju analizu događaja koje opisuje. Čitaoci na taj način stječu potpuniju i jasniju predstavu o vremenu i prostoru kojim se autor bavi.

Iako je riječ o stručnom djelu koje će biti od velike koristi ne samo za studente historije i za historičare, koristit će i širokoj čitalačkoj publici. To nije suhoparno navođenje događaja, imena i datuma nego svestrana analiza događaja iz historije sa interesantnim detaljima dva vodeća naroda starog svijeta.

Treba naglasiti da se autor isključivo oslanja na izvornu građu grčkih i rimskih pisaca. Svi citati i i važniji događaji su pokriveni napomenama s uputama od kud je podataka uzet i gdje je objavljen. Na taj način rukopis se s punim pravom može klasificirati kao naučno djelo, ali pisano tako da se može tretirati kao naučno-pipularno djelo.

Na kraju mogu zaključiti da se zaisata radi o vrijednom djelu koje u svakom slučaju zaslužuje da se objavi. Kao takvo naći će širok krug čitalaca, za sve koji pokazuju interes za stariju historiju. Bitno je napomenuti da je ovo prvo djelo ove vrste ne samo u historiografiji i publicistici Bosne i Hercegovine nego i u širem okruženju. Uvjeren sam da će pojava ovog

djela predstavljati veliki doprinos bosanskohercegovačkoj nauci i promociji historije Starog vijeka.

Prof.dr. Enver Imamović

Zemaljski muzej BiH
Odjeljenje za arheologiju

RECENZIJA KNJIGE „REVOLUCIJA STARE HELADE I RIMSKE REPUBLIKE" autora doc. dr. sci. Salmedina Mesihovića

Uvidom u navedeno djelo kolege dr. Mesihovića mogu reći slijedeće: riječ je o znanstveno popularnoj knjizi čiji sadržaj je posvećen različitim revolucionarnim pokretima u antičkom grčko – rimskom svijetu. Navedena problematika je obrađena na način zanimljiv široj populaciji i pristupačan istoj. I pored činjenice da je autor ovu temu prezentirao na znanstveno – popularan način isti je koristio izvornu građu i znanstvenu literaturu. Djelo je podijeljeno u dva dijela. Prvi dio je posvećen periodu vladavine 30 tirana u Ateni i teškim vremenima i svekolikoj destrukciji koja se odvijala u tom periodu. Drugi dio govori o pokušaju reforme jednog rimskog plebejskog tribuna i svih procesa koji su obilježili cijelo Rimsko Carstvo u tom periodu.

Djelo ima 380 stranica teksta.

Na temelju iznijetog preporučujem štampanje knjige „Revolucija stare Helade i Rimske Republike" autora doc. dr. sci. Salmedina Mesihovića kao djelo koje zavrjeđuje pažnju šire čitalačke publike.

doc. dr. sci. Adnan Busuladžić, naučni saradnik

Biografija

Doc. dr. sc. Salmedin Mesihović je rođen 5. IV. 1975. god., u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, odsjek historija u oktobru 1999. god., na temu „Glasinačka kultura“. Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent na nastavnom predmetu Opća historija starog vijeka. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu «Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata» 7. VI. 2004. god. u Zagrebu. Naredne 2005. god. nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi «Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba» 30. I. 2007. god. u Zagrebu. U martu 2009. god. izabran je u zvanje docenta na oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta. U aprilu 2009. god., izabran je za šefa Katedre za arheologiju Odsjeka za historiju.